

მარინა გარიშვილი
მარია მხოვარია

საზღვარგარეთის ქვეყნების
სამართლის ისტორია

ლექციების კურსი

მარინა გარიშვილი

საზღვარგარეთის ქვეყნების სამართლის ისტორია

ლექციების კურსი

თბილისი

2008

შესავალი ნაწილი: წინარეისტორიული ხანა	6
§1. გეაროვნული საზოგადოება და სოციალური მართვის წინასახელმწიფოებრივი ფორმები.....	6
§2. თემური სტრუქტურების გენეზისი და პროტოსახელმწიფოების წარმოშობა.....	7
თავი I. ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების სახელმწიფო და სამართალი	10
§1. ძველი აღმოსავლური ცივილიზაციის თავისებურებანი.....	10
§2. ძველი აღმოსავლური ცივილიზაციების პოლიტიკური ორგანიზაციის სპეციფიკური ფორმები.....	11
§3. ძველი ეგვიპტის სახელმწიფო სამართალი.....	15
1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი.....	15
2) ძველი ეგვიპტის სოციალური წყობა.....	15
3) ძველი ეგვიპტის სახელმწიფო წყობილება.....	17
4) ადგილობრივი მმართველობა.....	19
5) არმია.....	19
6) სასამართლო.....	20
§4. მესოპოტამიის უძველესი სახელმწიფოების სახელმწიფო სამართალი.....	20
1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი.....	20
2) მოსახლეობის ძირითადი ჯგუფების სამართლებრივი სტატუსი.....	22
3) ძველი მესოპოტამიის ტერიტორიაზე არსებული სახელმწიფოების პოლიტიკური წყობილება.....	24
4) სასამართლო ორგანიზაცია.....	26
§5. ძველი ჩინეთის სახელმწიფო სამართალი.....	27
1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი.....	27
2) ძველი ჩინეთის საზოგადოებრივი სტრუქტურა.....	28
3) ძველი ჩინეთის სახელმწიფო წყობილება.....	29
4) ადგილობრივი მმართველობა.....	31
5) არმია ძველ ჩინეთში.....	32
6) სასამართლო ხელისუფლება ძველ ჩინეთში.....	32
§6. ძველი ინდოეთის სახელმწიფო სამართალი.....	32
1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი.....	32
2) მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფების სამართლებრივი მდგომარეობა.....	33
3) სახელმწიფო წყობილება.....	34
4) ადგილობრივი მმართველობა.....	36
5) სასამართლო.....	37
6) არმია.....	37
§7. ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების სამართალგანვითარება.....	37
1) ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების სამართლის წყაროები.....	37
ა) ძველი მესოპოტამიის სახელმწიფოების სამართლის წყაროები.....	37
ბ) ძველი ინდოეთის სამართლის წყაროები.....	40
გ) ძველი ჩინეთის სამართლის წყაროები.....	43
2) ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების კერძო სამართალი.....	45
ა) ქონებრივი ურთიერთობების მოწესრიგება, ძველი აღმოსავლეთის სამართლის მიხედვით.....	45
ბ) ვალდებულებითი სამართალი, ძველი აღმოსავლეთის სამართლის მიხედვით.....	46
გ) საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის ევოლუცია ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციებში.....	49
3) სისხლის სამართლის ინსტიტუტების ევოლუცია, ძველი აღმოსავლეთის სამართლის მიხედვით.....	53
I. დანაშაული.....	53
II. სასჯელი.....	57
4) სასამართლო პროცესი ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში.....	58
თავი II. ანტიკური ქვეყნების სახელმწიფო და სამართალი	60
§1. ანტიკური ქვეყნების ზოგადი დახასიათება.....	60
§2. ძველი ათენის სახელმწიფო სამართალი.....	61
1) სახელმწიფოს წარმოშობა ძველ ათენში.....	61
2) არქონტი და არეოპაგა.....	62
3) სოლონისა და კლისთენეს რეფორმები.....	63
§3. ძველი სპარტის სახელმწიფო სამართალი.....	65
1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი.....	65
2) საზოგადოებრივი წყობა.....	66
3) სახელმწიფო მექანიზმი.....	67
§4. ძველი რომის სახელმწიფო სამართლის ისტორია.....	69

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი, რომის სახელმწიფოებრიობის ისტორიის პერიოდიზაცია და საზოგადოებრივი წყობა უძველეს ხანაში.....	69
2) ძველი რომის სახელმწიფო წყობილების ევოლუციის თავისებურებანი და ეტაპები.....	71
ა) Rex.....	71
ბ) სენატი.....	72
გ) სახალხო კრებები.....	72
3) პატრიციულ-პლებეური ცივიტას-ი და რესპუბლიკა.....	73
ა) მაგისტრატურა.....	74
ბ) სენატი.....	75
გ) სახალხო კრებები.....	75
4) მსოფლიო იმპერია (ქრ. შობის I-V სს.).....	77
ა) პრინციპატი.....	77
ბ) დომინატი (Dominatus).....	79
§5. ანტიკური სამყაროს სამართალი.....	80
1) სამართლის წყაროები ძველ ელადასა და ძველ რომში.....	80
2) საკუთრების უფლება და ვალდებულებითი სამართალი.....	88
3) ქორწინება და ოჯახი.....	96
თავი III. ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები დასავლეთ ევროპის ქვეყნებსა და რუსეთის ტერიტორიაზე.....	98
§1. ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოებრიობისა და სამართალგანვითარების ზოგადი დახასიათება.....	98
§2. შუა საუკუნეების საზოგადოებისა და ფრანკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბება.....	99
1) საზოგადოებრივი წყობა.....	99
2) შარლ მარტელის (ურო) რეფორმა.....	101
3) სახელმწიფო წყობილება.....	103
4) ფრანკთა იმპერია VIII-IX საუკუნეებში.....	104
§3. ანგლო – საქსების სახელმწიფო სამართლის ისტორია.....	105
1) სოციალური წყობა.....	105
2) სახელმწიფო წყობილება.....	106
§4. ბიზანტიის სახელმწიფოებრიობის ისტორია შუა საუკუნეების პერიოდში.....	107
1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი.....	107
2) ბიზანტიის იმპერიის საზოგადოებრივი წყობა.....	108
3) ბიზანტიის სახელმწიფო წყობილება შუა საუკუნეებში.....	109
§5. კიევის რუსეთის სახელმწიფო სამართალი.....	112
1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი.....	112
2) კიევის რუსეთის საზოგადოებრივი წყობა.....	112
3) კიევის რუსეთის პოლიტიკური წყობილება.....	114
4) სახელმწიფო მექანიზმი.....	114
§6. ადრეული შუა საუკუნეების სამართალგანვითარება.....	116
1) ბარბაროსული სამართლის წყაროები.....	116
2) VIII-XIV საუკუნეების ბიზანტიური სამართლის ძირითადი წყაროები.....	117
3) კიევის რუსეთის სამართლის წყაროები.....	119
§7. ქონებრივი ურთიერთობები და ვალდებულებითი სამართალი ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდში.....	119
1) „ბარბაროსული სამართლის“ სანივთო და ვალდებულებითი სამართალი.....	119
2) საკუთრების უფლება და ვალდებულებითი სამართალი, კიევის რუსეთის სამართლის მიხედვით.....	121
§8. ქორწინება და ოჯახი.....	122
§9. დანაშაული და სასჯელი, „ბარბაროსული სამართლის“ მიხედვით.....	123
§10. დანაშაული და სასჯელი, ძველი რუსული სამართლის მიხედვით.....	124
§11. სასამართლო პროცესი.....	125
თავი IV. ევროპული ცივილიზაციებისა და რუსეთის სახელმწიფო და სამართალი შუა საუკუნეების პერიოდში.....	126
§1. ევროპული ცივილიზაციებისა და რუსეთის სახელმწიფო სამართალი სენიორალური მონარქიის პერიოდში.....	126
1) საფრანგეთის სახელმწიფო სამართალი სენიორალური მონარქიის პერიოდში.....	126
ა) საფრანგეთის საზოგადოებრივი წყობა სენიორალური მონარქიის პერიოდში.....	126
ბ) სენიორალური მონარქიის ჩამოყალიბება და განვითარება.....	128
გ) ცენტრალური სამეფო ადმინისტრაცია.....	129
დ) ადგილობრივი მმართველობა.....	130

ე) ლუი IX-ის რეფორმები	131
2) ინგლისის სახელმწიფო სამართალი სენიორალური მონარქიის პერიოდში	131
ა) საზოგადოებრივი წყობის თავისებურებანი	131
ბ) ჰენრი II-ის რეფორმები	132
3) სენიორალური მონარქიის თავისებურებანი გერმანიაში	134
ა) გერმანიის სახელმწიფო წყობილება სენიორალური მონარქიის პერიოდში	134
ბ) გერმანიის საზოგადოებრივი წყობა	135
გ) ცენტრალური აპარატის ჩამოყალიბება და სენიორალური მონარქიის ფორმირება	136
4) რუსეთი (XII-XIV სს.) სენიორალური მონარქიის პერიოდში	137
ა) ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო	137
ბ) ნოვგოროდისა და ფსკოვის საბატონო რესპუბლიკები	139
გ) გალიცია – ვოლინის სამთავროს სახელმწიფო და სამართალი	143
§2. ევროპული ცივილიზაციები და რუსეთი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიების ეტაპზე	146
1) საფრანგეთის სახელმწიფო სამართალი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში	146
ა) საფრანგეთის საზოგადოებრივი წყობა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში	146
ბ) სახელმწიფო ხელისუფლების ევოლუცია წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში	148
გ) გენერალური შტატები	149
დ) ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა	149
2) ინგლისის წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია	150
ა) წოდებრივი სტრუქტურების თავისებურებანი	150
ბ) თავისუფლებათა დიდი ქარტია (აგნა ჩარტა იბერტატუმ)	151
გ) პარლამენტის შექმნა	152
დ) ადგილობრივი მმართველობისა და მართლმსაჯულების სისტემის განვითარება	153
3) გერმანიის წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია	154
ა) სოციალური სტრუქტურის თავისებურებანი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში	154
ბ) გერმანიის სახელმწიფო წყობილება წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში	155
გ) ტერიტორიული ერთეულებისა და ადგილობრივი ხელისუფლების ევოლუცია	156
4) რუსეთი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში (XVI საუკუნის შუა ხანა – XVII საუკუნის შუა ხანა)	158
ა) საზოგადოებრივი წყობა	158
გ) სახელმწიფო წყობილება	159
§3. ევროპული ცივილიზაციები და რუსეთი აბსოლუტიზმის ხანაში	161
1) ფრანგული აბსოლუტიზმი	161
ა) XVI-XVIII საუკუნეებში, წოდებათა სამართლებრივ მდგომარეობაში მომხდარი ცვლილება	161
ბ) ფრანგული საზოგადოება	162
გ) აბსოლუტიზმის წარმოშობა და განვითარება	163
დ) სამეფო ხელისუფლების გაძლიერება	164
ე) მმართველობის ცენტრალიზებული აპარატის შექმნა	164
ვ) სასამართლო სისტემა	165
ზ) სახელმწიფო ფინანსები	165
თ) არმია და პოლიცია	166
2) ინგლისი აბსოლუტური მონარქიის პერიოდში	166
ა) ცვლილებანი საზოგადოებრივ წყობაში	166
გ) ინგლისური აბსოლუტიზმის თავისებურებანი	167
3) გერმანია აბსოლუტიზმის ხანაში	168
4) რუსული აბსოლუტიზმის თავისებურებანი	169
ა) საზოგადოებრივი წყობის განვითარება	170
გ) პოლიტიკური წყობა	171
დ) სახელმწიფო მექანიზმი	171
§4. შუა საუკუნეების ევროპული ცივილიზაციების და რუსეთის სამართალგანვითარება	173
1) ფრანგული სამართალგანვითარება, შუა საუკუნეების პერიოდში	173
ა) ფრანგული სამართლის წყაროების ევოლუცია, შუა საუკუნეების პერიოდში	173
ბ) ფრანგული კერძო სამართლებრივი ურთიერთობები შუა საუკუნეებში	177
გ) ფრანგული სისხლის სამართალი	182
2) ინგლისური სამართალგანვითარება, შუა საუკუნეების პერიოდში	184
ა) სამართლის წყაროების ევოლუცია	184
ბ) საკუთრების უფლება	189

გ) ვაღდებულებითი სამართალი.....	192
დ) შუა საუკუნეების ინგლისური საოჯახო სამართალი.....	194
ე) შუა საუკუნეების პერიოდის ინგლისური სისხლის სამართალი.....	194
ვ) შუასაუკუნოვანი ინგლისური სასამართლო პროცესის განვითარების თავისებურებანი.....	198
3) გერმანული სამართალგანვითარება შუა საუკუნეების პერიოდში.....	198
ა) 1356 წლის „ოქროს ბულა“.....	199
ბ) „საქსონიის სარკე“.....	200
გ) კაროლინა (იმპერატორ კარლოს V-ის სადამსჯელო სასამართლო ძეგლისდება).....	204
დ) საერთოიმპერიული კანონმდებლობა.....	207
ე) მიწების სამართალში.....	209
ვ) ტერეზიანა.....	210
4) რუსული სამართალგანვითარება შუა საუკუნეების პერიოდში.....	211
ა) სამართლის წყაროები.....	211
ბ) კერძო სამართლის ინსტიტუტების ევოლუცია, შუა საუკუნეების პერიოდში.....	214
გ) აბსოლუტიზმის პერიოდის რუსული სისხლის სამართალი.....	216
დ) რუსული სასამართლო პროცესის განვითარება აბსოლუტიზმის ხანაში.....	217
თავი VI. ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო და სამათალი XVII – XVIII სს.....	218
§1. ინგლისის ჩრდილო-ამერიკული კოლონიების მმართველობის სისტემა.....	218
§2. ამერიკული რევოლუცია და ჩრდილო-ამერიკული სახელმწიფოების – შტატების შექმნა.....	220
§3. 1776 წლის 4 ივლისის დამოუკიდებლობის დეკლარაცია.....	222
§4. 1781 წლის კონფედერაციისა და მუდმივი კავშირის მუხლები.....	223
§5. 1787 წლის აშშ-ის კონსტიტუცია.....	224
§6. 1791 წლის Bill of Rights.....	227
თავი VII. XVII-XVIII საუკუნეების ევროპული რევოლუციების პერიოდის სახელმწიფო და სამართალი.....	228
§1. XVII საუკუნის ინგლისის რევოლუცია და სახელმწიფოს განვითარება.....	228
1) XVII საუკუნის ინგლისის რევოლუციის პოლიტიკური და სამართლებრივი წინაპირობები.....	228
2) „ხანგრძლივი პარლამენტის“ კანონმდებლობა.....	230
3) ოლივერ კრომველის პროტექტორატი და 1653 წლის „მმართველობის იარაღი“.....	233
4) კონსტიტუციური მონარქიის დამყარება და მისი ევოლუცია XVII-XVIII საუკუნეებში.....	233
5) კონსტიტუციური მნიშვნელობის ძირითადი აქტები.....	234
§2. XVIII საუკუნის საფრანგეთის დიდი რევოლუცია და კონსტიტუციური წყობილების დამყარება.....	236
1) XVIII საუკუნის საფრანგეთის დიდი რევოლუცია და აბსოლუტიზმის დამხობა.....	236
2) 1789 წლის 26 აგვისტოს "აღამიანისა და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაცია".....	238
3) 1791 წლის საფრანგეთის კონსტიტუცია.....	241
4) პირველი რესპუბლიკა საფრანგეთში.....	243
5) იაკობინელთა დიქტატურა.....	245
6) აღამიანისა და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაცია და 1793 წლის საფრანგეთის კონსტიტუცია.....	246
7) სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანიზაცია იაკობინელთა დიქტატურის პერიოდში.....	247
თავი VIII. ღირეკტორიისა და I-ლი იმპერიის სახელმწიფო და სამართალი საფრანგეთში.....	249
§1. თერმიდორიანული გადატრიალება და 1795 წლის საფრანგეთის კონსტიტუცია.....	249
§2. გენერალ ნაპოლეონ ბონაპარტეს გადატრიალება და 1799 წლის კონსტიტუცია.....	250
§3. პირველი იმპერია და სახელმწიფო აპარატის ბიუროკრატიზაცია.....	253
§4. ფრანგული სამართალგანვითარება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIX საუკუნის პირველ ათწლეულში.....	254
1) ფრანგული სამართალი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში.....	254
2) ფრანგული სამართლის სისტემის ევოლუცია XIX საუკუნის პირველ ათწლეულში.....	254
ა) ნაპოლეონის სამოქალაქო კოდექსი (ჩოდე ჩივილ დე აპოლეონე) – 1804 წელი.....	255
ბ) ნაპოლეონის სისხლის სამართლისა და სისხლის სამართლის პროცესის კოდექსები.....	257
თავი IX. ისლამური სამართალი.....	259
§1. ისლამური სამართლის ჩამოყალიბებისა და განვითარების თავისებურებანი.....	259
§2. ისლამური სამართლის წყაროები.....	261
§3. ქონებრივი და საოჯახო ურთიერთობების სამართლებრივი რეგულირება.....	262
§4. დანაშაული და სასჯელი, ისლამური სამართლის მიხედვით.....	266
§5. ისლამური სამართლო პროცესი.....	267
გამოყენებული ლიტერატურა.....	268

§1. გვაროვნული საზოგადოება და სოციალური მართვის წინასახელმწიფოებრივი ფორმები

კაცობრიობის ისტორია მოიცავს ორ ძირითად ეტაპს: გვაროვნული საზოგადოებისა და ცივილიზაციის ხანას. გვაროვნული წყობილების ეტაპი იყო კაცობრიობის განვითარების საწყისი და კანონზომიერი პერიოდი, რომელიც გრძელდებოდა დროის უზარმაზარ მონაკვეთზე და, თანამედროვე გამოკვლევებიდან გამომდინარე, თარიღდება 2-3 მილიონი წლით. სავარაუდოდ, აღნიშნულ ეტაპზე ადგილი არ ჰქონდა სახელმწიფოებრივ ინსტიტუტებს და, თანამედროვე გაგებით, სამართალშემოქმედებას, რადგან ამ ორი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენის არსებობა მოიცავს მხოლოდ რამდენიმე ათასწლეულს. თუმცა, უდაოა, რომ მათი ჩანასახები დასაბამს იღებენ გვაროვნული საზოგადოების შედარებით განვითარებულ სოციალურ სტრუქტურებში. თავისი არსებობის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე გვაროვნულმა წყობილებამ განვლო განვითარების რთული და თავისებურებით აღსავსე გზა, რომელიც ხასიათდება სოციალურ-კულტურული და სამეურნეო სფეროების მნიშვნელოვანი გენეზისით. თანამედროვე მეცნიერება იყენებს კაცობრიობის უძველესი ისტორიის პერიოდიზაციის რამდენიმე მეთოდს (ცივილიზაციურს, კულტუროლოგიურს, ქრონოლოგიურს, არქეოლოგიურსა და სხვა). თუმცა, არანაკლებ მნიშვნელოვანია იმ გარემოების გათვალისწინება, რომ კაცობრიობის განვითარების ერთ, გარკვეულ ეტაპზე ადგილი ჰქონდა ე.წ. **ნეოლითურ რევოლუციას**, ანუ ადამიანების გადასვლას მიმოვისებლური მეურნეობიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე. ამ ეტაპის დაწყებას, ჩვეულებრივ, ქრ. შობამდე VIII-III ათასწლეულებით ათარიღებენ. მიმოვისებლური მეურნეობის სტადიაზე ადამიანი ყალიბდება როგორც ბიოსოციალური არსება (მხოლოდ ქრ. შობამდე XL-XXV ათასწლეულებში ყალიბდება ე.წ. **ნეანტროპი**, ანუ თანამედროვე ტიპის ადამიანი), რომელიც იყენებდა ქვისა და ხისგან დამზადებულ უმარტივეს იარაღებს და თავს ირჩენდა ბუნებაში მოპოვებული მზა პროდუქტებით (შემგროვებლობა, ნადირობა, თევზაობა). თანაც, ადამიანები ეწეოდნენ მოხეტიალე ცხოვრების წესს, ერთიანდებოდნენ მცირერიცხოვან, განკერძოებულ ლოკალურ ჯგუფებში, რომელთა სათავეში იდგნენ წინამძღოლები. სოციალური მოწყობისა და რეგულირების ეს უმარტივესი ფორმა (მოუწესრიგებელი სქესობრივი ურთიერთობები, ჯგუფებში გაერთიანებულ ადამიანებს შორის მჭიდრო კავშირების არარსებობა, ხშირად ინსტიტუტების და არა რეგულირებული ურთიერთობების სიჭარბე) ასახავდა კულტურულ-საწარმოო და საზოგადოებრივი განვითარების ძალზე დაბალ დონეს, რის გამოც აღნიშნულ ეტაპზე არსებულ ადამიანთა ჯგუფებს ე.წ. **პირველყოფილ ჯოგს** უწოდებენ. მიუხედავად იმისა, რომ ჯოგის შიგნით არსებული ცხოვრების წესი გარეგნულად ქაოტურ ხასიათს ატარებდა, მასში მაინც შეიმჩნევა არამხოლოდ სპონტანური, არამედ, გარკვეულწილად, რეგულირებადი, წინასწარ დადგენილი წესებით, აკრძალვებით, სტანდარტებით განპირობებული პროცესები. ამავე ეტაპზე, ადამიანთა ჯგუფებს შორის არსებული ურთიერთობები **ეგალიტარულ ხასიათს** ატარებდა. თანასწორობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ძალზედ მწირი საკვები და სხვა რესურსების განაწილების დროს. ასეთი თანასწორობის საფუძველში იდო, მაშინდელი კოლექტივისათვის დამახასიათებელი, ექვივალენტური (**რეციპროკული**) გაცვლის პრინციპი (ცვლიდნენ ცოლებს, საკვებს, იარაღებს). თუმცა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამავე პერიოდიდან აშკარა ხდება კოლექტივის წინამძღოლის ძალაუფლების რეალური განმტკიცება, ჯგუფის დანარჩენი წევრების მიმართ. მას აღიქვამენ როგორც უზენაესი ნების გამომხატველს და, შესაბამისად, ემორჩილებიან იმავე რეციპროკული გაცვლის პრინციპიდან გამომდინარე. ამრიგად, ადამიანთა პირველყოფილი ჯოგი განიცდის ხანგრძლივ ევოლუციას და, თავდაპირველი ველური ინსტიტუტების ნაცვლად, თანდათანობით, ყალიბდება გარკვეული სოციალურ-კულტურული სტერეოტიპები, ანუ საზოგადოებრივი კავშირების სისტემა, რომელმაც განაპირობა კაცობრიობის არამხოლოდ არსებობა, არამედ მისი შემდგომი განვითარება. სოციალური კავშირების გართულებით, რაშიც დიდი წვლილი მიუძღვის საოჯახო-სქესობრივი ურთიერთობების მოწესრიგებასა (ექზოგამიის დამკვიდრება, ანუ საქორწინო კავშირების აკრძალვას სისხლითნათესავთა შორის) და **ნეოლითურ რევოლუციას** (რომელმაც ხელი შეუწყო მწარმოებლური ეკონომიკის განვითარებას), მოხდა, ადამიანთა პირველყოფილი ჯოგის ნაცვლად, მყარი საოჯახო-კლანური დაჯგუფებების შექმნა (ე.წ. გვაროვნული თემი), რომელთა ერთობლიობას სამეცნიერო ლიტერატურაში **გვაროვნული წყობილება** ეწოდება. საოჯახო-კლანური გაერთიანების საფუძველს წარმოადგენდა სისხლითნათესაური ურთიერთობები. გვაროვნული თემი აერთიანებდა რამდენიმე თაობის ნათესავებს, რომლებსაც საერთო წინაპარი ჰყავდათ. თუმცა, შესაძლებელი იყო იმ უცხოტომელის მიღებაც, რომელსაც საგვარეულო თემი არა მტრად, არამედ მოკეთედ აღიარებდა. კონკრეტული პირობების გათვალისწინებით, **საგვარეულო თემი ან მატრიარქალურ (დედამთავრულ), ან პატრიარქალურ (მამამთავრულ) პრინციპებზე** იყო მოწყობილი. ნეოლითური რევოლუციის შედეგად, დედამიწის გარკვეულ რეგიონებში მოხდა ადამიანთა ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლაც, რაც განპირობებული იყო კვების პროდუქტებისა და სხვა საგნების

რეგულარული წარმოება-გაცვლის აუცილებლობით და ამისათვის შესაბამისი ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს მოძიება-შექმნით. ამრიგად, საოჯახო-კლანური დაჯგუფებები ამყარებენ მუდმივ კონტროლს გარკვეული ტერიტორიის მიმართ, რაც, თავის მხრივ, ხელს უწყობს ადრეული ტიპის საოჯახო-კლანური ჯგუფის ნაცვლად, უფრო მტკიცე და მრავალრიცხოვანი სოციალური კოლექტივის ფორმირებას, რომელიც ახლა უკვე დაკავშირებულია გარკვეულ ტერიტორიასთან და რომელიც მისთვის წარმოადგენს ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოს. აღნიშნული ტიპის საოჯახო-კლანური კოლექტივის სისტემა ხდება სოციალური მოწყობის უფრო მაღალ ფორმად და მის საფუძველში ახლა უკვე დევს თვითმმართველობისა და თვითრეგულირების, შედარებით მტკიცე სისტემა.

საოჯახო-კლანურ თემში ადგილი ჰქონდა შრომის, საკვების განაწილებისა და საქორწინო ურთიერთობების მკაცრად ფიქსირებულ სისტემას, რომელშიც შემდგომი განვითარება პოვა თანასწორობის, ეგალიტარიზმისა და ექვივალენტურობის პრინციპებმა. თუმცა, ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ წარმოების გაფართოვებასთან ერთად, არ მომხდარიყო ნადავლის და საკვების გადანაწილების პრინციპების შეცვლა, როდესაც და დაკისრებული ფუნქციების შესაბამისად (ასაკის, სქესის, ფიზიკური ძალის პრინციპების გათვალისწინებით). საოჯახო-კლანურ კოლექტივში გარკვეული უპირატესობით სარგებლობდა საგვარეულო თემის წინამძღოლიც, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, თუ ის წარმატებით ახორციელებდა სახელისუფლო-მმართველობით ფუნქციებსა და უსაფრთხოებას. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ თვით თემის წევრებიც უცხადებდნენ საკუთარ ლიდერს მხარდაჭერას და, განაწილების ექვივალენტური პრინციპის შესაბამისად, მათ კეთილდღეობაზე მუდმივი ზრუნვის გამო, მადლიერების ნიშნად, აღიარებდნენ წინამძღოლის ავტორიტეტსა და ძალაუფლებას. თუმცა, ბელადის ძალაუფლება პოტენციალური და, არა თანამედროვე გაგებით, სახელმწიფოებრივი ხასიათისა იყო. ბელადიც, საოჯახო-კლანური ჯგუფის მსგავსად, ვალდებული იყო მკაცრად დაეცვა და აღესრულებინა კოლექტივში გაბატონებული ჩვეულებები, რელიგიური რიტუალები და რეციპროკული განაწილების პრინციპები, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას გადააყენებდნენ და მის ადგილზე ირჩევდნენ სხვა წინამძღოლს.

რასაკვირველია, გვაროვნულ წყობილებაში ადგილი არ ჰქონდა ე.წ. გვაროვნულ დემოკრატია, მიუხედავად იმისა, რომ ამ საზოგადოებას ახასიათებდა ეგალიტარიზმი, მათ შორის – ბელადების არჩევა-გადარჩევის წესი. ამ საზოგადოებაში მოქმედებდა შრომის და ქცევის უმკაცრესი დისციპლინა, სულიერი კონფორმიზმი.

საოჯახო-კლანურ დაჯგუფებებში, რელიგიური კულტის, ჩვეულებებისა და ტრადიციების საფუძველზე, ჩამოყალიბდა ქცევის გარკვეული წესები, რომლებიც საკმაოდ კარგად იყო აპრობირებული აღნიშნული კოლექტივის მოთხოვნებთან და შესასრულებლად სავალდებულო იყო ყველა წევრისათვის. საგვარეულო თემში მოქმედი ქცევის წესები სინკრეტულ ხასიათს ატარებდნენ და ერთდროულად შეიცავდნენ რელიგიურ (*fas*), ჩვეულებით (*mos, mores maiorum*) და სამართლიანობასთან გაიგივებულ (*aequitas, iustitia*) სოციალურ იმპერატივებს. მტკიცე ხასიათის საოჯახო-კლანურ დაჯგუფებებში საერთო-სათემო ნორმები აწესრიგებდნენ თვითრეგულირებად სოციალურ ურთიერთობებს, რომელთა უზრუნველყოფა ხდებოდა საერთო ინტერესების, რელიგიური წარმოდგენებისა და სხვაგვარი ნორმატიულ-ფასეულობითი დადგენილებებით. თუმცა, ეს სულაც არ გამორიცხავდა ჩვეულებითი ნორმების სავალდებულო ხასიათსა და, აქედან გამომდინარე, მათი შეუსრულებლობისათვის დადგენილი, იძულებითი ღონისძიებების გამოყენებას. იმ შემთხვევაში, თუ საოჯახო-კლანური გაერთიანების წევრს არ სურდა დადგენილი ჩვეულებითი ნორმებისადმი მორჩილება და მის ქმედებაში შეინიშნებოდა უხეში ან მძიმე გადაცდომა, დამრღვევის მიმართ იყენებდნენ ზემოქმედების ისეთ სასტიკ ღონისძიებებს, როგორიც იყო ცემა-გვემა, მოკვთა (**გამევეება-ატიმია**), ან სულაც – სიკვდილით დასჯა, მთელი საოჯახო-კლანური კოლექტივის ნების შესაბამისად.

§2. თემური სტრუქტურების გენეზისი და პროტოსახელმწიფოების წარმოშობა

ნეოლითური რევოლუციისა და კაცობრიობის მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის შემდეგ (ქრ.შ. მდე IX-VII ათასწლეულებში) საზოგადოებრივმა განვითარებამ, არსებითი ცვლილებანი განიცადა.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს ადრეული ტიპის ბინადარ ცხოვრებაზე გადასული სამიწათმოქმედო თემების წარმოშობა იმ რეგიონებში, რომლებიც ხელსაყრელი იყო ადამიანთა ცხოვრებისა და წარმატებული სამეურნეო საქმიანობისათვის, აგრეთვე მოსახლეობის რაოდენობის მკვეთრი ზრდა (თავისებური დემოგრაფიული აფეთქება). სამიწათმოქმედო თემები განაგრძობდნენ გაფართოვების ტენდენციას, რაც ასახავს პოვნება ახალი საოჯახო კლანების გამოყოფასა და განკერძოებაში. მსხვილი სამიწათმოქმედო-გვაროვნულ თემის ტერიტორიაზე ყალიბდება რამდენიმე დასახლება, რაც, გაცხოველებული სამეურნეო ცხოვრების პირობებში, ხელს უწყობდა საქალაქო ტიპის დასახლების შექმნას.

დროის კვალობაზე, გართულებას განიცდის საოჯახო-გვაროვნული ჯგუფის შიდა მოწყობა. მისი წევრები იძენენ ახალ კულტურულ და სამეწარმეო ჩვევებს; იწყება შრომის განაწილება (გამოიყო

სამიწათმოქმედო, მესაქონლეო, ხელოსანთა და ვაჭართა დიდი დაჯგუფებები). თანდათანობით, გამწვავდა ურთიერთობები მეზობლად მცხოვრებ საოჯახო-კლანურ დაჯგუფებებს შორის, რაც განაპირობებდა დაპყრობითი ომის წარმოებას, რომლის შედეგად უფრო ძლიერი თემი იპყრობდა შედარებით სუსტსა და მცირერიცხოვან სოცოუმს და ამყარებდა მასზე საკუთარ ბატონობას. აღნიშნული პროცესის შედეგად კიდევ უფრო გამყარდა საოჯახო-კლანური ჯგუფების შიდამოწყობა და გაღრმავდა ის სტატუსური განსხვავება, რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ პირობით ხასიათს ატარებდა კლანის მმართველსა და მის რიგით წევრებს შორის. ამავე შინაარსის პროცესების კიდევ ერთ მიზეზს წარმოადგენდა, მწარმოებლური მეურნეობის განვითარების შედეგად დაგროვილი „ნამეტი პროდუქტი“, რომელიც მანამდე ნაწილდებოდა კლანის ყველა წევრს შორის, რეციპროკული გაცვლის პრინციპის შესაბამისად. თუმცა, თანდათანობით, ნამეტმა პროდუქტმა შეიძინა გაცვლისთვის გათვალისწინებული საქონლის ხასიათი და ის ხელს უწყობდა თემთაშორის კავშირების სფეროს გაფართოვებას. სასაქონლო წარმოების განვითარებამ კიდევ უფრო გაზარდა ნამეტი პროდუქტი, სიმდიდრის დაგროვება და ქონებრივი უთანასწორობის გაღრმავება, რაც უცხო იყო ადრეული ტიპის გვაროვნული საზოგადოებისათვის. ამავე ეტაპზე მოხდა თემურ-გვაროვნული ზედაფენის ქონებრივი და სოციალური პრივილეგიების განმტკიცება. ახალ პირობებში გვარის საპატიო თანამდებობის დაკავებით, საოჯახო-კლანური დაჯგუფების ლიდერები იძენდნენ არამხოლოდ პრესტიჟსა და ავტორიტეტს (რაც დამახასიათებელი იყო თემური წყობილებისათვის), არამედ განსაკუთრებულ, უფრო მაღალ სტატუსს. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ კვლავ შენარჩუნდა უძველესი დროის არსებითი პროცედურები, მიუხედავად იმისა, რომ სოციალური დიფერენცირების შედეგად კიდევ უფრო გაიზარდა კლანის წინამძღოლის როლი და არც რეციპროკული გაცვლის პრინციპი იქნა უარყოფილი. ყველა უპირატესობა – ქონებრივი და სხვაგვარი – (მრავალცოლიანობის უფლების მინიჭება), რაც ბელადს მიაკუთვნეს, განიხილებოდა როგორც იმ რთული ფუნქციის ექვივალენტი, რომელსაც წინამძღოლი ასრულებდა საკუთარი საოჯახო-კლანური გაერთიანების წინაშე, მითუმეტეს, რომ ნელ-ნელა ეს ფუნქცია-ვალდებულებანი გაფართოვდა და გართულდა, კერძოდ: საზოგადოებრივი სამუშაოების მოწყობა, მიწის ნაკვეთების გადანაწილება, საოჯახო კლანის წევრთა რაოდენობის შესაბამისად, მეზობელ კლანებთან ურთიერთობების წარმართვა. თუ ეს ფუნქციები მაინც ტრადიციულ ხასიათს ატარებდა და საზოგადოება შეჩვეული იყო მათთან, ახალ ვითარებაში ბელადმა იკისრა კიდევ უფრო რთული მოვალეობის შესრულება – მან განახორციელა ნამეტი პროდუქტის განაწილების **რედისტრიბუციული ფუნქცია**. ამ ფუნქციის სირთულეს ის წარმოადგენდა, რომ ნამეტი პროდუქტის შექმნაში ბელადი, პერსონალურად, არ მონაწილეობდა, როგორც ეს ხდებოდა რეციპროკული გაცვლის სტადიაზე. ახალ ვითარებაში ნამეტ პროდუქტს ქმნიდა მხოლოდ საოჯახო კლანი. აღნიშნული გარემოება კი იმის მაჩვენებელია, რომ ნელ-ნელა ყალიბდება სახელმწიფოებრივად მოწყობილი საზოგადოების ექსპლუატაციის ელემენტები. ბელადის ხელისუფლება კვლავ ინარჩუნებს პოტესტარულ ხასიათს. თუმცა, მის მიერ განხორციელებული რედისტრიბუციული ფუნქცია მის ძალაუფლებას აახლოვებს სახელმწიფოებრივ ხელისუფლებასთან, ვინაიდან მისდამი მორჩილება მოეთხოვება საოჯახო-კლანური გაერთიანების ყველა წევრს, თანაც იძულების პრინციპის გათვალისწინებით. ბელადის ხელისუფლების სიმტკიცე განპირობებულია განსაკუთრებული, უმაღლესი მმართველობითი სტატუსით და არ არის დაკავშირებული წინამძღოლის პირად თვისებებთან, როგორც ეს ხდებოდა უძველეს ხანაში. სწორედ ამიტომ იყო, რომ სახელისუფლო ფუნქციები და არა ბელადის პირადი ავტორიტეტი აიძულებენ კლანის დანარჩენ წევრებს მორჩილება გამოუცხადონ წინამძღოლს და აამაღლონ ის, ერთ დროს, თანასწორთა შორის. ბელადის სტატუსი ხდება, კლანის წევრებთან, დაპირისპირებისა და მკვეთრი პაექრობის ობიექტი, რადგან ხელისუფლებისადმი ამბიციური ლტოლვა განმტკიცებულია უდიდესი სურვილით თავს მოახვიოს კოლექტივს საკუთარი ნება, მიიღოს სახელისუფლო სტატუსის შესაბამისი, სავსებით გარკვეული ქონებრივი და პირადი პრივილეგიები. თემური წყობილების განვითარების ბუნებრივ შედეგს წარმოადგენს საოჯახო-კლანური გაერთიანებების სიმრავლემ განაპირობა უფრო მსხვილი სოციალური წარმონაქმნების – სამოების (**fratria**) და ტომების (**curia**), ზოგჯერ კი – ტომთა კავშირების ფორმირება. **ტომს**, როგორც წესი, **პქონდა** საკუთარი **ტერიტორია**, **სახელწოდება**, **ენა** (ან **დიალექტი**), **საკუთარი რელიგიური და ყოფითი რიტუალები**. თანდათანობით, **ჩამოყალიბდა ტომობრივი თვითმმართველობის ორგანოები**, კერძოდ – **ტომის საბჭო**, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ, ტომში გაერთიანებული, საოჯახო კლანების **უზუცესები** (**senex**). ტომის საბჭოს ყველა წევრსა და ბელადს ირჩევდნენ ტომის კრებაზე და შესაძლებელი იყო მათი გადაყენებაც. ტომის ყველა წევრს შეეძლო საბჭოს სხდომაზე გამოსვლა და საკუთარი აზრის გამოთქმა, ბელადის ქმედებისა ან გადაწყვეტილების მიმართ. ტომობრივი ორგანოების საქმიანობა ხელს უწყობდა კოლექტიური სამუშაოების წარმოებას, საოჯახო კლანებს შორის კავშირების განმტკიცებას (პროდუქტის გაცვლა-გამოცვლას) და კონფლიქტების მოგვარებას, სხვა ტომებთან ურთიერთობების მოწესრიგებას. ტომის საბჭო, გარკვეულ ეტაპამდე, არ ერეოდა რედისტრიბუციულ ფუნქციებში, რომელთა განხორციელება ევალებოდა მხოლოდ ტომის წინამძღოლს. თუმცა, თანდათანობით, მწარმოებლური ეკონომიკის განვითარებამ და ტომობრივი ორგანიზაციის გართულებამ გამოიწვია გვაროვნული თვითმმართველობის ფუნქციების გადაცემა

ტომის საბჭოსადმი, რითაც არსებითად ამადლდა ამ უკანასკნელის სტატუსი. საყოველთაო ხასიათს იძენენ ის ქცევის ნორმებიც (ჩვეულებები, რიტუალები, რელიგიური წესები), რომლებიც აწესრიგებენ საზოგადოებრივ ურთიერთობებს არამხოლოდ ცალკეულ კლანებში, არამედ მთელი ტომის ფარგლებში. სახელმწიფოსა და სამართლის წინარეისტორიის მნიშვნელოვან ეტაპად მიიჩნევა არამხოლოდ რთული ზეთემური სტრუქტურებისა და მათთვის დამახასიათებელი სოციალურ-ნორმატიული რეგულირების მექანიზმების შექმნა, არამედ საზოგადოების მართვის, პრინციპულად ახალი შინაარსის მქონე, საფუძვლების ჩამოყალიბება, რომლებიც შესაძლებელია მივიჩნიოთ პროტოსახელმწიფოების ნაირ-სახეობად. მმართველობითი საქმიანობის ახალი ტიპი განპირობებული იყო საზოგადოებრივი ცხოვრების მოთხოვნით, სამეურნეო საქმიანობისა და ადამიანთა სოციალური კავშირების მთელი სისტემის გართულებით. სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მმართველობითი საქმიანობის გამოყოფას, შრომის საზოგადოებრივი განაწილების სხვა სფეროებიდან და მის პროფესიონალიზაციას. ახალი ვითარება მოითხოვდა, რომ მმართველობითი ფუნქციები შეესრულებინათ სპეციალურად განსწავლულ და გარკვეული უნარ-ჩვევების მქონე პირებს. მათ ევალებოდათ საზოგადოებრივი სამუშაოების ორგანიზება და ხელმძღვანელობა, სასურსათო და სხვა რესურსების შენახვა და განაწილება, მეზობელ ტომებთან სავაჭრო კავშირების დამყარება, რისთვისაც საჭირო იყო მითოლოგიური და რელიგიური სიმბოლოების მთელი სისტემის ცოდნა და მათი გამოყენების უნარი, რაც აგრეთვე მოითხოვდა სპეციალურ აღზრდა-წრთვნას. **საზოგადოება გაიყო ორ არათანაბარ ჯგუფად: მმართველები და მმართველობაში მყოფნი**, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა პროტოსახელმწიფოების ფორმირების პროცესისათვის. მმართველი წრეები, თანამდებობაზე ყოფნისას, იძენენ არამხოლოდ პირად ძალაუფლებას, არამედ მატერიალურ სარგებელს, რაც კიდევ უფრო განამტკიცებდა მათ პერსონალურ ხელშეუვალობას და აიძულებდა კოლექტივს დამორჩილებოდა მმართველის ნება-სურვილს. თანაც, მმართველი ზედა ფენა ცდილობდა, რომ მისი სტატუსი შენარჩუნებოდა მხოლოდ საკუთარ ოჯახსა და კლანს. ამრიგად, საორგანიზაციო საქმიანობამ შეიძინა პოლიტიკური ხასიათი, ხოლო ადმინისტრაციულ-სათემო დიდკაცობა გადაიქცა სახელმწიფო მოხელედ, რომელიც ცდილობდა ჩამოყალიბებულიყო ჩაკეტილ, კასტურ-წოდებრივი ხასიათის მქონე, დაჯგუფებად.

პროტოსახელმწიფოებში იცვლება ბელადის სტატუსიც. მისი ძალაუფლება ეფუძნება ადმინისტრაციულ იერარქიას, რაც კიდევ უფრო ამადლებს მმართველის სტატუსს. ბელადი იქცა ადმინისტრაციული იერარქიის მეთაურად და მისმა ხელისუფლებამ შეიძინა ავტორიტარულ-საკრალური ხასიათი.

სახელმწიფოთა და სამართლის წარმოშობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს რამდენიმე, ურთიერთგამომრიცხავი თეორია: ბუნებითი სამართლის, პატრიარქალურ-პატერნალისტური, ძალმომრეობითი, ფსიქოლოგიური, ორგანული, გეოგრაფიული დეტერმინიზმის, მატერიალისტური (კლასობრივი), სამართლის იტორიული სკოლის, სამართლის რეალისტური სკოლის, სამართლის სოციოლოგიური სკოლის, ნორმატივისტული მიმართულების. უპირობოდ აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ პროტოსახელმწიფოები, როგორც სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების უძველესი და უმარტივესი ფორმა, წარმოიშვნენ მაშინ, როცა საზოგადოება ჯერ კიდევ არ იყო დიფერენცირებული ანტაგონისტურ სოციალურ ფენებად, რაზეც მეტყველებს თანამედროვე ისტორიული, ეთნოგრაფიული და სხვა სახის კვლევები. სახელმწიფოებრიობა ყალიბდებოდა სპონტანურად, თვით თემური წყობილების ბუნებრივი განვითარების შედეგად, იმ რთული ზეთემური სტრუქტურებიდან, რომლებიც უზრუნველყოფდნენ აღნიშნული სოციალური კოლექტივების მიზანმიმართულ ფუნქციონირებას. პროტოსახელმწიფოთა ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია იმ რთული საორგანიზაციო-მმართველობითი სისტემების ფორმირება, რომლებიც იძენენ ჩაკეტილ ხასიათს და მოწყვეტილი არიან მათი მშობელი საზოგადოებისგან.

პროტოსახელმწიფოთა ჩამოყალიბება არის, წინარეისტორიული ხანიდან ცივილიზაციის ეტაპზე კაცობრიობის გადასვლის უდიდესი ნაბიჯი. აღნიშნულმა პროცესმა, დედამიწის სხვადასხვა რეგიონში, განსხვავებული ხასიათი შეიძინა და, თანაც, ხშირად რამდენიმე საუკუნეს ან ათასწლეულსაც კი მოიცავდა. მეცნიერთა დიდი ნაწილი მიიჩნევს, რომ პროტოსახელმწიფოებრიობისა და ცივილიზაციის აკვანი დაირწო ძველ ადმოსაველეთში, ქრ.შ-მდე IV–III ათასწლეულებში. სავარაუდოდ, ე.წ. დამოუკიდებელი ცივილიზაციები ამავე პერიოდში ყალიბდებოდა ამერიკის კონტინენტის სამხრეთ ნაწილში. შედარებით გვიან, ქრ.შ-მდე II–I ათასწლეულებში სახელმწიფოებრიობასა და ცივილიზაციას ეზიარა ხმელთაშუაზღვის აუზის მოსახლეობა, ანუ შეიქმნა ე.წ. ანტიკური სამყარო, რომელთანაც მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ ქართველი ხალხის წინაპრებს. ევროპისა და აზიის ხალხის უმეტესობას ცივილიზაცია შეეხო მხოლოდ შუა საუკუნეების ხანაში. რაც შეეხება აფრიკის, პოლინეზიის, ავსტრალიის რეგიონებს, წინარესახელმწიფოებრივი, საოჯახო-კლანური ურთიერთობები შენარჩუნებული იქნა XIX–XX საუკუნეებშიც და მათი მსხვრევა მოხდა მხოლოდ ევროპული კოლონიზაციის შედეგად.

თავი I. ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების სახელმწიფო და სამართალი

§1. ძველი აღმოსავლური ცივილიზაციის თავისებურებანი

აღმოსავლეთის ცნება ისტორიულ მეცნიერებაში გამოიყენება არა მხოლოდ გეოგრაფიული სივრცის, არამედ ისტორიულ-კულტურული, ცივილიზაციური მოვლენის აღსანიშნავად. აღმოსავლეთში, პირველად კაცობრიობის ისტორიაში, ჩამოყალიბდა ის სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტები – სახელმწიფო, სამართალი, მსოფლიო რელიგიები, რომლებმაც, ანტიკური სახელმწიფოების ჩამოყალიბების დროისათვის (ქრ.შ-მდე I ათასწლეულში), შექმნეს აღმოსავლეთ-დასავლეთის დიქტომია.

ცივილიზაციის განვითარების აღმოსავლური და დასავლური გზების პრინციპული განსხვავება იმაში მდგომარეობდა, რომ აღმოსავლეთში, დასავლეთისაგან განსხვავებით, სადაც კერძო საკუთრება გაბატონებულ როლს თამაშობდა, კერძომესაკუთრულმა ურთიერთობებმა და ბაზარზე ორიენტირებულმა კერძო სასაქონლო წარმოებამ ვერ დაიკავეს სათანადო ადგილი და განვითარების სასურველ დონეს ვერ მიაღწიეს. ყოველივე ამან, თავის მხრივ, დიდი გავლენა მოახდინა აღმოსავლური სოციალური სტრუქტურების უძრავ ხასიათზე, აღმოსავლეთში იმ პოლიტიკური და სამართლებრივი ინსტიტუტების განვითარებაზე, რომელთა მიზანი, ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი, სამოქალაქო საზოგადოებისათვის მომსახურების გაწევა იყო, კერძოდ: დემოკრატიული საზოგადოებრივი თვითმმართველობისათვის, რომელსაც თითოეული სრულფასოვანი მოქალაქის უფლებებისა და მოვალეობების ერთობლიობა ახასიათებს, პოლისის (სახელმწიფოს) წევრისათვის სამართლებრივი გარანტიების მინიჭებისათვის, რათა მას უზრუნველყოფილი ჰქონოდა საკუთარი კერძო ინტერესების, უფლებებისა და თავისუფლებების დაცვა.

ძველ სამყაროში აღმოსავლეთი წარმოდგენილი იყო მრავალი, ხშირად უმსხვილესი რეგიონალური ცივილიზაციების (ინდო-ბუდიისტური, ასურულ-ბაბილონური, კონფიციანელურ-ჩინური) სახით. თუმცა, ყველა ამ ცივილიზაციის საერთო თავისებურებას წარმოადგენდა: 1) კერძო საკუთრების გაბატონებული როლის არარსებობა და 2) განვითარების უძრავი ხასიათი, რითაც აღმოსავლეთი არსებითად განსხვავდებოდა, დინამიურად განვითარებადი, ანტიკური სამყაროსა და, მომავალში – დასავლეთ ევროპის სხვადასხვა სახელმწიფოსგან.

I. ძველი აღმოსავლეთის ერთ-ერთ არსებით თავისებურებას სასოფლო თემის გადამწყვეტი როლი წარმოადგენდა, ძველ-აღმოსავლური საზოგადოების ევოლუციის თვალსაზრისით. სასოფლო თემმა აღმოსავლეთში შეინარჩუნა პატრიარქალურ-გვაროვნული ორგანიზაციის ნიშნები. ის მნიშვნელოვნად განსაზღვრავდა, ამ საზოგადოებებში არსებული, პოლიტიკური ხელისუფლების ხასიათს, ძველ-აღმოსავლური სახელმწიფოს როლსა და საკონტროლო-მომწესრიგებელ ფუნქციებს, სამართლებრივი სისტემების თავისებურებებს. მაგალითად, ძველ ჩინეთში, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, სოციალური ცხოვრების საფუძველს პატრონომიები (ცზუნი) წარმოადგენდნენ, რომლებშიც რამდენიმე ასეული ოჯახი იყო გაერთიანებული, რომელსაც საერთო წინაპარი ჰყავდა. ძველი ინდოეთის სოციალური ცხოვრების საფუძველში კი ჩაკეტილი სასოფლო თემის სტრუქტურა იდო, რომელშიც წარმოების ნატურალური ხასიათი, თითოეულ თემში განვითარებული მიწათმოქმედებისა და ხელოსნობის ურთიერთშერწყმა, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების ჩანასახის სახით არსებობა გაბატონდა. ყველაზე ადრეული სახელმწიფოებრივი ფორმები (პროტოსახელმწიფოები) ძველ-აღმოსავლურ ცივილიზაციებში (ძვ. ეგვიპტე, ძვ. ინდოეთი, ძვ. მესოპოტამია, ძვ. ჩინეთი) ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე IV ათასწლეულის ბოლოს ყალიბდებოდა, თემურ-გვაროვნული ორგანიზაციის დაშლის შედეგად. აღნიშნულ პერიოდში სასოფლო თემი, რომლის პოზიციების განმტკიცებას ხელს უწყობდა მისი წევრების კოლექტიური ძალისხმევა, რათა შექმნილიყო (და მუდმივად გამართულად ემუშავა) საირიგაციო სისტემები, დიდ გავლენას ახდენდა ანტაგონისტური სოციალური ფენების ჩამოყალიბების პროცესის შეფერხებაზე, ხელს უშლიდა კერძო მიწათმფლობელობისა და მონობის კლასიკური ფორმის ჩამოყალიბებას, ვინაიდან მიწის უშუალო მფლობელად (მესაკუთრედ), ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციებში, სწორედ სასოფლო თემი ითვლებოდა. ამავდროულად, მიწის უზენაესს მესაკუთრედ თვით სახელმწიფოც გამოდიოდა, რომლის სახელისუფლო-მესაკუთრული უფლებების რეალიზება მეთემეთაგან მიღებული გადასახადის – **რენტის** ამოღებით ხდებოდა.

თანდათანობით, თემზე მაღლა მდგომი მმართველობითი სტრუქტურების გამოყოფის შემდეგ, ჩამოყალიბდა სამეფო-სატაძრო მსხვილი მეურნეობები, რომლებიც, ძირითადად, სათემო მიწების მისაკუთრების გზით იქმნებოდა. სამეფო-სატაძრო მიწების ფლობა მხოლოდ იმ ადამიანებს შეეძლოთ, რომლებიც რაიმე სამსახურს ეწოდნენ მმართველის კარზე ან ტაძრის სასარგებლოდ. სამეფო-სატაძრო მეურნეობაში, ადრეულ ეტაპზე, უკვე გამოიყენებოდა მონური ან ნახევრად-თავისუფალი მოსახლეობის შრომა.

1) სამეურნეო ცხოვრების მრავალდარგობრიობა ძველ-აღმოსავლური ცივილიზაციების სოციალური წყობის საოცარ სიჭრელეს განაპირობებდა. ამ საზოგადოების დიფერენცირება შესაძლებელი იყო სამი ძირითადი სოციალური წარმონაქმნის საზოგადოებაში: 1. წარმოების საშუალებებს მოკლებულ, დამო-

კიდებელ მოსახლეობაში, მათ შორის მონების სხვადასხვა კატეგორიებში; 2. თავისუფალ, მდაბიო მოსახლეობაში – მეთემე გლეხებსა და ხელოსნებში, რომლებიც საკუთარი შრომით ირჩენდნენ თავს; 3. გაბატონებულ სოციალურ ფენაში, რომლის შემადგენლობაში ყოფილი საგვარეულო დიდკაცობა, მსახურეული არისტოკრატია, არმიის სამეთაურო ნაწილი შედიოდა. 2) ძველი აღმოსავლეთის სოციალური წყობის ერთ-ერთი ნიშანი მკვეთრი სოციალური საზღვრების არარსებობა იყო: აქ არსებობდა დამოკიდებული მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორია, რომელსაც თავისუფალ და მონურ ფენებს შორის შუალედური მდგომარეობა ეკავა. საზოგადოებაში ინდივიდის სოციალურ-სამართლებრივი სტატუსი, როგორც წესი, არ შეესაბამებოდა (უფრო ზუსტად, არსებითად განსხვავდებოდა) მის მიერ დაკავებულ სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობას.

II. მეურნეობის მყარი მრავალდარგობრიობა, სოციალური, პოლიტიკური, სამართლებრივი ფორმებისა და ინსტიტუტების ისტორიული მემკვიდრეობითობა, გაბატონებული რელიგიური იდეოლოგიის ურყევობა საშუალებას იძლევა, ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების მეორე მთავარ ნიშნად, მათი **ტრადიციულობა** გამოვეყნოთ. ამ ნიშნის გამოყოფის მთავარ წინაპირობას შემდეგი გარემოებები წარმოადგენენ: 1) ძველი ინდოეთისა და ძველი ჩინეთის (ძვ. ეგვიპტე და ძვ. მესოპოტამია ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე პერიოდში წყვეტენ არსებობას) უმსხვილესი საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის, სახელწიფოსა და სამართლის საფუძველში, წმინდანად შერაცხული და ურყევად დადგენილი ის რელიგიური დებულებები იდო, რომლებმაც ათასწლეულებსაც გაუძლეს და ჩვენს დრომდეც მოადწიეს.

2) ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების განვითარების საერთო კანონზომიერებანი მაინც ვერ აღმოფხვრიან იმ კონკრეტულ სპეციფიკურ ნიშნებს, რომლებიც თითოეულ მათგანს ახასიათებდა და რითაც ისინი სხვა – ანალოგიური შინაარსის, მეზობლად მდებარე ან შორეული რეგიონებისაგან განსხვავდებოდა, კერძოდ: მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის დომინირებული მდგომარეობა და მისი დამოკიდებულება სხვა დარგებთან, სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტების კულტურულ-ცივილიზაციური განვითარების, ყოფა-ცხოვრების, ადამიანთა მსოფლმხედველობის, მათი რელიგიური ორიენტაციის არსებითი თავისებურებანი. ძვ. ბაბილონში, მაგალითად, მსხვილ სამეფო-სატაძრო მეურნეობის გვერდით, შედარებით განკერძოებული, სათემო და კერძო მეურნეობა თანაარსებობდა, რომლებშიც, ძირითადად, თავისუფალი მეთემე-გლეხები შრომობდნენ და სახელმწიფოს რენტა-გადასახადს უხდიდნენ. სამეფო-სატაძრო მეურნეობაში გამოიყენებოდა მონური და, დამოკიდებულების ამა თუ იმ ხარისხში მყოფი, პირების შრომა. სათემო მიწათმფლობელობაში დღითი-დღე იზრდებოდა დამოკიდებული მოსახლეობის რიცხვი, მიწადაკარგული და თემიდან გამოდევნილი ყოფილი მეთემე-გლეხების ხარჯზე. მსხვილი სამეფო-სატაძრო მეურნეობის არსებობა და შედარებით განვითარებული ხელოსნობა, რაც ხელს უწყობდა სავაჭრო ოპერაციების ფართოდ წარმოებას, დიდგაჭარი თამქარის მეშვეობით, მნიშვნელოვნად ასუსტებდა მეთემე-გლეხების საგადასახადო ექსპლუატაციას.

ძვ. ეგვიპტეში სათემო და კერძო მეურნეობის სექტორი ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე II ათასწლეულში გაქრა, რადგან ის, მონურ და ნახევრადმონურ შრომაზე დაფუძნებულმა, უმსხვილესმა სამეფო-სატაძრო მეურნეობამ შთანთქმა. ძვ. ინდური საზოგადოების სპეციფიკური ნიშნები დაუკავშირდა საზოგადოების უმკაცრეს დაყოფას ოთხ ვარნად (კასტად) (ბრაჰმანები, ქშატრიები, ვაიშიები, შუდრები). ძვ. ინდური საზოგადოების მსგავსი დაყოფა ეფუძნებოდა მოსახლეობის რელიგიური და პროფესიული ნიშნით დიფერენცირებას და ჩაკეტილობისა და ავტონომიურობის ძალზედ მაღალი ხარისხით გამოირჩეოდა. ძვ. ინდოეთში ექსპლუატატორული ურთიერთობები მჭიდროდ იყო გადაჯაჭვული წოდებრივ-ვარნულ (კასტურ) ურთიერთობებთან. დაბალი კასტების ტრადიციული სოციალური დამდაბლება, ვარნების გარეთ მყოფი მოსახლეობის, ე.წ. **ჩანდალების** თითქმის სრული უუფლებობა, დამოკიდებული მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორიის ექსპლუატაციის ნახევრადმონური ფორმების გამოყენების შესაძლებლობას იძლეოდა.

ძვ. ჩინეთში ადრევე ჩამოყალიბდა, მმართველი დიდკაცობის მიერ, მეთემე-გლეხების ექსპლუატაცია, რენტა-გადასახადის იძულებითი აკრეფის გზით, რაც, თავდაპირველად, სათემო მიწებზე შრომითი ბეგარის, ხოლო მოგვიანებით, მმართველი ზედაფენის მიერ, საგლეხო ნაკვეთიდან მიღებული მოსავლის დიდი ნაწილის მითვისების გზით ხდებოდა. ძვ. ჩინეთში სახელმწიფოებრიობის ევოლუციის მხოლოდ ერთ, და ისიც მოკლე დროის მონაკვეთში – ქრ.შ-მდე IV სს. ძირეული და ხარისხობრივი ცვლილება განიცადა, საზოგადოებრივმა წარმოებამ და მწარმოებელმა ძალამ, კერძოდ: შანის ოლქის მმართველის – **შან იანის** რეფორმის შედეგად დაიმსხვრა მსხვილი სათემო მიწის საკუთრება, ჩამოყალიბდა მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობა, განვითარდა იმ უმიწო და მცირემიწიანი გლეხობის საიჯარო ექსპლუატაცია, რომლებიც იძულებით მიაბაგრეს კერძო და სახელმწიფოს მფლობელობაში არსებულ მიწებზე.

§2. ძველი აღმოსავლური ცივილიზაციების პოლიტიკური ორგანიზაციის სპეციფიკური ფორმები

ჯერ კიდევ „ისტორიის მამად“ წოდებული ძვ. ელინი მეცნიერი ჰეროდოტე (ქრ.შ-მდე V ს.) წერდა, რომ ეგვიპტელი ფარაონები – ფორმალურად შეუზღუდავი მეფე-დესპოტები, ძალადობრივად აუქმებდნენ

ტადრებს და ხალხს აიძულებდნენ მათთვის აეგოთ კოლოსალური აკლდამები. სწორედ ამ პერიოდიდან იღებს სათავეს ე.წ. „აღმოსავლური დესპოტიის“ კონცეფცია, რომელიც ძალზედ აქტიურად გამოიყენებოდა ე.წ. **საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში**. „აღმოსავლური დესპოტიის“ ცნების ქვეშ იგულისხმებოდა, შეუზღუდავი მონარქიული ძალაუფლების მქონე, სახელმწიფო მმართველობის ფორმა, რომელიც მემკვიდრეობით გადაეცემოდა გადმერთებულ მეფე-მონარქს და რომელიც გამოდიოდა ერთპიროვნულ კანონმდებლად და უზენაესს მოსამართლედ; ეს იყო უმკაცრესი, ტოტალიტარული რეჟიმის მქონე, ცენტრალიზებული სახელმწიფო, რომელიც ყოველსმომცველ ზედამხედველობას ახორციელებდა უუფლებო ქვეშევრდომებზე, ძალზედ განშტოებული ბიუროკრატიული ადმინისტრაციული აპარატის მეშვეობით.

ზემოაღნიშნული ნიშნებით დახასიათებული ძველი აღმოსავლური დესპოტიის ფორმალისტული ცნება, გარკვეულწილად, შეიძლება მიეუსადაგოთ ძველი აღმოსავლეთის ისეთ სახელმწიფოებს, როგორებიც იყვნენ ძველი ეგვიპტე და ძვ. ჩინეთი. თუმცა, ჩვენი ღრმა რწმენით, ძველადმოსავლური დესპოტიის ცნების ნაცვლად უფრო სწორი და ყოვლისმომცველი იქნება ცივილიზაციის ცნების დამკვიდრება, რომელშიც, ზემოთჩამოთვლილი ნიშნების გარდა, გათვალისწინებულია კულტურულ-რელიგიური და სოციალურ-პოლიტიკური თავისებურებანიც, რის გამო, ვთვლით, რომ ძველი აღმოსავლური დესპოტიის ცნებამ ადგილი უნდა დაუთმოს ძვ. აღმოსავლეთის ცივილიზაციის ცნებას. 1) მიუხედავად ტერმინოლოგიური სიახლისა, ძვ. აღმოსავლური ცივილიზაციის პოლიტიკური ორგანიზაციის ნიშნების გასარკვევად, მოკლედ და ზოგადად, მიზანშეწონილია დავახასიათოთ ის განსხვავებები, რაც ოთხივე კლასიკურ ძვ. აღმოსავლურ სახელმწიფოს შეესაბამებოდა. კერძოდ, ძვ. ჩინეთში იმპერატორის პიროვნება გადმერთებული იყო, არსებობდა იმპერატორის განსაკუთრებული კულტი – „ცის შვილი“. მისი ფართო უფლებამოსილების მთავარ თავისებურებად შეუზღუდავი და უზენაესი საკანონმდებლო ხელისუფლება ითვლებოდა. ძვ. ჩინეთში ადრეულ ეტაპზე ჩამოყალიბდა მრავალსაფეხურიანი ცენტრალიზებული ბიუროკრატიული აპარატი, რომელსაც თვით იმპერატორი – **განი** მეთაურობდა. ყველა საიმპერატორო მოხელეს, მიუხედავად რანგისა და დაკავებული პოსტისა, მკაცრად აკონტროლებდა ცენტრალური ხელისუფლება.

თუმცა, ძვ. აღმოსავლური სახელმწიფოების უმეტესობას, უზენაესი მმართველის ხელისუფლების გვერდით და მისი შეზღუდვის მიზნით, ახასიათებდა წარჩინებულთა საკრებულოს ან სახალხო კრების, ან დიდოჯახიანი საქალაქო თემების თვითმმართველობების არსებობა.

ძვ. აღმოსავლეთის საზოგადოებებს ახასიათებდათ რესპუბლიკური მმართველობის ფორმებიც, რომლებშიც დიდ როლს თამაშობდა პრიმიტიული ტომობრივი დემოკრატიის ტრადიციები, კერძოდ, ე.წ. ქალაქ-რესპუბლიკები ფინიკიასა და მესოპოტამიაში (**პატესიატების** სახით).

ზოგიერთ აღმოსავლურ სახელმწიფოს სულაც არ ახასიათებდა ძვ. აღმოსავლური ცივილიზაციის ყველა ის ზოგადი ნიშანი, რომელიც ზემოთ იყო ჩამოთვლილი. კერძოდ, ძვ. ინდოეთის მმართველები სულაც არ იყვნენ აღჭურვილი შეუზღუდავი საკანონმდებლო უფლებებით. მაშინაც კი, როცა არსებობდა, ძვ. ინდოეთის სახელმწიფოებრიობის ისტორიაში, ყველაზე ცენტრალიზებული **მაურიების (ქრ.მ-დღე IV-II სს.)** იმპერია, უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სახელმწიფო ხელისუფლების კოლეგიალურ ორგანოებს, კერძოდ: მეფის – **რაჯას** კარზე არსებულ სათათბირო ორგანოს – **რაჯასაბჰასა** და უმაღლესი მოხელეების საბჭოს – **მანტრიპარიშადს**. მაურიების იმპერიის ერთ-ერთი ყველაზე ნათელი თავისებურება იყო, მასში გაერთიანებული, ნახევრადავტონომიური რესპუბლიკური სახელმწიფოებრივი გაერთიანებების – **გან-ებისა** და **სანგჰ-ების**, არსებობა.

ძვ. აღმოსავლეთის ქვეყნების უმრავლესობამ, პოლიტიკური განვითარების თვალსაზრისით, მთლიანობაში, განვლო ერთგვაროვანი გზა – მცირე მოცულობის ტომობრივი კავშირებიდან (ნომური ტიპის ქალაქ-სახელმწიფოებიდან), უზარმაზარ ცენტრალიზებულ იმპერიამდე, რომელიც, ჩვეულებრივად, პოლიეთნიკური იყო და მეზობელი ხალხის დაპყრობისა და ანექსიის შედეგად იქმნებოდა. თუმცა, ძვ. ინდოეთში, ძვ. ჩინეთისგან განსხვავებით, დაქუცმაცებულობა წესად, ხოლო ცენტრალიზებული სახელმწიფო – გამონაკლისად იქცა. მესოპოტამიაში მეფის ხელისუფლების მემკვიდრეობითობა მხოლოდ ნაწილობრივად ხორციელდებოდა. კერძოდ, ერთ-ერთი ვაჟიშვილისათვის ხელისუფლების გადაცემა მმართველს მხოლოდ ქურუმ-ორაკულთან მოთათბირებისა და მისგან თანხმობის მიცემის შემდეგ შეეძლო. მეფეს არც უზენაესი სასამართლო ინსტანციის ფუნქცია ჰქონდა მინიჭებული. აქაც, ინდოეთის მსგავსად, სახელმწიფოებრიობის განვითარების ყველა ეტაპზე, შენარჩუნებულ იყო თემების თვითმმართველობა. სწორედ თემის თვითმმართველობით ორგანოებს ეკისრებოდათ პასუხისმგებლობა თემის კეთილდღეობის უზრუნველყოფაზე, ხაზინაში რენტა-გადასახადის დროულად და სრულყოფილ გადახდასა და საზოგადოებრივი სამუშაოების (საირიგაციო არხების, გზების, ტაძრების, სასახლეების მშენებლობა) ორგანიზებაზე.

2) ამავდროულად, არც იმის უარყოფა შეიძლება, რომ ძვ. აღმოსავლურ ცივილიზაციებში მასების რელიგიურ შეგნებაში არსებობდა ხელისუფლებისადმი, მეფობისადმი, მმართველისადმი განსაკუთრებული მისტიკური დამოკიდებულება.

უზენაესი, ღვთაებრივი ავტორიტეტის აღიარება, რომელიც ორგანულად იყო დაკავშირებული მსოფლიო წესრიგის არსთან და მისგან გამომდინარეობდა, ძვ. აღმოსავლური სულიერი კულტურისა და რელიგიური იდეოლოგიის იმ ფუძემდებლურ ელემენტს წარმოადგენდა, რომელიც უშუალოდ უკავშირ-

დებოდა მმართველის შეუზღუდავ, დესპოტურ უფლებამოსილებებს და, არსებითად, განაპირობებდა ძვ. აღმოსავლური საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სფეროებს. ამ გარემოებათა გათვალისწინებით, უნდა განისაზღვროს „ძველი აღმოსავლური ცივილიზაციის“ ცნება, რომელშიც იგულისხმება აზიისა და ჩრ. აფრიკის აღმოსავლეთ ნაწილში განვითარებული საზოგადოებების კულტურული, სოციალურ-ისტორიული და ფორმალურ-იურიდიული თავისებურებანი.

3) ძველადმოსავლური სახელმწიფო, ჩვეულებრივ, აღჭურვილი იყო იძულებითი ფუნქციით და ახორციელებდა გაბატონებული სოციალური ფენის ინტერესების ცხოვრებაში გატარებასა და დაცვას. თუმცა, მას ისეთი ფუნქციის შესრულებაც დაევა, როგორიც იყო დაქუცმაცებული, პატრილოკალური საზოგადოების გაერთიანება და მასში ნატურალური მეურნეობის განვითარება და კოორდინირება, რის გარეშეც შეუძლებელი იქნებოდა ამ საზოგადოების აუცილებელი მოთხოვნების დაკმაყოფილება. ვინაიდან ძვ. აღმოსავლურ ცივილიზაციებში სუსტად იყო განვითარებული (ან საერთოდ არ არსებობდა) საბაზრო ურთიერთობები, სახელმწიფო, მისი ადმინისტრაციულ-მმართველური აპარატით, განსაკუთრებული საკონტროლო-მარეგულირებელი ფუნქციებით აღიჭურვა, რითაც მან უზრუნველყო მმართველი გაბატონებული ფენის მოწინავე როლი და მნიშვნელობა ძველადმოსავლური საზოგადოების ცხოვრებაში.

4) თუმცა, არანაკლები მნიშვნელობა მიენიჭა სახელისუფლო სტრუქტურებს, სახელმწიფოს ძველადმოსავლური საზოგადოების კულტურულ-რელიგიური ერთობის დაცვის საქმეში, რასაც ისინი თვითმყოფადი, ფუნდამენტური ფასეულობების შენარჩუნების საფუძველზე ახორციელებდნენ.

ძველადმოსავლურ საზოგადოებებში რელიგიური იდეოლოგიის განმტკიცება და მისი მიზანმიმართული კონსერვაცია დიდად იყო განპირობებული ეკონომიკური კავშირების სისუსტით, ნატურალური მეურნეობის ბატონობითა და საბაზრო ურთიერთობების განუვითარებლობით. ამა თუ იმ ძველადმოსავლურ ცივილიზაციებში გაბატონებული რელიგიური იდეოლოგია, რომელიც გადამწყვეტ როლს თამაშობდა საზოგადოებაში ერთიანობის შესანარჩუნებლად, ეფუძნებოდა სხვადასხვა მორალურ და რელიგიურ ფასეულობებს, თუმცა, ყველა შემთხვევაში, განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა მიჩენილი „შემაკავშირებელ რგოლს“ – სახელმწიფოს მმართველს. კერძოდ, ქრ.შ-მდე III ათასწლეულში, ძველი სამეფოს ხანაში, ეგვიპტის ფარაონებს „მზის ძის“ უწმინდესი ტიტული მიენიჭათ და მათი დაკრძალვის განსაკუთრებულად საზეიმო რიტუალი იქნა შემუშავებული (საყოველთაოდ ცნობილი პირამიდების მშენებლობა). ეგვიპტის ფარაონი იყო დედამიწაზე სიცოცხლის დამცველი და მის გარეშე წარმოუდგენელი იყო იმქვეყნიური სამყაროს არსებობა. ძველი ეგვიპტელები ფარაონების პირამიდების აშენებით, საკუთარ იმქვეყნიურ არსებობაზეც ზრუნავდნენ. განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა რელიგიურ იდეოლოგიას ძველი ჩინეთის სახელმწიფოში, სადაც საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდა უნიფიცირებული მსოფლმხედველობა, რომლის მიზანი იყო მმართველის – განის განდიდება და იმპერატორის – „ცის შვილის“ ღვთაებრივი წარმომავლობის დასაბუთება.

მიუხედავად იმისა, რომ ძველი ინდოეთი და ძველი შუამდინარეთი დიდი თავისებურებებით ხასიათდებოდნენ, აქაც ხდებოდა მმართველთა – მეფეების ყოველმხრივი განდიდება. მათი სახელები ღმერთების სახელების გვერდით იწერებოდა. ძვ. ბაბილონში პატეს-ლუგალი (მეფე) – ადამიანია, თუმცა ის ღმერთების რჩეულია და მას ღვთაებრივი, მეფური ძალაუფლება ჰქონდა, რის საფუძველზეც იგი საკუთარ ქვეშევრდომებს განაგებდა.

ძველინდურ პოლიტიკურ-რელიგიური კონცეფციით ღვთისსასურველი მეფის შესახებ (დევარაჯა), მეფეს ევალებოდა განსაკუთრებული დჰარმის (მოვალეობის) შესრულება. ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მოვალეობა იყო ქვეშევრდომთა დაცვა. ყოველივე ის, რასაც მეფე აკეთებს – სწორია. ასეთია აღიარებული კანონი, – ეწერა „ნარადაში“, ძველი ინდოეთის ერთ-ერთ რელიგიურ-ეთიკურ ტრაქტატში. საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვისადმი ღტოლვა ახასიათებდა ყველა ძველ აღმოსავლურ მონარქიას – მათი აღმავლობისა და აყვავების პერიოდებში.

სახელმწიფოებრიობის განვითარებამ დიდად შეუწყო ხელი ძველადმოსავლურ სამართალგანვითარებას. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ სამართალი არც პირველყოფილი საზოგადოებისათვის იყო უცხო, რაზედაც უამრავი რელიგიურ-ეთიკურ და ჩვეულებითი ნორმების არსებობა და მოქმედება მოწმობს. ძველადმოსავლური სამართალგანვითარება მრავალი საერთო ნიშნით ხასიათდება. 1) კერძოდ, ის დიდად განამტკიცებდა სოციალურ უთანასწორობას (ბატონის და მონის ოპოზიცია). ძვ. აღმოსავლეთში მონობა არ ატარებდა კლასიკურ ხასიათს – ანუ მონა არ იყო ნივთი, ამ სიტყვის სრული გაგებით, მას შეეძლო ოჯახი ჰყოლოდა და მებატონის ინტერესების შესაბამისად, გარკვეულ ქონებას ფლობდა. ძველადმოსავლური კანონმდებლობა თავისუფალი მოსახლეობის წოდებრივ უთანასწორობასაც ადგენდა. ასეთი უთანასწორობა, ამა თუ იმ მოცულობით, ყველა ძველადმოსავლურ ცივილიზაციაში გვხვდება.

2) ძვ. აღმოსავლეთის სამართალი უშუალოდ იყო დაკავშირებული რელიგიასა და რელიგიურ მორალთან. მცირე გამონაკლისის გარდა, აქ სამართლის ნორმას რელიგიური დასაბუთება გააჩნდა. სამართალდარღვევას, ამაჯდროულად, მიიჩნევდნენ რელიგიური და ზნეობრივი ნორმის დარღვევადაც.

3) ძვ. აღმოსავლეთის სამართლის ძირითად წყაროს საუკუნეების მანძილზე წარმოადგენდნენ ჩვეულება და ჩვეულებითი სამართლის ნორმები, რომლებიც იყო სათემო შემოქმედების ნაყოფი. ისინი დაუწერელი ფორმით მოქმედებდნენ და მეთემეთა მეხსიერებასა და შეგნებაში ზეპირსიტყვაობით

გადაეცემოდა თაობიდან თაობას. ძველი დროის ბრძენთა წმინდა ავტორიტეტზე მითითებები გვხვდება ძველადმოსავლური სამართლის თითქმის ყველა ძეგლში, რითაც კიდევ ერთხელ დასტურდება მისი ტრადიციული ხასიათი.

4) სამართლის ნორმების ჩამოყალიბება ხდებოდა ძველადვე დამკვიდრებული ქცევის წესების მიხედვით და ახალი ნორმები ორიენტირებული იყო ძველ ქცევებზე. ახალი შინაარსით გამდიდრებული ჩვეულება, სახელმწიფოს მხრიდან, სანქციონირებას განიცდიდა და სამართლის მთავარ წყაროდ მაშინაც რჩებოდა, როცა გაჩნდა დაწერილი სამართლის ძეგლები, ბრძანებების მიერ შედგენილი კომპილაციები და სხვა.

5) აღრეულ სამართლის ძეგლებში განმტკიცებულ იქნა ყველაზე გავრცელებული ჩვეულებები და დამკვიდრებული სასამართლო პრაქტიკის მონაცემები, რის გამოც ეს სამართლის წიგნები ხასიათდება არასრულყოფილებით, მთელი რიგი ინსტიტუტებისა და ნორმების გაურკვევლობით, კაზუისტური ხასიათით, რადგან სამართლის ნორმა ყალიბდებოდა არა აბსტრაქტული ფორმით, არამედ კონკრეტული შემთხვევის სახით. ძვ. აღმოსავლეთის სამართლებრივი სისტემებში ასახვა პოვა, გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელმა, ქცევის წესებმა, კერძოდ, ოჯახის ან თემის წევრთა მიმართ, კოლექტიური პასუხისმგებლობის პრინციპმა იმ დანაშაულის მიმართ, რომელიც ჩადენილი იქნებოდა მათი წევრის მიერ, შურისძიებამ (სისხლის აღება), თვითგასწორებამ, ტალიონმა – სამაგიეროს მიზღვამ (თვალი თვალისა წილ, კბილი კბილისა წილ, განტეხა განტეხისა წილ). თუმცა, აღსანიშნავია, რომ უნივერსალური ჩვეულებები (სისხლის აღება და ტალიონი) ახალი შინაარსით შეივსო ჩვენამდე მოღწეული ძვ. აღმოსავლეთის სამართლის ძეგლებში. ქონებრივი, წოდებრივი და პროფესიული განსხვავებები იმაზე მეტყველებენ, რომ ძველადმოსავლურ სამართალში დაირღვა, გვაროვნული წყობისათვის დამახასიათებელი, თანასწორი სამაგიეროს მიზღვის იდეა და დამკვიდრდა, სოციალურ ანტაგონიზმზე დაფუძნებული, სამართალგაგება და მართლშეგნება. აღნიშნული ნორმები იქიდან გამომდინარეობდნენ, რომ წარჩინებული, მდიდარი კაცის სისხლის ფასი გაცილებით ძვირად ფასობდა, ვიდრე მღაბიო და ღარიბი კაცისა.

6) ძველადმოსავლური სამართლის საერთო ტრადიციული ნიშნები განისაზღვრებოდა ამ ცივილიზაციებში, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, ისეთი სოციალური ფორმების არსებობით, როგორებიც იყო **თემი** და დიდი **პატრიარქალური ოჯახი**. ძვ. აღმოსავლეთის საოჯახო-საქორწინო და მემკვიდრეობითი სამართლის მნიშვნელოვან თავისებურებას წარმოადგენდა ოჯახის წევრთა შორის, ტრადიციულად, განსხვავებული სტატუსის არსებობა: ქალი ყოველთვის მამაკაცის მორჩილია, უფროსი თაობა მუდამ, უმცროსი თაობის მიმართ, გაბატონებულ მდგომარეობას ინარჩუნებდა.

7) ძველადმოსავლურ სამართალში ვერსად ვპოვებთ წარმოდგენას სამართლის დარგების, დანაშაულისა და კერძო სამართალდარღვევას შორის განსხვავების შესახებ. ერთი შეხედვით, ძვ. აღმოსავლეთის სამართლის ძეგლები არა მხოლოდ უსისტემოდ, არამედ ხშირად ალოგიკურადაც არიან შედგენილი. თუმცა, არ იქნება სწორი ამ ძეგლებში შინაგანი ლოგიკის არსებობის უარყოფა. ის განისაზღვრება ძვ. ბაბილონსა და ძვ. ჩინეთში ადამიანის ქმედების სიმძიმის, ცოდვილობის რელიგიური კონცეფციით (ან ძვ. ინდოეთში სამყაროს შექმნისა და ვარსულ-წოდებრივი დაყოფის რელიგიური კონცეფციით).

როცა ძველი აღმოსავლეთის სამართალგანვითარების საერთო ნიშნებზე ვსაუბრობთ, არ შეიძლება უყურადღებოდ დავტოვოთ ის თავისებურებანი, რაც თითოეულ ცივილიზაციას ახასიათებდა და უშუალოდ იყო დაკავშირებული, ამა თუ იმ სახელმწიფოში მოქმედ, სამართლის ნორმებთან, სამართლის პრინციპებთან და იმ სულიერ კულტურასა და რელიგიასთან, რომლებიც განაპირობებდნენ სამართალგანვითარებას.

კერძოდ, ძვ. ეგვიპტეში, რომელიც „საყოველთაო მონობის“ ქვეყნად ითვლებოდა, სამეფო აპარატის ადმინისტრაციულ-მმართველური სისტემის უსაზღვრო ბატონობის პირობებში, წარმოდგენილი იყო პიროვნების სამართლებრივ სტატუსზე, მის უფლებაუნარიანობაზე საუბარიც კი.

ძვ. კონფუციანელურ ჩინეთში რელიგიაც და სამართალიც თავიდანვე უარყოფდა ადამიანთა თანასწორობის იდეას და იმ განსხვავებიდან გამოდიოდა, რომელიც დაადგინა კონფუციანელობამ, ჩინეთის საზოგადოების წევრთა მიმართ, ადამიანის სქესის, ასაკის, ნათესაურ ურთიერთობებსა და სოციალურ იერარქიაში დაკავებული ადგილის შესაბამისად. ძვ. ჩინეთში გამოირიცხა არა მხოლოდ სამოქალაქო საზოგადოების, კერძო საკუთრების, ადამიანის სუბიექტური უფლებების და თავისუფლებების, არამედ, როგორც ასეთი, კერძო სამართლის შექმნისა და არსებობის შესაძლებლობაც კი. ძვ. ჩინეთის ტრადიციული სამართლის დარგი მხოლოდ სისხლის სამართალია, რომელშიც შესული იყო საოჯახო და კერძო სამართლის სხვა ინსტიტუტები და რომელთა დარღვევა იწვევდა სისხლისსამართლებრივ პასუხისმგებლობას. ძვ. ჩინეთისგან განსხვავებით (სადაც თეოლოგია, როგორც ასეთი, არ თამაშობდა განსაკუთრებულ როლს), ძველინდური ცივილიზაცია ატარებდა მკვეთრად გამოხატულ რელიგიურ ხასიათს. ძველინდური საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფერო მკაცრად რეგულირდებოდა ზუსტად დადგენილი ეთიკურ-კასტური ნორმების, ქცევის ტრადიციული წესების მეშვეობით, რომლებიც განსხვავებული იყო სხვადასხვა სოციალური ჯგუფებისა და ადამიანის **აშრამ**-ისათვის (ცხოვრების სხვადასხვა სტადია), რომელთა მკაცრი დაცვა რელიგიურად წახალისებას, დარღვევა კი – რელიგიურ და სოციალურ დეგრადაციას იწვევდა. ამიტომ იყო, რომ ძველინდურ საზოგადოებაში განსაკუთრებული როლი მეცნიერ-ბრაჰმანს ჰქონდა მინიჭებული და ის

ადამიანთა აღმზრდელად ითვლებოდა. მას ევალებოდა დჰარმების – ინდური რელიგიური ქცევის წესების, კასტური ნორმებისა და რიტუალების სწავლება და მათ შესრულებაზე თვალყურის დევნა. სწორედ ამით აიხსნება ძველ ინდოეთში სამართლის ნორმების სპეციფიკური ხასიათი, რომელთა შორის განსაკუთრებული ადგილი დაეთმო ბრძანებითა დიდაქტიკურ ნაწარმოებს – **დჰარმაშასტრებს**, რომლებმაც მრავალი საუკუნის განმავლობაში შეინარჩუნეს საკუთარი ძალა.

§3. ძველი ეგვიპტის სახელმწიფო სამართალი

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი

ძველი ეგვიპტის სახელმწიფო ჩამოყალიბდა აფრიკის კონტინენტის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მდინარე ნილოსის დინების ქვედა წელში, ე.წ. ნილოსის დელტაში. ძვ. ეგვიპტის სოფლის მეურნეობა მთლიანად იყო დაკავშირებული მდ. ნილოსის ყოველწლიურ ადიდებასა და ნაპირებიდან გადმოსვლასთან, ამ რეგიონში უძველეს ხანაში საირიგაციო ნაგებობების (სარწყავი არხების) მშენებლობასთან, რომლებზეც იყენებდნენ ტყვე-მონებისა და თავისუფალი მეთემე-გლეხების შრომას. ძვ. ეგვიპტის ბუნებრივი საზღვრები ემსახურებოდა ქვეყნის დაცვას საგარეო აგრესიისაგან და ეთნიკურად ერთგვაროვანი მოსახლეობის – ძველი ეგვიპტელების წარმოშობას. **ქემეთ** – ასე უწოდებდნენ ძველი ეგვიპტელები საკუთარ ქვეყანას. სახელწოდება „**ეგვიპტე**“ (დვთაება „**პტახის**“ **ქვეყანა**) ამ ქვეყანას ძვ. ბერძნებმა მიანიჭეს. თუმცა, თვით ეგვიპტელები მას **ქემეთს** – „**შავ მიწას**“ უწოდებდნენ.

ინტენსიურად განვითარებადი მიწათმოქმედება, რომელიც მთლიანად იყო დამოკიდებული ხელოვნურ მორწყვაზე, ხელს უწყობდა მოსახლეობის სოციალურ დიფერენცირებას და მმართველი ზედაფენის წარმოქმნას, რომლის სათავეშიც, ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე IV ათას. პირველ ნახევარში, ქურუმები მოექცნენ. ამავე ათასწლეულის მეორე ნახევარში ჩამოყალიბებას იწყებენ უძველესი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები – **ნომები**. ნომების წარმოქმნა დაკავშირებული იყო, ტაძრების ირგვლივ, სასოფლო თემების გაერთიანებასთან, რათა ერთობლივი გზით ეწარმოებინათ საირიგაციო სამუშაოები. უძველესი ნომების ტერიტორიული განლაგება (მდინარე ნილოსის ნაპირების გასწვრივ), თავიდანვე განაპირობებდა მათ გაერთიანებას ყველაზე ძლევამოსილი ნომის ეგიდით და ზედა (სამხრეთ) ეგვიპტეში ერთიანი სამეფო ხელისუფლების შექმნას, რომელიც დესპოტური ნიშნებით ხასიათდებოდა და საკუთარ ძალაუფლებას ავრცელებდა ყველა დანარჩენ ნომებზე. ნომების მმართველები – **ნომარქები** ახლა უკვე ერთიანი ძველი ეგვიპტის მეფის – ფარაონის მოხელეებად იქცნენ. ქრ.შ-მდე IV ათასწლეულის ბოლოს ზედა ეგვიპტეს ფარაონები იპყრობენ და იმორჩილებენ მთელ ეგვიპტეს. ერთიანი ძველეგვიპტური სახელმწიფოებრიობის შექმნას განაპირობებდა მეურნეობის განვითარების განსაკუთრებული ხასიათი, რომელიც დამოკიდებული იყო მდინარე ნილოსის ყოველწლიურ ადიდებასა და ნაპირებიდან გადმოსვლაზე; აგრეთვე, მისი შედეგების ლიკვიდაციის გამო, მოსახლეობის დიდი რაოდენობის ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრიდან მართვის აუცილებლობაზე.

ძველი ეგვიპტეს სახელმწიფოებრიობის ისტორია რამდენიმე პერიოდად იყოფა: 1. **ადრეული სამეფოს ხანა** (ქრ.შ-მდე 3100-2800 წწ.), ანუ ძველი ეგვიპტეს ფარაონების პირველი სამი დინასტიის მმართველობის პერიოდი; 2. **ძველი სამეფოს ხანა** (ქრ.შ-მდე 2800-2250 წწ.), რომელიც მოიცავდა III-IV დინასტიების მმართველობის პერიოდს; 3. **შუა სამეფოს ხანა** (ქრ.შ-მდე 2250-1700 წწ.) – XI-XII დინასტიების მმართველობის პერიოდი; 4. **ახალი სამეფოს ხანა** (ქრ.შ-მდე დაახ. 1575-1087 წწ.) – ძველეგვიპტელი ფარაონების XVIII-XX დინასტიების მმართველობის პერიოდი. ძველი, შუა და ახალი სამეფოებს შორის პერიოდებში ადგილი ჰქონდა ეგვიპტის სამეურნეო და პოლიტიკურ დაქვეითებას, ახალი სამეფოს დროინდელი ძველი ეგვიპტე – მსოფლიო ისტორიის პირველი მსოფლიო იმპერიაა, მრავალეროვანი სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა დაპყრობილი მეზობელი ქვეყნების მოსახლეობა. მისი ბატონობის ქვეშ მოექცნენ ნუბია, ლიბია, პალესტინა, სირია და, ბუნებრივი რესურსებით მდიდარი, სხვა ოლქები. ახალი სამეფოს ბოლოს ძველი ეგვიპტე მოიცვა პოლიტიკურმა კრიზისმა. მას რამდენიმე ძლევამოსილი დამპყრობელიც შემოესია (ჯერ აქემენიდური ირანი – ქრ. შ-მდე 520 წ., ხოლო, ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის დაშლის შემდეგ, ის პტოლემეაუსების იმპერიაში შედიოდა და ბოლოს, ქრ.შ-მდე 30 წ. – რომის იმპერიის შემადგენელი ნაწილი გახდა).

2) ძველი ეგვიპტის სოციალური წყობა

ძველი ეგვიპტის სოციალურ სტრუქტურას ახასიათებდა ევოლუციის არსებითი შეფერხება. საზოგა-

დოებრივი წყობის გადამწყვეტ ფაქტორს, ქვეყნის ეკონომიკაში, წარმოადგენდა მსხვილი სახელმწიფო და სატაძრო მეურნეობის თითქმის შეუზღუდავი ბატონობა. მოსახლეობა მთლიანად იყო ჩართული სახელმწიფო მეურნეობის წარმოებაში, რის გამოც, მშრომელი მოსახლეობის ცალკეულ ფენებს შორის, ნაკლებად შეინიშნებოდა მკვეთრი განსხვავება, სამართლებრივი სტატუსის მიხედვით, რითაც ძველი ეგვიპტე გამოირჩევა სხვა ძველადმოსავლური ცივილიზაციებისაგან. სამართლებრივი სტატუსის პირობითი ერთგვაროვნება ასახავს პოულობს იმ ტერმინშიც, რომლითაც, ზოგადად, აღინიშნებოდა მდებარე ფენა – **მერეთი**. აღნიშნულ ცნებას არ ჰქონდა მკვეთრად გამოხატული სამართლებრივი შინაარსი. მერეთი, ისევე როგორც სადაო შინაარსის ცნება – **მეფის მოსამსახურე** – ნახევრად-თავისუფალი, დამოკიდებული მუშაკი, გამოიყენებოდა ძველი ეგვიპტის ცივილიზაციის არსებობის მთელს ხანგრძლივ პერიოდში. ძველი ეგვიპტის განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე, **სამეურნეო და საზოგადოებრივი წყობის ძირითად რგოლს სასოფლო თემი წარმოადგენდა**. შიდათემობრივი სოციალური და ქონებრივი დიფერენცირების კანონზომიერი პროცესი პირდაპირ უკავშირდებოდა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების ინტენსიურობას და იმ დამატებითი პროდუქტის ზრდას, რომელიც მიითვისა სათემო ზედაფენამ (არისტოკრატია), რომლის ხელშიც გადავიდა ახალი საირიგაციო სისტემების მშენებლობისა და მათ გამართულ მდგომარეობაში ყოფნაზე ზედამხედველობის ფუნქცია. მოგვიანებით, აღნიშნული ფუნქცია იქცა ცენტრალიზებული სახელმწიფო ხელისუფლების პრეროგატივად. **ძველეგვიპტური საზოგადოების სოციალური დიფერენცირების პროცესი კიდევ უფრო გადრეზავდა ქრ.შობამდე IV ათასწლეულის ბოლოს, როდესაც შეიქმნა ის გაბატონებული სოციალური ფენა, რომლის შემადგენლობაში შევიდნენ ნომების საგვარეულო არისტოკრატია, ქურუმები და გამდიდრებული მეთემე – გლეხები**. საზოგადოების დასახელებული ფენები სულ უფრო დაშორდნენ თავისუფალი მეთემე-გლეხების ძირითად მასას, რომელიც, ამიერიდან, სახელმწიფო გადასახადით – **რენტით** იბეგრებოდა. მეთემე-გლეხების მოვალეობაში შედიოდა იძულებითი შრომა, სარწყავი არხების, გამაგრებითი ჯებირებისა და გზების მშენებლობასა და მოვლა-პატრონობის მიზნით. ძველ ეგვიპტეში, პირველივე დინასტიების პერიოდიდან მოყოლებული, ჩვეულებად იქცა, მთელი ქვეყნის მასშტაბით ჩატარებული “ხალხის, პირუტყვის, ოქროს” საყოველთაო აღწერა, რომლის საფუძველზეც დგინდებოდა სახელმწიფო გადასახადების ნაირსახეობა და მათი მოცულობა. იმის გამო, რომ ძველეგვიპტური სახელმწიფოებრიობის განვითარების ადრეულ ეტაპზევე მოხდა ერთიანი სახელმწიფოს შექმნა, ფარაონის ძლიერი და ცენტრალიზებული ხელისუფლებით სათავეში, ჩამოყალიბდა ერთიანი მიწის ფონდი, რომელიც გამოცხადდა ფარაონის კუთვნილებად. ამიერიდან, ფარაონის ხელში გაერთიანდა რთული საირიგაციო სისტემების მართვის ფუნქცია. გარდა ამისა, შეიქმნა მსხვილი სახელმწიფო და სატაძრო მეურნეობა. ეს ორი გარემოება კი განაპირობებდა სასოფლო თემის, როგორც მიწის კოლექტიურ სარგებლობასთან დაკავშირებული, დამოუკიდებელი ერთეულის ფაქტიურ გაქრობას: **1) სასოფლო თემის გაუქმებას ხელს უწყობდა იმ თავისუფალი მიწათმფლობელი ფენის გაქრობა, რომელიც იყო სახელმწიფო ხელისუფლებისგან დამოუკიდებელი და არ ექვემდებარებოდა ამ უკანასკნელის კონტროლს. თუმცა, შენარჩუნებული იქნა თემისმაგვარი, მუდმივი ხასიათის, სასოფლო დასახლება, რომლის თავკაცები პასუხისმგებელი იყვნენ გადასახადების აკრეფაზე, საირიგაციო ნაგებობათა გამართულ ფუნქციონირებასა და იძულებითი სამუშაოების ჩატარებაზე; 2) ამასთანავე, განმტკიცდა გაბატონებული სათემო დიდკაცობის ეკონომიკური და პოლიტიკური პოზიციები. არისტოკრატის რიგების გაფართოვება ხდებოდა ადგილობრივი ნომური ზედაფენის, ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი, ცენტრალური ადმინისტრაციული აპარატის მოხელეთა და ქურუმების ხარჯზე. ზედაფენის ეკონომიკური სიძლიერის გაზრდას ხელს უწყობდა (ადრეულ პერიოდშივე ჩამოყალიბებული) მიწებისა და მონების, სამეფო წყალობის სახით, გაცემის პრაქტიკა. ძველი სამეფოს დროიდან ჩვენამდე მოაღწია ფარაონების ბრძანებულებებმა, რომელთა მიხედვით განისაზღვრებოდა ტაძრებისა და სატაძრო დასახლებების უფლებები და პრივილეგიები, არისტოკრატებისა და ტაძრებისათვის მიწის ნაკვეთების გადაცემა, სამეფო წყალობის სახით. ფარაონის მეურნეობაში, საერო და სასულიერო დიდკაცობის სამფლობელოებში შრომობდნენ დამოკიდებული, უუფლებო მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორიის წარმომადგენლები: ტყვე-მონები, მონურ მდგომარეობაში ჩაყენებული, ყოფილი მეთემე-გლეხები, “მეფის მოსამსახურეები”, რომლებიც დაკისრებულ სამუშაოს ასრულებდნენ მეფის ზედამხედველთა მეთვალყურეობის ქვეშ. მოსახლეობის ამ კატეგორიას, პირად საკუთრებაში, მცირე ქონება გააჩნდა და ისინი ცოტაოდენ საკვებს იღებდნენ მეფის საწყობებიდანაც. “მეფის მოსამსახურეების” ექსპლუატაცია როგორც გარეეკონომიკურ, ისე ეკონომიკურ იძულებაზე იყო დაფუძნებული, ვინაიდან მიწა, სამუშაო ინვენტარი, პირუტყვი და შრომის სხვა საშუალებები მეფის საკუთრებას წარმოადგენდნენ. ძალზედ პირობითი იყო ის ზღვარი, რომელიც გავლებული იყო მონასა (ეგვიპტეში მონების რაოდენობა დიდი არასდროს ყოფილა) და “მეფის მოსამსახურეებს” შორის. ძველ ეგვიპტეში დასაშვები იყო მონების ყიდვა-გაყიდვა, მემკვიდრეობით გადაცემა, გაჩუქება. თუმცა, ზოგჯერ მონას მიწის მცირე ნაკვეთსაც აძლევდნენ და აიძულებდნენ, ქონების სანაცვლოდ, მიღებული მოსავლის ნაწილი გადაეხადა მიწის მესაკუთრისათვის. მონობის ერთ-ერთი წყარო იყო ვალაშალი მოვალის საგალო კაბალაში ჩაგარდნა (თვითგაყიდვა – არც თუ წახალისებული) და დამნაშავეთა მონობით დასჯა. შუა სამეფოს პერიოდში გარკვეული ცვლილებები მოხდა როგორც მმართველი წრეების, ისე მოსახლეობის ქვედა ფენის სამართლებრივ მდგომარეობაში. სახელმწიფოში**

მნიშვნელოვანი როლი, ნომური არისტოკრატისა და ქურუმების გვერდით, მიენიჭა ე.წ. **უბიტულო მოხელეობას**. “მეფის მოსამსახურეების” საერთო მასიდან გამოიყო ე.წ. **ნეჯესი (“მცირე”)**, ხოლო ამ უკანასკნელის რიგებიდან – **“ძლიერი ნეჯესი”**. ნეჯესის ჩამოყალიბებას ხელი შეუწყო კერძო მიწათმფლობელობის, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობებისა და ბაზრის განვითარებამ. ამიტომაც, შემთხვევითობად არ მიიჩნევა ის გარემოება, რომ ქრ.შობამდე XVI-XV სს., ძველგეგვიპტურ ლექსიკონში მოხდა “ვაჭრის” ცნების დამკვიდრება, ხოლო, ფულის არარსებობის პირობებში, გაცვლის ექვივალენტად – ვერცხლის შემოღება. ნეჯესი, ხელოსნებთან ერთად, უფრო მაღალ სტატუსს იძენდა და საკუთარი შრომის პროდუქტს ბაზარზე ჰყიდდა. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობებისა და ხელოსნობის განვითარების პირობებში, იქმნება ახალი ქალაქები, ქალაქებში კი – სპეციალობის მიხედვით, ხელოსნების გაერთიანებები (ამქრების მსგავსი). ძლიერი ნეჯესი, ქურუმთა ქვედა რგოლისა და წვრილი მოხელეების მსგავსად, ქალაქის მცხოვრებთა საშუალო – გარდამავალ ფენას ჰქმნის (გამდიდრებულ ხელოსნებთან ერთად). ამავე დროს, იზრდება, კერძო საკუთრებაში მყოფი, მონების რაოდენობა. გაძლიერდა დამოკიდებული მიწათმფლობელთა ექსპლუატაცია (მათვე ევალეობა და მძიმე გადასახადების გამოღება და მეფის ჯარში მსახური). კიდევ უფრო გაღატაკდა ქალაქის ქვედა ფენა. გარდა ნეჯესისა, ამავე პერიოდში გაჩნდა ძველგეგვიპტური მოსახლეობის განსაკუთრებული კატეგორია – **ნემპუ**, რომელიც სამართლებრივი მდგომარეობის მიხედვით, ახლოს იდგა ნეჯესთან. ნემპუს კატეგორიაში შედიოდნენ ის მიწათმფლობელები, რომლებსაც ჰქონდათ საკუთარი მეურნეობა, აგრეთვე – მეომრები და ის წვრილი მოხელეები, რომლებიც ფარაონის ადმინისტრაციის ნებით, განიცდიდნენ სოციალურ და სამართლებრივ დაწინაურებას, ან პირუკუ – დაქვეითებას, სახელმწიფოს მხრიდან მათზე მოთხოვნის შესაბამისად.

3) ძველი ეგვიპტის სახელმწიფო წყობილება

ძველგეგვიპტური სახელმწიფო, არსებობის მთელ პერიოდში, ცენტრალიზებული პოლიტიკური გაერთიანება იყო, გარდა იმ მოკლევადიანი პერიოდებისა, როცა ის განიცდიდა დაქვეითება-დაშლას და მის ნანგრევებზე აღმოცენდებოდა ხოლმე ცალკეული ნომები. ქრ.შ-მდე IV ათასწლეულის ბოლოს ძველი ეგვიპტის გაერთიანებამ, ერთი ფარაონის (მეფის) ხელისუფლების ქვეშ, დააჩქარა ცენტრალიზებული ბიუროკრატიული აპარატის შექმნა, რომელიც, რეგიონალურ დონეზე, მოწყობილი იყო უძველესი ტრადიციული ნომების მიხედვით, რომელთა სათავეში იდგნენ მმართველი ნომარქები, ტაძრების ქურუმები, ფარაონის მიერ დანიშნული სხვადასხვა რანგის მოხელეები.

ამ აპარატის მეშვეობით ხდებოდა ფარაონის ხელისუფლების გაძლიერება და განმტკიცება, რისთვისაც ის უხვად აჯილდოვებდა საკუთარ მოხელეებს. ქრ.შ-მდე III ათასწლეულის დასაწყისში (III დინასტიიდან მოყოლებული) მოხდა ფარაონის არათუ გაღმერთება, არამედ მისი ღმერთებთან გატოვებაც კი. ძველგეგვიპტურ თეოლოგიაში მომხდარი ცვლილებების ლოგიკურ შედეგს ის გარემოება წარმოადგენდა, რომ განხორციელდა ღმერთი-ფარაონისადმი თაყვანისცემის ახალი რიტუალის დამკვიდრება და, მისი დაკრძალვის ადგილზე, გიგანტური აკლდამებისა და პირამიდების მშენებლობა. ძველი ეგვიპტის ფარაონის ძალაუფლება განსაკუთრებით გაძლიერდა ახალი სამეფოს ხანაში, როცა საბოლოოდ დამკვიდრდა, სამხედრო სიძლიერესა და ბიუროკრატიულ აპარატზე დამყარებული, ცენტრის იმპერიული ხელისუფლება და ამ ცენტრის მეშვეობით უზარმაზარი ტერიტორიების ერთპიროვნული მართვა.

ფარაონის ბრძანებები განუხრელად სრულდებოდა. ფარაონი იყო უზენაესი კანონმდებელი, მოსამართლე და ყველა უმაღლესი მოხელეს მეთაური (მას ხელეწიფებოდა მათი თანამდებობაზე დანიშვნა-გადაყენება). ძველი ეგვიპტელები მიიჩნევდნენ, რომ ღმერთი-ფარაონის ნებაზე იყო დამოკიდებული მოსავლის მიღება და სახელმწიფოში უსაფრთხოებისა და სამართლიანობის უზრუნველყოფა. მეფის წინააღმდეგ ნებისმიერი სოციალური პროტესტი – რელიგიის წინააღმდეგ მიმართულ ქმედებად განიხილებოდა და დამნაშავეს უმკაცრესი სასჯელი ემუქრებოდა. ფარაონს, როგორც უზენაესი სახელმწიფო ხელისუფლების სუბიექტს, ეკუთვნოდა მიწის ფონდის განკარგვის უზენაესი უფლება. მას შეეძლო მიწის ნაკვეთებისა და მათზე მცხოვრები მონების, წყალობის სახით, განკარგვა, წარჩინებულთა, მოხელეთა, ქურუმთა და ხელოსანთა სასარგებლოდ. ის ასევე გასცემდა ყველა თანამდებობას და ტიტულს.

ძველი სამეფოს პერიოდიდან მოყოლებული, ფარაონის ხელისუფლება მემკვიდრეობითი გახდა (ამა თუ იმ დინასტიის მეფობის პერიოდში მაინც). თუმცა, როგორც ცნობილია, ადგილი ჰქონდა დინასტიების საკმაოდ ხშირ შეცვლას, განსაკუთრებით, პოლიტიკური კავშირების პერიოდში, რაც აუცილებლად უნდა ასახულიყო ძველგეგვიპტურ თეოლოგიაში და ეგვიპტელების წარმოდგენებში ფარაონის ხელისუფლების შესახებ. ამ წარმოდგენების თანახმად, ფარაონის ღვთაებრიობა სულაც არ იყო საკმარისი არგუმენტი, რათა დაბადებულიყო ახალი ფარაონი – ღმერთი. მხოლოდ ერთ ახალშობილ ბავშვში, მეფის (მამა – ღმერთის) გენთან ერთად, უნდა ჩასახულიყო ღმერთი და ღვთაებრივი სამეფო საწყისი. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ფარაონის ყველა დანარჩენი შვილიც ღმერთი-შემოქმედის განსახიერება იქნებოდა და, რადგან ფარაონს უამრავი ცოლისა და მხევალის ერთდროულად ყოლის უფლება

ჰქონდა, ასეთი მომავალი ფარაონი-ღმერთი (მემკვიდრე) უამრავი იქნებოდა. ძველი ეგვიპტის ფარაონებს, ჩვეულებისამებრ, ჰყავდათ ერთი მთავარი ცოლი, წარმოშობით ეგვიპტელი (ასეთ მთავარ ცოლად, ტრადიციისამებრ, ღვიძლი და ან ნახევარ-და ითვლებოდა) და უამრავი მეორეხარისხოვანი ცოლები და მხევლები. ყველა ცოლის შვილს შეეძლო ტახტის მემკვიდრეობაზე განეცხადებინა პრეტენზია, თუმცა პირმშობა, ტრადიციულად, გადამწყვეტ პრინციპად მიიჩნეოდა.

სამეფო ღვთისმეობა, როგორც მმართველი მონარქის უნიკალური თვისება, მემკვიდრეობით როლი გადადიოდა, უშუალოდ მამიდან შვილზე. ის შეიძლებოდა გადაცემოდა, „შესულიყო“ ნებისმიერ ქალში, მაშინაც კი, თუ ის ვერასდროს იხილავდა მეფეს. თუმცა, მას უნარი შესწევდა ეშვა ახალი ფარაონი-ღმერთი. სწორედ ასეთი წარმოდგენების წყალობით ხდებოდა ახალი, მემკვიდრე – ფარაონის ცნობა და ახალი მმართველი დინასტიის ხელისუფლების ლეგიტიმაცია.

მიუხედავად იმისა, რომ ფარაონის უფლებამოსილებანი ძალზედ ფართო იყო, მისი ხელისუფლება არ განიხილება, როგორც ერთპიროვნული და თვითნებური. ერთიანი ძველ-ეგვიპტური სახელმწიფოს პოლიტიკური სტაბილურობა, ტახტისა და გვირგვინის ხელშეუხებლობა იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ რამდენად წარმატებით ემსახურებოდა ფარაონის მოღვაწეობა გაბატონებული სოციალური ფენის ინტერესების დაცვასა და განმტკიცებას. ფარაონის ხელისუფლების შეკავება უზრუნველყოფილი იყო **სამართლიანობის (მა-ათი)** რელიგიურ-ეთიკური ნორმების მკაცრი დაცვით. ამ ნორმების განუხრელი შესრულება მეფე-ღმერთის განსაკუთრებულ დამსახურებად მიიჩნეოდა. **ფარაონი-ადამიანის ბუნება – სუსტი, მოკვდავი, ყოველგვარ ტანჯვასა და ჭმუნვას დაქვემდებარებული, მხოლოდ ღვთაებრივ ბუნებასთან შეერთების შემდეგ, იძენდა იმ განსაკუთრებული ზებუნებრივი როლის შესრულების უნარს, რომელშიც ეგვიპტელები ხედავდნენ საკუთარი კეთილდღეობის საწინდარს არა მხოლოდ მიწიერ, არამედ ზეციურ ცხოვრებაში.** ამ ასპექტში შესაძლებელია განვიხილოთ თვით „ადმოსავლური ცივილიზაციის“ ცნება და ძველი ეგვიპტელების ის მასობრივი მონაწილეობა პირამიდების მშენებლობაში, რომლის სტიმულირება არა მხოლოდ იძულების, ბრძანების უსიტყვოდ შესრულების გზით ხდებოდა.

ხელისუფლების შესახებ ძველი ეგვიპტელების განსხვავებული წარმოდგენები აისახა ძველ-ეგვიპტური სახელმწიფოს მმართველი აპარატის თავისებურებებში, რომელიც მიუხედავად მრავალრიცხოვნობისა, ძალზედ სუსტად იყო დიფერენცირებული. ძველი ეგვიპტის თითქმის ყველა მოხელე ერთდროულად სამეურნეო, სამხედრო, სასამართლო და რელიგიურ საქმიანობასთან იყო დაკავშირებული. თანაც, თუ მეფის მოხელეთა პირდაპირი კავშირი ამა თუ იმ სამეურნეო ქვედანაყოფთან, დროთა განმავლობაში, ძლიერდებოდა, მათი როლი რელიგიურ სფეროში თანდათანობით მცირდებოდა. ახალ სამეფოში რელიგიური ფუნქციები თავმოყრილი იყო ქურუმების ჩაკეტილი კასტის ხელში და ხშირ შემთხვევაში პირდაპირ უპირისპირდებოდა მეფის მოხელეთა ინტერესებს. სულ უფრო ძლიერდებოდა არმიის როლი და სამხედრო მეთაურთა მონაწილეობა სამეურნეო საქმიანობის სფეროში.

ძველი ეგვიპტის სახელმწიფოს განვითარების ყველა ეტაპზე, სახელმწიფოს მმართველობის სფეროში, განსაკუთრებული როლი ენიჭებოდა სამეფო კარს. სახელმწიფო აპარატის ფუნქციების განვითარების შესახებ მოწმობენ ფარაონის პირველი თანაშემწის – **ჯატის** უფლებამოსილებანი. ჯატი, თავდაპირველად, ქალაქის მმართველის რეზიდენციის ქურუმი იყო. ამავდროულად, ის სამეფო კარსაც მეთაურობდა და ფარაონის კანცელარიასა და სასახლის ცერემონიალს განაგებდა. ჯატის უფლებამოსილებანი, დროთა განმავლობაში, გასცდა მეფის სასახლისა და სამეფო მეურნეობის მმართველობის ფარგლებს. ახალ სამეფოში ჯატი ახორციელებდა ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე, ცენტრსა და ადგილზე, მმართველობის სფეროზე კონტროლს, განაგებდა მიწის ფონდსა და წყალმომარაგებას. მის ხელში აღმოჩნდა უზენაესი სამხედრო ხელისუფლება. ჯატი აკონტროლებდა ჯარის მობილიზაციას, სასაზღვრო ციხე-სიმაგრეების მშენებლობას, მეთაურობდა ფლოტს. მასვე ეკუთვნოდა უზენაესი მართლმსაჯულების ფუნქცია. ჯატი განიხილავდა, ფარაონის სახელზე წარგზავნილ საჩივრებს და ყოველდღე მოახსენებდა ფარაონს, სახელმწიფოში მიმდინარე, ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვლენების შესახებ, უშუალოდ აკონტროლებდა ფარაონის მიერ გამოცემულ მითითებების შესრულებას.

ჯატის თანამდებობაზე, ჩვეულებისამებრ, ინიშნებოდა ერთ-ერთი უფლისწული ან ფარაონის სხვა ახლო ნათესავი; ზოგიერთი დინასტიის დროს (მაგალითად, V და VI) ჯატის თანამდებობაზე ინიშნებოდა რომელიმე წარჩინებული გვარის წარმომადგენელი – მაღალჩინოსანი მოხელე, რაც, აღნიშნულ პერიოდში, მეფის ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტებაზე მეტყველებდა.

ჯატის უშუალო კონტროლს ექვემდებარებოდნენ სპეციალიზირებული უწყებების მეთაურები: „იარაღის სახლის მეთაური“, რომელიც ხელმძღვანელობდა სამხედრო უწყებას, „იმ ყველაფრის გამგე, რასაც იძლევა ცა, წარმოშობს მიწა და მოაქვს ნილოსს“ – სახელმწიფო საცავებისა და ბელღების მცველი, „სამუშაოების მეთაური“, რომელიც განაგებდა მშენებლობას და სხვა. ძვ. ეგვიპტის მმართველობის აპარატის ცალკეული რგოლების სუსტი დიფერენცირება, მისი განუხრელი კავშირი რელიგიურ და სამეურნეო საქმიანობასთან განაპირობებდა ადამიანთა იმ განსაკუთრებული ჯგუფის არსებობას, რომელსაც XVIII დინასტიის დროს ეწოდა ე.წ. „**გაწვევისადმი მორჩილი**“. თითოეული ჯგუფის შიგნით ადამიანები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ, წოდებრივი და სოციალური ნიშნით. ერთსა და იმავე ჯგუფში ერთიანდებოდნენ მხოლოდ მსხვილი მოხელეები, ფარაონის სამეფო კარის წარჩინებულები, მეორეში კი შედიოდნენ მხოლოდ მონები. ადამიანთა ეს ჯგუფები გარკვეულ ადგილს იკავებდნენ

ძველეგვიპტური საზოგადოების წარმოებისა და მმართველობის სფეროებში. „გაწვევისადმი მორჩილები“ უშუალოდ ახორციელებდნენ საკუთარი ბატონის ბრძანებებს. მმართველობის ორგანოთა სისტემაში განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნოდა „მეფის დიდი გაწვევისადმი მორჩილების“ ჯგუფს – სასახლის წარჩინებულებს, მსხვილ არისტოკრატებს, სახელმწიფო მოხელეებს, მეფის პირად მცველებს. ამ ჯგუფის წარმომადგენლები მეთაურობდნენ სახელმწიფოს ყველა უმაღლეს უწყებას.

4) ადგილობრივი მმართველობა

ძველი სამეფო იყო რამდენიმე სასოფლო თემის გაერთიანება, რომლის სათავეში იდგნენ სათემო მამასახლისები და სათემო საბჭოები – **ჯაჯატები**. ძველი სამეფო საბჭოები, რომელთა შემადგენლობაში შედიოდნენ მდიდარი გლეხების წარმომადგენლები, აღიჭურვენ სასამართლო, სამეურნეო და ადმინისტრაციული ხელისუფლებით, ადგილებზე. ისინი არეგულირებდნენ მიწის გადაცემის აქტებს, ზედამხედველობდნენ ხელოვნური მორწყვის ქსელის მდგომარეობასა და მიწათმოქმედების განვითარებას. თუმცა, მომავალში სათემო საბჭოებმა მთლიანად დაკარგეს საკუთარი მნიშვნელობა, ხოლო სათემო მამასახლისები იქცნენ, ადგილებზე, ცენტრალური სახელმწიფო აპარატის მოხელეებად.

ნომარქები – ძველი თემების ბაზაზე შექმნილი – მცირე სახელმწიფოების მეთაურები, ხოლო შემდგომში ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ცალკეული ოლქების პირველი პირები, დროთა განმავლობაში, კარგავენ საკუთარ დამოუკიდებლობას. ახალი სამეფოს ხანაში ნომების ადმინისტრაცია მთლიანად დაემორჩილა ცენტრს. ნომების გამგებლობა დაევადა განსაკუთრებულ სამეფო მოხელეს, რომელსაც ექვემდებარებოდა მდივანი და ადმინისტრაციული აპარატი.

ძველ ეგვიპტეში, სახელმწიფოებრიობის განვითარების ყველა ეტაპზე, განშტოებული ადმინისტრაციულ-მმართველური აპარატის ცენტრალურ ფიგურად ითვლებოდა **მწერალი-კანცლერი** (მდივანი). მდივნების მომზადება ხდებოდა სპეციალურ სკოლებში. ისინი განაგებდნენ შემოსავლებისა და გასავლების მრავალრიცხოვან წიგნებს, წელიწადში ორჯერ ადგენდნენ, ქვეყნის ყველა კატეგორიის მიწების კადასტრს, ახდენდნენ მოსახლეობისა და მისი ქონების აღწერას.

ქვეყანა იყოფოდა არა მხოლოდ ოლქებად, არამედ ორ დიდ ოკრუგად – სამხრეთ და ჩრდილოეთ ეგვიპტედ, რომელთა სათავეში **მეფისნაცვლები** იდგნენ. ქვეყნის ამგვარი ადმინისტრაციული დაყოფა, რომელიც შეესაბამებოდა ეგვიპტის უძველეს დაყოფას – ზედა და ქვედა სამეფოებად, განაპირობებდა ფარაონის განსაკუთრებული ტიტულატურის არსებობას, რომელიც შენარჩუნებული იქნა ქვეყნის შემდგომ ისტორიაშიც – „ორი ქვეყნის მმართველი“, „ქვედა და ზედა ეგვიპტის ფარაონი“.

5) არმია

ძველ სამეფოში არ არსებობდა რეგულარული არმია. არმიის ფორმირება ხდებოდა, მთელი ქვეყნის მასშტაბით ჩატარებული, საყოველთაო მობილიზაციის გზით, იმ სამხედრო ოპერაციების დროს, რომელთა მიზანი იყო მონათა, პირუტყვის და სხვა ქონების მძარცველური მიტაცება. ნადავლის დიდი ნაწილი ფარაონს რჩებოდა. მშვიდობიანობის დროს ჯარისკაცები მისდევდნენ მეურნეობას. სამხედრო რაზმების სათავეში იდგა ან თვით ფარაონი, ან მის მიერ დანიშნული მოხელე. ოფიცერთა კადრები არ არსებობდა. ქვეყნის დეცენტრალიზაციის პერიოდში სამხედრო ძალები გადადიოდნენ ადგილობრივი ნომარქების განკარგულებაში. შუა სამეფოს ხანაში, საკმაოდ მაღალ დონეზე ხდებოდა სამხედრო საქმის ორგანიზაცია. მას უშუალოდ ხელმძღვანელობდა ჯატი, რომელიც ზედამხედველობას უწევდა არმიის ფორმირებასა და მეთაურობდა სამხედრო და სავაჭრო ფლოტს. ამავე პერიოდში ყალიბდება ოფიცერთა კადრები. ძველ ეგვიპტეში თავიდანვე ჩამოყალიბდა მეფის გვარდია, მეფის პირადი დაცვა.

ქრ.შ-მდე XVIII ს. **ჰიქსოსებმა**, ეგვიპტის დაპყრობის შედეგად, ქვეყანაში ცხენები შემოიყვანეს. ამავე დროიდან ეგვიპტურ ჯარში, ქვეით ნაწილებთან ერთად, ჩნდება **ცხენოსანი ჯარი** და **საბრძოლო ეტლები**. ახალი სამეფოს ხანაში, ჰიქსოსების ქვეყნიდან განდევნის შემდეგ, გააქტიურდა ქვეყნის სამხედრო პოლიტიკა და შეიქმნა მუდმივი ბრძოლისუნარიანი არმია, რომლის დამრტყმელ ძალას მიწათმოქმედნი, წვრილი და საშუალო დონის მოქალაქეები შეადგენდნენ, რომლებიც ფარაონის სრულ კმაყოფაზე იმყოფებოდნენ. არმიაში გაიზარდა დაქირავებული ჯარისკაცების რიცხვი. სწრაფად იზრდებოდა ოფიცერთა რაოდენობა და მათი როლი სახელმწიფოს ცხოვრებაში. განსაკუთრებული დამსახურებისათვის მეომრებს აჯილდოვებდნენ მიწის ნაკვეთებით. არმიის მეთაურები, სახელმწიფო აპარატის გასამხედროებასთან ერთად, სამოქალაქო მოხელეთა ფუნქციებითაც აღიჭურვნენ და სარწყავი არხების მშენებლობას ხელმძღვანელობდნენ. თავდაპირველად, არმია საპოლიციო ფუნქციებსაც ასრულებდა, ხოლო ახალი სამეფოს ხანაში ეს ფუნქციები სპეციალურ საპოლიციო რაზმებს გადაეცა, რომლებიც დედაქალაქის, არხების, ტაძრებისა და სახელმწიფოს საცავების დაცვას ახორციელებდნენ.

6) სასამართლო

ძველი ეგვიპტის ისტორიული განვითარების ყველა ეტაპზე სასამართლო და ადმინისტრაცია ერთმანეთისგან არ იყო გამოიჯნული. ძველი სამეფოს ხანაში ადგილობრივი სასამართლო ფუნქციით აღჭურვილი იყვნენ, ძირითადად, სათემო თვითმმართველობის ორგანოები, რომელთა კომპეტენციაში შედიოდა, მიწისა და წყლის შესახებ, დავების განხილვა, საოჯახო და მემკვიდრეობითი ურთიერთობების რეგულირება. ნომებში სამეფო მოსამართლეების უფლებამოსილებით ნომარქები აღიჭურვნენ და მათ ეწოდათ „ჭეშმარიტების ქალღმერთის ქურუმთა“ ტიტული. სამეფო მოსამართლეების – მოხელეების საქმიანობაზე უზენაესი ზედამხედველობის ფუნქციას ითვისებდა თვით ფარაონი ან ჯატი. მათ შეეძლოთ ნებისმიერი სასამართლოს გადაწყვეტილების გაუქმება და, ამავდროულად, სასამართლო დევნის აღძვრა, ამა თუ იმ თანამდებობის პირის მიმართ. ჯატის უშუალოდ ექვემდებარებოდა „ექვსი უდიდესი სახლის მეთაური“. ამასთანავე, ჯატი, მთელი ქვეყნის მასშტაბით, სასამართლო უწყების მეთაურიც იყო და მასვე ექვემდებარებოდა სამართალწარმოება. ახალი სამეფოს ხანაში ჯატის დაქვემდებარებაში შედიოდა, 30 მოსამართლისაგან შემდგარი, სასამართლო კოლეგია – **კენბეტი**. ფარაონს შეეძლო საგანგებო სასამართლო კოლეგიის დანიშვნა, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ, მისი ნდობით აღჭურვილი, პირები, საიდუმლო საქმეების განხილვის მიზნით (სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული: შეთქმულება, ამბოხი, დაღატი). გარკვეული სასამართლო ფუნქციები ჰქონდათ ტაძრებსაც. ქურუმი – **ორაკულის** მიერ გამოტანილი სასამართლო გადაწყვეტილება არ ექვემდებარებოდა გასაჩივრებას სამეფო სასამართლოში, რადგან ქურუმი სარგებლობდა უდიდესი რელიგიური ავტორიტეტით. ძვ. ეგვიპტეში შეიქმნა, სპეციალური ადმინისტრაციული და სამეურნეო დასახლებების ფორმის მქონე, საპატიმროები, რომლებშიც დამნაშავეები იყვნენ გამწყვდებულნი.

§4. მესოპოტამიის უძველესი სახელმწიფოების სახელმწიფო სამართალი

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი

ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე IV ათასწლეულში, შუამდინარეთის სამხრეთ ნაწილში (მდინარეების ტიგროსისა და ეფრატის აუზი) განვითარება დაიწყო მიწათმოქმედებამ, რომელიც დაკავშირებული იყო საირიგაციო სამუშაოების დაწყებასთან.

მსოფლიოს უძველესი ცივილიზაცია – მესოპოტამია (შუამდინარეთი) თარიღდება ქრ.შ-მდე 6000-300 წწ. და მოიცავს ამ ცივილიზაციის შემდეგ პერიოდებსა და ვარიაციებს:

- 1) უზაიდას პერიოდი, ქრ.შ-მდე 5900-4000 წწ. (ელ-ალუბაიდში, ჩატარებული გათხრების თანახმად, სადაც აღმოჩენილია 12 ტაძარი და საგაჯრო ბრუნვის ნაშთები);
- 2) ურუქის ხანა, ქრ.შ-მდე 4300-3000 წწ. (მისთვის დამახასიათებელი იყო მარცვლეულის წარმოება, აგურის დამზადება და დაახ. ქრ.შ-მდე 3300 წ. დამწერლობის შექმნა);
- 3) ადრეშუმერული ხანა, ქრ.შ-მდე 3000-2350 წწ. (ურის, ლაგაშის და სხვა ქალაქ-სახელმწიფოების გაძლიერება, რომლებშიც მმართველობა დესპოტებმა და თანასწორობის მომხრე – ურუნიმგინამ(ურუკაგინამ) (ქრ.შ-მდე 2400 წწ.) იგდეს ხელთ.
- 4) აქადური პერიოდი, ქრ.შ-მდე 2350-2150 წწ., რომლის დროს მოხდა შუმერისა და აქადის გაერთიანება, მეფე სარგონ I-ის (არაშუმერის) მიერ;
- 5) ნეოშუმერული პერიოდი, ქრ.შ-მდე 2150-2000 წწ., რომელიც განდიდებული იყო მეფე ურ-ნამუს, ურის მესამე დინასტიის დამაარსებლის მმართველობით;
- 6) ძველბაბილონური პერიოდი, ქრ.შ-მდე 1804-1595 წწ., როცა მოხდა ძველი ბაბილონის სახელმწიფოებრიობის აღზევება, განსაკუთრებით კი მისი პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება მეფე ხამურაბის (1792-1750 წწ.) ზეობაში.
- 7) ნეობაბილონური ხანა ქრ.შ-მდე VII-VI სს., როცა მოხდა ბაბილონის ახალი, დროებითი გაძლიერება, ვიდრე ის საბოლოოდ დაეცემოდა ქრ.შ-მდე 300 წ.

ამ რეგიონში პირველი ქალაქ-სახელმწიფოები – პატესიატები ჩამოყალიბდა ქრ.შ-მდე IV ათასწლეულის ბოლოსა და III ათასწლეულის დასაწყისში, იმ ადგილას, სადაც უძველეს ხანაში მიწათმოქმედთა ის მუდმივი დასახლებელი არსებობდა, რომელთა ცენტრს წარმოადგენდა, ამა თუ იმ დვთაებისადმი მიძღვნილი, სატაძრო კომპლექსი. ქურუმები და ქურუმთუხუცესი ასრულებდნენ მმართველის უმარტივეს ფუნქციებს.

სასოფლო-სამეურნეო წარმოების გაფართოება ხელს უწყობდა ძველი მესოპოტამიის ქალაქების განვითარებასა და მათში მოსახლეობის რაოდენობის სწრაფ ზრდას. ქრ.შ-მდე III ათას. II ნახევარში ისეთ პროტოსახელმწიფო-ქალაქებში, როგორებიც იყვნენ ური, ურუქი, ქიში, ლაგაში, ისინი, ეშნუნა, ნიპური მოსახლეობა რამდენიმე ათას კაცს აღწევდა. პატესიატების მოსახლეობის შიგნით უკვე მოხდა სოციალური დიფერენცირება და გამოიყო გვაროვნული არისტოკრატია, რომელიც დაეუფლა მიწის

დიდ ნაკვეთებს. საგვარეულო არისტოკრაციის მსხვილ მეურნეობებში სულ უფრო ხშირად იყენებდნენ მონების შრომას. ქრ.შ-მდე III ათას. ყალიბდება სამეფო-სატაძრო მეურნეობა, რასაც ხელს უწყობდა ტაძრების მიერ სათემო მიწების მიტაცების გაღრმავებული პროცესი. ამიერიდან მეთემე-მიწათმფლობელები აღარ მონაწილეობდნენ სატაძრო მიწების დამუშავებაში და ტაძრის ხაზინაში იხდიდნენ მხოლოდ გადასახადს – **რენტას**. ტაძრების მიწებს კი დამოკიდებული მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორიები და მონები ამუშავებდნენ. თუმცა, მეთემე-გლეხი მაინც ჩაბმული იყო საზოგადოებრივ სამუშაოებში – გზების, ტაძრების, სასახლეების, საირიგაციო ნაგებობების მშენებლობასა და სხვა. ქალაქებში, მმართველობითი ფუნქციის გართულებასთან ერთად, იზრდება ადმინისტრაციული აპარატი, რომელშიც ის ადამიანები შევიდნენ, რომლებიც დაკავებული იყვნენ მიწების, სატაძრო მეურნეობის, საზოგადოებრივი სამუშაოების აღრიცხვით და საკულტო მოქმედებების განხორციელებით. ადმინისტრაციული აპარატი, მართალია, აღმოცენდა საზოგადოებრივი მმართველობის ორგანოებიდან, მაგრამ ახლა მას სულ სხვა სოციალური როლი დაეკისრა. ის ხდება პატესიატის (ქალაქ-სახელმწიფოს) მმართველობის აპარატი და მრავალფეროვან მმართველობით ფუნქციას ახორციელებს სხვა თემების – დასახლებების მიმართ.

პატესიატების (ქალაქ-სახელმწიფოების) წარმოქმნა და სოციალური დიფერენცირების პროცესის გაღრმავება მხოლოდ იმ ორ ტომობრივ ჯგუფს შეეხო, რომელიც მესოპოტამიის (შუამდინარეთის) სამხრეთ ნაწილში იყო განსახლებული, კერძოდ: **შუმერებსა და აქადელებს**. ქრ.შ-მდე III ათას. ბოლოს მესოპოტამიაში მცხოვრები სხვადასხვა ჯგუფები საბოლოოდ შეერწყნენ ერთმანეთს, თუმცა შენარჩუნებული იქნა მისი ძირითადი ნაწილების – შუმერისა და აქადის – სახელწოდება, რომლებიც, შესაბამისად, შუამდინარეთის სამხრეთსა და ჩრდილოეთში მდებარეობდნენ. შუმერული ცივილიზაციის უპირველესი ცენტრი იყო ურუქი. სემიტური მოსახლეობის – აქადელთა უძველეს ქალაქად ითვლება **აქადი**. ქრ.შ-მდე IV ათას., ამ რეგიონში მოსულმა, შუმერებმა (საიდან მოვიდნენ, უცნობია, – ეგვიპტიდან, ან მცირე აზიიდან, ან ინდოეთიდან) განდევნეს ავტოქტონური მოსახლეობა – პროტოშუმერები.

მესოპოტამიის სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ განვითარებაზე უდიდესი გავლენა იმან იქონია, რომ აქ აღმოცენებული პატესიატები, ერთმანეთთან ახლოს მდებარე, ლოკალურ ცენტრებად ყალიბდებოდნენ, ხოლო მათ ირგვლივ მცხოვრები, ნახევრადბინადარი და მომთაბარე, ხალხი კი სულ სხვა კულტურულ ელემენტს მიეკუთვნებოდა. მეზობელი ტომების მხრიდან, გამუდმებული თავდასხმებისა და გადასახლებისაგან დამოკიდებული იყო არა მარტო, ამა თუ იმ პატესიატის, პოლიტიკური მნიშვნელობა, არამედ თვით მისი არსებობაც კი.

შუმერული ისტორიის ადრედინასტიური პერიოდი ცნობილია როგორც, მეზობლად მდებარე პატესიატებს (ქალაქ-სახელმწიფოებს) შორის, გამძაფრებული ბრძოლის ეპოქა პოლიტიკური პეგემონიისა, ხოლო მათი მმართველების მხრიდან – საკუთარი ძალაუფლების განმტკიცებისათვის, დაპყრობილი ხალხის ხარჯზე. ქრ.შ-მდე XXVIII-XXVII სს. პოლიტიკური ლიდერობა გადავიდა ქალაქ-სახელმწიფო **ქიშის** ხელში, რომლის მმართველმა მიიღო **ლუგალის** („დიდი კაცის“, მბრძანებლის) ტიტული. მომდევნო პერიოდში აღზევდა ქალაქი **ურუქი** და მისმა მბრძანებელმა – **გილგამეშმა** დაიპყრო ლაგაშისა და ნიპურის პატესიატები. გილგამეშის სახელი ლეგენდად იქცა და ის იქცა შუმერული ეპოსის მთავარ გმირად.

ქრ.შ-მდე XXV ს. უზენაესობა ხელთ იგდეს ურის მმართველებმა – ლუგალებმა, რომელთა რელიგიური და კულტურული ცენტრი იყო ქალაქი ნიპური; ხოლო ქრ.შ-მდე XXV-XXIV სს. მიჯნაზე პირველობა **ლაგაშის** მმართველებმა იგდეს, რომელთა შორის განსაკუთრებული სახელი ვინმე **ლუგალიანდამ** და მისმა მოწინააღმდეგე – **ურუკაგინამ** დაიმკვიდრეს. თუ, პირველი გამუდმებით ცდილობდა საკუთარი ძალაუფლების განმტკიცებას, ქვეყნის ცენტრალიზაციასა და მის ეკონომიკურ დაწინაურებას, რითაც ქვეყნის მოსახლეობის დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია, მეორე მესოპოტამიის ისტორიაში იმ რეფორმატორის სახელით შევიდა, რომელიც ცდილობდა ლატაკთა მდგომარეობის გაუმჯობესებასა და გადასახადების შემცირებას.

მომდევნო პერიოდი ცნობილია როგორც ქალაქი **უმას** მბრძანებლის – ლუგალზაჰესის ხანმოკლე აღზევების ხანა, რასაც, ქრ.შ-მდე XXIV ს., მოჰყვა სემიტური აქადის პეგემონია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა სახელგანთქმული მბრძანებელი **სარგონ აქადელი**. მან შექმნა დიდი და ძლევამოსილი სახელმწიფო, რომლის შემადგენლობაში შევიდა ყველა ყოფილი პატესიატა. მდინარე ეფრატის ნაპირზე მდებარე, ქალაქი აქადი სარგონის მეფობაში იქცა, სამხრეთ და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის, პირველი ერთიანი პოლიტიკური გაერთიანების ცენტრად.

აქადის აღზევების შემდეგ, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, მესოპოტამიას უტევდნენ მომთაბარე მთიელი ტომები, რომელთა შემოსევების შედეგებს კიდევ უფრო ამძიმებდა, სხვადასხვა ქალაქებს შორის, მიმდინარე ბრძოლა პოლიტიკური პეგემონიისათვის, რასაც თან სდევდა პოლიტიკური ცენტრების შეცვლა, ახალი მმართველი დინასტიებისა და სამეფოების აღზევება, რომელთა შორის განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ქალაქ-სახელმწიფო ურის ახალშუმერული დინასტია (ურის III დინასტია), რომელმაც გააერთიანა მესოპოტამია ქრ.შ-მდე XXII-XX სს., ძალზედ ვრცელი შუმერული სახელმწიფოს ფარგლებში (სახლდურებში).

ურის III დინასტიის მმართველები საკუთარ სამფლობელოებს განაგებდნენ კარგად ორგანიზებული

პროფესიული ჯარის, სამეფო სასამართლოებისა და პირველი სამართლის წიგნების (**ურ-ნამუს სამართალი**) მეშვეობით. ამ, შედარებით ცენტრალიზებულმა, სახელმწიფო-ჰეგემონმა, რომლის ერთობა, ძირითადად, ეფუძნებოდა მისი მმართველების სამხედრო სიძლიერეს და რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო გაუთავებელი შინაომები, არსებობა დაასრულა ქრ.შ-მდე 2007 წელს **ელამიტების** (ელამის სახელმწიფოს) შემოსევის შედეგად.

ქრ.შ-მდე XIX ს. ბოლოდან, მესოპოტამიის უძლიერეს და ყველაზე მნიშვნელოვან პოლიტიკურ წარმონაქმნს, ძველბაბილონური სამეფო წარმოადგენდა (ქრ.შ-მდე 1894-1595 წწ.), რომლის სამსაუკუნოვანმა ისტორიამ წარუშლელი კვალი დატოვა არა მხოლოდ ამ რეგიონის, არამედ მსოფლიოს სახელმწიფოებრიობისა და სამართალგანვითარების ისტორიაში.

ძვ. ბაბილონის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური სიძლიერის პერიოდი მოიცავს მეფე ხამურაბის (ქრ. შ-მდე 1792-1750 წწ.) ზეობის ხანას, როდესაც მოხდა ქვეყნის ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის შემოღება (მეფის მოხელეთა მიერ ადმინისტრაციული ოლქების მმართვეის გზით), რომლის ფარგლებში შევიდა უზარმაზარი ტერიტორია, სპარსეთის ყურედან მოყოლებული, ვიდრე სირიის საზღვრამდე.

ძველი ბაბილონი იმპერიული სახელმწიფო იყო, რომლის იდეოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენდა ერთიანი ღმერთის, „ღმერთების მეფის“ – **მარდუკის** კულტი. ძვ. ბაბილონმა მრავალგზის განიცადა მომთაბარე მთიელი ტომების შემოსევა, მრავალჯერ დაეცა და კვლავ აღზევდა. მან დროებითი აღმავლობის პერიოდიც განიცადა ე.წ., ახალბაბილონური სამეფოს ხანაში – ქრ.შ-მდე VII-VI სს., ხოლო ქრ.შ-მდე II საუკუნეში, ფაქტიურად, შეწყვიტა არსებობა.

მესოპოტამიის საზოგადოების განვითარების შესახებ მსჯელობა არ იქნებოდა სრულყოფილი ასურეთის (შუამდინარეთის ტერიტორიაზე აღმოცენებული ძველადმოსავლური ცივილიზაციის მეორე უდიდესი წარმონაქმნი) სახელმწიფოს გარეშე, რომლის ბუდი პირდაპირ იყო დაკავშირებული ძვ. ბაბილონთან. ასურეთის როლი და მნიშვნელობა ძველი სამყაროს ისტორიაში, შუაასურული სახელმწიფოს პოლიტიკური დანიშნულება (ქრ.შ-მდე XV-XI სს.) განისაზღვრება იმ ძალზედ ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით, რომელიც მას ეკავა და რის წყალობითაც ასურეთ აკონტროლებდა რეგიონის სავაჭრო-საქარაგნო გზებს.

ასურეთმა ბაბილონისაგან შეითვისა სოციალური, ეკონომიკური, პოლიტიკური სტრუქტურების ჩამოყალიბების წესები, რელიგია, დამწერლობა. ამ ორ მესოპოტამიურ სახელმწიფოსთან არიან დაკავშირებული უძველესი სამართლის ძეგლებიც: ურ-ნამუს კანონები, ხამურაბის კანონები და შუაასურული სამეფოს კანონები (XII ს.).

2) მოსახლეობის ძირითადი ჯგუფების სამართლებრივი სტატუსი

შუამდინარეთული საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა გამოირჩეოდა მნიშვნელოვანი სირთულით, რაც დაკავშირებული იყო მეურნეობის მრავალდარგობრიობასთან, საზოგადოებრივი ფენების ჩამოყალიბების პროცესის დაუსრულებლობასთან, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარების, ადრეულ და შედარებით, მაღალ დონესთან (თუმცა, მას მხოლოდ სამეფო-სატადრო მეურნეობაში ჰქონდა ადგილი და მან ვერ მოიცვა სათემო წარმოების მნიშვნელოვანი ნაწილი). ყველაზე მეკუთრად სოციალური ზღვარი გავლა ბატონსა და მონას შორის აისახა სამართლის წყაროებში (კერძოდ, ურ-ნამუს კანონებში). ამ წყაროში შესულია მუხლები “ძე კაცისათვის” (ბატონისათვის) გაქცეული მონის დაბრუნების შესახებ (ორი სიკლი ვერცხლი). თუმცა, მონის შრომას არ ენიჭებოდა უპირატესობა მეურნეობის რომელიმე დარგში და ამ გარემოებას ადგილი ჰქონდა მთელს შუამდინარეთში. მონური შრომა განიხილებოდა იძულებითი შრომის მხოლოდ ერთ-ერთ სახეობად. გარდა მონებისა, მოსახლეობის ექსპლუატირებულ ნაწილს წარმოადგენდნენ სხვა ნახევრადთავისუფალი პირები, რომლებიც მოკლებული იყვნენ წარმოების საშუალებებზე საკუთრების უფლებას. **შუამდინარეთისათვის უცნობია, ანტიკური სამყაროსათვის დამახასიათებელი, “თავისუფლების ცნება” და “თავისუფალი – მონის” სამართლებრივი ოპოზიცია. შუამდინარეთმა იცოდა “ბატონი – მონის” ოპოზიცია.** “ბატონი” გამოდიოდა შუამდინარეთული საზოგადოების სრულუფლებიან წევრად, რომელიც ფლობდა მონას, განკარგავდა ოჯახის დამოკიდებული წევრების სიცოცხლესა და ქონებას (უძრავ-მოძრავ ნივთებს), რომელთათვის მიეცნებოდა ზიანის გამო, ანაზღაურება (კომპენსაცია) სწორედ მას, პირადად, უნდა მიეღო. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ყველაზე ადრეულ კანონებში შესული სამართალდარღვევის ისეთი სახე, როგორიც იყო სხვისი ცოლის და მონის ხელყოფა, – ერთმანეთთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და თითქმის ერთნაირად ისჯებოდა. არსებობდა ისეთი ცნებაც, როგორიც იყო “გათავისუფლებული”, ანუ გაშვებული რაიმე მოვალეობის შესრულებისაგან და, ამ მოვალეობის შესრულებასთან დაკავშირებული, პირადი დამოკიდებულებისაგან (ძე კაცისა ანუ ბატონისა).

სოციალურ-ეკონომიკური განსხვავების მეკუთრი ზღვარი შეინიშნებოდა გაბატონებული ზედაფენის შიგნით. ის არ იღებდა მონაწილეობას მწარმოებლურ შრომაში და შედგებოდა უმაღლესი სამეფო და სატადრო მოხელეებისაგან, თვით მეფის მეთაურობით. მოსახლეობის ამ ფენას მიეკუთვნებოდნენ

მსხვილი ვაჭრები და მევახშეები. მოსახლეობის ქვედაფენას შეადგენდა: მეთემე-გლეხობა (მიწათმფლობელი), რომელიც დამოუკიდებლად უძღვებოდა საკუთარ წვრილ მეურნეობას და, როგორც წესი, არ სარგებლობდა სხვისი შრომის ექსპლუატაციით. სწორედ წვრილი მეთემე-გლეხები შეადგენდნენ მოსახლეობის იმ მნიშვნელოვან ნაწილს, რომელიც რაოდენობრივადც ყველაზე მეტი იყო და საზოგადოებრივ წარმოებაშიც აქტიურად მონაწილეობდა. თავისუფალი გლეხების მიერ შექმნილი ნამეტ პროდუქტს, გადასახადების გადახდისა და შრომითი ბეგარის სახით, ითვისებდა ექსპლუატატორი ზედაფენა. თემის ქონებრივი დიფერენცირება, წვრილი მწარმოებელი გლეხობის გადატაკება ღიდად უწყობდა ხელს მიწის იჯარით გაცემასა და პირადი ქირავნობის განვითარებას. გადატაკებული მეთემე-მიწათმოქმედნი შთანთქა სამეფო და სატაძრო მეურნეობამ, რითაც გაიზარდა მონებისა და სხვა დამოკიდებული მოიჯარეთა რიგები. შუამდინარეთის სამართალში განმტკიცებული იყო პირადი დამოკიდებულების ფართო პალიტრა. კერძოდ, მონის ბატონისაგან დამოკიდებულება განსხვავდებოდა, მამის ხელისუფლებისაღმ, გასათხოვარი ქალიშვილის მორჩილებისაგან. მამას შეეძლო ქალიშვილის მონად გაყიდვა. სავალდებულო იყო ვაჟიშვილის მამისადმი მორჩილება; ბაბილონის კანონმდებლობით ამ უკანასკნელს შეუზღუდავად შეეძლო ვაჟიშვილის არამხოლოდ მონად გაყიდვა, არამედ მისთვის, უმიზეზოდ, მემკვიდრეობის უფლების ჩამორთმევა. პირადი დამოკიდებულების გავრცელებულ ფორმას სავალ კაბალა წარმოადგენდა, რომელიც გარკვეულ პირობებში ადამიანს მონად აქცევდა, კერძოდ: თუ ვალაშვადი მოვალის ვაჟიშვილი ტაძარს მიეყიდებოდა ან საზღვარგარეთ გაიყიდებოდა. თუმცა, ვალის შრომით ამანაზღაურებელი მოვალე არ იყო მონა. ამას მოწმობს ხ.კ. ის მუხლები, რომლებიც ადგენენ შრომითი ანაზღაურების სამწლიან ვადას, რომლის ამოწურვის შემდეგ, მოვალე თავისუფალი ხდებოდა კრედიტორისაგან და მიდიოდა მისი სახლიდან (**ხ.კ., მ. 117**). თუ ვალში მიცემული მოვალის ვაჟიშვილი დაიდუპებოდა, კრედიტორის სახლში ცუდი მოპყრობის შედეგად, სიკვდილით ისჯებოდა კრედიტორის ვაჟიშვილიც (**ხ.კ., მ. 116**). მოვალის უპირობო განკარგვას კრედიტორს უკრძალავდა შუასაურული კანონმდებლობაც. მას არ შეეძლო დაგირავებული გასათხოვარი ქალიშვილის გათხოვება, მისი მამის თანხმობის გარეშე. მხოლოდ მაშინ, თუ მოვალე ვერ გადაიხდიდა ვალს, ის კრედიტორის საკუთრებაში გადადიოდა და ექვემდებარებოდა, კრედიტორის სურვილისამებრ, შეუზღუდავ განკარგვას. სახელმწიფოს მხრიდან მკაცრად რეგულირებული და გაკონტროლებული ღონისძიებები, აფერხებდნენ კერძო-საკუთრებით ურთიერთობების განვითარებას და მონათმფლობელობის გაფართოვებას. სახელმწიფოს მისწრაფება, რათა შენარჩუნებულიყო ძირითადი მოსახლეობის სტატუსი და არ დაეშვათ თავისუფალი მეთემე-გლეხების გადაშენება აისახა მესოპოტამიის სახელმწიფოთა უძველეს საკანონმდებლო ძეგლებში, კერძოდ ეშნუნის კანონებში (ქრ.შობამდე II ათას. დასაწყისი). ამ ძეგლში მკაცრად არის განსაზღვრული დაქირავებული შრომის ფასი და სამევახშო პროცენტის ოდენობა. ძვ. ბაბილონში მეფე გამოსცემდა სპეციალურ სამეფო ბრძანებულებებს – მიშარუმ, რომლებშიც გათვალისწინებული იყო თავისუფალი ბაბილონელის ტრადიციული უფლებები, მისი ქონების დაცვა და ზოგჯერ ღარიბი გლეხის გადასახადებისაგან გათავისუფლება. შუამდინარეთის სამართლის ერთ-ერთი თავისებურება ის იყო, რომ მასში აისახა არა მონის უფლებებო მდგომარეობა (მონად, ძირითადად, უცხოტომელი ხდებოდა), არამედ მისი, ამა თუ იმ უფლების, შეზღუდვა. შუამდინარეთში მონას ეწოდებოდა ვარდუმი. მონობის წყარო იყო სამხედრო ტყვეობა, მონად გაყიდვა (თვითგაყიდვა), მონად შობა, მონად დასჯა. ახალი სამეფოს ხანაში (ბაბილონი ქრ.შობამდე I ათას. I ნახევარში) შემოიღეს მონური დამოკიდებულების ახალი სპეციფიკური ფორმები, რაც სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების სწრაფ განვითარებასთან იყო დაკავშირებული. ამ დროს მონას უკვე შეეძლო იმ მიწათმოქმედ-მოიჯარედ ქცევა, რომელსაც დამოუკიდებლად შეეძლებოდა სამეურნეო ფუნქციების შესრულება. ზოგიერთ მონას უფლება ჰქონდა არა მხოლოდ გაძლოლოდა საკუთარ მეურნეობას (როგორც თავისუფალი ადამიანი), არამედ ოჯახიც შეექმნა; მას მიწის, სახლის, ზოგჯერ მნიშვნელოვანი მოძრავი ქონების ფლობაც შეეძლო. ძველბაბილონური ეპოქისგან განსხვავებით, მონას სასამართლოში მოსარჩელედ, მოპასუხედ და მოწმედ გამოსვლის უფლებაც ჰქონდა. თუმცა, მონის მიმართ, კვლავ მკაცრი ექსპლუატაცია იყო დაწესებული და მონა მთლიანად დამოკიდებული იყო საკუთარ ბატონზე. მას ევალებოდა ბატონისათვის, თავისებური ყოველთვიური გადასახადის, გადახდა. სოციალური როლების მკაცრი სისტემის შესაბამისად (რაც, ზოგადად, ახასიათებს ადამიანს ტრადიციულ საზოგადოებაში), უთანასწორობა მკვეთრად განასხვავებდა შუამდინარეთის თავისუფალი მოსახლეობის ცალკეული კატეგორიების სამართლებრივ სტატუსს. ეს სისტემა განსაზღვრავდა მოსახლეობის არამხოლოდ სამართლებრივ მდგომარეობას, რომელიც გარკვეული გარეგნული ნიშნებითაც ხასიათდებოდა, არამედ საზოგადოებაში მათი ქცევისა და ჩაცმის წესებს. საკუთარი სოციალური როლიდან უსაფუძვლო გამოსვლა და სხვისი ნიშნის მართლსაწინააღმდეგო მითვისება, იწვევდა სამართალდამრღვევი პირის მკაცრ დასჯას. ბაბილონურ სამართალში (**ხ.კ.**) გამოიყოფოდა თავისუფალი მოსახლეობის ორი ჯგუფი: 1) ავილუმები – სრულუფლებიანი, თავისუფალი მოსახლეობა (ძე კაცისა), რომელთა წრეს მიეკუთვნებოდნენ: უმაღლესი სამეფო მოხელეები, რომლებსაც ვრცელი მიწის ნაკვეთები ჰქონდათ მფლობელობაში გადაცემული, სათემო მიწათმფლობელობაში. შესაძლოა, ავილუმთა კატეგორიას წარმოადგენდა სემიტური ტომების საგვარეულო არისტოკრატია, რომელმაც შუამდინარეთი ქრ.შობამდე III ათასწლეულის ბოლოს დაიპყრო. 2) მუშქენუმები (მუხლმოდრეკილნი, მეფის წინაშე, სამსახურში მიღების თაობაზე, აჯიო მიმმართავი პირები) – ბაბილონში მეფის

მსახურთა დაბალი კატეგორია, რომელიც მეფისაგან, სამსახურის საფასურად, იღებდა პირობით მიწათმფლობელობას. მუშქენუმების დამოკიდებულება, სავარაუდოდ, იმით იყო განპირობებული, რომ მათ წინაპრები არ ჰყავდათ “თავიანთთა” (ავილუმების) თემში, ანუ ეს იყო ძველშუმერული საგვარეულო არისტოკრატია, რომელიც სემიტებმა დაიპყრეს. შუმერული არისტოკრატის ეს ნაწილი მეფის სამსახურში ჩადგა და იქცა მსახურეულ არისტოკრატად. სამსახურის საფასურად მუშქენუმი იღებდა ე.წ. **ილკუ – ქონებას**. ამ ორ სოციალურ ფენას შორის არსებული განსხვავება, განსაკუთრებით მკვეთრად, იმ ნორმებში აისახა, რომელიც ეხება მათი სიცოცხლის, ჯანმრთელობის, პატივისა და ოჯახის წევრების დაცვას. კერძოდ, ხ.კ. პირდაპირ არის მითითებული, რომ, თუ ავილუმი ავილუმს რაიმეს დაუშაგებდა, მათ მიმართ მოქმედებდა ტალიონის პრინციპი (“კბილი კბილისა წილ...”), ხოლო, თუ მუშქენუმი ავილუმის წინააღმდეგ ჩაიდენდა სამართალდარღვევას, სოციალური უთანასწორობის გამო, მოქმედებდა კომპოზიციის პრინციპი (სისხლის დაურევება). ხორბლით ვაჭრობის განვითარებამ, არასაკმარისი სასარგებლო წიაღისეულის, ლითონის, ქვის, ხე-ტყის მოპოვების აუცილებლობამ, ჯერ კიდევ შუმერისა და აქადის თემებში ხელი შეუწყო ვაჭრობის განვითარებას. ეს სახელმწიფოები, საკუთარ სავაჭრო აგენტებს აგზავნიდნენ შორეულ მოგზაურობაში. სავაჭრო გზები, ასურეთის გავლით, ბაბილონს აკავშირებდნენ სირიასთან, მცირე აზიასა და ამიერკავკასიასთან. მესოპოტამიის სამართალში, უძველეს პერიოდშივე შეიქმნა ის ნორმები, რომლებიც **თამქარისა და შამალუმას სამართლებრივ რეჟიმს განსაზღვრავდნენ. თამქარი იყო: 1) სახელმწიფოს სავაჭრო აგენტი და გამოსადგების ამკრეფი; 2) ვაჭარი, მევახშე, რომელიც საკუთარი საქმიანობით, დაკავშირებული იყო სამეფო სასახლესთან.** ხ.კ-ით, სამეფო ხელისუფლება თამქარს ავალებდა არამარტო საკუთარი შემოსავლების დიდი ნაწილის სამეფო ხაზინაში გადარიცხვას, არამედ სხვა მოვალეობებსაც: ტყვედნაგარდნილი მეომრის გამოსყიდვას, რომელიც ვაღდებული იყო, საკუთარი შრომით, აენახდაურებიანა თამქარისათვის, მისთვის გაწეული ხარჯები. თამქარი, თუმცა დამოკიდებული იყო, მაინც სარგებლობდა ფართო საფინანსო-სავაჭრო საქმიანობის თავისუფლებით; ის დებდა მსხვილ სავაჭრო გარიგებებს, ჰქმნიდა სავაჭრო გაერთიანებებს: საბანკო სახლებს, რომლებიც მსხვილ სავაჭრო ოპერაციებს ახორციელებდნენ, ახალი მიწების ათვისებას აფინანსებდნენ. მნიშვნელოვანი თავისებურება იყო თამქარისა და წვრილი სავაჭრო აგენტის – **შამალუმას** ურთიერთობა. შამალუმა იყო თამქარის პარტნიორი და თანაშემწე. მას გარკვეული პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა, თუ თამქარი სავაჭრო მოგებას ვერ მიიღებდა. თუ შამალუმა ვერ ნახავდა მოგებას, მას დაეკისრებოდა, თამქარის სასარგებლოდ, ზიანის სამმაგი ოდენობით ანაზღაურება. თუ ნავაჭრი მომგებიანი იყო, შამალუმას ევალებოდა თამქარისათვის გარკვეული საბუთების გადაცემა. ხოლო, თუ ის არ გადასცემდა თამქარს საბუთებს, გარიგება ბათილი იყო და მოგება დამალულად ჩაითვლებოდა, რის გამოც შამალუმას დაეკისრებოდა მიყენებული ზიანის სამმაგი ოდენობის ანაზღაურება. იმ შემთხვევაში, თუ თამქარი დაუსაბუთებლად დაადანაშაულებდა შამალუმას მოგების დამალვაში, მას დაეკისრებოდა კომპენსაციის გადახდა, უსაფუძვლო ბრალდების გამო, რაც ექვსჯერ აღემატებოდა მიღებულ სარგებელს. შუამდინარეთში, გარკვეული სამართლებრივი დაცვით, სარგებლობდნენ **ბარიუმი (აქადურად – მონადირე) და რედუმი (აქადურად – მწყემსი), ანუ პროფესიონალი მეომრები.** მათ მმართველისაგან, სამსახურის საფასურად, უძრავი ქონების (მიწის ნაკვეთის) მიღების უფლება ჰქონდათ.

3) ძველი მესოპოტამიის ტერიტორიაზე არსებული სახელმწიფოების პოლიტიკური წყობილება

ძვ. მესოპოტამიაში სახელმწიფოებრიობის მოწყობის უძველეს ფორმას წარმოადგენდნენ ქალაქი-სახელმწიფოები – **პატესიატები**, რომელთა სათავეში იდგნენ **პატესები**. თუმცა, მხედველობაში მისაღებია იმ განსხვავებების პირობითობა, რაც ზოგიერთ საქალაქო-სასოფლო თემს ახასიათებდა, ვინაიდან ქალაქის მოსახლეობაც აქტიურად იყო ჩაბმული მიწათმოქმედებაში და სარგებლობდა სასოფლო თემის წევრის ყველა უფლებით. ამიტომ შემთხვევითი როდია, რომ აქადურ დიალექტზე ქალაქი და სოფელი ერთი და იგივე სიტყვით – **ური** აღინიშნებოდა.

უძველესი მესოპოტამიური პატესიატების სათავეში **ენსი-პატესი** (მეფე-მმართველი) იდგა (რაც „გვარის უხუცესს, ტაძრის დამაარსებელს ნიშნავდა), რომელიც ხშირად, **ლუგალის** („დიდი კაცის“, „მეპატრონე“) ტიტულს იძენდა, როცა ენსის ხელისუფლების ქვეშ ერთიანდებოდა რამდენიმე ქალაქ-სახელმწიფო. ქალაქებში მოიწვეოდა სათემო კრებები და უხუცესთა საბჭოები.

სათემო ორგანოები უფლებამოსილი იყვნენ აერჩიათ და გადაეყენებინათ მმართველნი, განესაზღვრათ მათი უფლებამოსილებანი; სათემო ორგანოების კომპეტენციაში შედიოდა მათთვის უფლებების მინიჭება სამხედრო და საკანონმდებლო სფეროებში. სავარაუდოდ, ლუგალი უფრო ვრცელი სამხედრო უფლებებით სარგებლობდა, ვიდრე **ენსი-პატესი**. თვით სათემო საბჭოები აღჭურვილი იყვნენ საკანონმდებლო, საფინანსო (ფასებისა და ყოველგვარი გადასახადების დადგენის უფლება), სასამართლო და საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის ფუნქციებით.

ქალაქი-სახელმწიფოს მმართველი, ამავდროულად, იყო სათემო კულტის მეთაურიც; ის განაგებდა საირიგაციო, სატაძრო და სხვა საზოგადოებრივ სამუშაოებს, მეთაურობდა ჯარს, თავმჯდომარეობდა უხუცესთა საბჭოში ან სახალხო კრებაზე.

აქადის მეფის – სარგონისა და მისი მემკვიდრეების მმართველობის პერიოდში მოხდა სამეფო ხელისუფლების განმტკიცება, რაც ურის III დინასტიის მეფეთა ზეობამდე გრძელდებოდა. ამას ხელს უწყობდა, მმართველთა მიერ წარმოებული ომები, რაც კანონზომიერი მოვლენა იყო. სამეფო ხელისუფლების გაძლიერება ნაკარნახევი იყო თემების გაერთიანების აუცილებლობით და საირიგაციო-მორწყვითი მეურნეობის ცენტრალიზებული და რაციონალური გამოყენებით. აქედან გამომდინარე, წარმოიშვა ახალი ტიპის მმართველის – ლუგალი-ჰეგემონის ძალაუფლება, რომელიც ცალკეული ქალაქის ფარგლებს სცილდება და სათემო ორგანოების ფარგლებით აღარ იზღუდება. მმართველთა ხელისუფლება მემკვიდრეობით ხასიათს იქნეს, ხოლო ადმინისტრაციული აპარატი და თვით ლუგალი (მეფე) – სათემო ტერიტორიების ერთობას განასახიერებენ. ადგილობრივი ენსი-პატესები მხოლოდ ადგილობრივი მოხელეების დონემდე დაქვეითდნენ. მეფესვე დაექვემდებარა სატაძრო ადმინისტრაცია.

ცენტრისკენული ტენდენციების გაძლიერებას ხელს უწყობდა შუამდინარეთელთა წარმოდგენა, მეფის ხელისუფლების ღვთაებრივი ხასიათის შესახებ. მეფე ხელისუფლებას იღებდა თვით ციური მბრძანებლისაგან. ურის დინასტიის ყველა მეფე, პირველის – ურ-ნამუს გარდა, საკუთარ სახელს ღმერთის სახელის გვერდით წერდა, რაც იმაზე მეტყველებდა, რომ მეფე ღმერთის რჩეული იყო; მას მინიჭებული ჰქონდა დანარჩენ ადამიანებზე უსაზღვრო აღზევების უფლება. მმართველის მეფობის ღვთაებრივი წარმოშობა ასახული იყო სამეფო ხელისუფლების **ატრიბუტებშიც** – სამოსელი, დიადემა, კვერთხი.

მეფის ხელისუფლების მაქსიმალური ცენტრალიზაცია მოხდა სწორედ ძველბაბილონურ სამეფოში, რომელიც წარმოადგენდა ძველადმოსვლური მონარქიის ერთ-ერთ ნაირსახეობას. მეფე ხამურაბი ფორმალურად შეუზღუდავი საკანონმდებლო უფლებამოსილებით სარგებლობდა. ის იყო დიდი მმართველობითი აპარატის მეთაურიც. ამის შესახებ მოწმობენ ჩვენამდე მოღწეული ის 60 ბრძანება, რომელიც ხამურაბიმ გამოსცა საკუთარი მეფისნაცვლების (ქალაქისა და ოლქების მმართველობის), მხედართმთავრების, ელჩების მიმართ: მოხელეთა დანიშვნისა და გათავისუფლების, მოსახლეობაში აღწერის ჩატარების, არხების მშენებლობის, გადასახადის აკრეფის შესახებ.

როგორც სხვა ძველადმოსვლურ ცივილიზაციაში, მეფის ხელში თავმოყრილი იყო ძალზედ ფართო სამეურნეო ფუნქციები: საირიგაციო მეურნეობის, ტაძრების მშენებლობის მეთაურობა, სასაქონლო ფასების რეგულირება, ხელოსანთა, ექიმთა, მშენებელთა გასამრჯელოს დადგენა. ხამურაბის მეფობაში ვაჭრები იქცნენ მეფის აგენტებად. მეფასშეობის გავრცელებასთან დაკავშირებული იყო მეფის განსაკუთრებული მოხელეების – სახელმწიფოს კონტროლიორების საქმიანობა. ძველი ეგვიპტის სახელმწიფო აპარატის მსგავსად, ძველი ბაბილონის სახელმწიფო მექანიზმში ძალზედ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ე.წ. **ნუბანდა** – პირველი ვაზირი, რომელიც, ფაქტიურად, აღასრულებდა პატეს-ენსი-ლუგალის ვრცელ უფლებამოსილებებს და ხელმძღვანელობდა ადმინისტრაციულ აპარატს, ის ისტორიაში ცნობილი უძველესი ნოტარიუსიცაა. ძველი ბაბილონის სახელმწიფო აპარატის იერარქიაში მესამე პირი იყო – **ისაკუ**, რომელსაც უფრო სამეურნეო ხასიათის ფუნქციები ჰქონდა მინიჭებული. ძველი ბაბილონი იყოფოდა ოლქებად, რომლებსაც მართავდნენ სამეფო მოხელეები – **შაკანაკუმები**. ისინი პასუხს აგებდნენ გადასახადების აკრეფაზე, წესრიგის დაცვასა და ადგილობრივი სამხედრო რაზმების მობილიზაციაზე. ოლქები იყოფოდა თემებად, რომელთა სათავეში იდგნენ **რაბიანუმები**, თუმცა, ძველი ბაბილონის მეფეთა ხელისუფლება სულაც არ იყო უპირობოდ შეუზღუდავი და დესპოტური. თვით მეფე ხამურაბის ზეობაშიც განაგრძობდნენ არსებობას მმართველობის სათემო ორგანოები, უზუცესთა საბჭოები, სათემო კრებები. მათი უფლებამოსილებანი მნიშვნელოვნად შეიზღუდა, თუმცა მათ მაინც შეინარჩუნეს მთელი რიგი ადმინისტრაციული, საფინანსო, და სასამართლო ფუნქციებისა. ისინი განაგრძობდნენ საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის უფლებამოსილებას და, მეფის ხელისუფლების წარმომადგენლებთან ერთად, წვევტდნენ მეთემეთა შორის წარმოშობილ დავებს, აგრეთვე იმ საადგილმამულო დავებს, რომლებიც წარმოიშვებოდა მეთემეებსა და მეფის მიწების განმგებლებს შორის.

ძვ. ბაბილონეთის ყველაზე ძველი და მნიშვნელოვანი ქალაქები (ნიპური, სიპარი, ბაბილონი) ინარჩუნებდნენ განსაკუთრებულ იურიდიულ სტატუსს, ვინაიდან ისინი იმყოფებოდნენ ადგილობრივი ღვთაების მფრაველობის ქვეშ. ამ ქალაქების მოსახლეობას ათავისუფლებდნენ გადასახადების გადახდის, შრომითი ბეგარისა და სამხედრო სამსახურისგან. ძვ. ბაბილონის მმართველებმა, სავარაუდოდ, ვერ შესძლეს რამდენიმე სასოფლო თემისა და მტრულად განწყობილი ტომის წინააღმდეგობის დაძლევა. პოლიტიკური სტაბილურობის ინტერესებიდან გამომდინარე, მეფეები იძულებული იყვნენ მთელი რიგი პრივილეგიები (გადასახადებისაგან გათავისუფლება, სამხედრო სამსახურზე უარის თქმა, შრომითი ბეგარისგან გათავისუფლება) მიენიჭებინათ არამხოლოდ საკუთარი მსახურებისათვის (მსხვილი მიწათმფლობელები), არამედ რამდენიმე ტომის ბელადისა და ტაძრისთვის. მათი პრივილეგიები ქვის განსაკუთრებულ მონუმენტებზე – „**კუდურუ**“-ზე ამოიკვეთებოდა. ტაძრებსა და ცენტრალურ ხელისუფლებას შორის ურთიერთობები იყო ძალზედ რთული და წინააღმდეგობებით აღსავსე. მსხვილ მიწათმფლობელობასა და დამოკიდებული მოსახლეობის დიდ რაოდენობაზე დაყრდნობით, ტაძრები ილტვოდნენ ეკონომიკური დამოუკიდებლობისაკენ. მხოლოდ მეფე ხამურაბიმ შესძლო ტაძრების დამორჩილება ადმინისტრაციულ და სამეურნეო სფეროში. მეფე ტაძრებში

ქურუმებსა და ადმინისტრატორებს ნიშნავდა და მათგან ანგარიშგებას მოითხოვდა, სამეურნეო საქმიანობის შესახებ. ხამურაბი „სიბრძნის მცოდნე მეფეთა ღმერთად“ იწოდებოდა. თუმცა, ის არც უზენაესი ქურუმი და, მითუმეტეს, არც ღარიბი იყო. მეფეს მხოლოდ ახალ წელზე შექმნილი ტაძარში შესვლა, სადაც ყოველწლიურად ზეიმობდნენ კორონაციის რიტუალს, როცა მეფე, ღმერთი **მარდუეის** ხელიდან, იღებდა სამეფო ხელისუფლებას. უმეფობის წლებად ითვლებოდა ის პერიოდი, როდესაც არ ხდებოდა ამ რიტუალის დაცვა. კორონაციის ძალით ძვ. ბაბილონის მმართველი – ადამიანი იძენდა მეფობის უნარს, თუმცა – არ იყო ბაბილონის ღმერთი. შესაძლებელი იყო მეფის, ჩვეულებრივი ადამიანის ღონემდე, დამხობაც. იგი მეფობას კარგავდა, თუ მის მიერ წამოწყებული საქმით, ქვეყანას საფრთხე შეექმნებოდა. მხოლოდ მეფის კეთილი, სამართლიანი საქმეებით, ღმერთებისადმი მსახურით და მათი თაყვანისცემით, შესაძლებელი იყო მისი გადარჩენა და ტაძრების მხარდაჭერის მოპოვება.

4) სასამართლო ორგანიზაცია

ხამურაბის მეფობამდე, ძველბაბილონურ საზოგადოებაში, მართლმსაჯულების აღსრულებაში წამყვანი ადგილი ეკავათ სატაძრო და სათემო სასამართლოებს. სასამართლო ორგანოს ფუნქცია ენიჭებოდათ ტაძრების საბჭოებს, სათემო კრებებსა ან, მათ მიერ სპეციალურად გამოყოფილ, სათემო სასამართლოების კოლეგიებს. უძველეს ხანაშივე წყაროები ახსენებენ სამეფო სასამართლოსაც. კერძოდ, შუმერული ქალაქ-სახელმწიფო ლაგასში არსებობდა განსაკუთრებული უზენაესი მოსამართლე-მმართველის ერთ-ერთი უმაღლესი მოხელე.

სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებამ გამოიწვია სათემო და სატაძრო სასამართლოების კომპეტენციის შეზღუდვა. თემებში კოლეგიური სასამართლოები კვლავ უხუცესთა საბჭოს წევრებისგან შედგებოდა, თუმცა, მათ **რაბიანუმები** მეთაურობდნენ. ამ სასამართლოების ქვემდებარებაში არ შედიოდა მეფის მოხელეთა და სამეფო ქონების ირგვლივ წარმოქმნილი დავები. ხამურაბის მეფობაში სამეფო სასამართლოები ყველა დიდ ქალაქში შეიქმნა და მათ იურისდიქციაში შედიოდა მეფის მოხელეთა საქმეები. თუმცა, მეფე არც **სააპელაციო** და არც **უზენაესი საკასაციო** ინსტანცია იყო. მას შეწყალების უფლება მხოლოდ სიკვდილმისჯილთა მიმართ ენიჭებოდა. მეფესთან საჩივარი შედიოდა, მოსამართლეთა მხრიდან, უფლებამოსილების ბოროტად გამოყენების, საქმის განხილვის გაჭიანურების, მართლმსაჯულების აღსრულებაზე უარის თქმის შემთხვევაში. მეფე, აღნიშნული ხასიათის საჩივრებს, განსახილველად შესაბამის ადმინისტრაციულ ან სასამართლო ორგანოებს გადასცემდა: სათემო ან სამეფო უწყებებს. ძვ. ბაბილონში საერთოდ არ არსებობდა სასამართლო ინსტანცია და ნებისმიერი სასამართლო გადაწყვეტილება, პრინციპში, საბოლოო იყო და გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა. მეფისნაცვლებს თითქმის ყველგან შეეძლოთ პირის სამართალში მიცემა, მისი დაპატიმრება და, ზოგადად, დამნაშავეთა გამოვლენა.

პროფესიონალი სამეფო მოსამართლეების გარდა (წყაროთა ცნობით), არსებობდა განსაკუთრებული სასამართლო თანამდებობები: საპოლიციო და სასამართლო აღმასრულებელი, სასამართლო მაცნე, სასამართლო მსტოვარი დ მდივანი. არც სატაძრო სასამართლოებს დუკარგავთ, საბოლოოდ, საკუთარი ფუნქციები.

ძვ. ბაბილონში სასამართლოს გადაწყვეტილებანი, ადამიანთა შეგნებაში, მუდამ უკავშირდებოდა სამართლიანობის შესახებ წარმოდგენებს. სამართლიანობის ქაღალდით – **კიტუ** – ყოვლისშემძლე მზის ღმერთის – **შამაშის** – ქალიშვილად ითვლებოდა და მას უგებდნენ სპეციალურ ტაძრებს. თუმცა, ძველბაბილონელი მოსამართლეები, არც თუ იშვიათად, ბოროტად სარგებლობდნენ საკუთარი მდგომარეობით, რაზედაც მეტყველებს მეფე ხამურაბის კანონთა მე-5 მუხლი, რომელიც ითვალისწინებდა მოსამართლის დასჯას, თუ ის შეცვლიდა საკუთარ გადაწყვეტილებას მას შემდეგ, რაც ის ჩაიწერებოდა ბეჭედდასმულ სპეციალურ დოკუმენტში (თიხის ფირფიტაზე).

5) ძველი შუამდინარეთის (მესოპოტამიის) არმია

შუმერულ პატესიატებში მეფის (ენსი-პატესის) ხელისუფლების განმტკიცებას დიდად უწყობდა ხელს მმართველთა, საკმაოდ ძლიერი, სამხედრო ძალები, რომლებიც, თავდაპირველად, დაკომპლექტებული იყო ტაძრების ან მმართველისაგან პირად დამოკიდებული ადამიანებისგან. მუდმივი ჯარის შექმნა და მისი სათემო შენაერთებისათვის დაპირისპირება იყო მეფის ხელისუფლების განმტკიცების ნათელი მაგალითი.

აქადის მეფის – სარგონის ძლევამოსილ მბრძანებლად გადაქცევაში უდიდესი როლი შეასრულა, მის მიერ შექმნილმა, მუდმივმა ჯარმა. სარგონის ჯარში მსახურობდნენ მცირემიწიანი მეთემე-გლეხები, რომლებიც, სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ, მეფის მიწებიდან იღებდნენ დამატებით ნაკვეთებს.

ხამურაბის დროს მუდმივი ჯარი საბოლოოდ დასცილდა სათემო მიწათმფლობელობას. პროფესიონალი მეომარი – **ბაირუმი და რედუმი**, სამსახურის სანაცვლოდ, მეფისგან იღებს მიწის ნაკვეთს, რომელიც უზრუნველყოფს არამხოლოდ მას, არამედ მის ოჯახსაც. სამხედროებისათვის გადაცემული მიწის ნაკვეთები მთლიანად ამოღებული იყო სამოქალაქო ბრუნვიდან და, მათ ირგვლივ დადებული, ნებისმიერი გარიგება უცდილად ბათილად ითვლებოდა. ტყვედ ჩავარდნის შემთხვევაში, მეომარი ინარჩუნებდა მიწის ნაკვეთზე უფლებას, ხოლო ნაკვეთის მცირე ნაწილზე უფლება ტყვედჩავარდნილი

მეომრის მცირეწლოვან ვაჟიშვილზე გადადიოდა.

არმიაში ბრძოლისუნარიანობის დ მკაცრი დისციპლინის შენარჩუნების მიზნით, ხამურაბის კანონები ადგენდნენ, მეფის ბრძანების დამრღვევი მეომრების, მკაცრად დასჯის წესებს. ამავე კანონებით, სამხედრო მეთაურებს – **დეჟუმსა** და **ლუბუტუმს** მკაცრად ეკრძალებოდათ, საკუთარი მიზნებისათვის, მეომრის ქონების გამოყენება. სამხედრო სამსახური იყო უფადო. ძვ. ბაბილონისაგან განსხვავებით, ასურეთში მდიდარი მეომარი უფლებამოსილი იყო, თავის ნაცვლად, ღარიბი მოადგილე გამოეყვანა, რომელიც შეასრულებდა მარწმუნებლის მოვალეობებს. თუმცა, მარწმუნებელი, საკუთარ თავზე იღებდა ვალდებულებას, რომ სურსათით მოამარაგებდა მის მოადგილეს იმ პირობით, რომ ამ უკანასკნელის ოჯახი მარწმუნებლის სასარგებლოდ იმრომებდა.

ძვ. ბაბილონში პროფესიონალი მეომარი საპოლიციო ფუნქციებსაც ასრულებდა. ნაწილობრივ შენარჩუნებული იყო სათემო მობილიზაცია, რომელსაც, ძირითადად, მსხვილი სამხედრო ლაშქრობების დროს იყენებდნენ. გარდა მშვიდდონებისა და მძიმედ შეიარაღებული ქვეითი ჯარისა, ძველ-ბაბილონურ ჯარში განსაკუთრებული ადგილი ეკავათ ცხენოსან რაზმებსა და საბრძოლო ეტლებს.

§5. ძველი ჩინეთის სახელმწიფო სამართალი

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი

ძველი ჩინეთის სოციალური (ცივილიზაციური) ისტორიის ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოიცავდა ორ დიდ პერიოდს: **1) ცინის ცივილიზაციას** დ **2) ჩინურ ცივილიზაციას**.

ძველი ჩინეთის სახელმწიფოებრიობის ისტორია რამდენიმე პერიოდად იყოფა, რომლებსაც ისტორიულ ლიტერატურაში მოიხსენიებენ სამეფო დინასტიების სახელწოდების მიხედვით: **1. შანის (ინის) სამეფოს ხანა (ქრ.შ-მდე XV-XI სს.); 2. ჯოუს სამეფოს ხანა (ქრ.შ-მდე XI-III სს.);** ჯოუს პერიოდი, თავის მხრივ, იყოფა ორ ეტაპად: **ა) ჩუნცუს (ქრ.შ-მდე VIII სს.)** და **ბ) ჯანგოუს („მებრძოლი სამეფოების პერიოდი“ – ქრ.შ-მდე V-III სს.),** რომელსაც შედეგად მოჰყვა ერთიანი ცენტრალიზებული იმპერიების შექმნა, ახალი საიმპერიო დინასტიებით სათავეში; **3. ცინისა და ხანის პერიოდები (ქრ.შ-მდე III – ქრ.შ-ბის III სს.).**

საქალაქო ტიპის ცივილიზაციის პირველი კერები ძვ. ჩინეთში აღმოცენდნენ ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე II ათასწლეულში, მდინარე ხუანხეს დაბლობში მცხოვრები, ინის ტომის ბინადარი მიწათმოქმედების მიმდევარი, საგვარეულო ჯგუფების ბაზაზე. ინის პერიოდის ძვ. ჩინეთში, გვაროვნული ურთიერთობის დაშლისა და საზოგადოებრივი შრომის დნაწილების შედეგად, მოხდა საგვარეულო არისტოკრატიის სოციალური ფენის გამოყოფა, კერძოდ, ჩნდება ვანი – მმართველი და მისი გარემოცვა – ნათესავები, მოხელეები, ტომთა ბელადები. მათდამი ანტაგონისტურად განწყობილი ფენები კი მოსახლეობის შემდეგი კატეგორიით იყვნენ წარმოდგენილი: რიგითი მეთემე-გლეხები, უცხოტომელები, რომლებსაც ხშირად ემუქრებოდათ მონად ქცევა.

უძველესი პრიმიტიული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნის შექმნა, **შან (ინის) ხანის ძვ. ჩინეთში**, პირდაპირ უკავშირდება წარმოების ორგანიზაციასთან, რომელიც წარმოუდგენელი იყო საირიგაციო სისტემების მშენებლობისა და აღიდებული მდინარეების გამანადგურებელი შედეგების დაძლევის, ასევე საკუთარი ტერიტორიის უცხო ტომების შემოსევისაგან დაცვის გარეშე. სახელმწიფოებრიობის შექმნა, უპირველეს ყოვლისა, გამოიხატა ტომის ბელადის – ვანის ინსტიტუს შექმნაში, რომელიც იყო ინის სამეფოს გადმერთებული მმართველი. ვანი იქცა, უზარმაზარი ძალაუფლების მქონე, სახელმწიფოს მეთაურად. მეორეც, შეიქმნა ძალზედ განშტოებული ადმინისტრაციული აპარატი, რომელშიც შევიდნენ მრავალრიცხოვანი მმართველები, მხედართმთავრები, ქურუმები და სხვადასხვა რანგის სამეფო მოხელეები. ისინი შეურიგებლად დაუპირისპირდნენ მდაბიო წარმოშობის თავისუფალ და ნახევრადამოკიდებულ მეთემე-გლეხებსა და უფლებო მონებს. ინის სამეფოს ეპოქაში დამკვიდრდა მეფე-ვანის უზენაესი საკუთრების უფლება მიწაზე, რასაც დიდად უწყობდა ხელს ვანის – მიწიერი ღმერთის შესახებ შექმნილი დოქტრინა.

მდინარე ხუანხეს აუზში მცხოვრები ხალხის სციალურ-პოლიტიკური განვითარება დააჩქარეს დასავლეთიდან მოსულმა ჯოუს ტომის ხალხმა, რომლებმაც ქრ.შ-მდე XII ს. ბოლოს დაიპყრეს ინის სამეფო და საკუთარი ბატონობა გააგრძელეს ჩრდილოეთ ჩინეთის მთელ მოსახლეობაზე: უამრავ საგვარეულო კოლექტივებზე, რომლებიც განკერძოებულად ცხოვრობდნენ და განვითარების განსხვავებულ საფეხურებზე იმყოფებოდნენ. ჯოუს სამეფოს ვანი იძულებული გახდა, უზარმაზარი ტერიტორიის ფარგლებში, შემოეღო საზოგადოების მართვის ახალი ორგანიზაცია. ამ მიზნით მან დააყრობილი ტერიტორიები, სამეგვიდრეო მფლობელობაში, გადასცა საკუთარ ნათესავებსა დ უახლოეს გარემოცვას, რომლებმაც, მიწებთან ერთად, შესაბამისი ტიტულებიც მოიპოვეს.

თავდაპირველად, ცალკეული ტიტულიანი მფლობელების სეპარატისტული განწყობა ცენტრალური ხელისუფლების ძალისხმევით იყო შეკავებული. თუმცა, ქრ.შ-მდე VIII ს. ადგილობრივი მმართველები, რომლებიც ერთ დროს ვანის ერთგულები იყვნენ, ფაქტიურად, სრულ დამოუკიდებლობას იძენენ და ვანის ძალაუფლება ვრცელდებოდა მხოლოდ მისი უშუალო სამფლობელოს – დომენის ტერიტორიაზე. ადგილობრივ მეფეებად გადაქცევის შემდეგ, სეპარატისტი-მმართველები ახლა თითონ ურიგებენ

მიწებსა და ტიტულებს საკუთარ ხელქვეითებს, იძენენ საკუთარ ვასალებსა და ქმნიან საკუთარ ადმინისტრაციულ აპარატს. ამრიგად, ჯოუს სამეფოს ძვ. წინეთში ადგილი დაიმაკვიდრა დაქვემდებარებულობამ, რომლის დროს ჩვევად იქცა, სამეფოებს შორის, გამუდმებული შინაომები: ხან ერთი, ხან მეორე ვანი-მმართველის პეგეგონობა და ერთი სამეფოს მიერ მეორის შთანთქმა.

მრავალწლიანმა შეუჩერებელმა ომებმა გამოიწვია ეკონომიკური კრიზისი, საირიგაციო ნაგებობების მოშლა და შექმნა სახელმწიფოებრიობის რღვევის საფრთხე. ასეთ ვითარებაში ძვ. წინეთის მოსახლეობამ გააცნობიერა მშვიდობის დამყარებისა და ჩინელი ხალხის ერთმანეთთან დაახლოების აუცილებლობა. ახლი განწყობის გამომხატველ იდეოლოგიად კონფუციანელობა იქცა. კონფუციანელობა სულაც არ არის რელიგია, სიტყვის სრული მნიშვნელობით. ეს არის ეთიკური და პოლიტიკური მოძღვრება, რომელიც ქადაგებდა ქვეყნის გაერთიანებას, „მიკერძოებისა და ხალხის განადგურების“ გარეშე. მიუხედავად ომებისა, ჯანგოს პერიოდში, სხვადასხვა რაიონებს და ხალხს შორის გაძლიერდა ეკონომიკური და კულტურული კავშირები, რაც მათი დაახლოებისა და, შვიდი უმსხვილესი ჩინური სამეფოს ირგვლივ, მიწების შემოკრების საწინდარი იყო.

ქრ.შ-მდე V ს. ძვ. წინეთის ისტორიის გარდამავალ პერიოდად იქცა. ამ დროს ამოქმედდა რამდენიმე ფაქტორი, რომლებმაც ხელი შეუწვევს ცალკეული სამეფოების ერთ იმპერიად გაერთიანებას და, ერთიან სახელმწიფოში, კონფუციანელობის გაბატონებულ პოლიტიკურ იდეოლოგიად ქცევას. შრომის რეინის იარაღების გამოყენებით, სწრაფად განვითარდა მეურნეობა: მოხდა ახალი მიწების ათვისება, საირიგაციო ნაგებობების გაუმჯობესება, სასოფლო-სამეურნეო წარმოებისა და ხელოსნობის ზრდა, რაც ხელს უწყობდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარებას, ბაზრის ჩამოყალიბებასა და ვაჭრების ფენის წარმოშობას. აღნიშნული ვითარება კიდევ უფრო აჩქარებდა სათემო მიწათმფლობელობის რღვევასა და მიწაზე კერძო საკუთრების დამყარებას, მსხვილი კერძო მიწათმფლობელობის შექმნას.

დასახელებული გარემოებები განაპირობებენ, ძვ. წინურ საზოგადოებაში წარმოშობილი, ორი ურთიერთსაპირისპირო ტენდენციის არსებობას, რომლებიც ახასიათებდნენ ძველი ხანის ბოლო ორი საუკუნეს: **I.** ვითარდებოდა მიწაზე მსხვილი კერძო საკუთრება, რომელიც მოიჯარე გლეხების, დაქირავებული მუშაკებისა და მონების ექსპლუატაციაზე იყო დაფუძნებული; **II.** იქმნება სახელმწიფოსაგან უშუალოდ დამოკიდებული, მძიმე გადასახადებით დაბეგრული გლეხობის ფართო ფენა. ეს ორი ტენდენცია იყო ძვ. წინური საზოგადოების განვითარების ორი შესაძლო გზა: **1)** მიწაზე მსხვილი კერძო საკუთრების გამარჯვება – დაქვემდებარებულობისა და გამუდმებული შინაომების გზით; **2)** მიწაზე მსხვილი სახელმწიფო საკუთრების განმტკიცება და ერთიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნა. გაიმარჯვა განვითარების მეორე ტენდენციამ, რომლის სიმბოლოდ იქცა ცინის სამეფო. ქრ.შ-მდე 221 წელს ცინის დინასტიის მმართველებმა წარმატებით დაასრულეს ქვეყნის გაერთიანებისათვის ბრძოლა და ისეთი სოციალური წესრიგი და სახელმწიფო მანქანა შექმნეს, რომლებმაც უცვლელად განაგრძეს არსებობა არა მხოლოდ, მომდევნო – ხანის სამეფოს პერიოდში, არამედ ტრადიციად იქცნენ და, ფაქტიურად, შენარჩუნებული იქნენ საიმპერატორო ჩინეთის არსებობის მთელ მანძილზე.

2) ძველი ჩინეთის საზოგადოებრივი სტრუქტურა

შანის-ინის (ქრ.შ-მდე XV-XII სს.) და ადრეული ჯოუს (ქრ.შ-მდე XI-X სს.) პერიოდის ძვ. წინეთში ადგილი ჰქონდა გვაროვნული წყობილების რღვევისა და სოციალურად ანტაგონისტური საზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესს, როცა მკვეთრი ზვარი გაეწეო მოსახლეობის სამ კატეგორიას შორის: **1)** პრივილეგირებულ მმართველ საგვარეულო არისტოკრატიას, რომელიც შედგებოდა უზენაესი მმართველის, მისი ნათესავებისა და მასთან დაახლოებული პირების, აგრეთვე საგვარეულო და დიდი საოჯახო (კლანები) გაერთიანების მეთაურებისგან; **2)** თავისუფალ მეთემე-გლეხებსა და **3)** უფლებო მონებს (რომლებიც წარჩინებულთა მომსახურებას ეწეოდნენ).

მმართველი არისტოკრატია ცხოვრობდა არამხოლოდ მონების, არამედ მეთემე-გლეხების ექსპლუატაციის ხარჯზე და ითვისებდა მათ მიერ შექმნილ ნამეტ პროდუქტსა. ამას შეესაბამებოდა „საზოგადოებრივი მინდვრების“ სისტემა, როცა სათემო მიწების 1/9 ნაწილს მეთემეები ერთობლივად ამუშავებდნენ, ხოლო „საზოგადოებრივი მიწებიდან“ მიღებული მოსავალი, რენტა-გადასახადის სახით, იკრიბებოდა მმართველთა და წარჩინებულთა შესანახად და სახელმწიფო და საზოგადოებრივი საჭიროებისათვის.

სახელმწიფო აპარატის განვითარებამ და მმართველობითი ფუნქციების გართულებამ, ჯოუს პერიოდის ძვ. წინეთში, ხელი შეუწყო კიდევ ერთი დაწინაურებული წოდების – სხვადასხვა რანგის მაღალჩინოსანი მოხელეების შექმნას, რომლებიც ცხოვრობდნენ იმავე რენტა-გადასახადის ხარჯზე, რომელიც „საკეების“ ფორმით იკრიბებოდა გარკვეული თემებისა და ტერიტორიებიდან.

მიწაზე საზოგადოებრივი საკუთრების რღვევამდა სათემო მიწების მითვისებამ, წარჩინებულთა მხრიდან (განსაკუთრებით, საზოგადოებრივი მინდვრებისა), ქრ.შ-მდე VI-V სს., გამოიწვია როგორც მსხვილი, ისე წერილი კერძო საგლეხო მიწათმფლობელობის განვითარება. ამ პროცესის ლოგიკური შედეგი კი იყო,

უმიწო და მცირემიწიანი გლეხების რაოდენობის, მეკეთრი ზრდა, რომლებიც, როგორც წესი, იყვნენ, კერძო და სახელმწიფო საკუთრებაში არსებული მიწების, მხოლოდ მოიჯარეები.

„საზოგადოებრივი მიწების“ გაქრობასთან ერთად, რენტა-გადასახადი („საზოგადოებრივ მიწებებში“ სამუშაოების წარმოების ფორმით) შეიცვალა გადასახადის სხვა ფორმით და დამკვიდრდა ნატურალური გადასახადი, პროდუქტების სახით, თითოეული ოჯახის მფლობელობაში არსებული მიწის ნაკვეთის მოცულობის შესაბამისად. პირველად ასეთი სახის გადასახადი შემოიღეს ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე VI საუკუნის დასაწყისში.

მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს ქვეყნის ეკონომიკაში ხარისხობრივი გარდაქმნა მოხდა, ძვ. წინეთში სოციალური დიფერენცირების პროცესი ძალზედ ნელა მიმდინარეობდა: 1) ექსპლუატირებული მოსახლეობის დიდი ნაწილი არ იყო ერთგვაროვანი, სოციალური და წოდებრივი თვალსაზრისით. მოსახლეობის ამ კატეგორიაში შედიოდნენ ის მუშაკები, რომლებიც მთლიანად ან ნაწილობრივ, მოკლებულნი იყვნენ საკუთრების უფლებას მიწაზე და წარმოების სხვა საშუალებებზე; აგრეთვე, თავისუფალი უმიწო და მცირემიწიანი გლეხების ფენიდან გამოსული, მოიჯარეები, რომლებიც მოსავლის დიდ ნაწილს უხდიდნენ მიწის მესაკუთრეს, მონები და დაქირავებული მუშაკები;

2) არც გაბატონებული სოციალური ფენა იყო ერთგვაროვანი. ის შედგებოდა ტიტულიანი წარჩინებულების, რანჟირებული მოხელეებისა და უგვარო მსხვილი მიწათმფლობელობებისა და ვაჭრებისგან; 3) გამოიყოფოდა მოსახლეობის კიდევ ერთი კატეგორია, რომელიც, წოდებრივად, შედარებით ერთგვაროვანი იყო და მასში შედიოდნენ მდაბიო წარმოშობის წვრილი თავისუფალი მწარმოებლები, წარმოების საშუალებათა მესაკუთრეები – გლეხები და ხელოსნები. მოსახლეობის ეს კატეგორია განიცდიდა მძიმე საგადასახადო ტვირთს.

მოსახლეობის სამივე კატეგორიას შორის არსებითი განსხვავებანი ასახავს პოეპს სამართალში. „კეთილშობილნი“ უპირისპირდებოდნენ მდაბიოებს კანონებისა და ტრადიციის შესაბამისად (მმართველი, მისი ნათესავები, საგვარეულო და მსახურეული არისტოკრატია ოპოზიციას უწევდა მონებს, მოიჯარეებს, თავისუფალ გლეხობასა და ხელოსნებს).

მსხვილი მიწათმფლობელობის ზრდა, რომელიც მეთემე-გლეხების მასობრივი გადატაკებით მიმდინარეობდა, არსებითად არღვევდა, გადასახადების გადამხდელი გლეხობის, ექსპლუატაციის ტრადიციული სისტემის საფუძვლებს.

გადახდაუნარიანი მოსახლეობის რაოდენობის კატასტროფულმა შემცირებამ აიძულა ხელისუფლება, რეფორმების გზით, ხელი შეეშალა მისი გადატაკებისთვის. ქრ.შ-მდე 119 წელს ხანის იმპერატორმა უდიმ გამოსცა ბრძანება მსხვილი მიწათმფლობელებისათვის კერძო მიწებისა და მონების ჩამორთმევის შესახებ. ეს ბრძანებულება შეეხო გამდიდრებული ვაჭრებისა და მევახშეების კატეგორიას და, მისი ძალით, დადგინდა ქონებასა და შემოსავლებზე დიდი გადასახადი. კიდევ უფრო რადიკალური აგრარული რეფორმა გაატარა ქრ.შ-მდე 9 წელს იმპერატორმა ვან მანმა, რომლის მიზანი იყო მსხვილი მიწათმფლობელობის შეზღუდვა. მას სურდა მიწის ფონდის ხელახალი გადანაწილება. სახელმწიფოს მიწის მთელი ფონდი იმპერატორის საკუთრებად გამოცხადდა და აიკრძალა მისი ყიდვა-გაყიდვა. თუმცა, ეს აკრძალვა სამი წლის შემდეგ მოიხსნა, მსხვილი მესაკუთრეების აქტიური ზეწოლით.

3) ძველი ჩინეთის სახელმწიფო წყობილება

მმართველობის დესპოტური ნიშნები ყალიბდება ჯერ კიდევ ინის პერიოდის ძვ. წინეთში, სადაც, თავდაპირველად, არ არსებობდა ტახტის მემკვიდრეობის მკაცრი წესები – მემკვიდრეებად ცხადდებოდნენ მმართველის ძმები, ვაჟიშვილები და ახლო ნათესავები. ინის სამეფოს ბოლოს ტახტის მემკვიდრედ უფროსი ვაჟი ხდებოდა ანუ დამკვიდრდა ტახტის მემკვიდრეობის პირმშობითი წესი – **მათრატის** პრინციპი.

ამავე პერიოდში ყალიბდება საკმაოდ განშტოებული ბიუროკრატიული ადმინისტრაციული აპარატი, რომელშიც მოხელეები, თაობიდან თაობას, გადასცემდნენ ერთსა და იმავე თანამდებობას, თუმცა, ვანის ნებართვით.

ადრეული ჯოუს სამეფოში, ძვ. წინეთში ვანის ხელისუფლება და პიროვნება საბოლოოდ გადმერთებულია. ის „ცის შვილის“ ტიტულს ატარებს და მას „ცა მართავს“. იმპერატორს უწოდებდნენ საკუთარი ქვეშევრდომების „დედასა და მამას“. ვანი – ქურუმთუხუცესია.

ჯოუს პერიოდის ძვ. წინეთში სახელმწიფოს მმართველობის ცენტრი იყო ვანის სასახლე, ანუ აქ დამკვიდრდა მმართველობის **სასახლურ-გოტჩინური სისტემა**. მმართველობის სასახლური სისტემა გულისხმობდა როგორც ვანის მომსახურებას, ისე სახელმწიფოებრივი საქმეების მართვას. ვანის შემდეგ, სახელმწიფოს მეორე პირი იყო **ცზაი**, რომელიც, მის დაქვემდებარებაში მყოფ მოხელეებთან ერთად, იყო, სასახლის შიგნით, ვანის ნების განმცხადებელი. ცზაი განაგებდა სასახლის ხელოსანთა საქმიანობას, ზედამხედველობდა ვანის წინაპართა ტაძრებს და სხვა. სასახლის კარზე განსაკუთრებული ადგილი **შანფუ-ს** ეკავათ (მეფის თანამესუფრენი), რომლებიც იყვნენ ვანის პირადი მოსამსახურეები და, ადმინისტრაციული და სამხედრო დანიშნულების, უნივერსალური და განსაკუთრებული დავალებების შემსრულებელნი. მთელი რიგი თანამდებობის პირებს ევალებოდათ,

სახელმწიფოს სამეურნეო საქმიანობაზე, კონტროლის განხორციელების ფუნქციები, კერძოდ: ტყე, წყლები, საძოვრები განსაკუთრებული მოხელეების – „მიწების ზედამხედველის“ ხელქვეითების საზრუნავი იყო.

ვანის სასახლის მსგავსად, მოწყობილი იყო ავტონომიური ოლქების მმართველობაც. ადგილობრივი ადმინისტრაციის სათავეში იდგნენ ადგილობრივი მმართველები – **ჯუხოუ**, რომლებსაც ეხმარებოდნენ საკუთარი მრჩეველები და თანაშემწეები. ვანი ჯუხოუს იწვევდა „სასჯელის, რიტუალის, სამართლიანობის საკითხების შესახებ“ მოსათათბირებლად. ქრ.შ-მდე VII-VI სს. ადგილობრივი მმართველები გამოვიდნენ ვანის ძალაუფლებიდან და, საკუთარი ინტერესების დასაცავად, ყრილობებს მართავდნენ, რომლებზეც დებდნენ, ფიცით განმტკიცებულ, ხელშეკრულებებს.

ცინისა და ხანის პერიოდების ჩინეთში შეიქმნა ცენტრალიზებული დესპოტური იმპერიები. ცენტრალიზაციის გამარჯვება ძვ. ჩინეთში აიხსნება მთელი რიგი მიზეზებით, კერძოდ, ჩინეთის მოსახლეობის ეთნიკური, სულიერი და კულტურული ერთობით. არანაკლები მნიშვნელობა მიენიჭა ძვ. ჩინეთის, მმართველი წრეების ყველაზე მოწინავე ნაწილში, იმის გააზრებამ, რომ აუცილებელი იყო ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანება და ერთიანობის შენარჩუნება, შინაომებზე უარის თქმა და, განსაკუთრებით, ჯანგოს სამეფოს პერიოდში – **ლეგიზმის ახალი იდეოლოგიის დამკვიდრებას**, რომელიც სამართლებრივად განამტკიცებდა მოსახლეობის პოლიტიკურ სტატუსსა და ახლებურად აწესრიგებდა საზოგადოებრივ ურთიერთობებს. „ხელისუფლება – ის არის, რასაც მხოლოდ მმართველი განაგებს“, – წერდა ლეგისტების ერთ-ერთი ბელადი და ცინის იმპერიის სახელმწიფო მოღვაწე **შან იანი**. ლეგისტების საქმიანობა მიმართული იყო მხოლოდ მმართველის, სახელმწიფოს, ხაზინის მთავარი ინტერესების დასაცავად და ის კერძო მიწათმფლობელობის განვითარების საპასუხო რეაქცია იყო, ვინაიდან კერძო მიწათმფლობელობა პირდაპირ დაემუქრა გადახდაუნარიანი გლეხობის ტრადიციული ექსპლუატაციის სისტემას. ქრ.შ-მდე IV ს. შან იანმა გაატარა რამდენიმე რეფორმა, რომელთა შედეგად ჩამოყალიბდა და განმტკიცდა ცინის ცენტრალიზებული სახელმწიფო, რომელიც შემდგომში ცინის იმპერიად გადაიქცა. ამ რეფორმების შედეგად დაწესდა: 1) მიწების თავისუფალი ყიდვა-გაყიდვა, 2) შემოდებულ იქნა მიწის გადასახადი, რომელსაც თითოეული მიწათმფლობელი იხდიდა, მისი მიწის ნაკვეთის მოცულობის შესაბამისად, 3) მიწის გადასახადთან ერთად, შემოდებული იქნა მკვეთრად განსაზღვრული ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობა ე.წ. ხუთი, ათი, თხუთმეტი და ოცდახუთი ეზოს სახით; 4) კვლავ აღადგინეს, გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელი, ურთიერთ-პასუხისმგებლობის პრინციპი, რომელშიც იგულისხმებოდა, აღნიშნულ ტერიტორიულ ერთეულში მცხოვრები პირების მიმართ, ურთიერთვალთვალი და ტოტალური დასმნა, რაც ურყევე წესრიგის საწინდარი იყო; 5) საოჯახო კლანებს შორის ხანგრძლივი დაპირისპირების აღმოფხვრის მიზნით, მკაცრად აიკრძალა შურისძიება და სისხლის აღება; 6) შემოდებული იქნა ზომა-წონის ერთიანი სისტემა.

ცინის სამეფოში ლეგისტების მიერ განხორციელებულმა საშინაო პოლიტიკამ ძლიერი დარტყმა მიაყენა ცენტრალიზაციის მთავარი მოწინააღმდეგის – საგვარეულო ტიტულიანი არისტოკრატის ინტერესებს. წარჩინებულობის გამომხატველი რანგების შესაბამისად, არისტოკრატის მინიჭება ხდებოდა არა წარმომავლობის, არამედ სახელმწიფოს (მმართველის) წინაშე გაწეული სამსახურის მიხედვით. ქრ.შ-მდე III საუკუნის ბოლოს ხანის სამეფოში შემოდებულ იქნა 20 რანგიანი სამოხელეო სისტემა, რომლის შესაბამისად ხდებოდა თანამდებობების დაკავება და გასამრჯელოს მიღება.

ცინისა და ხანის ეპოქის ძველ ჩინეთში იმპერატორის – ვანის ხელისუფლება იყო გაღმერთებული. ცინის სამეფოს მმართველმა, რომლის ხელისუფლების ქვეშ გაერთიანდა ვრცელი ტერიტორია და შეიქმნა ცინის იმპერია, მიიღო **დი-ს (იმპერატორის)** ტიტული. **დი** იყო ქვეყნის ერთიანობის სიმბოლო. სახელმწიფო აპარატში მნიშვნელოვანი ადგილი იმ ორგანოებს ეკავათ, რომლებიც დაკავშირებული იყვნენ „ცის შვილის“ ღვთაებრივი წარმომავლობის შესახებ, მითის სარიტუალო ჩატარებასთან. ჩინელი დესპოტის ხელში თავმოყრილი იყო **უზენაესი საკანონმდებლო და სამხედრო ძალაუფლება**. ის **უზენაეს მსაჯულად** ითვლებოდა და, **ამავდროულად, მრავალსაფეხურიანი სამხედრო-ბიუროკრატიული აპარატის მეთაურიც** იყო, რომლის კომპეტენციაში შედიოდა ცენტრალური და ადგილობრივი სამოხელეო აპარატის ყველა მაღალჩინოსანის თანამდებობაზე დანიშვნა-გათავისუფლება. იმპერიის ცენტრალურ აპარატში შედიოდა რამდენიმე უწყება, კერძოდ: **საფინანსო, სამხედრო, სასამართლო, რიტუალების მომწოდებელი, სოფლის მეურნეობის, საიმპერატორო კარის, სასახლის დაცვისა და სხვა.** წამყვანი უწყებების მეთაურებს იწვევდნენ იმპერატორთან სათათბიროდ, სადაც განიხილებოდა სახელმწიფოებრივი ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი საკითხები. ძველი აღმოსავლეთის სხვა ცივილიზაციების სახელმწიფო აპარატთან შედარებით, ძველი ჩინეთის სახელმწიფო მექანიზმი უფრო **მრავალრიცხოვანი და ფართო უფლებამოსილებებით აღჭურვილი მანქანა** იყო, რომელიც, თავის მხრივ, განამტკიცებდა მოხელეთა პრესტიჟსა და სოციალურ მნიშვნელობას.

ხანის იმპერიის ეპოქაში გაერთიანებული საფინანსო და სამხედრო უწყებების სათავეში იდგა **კანცლერი – ჩენსიანი**, რომელიც, ამავდროულად, ასრულებდა ვანის მთავარი თანაშემწეს, პირველი მინისტრის მოვალეობებსაც. ჩენსიანის კომპეტენციაში შედიოდა საფინანსო პოლიტიკის განსაზღვრა, სახელმწიფო ხაზინაში გადასახადებისა და სხვა შემოსავლების დადგენა, სახელმწიფო ხარჯების რეგულირება.

დროთა განმავლობაში, სახელმწიფო აპარატის ფუნქციების გართულებასთან ერთად, მოხდა, სახელმწიფოს ცალკეული უწყებებს შორის, კომპეტენციის გამოიჯენა. თუმცა, ეს რთული და ხანგრძლივი პროცესი იყო. მაგალითად, არმიის მთავარსარდალი იყო თვით იმპერატორი. თუმცა, ვინაიდან კანცლერი მის პირველ თანაშემწედ და ადმინისტრაციული აპარატის ფაქტიურ მეთაურად ითვლებოდა, სწორედ მას ეკისრებოდა პასუხისმგებლობა ყველა სამხედრო ღონისძიებების მიმართ.

საიმპერატორო კარის უწყება ჩამოყალიბდა ხანის იმპერიის დროს და მის შესანახად გამოიყენებოდა ის გადასახადი, რომელსაც იღებდნენ წყლის ნაგებობებისა და სამთომადნო ობიექტების ექსპლუატაციიდან. ამ უწყებაში არსებობდა განსაკუთრებული მოხელის – **დუშუი**-ს თანამდებობა, რომელიც საირიგაციო სისტემების მშენებლობასა და მათ ფუნქციონირებაზე ახდენდა ზედამხედველობას.

განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა სამხედრო უწყებას, რომლის სათავეში იდგა ტაივეი. ტაივეის კომპეტენციაში შედიოდა არმიის ფორმირება, სამხედრო მაღალჩინოსნების დანიშვნა. მის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე ის ფაქტიც მეტყველებს, რომ ტაივეი, ჩენსიანთან და უზენაეს ცენზორთან (**იუშიდაფუ**) ერთად, შედიოდა მოხელეთა ყველაზე პრივილეგირებული კატეგორიის – **«სამი ჰუნის»** ჯგუფში. იმპერიაში არსებობდა რიტუალების განსაკუთრებული უწყება, რომელსაც მეთაურობდა უზენაესი ქურუმი. უნიფიცირებული რიტუალის დანიშნულება იყო მოსახლეობის სოციალური შეკავშირება, არსებული რიტუალების მიმართ, ერთგულებისა და მორჩილების აღზრდა. ისიც აღსანიშნავია, რომ უზენაესი ქურუმი, ქრ.შ-მდე 124 წ. შექმნილი, საიმპერატორო აკადემიის ხელმძღვანელიც იყო და, ამრიგად, „განათლების მინისტრის“ როლშიც გამოდიოდა. საზედამხედველო ორგანოებს მეთაურობდა უზენაესი ცენზორი. ამ უწყების მოხელეები იყვნენ იმპერატორის ნდობით აღჭურვილი პირები, რომლებიც მოწოდებული იყვნენ დაეცვათ წესრიგი ცენტრსა და ადგილობრივ ერთეულებში, ანუ მათ იმპერატორის „თვალისა და ყურის“ ფუნქცია ენიჭებოდათ ყველა ორგანოს და თანამდებობის პირის მიმართ, რათა თავიდან აეცილებინათ შეთქმულებები, დალატი და სხვა, სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული, დანაშაული.

4) ადგილობრივი მმართველობა

გადახდაუნარიანი გლეხობის ექსპლუატაციის სახელმწიფო ფორმები მოითხოვდნენ, ქვეყანაში, ზუსტად დადგენილი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის, არსებობას. ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე IX ს. დასავლეთ ჯოუში გაჩნდა ტერიტორიული მოწყობის პრიმიტიული ელემენტები. კერძოდ, ამ რეგიონში შემოიღეს ოლქებად დაყოფის სისტემა, რომელიც, ამავდროულად, იყო სამხედრო და საგადასახადო ერთეული. ძველ ჩინეთში სამაზრო ტერიტორიული ადმინისტრაცია ყალიბდება ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე VII საუკუნეში, ანუ მაშინ, როცა ქვეყანაში ბატონობენ განკერძოებული ადგილობრივი მმართველები. თითოეულ მაზრაში იგზავნებოდა, სამეფოს მმართველის ან მსხვილი ერთეულის მმართველის წინაშე, პასუხისმგებელი მოხელე. ამ სისტემამ მომავალში დიდად განაპირობა პოლიტიკური დეცენტრალიზაციის აღმოფხვრა და ადგილებზე ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება. **ცინისა და ხანის დროინდელი**, ძველი ჩინეთი იყოფოდა ოლქებად, ხოლო ოლქები მაზრებად, მაზრები – სოფლებად, სოფლები – თემებად (ყველაზე წვრილი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული). ადგილებზე მოქმედებდა მმართველობის რთული სისტემა, რომელიც ეფუძნებოდა სამოქალაქო და სამხედრო ჩინოსნების ურთიერთდაქვემდებარების პრინციპს. კერძოდ, თითოეული პროვინციის სათავეში გუბერნატორები იდგნენ, რომლებიც საკუთარ ძალაუფლებას უყოფდნენ სამხედრო უწყების წარმომადგენლებს. სამოქალაქო პირების დაქვემდებარებაში მოექცნენ, პროვინციაში განლაგებული, სამხედრო ნაწილები. მხოლოდ საზღვრისპირა ოლქებში გუბერნატორები ერთპიროვნულად განაგებდა სამოქალაქო და სამხედრო ფუნქციებს.

სოფლის მეურნეობის უწყებას მეთაურობდა თავისებური უზენაესი **ხაზინადარი**, რომელიც პასუხისმგებელი იყო სახელმწიფო ხაზინაში შესული გადასახადების, გამოსასყიდის, შრომითი ბეგარის, მარილსა და რკინაზე, სახელმწიფო მონოპოლიის შედეგად, მიღებული შემოსავლების დროულ გადარიცხვებზე. ის აკონტროლებდა სამოხელეო აპარატისა და არმიის შესანახად გაწეული ხარჯების სისწორეს. თემი, მიუხედავად სათემო მიწათმფლობელობის რღვევისა, კვლავ ინარჩუნებდა, შედარებით განცალკევებული, ერთეულის სტატუსს. თემის სათავეში იდგნენ **მამასახლისები** და **„უზუცესი მამები“**. უმაღლესი ადმინისტრაციული პერსონალი, სოფლის მამასახლისების ჩათვლით, არ შედიოდა სამოხელეო სისტემაში. ადგილობრივი მმართველობის ქვედა რგოლის წარმომადგენლები, სხვა მეთემეების მსგავსად, იხდიდნენ გადასახადებს და ასრულებდნენ შრომით ბეგარას. თუმცა, მათ დიდი ძალაუფლება ჰქონდათ, კერძოდ, ისინი ახორციელებდნენ მეთემე-გლეხების მობილიზაციას, სათემო ტერიტორიის დაცვის მიზნით. **ქალაქის თვითმმართველობას – უზუცესთა საბჭოს** ხელმძღვანელობდა **სანლაო**. ბიუროკრატიული კონტროლი ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოებზეც ვრცელდებოდა. მოქმედებდა ურთიერთთვალთვალისა და პასუხისმგებლობის სისტემა ყველა დონეზე, სასოფლო თემით დაწყებული, უმაღლესი მოხელეებით დამთავრებული.

5) არმია ძველ ჩინეთში

ძველი ჩინეთის სახელმწიფოებრიობის ისტორიაში უდიდესი როლი ენიჭებოდა შეიარაღებულ ძალებს, რაც ხშირი ომებისა და გლეხების აჯანყებებით იყო განპირობებული. ომები, კერძოდ, ჯოუს სამეფოს ხანაში, შანის-ინის ტერიტორიების დაპყრობამ უშუალო გავლენა მოახდინა ძველი ჩინეთის სახელმწიფოს ჩამოყალიბების პროცესზე. ჯოუს სამეფოს შეიარაღებული ძალების ბირთვს შეადგენდა ნახევრადპროფესიული ჯარი, რომელსაც საჯარისო ნაწილებად იყოფოდა და სამხედრო დასახლებებსა და ბანაკებში იყო განლაგებული. სამხედრო ბანაკებს მიწის ნაკვეთებს უყოფდნენ, რითაც ხდებოდა მათი მატერიალური უზრუნველყოფა. წყაროები ასახელებენ ვანის განკარგულებაში მყოფ 14 არმიას. არმიათა ჯგუფის მეთაურის თანამდებობა მემკვიდრეობითი იყო.

ცინის იმპერიის ხანაში სამხედრო ვალდებულება საამშენებლო და გადაზიდვების მოვალეობების ტოლფასი იყო. არმიაში იწვევდნენ 23-დან 56 წლამდე ასაკის მამაკაცებს, რომლებიც გადიოდნენ ერთწლიან სამხედრო მომზადებას. მათ ევალებოდათ ერთი წლის განმავლობაში, ადგილის მიხედვით, საჯარისო ნაწილში სამსახური. სახელმწიფო საზღვრის დასაცავად, სამსახურის ვადის განუსაზღვრელად, იგზავნებოდნენ სამსახურებრივი გადაცდომის ჩამდენი მოხელეები, დამნაშავეები, სავალო კაზალაში ჩავარდნილი პირები, მოხეტიალე ვაჭრები და ბოლოს, უკიდურეს შემთხვევაში, – მეთემე-გლეხები.

თანდათანობით, მუდმივი არმიაც შეიქმნა, რომელიც ხაზინის კმაყოფაზე იმყოფებოდა. მასში შედიოდნენ იმპერატორის პირადი დაცვა და დედაქალაქის დამცველი საჯარისო ნაწილები. მათვე ეკისრებოდათ **საპოლიციო** ფუნქციების შესრულება. იმპერატორის პირადი გვარდიის მეთაურს მნიშვნელოვანი ადილი ეკავა სამეფო კარზე.

6) სასამართლო ხელისუფლება ძველ ჩინეთში

ცინის იმპერიაში არსებობდა სპეციალური სასამართლო უწყება, რომლის სათავეში **ტინგეი** იდგა. სასამართლო სისტემაში შედიოდნენ, პროვინციებში გამწესებული, მოსამართლეები. აღნიშნული სისტემა იმაზე მეტყველებდა, რომ ძვ. ჩინეთში სასამართლო ფუნქციები გამოყოფილი იყო ზოგად-ადმინისტრაციული უფლება მოსილებებიდან, თუმცა ასეთ გამიჯვნას არათანმიმდევრლი ხასიათი ჰქონდა და, ძირითადად, სისხლის სამართლის საქმეების მიმართ ხორციელდებოდა. პროვინციელი მოსამართლე, ამავდროულად, საპატიმროების უფროსიც იყო საკუთარ ოლქში. **სასამართლო უწყება („სასჯელის უწყება“)** მკაცრ მეთვალყურეობას ახორციელებდა სისხლის სამართლის კანონმდებლობის აღსრულებაზე. მის განსჯადობას ექვემდებარებოდა განსაკუთრებით მძიმე დანაშაულის ყველა საქმე (მოხელეთა მიერ უფლებამოსილებათა გადამეტება). ამავდროულად, ხანის იმპერიის ჩინეთში თითქმის ყველა ადმინისტრაციული ორგანო სასამართლო მართლმსაჯულების იყო აღჭურვილი. სამოქალაქო დავებზე ქვედა რგოლის სასამართლო ორგანოდ გამოდიოდა სამაზრო ადმინისტრაცია. თუ საქმე სამაზრო უწყებაში ვერ გადაწყდებოდა, მას პროვინციის გუბერნატორი განიხილავდა, რომელსაც, აუცილებლობის შემთხვევაში, შეეძლო საქმე გადაეგზავნა ცენტრში, სასამართლო ან სხვა უწყების მეთაურთან. საბოლოო, უზენაეს სასამართლო ინსტანციად თვით იმპერატორი გამოდიოდა. მას შეეძლო, უშუალოდ, ყველა სასამართლო დავის განიხილა-გადაწყვეტა.

გვ. ძველი ინდოეთის სახელმწიფო სამართალი

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი

მსოფლიოში ერთ-ერთი უძველესი ცივილიზაცია ჩამოყალიბდა მდინარე ინდის დაბლობში, ქრ.შ-მდე II ათასწლეულში. ამ ცივილიზაციის ცენტრებს ხარაპა და მოხენჯო-დარო წარმოადგენდნენ. არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ჯერ კიდევ III ათასწლეულში ჩვ.წ.-მდე აქ არსებობდა მსხვილი ქალაქები, რომლებიც იქცნენ ხელოსნობის ცენტრად, განვითარებული მიწათმოქმედებისა და ვაჭრობის რეგიონებად. ამავე პერიოდში აქტიურად მიმდინარეობდა მოსახლეობის ქონებრივი დიფერენცირება. მეცნიერება, სამწესხაროდ, მხოლოდ მწირ ისტორიულ ცნობებს ფლობს ძველი ინდოეთის ისტორიის აღნიშნული პერიოდის შესახებ. უფრო სრულყოფილად წარმოდგენილი ისტორიული მტკიცებულებანი ე.წ. **ვედური პერიოდიდან (ქრ.შ-მდე II ათასწ. ბოლო – I ათასწლეულის შუა ხანები)**, როცა გადრმავდა სოციალური დიფერენცირება და სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესი იწყება განგის დაბლობში, რასაც ხელს უწყობდა, რამდენიმე ასწლეულის განმავლობაში, ინდოეთის ტერიტორიაზე **ინდურ-არიული ტომების** ტალღისებური შემოჭრა, ინდოსტანის ნახევარკუნძულის ჩრდილო-დასავლეთიდან. მათ კონსოლიდირება მოახდინეს დაახლოებით ქრ.შ-მდე III-II ათასწლეულის

მიჯნაზე, ჩრდილო-შავიზღვისპირეთისა და კასპიის ზღვის სანაპიროებზე. განგის დაბლობი, არიელი ტომების შემოჭრისას (ქრ.შ-მდე XIV-XIII სს.), დასახლებული იყო **მუნდებისა** და **დრავიდების** ეთნიკური ჯგუფებით, რომლებიც, ნაწილობრივ, სამხრეთისკენ განდევნეს, ნაწილობრივ – ასიმილირდნენ, უფრო მაღალი მატერიალური და სულიერი კულტურის მქონე, არიებს. ჩვენამდე მოაღწია ამ პერიოდის რელიგიური შინაარსის ლიტერატურულმა ძეგლებმა – ვედებმა, რომლებიც, მოგვიანებით, იქცნენ ინდოელთა წმინდა წიგნებად და სახალხო ეპოსის ნაწარმოებად. მდინარე ინდის დაბლობში შეიქმნა **ხარაპას** კულტურა, რომელიც ინდო-არიულ კულტურაზე რამდენიმე საუკუნით ადრე არსებობდა. თუმცა, მას არსებითი გავლენა არ მოუხდენია, განგის დაბლობში მცხოვრები, ხალხის ისტორიულ ბედ-იბაღზე. სწორედ განგის დაბლობში მცხოვრებმა ხალხმა შექმნა ძველი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი ყველაზე თვითმყოფადი და მაღალი კულტურის მქონე ცივილიზაცია. ყველაზე მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ისტორიული მოგვეპოვება ე.წ. მაგათა-მაურიების პერიოდთან მოყოლებული (ქრ.შ-მდე I ათასწ. II ნახევარი – ქრ.შ-ის I ს.), ანუ იმ ეპოქის შესახებ, როცა არამარტო ძველი ინდოეთის, არამედ სრულიად ძველი აღმოსავლეთის ტერიტორიაზე შეიქმნა და არსებობდა ყველაზე დიდი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი – მაურიების იმპერია (ქრ.შ-მდე IV-II სს.). ამ პერიოდის ლიტერატურულ წყაროებს შორის, განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ ძველინდურ პოლიტიკურ ტრაქტატს – **არტხაშასტრას**, რომლის ავტორობას მიაწერენ, მაურიების იმპერიის ფუძემდებლის ჩანდრაჰუტა I-ლის მრჩეველს – კაუტილიას, აგრეთვე რელიგიურ-სარიტუალო და სამართლებრივი დებულებების – **დჰარმასასტრებისა** და **დჰარმასუტრების** ბრაჰმანულ კომპილაციებს, რომელთა შორის ყველაზე ცნობილია „მანუს კანონები“.

2) მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფების სამართლებრივი მდგომარეობა

სამართლის ძეგლები ხატავენ ინდოეთის ძველი საზოგადოების წოდებრივ-კასტობრივი დაყოფის ნათელ სურათს. ამ დაყოფამ, ძველ ინდოეთში, მიიღო ყველაზე დასრულებული ფორმები. სოციალური დიფერენცირების პროცესი, ძველინდურ საზოგადოებაში, დაიწყო ჯერ კიდევ განცალკევებული ტომობრივი თემების წიაღში. გვაროვნული ურთიერთობების დაშლის შედეგად, საზოგადოებაში ძლიერი და გავლენიანი გვარები დაწინაურდნენ, რომლებმაც ხელში ჩაიგდეს მმართველობის, სამხედრო დაცვისა და ქურუმთა მოვალეობების საზოგადოებრივი ფუნქციები. ამან გამოიწვია სოციალური და ქონებრივი უთანასწორობის, მონათმფლობელობის განვითარება და ტომობრივი ზედაფენის საგვარეულო არისტოკრატიაში გარდაქმნა. სოციალური უთანასწორობის განვითარებას ხელი შეუწყო უსასრულო ომებმა, რომელთა შედეგად წარმოიშვა დამოკიდებულების ურთიერთობები, ცალკეული ტომებისა და თემების მიერ ურთიერთდამონება.

ძველ ინდოეთში მიმდინარე სოციალურმა დიფერენცირებამ გამოიწვია არა ორი ანტაგონისტური ფენის (ბატონისა და მონის), არამედ განსაკუთრებული წოდებრივი ჯგუფების – **ვარნების: ბრაჰმანების (ქურუმების), ქშატრიების (მეომრების, მმართველების), ვაიშიების (მიწათმოქმედნი, ხელოსნები) და შუდრების (მოსამსახურეების)** წარმოშობა. ბრაჰმანების, ქშატრიების, ვაიშიებისა და შუდრების შესახებ პირველი მოხსენიება მოგვეპოვება **ვედური ლიტერატურის უძველეს ნაწარმოებში – რიგვედებში**. ბრაჰმანების ქურუმთა ზედაფენური ვარნის ჩამოყალიბებას ხელი შეუწყო, ისტორიული განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, მათ მიერ რელიგიური რიტუალებისა ჩატარებისა და ვედური ჰიმნების შესწავლის მონოპოლიზაცია.

განსაკუთრებული სამხედრო ზედაფენა, სამხედრო არისტოკრატია – **ქშატრიები** ყალიბდება, არიების მიერ, ჩრ. ინდოეთის დაბლობი რეგიონების დაპყრობის პროცესში. ამ კატეგორიაში, თავდაპირველად, შევიდნენ მხოლოდ არიული ტომები. თუმცა, მათ მიერ დაპყრობილი ტომების ასიმილაციის შედეგად, ქშატრიების ვარნა შეივსო ადგილობრივი ბელადებით, ძლიერი საგვარეულო ჯგუფების მეთაურობით, რაზეც მეტყველებს, ძველ ინდოეთში წარმოშობილი, ქშატრიების განსაკუთრებული კატეგორიის – **ქშატრიების ძმების**, ანუ **ქშატრიები – აღქმით და არადაბადებით – არსებობა**. მესამე ვარნის – **ვაიშიების** სახელწოდება მომდინარეობს სიტყვა „ვიშ“-იდან – ხალხი, ტომი, დასახლება. ვაიშიები მშრომელი მასების (მიწათმოქმედნი და ხელოსნები) საერთო სახელწოდებაა. ქშატრიების დანარჩენი თანამდებობის (მდაბიო-ვაიშიებიდან გამოყოფას) ხელი შეუწყო წარმოდგენამ იმის შესახებ, რომ ქშატრიები, ომის დროს მოპოვებული მთელი სიმდიდრის, ერთპიროვნული გამგებლები იყვნენ. ძველი ინდური საზოგადოების სამსაფეხურიანი დაყოფის საფუძველში იღო შრომის დანაწილება, შრომის დანაწილების ის დრმა სოციალური ქმედითობა, როცა ფიზიკური შრომა განსხვავდებოდა გონებრივისაგან, მატერიალური – სულიერისაგან, მწარმოებლური – მმართველობითისაგან. შრომის ამგვარ დანაწილებაში უკვე იყო ჩადებული სოციალურ-ეკონომიკური უთანასწორობის, საგვარეულო არისტოკრატის მიერ, მშრომელი ხალხის ექსპლუატაციის საფუძველები. მას შემდეგ, რაც კიდევ უფრო გაღრმავდა ორი უმაღლესი ვარნის – ბრაჰმანებისა და ქშატრიების კონსოლიდაცია, ჩამოყალიბდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტის გარკვეული წილის – **ბაღის** (გადასახადი), მათ სასარგებლოდ, გადახდის რეგულარული წესი. გადასახადს იხდიდნენ ბრაჰმანებისა და ქშატრიების მატერიალური უზრუნველყოფისათვის. ეს გადასახადი მუდმივად იზრდებოდა და, დროთა განმავლობაში იქცა,

თავისუფალი მეთემე-გლეხების სახელმწიფოებრივი ექსპლუატაციის თავისებურ ფორმად. ყველაზე მრავალრიცხოვანი და ექსპლუატირებული ვარნის – შუდრების ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებულია აბორიგენული ტომების დაპყრობის პროცესები. თუმცა, არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო თვით არიულ საზოგადოებაში სოციალური უთანასწორობის გაღრმავება. შუდრების კატეგორია იზრდებოდა არა მარტო ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობის, არამედ არიული თემების უღარიბესი ნაწილის ხარჯზე, ანუ იმ ნაწილისა, რომელიც, ვალაუჭალობის გამო, ემსახურებოდა სამ ზედა ვარნას, ექცეოდა მათ დაქვემდებარებასა და ზოგჯერ მონობაში. მანუს კანონებში (VIII, 415) ჩამოთვლილია მონათა 7 კატეგორია (შესაბამისად, მონობის 7 წყარო): დროშის ქვეშ დაპყრობილი (სამხედრო ტყვე), სარჩენად მიღებული მონა, ოჯახში დაბადებული (შობილი მონაქალისაგან) მონა, ნაყიდი, ნაჩუქარი, მემკვიდრეობით მიღებული მონა და მონად დასჯილი (სასამართლოს მიერ). ძველ ინდოეთში მებატონეს შეუზღუდავი უფლება ჰქონდა მონაზე: ის წვევტდა მისი სიკვდილ-სიცოცხლის საკითხს. მონა უფლებაუზნარო იყო: მის მიერ დაღებული გარიგება ბათილად ითვლებოდა, მონას ყიდდნენ და ამ დროს იხდიდნენ საბაჟო გადასახადს, რაც მათი საფასურის 20/25% შეადგენდა. დპარმაშასტრები განამტკიცებდნენ ბრძანებებს, ქმატრიებს, ვაიშიებსა და შუდრებს შორის არსებულ მკვეთრ რელიგიურ-სამართლებრივ ფარგლებსა და ჩარჩოებს, რაც მრავალრიცხოვანი რელიგიურ-სარიტუალო შეზღუდვებით, აკრძალვებითა და მოთხოვნებით იყო განპირობებული. კერძოდ, შუდრებს ეკრძალებოდათ მსხვერპლთშეწირვის რიტუალში – „სამსკარა“-ში მონაწილეობის მიღება, გარდა – ქორწინების სამსკარასი. თითოეული ვარნის მდგომარეობა განმტკიცებული იყო, მემკვიდრეობითი წესით, განსაზღვრული საქმიანობით.

სამართლით განმტკიცებული, ვარნის უფლებრივი საზღვრები პირდაპირ ასახავდა ინდივიდის ფაქტიურ მდგომარეობას საზოგადოებრივი წარმოებისა და განაწილების სისტემაში, რაც უშუალოდ იყო დაკავშირებული მის საკუთრების უფლებასთან მიწაზე: როგორც სახელმწიფო, ისე სათემო მიწებზე. სახელმწიფო მიწების ფორმირებას ხელი შეუწყო არიული ტომების დაპყრობითა ომებმა. დაპყრობილი ტომების მიწის ერთი ნაწილი, სახელმწიფო ხელისუფლების განმტკიცებასა და სახელმწიფო ტერიტორიების გაფართოებასთან ერთად, უშუალოდ გადავიდა სამეფო მფლობელობაში (სიტა). ართხაშასტრას მიხედვით, ამ მიწებზე გამოიყენებოდა მონებისა და დამოკიდებული მოიჯარეების შრომა; მიწის მეორე ნაწილი – ძალიან ადრევე გადაეცა წარჩინებულებს, მმართველობითი აპარატის მოსამსახურეებს, სამსახურებრივი წყალობის სახით, ე.წ. ნაწყალობევი ქონება. ისინი უფლებამოსილი იყვნენ აეკრიფათ გადასახადები: თემებიდან, მთელი ოლქებიდან, ერთი ან რამდენიმე კომლიანი სოფლებიდან.

მიწაზე სახელმწიფო საკუთრებასთან დაკავშირებული იყო, გაბატონებული მმართველი ზედაფენის მიერ, მეთემე-გლეხების ექსპლუატაცია. ამ ზედაფენას წარმოადგენდნენ: მმართველობითი აპარატის მოსამსახურეები, სამეფო მოხელეები, მხედართმთავრები. ექსპლუატაციის ფორმას კი რენტის (გადასახადის) გადახდა წარმოადგენდა. სათემო ზედაფენა იყენებდა მონისა და თემის სხვა უფლებო წევრის შრომას. ძველ ინდოეთში თემს ძალზედ ფართო მფლობელობითი უფლებები ჰქონდა მინიჭებული. მას თითქმის შეუზღუდავად შეეძლო სათემო მიწების განკარგვა: ყიდვა-გაყიდვა, ჩუქება (განსაკუთრებით, ტაძრებს), იჯარით გადაცემა. სათემო საკუთრებაში მოქცეული იყო საძოვრები, საირიგაციო ნაგებობანი, გზები. სათემო მიწათმფლობელობის გვერდით, არსებობდა კერძო საგლეხო მიწათმფლობელობა, ანუ დიდი პატრიარქალური ოჯახის მიწათმფლობელობა, რომელსაც ასევე ფართო უფლებამოსილებანი გააჩნდა: გაყიდვა, იჯარით გადაცემა, ჩუქება. სრულუფლებიანი მეთემე-მიწათმფლობელი, ძირითადად ვაიში, თვითონაც იყო ექსპლუატატორი. მის მეურნეობაში შრომობდნენ მიწის არმქონე დაქირავებული მუშები, „ხელმიუკარებელთა“ კასტის წარმომადგენლები, რომლებიც, ძირითადად, ჰქმნიდნენ ნამეტ პროდუქტს (ანუ მათი შრომა უსასყიდლო იყო) და მონები. თუმცა, ძველ ინდოეთში მონური შრომა არ სარგებლობდა უპირატესობით, მათ შორის – სამეფო მეურნეობაში.

მაურიების პერიოდში ქმატრიების კატეგორიას, რომლის ხელში თავმოყრილი იყო სამხედრო, პოლიტიკური და ეკონომიკური ძალაუფლება, მიაკუთვნეს, უშუალოდ, სამეფო საგვარეულოს წევრები და დაქირავებული მეომრების პრივილეგირებული კატეგორია. ქალაქების განვითარებამ და ვაჭრობის გაფართოებამ გამოიწვია, ვაიშიების შიგნით, გამდიდრებული სავაჭრო-სამრეწველო ზედაფენის, მათ შორის ვაჭრების, მევახშეების, დაწინაურებული ხელოსნების რაოდენობის ზრდა. ისინი კორპორაციებში ერთიანდებოდნენ და მეფის სავაჭრო აგენტების, გადასახადების და ბაჟის ამკრეფთა როლს ასრულებდნენ.

3) სახელმწიფო წყობილება

პრიმიტიული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები ძველ ინდოეთში ყალიბდება ქრ.შ-მდე I ათას., ცალკეული ტომებისა ან ტომთა კავშირების გაერთიანების საფუძველზე, ე.წ. ტომობრივი სახელმწიფოების ფორმით. აღნიშნული წარმონაქმნები წარმოადგენდნენ მცირე მოცულობის სახელმწიფოებრივ გაერთიანებებს, რომლებშიც ტომობრივი ორგანოები გარდაიქმნენ სახელმწიფო მმართველობის

ორგანოებად. ძველინდური გაერთიანებების მმართველობის ფორმას, ძირითადად, მონარქია წარმოადგენდა, რომელშიც გაბატონებული მდგომარეობა ეპყრათ ბრაჰმანებს. თუმცა, ამ გაერთიანებებს შორის ადგილი ჰქონდა ქმატრიების ოლიგარქიულ რესპუბლიკებს, რომლებშიც პოლიტიკური ბატონობა ხორციელდებოდა, უშუალოდ, ქმატრიების სამხედრო ძალის მეშვეობით. პირველი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების მმართველები (პროტოსახელმწიფოების) – რაჯები ასრულებდნენ უმარტივეს მმართველობით ფუნქციებს, უზრუნველყოფდნენ საგარეო უსაფრთხოებას, მოსამართლეობდნენ და, როგორც მთავარსარდლები – განკარგავდნენ მიწის ფონდს: მიწის ნაკვეთებს გადასცემდნენ ტაძრებს, ბრაჰმანებს, წარჩინებულებს, უზრუნველყოფდნენ რენტა-გადასახადის აკრეფას.

ზოგიერთ სახელმწიფოებრივ წარმონაქმნში რაჯას ხელისუფლება არჩევითი იყო. მხოლოდ მოგვიანებით დამკვიდრდა, მეფობის მიღების, მემკვიდრეობითი პრინციპი. არჩევით მონარქიებში მთელი სახელმწიფო ხელისუფლება თავმოყრილი იყო უხუცესთა საბჭოს ხელში. მმართველის ხელისუფლების განმტკიცების, აღმინისტრაციული ორგანოების ჩამოყალიბების შედეგად, უხუცესთა საბჭო კარგავს ძველ უფლებამოსილებებს და, მის ნაცვლად, მეფის გვერდით ყალიბდება სათათბირო ორგანო – **პარიშადი**. თუმცა, ამ ვითარებაშიც, მმართველი დიდად იყო დამოკიდებული მეცნიერი-ბრაჰმანებისა და ქმატრიების სამხედრო არისტოკრატის ნებაზე და ეს დამოკიდებულება უფრო მძიმედობდა იმის გამო, რომ მუდმივად მიმდინარეობდა მმართველი ვარნების ურთიერთდაპირისპირება ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში. დაახლოებით ქრ.შ-მდე IX-VIII სს., ძველ ინდოეთში, ძველი ტომობრივი სახელმწიფოების საფუძველზე (რომლებიც ქალაქებისა და ქალაქებში – ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებასთან ერთად იზრდებოდნენ და ვითარდებოდნენ), ყალიბდება მეტ-ნაკლებად მსხვილი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები, რომელთა შორის მიმდინარეობს მუდმივი ომები, რაც მათ განადგურებას უწყობდა ხელს. ამ სახელმწიფოებმა ინდურ ისტორიაში ვერ შესძლეს არსებითი კვალის დატოვება, თუ არ ჩავთვლით მათ შესახებ მითითებებს ძველინდურ ეპოსში.

სწორედ ამ დროიდან, სათავეს იღებს: 1) **მოკლევადიანი და სუსტი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებების** შექმნის ისტორია, რომლებიც აღმოცენდებოდნენ და სწრაფადვე იშლებოდნენ, სხვადასხვა ფაქტორების შედეგად. 2) გარდა ამისა, ძველი ინდოეთის ცივილიზაციას **ახასიათებდა სახელმწიფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციისა და ძლიერი სახელმწიფო ხელისუფლების შექმნისაკენ ნაკლები სწრაფვა.**

ძვ. ინდოეთის ცივილიზაციის აღნიშნული თავისებურება მთელ რიგ ისტორიულ მიზეზებთან არის დაკავშირებული: მათ შორის უმთავრესია: ა) **ვარნულ-კასტური წყობა და ბ) სათემო ორგანიზაციის სიმტკიცე.** მკაცრი ვარნულ-კასტური სისტემა, მასში ადამიანისათვის, ერთხელ და სამუდამოდ, მიკუთვნებული მდგომარეობის დადგენის წესით; კასტური კონფორმიზმით; ბრაჰმანების მიერ დადგენილი, რელიგიურ-ზნეობრივი წესების უსიტყვო დაცვით – თავისებურ ალტერნატივას წარმოადგენდა სახელმწიფო ხელისუფლების იძულებითი ხასიათის მიმართ. უეჭველია, რომ ძველინდური საზოგადოების ჩაკეტილობას ხელს უწყობდა ინდური თემის ავტონომიურობა (ნატურალური მეურნეობის პირობებში), მასში არსებული პატრიარქალურ-პატრონომიული, კასტებს-შორისი ურთიერთობები, თემის მიწათმოქმედ და ხელოსან წევრებს შორის, რასაც „ჯაჯმანი“ ეწოდებოდა.

პოლიტიკური კონსოლიდაციის შემდგომი პროცესები, რომელთა დაჩქარება საგარეო საფრთხემ გამოიწვია, ქრ.შ-მდე V ს-ში ხელს უწყობდნენ, შედარებით ძლიერი, ძვ. ინდური სახელმწიფოების – **კოშალასა და მაგათჰას** შექმნას, რომელთა შორის პაექრობა მაგათჰას გამარჯვებით დასრულდა, ქრ.შ-მდე IV ს-ში. მაგათჰას ხელსაყრელი გეოგრაფიული, სტრატეგიული და სავაჭრო მდებარეობა ჰქონდა ინდოეთის ჩრ.აღმოსავლეთ ნაწილში. მაგათჰაში ახალი მმართველი დინასტიის პოზიციების გამყარებამ, რაც, ალ. მაკედონელის მიერ დასმული, მმართველის დამხობით იქნა გამოწვეული, საფუძველი ჩაუყარა **მაურიების** ვრცელი იმპერიის შექმნას. მაურიების იმპერია განვითარების მწვერვალს აღწევს ქრ.შ-მდე III ს-ში, მეფე აშოკის ზეობის პერიოდში. ამ დროს ინდოეთში ყალიბდება, შედარებით ცენტრალიზებული, აღმოსავლური მონარქია.

იმპერია ყალიბდებოდა არა მარტო დაპყრობითი ომების (რაც მთელი რიგი ტომებისა და ხალხის დამონებას იწვევდა და მაგათჰასა და ცალკეული სამთავროებს შორის ვასალურ ურთიერთობებს ამკვიდრებდა), არამედ ე.წ. მორალური დაპყრობის შედეგად – ინდოეთის ჩრ. აღმოსავლეთის განვითარებული ოლქების მიერ, საკუთარი რელიგიურ-კულტურული გავლენის დამკვიდრებით, ქვეყნის სხვა ნაწილებზე. იმპერიაში, შედარებით ცენტრალიზაცია, ემყარებოდა არა მარტო, მათ მიერ ნაწარმოებ, დაპყრობით ომებს, არამედ ქვეყნის გაერთიანებისათვის ნაწარმოებ მოქნილ პოლიტიკას. იმპერიის ტერიტორიის, მეტად ჭრელ, შემადგენლობაში შეიყვანეს მთელი რიგი ნახევრადავტონომიური სახელმწიფოები, რომლებიც ინარჩუნებდნენ საკუთარ მმართველობის ორგანოებსა და ჩვეულებებს. მათ შორის იყვნენ, მაურიების მიმართ, ხარკის გადახდისა და სამხედრო დახმარების პირობით, დამოკიდებული ვასალური სამთავროები, რესპუბლიკური სახელმწიფო-თემები, გვაროვნულ-ტომობრივი კავშირები.

მაურიების იმპერიაში – რთულ პოლიტიკურ გაერთიანებაში – არ წყდებოდა ბრძოლა ორ ტენდენციას შორის: 1) **ერთპიროვნული მმართველობის დამყარების აუცილებლობის მომხრეთა და 2) სეპარატისტული, ცენტრიდანული ძალების შიგნით.** საბოლოო ჯამში, ამ უკანასკნელმა შესძლო, ქრ.შ-მდე II ს-ში, გაიმარჯვების მოპოვება. სწორედ ამის გამო, დაუშვებელია ქვეყნის ცენტრალიზაციის, მისი

ბიუროკრატიული მმართველობითი აპარატის, გადაჭარბებულად, დადებითი შეფასება, რასაც ასე აქტიურად ცდილობდა ართჰაშასტრა, როცა ის ხატავდა იდეალური, „ყოველისმომცველი მმართველობის“ სურათს.

ძველ ინდოეთში ცენტრალური ადმინისტრაციულ-სამხედრო აპარატი იყო, შედარებით, სუსტი, რაც მჭიდროდ უკავშირებენ, სახელმწიფოში არსებული, თემური თვითმმართველობის ორგანოების მნიშვნელოვან როლთან. ყოველივე ზემოთქმული, საშუალებას იძლევა ვამტკიცოთ, რომ ძვ. ინდოეთის მონარქიულ სახელმწიფოებში, მათი განსაკუთრებული ძლიერების ხანაშიც კი, ძვ. ინდოელი მეფის ხელისუფლება არ იყო აბსოლუტური. ის შესუსტებული იყო არა მარტო თემის თვითიზოლაციით, არამედ სახელმწიფოში, სამემკვიდრეო არისტოკრატიის გაბატონებული მდგომარეობით. სწორედ ეს ძალა იყო უფლებამოსილი დაედგინა და დაეცვა ტრადიციული რელიგიურ-ეთიკური ნორმები. **რელიგია შეიცავდა მეფის საკანონმდებლო ფუნქციებს, ამტკიცებდა სამართლის ნორმის ურყევობასა და უცვლელობას**, რადგან **ნორმის აღნიშნული სტატუსი თვით ველებით იყო განმტკიცებული**. ველების ახსნა-განმარტების უფლება კი მხოლოდ ბრძენ-ბრძანებს ჰქონდათ. აღნიშნული ტრადიციის შესუსტება მხოლოდ აშოკი მეფის ზეობაში მოხდა, როცა მთავრობის ბრძანებულება შევიდა სამართლის წყაროთა ჩამონათვალში. ინდუისტური პოლიტიკურ-რელიგიური კონცეფცია ღვთისმოსავი და ღვთისასურველი მეფის შესახებ – **დევარაჯი**, მეფის მთავარ მოვალეობად განსაკუთრებული **დჰარმის შესრულებას** მოითხოვდა. მეფის ფუნქციებში შედიოდა: 1) გადასახადების დადგენა და მათი აკრეფის უზრუნველყოფა (ბალი); 2) მართლმსაჯულების განხორციელება, ბრძანის მრჩეველების დახმარებით; 3) მცირეწლოვანთა, სნეულთა და ქვრივ-ობოლთა მეურვეობა; 4) სტიქიური უბედურებების წინააღმდეგ ბრძოლის ხელმძღვანელობა; 5) ძალზედ მნიშვნელოვანი ფუნქცია იყო საჯარო სამუშაოების ორგანიზება; 6) სამეფო მიწების ათვისება და საირიგაციო ნაგებობის მშენებლობა. რელიგიური მრწამსის თანახმად, ძვ. აღმოსავლეთის ყველა ქვეყანაში მეფის ხელისუფლება გადმერთებული იყო. თუმცა, ძველ ინდოეთში, მათ შორის მაურიების სახელმწიფოში, ვერ ვისაუბრებთ თეოკრატიული მონარქიის შესახებ. აშოკი საკუთარ თავს დმერთს კი არ უწოდებდა, არამედ დმერთისათვის სასურველს. მანუხ კანონებში უფრო სამეფო ხელისუფლებას გადმერთებული, ვიდრე თვით მეფე-ადამიანი, რომელიც შესაძლოა სულები, უბუნური, გაუნათლებელი და ძუნწი კი ყოფილიყო.

მეფე იყო ადმინისტრაციული აპარატის მეთაური. მასზედ იყო დამოკიდებული ყველა თანამდებობის პირის დანიშვნა და მათი საქმიანობის გაკონტროლება. ყველა სამეფო მოხელე, ართჰაშასტრას მიხედვით, ორ ჯგუფად იყოფოდა: **ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის მოხელეებად**. განსაკუთრებული ადგილი ეკავათ მეფის მრჩეველებს – უმაღლეს მოხელეებს (**მანტრინები, მაჰამატრები**). მეფის მრჩეველები ჰქმნიდნენ მეფის სათათბირო ორგანოს – **მანტრიპარიშადს**, რომელიც წარმოადგენდა, ტომობრივი დემოკრატიის მმართველობის, თავისებურ გადმონაშთს. მისი წევრობა არ იყო ზუსტად განსაზღვრული: მეფის მოხელეების გარდა, მის საქმიანობაში მონაწილეობას იღებდნენ ქალაქის წარმომადგენლებიც. ეს ორგანო ინარჩუნებდა მცირე დამოუკიდებლობას, თუმცა – მხოლოდ მეორეხარისხოვანი საკითხების გადაწყვეტისას. მაურიების სამეფოში გამოიყოფოდა მოხელეთა განსაკუთრებული ჯგუფი, რომელიც არმიის უზრუნველყოფაზე ახორციელებდა ზედამხედველობას. საქმიანობის სფეროს მიხედვით, ეს მოხელეები ექვემდებარებოდნენ ან გადასახადების მთავარ ამკრეფს, ან მთავარ ხაზინადარს, ან არმიის მთავარსარდალს (**სენაპატი**). უმაღლესი მოხელეების სხვა ჯგუფიდან განსაკუთრებული ადგილი ეკავათ: **მთავარ მოსამართლეს, მეფის იურიდიულ მრჩეველსა და საკულტო საქმეებში მეფის მრჩეველს, უფლისწულების აღმზრდელსა და უზენაესი სასახლის ქურუმს (პუროჰიტი)**. მეფის ხელისუფლების მიერ მოხელეთა დანიშვნის გარდა, **არსებობდა მოხელეთა თანამდებობების მემკვიდრეობით გადაცემის სისტემა**, რასაც ხელს უწყობდა კასტური სისტემა. სახელმწიფო აპარატისათვის უფრო მეტი ეფექტურობის მინიჭების მიზნით, მაურიების დროს შეიქმნა მაკონტროლებელი, საზედამხედველო მოხელეების (ინსპექტორების), ჯაშუშების, მეფის საიდუმლო აგენტების მთელი სისტემა. ამ მოხელეებს მეფე „დღე და ღამე იღებდა თავისთან“ და იბარებდა მათგან ანგარიშს (ართჰაშასტრა).

4) ადგილობრივი მმართველობა

მაურიების იმპერიაში განსაკუთრებული სირთულით გამოირჩეოდა ადმინისტრაციული მოწყობა და, მასთან დაკავშირებული, ადგილობრივი მმართველობის სისტემა.

იმპერიის ტერიტორიის მხოლოდ ნაწილი შედიოდა მეფისა და მისი კარის უშუალო მმართველობაში. ყველაზე ვრცელ ადმინისტრაციულ ერთეულს პროვინცია წარმოადგენდა. მათ შორის გამოიყოფოდა **5 ყველაზე დიდი პროვინცია**, რომლებსაც უფლისწულები მართავდნენ და სასახლდრო პროვინციები – სამეფო ოჯახის სხვა წევრების მიერ მართვადი ტერიტორიული ერთეულები. პროვინციის მმართველის ფუნქციებში შედიოდა მისი ტერიტორიების დაცვა, წესრიგის დამყარება, გადასახადების აკრეფა, საამშენებლო სამუშაოების უზრუნველყოფა.

ნაკლებად მსხვილ ადმინისტრაციულ ერთეულს წარმოადგენდა ოლქი, რომელსაც საოლქო უფროსი მეთაურობდა, რომელიც „ყველა საქმეზე ფიქრობდა“; მის მოვალეობაში შედიოდა სასოფლო

ადმინისტრაციის კონტროლი.

ართქაშასტრა გამოჰყოფდა 4 სახის სასოფლო ოლქს, რომლებიც 800, 400, 200 და 10 დასახლებისაგან შედგებოდა და, თითოეულის შესაბამისი (ადგილობრივი მმართველობის ორგანოთა) მმართველის მიერ, იმართებოდა. აღსანიშნავია, რომ მათ გასამრჯელოს ყველაზე მცირე ერთეულშიც უხდიდნენ, რაც იმაზე მოწმობს, რომ სოფლის – თემის მამასახლისი არ იყო მეფის მოხელე. მამასახლისის მოვალეობაში შედიოდა გადასახადების აკრეფა, თემში წესრიგის უზრუნველყოფა. ყველაზე მნიშვნელოვანი შიდასათემო ცხოვრების საკითხები – ირიგაცია, სათემო კულტის დაცვა, ყაჩაღებისაგან თავდაცვა-მოგვარება – სათემო კრებებზე წყდებოდა.

5) სასამართლო

ძველ ინდოეთში არსებობდა სასამართლოების ორი სისტემა: სამეფო და შიდასათემო სასამართლო. უზენაეს სასამართლო ინსტანციას ის სასამართლო წარმოადგენდა, რომელშიც მეფე მონაწილეობდა ბრძანებთან და გამოცდილ მრჩეველებთან ერთად, ან მათი შემცვლელი სასამართლო კოლეგია – **საბჰა**, რომელიც შედგებოდა, მეფის მიერ დანიშნული, ბრძანისა და სამი მოსამართლისაგან. მეფე – უზენაესი მოსამართლე აღჭურვილი იყო ყოველწლიური ამნისტიის უფლებით. ართქაშასტრას თანახმად, ყველა ადმინისტრაციულ ერთეულში ინიშნებოდა, სამი მოსამართლისაგან შემდგარი, სასამართლო კოლეგია. გარდა ამისა, სპეციალური სასამართლო იხილავდა სისხლის სამართლის საქმეებს, ახორციელებდა „ქურდებსზე ზედამხედველობას“. საქმეების დიდი ნაწილი განიხილებოდა სათემო – კასტური სასამართლოების მიერ. არაოფიციალური კასტური სასამართლოები ინდოეთში დღემდეა შენარჩუნებული.

6) არმია

არმია დიდ როლს თამაშობდა ძველი ინდოეთის სახელმწიფოებში. ომები და სხვა ხალხის ძარცვა სახელმწიფოს კეთილდღეობის მნიშვნელოვან წყაროდ განიხილებოდა. პატივს მიაგებდნენ მეფეს – მამაც მეომარსა და ძალით იმ ყველაფრის მომპოვებელს, რაც მას არ ჰქონდა. მეფეს გადაეცემოდა ნაძარცვი ქონების დიდი ნაწილიც, კერძოდ: მიწა, იარაღი, ოქრო, ვერცხლი; დანარჩენს მეომრებს გადასცემდნენ. არმიის დაკომპლექტება ზდებოდა მემკვიდრეობითი პრინციპით. დაქირავებული მეომრების გამოყვანა ევალებოდათ, ცალკეულ გაერთიანებებს, კერძოდ, სავაჭრო გილდიებს, დამოკიდებულ მეზობლებს, ვასალებს. არმია ასრულებდა საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის ფუნქციასაც. ის მტკიცედ იცავდა სახელმწიფოს მთლიანობას და ამის გამო ჯარი 2, 3, 5 და 100 სოფელს შორის იყო ჩაყენებული.

§7. ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების სამართალგანვითარება

1) ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების სამართლის წყაროები

ა) ძველი მესოპოტამიის სახელმწიფოების სამართლის წყაროები

პირველყოფილი სამართლებრივი რეგულაციის მრავალსაუკუნოვანი ცხოვრების შემდეგ, ქრ.შ-მდე IV-III ათასწლეულებში მსოფლიოს რამდენიმე რეგიონში აღმოცენდა მაღალგანვითარებული სამიწათმოქმედო ცივილიზაციები, რომლებსაც გააჩნდათ საირიგაციო ტექნიკა, დამწერლობა, მსხვილი სატაძრო და საქალაქო არქიტექტურა. ინტენსიური ტომთაშორისი ურთიერთობების შედეგად, აქ ჯერ პროტო-სახელმწიფოები, ხოლო შემდეგ – განვითარებული სახელმწიფოებრივი სტრუქტურები და საკანონმდებლო დადგენილებანი გაჩნდა. მათ ჰქმნიდნენ და განავითარებდნენ უძველესი სახელმწიფოების ადმინისტრაციული, სასამართლო და სამხედრო უწყებანი.

ძველადმოსავლური სამართალი – ეგვიპტური, ბაბილონური, ინდუისტური, ჩინური – ინტერესს იწვევს იმდენად, რამდენადაც ის იმ მყარი სამართლებრივი სისტემების სახით არის წარმოდგენილი, რომლებიც მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული რელიგიურ წარმოდგენებთან და, გარკვეულწილად, დამოკიდებული იყვნენ თავისი დროის სავაჭრო და სხვა სახის სამართლებრივი ურთიერთობების კულტურასთან. ამავე დროს, ძველადმოსავლური სამართალი – თავისებური მემკვიდრეობაც იყო, ჩვეულებითი სამართლებრივი ინსტიტუტების მიმართ.

ძველი მესოპოტამიის სახელმწიფოებში, ადრეულ ხანაშივე, სამართლის ძირითადი წყარო გახდა

დაწერილი საკანონმდებლო აქტი, რომელსაც, ამა თუ იმ სამეფოს, მბრძანებლის ნებით იღებდნენ და მას სავალდებულო ძალას ანიჭებდნენ. სამეფო კანონმდებლობის გამოჩენა მრავალრიცხოვანი სახელმწიფოების ჩამოყალიბებისა და განვითარების განსაკუთრებული პირობებით განისაზღვრება. სახელმწიფოთა წარმოქმნა ურიცხვი ომების, გადატრიალებებისა და დაპყრობების შედეგად ხორციელდებოდა, რადგან ამ რეგიონისათვის დამახასიათებელი იყო სუსტი ტერიტორიულ-პოლიტიკური გაერთიანებების არსებობა და, ამა თუ იმ მბრძანებლის – მმართველის ხელისუფლების ხანმოკლე განმტკიცება და მალევე დამხოვაც. სამეფო კანონმდებლობის დაჩქარებულ განვითარებას ხელი შეუწყო ამ რეგიონში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობებისა და საგარეო და საშინაო ვაჭრობის სწრაფი ტემპით განვითარებამ. კერძოდ, ბაბილონი იყო ძველი სამყაროს საერთაშორისო ვაჭრობის ერთ-ერთი უმთავრესი ცენტრი.

უძველესი სამეფო წარწერები არ შეიძლება ჩაითვალოს კანონებად ან, რეფორმატორული საქმიანობის შედეგად შექმნილ აქტებად, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით. მათში თავმოყრილი იყო მესოპოტამიის მეფეთა მიერ, ნამდვილად ან მოჩვენებით, მიღწეული გამარჯვებები დაპყრობით ომებში, მოსახლეობის მიმართ მათი მზრუნველობა, ტაძრებისა და ქალაქების აღმშენებლობა და სხვა. ანუ მეფეთა აღნიშნული წარწერები **აპოლოგეტური** ხასიათის იყო და, ძირითადად, ამა თუ იმ მბრძანებლის ქება-დიდებას შეიცავდა და ნაკლებად ჰგავდა, ჭეშმარიტად, სამართლის ნორმის კრებულებს. ასეთი ისტორიული დოკუმენტების რიცხვს მიეკუთვნება ლაგაშის სამეფოს მბრძანებლის – **ურუკაგინას** (ურუინგინას) ე.წ. **რეფორმები**, რომლებიც დაახ. ქრ.შ-მდე 2400 წელს განხორციელებულა. აღნიშნულ ისტორიულ დოკუმენტში საუბარია ურუკაგინას მიერ გატარებულ რეფორმებზე, ღარიბების გადასახადებისაგან გათავისუფლების, თვითნებური გადასახადების გაუქმების, სატაძრო ქონების დაცვის შესახებ და სხვა, რაც მის მეფობამდე უხეშად ირღვეოდა უწინდელი მეფეების მიერ. ურუკაგინას მიზანი უფრო საკუთარი პიროვნებისა და საქმიანობის განდიდება და ისტორიისათვის შემონახვა იყო, ვიდრე იმ სამართლის წიგნის შედგენა, რომელშიც აისახებოდა მისი ნამდვილი მოღვაწეობა.

მიუხედავად იმისა, რომ უძველესმა წარწერებმა ვერ შეასრულეს, მოქმედი კანონების ამსახველი დოკუმენტების როლი, მათ მაინც შექმნეს, მბრძანებელთა საკანონმდებლო მოთხოვნათა წერილობითი შედგენისა და გამოქვეყნების, კეთილმოწყველი ტრადიციის საფუძველი. ანუ ამ წარწერებით იწყება კანონის (ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით) დადგენის უძველესი ტრადიცია. ჩვენამდე მოღწეული, თუმცა არასრულად, უძველესი საკანონმდებლო აქტები იყო: ურის III დინასტიის დამაარსებლის (ქრ.შ-მდე III ათას. ბოლო) **ურ-ნამუს კანონები**; ისინის სამეფოს მმართველის – **ლიფიდ იშტარის კანონები** (ქრ.შ-მდე II ათას. დასაწყისი); ეშნუნის მეფის – **ბილაღამას კანონები** (ქრ.შ-მდე II ათას. დასაწყისი); **შუასურული კანონები** (ქრ.შ-მდე II ათას. შუა ხანები) და ძველი მესოპოტამიის ყველაზე მნიშვნელოვანი სამართლებრივი დოკუმენტი – **ხამურაბის** (ძველი შუამდინარეთის უძლიერესი სახელმწიფოს – ძველი ბაბილონის მეფის კანონები (ქრ.შ-მდე 1792-1750 წწ.). **ურ-ნამუს კანონები** იწყება პროლოგით, რომელიც შეიცავს ცნობებს ისტორიული მოვლენების, მეფის კეთილი საქმეების, „ქვეყანაში სამართლიანობის დამყარებისა და ბოროტებისა და შუღლის განდევნის“ შესახებ. პროლოგს მოსდევს თვით კანონთა ტექსტი, რომელშიც ჩამოყალიბებულია ახალი დადგენილებანი **ზომა-წონის ერთიანი სისტემის შემოღების შესახებ** (სასწორი 1 მინისა და 1 სიკლის ოდენობით – მინა და სიკლი ვერცხლის ფულადი ერთეულებია. სიკლი უდრიდა ვერცხლის 1/120 კგ, 225 ლიტრი ქერის ღირებულებას, რომელიც დაქირავებული მუშაკის თვიური შემოსავალი იყო).

იმავე სქემით – პრეამბულა და მოქმედი სამართლებრივი დებულებები – შედგენილი იყო სხვა კანონებიც. პომპეზური პროლოგების მთავარი მიზანი იყო სამეფო დადგენილებების სასურველობისა და სავალდებულობის და, მაშასადამე, თვით მეფის ხელისუფლების კანონიერების დასაბუთება. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი და საინტერესოა ხამურაბის კანონები, რომლებიც 1901-1902 წწ. **ქ. სუზაში** (ძველი ელამის სამეფოს ცენტრი) აღმოაჩინეს ფრანგების არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ. კანონები ამოტიფრული იყო, 225 სმ სიმაღლის (ყველაზე ვიწრო ადგილას - 165 სმ, ხოლო ყველაზე განიერ ადგილას - 190 სმ სიგანის), შავი ბაზალტის სვეტზე, რომელიც 3600 სტრიქონს მოიცავდა. სავარაუდოდ, ეს სვეტი ელამიტებს, საბრძოლო ნადავლის სახით, გაუტაციათ, ბაბილონის დამარცხების შემდეგ. სვეტს ამშვენებს ძვ. ბაბილონის ყველაზე ძლევამოსილი მეფის – ხამურაბის გამოსახულება, რომელიც მომლოცველის პოზაში დგას მზის ღმერთის – **შამაშის** წინაშე. შამაში მას გადასცემს კანონებსა და საკანონმდებლო დებულებებს, რომლებიც აქადურ ენაზე იყო შესრულებული. 1988 წელს ხამურაბის კანონები, აქადური დიალექტიდან, ქართულ ენაზე თარგმნა ზურაბ კიკნაძემ.

ხამურაბის კანონები III ნაწილისგან შედგებოდა: პროლოგი, კანონთა ტექსტი და ეპილოგი. ქვაზე ამოტიფრული ერთიანი ტექსტიდან **თარჯიმნებმა 282 პარაგრაფი ანუ მუხლი გამოიჯნეს, თანაც მათ 37 მუხლიც აკლია** (განადგურებულია გამტაცებლების მიერ).

პროლოგი აღწერს მეფე ხამურაბის საქმიანობასა და მისი დამსახურებების მნიშვნელობას, საკუთარი ქვეშევრდომების კეთილდღეობის უზრუნველყოფის საქმეში, მათ შორის, მისი საკანონმდებლო საქმიანობის შეფასებას.

კანონთა ტექსტი შეიძლება რამდენიმე რუბრიკად დაჯგუფდეს:

1. მართლმსაჯულების განხორციელების წესის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული (ცრუმოწმეობა და, მოსარჩელის მიერ, ფიცის დარღვევისათვის დადგენილი პასუხისმგებლობა, მოპასუხისა და

მექრთამე-მოსამართლის პასუხისმგებლობა) – 1-5 მუხლები;

2. მეფის, ტაძრების, მეთემეთა, მეფის ხალხის, მუშქენუმი-მოიჯარის საკუთრების დაცვა (მმ. 6-25). მეფის ხალხის მიერ, სამსახურებრივი ქონებით სარგებლობის ნორმები (26-41);

3. მიწისა და სხვა უძრავი ქონების მფლობელობა და მფლობელობის დარღვევასთან დაკავშირებული ქმედებანი (მმ. 42-88);

4. საგაჭრო და ფინანსური გარიგებები. გირაოს მიღებისა და შენახვის წესები (მმ. 89-126);

5. საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის ინსტიტუტები (მმ. 127-195) (მემკვიდრეობის მნიშვნელოვანი თავისებურება – დებისა და ძმების თანასწორუფლებიანობა, სამკვიდროს მიღებისას);

6. წყენის, ცემა-გვემისა და ასოთმოღებისათვის დადგენილი სასჯელი. სასამართლო პროცესის განხორციელების წესი და თავისებურებანი (მმ. 196-214);

7. მოძრავ ქონებასთან დაკავშირებული გარიგებები, ექიმის, მშენებლის, გემთმშენებელი ოსტატების პასუხისმგებლობა უხარისხო და არაკეთილხინდისიერად შესრულებული სამუშაოსათვის (მმ. 215-277);

8. მონებით ვაჭრობისა და მათთაში მოპყრობის წესები (მმ. 278-282).

ეპილოგი შეიცავდა მეფე ხამურაბის ქება-დიდებასა და ყველა იმ პირის წყევლა-კრულვას, ვინც დარღვევდა ან, თუნდაც, არ დაემორჩილებოდა მის მიერ შექმნილ კანონებს.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ის ცვალებადობა, რაც თან ახლავს ასეთ დასაბუთებას, რადგან ამგვარ დასაბუთებაში უშუალოდ იყო გათვალისწინებული სახელმწიფოებრივი წესრიგის, ამა თუ იმ მბრძანებლის უძლეველობის ხარისხის დონე. კერძოდ, თუ უმის მბრძანებელი – **ლუგალზაჰესი (ქრ.შ-მდე 2373-2349 წწ.)** საკუთარ ხელისუფლებას იმას უკავშირებდა, რომ „შუმერის ტაძრებში ქვეყანამ ის „ენსი“-დ აირჩია“, ხამურაბი აქცენტს საკუთარ ღვთიურობასა, „მეფეთ-მეფობაზე“ და, ზოგადად, მესოპოტამიის ყველა ტაძრისა და ღმერთების რჩეულობაზე აკეთებდა. ხამურაბის დროს ბაბილონი დიდი ცენტრალიზებული სამეფოს, მისი მთავარი ღვთაების – **მარდუკის** მუდმივი მეფობის ცენტრია, ხოლო მარდუკი ხამურაბის იწვევს ამ უზარმაზარი ქვეყნისათვის სამართლიანობის მისანიჭებლად. მიუხედავად იმისა, რომ თითქმის ყველა ასეთი კანონი ერთმანეთის მსგავსია (ზოგჯერ ტექსტუალურადაც), მათში მაინც იყო მნიშვნელოვანი განსხვავებანი, ვინაიდან თითოეული სამართლის წყარო საკუთარი დროის, საკუთარი სახელმწიფოს თავისებურებებსა და რეალობას ასახავდა. მაგალითად, **შაკი (შუაასურული კანონები)**, რომლებიც **ხამურაბის კანონებზე (ხკ-ი)** რამდენიმე საუკუნით გვიან შეიქმნა, შინაარსობრივად, უფრო არქაულია, მათში ასახულია მკაცრად პატრიარქალური წესები, დანაშაულისთვის დადგენილი უმკაცრესი სასჯელი და სხვა. **შაკი** ჩამორჩეობდნენ **ხკ-ებს**, სამართლებრივი ტექნიკისა და სამართლის ინსტიტუტების დამუშავების თვალსაზრისითაც.

ტრადიციულად, მესოპოტამიის კანონმდებლობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ პიროვნებისა და ადამიანის ქონების ხელმოყოფ სამართალდარღვევებს, რომელთა მიმართ, სასჯელის სახით, გათვალისწინებული იყო მიყენებული ზიანის ანაზღაურება – ანუ საზღაურის დადგენა: **ქურდობა, სხეულის დაზიანება, მებატონის მონის მიმართ, მესაკუთრის უფლებების ხელყოფა, მისნობა, ქალის მიმართ ძალადობა, ცოლის მრუშობა**. თითქმის ყველა აქტით (კანონით) მკაცრად ისჯებოდა ისეთი დანაშაული, როგორიც იყო **ცრუმოწმეობა, ცილისწამება**, რაც დაკავშირებული იყო ისეთი ცნებების გაღმერთებასთან, როგორებიცაა „**სამართლიანობა**“, „**მოცემული სიტყვისადმი ერთგულება**“. დროთა განმავლობაში, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების, მევახშეობის, სავალო კაბალის ზრდისა და დიდი პატრიარქალური ოჯახების რღვევის გავლენით, სულ უფრო მეტი ყურადღება ეთმობოდა **ხელშეკრულებებს: სესხი, მიწის იჯარა, ყიდვა-გაყიდვა (ნასყიდობა), ქონების მემკვიდრეობით გადაცემა და სხვა**.

ყველა საკანონმდებლო აქტის ერთ-ერთი მთავარი ნიშანი იყო მათი არასრულყოფილება და დაუსრულებლობა. მაგალითად, **ხკ-ის** დებულებები, ძირითადად, აწესრიგებდნენ, სამეფო-სატაძრო მეურნეობასთან დაკავშირებულ, სამართლებრივ ურთიერთობებს. ისინი არ ეხებოდნენ ძალზედ მნიშვნელოვან შიდასათემო და, თემსა და სამეფო ხელისუფლებას შორის, წარმოქმნილ ურთიერთობებს. კანონებში არსებული ხარვეზები, ამა თუ იმ ქმედების მართლწინააღმდეგობის მხოლოდ კონსტატაცია, სანქციის მითითების გარეშე, კიდევ ერთხელ მოწმობენ იმაზე, რომ, კანონების გარდა, სამართლის უმნიშვნელოვანეს წყაროდ ითვლებოდა სათემო ჩვეულებები, რომლებიც იყო მთავარი წყარო სამეფო კოდექსებისათვის. თუმცა, ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ ჩვეულებებზე კარგად იმუშავებს, ვიდრე მათ სამეფო კანონებში ასახავდნენ, რაზედაც ის განსხვავება მეტყველებს (მათ შორის, ტერმინოლოგიური), რომელსაც ეხედებით, მრავალრიცხოვან თიხის დაფებზე დაწერილ ხელშეკრულებებში. ძველი მესოპოტამიის სამართალზე (სხვა ძველადმოსავლური ცივილიზაციების მსგავსად) დიდი გავლენა იქონია რელიგიამ, რელიგიურმა იდეოლოგიამ. თუმცა, ეს გავლენა არ იყო ისეთი ღრმა და ყოვლისმომცველი, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ინდოეთში. ძველ მესოპოტამიაში რელიგიასაც ახასიათებდა გარკვეული თავისებურებანი. ძველი ბაბილონის რელიგიური წესების წიგნსა – **შუპრუ (ქრ.შ-მდე XII ს.)** და **ხკ-ში** მითითებული ცოდვების ჩამონათვალი თითქმის ემთხვევა ერთმანეთს. თუმცა, ბაბილონელთა წარმოდგენებში ცოდვისა (ღვთის ნების ნებისთ ან უნებლიედ დარღვევა) და დანაშაულის ცნებები განსხვავდება ერთმანეთისგან. **ცოდვის ჩადენა ბრალის გარეშეც არის შესაძლებელი: ცოდვილს, შესაძლოა, არც კი სცოდნოდა, თუ რომელ ცოდვას სჩადიოდა. დანაშაული კი აუცილებლად ბრალს გულისხმობდა**. თუმცა, ბრალის დადგენა ყოველთვის, თან-

მიმდევრულად, არ ხდებოდა. „ციური“ სასჯელი ცოდვილი ქმედების არც სუბიექტურ და არც ობიექტურ მხარეს ითვალისწინებდა. ღმერთებს ნებისმიერი ცოდვისათვის ნებისმიერი სასჯელის, უბედურების გამოგზავნა შეეძლოთ და მათი თავიდან აცილება მხოლოდ ქურუმის გამოლოცვით იყო შესაძლებელი (ამ დროს მონანიებაც კი არ იყო საჭირო). მიწიერი მართლმსაჯულება კი გარდაუვალი იყო, ისევე როგორც იდეოლოგიის გამიწიერება. ძვ. მესოპოტამიის ფასეულობათა სისტემა პირდაპირ აისახა სამართალში, სადაც არ იყო შემუშავებული სამოთხისა და ჯოჯოხეთის ცნებები, იმქვეყნიურ სამყაროზე წარმოდგენები.

ძველი მესოპოტამიის სამართლის წყაროთა, მათ შორის ხე-ის, დამახასიათებელი ნიშანი იყო მათი სამართლებრივი ტექნიკის პრიმიტიულობა, სამართლის ნორმათა კაზუისტურობა, ფორმალიზმი და სიმბოლური ხასიათი. მათში ვერც დანაშაულის ცნებას ვგეგულობთ, რომელიც ხშირად ძნელად თუ განსხვავდება კერძო სამართალდარღვევისაგან და ვერც მკვლელობის, ქურდობის ამსახველი ნორმის აბსტრაქტულ ჩამოყალიბებას. სიმბოლური იყო, მთელი რიგი დანაშაულისთვის დადგენილი, პასუხისმგებლობის ზომა: მკერდს კვეთდნენ იმ მიძას, რომელიც შეცვლიდა ახალშობილს. ფორმალური და სიმბოლური ხასიათი ჰქონდა ფიცს. სამართლის წყაროებში ვერ ვხვდებით ნორმების ჩამოყალიბების დასაბუთებულობას: სისხლის სამართლის ნორმები გადაჯაჭვულია პროცესუალურ ნორმებთან, ქონებრივი ურთიერთობების, საოჯახო ურთიერთობების მომწესრიგებელ ნორმებთან. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ სამართლებრივი მასალის დალაგების შინაგანი ლოგიკა მაინც შეინიშნება. კერძოდ, ხე-ში სამართლის ნორმები დაჯგუფებულია სამართლებრივი რეგულირების საგნის მიხედვით, ხოლო ერთი ჯგუფიდან მეორეში გადასვლა ხორციელდება ასოცირების გზით.

ბ) ძველი ინდოეთის სამართლის წყაროები

ძვ. ინდოეთის კულტურული, სოციალურ-ეკონომიკური და სახელმწიფოებრივი განვითარების თავისებურებების ამსახველი, სამართლის სპეციფიკური ნორმები გამოხატულია უძველესი სამართლის წყაროებში, რომელთა შორის განსაკუთრებული ადგილი ეთმობათ ე.წ. **დჰარმასტრებს** – რელიგიურ-ზნეობრივი და სამართლებრივი მოთხოვნების – წესების (**დჰარმა**) კრებულებსა და **ართხასტრებს** – ტრაქტატებს პოლიტიკისა და სამართლის შესახებ. დჰარმის (ქცევის წესი) ცნება ძალზედ მრავალფეროვანია. ეს რელიგიური სათნოებაც არის, მორალიც, ქცევის წესიც, იმ წესების კრებულებაც, რომლებიც სავალდებულოა ყველა მართლმორწმუნე ინდოელისათვის და აწესრიგებენ მისი ცხოვრების ყველა სფეროს. ტერმინი „დჰარმა“ გარდა, ძველინდურ სამართალში არსებობდა „**ნიია**“-ს ცნებაც, რომელიც იყო, ევროპული კანონის მსგავსი, დჰარმაზე უფრო ვიწრო ცნება. ის იმ ზოგადსავალდებულო ქცევის ნორმას აღნიშნავდა, რომლის დარღვევა იწვევდა, სახელმწიფოს მიერ გამოყენებული სასჯელის შეფარდებას.

დჰარმასტრები, რომლებსაც, თავდაპირველად, ბრაჰმანები მხოლოდ საკუთარი მოწაფეებისათვის ადგენდნენ, დროთა განმავლობაში, არამხოლოდ ავტორიტეტულ სამართლის წყაროებად, არამედ **ართხასტრების** თავისებურ ოპოზიციადაც იქცნენ და, გარკვეულ ეტაპზე, გამოდევნეს კიდევ ისინი, თუმცა, მათგან გადმოიღეს ის, რაც უშუალოდ სამართალს ეხებოდა.

სამართლის ისტორიის მეცნიერებისათვის დიდ დანაკლისს წარმოადგენს ის ფაქტი, რომ დღემდე არ დადგენილა დჰარმასტრების ზუსტი რაოდენობა და მათი შექმნის ზუსტი დრო. დჰარმასტრებში იმდენად მრავალფეროვანი მასალაა შესული, რომ წარმოუდგენელია მათი სანდოობის, ჭეშმარიტების დადგენაც, ვინაიდან ისინი მუდმივად განიცდიდნენ შესწორებებისა და დამატებების შეტანას. ამიტომ, პრაქტიკულად, ყველა დჰარმასტრის დათარიღება მხოლოდ მიახლოებით არის შესაძლებელი (ორისაში საუკუნე), რადგან ბრაჰმანთა აღნიშნული ნაწარმოები იმ ლიტერატურული ჟანრის ული კანონების ტრადიციის მიხედვით იყო შექმნილი, რომელშიც კომენტირებას უკეთებდნენ ინდოეთის წმინდა წიგნებს – **ვედებს** (ვედა „**სანსკრიტზე**“ ცოდნას ნიშნავს). ამ წიგნებში მუდამ არის მითითება ძველი დროის ბრძენ ადამიანებზე.

უძველესი დჰარმასტრებია: **გაუტამა, ბაუდჰიანა, აპსტამბა, ვასიშთა**, რომლებსაც **დჰარმასტრები** („სტრატა“ – ძაფი) ეწოდებოდა. ეს დჰარმასტრები, სავარაუდოდ, ქრ.შ-მდე I ათას. მეორე ნახევარსა და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზეა შექმნილი. დჰარმასტრების საფუძველზე შეიქმნა, უშუალოდ დჰარმასტრების გრცელი ლიტერატურა – **მანუსმრიტი** ანუ **მანუს კანონები** (ქრ.შ-მდე II საუკუნე – ქრ.შ-ის II საუკუნე), **იაჯნავალკიასმრიტი** (ქრ.შ-ის II-III სს.), **ნარადასმრიტი** (ქრ.შ-ის III-IV სს.). ამ ხასიათის დჰარმასტრებს შორის, განსაკუთრებული ადგილი და მნიშვნელობა **მანუს კანონებს** (მე-ს) ენიჭებათ.

მანუს კანონები (მანუსმრიტი – მანუსაგან დამახსოვრებული, მანავადჰარმასტრა) – (დჰარმაში მანუს მიერ მიცემული დარიგება) წარმოადგენს რელიგიურ-ეთიკური ნორმების კრებულს, რომელიც ლექსის ფორმით არის შედგენილი და კაციობრიობის ლეგენდარულ მამამთავარსა და დიდ წინაპარს – **მანუს** მიეწერება. კრებულის საბოლოო რედაქცია შედგენილია ქრ.შ-ის II ს. შუა ხანებში.

მანუს კანონები 12 თავისაგან შედგება, რომლებიც 2685 ლექსს – შლოკებს შეიცავენ.

მანუს კანონების I თავი შეიცავს ცნობებს სამყაროსა და მისი შემოქმედის (ღვთაებრივი თეოთარსის)

შესახებ, ოთხი ძირითადი წოდების (გარნა) წარმოშობისა და, მათ შორის, ბრაჰმანთა გაბატონებული მდგომარეობის დაცვის შესახებ, თანაც ხაზგასმულია მათი როლი სამყაროს კანონის საგანძურის დაცვის საქმეში, რომელსაც ემორჩილება ყველა ადამიანი.

II თავი საუბრობს მართლმორწმუნე ინდუსის აღზრდის შესახებ, ვედებში მოცემული ცოდნის შემეცნების გზით. ვედების შესწავლის შემდეგ ადამიანი ითვლებოდა ახალი სულიერი ცხოვრებისათვის მომზადებულად – **ორჯერდაბადებულ (დვიჯატი)**. ამავე თავში საუბარია ჩვეულებების, რიტუალების როლისა და დჰარმასისტრებში „დამახსოვრებული წმინდა სიბრძნის“ შესახებ.

III თავში შესულია საოჯახო ცხოვრების მომწესრიგებელი ნორმები: მართლზომიერი ქორწინება (ანულომა), მართლსაწინააღმდეგო ქორწინების (პრატილომა) შედეგები და შესაბამისი რიტუალების დაცვის აუცილებლობა.

IV, V, VI თავები შეიცავენ ცნობებს ყოველდღიური ცხოვრების საკრალიზაციის საშუალებების შესახებ: ჰიგიენის ყოველდღიური წესები, დღის განრიგი, აკრძალული ქცევების ჩამონათვალი, განწმენდისა და ასკეტური რიტუალების ნორმების აღწერა.

VII თავი მოგვითხრობს მეფის – რაჯას დჰარმის შესახებ, სასჯელისა და მართლმსაჯულების როლის შესახებ, წესრიგისა და „ყველა ქმნილების დაცვის“ შესახებ; მასში მოცემულია რჩევები ადმინისტრაციული, სამხედრო და საგადასახადო საქმეების განხორციელების თაობაზე.

VIII თავი ეძღვნება სასამართლოში საქმის წარმოების 18 საბაბის დადგენას (სახელშეკრულებო ურთიერთობების დარღვევა, დანაშაულებრივი ქმედება: ქურდობა, ძალადობა, ცილისწამება, მოქმედებით შეურაცხყოფა, აზარტული თამაშები, მრუშობა, სულიერი მოძღვრის – **გურუს** საწოდის შეურაცხყოფა, ალკოჰოლური სასმელების მოხმარება), აგრეთვე კანონის, სამართალწარმოებისა და სასჯელის შესახებ გამოტანილი გადაწყვეტილებების მნიშვნელობის შეფასება (აუცილებელი მოგერიების პირობებში სასჯელიდან გათავისუფლება – ბავშვის, ქალისა და ქრუში-ბრაჰმანის ძალადობისაგან დაცვის დროს).

IX თავი მოგვითხრობს „ცილისა და ქმრის მუდმივი კანონის შესახებ“, მათ საოჯახო ცხოვრებაში, ოჯახის წევრების პირად და ქონებრივ უფლებებსა და მოვალეობებზე, მემკვიდრეობაზე, სასჯელის შესახებ; მეფის როლზე სასჯელის შეფარდების დროს.

X თავი შეიცავს იმ წესებს, რომლებიც საერთო იყო სამი ორჯერდაბადებული ვარნისათვის: საკუთრების უფლების შეძენის 7 კანონიერი საშუალება; ყველა ადამიანისათვის ნებადართული არსებობის ათი წესი, თუ ეს ადამიანები უბედურებას გადაეყრებიან; ოთხივე ვარნისათვის საერთო დჰარმები.

XI თავი ეძღვნება ხელმოუკარბელთა კასტის – **ჩანდალების** ცხოვრების წესის რეგულირებას (სავარაუდოდ, ეს კასტა წარმოიშვა არასწორი, შერეული, ვარნებსშორისი ქორწინების შედეგად, რაც დჰარმის დარღვევას ნიშნავდა).

XII თავი გადმოგვცემს მოთხოვნებს კულტის, რიტუალებისა და მათი მონაწილეების კონკრეტული მოვალეობების შესახებ; საუბრობს ადამიანის პასუხისმგებლობის შესახებ, თუ ადგილი ექნება, მისი მხრიდან, საკუთარი აზრების, სიტყვებისა და სხეულის არასწორი მოქმედებების არასაკმარისს გაკონტროლებას.

მკ-ის და სხვა დჰარმასისტრების შექმნა იყო, ძველი ინდოეთის სამართლებრივი აზრის განვითარების, ახალი ეტაპის ამსახველი მოვლენა, რომელშიც უპირატესობა საერო გავლენამ მოიპოვა და მათ უფრო ხშირად პრაქტიკული დანიშნულებისთვის იყენებდნენ. თუ ადრეულ დჰარმასისტრებში, ძირითადად, პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დელიქტი – დანაშაული იყო ასახული: მკვლელობა, მრუშობა, შეურაცხყოფა, ქურდობა, რომლებიც საერთო ცნებით – **ჰიმსა** (ზიანის მიყენება) აღინიშნებოდა, უფრო გვიანდელი პერიოდის დჰარმასისტრებში, სულ უფრო მეტი ყურადღება სახელშეკრულებო და ქონებრივ ურთიერთობებს ეთმობოდა. აქვე განიხილებოდა მათი დარღვევისათვის დადგენილი პასუხისმგებლობის საკითხი (ვალის გადაუხდელობა, გირაოს შესახებ გარიგება, ქონების გაყიდვის საკითხი, მიწის ნაკვეთის საზღვრების დადგენა და მათი მოშლა და სხვ.). ამ დჰარმასისტრებში დადგენილი სამართლის ნორმები უფრო მოწესრიგებული და კლასიფიცირებულია. **მკ-**დან მოყოლებული, დჰარმასისტრებში სამართლის ნორმების დადგენა ხდებოდა, სასამართლო განხილვის 18 საბაბის მიხედვით. სასამართლო განხილვის საბაბის (ნორმების) პირველი ჯგუფი, **მკ-ის** მიხედვით, სახელშეკრულებო ურთიერთობებს ეხებოდა: ვალის გადაუხდელობა, გირაო, სხვისი ქონების გასხვისება, სავაჭრო ან სხვაგვარ გაერთიანებებში მონაწილეობა; შემდეგ მოდიან ის ნორმები, რომლებიც გასამრჯელოს გადახდაზე უარის თქმას, შეთანხმების დარღვევას, ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების მოშლას, მეპატრონისა და მწყემს შორის დავის წარმოშობას არეგულირებენ. ნორმების მომდევნო ჯგუფს სხვაგვარი მიმართულება აქვთ. ვალდებულებითი ურთიერთობებიდან კანონმდებელი კონკრეტულ დელიქტებზე (დანაშაულზე) გადადის, კერძოდ, განიხილება: მიწის ნაკვეთის მიჯნის შესახებ დავა, ცილისწამება და მოქმედებით შეურაცხყოფა, ქურდობა, მკვლელობა, ძალადობა და მრუშობა. ყველა აღნიშნული ქმედება ძველი ინდური დელიქტური სამართლის ბირთვს შეადგენდა და ისინი ადამიანის პიროვნებისათვის მიყენებული ზიანის – **ჰიმსა** ცნებაში შედიოდნენ.

წინა ნორმებთან ასოცირებული, სასამართლო განხილვის მომდევნო საბაბები ეხებოდნენ საოჯახო და მემკვიდრეობითი ნორმების ხელყოფას, აგრეთვე აწესრიგებდნენ აზარტული თამაშებისა და მათთან გათანაბრებული დანაშაულის სახეებს. ამრიგად, სასამართლო განხილვის 18 საბაბი მნიშვნელოვნად

განსხვავდებოდა თანამედროვე დარგობრივი სისტემისგან, ვინაიდან მასში შეუძლებელი იყო სისხლისა და კერძო სამართლის ნორმების ურთიერთგამიჯვნა.

შემდეგი ცნობილი დპარმაშასტრა – **იაჯნავალკიასმრიტი** იყო, რომელშიც უფრო მეტი ყურადღება ეთმობოდა პროცესუალურ ნორმებს. მასში ჩამოყალიბებულია მთელი რიგი სამართლებრივი პრინციპებისა: სასამართლოში მტკიცების პრიორიტეტული საშუალებების გამოყენების შესახებ, კერძოდ: ღოკუმენტები, ნივთმტკიცება, მოწმის ჩვენება; იმ ფაქტების სასამართლო განხილვის აუცილებლობა, რომლებიც ეხება განსახილველ დავას. იაჯნავალკიასმრიტში გამოყენებულია „მძიმე სამართალდარღვევის“ ცნება, კერძოდ: მეფის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული, მოსამართლეთა მიკერძოებულობა და სხვა.

ნარადასმრიტი – დასრულებული იურიდიული თხზულებაა, რომელიც მთლიანად ეძღვნება სამართლებრივი საკითხების განხილვას, რაც სამართლებრივი კულტურის განვითარების მაღალ დონეზე მეტყველებს. „ნარადას“ შემდგენელი სცილდება, თითოეული დანაშაულის სახისათვის, კონკრეტული სასჯელის მითითებას და შემდეგი ფორმის აბსტრაქტული რეკომენდაციებით შემოი-ფარგლება: „ჯარიმას იმსახურებს“, „დაე, ის მეფემ და მსაჯულმა დასაჯონ“. მასში ხშირად არის მითითება ჩვეულებებსა და ადგილებზე მოქმედი ჩვეულებითი სამართლის ნორმებზე, რაც აღნიშნული დპარმაშასტრას პრაქტიკულ დანიშნულებაზე მეტყველებდა.

მიუხედავად დპარმაშასტრების დიდი მრავალფეროვნებისა, აშკარად შეიმჩნევა, რომ მათ შორის არსებობს დიდი მსგავსება, დიდი ურთიერთგავლენა, ურთიერთდამოკიდებულება, ტექსტუალური თანხვედრობა და მთავარი – **იმ რელიგიურ-ფილოსოფიური კონცეფციების, პრინციპების ერთობლიობა, რომლებსაც ისინი ეფუძნებოდნენ: თვით დპარმის ცნება, მასში განმტკიცებული ვარნების უთანასწორობა, რიტუალის განსაკუთრებული მნიშვნელობა.** ძვ. ინდოეთის სამართლის წყაროებში ჩამოყალიბებული კონცეფციების რიცხვს მიეკუთვნება ტრადიციული რელიგიური შეხედულებაც, რომლის თანახმად, მათი შინაარსი, ნორმების მოქმედების ფარგლები განპირობებული იყო თვითველებით – „ყველა ცოდნის“ წმინდა წყაროებით. აქედან შეიძლება იმ დასკვნის გაკეთება, რომ დპარმაშასტრებს შორის წინააღმდეგობა დაუშვებელი იყო. ხოლო, თუ მაინც აღმოჩნდებოდა ასეთი წინააღმდეგობა (რეალობაში საკმაოდ ხშირად), მათ შორის აღმოჩენილი კოლიზია შესაბამისი ახსნა-განმარტებით დაიძლეოდა.

ძველი ინდოეთის განვითარების ეტაპზე, ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სამართლის წყაროდ მიიჩნეოდა, წმინდა საერო ჟანრის ლიტერატურა – **ართჰაშასტრა**, რომელიც ასახავდა პოლიტიკის შესახებ მეცნიერების განვითარებას. ჩვენამდე მოღწეული ერთ-ერთი ასეთი ნაწარმოები იყო **სამეცნიერო ტრაქტატი პოლიტიკის და სახელმწიფო მმართველობის ხელოვნების შესახებ, რომლის შედგენას მიაწერენ, მაურიების დინასტიის მეფის – ჩანდრაჰუპტა I-ის (ქრ.შ-მდე IV ს.) დიდი ვაზირის – კაუტილიას სახელს.** ამ ნაწარმოებში ვრცელი ცნობებია დაცული ძვ. ინდოეთის ადმინისტრაციისა და ფინანსების, სამართალწარმოების, სასამართლო ორგანიზაციის, დანაშაულისა და სასჯელის შესახებ, რომლებსაც წმინდა გამოყენებითი, საქმიანი ხასიათი ჰქონდათ. **ართჰაშასტრას შინაარსს შეადგენდა – მეფის დპარმის განხილვა, საგარეო და საშინაო პოლიტიკა, რომლის ცენტრში ღვას სახელმწიფო სარგებლის (ართჰა) ცნება, ხოლო უკანა პლანზე გადაინაცვლა რელიგიურმა ზნეობამ, სამართალდარღვევის ცოდვილობამ, რელიგიური გამოსყიდვის აუცილებლობამ.**

აღნიშნული ხასიათის ქმატრიული ლიტერატურა, სავარაუდოდ, ეფუძნებოდა წინა პერიოდის პრაქტიკული დანიშნულების ლიტერატურას და ის აგრეთვე შეიცავდა სამეფო კანონმდებლობის ნორმებსაც.

სამართლის ლიტერატურაში ორო ტრადიციული ჟანრის ერთდროული წარმოშობა ძველი ინდოეთის ისტორიული განვითარების თავისებურებებთან იყო დაკავშირებული, კერძოდ მათში აისახა სახელმწიფო ხელისუფლების სისუსტე, თემების ავტონომიურობა, ვარნების სოციალურ სტრუქტურაში ბრაჰმანთა განსაკუთრებული როლი და ადგილი. ისინი წარმოაჩენენ ძველი ინდოეთის სამართლის განვითარებას, ორი დონის მიხედვით: **სახელმწიფოებრივი დონე (ართჰაშასტრა) და სათემო დონე (დპარმაშასტრა).** რამდენადაც დიდიც არ უნდა ყოფილიყო ძვ. ინდოეთში დაწერილი სამართლის ძეგლების მნიშვნელობა, ქვეყნის განვითარების ყველა ეტაპზე, პრიორიტეტულ სამართლის წყაროდ მაინც ჩვეულებები ითვლებოდა. ყველა დპარმაშასტრა შეიცავს ჩვეულებაზე დაყრდნობას როგორც ზოგადდეკლარაციული ფორმით, ისე სამართლის კონკრეტული ნორმების თვალსაზრისით.

ჩვეულება (აჩარა, ადაჩარა) გულისხმობდა კეთილგონიერი ადამიანების“ ქცევას ზნეობის, საზოგადოებრივი სარგებლის მოთხოვნის შესაბამისად. ძველი ინდოეთის სამართლებრივი სისტემის ევოლუციის ცალკეულ ეტაპებზე, იცვლებოდა დამოკიდებულება სამეფო კანონმდებლობის მიმართ. **სამეფო მოთხოვნები (ედიქტები),** როგორც სამართლის წყაროები, არ იყო მოხსენიებული ადრეულ დპარმაშასტრებში (გაუტამა, ვასიშთა), რადგან მათში არაფერია ნათქვამი მეფის საკანონმდებლო უფლებამოსილების შესახებ და მმართველის დპარმა, მათი აზრით, მხოლოდ დამნაშავეთა დასჯაში მდგომარეობს. დპარმასტრები არაფერს ამბობენ სათემო სასამართლოებში მეფეთა საქმიანობის შესახებ. სხვაგვარად არის გადაწყვეტილი საკითხი „საერო“ ართჰაშასტრაში, სადაც მეფეთა ედიქტებს უფრო მეტი ძალა აქვთ მინიჭებული, ვიდრე დპარმაშასტრებს.

გ) ძველი ჩინეთის სამართლის წყაროები

მსოფლიოს არც ერთ სამართლის სისტემას განუცდია ორი ურთიერთდაპირისპირებული ფილოსოფიური მოძღვრების ესოდენ დიდი გავლენა, როგორც ეს მოხდა ძველი ჩინეთის სამართლის სისტემის მიმართ. ძვ. ჩინეთის სამართლის ისტორიაში **კონფუციანელობის** ეთიკურ-პოლიტიკური დოგმატიკა და **ლეიზიმის** პოლიტიკურ-სამართლებრივი კონცეფციები ყველაზე მნიშვნელოვან ფაქტორად იქცნენ და განსაზღვრეს სამართლის, მისი იდეური საფუძვლების, პრინციპებისა და ინსტიტუტების შემდგომი განვითარება, აგრეთვე განაპირობეს ჩინელთა ტრადიციული სამართალგაგება და სამართალშეფარდების მექანიზმები. ორივე ძველჩინური სკოლის ზოგად ნიშნად ითვლება მათი პოლიტიკური დანიშნულება. ორივე სკოლა ცდილობდა „რაციონალურ“, „სამართლიან“ საწყისებზე მოეწყო ჩინური საზოგადოების ცხოვრება. თუმცა, ეს მისწრაფება ორივე სკოლამ სხვადასხვაგვარად წარმართა, რამაც მათ შორის გამწვავებული ურთიერთობები ჩამოაყალიბა და, საბოლოო ჯამში, მაინც კომპრომისის მიღწევით დასრულდა.

ძველჩინური სამართალგანვითარების ისტორიაში შესაძლებელია სამი ეტაპის გამოყოფა:

I ეტაპი მოიცავდა შანის-ინის და ადრეული ჯოუს სამეფოების ხანას, როცა ძველ-ჩინური საზოგადოებრივი ურთიერთობების რეგულატორად, უმთავრესად, **ეთიკური ნორმები (ლი)** გამოდიოდნენ, რომლებიც განაპირობებდნენ ჩინური საზოგადოების წევრთა დამოკიდებულებას **მმართველისა – ვანი და შიდასაოჯახო ურთიერთობებისადმი**. ეს ნორმები აიგო უფროსების, მშობლების, წარჩინებულების პატივისცემასა და ვანისადმი უსიტყვო მორჩილებაზე. ამ პერიოდში სამართლის ნორმები ჯერ კიდევ არ იყო გამოიჯნული რელიგიურ-ეთიკური ნორმების საერთო მასიდან და მათთან ერთად ჰქმნიდნენ ერთიან მთლიანს. ამასთანავე, ვანის – მმართველის ხელისუფლების განმტკიცებასთან ერთად, სულ უფრო მეტი მნიშვნელობა მიენიჭა მმართველის, მისი გარემოცვის და უმაღლესი მოხელეების განკარგულებებსა და ბრძანებებს, რომელთა შესრულება იძულების გზით ხორციელდებოდა.

ქრ.შ-მდე VI ს. საკუთარ მოძღვრებას ქმნის ძველი სამეფოს ერთ-ერთი უდიდესი ფილოსოფოსი **კონფუცი (კონფუცი, კუნძუ)**, რომლის უპირობო ავტორიტეტმა საუკუნეებს გაუძლო. **კონფუციანელობის** ძირითადი ფილოსოფიური იდეა არის **ჰარმონია, როგორც საყოველთაო კოსმიური წესრიგის მთავარი პირობა, სამეფოში არსებული თანაფარდობა და, შესაბამისად, ადამიანთა ბედნიერება**. ჰარმონიაში იგულისხმებოდა არა მხოლოდ ადამიანთა და ბუნებას შორის, არამედ თვით ადამიანებს შორის ურთიერთკავშირი, ურთიერთგავლენა, რაც მათ ისეთ ქცევაში უნდა გამოვლენილიყო, რომელიც **„ბუნებრივ წესრიგს“** ანუ **სათნოებასა და ზნეობას შეესაბამებოდა**. კონფუცის აზრით, **სამართლიანი წესრიგის დაცვის საშუალება იყო არა კანონი, არამედ იმ ტრადიციების, მორალური ნორმების (ლი) შესრულება, რომლებიც იდეალური ქცევის განმტკიცებას ემსახურებიან და ყველაფერში „ზომიერების“ დაცვასაც გულისხმობენ, რაც, თავის მხრივ, აიძულებს ადამიანებს წავიდნენ კომპრომისზე**.

კონფუციანელობის მოძღვრების თანახმად, „ცის მოთხოვნათა“ საფუძველზე შექმნილი ჰარმონიული საზოგადოება არის ადამიანთა ჯგუფების ერთობლიობა, რომელთაგან თითოეული მოვალეა იმ სოციალური და სამართლებრივი საწყისების საფუძველზე არსებობდეს, რომელიც, ამ ჯგუფებისათვის გათვალისწინებული, ფუნქციების შესრულებას მაქსიმალურად უწყობს ხელს. ასეთი გაერთიანებების მთავარი იდეა არის **სიაო – მშობლის მიმართ შვილის სიყვარული, უფროსების პატივისცემა, მათ შორის, საზოგადოების იერარქიული კიბის უფრო მაღალ საფეხურზე მდგომი პირების მიმართ**.

„ლი“-ს მოთხოვნათა მკაცრი დაცვა, რაც ზედმიწევნით ზუსტად შემუშავებული რიტუალის გზით ხორციელდებოდა, **განსაზღვრავდა კონფუციანელობის განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას საკანონმდებლო ფორმის, როგორც საყოველთაო საზომის მიმართ, რომელიც ყოველთვის როდი მოითხოვს მკაცრ დაცვასა და სავალდებულო სასამართლო წარმოებას. სწორედ ამაში მდგომარეობდა კონფუციანელობის პრინციპული განსხვავება ლეიზიმისგან**.

II ეტაპი ძველჩინური სამართალგანვითარების ისტორიისა იწყება ჯანგოს სამეფოს პერიოდიდან (ქრ.შ-მდე V-III ს.). ამ ეტაპზე მოხდა **სამართლის როლის განმტკიცება: სასჯელის მთელი კომპლექსის შემუშავება**. სწორედ ამ ეტაპის არსებობასთან არის დაკავშირებული ლეიზიმის დასრულებული მოძღვრება, ხაღხისა და სახელმწიფოს მმართველობის შესახებ. ლეიზიმის ყველაზე გამოჩენილი წარმომადგენელი იყო **შან იანი (გუნსუნ იანი)**, რომელიც თავის ნაშრომში **„შან ცზუნ შუ“ (შანის ოლქის მმართველის წიგნი)** მტკიცედ იცავდა მმართველის აბსოლუტური ძალაუფლების იდეას. მისთვის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო **კანონის უსიტყვოდ შესრულება და, იძულების მეშვეობით, ქვეშევრდომთა მართვა**.

ლევისტები ქადაგებდნენ ადამიანთა ფუჭი და შეუძლებელი არსებობის იდეას, უმკაცრესი სასჯელის ფარგლებს მიღმა. ამიტომ ისინი ამოდიოდნენ პრევენციული ღონისძიებებისა და კოლექტიური პასუხისმგებლობის აუცილებლობიდან, რითაც უზრუნველყოფილი იყო „კარგი მმართველობა“. თანაც, ლევისტები უარს ამბობდნენ, რაიმე კავშირი დაენახათ, სასჯელის ზომასა და ჩადენილი დანაშაულის სიმძიმის ხარისხს შორის. უმკაცრესი სასჯელი უნდა იქნას შეფარდებული ყველა პირისათვის, ვინც უმნიშვნელოდ დაარღვევდა მმართველის რაიმე ბრძანებას. **კანონის წინაშე „თანასწორობის“ იდეის ქადაგება გულისხმობდა, ჩადენილი დანაშაულისათვის, სასჯელის გარდაუვალობას, რითაც ლევისტები ცდილობდნენ წაერთმიათ წარჩინებულებისათვის, სხვადასხვა სამთავროების**

მოხელეებისათვის – მემკვიდრეობითი პრივილეგიები, ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით. ამიტომ, შემთხვევითი არ იყო სასჯელის უკიდურესი გამკაცრება; მისი გარდაუვალობის მოთხოვნა პირდაპირ იყო დაკავშირებული, სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული, დანაშაულის ცნებასთან. ორ იდეოლოგიას შორის ბრძოლის გართულებამ, ახალი ძლიერი იმპულსი მისცა ძველი ჩინური სამართლის ტრადიციული ნიშნებისა და ინსტიტუტების ჩამოყალიბებას, რაც ქრ.შ-მდე III ს. მეორე ნახევარში კიდევ უფრო გაძლიერდა. ეს მოხდა ცინის ხანაში (ქრ.შ-მდე 221-207 წწ.), პირველი ძველი ჩინური იმპერიის დროს, როცა ლეგიზმი იქცა, სახელმწიფოს უკიდურესი ფორმის, ოფიციალურ იდეოლოგიად. ამ პერიოდში ხელისუფლებაში ლეგისტები მოდიან, რომლებიც, ძალადობით, უშედეგოდ ცდილობენ საკუთარი შეხედულებების ცხოვრებაში გატარებასა და, ხალხის მასობრივი შეგნებიდან, კონფუციანელობის აღმოფხვრას (კონფუციანელთა წიგნების განადგურება, მათი მიმდევრების დევნა). ლეგენდის თანახმად, ცინის იმპერატორმა **ცინშიხუანდიმ** ქრ.შ-მდე 213 წ. ბრძანა კონფუციანელთა ყველა წიგნის განადგურება და 400 მეცნიერი კონფუციანელის სიკვდილით დასჯა.

ძველჩინური სამართლის ჩამოყალიბების **ბოლო ეტაპზე** (ქრ.შ-მდე III ს. – ქრ.შ-ბის III სს.), ხანის დინასტიის დამყარებასთან ერთად, მოხდა კონფუციანელობის ფორმალური გამარჯვება და მისი ლეგიზმთან შერწყმა, რითაც ხელი შეუწყო **ორთოდოქსალური კონფუციანელობის დამკვიდრებას**, რომლის მთავარი დანიშნულება იყო მისი ძირითადი დებულების გააზრება, არსებული სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური წესების გამართლება და საუკუნო განმტკიცება, რადგან ამ იდეოლოგიის მიხედვით, ის პირდაპირ პასუხობდა ძველჩინური საზოგადოების ინტერესების შენარჩუნებასა და ფუნქციონირებას. ამ იდეოლოგიის გაბატონებულ პოსტულატად იქცა ადამიანთა უთანასწორობის, მათი სოციალური, წოდებრივი და თანრიგობრივი განსხვავების კონფუციანელური მრწამსი. აღნიშნულ განსხვავებათა ურყევობას უნდა ემსახურებოდეს, ოჯახსა და საზოგადოებაში, ადამიანთა ქცევის მკაცრი რეგლამენტაცია, **უმკაცრესი „ლი“-სა (მორალური ნორმების) და, ოფიციალურად აღიარებული, რიტუალის მეშვეობით.**

ორთოდოქსალური კონფუციანელობა არ უარყოფდა კანონსა, მკაცრ სასჯელს და სიმკაცრისა და ღმობიერების ურთიერთხემოქმედებას გულისხმობდა. აღნიშნული ვარაუდიდან გამომდინარეობდა თეზისი, რომ **მორალი და სამართალი ერთმანეთს. მორალი იძლეოდა ქცევის სტერეოტიპს, სამართალი კი, სასჯელის მეშვეობით, კრძალავდა მისგან თავის დაღწევას.** გაბატონებული კონფუციანელური მორალის ნორმები, ძალის მეშვეობით – **კანონის (ფა) მკაცრი სასჯელით** დგინდებოდა, რამაც ასახვა პოვა ორთოდოქსალური კონფუციანელობის ფორმულაში: **„იქ, სადაც საკმარისი არ არის ღი, სავალდებულოა „ფა“-ს გამოყენება“.**

კონფუციანელობის და ლეგიზმის შერწყმამ ხელი შეუწყო იმას, რომ „ლი“-ს ნორმებმა შეიძინეს მეტი სავალდებულობა და ფორმალუზი, ხოლო სამართალში ინპლემენტირებული იქნა, იმ დროისათვის უკვე კანონიზირებული, კონფუციანელთა წიგნების ამონარიდთა მთელი პასაჟები.

ისტორიული ტრადიციის თანახმად, ძველ ჩინეთში **პირველი დაწერილი კანონები** გაჩნდა ჯერ კიდევ **შანის-ინის სახელმწიფოში, ხოლო ქრ.შ-მდე X ს. ჯოუს სამეფოში უკვე არსებობდა სისხლის სამართლის კოდექსი, რომელიც 3 ათასი მუხლისაგან შედგებოდა.** ჩინური კოდექსების უძველეს დროში შექმნის მტკიცება – ტრადიციის, კონფუციანელთა მოძღვრებისადმი პატივისცემა უფრო არის, ვიდრე რეალობა. კონფუციანელები ამტკიცებდნენ, რომ **„მმართველი არ ჰქმნის სამართალს, არამედ გადმოგვცემს მას, რადგან იგი ენდობა ძველებს და უყვარს ისინი“.**

ძვ. ჩინეთში დაწერილი კანონები ჩნდება ქრ.შ-მდე VI-V სს., რაც იყო ჩინური საზოგადოების სოციალური დიფერენცირების შედეგი. ამიტომ, შემთხვევითი როდია, რომ ერთ-ერთი უძველესი დაწერილი კანონი იყო **„კანონი საადგილმამულო გადასახადის შესახებ“**, რომელიც მიუღიათ ქრ.შ-მდე VI ს., „ლუ“-ს სამეფოში, რითაც განმტკიცდა სათემო მიწათმფლობელობის გაუქმება და კერძო მიწათმფლობელობის დამკვიდრება.

მებრძოლი სამეფოების (ჯანგოს სამეფო) პერიოდში, საკანონმდებლო საქმიანობის გაძლიერება (ქრ.შ-მდე V-III სს.) დაკავშირებული იყო კანონის გამოყენების აუცილებლობასთან, სახელმწიფოში პოლიტიკური ვითარების სტაბილიზაციის მიზნით, იმ პირობებში, როცა ძველი ჩინური სამთავროები მოიცვა ხანგრძლივმა, სისხლისმღვრელმა შინაომებმა.

ძველ ჩინეთში დაწერილი კანონების არსებობის უძველესი მატერიალური მტკიცებულება ის ბრინჯაოს სამფეხია, რომელზეც ამოტვიფრული იყო **„კანონთა მიმოხილვის“ ტექსტი (დაახ. ქრ.შ-მდე 536 წ.), რომლის საფუძველი გახდა „უ სინ“-ის ცნება: დანაშაულისათვის დადგენილია სასჯელის 5 ნაირსახეობა – დაშანთვა, ცხვირის მოკვეთა, ერთი ან ორივე ქვედა კიდურის მოკვეთა, კასტრაცია და სიკვდილით დასჯა (ყველაზე გავრცელებული სასჯელი).** მხოლოდ ქრ.შ-მდე V-IV სს. მიჯნაზე ჩნდება ერთ-ერთი უპირველესი კანონთა კრებული – **„ვეის სამეფოს კანონთა წიგნი“**, რომელიც შეიქმნა სხვადასხვა სამთავროების სამართლებრივი დებულებების საფუძველზე და რომელსაც, ტრადიციულად, წინაპართა კანონებს უწოდებენ. ის 6 თავისგან შედგებოდა: კანონები ქურდების, ყაჩაღების, ჯურღმულში დაპატიმრების, დამნაშავეთა დაკავების, სიკვდილით დასჯისა და წამების იარაღის შესახებ.

ამ კრებულმა საფუძველი ჩაუყარა, კანონთა კრებულის შემუშავების, სამომავლო პრაქტიკას. ქრ.შ-მდე III-II სს., ხანის სამეფოს ჩინეთში, ფართოდ გავრცელდა ძველი კანონების კომენტირება.

2) ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების კერძო სამართალი

ა) ქონებრივი ურთიერთობების მოწესრიგება, ძველი აღმოსავლეთის სამართლის მიხედვით

ძველი აღმოსავლეთის სამართლის ნორმების უმრავლესობა აწესრიგებდა ქონებრივ ურთიერთობებს. მესოპოტამიაში არ ჩამოყალიბებულა მიწაზე კერძო საკუთრების ინსტიტუტი. სამართალი მიწას განიხილავდა თავისუფალი და დამოკიდებული მფლობელობისა და სარგებლობის კატეგორიებში. ნოყიერი, დამუშავებული მიწის მნიშვნელოვანი მასივები თავმოყრილი იყო სამეფო და სატაძრო მეურმეონაში, რომლის ფართობი მუდმივად იზრდებოდა, მმართველის მხრიდან, მრავალრიცხოვანი შეწირვის ხარჯზე. სამეფო და სატაძრო მიწების დამუშავება ევალებოდა დამოკიდებული მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორიას; დაიშვებოდა მიწის იჯარით და სამსახურის საფასურად გადაცემა, შედარებით დაწინაურებული კატეგორიის წარმომადგენლებისათვის: მეომრების, თამქარების, ქურუმი-ქალების და სხვათა სასარგებლოდ.

სათემო მიწები გაიცემოდა ან კოლექტიურ მფლობელობას (საძოვრები, მინდვრები), ან – კერძო-საოჯახო მფლობელობაში. შაკი და ხკი იმაზე მოწმობენ, რომ მეთემე-გლეხს, მიწის ნაკვეთზე, იმდენად ფართო უფლებები ჰქონდა, რომ ის, შესაძლოა, ამ ნაკვეთის მესაკუთრეც ყოფილიყო. მას შეეძლო საკუთარი ნაკვეთის გაყიდვა, გაცემა, დაგირავება, იჯარით გაცემა, მემკვიდრეობით გადაცემა, როგორც განსაკუთრებული უძრავი ქონების ნაირსახეობისა (ხკი, 39-47, 60-65 მმ.), და მას ამისათვის არ ესაჭიროებოდა მმართველის, ან თვით თემის თანხმობა. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ მიწა არ იქცა ყიდვა-გაყიდვის ჩვეულებრივ საგნად და მესოპოტამელთა წარმოდგენაში მიწის გასხვისება „უბედურებად“, ხოლო სხვისი მიწის შესყიდვა, უსამართლოდ ითვლებოდა. ამიტომ, მეთემის მიწის გასხვისება, თემის ფარგლებს გარეთ ან მისი ოჯახის წევრთა წრის მიღმა, ჩვეულებისამებრ, შეუძლებელი იყო. მიწის ნაკვეთის გასხვისების შემდეგ ადამიანი, თითქოსდა, მის მოადგილეს ტოვებდა. შაკის თანახმად, ჭებზე, რუსა და კოლექტიური სათემო მფლობელობის სხვა ობიექტებზე შენარჩუნებული იყო საგანგებო კერძო საკუთრება. მხოლოდ გამონაკლის შემთხვევებში იყო დასაშვები ისეთი მიწის ნაკვეთის შესყიდვის უფლება, რომელზედაც ჭები ან რუ იყო გაყვანილი. მათი ყიდვა, როგორც წესი, შეეძლოთ მსხვილ მიწათმფლობელებს და მევახშეებს, რომლებიც საკუთარ მიწათმფლობელობას ზრდიდნენ გამოუსყიდავი ან ვალში დაგირავებული ნაკვეთების მესაკუთრების ხარჯზე.

ბაბილონელის სრულუფლებიანი სტატუსი პირდაპირ იყო დაკავშირებული, სათემო მიწებზე, მიწის ნაკვეთის ფლობის უფლებასთან, რაც მხოლოდ ავილუმის სამართლებრივი მდგომარეობის მაჩვენებელი იყო. ხკ-ით, თუ ავილუმი კარგავდა მიწის ნაკვეთს, მას სხვა უფლებებიც ერთმეოდა, ანუ, თუ ის კავშირს წყვეტდა თემთან, მას ერთმეოდა, სათემო მიწათმფლობელობიდან წარმოშობილი, ყველა უფლება (მათ შორის, ცოლთან ურთიერთობა).

მეთემე-გლეხის მიწათმფლობელობა ყოველმხრივ დაცული იყო სამართლით. შაკის მიხედვით, თუ აღვილი ექნებოდა სხვისი მინდვრის მითვისებას, სამანის მოშლის ან გადაადგილების გზით, დამნაშავე ისჯებოდა, დაზარალებული პირისათვის სამჯერ მეტი ფართობის ნაკვეთის გადაცემით. გარდა ამისა, სამართალდამრღვევს თითებს კვეთდნენ და, ერთი თვის განმავლობაში, სამეფო სამუშაოების შესრულების მოვალეობას აკისრებდნენ.

კანონმდებლობა განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა მეომრის მიწათმფლობელურ უფლებებს. თუმცა, მეომრის მიწის ნაკვეთის – ილკუ-ქონება სამართლებრივი რეჟიმი ასურეთსა და ბაბილონში, არსებითად, განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან. ასურეთში მეომარი ილკუ-ქონებას სათემო მიწიდან (რადგან აქ არ იყო სამეფო მიწების ვრცელი ფონდი), ხოლო ბაბილონში, – სამეფო მიწიდან იღებდა.

ხკ-ით, მეომრის ნაკვეთი მთლიანად ამოღებული იყო სავაჭრო ბრუნვიდან და, ილკუ-ქონების მიმართ, დადებული ნებისმიერი გარიგება ბათილი იყო. თუ მეომარი, სამსახურისგან თავის არიდების მიზნით, ტოვებდა ნაკვეთს, მას ერთი წლის განმავლობაში უნარჩუნდებოდა მასზედ უფლება, იმ პირობით, რომ ის, ამ ხნის განმავლობაში, საკუთარ მოვალეობებს დაუბრუნდებოდა. შაკის მიხედვით, თემის მიერ იმ პირისათვის გამოყოფილი მიწის ნაკვეთი, რომელიც სამეფო მოვალეობას ასრულებდა, „სასახლის წილად“ ითვლებოდა, ხოლო ამ ადამიანზე ამბობდნენ, რომ ის „საკუთარ თემში მინდვრისა და სახლის მოვალეობას“ ასრულებდა.

ძველინდური შასტრები, ერთი მხრივ, იმაზე მოწმობდნენ, რომ ძველ ინდოეთში ქონებრივი დიფერენცირება საკმაოდ ღრმად იყო წასული, ხოლო მეორე მხრივ, აფიქსირებდნენ სათემო, კასტური, პატრიარქალური და დიდი საოჯახო-კლანური კავშირების შენარჩუნებას. სათემო მიწათმფლობელობაში იმყოფებოდნენ საძოვრები, საირიგაციო ნაგებობები, გზები. ძველინდური სამართლის ნორმები იცავენ თემის, სოფლის, დასახლების მიწათმფლობელობის უფლებას და მათ ანიჭებენ მიწის განკარგვის შეუზღუდავ უფლებას: გაყიდვა, იჯარით გაცემა, ჩუქება, განსაკუთრებით ტაძრების მიმართ.

კერძო საგლხო მიწათმფლობელობაც ფართო უფლებამოსილებებთან იყო დაკავშირებული: გაყიდვა,

იჯარით გაცემა, ჩუქება, რაზეც მოწმობენ შასტრების დებულებები (მკ-ი, 248-266 მმ., ართჰ. 8-9, III თავი).

თუმცა, მეთემე-მიწათმფლობელის უფლებამოსილებანი მნიშვნელოვნად იყო შეზღუდული: მესაკუთრეს არ შეეძლო მიწის თავისუფლად გაყიდვა, ვინაიდან, მეზობლების სასარგებლოდ, მესაკუთრეს არ შეეძლო მიეტოვებინა და დაუშუშავებელი დაეტოვებინა მისი კუთვნილი ნაკვეთი (ართჰ., III, 9(1), 10, (1-12)).

სავარაუდოდ, საკუთრების ცნება ძველ ინდოეთში ქრ.შ-მდე I ათას. I მესამედში ჩამოყალიბდა. ამის შესახებ მოწმობენ შემდეგი სიტყვების – „აგამა“ და „პრამანა“-ს არსის შეცვლა (რომლებიც ხშირად ძველინდურ ლიტერატურაში გამოიყენებოდა). „აგამა“, თავდაპირველად, მხოლოდ მითვისებას, ქონების შეძენას აღნიშნავდა და შემდეგ შეიძინა ისეთი საკუთრების მნიშვნელობა, რომელიც იზომებოდა და ითვლებოდა, აგრეთვე მას იყენებდნენ, მესაკუთრული უფლების მამტიცებელი საშუალებების სამეულის მნიშვნელობით: წერილობითი საბუთი, მოწმის ჩვენება, ნივითი სარგებლობა. საკუთრების უფლების ცნების ჩამოყალიბების შესახებ (ნივითი სარგებლობის უფლებისაგან განსხვავებით) მეტყველებდა, ღპრამაშასტრებში არსებული, ნივთის ფლობისა და ნივითი სარგებლობის ხანდაზმულობის ვადების ცნების წარმოშობა. ხანდაზმულობის ვადა, ნივთზე ფლობის უფლებას, საკუთრების უფლებად გადააქცევდა და ეს ვადა, მკ-ის მიხედვით, 10 წელს შეადგენდა (VIII,147). ართჰაშასტრა უკვე აღგენდა, მოძრავ და უძრავ ქონებაზე, ხანდაზმულობის განსხვავებულ ვადებს (10 და 20 წელი, შესაბამისად) და, ამავდროულად, მხედველობაში იღებდა იმ გამონაკლისს, რომელიც დაიშვებოდა ბავშვების, ჭკუასუსტების, ავადმყოფების, მეფისა და ბრამანის (ვედების მცოდნენი) საკუთრების მიმართ. ხანდაზმულობის წესი არ ვრცელდებოდა გირაოსა და შენატანზე. საირიგაციო ნაგებობების მიმართ, საკუთრების უფლება წყდებოდა, თუ მათ უსარგებლოდ დატოვებდნენ 5 წლის განმავლობაში.

მიწაზე დაწესებული ფასი ფიქსირებული იყო, თუმცა დაიშვებოდა გარკვეული დანამატის შემოღებაც, რომელსაც გამყიდველს კი არა, გადასახადთან ერთად, ხაზინას უხდიდნენ. მინდვრის გამო აღმოცენებულ დაგებში, სასოფლო და საქალაქო მამასახლისებთან ერთად, მეზობლებიც მონაწილეობდნენ. თუ ვერ მოიძებნებოდა ადამიანი, რომელიც უტყუარ ჩვენებას მისცემდა მინდვრის საზღვრების შესახებ, თვითონ მეფე ახდენდა მინდვრის ფართობის დადგენას, საკუთარი შეხედულებისამებრ.

კერძო სამართლის ნორმებმა ვერ მოიპოვეს დამოუკიდებელი განვითარება ძველი ჩინეთის ტრადიციულ სამართალში. თუმცა, ზმნა „იჟ“, რომელსაც „იქონიე საკუთრების“ მნიშვნელობა ჰქონდა, ცნობილი იყო ძველ ჩინეთში, ჯერ კიდევ ჯოუს სამეფოს ბოლო პერიოდიდან (ქრ.შ-მდე IV-III სს.). ძველ ჩინეთში უზენაესი სახელმწიფო საკუთრება მიწაზე თანაარსებობდა სათემო და გლეხების კერძო მიწათმფლობელობასთან ერთად.

ძველ ჩინეთში დაშვებული იყო მიწის ყიდვა-გაყიდვა, წერილ ნაკვეთებად დაყოფა ან, მსხვილი ნაკვეთების სახით, თავმოყრა ერთი პირის ხელში. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ როგორი გარდაქმნაც არ უნდა განეცადა მიწათსარგებლობის პროცესს, კერძო ან კოლექტიურ მფლობელს მხოლოდ მიწის ფლობის უფლების განკარგვა შეეძლო და ის ვერასდროს გახდებოდა მიწის სრული კერძო მესაკუთრე, რაშიც მას უდიდეს წინააღმდეგობას უწევდა ყოვლისშემძლე სახელმწიფო, რომელიც მუდმივად ინარჩუნებდა წამყვან როლს ძველი ჩინეთის სამეურნეო ცხოვრებაში. „აზიური“ სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურა გამოირიცხავდა იმ პოლიტიკური და სამართლებრივი გარანტიების არსებობას, რომლებიც, ზოგადად, კერძო საკუთრების და, განსაკუთრებით, მიწაზე საკუთრების ინსტიტუტის განვითარებას შეუწყობდნენ ხელს. ხოლო, თუ მოხდებოდა, ასეთი სტრუქტურისათვის კრიზისის შემქმნელი, კერძო საკუთრების განვითარება, მაშინვე ცხოვრებაში ხორციელდებოდა რეფორმატორული საქმიანობა, რომლის შედეგად კვლავ აღდგებოდა სახელმწიფოს ეკონომიკური კონტროლის ფუნქცია.

ბ) ვაღდებულებითი სამართალი, ძველი აღმოსავლეთის სამართლის მიხედვით

ძველი შუამდინარეთის სამართლის მიხედვით, ვაღდებულების წარმოშობის ორი საფუძველი არსებობდა: სახელშეკრულებო ვაღდებულებები და ზიანის მიყენებიდან აღმოცენებული ვაღდებულებები. ხელშეკრულების ცალკეული სახეებია, მაგალითად, სესხი, გაცემა, ყიდვა-გაყიდვა. მათ ძალზედ ადრე პოვეს განვითარება და საკანონმდებლო მოწესრიგება, ძველი მესოპოტამიის სამართლის მიხედვით. ყველაზე უკეთ სახელშეკრულებო ურთიერთობები მოწესრიგებულია ხკ-ით, რომლებიც შეიცავენ, ვაღდებულებითი სამართლის მარეგულირებელი, სრულყოფილი ნორმების უმრავლესობას. შაკ-ში, ძირითადად, საუბარი ეხებოდა იმ ხელშეკრულებებს, რომლებიც სატრანზიტო ვაჭრობის განვითარებას უწყობდნენ ხელს: შენახვის, გადაზიდვის, ამხანაგობის ხელშეკრულებები. ყველა გარიგება ორ ჯგუფად იყოფოდა: ერთი ჯგუფი აწესრიგებდა ნივთის გასხვისებას, მეორე – გასხვისების გარეშე, ნივთზე უფლებებს. გარიგებების პირველი ნაირსახეობა (ინდივიდის ცხოვრებასთან, ნივთის მჭიდრო კავშირის შესახებ, ტრადიციული წარმოდგენებიდან გამომდინარე)

უფრო მკაცრი მოთხოვნების დაცვას გულისხმობდა, ვიდრე გარიგებების მეორე ჯგუფი: წერილობითი ფორმით ხელშეკრულების გაფორმებას, ფიცის წარმოთქმას, მოწმეთა ჩვენებების არსებობას და სხვა. ასეთი ხელშეკრულების რიცხვს მიეკუთვნებოდა: ყიდვა-გაყიდვა, ჩუქება, მემკვიდრეობით მიღებული ქონების (სამკვიდროს) გაყოფა, შვილად აყვანა. ყიდვა-გაყიდვის წერილობით ხელშეკრულებაში საჭირო იყო: **ნასყიდობის ობიექტის ზუსტი აღწერა, ნივთის მიმართ, გამყიდველის მესაკუთრული უფლებების დადასტურება, რათა მყიდველი დაცული ყოფილიყო, მესამე პირის ან სახელმწიფოს მხრიდან, ნივთის ქურდობის თაობაზე შეტანილი საჩივრისაგან (კერძოდ, განუსხვისებელი სამეფო მიწების, მეომართა მიწის ნაკვეთების გაყიდვის დროს).** ეს ხელშეკრულება ზოგჯერ შეიცავდა დათქმას, საჩივრის შეტანის თაობაზე, ცალმხრივი ან ორმხრივი უარით და თანხმობას, – არ გასაჩივრებელიყო ისეთი დასრულებული გარიგება, რომელიც განმტკიცებული იქნებოდა სახელშეკრულებო ფასის სპეციალური დანამატით (**„ვარტუმ“-ი**). ფასის გადახდის შემდეგ, ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების მოშლა მხოლოდ გარკვეული გარემოებების დადგომის შემთხვევაში იყო შესაძლებელი, კერძოდ, თუ გამყიდველი შეგნებულად (წინასწარი შეცნობით) დამალავდა ნივთის დაფარულ ნაკლს. **ხკ**-ში, მაგალითად, საუბარია ისეთი ხელშეკრულების მოშლაზე, რომლის ობიექტი იყო ეპილეფსიით დაავადებული მონა. ასეთი ხელშეკრულების მოშლა შესაძლებელი იყო ერთი თვის განმავლობაში.

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების ნამდვილობის ერთ-ერთი მკაცრი პირობა იყო ნივთის ფასის დაუყუვნებელი გადახდა, რაც ხშირად ირღვეოდა ფაქტიური ნასყიდობის საბუთისა და, მასთან ერთად გაფორმებული, სავალო ხელწერილის გაცემის გზით. ასეთი გარიგების დროს მოწმეთა რაოდენობა იზრდებოდა სამ ათეულ კაცამდე.

სესხის, ნივთებისა და ადამიანების დაქირავების, აგრეთვე მევახშეობის ხელშეკრულების სამართლებრივი რეგულირებისას, განსაკუთრებით ნათლად, გამოიკვეთა ის განსხვავება, რაც ახასიათებდა ორი ძველადმოსავლური ცივილიზაციის სამართლებრივ სისტემას: თავისი დროისათვის საკმაოდ ზომიერი და კომპრომისული, **ძველბაბილონური სამართლის სისტემა** მნიშვნელოვან დათმობებს გულისხმობდა, რათა მაქსიმალურად შეეზღუდათ მეთემე-გლეხების გაღატაკება და მათ მიერ მიწების დაკარგვა, რაც კიდევ უფრო გაამწვავებდა სოციალურ და წოდებრივ ანტაგონიზმს; ხოლო უკომპრომისო და უმკაცრესი **შუასურული სამართლის სისტემა**, ძირითადად, გაბატონებული ოლიგარქიული ფენის ინტერესების დამცველი იყო და მას ნაკლებად ადარდებდა საზოგადოების ქვედა ფენების მოთხოვნები. **ხკ**-ის მუხლების დიდი ოდენობა აწესრიგებდა მიწის მოიჯარის სამართლებრივ მდგომარეობას და ადგენდა მის პასუხისმგებლობას, რაზეც მეტყველებს სესხის, ქირავნობის, მიწის იჯარით აღების კაბალური პირობების არსებობა. ამ პირობების შედეგად მხოლოდ ღარიბი ფენები ზარალდებოდნენ. კერძოდ, **ხკ**-ში საუბარია იმის შესახებ, რომ ვალის გაქვითვა შესაძლებელია თვით მოვალის, მისი ცოლის ან შვილების მიერ, ვალის გადახდის საფასურად, გაწეული კაბალური სამსახურის სახით. **ხკ**-ში აგრეთვე გვხვდება, ერთმანეთის შემდეგ განლაგებული, მუშახელისა და მუშა-პირუტყვის ქირავნობის მარეგულირებელი ნორმების ბლოკი. თანაც, ერთმანეთისგან მკვეთრად განსხვავდება, „კეთილშობილი“ პროფესიების მქონე პირთა (ექიმი, მშენებელი, გემთმფლობელი) და მონებისა და, სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების შემსრულებელი, პირების დაქირავებული შრომის ანაზღაურება. აღსანიშნავია, რომ საექიმო მომსახურების ანაზღაურება პაციენტის სოციალურ მდგომარეობაზე იყო დამოკიდებული.

ძველებში სპეციალურად გაითვალისწინეს მიწათმოქმედის დაქირავების პირობები. კერძოდ, 257-ე მუხლით დათქმულია, თავისებური სახელფასო ანაზღაურება, რომელიც ვერცხლით ან ხორბლით გაიცემოდა და უფრო მაღალი იყო ზაფხულის პერიოდში, ძირითადი სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების ჩატარების დროს. თუ დაქირავებული მუშაკი არ მოიყვანდა პურს მიწდროში, მოიპარავდა მარცვალს, დასცემდა მეპატრონის პირუტყვს, მას ჯარიმას აკისრებდნენ (მარცვლის გადახდით), ხოლო ჯარიმის გადახდაზე უარის თქმა სიკვდილით ისჯებოდა (ოდიოზურად).

ვალდებულებითი ურთიერთობების მოწესრიგებას ცდილობდნენ ძველინდური შასტრებიც, კერძოდ, სასამართლო განხილვის 18 საბაბიდან თითქმის ნახევარი იმ ნორმებს ეკუთნის, რომლებიც აწესრიგებდნენ ვალდებულებებს, ხელშეკრულებებს: სესხი, ქირავნობა, ყიდვა-გაყიდვა, შენახვა (შენატანი). ამავედროულად, მათში გათვალისწინებულია ხელშეკრულების შესრულების გარანტიები: გირაო (ბე) და თავდებობა. სახელშეკრულებო ურთიერთობების მოწესრიგების დროს ჩამოყალიბებულია საერთო პრინციპებიც, კერძოდ: ხელშეკრულება იდება წერილობითი ფორმით, დოკუმენტში ზუსტად იყო განსაზღვრული გარიგების შესრულების დრო და ადგილი, გარიგებაში მონაწილე მხარეთა და თავმდებთა საცხოვრებელი ადგილი, სქესი, კასტა (გარნა). გარიგება ბათილად ითვლებოდა, თუ ის ფარულად, მოწმეთა გარეშე, ან მოტყუებით და იძულების გამოყენებით, სიმთვრალეში ან ჭკუასუსტი ადამიანის, მოხუცის, ბავშვის, ფიზიკური ნაკლის მქონე პირის მიერ, ან განრისხებული ან უბედურებაში მყოფი ადამიანის მიერ იყო დადებული (მკ-ი, VIII, 163-165; ართჰ., III, ა). შეზღუდული იყო, აგრეთვე, ქალების და დიდი პატრიარქალური ოჯახის იმ წევრთა ქმედუნარიანობა, რომლებიც ასეთი ოჯახის მამამთავრის ხელისუფლებაში იმყოფებოდნენ (მამისაგან დამოკიდებული შვილი ან პირიქით, დასაოჯახებელი ძმა). არამართლზომიერი გარიგება არა თუ ბათილი, არამედ, ჯარიმის გადახდის სახით, დასჯადიც იყო. მკაცრი ფორმალობის შემსუბუქება დასაშვები იყო იმ შემთხვევაში, თუ გარიგების დადება დაკავშირებული იყო მეფის დაავადებასთან,

სახელმწიფო საიდუმლოების დაცვასა ან იმ პირების მიერ იღებოდა, რომლებიც მისდევდნენ მოხეტიალე ცხოვრების წესს: მწყემსები, მონადირეები, მსახიობები (მათთვის ფორმალურობის დაცვა ზედმეტ სირთულედ ჩაითვლებოდა). შასტრებში დეტალურად არის დამუშავებული სესხის ხელშეკრულება, რომლის დადებისას სავალდებულო იყო ხელწერილის გაცემა (ი აჯგ. II, 93). შასტრების შესაბამის დებულებებში აისახა ამ ინსტიტუტის ევოლუციის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია. სესხის ხელშეკრულების მომწესრიგებელი ნორმები მოწმობენ, ერთი მხრივ, მეფასშეობის განვითარებასა და ძალზედ მაღალი საპროცენტო განაკვეთების არსებობაზე, ხოლო, მეორე მხრივ, – თვითგასწორებისა და თვითნებობის პირველყოფილი ელემენტების შენარჩუნებაზე. კრედიტორს გასესხებულის უკან დასაბრუნებლად, ფაქტიურად, შეუზღუდავი შესაძლებლობები ეძლეოდა (იძულების წესით, სახლის ალყაში მოქცევით, მოვალის პირუტყვისა და ვაჟიშვილების გატაცებით). თანაც, მკი პირდაპირ ავალდებდა მეფეს დაეჯარიმებინა, კრედიტორის წინააღმდეგ მომჩივანი მოვალე. ვალის მიმართ დადგენილი, საპროცენტო განაკვეთის ნაირსახეობა იმის მიხედვით განისაზღვრებოდა, თუ რა ოდენობის სესხი იყო გაცემული და რა იყო სესხის ობიექტი: ფული, ხორბალი, აგრეთვე მოვალის, გარკვეული ვარნისადმი კუთვნილება. შუდრისათვის პროცენტის რაოდენობა უფრო მეტი იყო, ხოლო ბრაჰმანის მიმართ, – უფრო ნაკლები (ი აჯგ. I). ართჰაშასტრას მიხედვით, განსაკუთრებულად დათქმული იყო, ცოლის მიერ, ქმრის სავალ ვალდებულების აღსრულება და, პირიქით, რაც იმაზე მეტყველებდა, რომ ართჰაშასტრა ქალს უფრო მეტ უფლებებს ანიჭებდა, ვიდრე ეს დჰარმაშასტრების მიერ იყო გათვალისწინებული. ქალს არ ევალებოდა ქმრის ვალდების გადახდა, თუ ქალი არ იღებდა მათ საკუთარ თავზე, ხოლო ქმარს, ზოგადი წესის საპირისპიროდ, ევალებოდა ცოლის ვალდების გადახდა, იმ შემთხვევაში, თუ ქმარი წავიდა და არ უზრუნველყო ის საარსებო საშუალებებით (ართჰ., III, 11(23-24)).

უმაღლესი კასტებისათვის მეტად დამამცირებელი იყო დაქირავებული შრომა, რის გამო მკი მომსახურებას ახასიათებდა „ძალური ცხოვრების წესად“ და ბრაჰმანს დაჟინებით ურჩევდა, თავი შეეკავებინა საქმიანობის აღნიშნული სფეროსაგან. ძალზედ მძიმე პირობები იყო დადგენილი პირადი ქირავნობისათვის, კერძოდ: თუ დაქირავებული მუშაკი ვერ შეასრულებდა დაკისრებულ სამუშაოს, მას ჯარიმას აკისრებდნენ (მკი, VIII, 215) და ქირავნობის გასამრჯელოზე უარს ეუბნებოდნენ მაშინაც კი, თუ ის ავადმყოფობის მიზეზით ჯეროვნად ვერ შეასრულებდა ნაკისრ სამუშაოს (მკი, VIII, 217). ამავდროულად, სასამართლოში საქმის განხილვის საბაზად, შასტრებში სპეციალურად იყო გათვალისწინებული მწყემსისათვის, ვაჭრისათვის, გადამზიდვისათვისა და მეძავი ქალისათვის გასამრჯელოს გადახდის მოვალეობა, რომლის დარღვევა, სასამართლოს გზით, ორმაგი ანაზღაურებით ისჯებოდა.

შასტრებში დაწვრილებით განიხილება შენახვის ხელშეკრულება, ამხანაგობა, მინდობილობა და ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება. მათში გათვალისწინებული იყო შენატანის შემნახველის პასუხისმგებლობისაგან გათავისუფლება, თუ შენატანის განადგურება (დაკარგვა, მოსპობა) მოხდა სტიქიური უბედურების ან მეფის, ღმერთის ჩარევის შედეგად (ი აჯგ. II, 65).

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულებას ახასიათებდა კასტური შეზღუდვების დაწესება, სავაჭრო საქმიანობის მიმართ, კერძოდ – უმაღლესი ვარნების წარმომადგენლებისათვის (მკი, X, 85). მონად თვითგაყიდვა ან ახლო ნათესავების გაყიდვა კასტიდან განდევნით ისჯებოდა (მკი, XI, 60-62).

სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების შედარებით სუსტი განვითარება აისახა ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების არასტაბილურ განვითარებაზე, რომელიც ადრეული დჰარმაშასტრების თანახმად, ნებისმიერ დროს შეიძლება მოშლილიყო, ხოლო მკი-ის მიხედვით – 10 დღის განმავლობაში. სავაჭრო ურთიერთობების განვითარებას უმაღლესი (გვიანდელ შასტრებში), სასამართლო განხილვის საბაზთა შორის, ისეთი დავების განხილვა, როგორებიც იყო გაყიდვლის გადაცემაზე უარის თქმა, ან ნაყიდზე უარის თქმა.

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულებების მოშლა, ნარადას თანახმად, იმავე დღეს იყო შესაძლებელი, ხოლო მეორე დღეს – პირგასამტეხლოს გადახდის შემდეგ. ართჰაშასტრაში გაყიდვლის გადაცემასა და ნაყიდზე უარის თქმას, როგორც სასამართლო განხილვის საბაზს, მთელი თავი ეძღვნება. აღსანიშნავია, რომ ამავე თავში განიხილება ქორწინებაზე უარის თქმის საკითხი იმ მიზეზით, რომ საქმროს ან საცოლეს რაიმე დაფარული ნაკლი აღმოაჩნდებოდა. განსაკუთრებული დათქმა იყო ჩამოყალიბებული პირუტყვისა (1,5 თვე) და ადამიანის (1 წელი) გაყიდვის შესახებ გარიგების მოშლის გამო (ართჰ., III, 15 (17, 18)).

ძველი ჩინეთის ვალდებულებითი სამართლის მიხედვით, მიუხედავად იმისა, რომ სათემო მიწები ძალზედ ადრე გადავიდა კერძო მფლობელობაში, თემს ჯერ კიდევ ქრ.შ-მდე I ს. საადგილმამულო ურთიერთობების გამო, დამოუკიდებელ მხარედ ხელშეკრულებებში მონაწილეობის მიღება შეეძლო, ხოლო თემის წარმომადგენლის მონაწილეობა, საერთოდ, სავალდებულო პირობა იყო საადგილმამულო გარიგებების დროს. ქრ.შ-ის I ს. წყაროების თანახმად, მიწის გამო ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების დადება ქალებსა და სახელმწიფო მონებსაც შეეძლოთ.

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების გარდა, ძალზედ გავრცელებული იყო მიწის იჯარის ხელშეკრულება, როგორც წესი, მოწვეული მოსავლის ნახევრის გადახდის პირობით და მიწის დაგირავება. ფართოდ იყო გავრცელებული ადამიანის დაქირავების ხელშეკრულებები, სესხის ხელშეკრულების დადებისას –

მევენაშეობა, რომელიც ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით რეგულირდებოდა.

მიწათმოქმედების წახალისების მიზნით, უძველესი დროიდან თითოეულ ადამიანს მიენიჭა უპატრონო (ბეითაღმანი) ან მიტოვებული მიწების დაკავების უფლება. გარკვეული დროის ამოწურვის შემდეგ, მიწების აღნიშნული კატეგორია, კადასტრში რეგისტრირდებოდა როგორც მათი დამუშავებლის კერძო საკუთრება.

ძველ ჩინეთში ხშირად გამოიცემოდა კანონები, რომლებიც მოითხოვდნენ წერილი საგლეხო მიწათმფლობელობის რაიმე გზით დაცვას, რისი ნათელი მაგალითი იყო, ქრ.შ-მდე I ს. განხორციელებული სახელმწიფო პოლიტიკა იმ პირთა მიმართ, რომლებიც საგლეხო კაბალაში ჩაეპარდნენ. საყოველთაოდ გავრცელდა ვალში შეიღების გაყიდვის ჩვეულება. თუ ვალში გაყიდული ბავშვი სამი წლის განმავლობაში არ იქნებოდა გამოსყიდული, ის სამუდამოდ მონად იქცეოდა.

ქრ.შ-ის I ს. იმპერატორმა უდი-მ გამოსცა **რესკრიპტი** ყველა იმ სახელმწიფო მონების გათავისუფლების შესახებ, რომლებიც უწინდელი კანონმდებლობით მონადქცევით არ ისჯებოდნენ მათ მიერ ჩადენილი დანაშაულის გამო.

გ) საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის ევოლუცია ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციებში

სამართლის ისტორიის მკვლევართა შორის განსაკუთრებულ ინტერესს სწორედ ძველადმოსავლური ცივილიზაციების საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის ინსტიტუტები იწვევს.

ძველ მესოპოტამიაში ადამიანის ცხოვრება სრულყოფილად არ ითვლებოდა, თუ მას კარგი მეუღლე და რამდენიმე შვილი არ ჰყავდა.

ამ რეგიონში პატრიარქალური ურთიერთობები ძალზედ მყარი იყო და ხანგრძლივი დროის მანძილზე თითქმის უცვლელად შენარჩუნდა, განსაკუთრებით – ძველ ასურეთში.

მიუხედავად ამისა, დიდი პატრიარქალური ოჯახების რღვევის პროცესმა, ქრ.შ-მდე II ათასწლეულში, თითქმის მთლიანად მოიცვა ძველმესოპოტამიური საზოგადოება. თანაც, ძველ ბაბილონში, ძველ ასურეთთან შედარებით, ცოლსა და შვილებზე ქმრისა და მამის ხელისუფლების შესუსტების ტენდენცია უფრო მეტად გამოვლინდა და გაღრმავდა. უფლებრივ ასპექტში, ქრ.შ-მდე II ათასწლეულის ძველბაბილონელი ქალბატონი სულაც არ იყო აბსოლუტურად დაუცველი, მიუხედავად იმისა, რომ, საზოგადოებრივი აზრის გათვალისწინებით, მისი როლი მხოლოდ ქმრის საკუთრებად ყოფნაში თუ გამოიხატებოდა. ძველ ბაბილონში ქალს მოწმედ გამოსვლაც შეეძლო, ქურუმ-ქალობაც და ქონების ფლობაც. მას ხშირად ვაჭრობის განხორციელებაც ხელეწიფებოდა. მისი საოჯახო სტატუსი მკვეთრად განსხვავდებოდა ასურელი ქალბატონის მდგომარეობისაგან. **ძველ მესოპოტამიაში ქორწინება სასიძოსა და საპატარძლოს ოჯახებს შორის ან თვით სასიძოსა და საპატარძლოს ოჯახს შორის, დადებული ხელშეკრულება იყო.** თუმცა, ძველ ბაბილონში ქალს მაინც შეეძლო ამ ხელშეკრულების შინაარსზე გავლენის მოხდენა, კერძოდ: საპატარძლოს შეეძლო საქმროსაგან მოეთხოვა განსაკუთრებული ხელშეკრულების დადება, რომელიც ქმარს უკრძალავდა ვალში მის დაგირავებას (**ხკ-ი, 151**).

ქორწინების ნამდვილობას ხელს ვერ შეუშლიდა საპატარძლოს უასაკობა და მისი მხრიდან, ქორწინებაში შესვლაზე თანხმობის არარსებობა. რიგ შემთხვევაში, ქმრის მონური მდგომარეობაც არ იყო ქორწინების ხელშეშლელი გარემოება (ხკ-ი 175-176).

თუმცა, ქორწინების ნამდვილობისათვის მაინც იყო დადგენილი რამდენიმე აუცილებელი პირობა:

1) თერპათუმი – სასიძოს მიერ საპატარძლოს ოჯახისათვის გადახდილი გამოსასყიდი თანხა, რომელსაც, მუშა ხელის დაკარგვის გამო, საპატარძლოს ოჯახს უხდიდნენ, კომპენსაციის სახით;

2) ბიბლუმი – თერპათუმის გადახდამდე, სასიძო ნიშნობის დროს საპატარძლოს ოჯახს, ბეს სახით, წინასწარ აძლევდა საქორწინო საჩუქარს. თუ საქორწინო ხელშეკრულება საქმროს მიზეზით მოიშლებოდა, ის ბეს (**ბიბლუმი**) და გამოსასყიდ თანხას (**თერპათუმი**) კარგავდა და ისინი საპატარძლოს ოჯახს რჩებოდა შერცხვენილი სახელის გამო, კომპენსაციის სახით. ხოლო, თუ ხელშეკრულება საპატარძლოს ოჯახის ბრალით მოიშლებოდა, მას სასიძოსათვის ორმაგი ოდენობით უნდა აენაზღაურებინა ბიბლუმისა და თერპათუმის ღირებულება. **შაკ-ი** არ იცნობდა ნიშნობის რიტუალს და აქ ტერმინი „ბიბლუმი“ ცოლისათვის გადახდილ გამოსასყიდს ნიშნავდა და პირდაპირ იყო დაკავშირებული ქორწინების დადგომასთან;

3) ცოლის გარდაცვალების შემთხვევაში ქმარს შეეძლო გამოსასყიდის უკან გამოთხოვა, ან სიმამრი ვალდებული იყო მამამთილისათვის სხვა ქალიშვილი გადაეცა (**31, III**);

4) შერიქთუმი – ძველ ბაბილონში საპატარძლოს ოჯახი სასიძოს აძლევდა ქალის მზითვეს, რომელსაც ქმარი ცოლის თანხმობით განკარგავდა. თუ ქალი უშვილო გარდაიცვლებოდა სიმამრს უფლება ჰქონდა უკან გამოეთხოვა მზითვეი, ხოლო თუ მას შვილები ღარჩებოდა, – მზითვეი მათ მემკვიდრეობით გადაეცემოდა. ქმრის განმეორებით დაქორწინების შემთხვევაში, დედინაცვალს ხელი არ მიუწვდებოდა გერების კუთვნილ ქონებაზე. შერიქთუმს ტაძრების ქურუმ-ქალებსაც აძლევდნენ. თუ ქალიშვილი მამის ოჯახიდან არ მიიღებდა მზითვეს, მას, ძმების თანაბრად, მამის ქონებიდან მემკვიდრეობის მიღების უფლება ენიჭებოდა;

5) საოჯახო სიმტკიცისა და ოჯახური სიწმინდის დაცვა იყო ყველაზე მნიშვნელოვანი რელიგიური

აღთქმა. ძველ ბაბილონში მრუშობა და სიძვა უმძიმეს რელიგიურ ცოდვად ითვლებოდა, რაზედაც მოწმობენ „შუპრუ“-ში ჩამოყალიბებული მოთხოვნები. ძველ ბაბილონში ოჯახი **მონოგამიური** იყო, თუ მეუღლეებს შვილები ჰყავდათ (მონა-ქალთან – მხეველთან თანაცხოვრება მხედეველობაში არ მიიღებოდა). თუ ასურეთში, მამაკაცის მხრიდან, ცოლისადმი ერთგულების ცნება საერთოდ არ არსებობდა, ხოლო ცოლის მხრიდან ღალატი – უმკაცრესად ისჯებოდა, ბაბილონში ოდნავ განსხვავებული წესები დამკვიდრდა, კერძოდ: ქმრის მოღალატე ცოლს წყალში აგდებდნენ, როცა ქმარი უარს ამბობდა მის პატიებაზე; თუმცა, ცოლის მუდმივად მოღალატე ქმრის მიმართაც იყო გარკვეული შეზღუდვები – შერცხვენილი ცოლი ტოვებდა ქმრის სახლს და მზითვიანად ბრუნდებოდა მამის სახლში. ამ უფლებას ცოლი მაშინაც იძენდა, როცა ქმარი თემს მიატოვებდა ან ცილისმწამებლურ განცხადებას აკეთებდა ცოლის მიმართ. გამართლებული იყო ცოლის მიერ ქმრის მიტოვება და სხვა მამაკაცთან წასვლა იმის გამო, რომ ქმარმა ის საარსებო საშუალებების გარეშე დატოვა. ყოფილი ქმრის დაბრუნების შემდეგ, ცოლი ვალდებული იყო მას დაბრუნებოდა, ხოლო ბავშვები საკუთარ მამებთან რჩებოდნენ (**ბკ-ი 135 მუხლი**). **ძვ. მესოპოტამიაში ქორწინება არ ითვლებოდა „წმინდა და ხელშეუხებლად“**. ურ-ნამუს კანონების თანახმად, კაცს შეეძლო ცოლის მიტოვება და ის მას 1 მინა ვერცხლს უხდიდა, თუ ეს უკანასკნელი ქორწინებამდე ქალწული, და ნახევარ მინას, თუ მანამდე – სხვა ქორწინებაში ნამყოფი იყო. ასურეთში ქმარს ცოლის მიტოვება ყოველგვარი გამოსასყიდის გადახდის გარეშეც შეეძლო. **ბკ-ი** მიხედვით კი, ცოლის მიტოვება ქმარს გარკვეული გარემოების დადგომის შემთხვევაში შეეძლო, კერძოდ: ქმარს არ შეეძლო კეთროვანი ცოლის მიტოვება (**142 მ**); მას შეეძლო უშვილო ცოლის მიტოვება, თუმცა – გამოსასყიდის გადახდისა და მზითვის უკან დაბრუნების პირობით (**138 მ**); მაგრამ ქმარი სახლში ვერ მოიყვანდა მხეველს, თუ ცოლი თვითონ არ მისცემდა ქმარს მონა-ქალს, რომელიც მათ შვილებს გაუჩენდა. ამ შემთხვევაში მონა-ქალი იყო მხოლოდ შვილების მშობელი და არა მათი დედა და ოჯახის დიასახლისი (**ბკ-ი, 146 მ**). მხოლოდ მფლანგველი და ქმრის შემარცხვენილი ცოლის მიტოვების უფლება ჰქონდა მამაკაცს ყოველგვარი გამოსასყიდის გადახდის გარეშე, ან მას შეეძლო ასეთი ცოლი მონა-ქალად დაეტოვებინა საკუთარ სახლში (**ბკ-ი, 141**).

ბკ-ი მიხედვით, **გარიგების ერთ-ერთი გავრცელებული ფორმა იყო შვილადაყვანა**, რომელიც ხორციელდებოდა ორი, მკაცრად განსაზღვრული, სამართლებრივი ფორმით: **1) შვილად აყვანილს მემკვიდრედ ნიშნავდნენ; 2) შვილად აყვანილი მემკვიდრედ არ ცხადდებოდა**. ორივე განსხვავებული ფორმის საფუძველზე იდო შვილადაყვანის განსხვავებული მიზნები. პირველ შემთხვევაში მიზანი იყო უშვილო ოჯახის გვარის გაგრძელება, მეორეში – მუშა ხელის შეძენა. შესაბამისად, შვილადაყვანის პირველ ფორმას ახორციელებდა მხოლოდ თავისუფალი მამაკაცი იმ თავისუფალი ბავშვების მიმართ, რომლებიც შეეს თავისუფალმა მშობლებმა. პირველი ფორმით შვილადაყვანილი პირი ყველანაირ კავშირს წყვეტდა გენეტიკურ ოჯახთან, მათ შორის – მემკვიდრეობის უფლებას. მემკვიდრეობის უფლების გარეშე, შვილადაყვანილ პირს შეეძლო საკუთარ ოჯახში დაბრუნება და მას მშვილებლის ქონებიდან სამემკვიდრეო წილიც ერგებოდა, თუ მან მშვილებლის ოჯახში ნაყოფიერად იშრომა (**ბკ-ი, 189**).

ღვიძლი შვილების სამემკვიდრეო უფლებებზე საუბრისას, უნდა აღინიშნოს, რომ, ტრადიციულად, სამკვიდრო მასიდან თანაბარ წილს მხოლოდ მამკვიდრებლის ვაჟიშვილები იღებდნენ. **შაკ-ის** თანახმად, უფროსს ვაჟს თვითონ შეეძლო სამკვიდრო წილის არჩევა; „სახლის, მიწის, ბაღების, მონებისა და პირუტყვის“ გაყოფის დროს, ქალიშვილები მამის ქონებიდან მხოლოდ მზითევს იღებდნენ. ძველ ბაბილონში ძალზედ გართულებული იყო ვაჟიშვილისათვის მემკვიდრეობის ჩამორთმევის პროცედურა. მამას არ შეეძლო ვაჟიშვილისათვის მემკვიდრეობის უფლების ჩამორთმევა მაშინაც კი, თუ შვილი მას მძიმედ შეურაცხყოფდა (**ბკ-ი, 169**). მამის ოჯახიდან მზითვის გარეშე დარჩენილი ქალიშვილი, მამკვიდრებლის გარდაცვალების შემდეგ, ძმებთან ერთად იღებს სამკვიდრო წილს (**ბკ-ი, 189**). **ბკ-ი** თანახმად, ქმრის მემკვიდრედ ცხადდებოდა ცოცხლად დარჩენილი მეუღლე, თუ მას ქმარმა, სიცოცხლეში, საჩუქრად არ გადასცა გარკვეული ქონება. ძველ ბაბილონში ანდერძით მემკვიდრეობის ნაირსახეობად ითვლებოდა ჩუქება.

საჩუქარი იყო ის ქონება, რომელიც, მზითვის სახით, ქალიშვილისათვის იყო განკუთვნილი, ან – ვაჟიშვილისათვის გადაცემული ქონების ნაწილი, რომლითაც მას საქორწინო გამოსასყიდი უნდა გადაეხადა, ან დისთვის მისაცემი მზითვეი შეექმნა; ან ცოლისათვის მიცემული ქონების ის ნაწილი, რომელიც, ქმრის გარდაცვალების შემდეგ, მას ნებისმიერი შვილისათვის უნდა გადაეცა.

საოჯახო და მემკვიდრეობით ურთიერთობებს – „ცოლისა და ქმრის მუდმივ ღმარმებს“ – ეძღვნება **შასტრების** რიგი თავებისა, **მკ-ის, ძირითადად III, IX და ართჰაშასტრასში – III წიგნის 3-7 თავები**.

„ქმრისა და ცოლის შესახებ ღმარმების“ ყველა მოთხოვნა მოწმობს, ძველინდურ საზოგადოებაში, ქალის დამცირებულ მდგომარეობაზე, რომ აქ ჯერ კიდევ ხელუხლებლად შენარჩუნდა დიდი პატრიარქალური (განუყოფელი) საოჯახო კლანები, რომელთა მეთაურები შეუზღუდავ ძალაუფლებას ფლობდნენ, საკუთარი ოჯახის წევრების მიმართ. საოჯახო ურთიერთობების სფეროში ყველაზე ნათლად გამოვლინდა სოციოკულტურული ტრადიციების, ჩვეულებითი სამართლის ნორმების გავლენა, რაზედაც მოწმობს მითითება ქორწინების რვა სხვადასხვაგვარ ფორმაზე. ქორწინების აღნიშნული ფორმები გავრცელებული იყო ძველ ინდოეთში და აუცილებლად პოვებდა ასახვას ძველინდურ

შასტრებში. ქორწინების პირველი ოთხი ფორმა ბრძანების მიერ იყო აღიარებული და წახალისებული. ეს ფორმები, ძირითადად, მამის მიერ საკუთარი ქალიშვილის გათხოვებაში მდგომარეობდა და გარკვეული მზითვის მიცემას გულისხმობდა. ქორწინების აღნიშნული ფორმები იყო: 1) ბრძანა (მკ-ი, III, 27); 2) დაივა; 3) არშა; 4) პრაჯაპატია. ბრძანების მიერ აღიარებული და წახალისებული ქორწინების ფორმებს უპირისპირდებოდა ქორწინების 4 განსხვავებული ფორმა: 1) ასურა – საპატარძლოს ყიდვა, რომელიც თუმცა აღიარებული იყო, მაინც იღვწებოდა ისევე, როგორც, დედ-მამის თანხმობის გარეშე, სიყვარულით დადებული ქორწინება; 2) პანდჰარვა, საპატარძლოს მოტაცების შედეგად დადებული ქორწინება; 3) რაქშასა და იძულებითი ქორწინება, ძალადობის გამოყენებით; 4) პაიშაჩა. ბოლო ოთხი ფორმა, ფაქტიურად, საპატარძლოს ყიდვას, ანუ ოჯახში დამატებითი მუშა-ხელის შემოყვანას გულისხმობდა. სწორედ ამიტომ იყო, რომ შასტრები ქორწინების პირველ ოთხ ფორმას ბრძანებსა და ქშატრიებს უწესებდნენ, ხოლო ვაიშიებისა და შუდრებისათვის დადგენილი იყო, საპატარძლოს გამოსყიდვით დადებული საქორწინო კავშირი. საპატარძლოს მოტაცებით დადებული ქორწინება (რომელიც, საბოლოო ჯამში გამოსასყიდის გადახდით მთავრდებოდა) პირველყოფილი საზოგადოების კიდევ ერთი გადმონაშთი იყო და ის პირდაპირ ეწინააღმდეგებოდა ქორწინების სხვა ფორმებს.

ოჯახში ქალის მთავარი დანიშნულება იყო შვილების გაჩენა და მათი აღზრდა. თანაც, შვილებს შორის უპირატესობა ვაჟიშვილებს ენიჭებოდათ, რომლებსაც გარდაცვლილი წინაპრებისათვის სულის მოსახსენიებელი რიტუალების ჩატარება ევალებოდა. შთამომავლობა და პირუტყვი იყო სიმდიდრის ძირითადი ნაირსახეობა. აქედან გამომდინარე, ბავშვის კანონიერ მამად მისი დედის ქმარი ითვლებოდა, მიუხედავად იმისა, იყო თუ არა ეს მამაკაცი ბავშვის ბიოლოგიური მამა. ასეთ ვითარებაში ქალი (ცოლი) შინაურ პირუტყვსა და მონა-ქალს (მხევალს) უთანაბრდებოდა, რომელთა შთამომავლობაც მეპატრონის კუთვნილება იყო (მკ-ი, IX, 52-55). მიუხედავად ცოდვად აღიარებისა, დაიშვებოდა ცოლისა და შვილების გაყიდვა (მკ-ი, XI, 69). ვაჟიშვილების გაყიდვა, ჩვეულებრივ, არ იწვევდა მათ მონად ქცევას. გაჩუქებული და მონად გაყიდული ვაჟიშვილები (უკიდურესი სიღატაკის გამო) ახალ ოჯახებში პირდაპირი ნათესავების უფლებებს იძენდნენ. ცოლი იყო არამხოლოდ ქმრის კუთვნილება, მისი პიროვნების (სხეულის) ნაწილიც. ამიტომ გაყიდული ცოლიც არ თავისუფლდებოდა საკუთარი ქმრის ხელისუფლებიდან (მკ-ი, IX, 46) და, ძველი ინდუსების წარმოდგენით, ქმარი გარდაცვალების შემდეგაც ინარჩუნებდა მასზედ საკუთარ უფლებებს. საუკუნეების განმავლობაში შენარჩუნებული, ტრადიციული დებულებები უკრძალავდა ქვრივ ქალებს ხელმეორედ გათხოვებას (მკ-ი, IX, 64) და მათი თვითდაწვის ჩვეულებას აწესრიგებდა, ქმრის დაკრძალვის დროს („სატი“).

უშიშროდ გარდაცვლილი ქმრის ცოლს ნათესავები ავადმუშავებდნენ ბავშვის გაჩენას მაზლის ან სხვა ახლობელი მამაკაცისაგან (მკ-ი, IX, 57-65); თუმცა, ჩვეულებითი სამართლის ეს არქაული ნორმა მხოლოდ დასაშვები და არა წახალისებული იყო, რადგან მას მკ-ი „პირუტყვისათვის დამახასიათებელ“ მოვლენად მიიჩნევდა (მკ-ი, IX 66). მკ-ი არც მამაკაცის მრავალცოლიანობას უწყობდა ხელს. თუმცა, ქმარს შეეძლო სახლში სხვა ცოლის მოყვანა, თუ პირველი ცოლი არ გამოირჩეოდა კეთილ-გონიერებით, სიქველით, ალკოჰოლს ეტანებოდა ან იყო მფლანგველი და ბოროტი ზრახვებისა (მკ-ი, IX, 80).

ცოლის მთავარი მოვალეობა იყო ქმრის პატივისცემა და მორჩილება. „თუ ცოლი არ შობს ბავშვებს, სხვა ცოლის მოყვანა ქორწინების მერვე წელს დაიშვება, თუ მკვდარ ბავშვებს შობს, – მეათე წელს, თუ მხოლოდ ქალიშვილებს შობს – მეთერთმეტე წელს, ხოლო თუ უხეშად საუბრობს – დაუყოვნებლივ“ (მკ-ი, IX, 81). უხეშ ქალების მიმართ დადგენილი საჯარიმო სანქცია შეიძლებოდა შეცვლილიყო საჯარო გაროზგვით, სავაჭრო მოედანზე და ამ სასჯელს კიდევ უფრო ამძიმებდა ის გარემოება, რომ ქალის გაროზგვა ჩანდალას (ხელმიუკარებელს) ევალებოდა (ართჰ., III, 3 (27-28)).

მკ-ი, ქორწინების ნამდვილობის პირობების განსაზღვრისას, არა თუ კრძალავდა, არამედ ხელშემწყობ გარემოებად მიიჩნევა არასრულწლოვანთა ქორწინებას (მკ-ი, IX, 88); თუმცა, ართჰაშასტრა (III, 3(1) ადგენდა ქალისა და მამაკაცის საქორწინო სრულწლოვანების ასაკს – 12 და 16 წელი, შესაბამისად.

სასურველი არ იყო, თუმცა დაიშვებოდა ვარნებს შორის ქორწინება, თუ ქმარი უფრო მაღალი ვარნის წარმომადგენელი იყო, ვიდრე ცოლი („ანულომა“ ქორწინება) და უმკაცრესად იკრძალებოდა მაღალი ვარნის წარმომადგენელი ქალის, დაბალი ვარნის წარმომადგენელ მამაკაცზე გათხოვება („პრატლომა“ ქორწინება).

ინდუიზმის პრინციპების სრული დაცვით, დჰარმაშასტრები კრძალავდნენ, ხოლო ართჰაშასტრა დასაშვებად მიიჩნევდა ქორწინების შეწყვეტას განქორწინების გზით, თუ: 1) მეუღლეებს სძულდათ ერთმანეთი; 2) თუ მეუღლეები სასტიკად ეყვრობოდნენ ერთმანეთს (ართჰ., III, 3 (15-17). ართჰ., დჰარმაშასტრებისაგან განსხვავებით, დასაშვებად მიიჩნევდა ქვრივი ქალების ხელმეორედ ქორწინებაში შესვლას.

შასტრები, ჩვეულებისამებრ, ქალებს საოჯახო საკუთრების მემკდრეთა წრიდან გამორიცხავდნენ, ისევე როგორც განდევნილ, ავადმყოფ, ინვალიდ, ჭკუასუსტ ოჯახის წევრებს. აგრეთვე, დადგენილი იყო, სხვადასხვა ვარნის წარმომადგენელი ქალების მიერ, შობილი ბავშვების განსხვავებული სამემკვიდრეო უფლებები. კერძოდ, შუდრა ქალისა და ორჯერდაბადებული მამაკაცის ქორწინების შედეგად შობილი ბავშვი არ იღებდა მემკვიდრეობას და მას მხოლოდ მამის მიერ ბოძებული მცირე

ქონება ერგებოდა (მკ-ი, IX, 155).

უნდა აღინიშნოს, რომ გარდაცვლილი შუდრას ქონების მემკვიდრეობის წესი ნაკლებად მკაცრი იყო და, თუ ის სიცოცხლეში, შეილად აღიარებდა მხევალთან შობილ ბავშვს, ეს უკანასკნელი მისი მემკვიდრე გახდებოდა (მკ-ი, IX, 179). მემკვიდრეობას მოკლებული პირები, მხოლოდ საკუთარი ნათესავეების (მემკვიდრეების) მოწვევების ამარა რჩებოდნენ. ხოლო ქალის განსაკუთრებული საკუთრება – სტრიდჰანა, მისი გარდაცვალების შემდეგ, ყველა მის შვილს, მათ შორის, ქალი-შვილებსაც, მემკვიდრეობით გადაეცემოდა.

ძველ ჩინეთში ოჯახი ატარებდა პატრიარქალურ ხასიათს. დიდ საოჯახო კავშირებს ახასიათებდათ სიმტკიცე. დიდი ოჯახის სათავეში, რომელიც სამეურნეო ერთეულიც იყო, ოჯახის უხუცესი მამაკაცი იდგა, რომელსაც ოჯახის ყველა დაარჩენი წევრი ემორჩილებოდა: ცოლები და მხევლები, ვაჟიშვილები და შვილიშვილები, მათი ცოლები და შვილები, მონები და მოსამსახურეები.

ოჯახის უფროსი გამორდილი ოჯახის მბრძანებლისა და ქონების მესაძირის როლში. „მამის“ ცნება იეროგლიფი – „ფუ“ – თი აღინიშნებოდა, რაც მათრახიან ხელს ნიშნავდა, – ოჯახის დაუმორჩილებელი წევრის დასჯის სიმბოლო.

მიწაზე კერძო საკუთრების განვითარებასთან ერთად, შესუსტდა დიდი საოჯახო კავშირები, რასაც კიდევ უფრო შეუწყო ხელი ლეგისტების პოლიტიკამ. დიდი საოჯახო კავშირების, საოჯახო კლანების სეპარატიზმის წინააღმდეგ ბრძოლამ, განაპირობა ქრ.შ-მდე 356-350 წწ., დიდი ოჯახების იძულებითი დაშლის პროცესი, რითაც ხელი შეეწყო ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფო ხელისუფლების შექმნას. ეს მოვლენა შან-იანის სახელთან არის დაკავშირებული. თუმცა, დიდი პატრიარქალური ოჯახის არსებობა და მისთვის დამახასიათებელი მკაცრი წესები (სოციალურ-ეკონომიკური უჯრედი) მომდევნო საუკუნეებშიც შენარჩუნდა.

საოჯახო სამართლის საფუძველში იდო კონფუციანელთა წარმოდგენები ოჯახის – პირველადი სოციალური უჯრედის შესახებ, რომელიც ბუნებითი კანონების საფუძველზე ფუნქციონირებდა, სოციალური წესრიგის ზოგადი სისტემის შიგნით. ქორწინების უპირველესი დანიშნულება იყო ოჯახის ფიზიკური და სულიერი გამრავლება და განმტკიცება, რაც ნაყოფიერი შობადობის (უმთავრესად მამაკაცების) შედეგად მიიღწეოდა.

შთამომავლობის არყოფილება, კონფუციანელობა, ვაჟიშვილების მხრიდან, მშობელთა უპატივცემულობის ყველაზე მძიმე ნაირსახეობად მიიჩნეოდა. ქორწინების ნამდვილობისათვის რამდენიმე პირობა იყო დადგენილი, კერძოდ:

1) ქორწინებას სასიძოსა და საპატარძლოს ოჯახები, ან თვით სასიძო და საპატარძლოს ოჯახი დებდნენ, რაც კერძო შეთანხმებით იყო განმტკიცებული, რომლის დარღვევა არამხოლოდ გარკვეული მატერიალური ზარალის ანაზღაურებას, არამედ ოჯახის უხუცესების, სისხლის სამართლის წესით, დასჯას იწვევდა;

2) ტრადიციული წარმოდგენა იმის შესახებ, რომ ქორწინება – არამხოლოდ ცოცხლებს შორის, არამედ გარდაცვლილთა შორის ისეთი შეთანხმებაა, რომელშიც ეს ძალები ძალზედ დაინტერესებულნი არიან, რადგან ცოლის შეძენა და მისი ნაყოფიერება მთავარი მონაპოვარია (მაშასადამე, სავალდებულოა ნიშნობის შესაბამისი რიტუალის მოწეობა, რომლის დროს სასიძოს ოჯახს საპატარძლოსათვის გარკვეული საჩუქრები უნდა მიერთმია (ფული, სამკაულები, პირუტყვი) და წინაპართა ტაძარში საზეიმო პარაკლისიც გადაეხადა);

3) თუ შანის-ინის დროინდელ, ძველ ჩინეთში ქორწინება ნათესავეებს შორისაც დაიშვებოდა, მომდევნო პერიოდში ქორწინება არამხოლოდ ნათესავეებს შორის, არამედ მოგვარეებს შორისაც აიკრძალა, რათა უნებლიედ არ მომხდარიყო მონათესავე ოჯახების ერთმანეთში შერევა. ძველ ჩინურ საზოგადოებაში საოჯახო საგვარეულოების სიმცირემ განაპირობა ამ მკაცრი წესიდან გამონაკლისის დაშვება – „დამატებითი მეორეხარისხოვანი ცოლების“ ყიდვის დროს (ლიძის I წიგნი);

4) ლიძის V წიგნში განმტკიცდა საქორწინო ასაკის თავისებური ზედა და ქვედა ზღვარი: მამაკაცებისათვის – 16-დან 30 წლამდე; ქალისათვის – 14-დან 20 წლამდე, რაც წინაპართა რისხვისა და მოთმინების საზღვრის, თავისებურ დაფიქსირებად, მიიჩნეოდა უღირსი და უმადური შთამომავლობის მიმართ. აღნიშნული ასაკობრივი ცენზების დაცვა ძველად თვით სახელმწიფოს ევალებოდა, რომელიც მკაცრად სჯიდა მათ დამრღვევთ. ამ მიზნით, სპეციალური მოხელე ადგენდა, ზედა საქორწინო ასაკს მიღწეული, მამაკაცებისა და ქალების სიას და მეთვალყურეობდა, რათა 30 წელს მიღწეულ მამაკაცს აუცილებლად ექორწინა მხოლოდ 20 წლის ასაკის ქალზე;

5) დადგენილი სოციალური წესრიგის ერთ-ერთი ფუძემდებლური პრინციპი იყო მონოგამია: „ერთი ქმარი – ერთი ცოლი“, თუმცა, ის თავისებურად სრულდებოდა და მკაცრ ერთგულებას, ქმრის მიმართ, მხოლოდ ცოლისაგან მოითხოვდა. ქმარს დიდი რაოდენობით „დამატებითი“ (მეორეხარისხოვანი) ცოლებისა და მხევალი ქალების ყოლის უფლება ჰქონდა (განსაკუთრებით ცოლის უნაყოფობის დროს). მათი რიცხვი მამაკაცის სოციალურ მდგომარეობაზე იყო დამოკიდებული;

6) ქორწინების დამაბრკოლებელ გარემოებად ქმრისა და მისი ნათესავეების გლოვის ვადებიც მიიჩნეოდა. აგრეთვე, დანაშაულისათვის დასჯილ პირთან ქორწინებაში შესვლა;

7) იკრძალებოდა წოდებათაშორისი ქორწინება, რაც სისხლის სამართლის წესით ისჯებოდა, განსაკუთრებით, თავისუფალ ადამიანსა და მონას შორის ქორწინება, რაც ქურდობის დანაშაულად

კვალიფიცირდებოდა. ტრადიციული ჩინური სამართალი, სხვა ძველადმოსავლური სამართლებრივი სისტემებისაგან განსხვავებით, არა თუ ნებას რთავდა, სასურველადაც კი მიიჩნევდა, განქორწინების გზით, ქორწინების შეწყვეტას და სისხლის სამართლის წესით სჯიდა მეუღლეებს, თუ ისინი არ განქორწინდებოდნენ „მეუღლის მოვალეობის დარღვევის შემთხვევაში“. ამ ქმედებაში იგულისხმებოდა ზიანის მიყენება შეურაცხყოფით, ცემა-გვემით, დასახიჩრებით – მეუღლის ან მისი ნათესავების მიმართ. განქორწინების მოთხოვნა არამხოლოდ მეუღლეებს, არამედ მათ ნათესავებსაც შეეძლოთ.

ქალს თითქმის არ შეეძლო განქორწინების მოთხოვნისადმი შეწინააღმდეგება. ძველი წესის თანახმად, ცოლი ქმრის გვერდით რჩებოდა „მიწიერ და იმქვეყნიურ სამყაროში“ (ლიბი, XI წინი): ის მეორედ ვერ გათხოვდებოდა. თუმცა, უსაფუძვლო განქორწინების მოსურნე ქმარიც კატორღული სამუშაოების შესრულებით ისჯებოდა; ქმარი ვერ განქორწინდებოდა ცოლთან, თუ ეს უკანასკნელი მის მშობლებს გლოვობდა. ქმრის პასუხისმგებლობა ცოლის ნამოქმედარზე იმაში მდგომარეობდა, რომ ის მისი თავმდელები იყო, ცოლის მიერ ჩადენილი ყველა სამართალდარღვევის გამო, მძიმე დანაშაულის გარდა.

ძველად მამას შეეძლო საკუთარი შვილების გაყიდვა. ეს წესი მხოლოდ უფროს ვაჟიშვილზე არ ვრცელდებოდა, რადგან ის, სხვა შვილებთან შედარებით, უპირატესობით სარგებლობდა. ვაჟიშვილის, შვილიშვილის, რძლის ცემით მკვლელობა მამა, დედა, პაპა და მამის მხრიდან ბებია დაუსჯელნი რჩებოდნენ და ეს წესი XIX საუკუნემდე შენარჩუნდა. ისჯებოდნენ ვაჟიშვილები და შვილიშვილები, რომლებსაც სურდათ დიდი ოჯახიდან გამოყოფა და საოჯახო ქონების ნაწილის მითვისება. ოჯახში დადგენილი ნათესაური ურთიერთობები და ოჯახის წევრთა უფროს-უმცროსობის სტატუსი განაპირობებდა სასჯელის სიმძიმეს როგორც „საოჯახო“, ისე სხვაგვარი დანაშაულის გამო.

3) სისხლის სამართლის ინსტიტუტების ევოლუცია, ძველი აღმოსავლეთის სამართლის მიხედვით

I. დანაშაული

ძველი მესოპოტამიის სამართლებრივი აზრი ვერ განვითარდა იმ დონემდე, როცა კანონმდებლობაში შესაღებელი იქნებოდა სისხლის სამართლის ზოგადი პრინციპების, აბსტრაქტულად ჩამოყალიბებული იმ ნორმების განმტკიცება, რომლებიც ეხებოდა ბრალის ფორმების, პასუხისმგებლობის დამამძიმებელი, შემამსუბუქებელი, გამომრიცხავი გარემოებების, თანამონაწილეობის, დანაშაულის მცდელობის ცნებებს. თუმცა, აღნიშნული ცნებების შესახებ გარკვეული მითითება მაინც გვხვდება **ხკ-ში**, კერძოდ, განზრახ და გაუფრთხილებლობით ჩადენილი დანაშაულს შორის განსხვავებების შეცნობა (**ხკ-ი, 206, 207 მმ.**), თანამონაწილეობა (დამხმარე და წამქეხებელი), დანაშაულის განუცხადებლობა ან დაფარვა, პასუხისმგებლობის დამამძიმებელი გარემოებები და სხვა. მაგალითად, ჩხუბში მიყენებული დაზიანება, რომელმაც თავისუფალი ადამიანის სიკვდილი გამოიწვია, ჯარიმის დაკისრებით ისჯებოდა, რომლის მოცულობა იმის მიხედვით განისაზღვრებოდა, თუ ვინ იყო დაზიანებული: ავილუმი, თუ მუშქენუმი. აღნიშნული ნორმა გამონაკლისად იქცა ჩვეულებითი სამართლის ზოგადი წესიდან. ადამიანის განზრახი ან გაუფრთხილებლობით მკვლელობა დამნაშავეს ან მისი ნათესავის სიკვდილით დასჯას იწვევდა. ჩხუბში გაუფრთხილებლობით მიყენებული დაზიანება, **ხმ-ის** მიხედვით, თავისუფალ ადამიანს სასჯელისგან ათავისუფლებდა. განსაკუთრებული სისასტიკით – დაუყოვნებლივ კოცონზე დაწვა – ისჯებოდა, ხანძრის დროს ჩადენილი, ქურდობა (კვალიფიციური ქურდობა) (**ხკ-ი, 25 მ.**), ქალის თანამონაწილეობა საკუთარი ქმრის მკვლელობის დანაშაულში (**ხკ-ი, 153 მ.**).

ამასთანავე, ძველი მესოპოტამიის სამართლის წყაროები იმაზეც მოწმობენ, რომ აღნიშნულ ცივილიზაციებში ჯერ კიდევ აქტიურად გამოიყენებოდა პირველყოფილი საზოგადოების არქაული ნორმები, კერძოდ: თვითგასწორება, კოლექტიური სათემო პასუხისმგებლობა, ობიექტური შერაცხვა.

შაკ-ის მიხედვით, ცოლის მიმართ „მართლმსაჯულება“ მისი ქმრის კომპეტენციაში შედიოდა, რომელიც წვევტდა ცოლის დასჯის ან პატიების საკითხს. ქმარს შეეძლო ცოლის გამო, საკუთარ თავზე აეღო პასუხისმგებლობა, ამ უკანასკნელის მიერ ქურდობის დანაშაულის ჩადენის შემთხვევაში. მასვე შეეძლო ცოლის გამოსყიდვა, ნაქურდალის უკან დაბრუნების გზით, თუმცა – ქალს ყურებს კვეთდნენ. ქურდ ქალს, რომელზეც ქმარი უარს იტყვოდა, ცხვირის მოკვეთა ემუქრებოდა და ნაქურდალის მესაკუთრეს შეეძლო „მისი წაყვანა“. თუ ცოლი საკუთარ ქმარს გაქურდავდა, მას ქმარი ასევე ყურების მოკვეთით სჯიდა (**შაკ-ი, 3, III. ხკ-ის (129 გ.)** მიხედვით, ქმრის მოღალატე ცოლი წყალში გადაგდებით ისჯებოდა, თუ მას ქმარი დანაშაულს არ აპატიებდა. **23-ე მუხლის** თანახმად, თემის ტერიტორიაზე ჩადენილი ძარცვის გამო, „როცა მძარცველი არ იქნებოდა დაკავებული“, დაზარალებულს მიყენებულ ზიანს მთელი თემი და მისი მეთაური – „რაბიანუმი“ უნაზღაურებდა.

ძველი მესოპოტამიური კანონმდებლობის საერთო ნიშანი იყო განსაკუთრებული სისასტიკე, რითაც უფრო **შაკ-ი** გამოირჩეოდა. დანაშაულის უდიდესი რაოდენობა სიკვდილით დასჯას გულისხმობდა (**ხკ-ის** მიხედვით, 30 დანაშაული), რომლის დროს ტალიონის პრინციპის გამოყენებას ჰქონდა ადგილი არა მხოლოდ განზრახი დანაშაულის, არამედ გაუფრთხილებლობით ჩადენილი დანაშაულის დროს.

როდესაც დანაშაულის სახეებზე ვსაუბრობთ, **ხკ-ში** განმტკიცებული დანაშაულის შემადგენლობის სისტემატიზირებას უნდა ვეცადოთ და ერთმანეთისგან გავმიჯნოთ დანაშაულის შემდეგი სახეების

ჯგუფები: 1) პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის ჯგუფი; 2) საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის ჯგუფი; 3) ოჯახის სიმტკიცისა და ოჯახური ცხოვრების სიწმინდის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის ჯგუფი.

პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის ჯგუფში შედიოდნენ: განზრახ და გაუფრთხილებლობით ჩადენილი მკვლელობა (ცოლის მიერ ქმრის მკვლელობა, ექიმის მიერ წარუმატებლად ჩატარებული ოპერაცია, რომელმაც ავადმყოფის სიკვდილი გამოიწვია, კრედიტორის სახლში მოვალის შიმშილით სიკვდილის პირამდე მიყვანა), სხეულის დაზიანება (ასოთმოდება), სიტყვითა და მოქმედებით შეურაცხყოფის მიყენება, ცრუ ბრალდება, ცილისწამება.

დანაშაულის მეორე ჯგუფს საკუთრების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული წარმოადგენდა. მკაცრად ისჯებოდნენ ქურდები და კერძო პირებისგან, დანაშაულებრივი გზით, მოპოვებული ნივთების შეძენი. თუმცა, განსაკუთრებით მკაცრად ისჯებოდა სასახლისა და ტაძრის ქონების ხელმყოფი პირი. ზოგადი წესიდან გამონაკლისის სახით, ხკ-ის 6 მუხლში, აბსტრაქტულ ფორმაში ჩამოყალიბებული იყო სასახლისა და ტაძრის საკუთრების ხელყოფის მცდელობის დანაშაულის შემადგენლობა. ქურდობისა და ძარცვის გარდა, ქონებრივი დანაშაულის ჯგუფს მიეკუთვნებოდა: მონისათვის მონობის დამღის მოშლა (ხკ-ი, 226-227 მმ.), თამქარის ან მეფახშის თაღლითობა, მოვალის მიმართ (ხკ-ი, 90-95, 108), სხვისი ქონების მოსპობა და დაზიანება, პირუტყვის მიერ ნათესავების წახდება (ხკ-ი, 57 მ.) და სხვა.

დანაშაულის მესამე ჯგუფში საოჯახო ცხოვრების სიწმინდის და ოჯახის სიმტკიცის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული შედიოდა: სისხლის აღრევა, მრუშობა, სიძვა (ხკ-ი, 129, 133, 143), გაუპატიურება (ხკ-ი, 130), ახალშობილი ბავშვის მოტაცება და შეცვლა (ხკ-ი, 14, 194), ცოლის მიერ ქმრის მართლსაწინააღმდეგო და თვითნებური მიტოვება, გაქცეული ქალის დაფარვა, ქმრიანი ქალის მოტაცება. დანაშაულის აღნიშნული ჯგუფის გამო სასჯელის შეფარდებისას, მხედველობაში მიიღებოდა არამხოლოდ დამნაშავესა და დაზარალებულის სოციალური მდგომარეობა, არამედ მათი სქესი და საოჯახო სტატუსი. შაკ-ის მიხედვით, შედარებით მსუბუქად ისჯებოდა პირი, რომელიც გასათხოვარ ქალს გააუპატიურებდა (შაკ-ი, 55-56, III).

ძველმესოპოტამიური სამართლის წყაროები სასჯელის შემდეგ სახეებს ასახელებდნენ:

- 1) სიკვდილით დასჯა ხდებოდა კოცონზე დაწვის, წყალში დახრჩობის, სარზე ჩამოცმის ფორმით;
- 2) ხშირად იყენებდნენ სხეულის დამაზიანებელ სასჯელს (ასოთმოდებას): ხელის მოკვეთა, თითების, ყურის, ენის მოკვეთა, მათ შორის ტალიონის პრინციპით (თვალი თავლისა წილ, კბილი კბილისა წილ, ხელი ხელისა წილ, განტეხა განტეხისა წილ), თუ დაზარალებული და დამნაშავე პირები სოციალური მდგომარეობით თანასწორნი იყვნენ;
- 3) სასჯელის აღნიშნული სახეებს გვერდით გეხედება: მონადქცევა, თემიდან და ოჯახიდან განდევნა (გაძევება, მოკვეთა), ჯარიმა (კომპოზიცია – სისხლის ფასის დადგენა, სისხლის დაურდება), იძულებით სამუშაოზე განმწესება (კატორღა), დაშანთვა, ჯოხით ცემა (გვემა);
- 4) ჯარიმა, დატაცებული ქონების ღირებულებების მრავალგზისი ანაზღაურების სახით, სიკვდილით დასჯას უტოლდებოდა. წინასწარი შეცნობით, დაკისრებული ჯარიმის გადახდის შეუძლებლობა (მაგ., სასახლიდან ან ტაძრიდან გატაცებული ხომალდის, კამეჩის ღირებულების 30-მაგი ჯარიმა), დამნაშავეს გარდაუვალ სიკვდილს გულისხმობდა. ჯარიმის ოდენობის (ისევე, როგორც ასოთმოდებითი სასჯელის სიმძიმე) მთლიანად იყო დამოკიდებული დამნაშავესა და დაზარალებულის სოციალურ მდგომარეობაზე.

ძვ. ინდოეთში სამართლის მჭიდრო კავშირმა რელიგიასა და ზნეობასთან, განაპირობა ძველინდური სამართლის მთავარი მახასიათებელი ნიშანი, რომელიც იმაში მდგომარეობდა, რომ დანაშაული და ცოდვა ერთმანეთისაგან ჯერ კიდევ არ იყო მკვეთრად გამიჯნული. დანაშაულისა და ცოდვის დიფერენცირების საფუძველში, მკ-ის მიხედვით, არა თვით სამართალდარღვევის, არამედ სამართალდარღვევისათვის შეფარდებული სასჯელის ხასიათი იდო. ერთ შემთხვევაში – დანაშაულისათვის ჯარიმა და სხეულებრივი სასჯელი იყო გათვალისწინებული, მეორისათვის – ცოდვის გამოსყიდვა. კერძოდ, მკ-ში უდიდეს ცოდვად ისეთი ქმედება მიიჩნეოდა, რომელიც ბრალეულის რიტუალურ უწმინდურობასა და უმძიმესი გამოსყიდვის აუცილებლობას იწვევდა, მაგალითად, ბრაჰმანის მკვლელობა, ღოთობა, ქურდობა, გურუს (მასწავლებლის) ცოლთან მრუშობა. აგრეთვე ასეთი ცოდვის ჩამდენ პირთან ურთიერთობა (მკ-ი, XI, 55). სხვა თავში ასეთივე ქმედება (მკ-ი, IX, 235) დელიქტი-დანაშაულის კატეგორიისადმი არის მიკუთვნებული, რომლის შედეგად, სასჯელის სახით, დადგენილია საკუთრების ჩამორთმევა და ქვეყნიდან გაძევება (ატიმია). აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ისეთი უმძიმესი ცოდვა, როგორიც იყო დიდ ცოდვილთან ურთიერთობა, დანაშაულად არ მიიჩნეოდა. ზოგადად აღსანიშნავია, რომ ძველი სამყაროს სამართალში დანაშაულის ცნებაზე საუბარი მხოლოდ პირობითად თუ შეიძლება, ვინაიდან ამ პერიოდში საერთოდ არ არსებობდა კერძო სამართალდარღვევის – დელიქტისა და დანაშაულის მკვეთრი გამიჯვნა.

კონკრეტული დანაშაულის განხილვისას, შასტრები ზოგადი ცნებებიდან, პრინციპებიდან ამოდიან: აღიარებენ ბრალის ფორმებს (განზრახვასა და გაუფრთხილებლობას), აუცილებელ მოგერიებას, რეციდივს, თანამონაწილეობას, პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელ და დამამძიმებელ გარემოებებსა და სხვა. პასუხისმგებლობის გამომრიცხავ გარემოებად მიიჩნეოდა: სახლში სხვა ქალის ყოფნა, თუ სახლის მეპატრონემ არ იცოდა ამის შესახებ ან ქალი სახლში, სახლის მეპატრონის ნების საწინააღ-

მდგომარეობა იმყოფებოდა (ართჰ., III, 4 (8); მეკლელი თავისუფლდებოდა პასუხისმგებლობისაგან, თუ მეკლელობას თავდაცვის, მსხვერპლად შეწირული საჩუქრების დაცვის, ქალისა და ბრაჰმანის დაცვის მიზნით ჩაიდენდა (აუცილებელი მოგერიება, მკ-ი, VII, 349). თანაც, ამ დროს მნიშვნელობა არ ჰქონდა მსხვერპლის მდგომარეობას, ანუ ბავშვი, გურუ, ღრმად მოხუცი ან, თუნდაც, ველებში ღრმად განსწავლული, ბრაჰმანი ყოფილიყო მოკლული. პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელ გარემოებად მიიჩნეოდა სიტყვიერი ან ფიზიკური შეურაცხყოფით ჩადენილი დანაშაული, განზრახვის გარეშე ჩადენილი ქმედება და დამნაშავეს მდგომარეობა (ნასვამი ან გონებაწახდენილი) (ართჰ., III, 18(10); 17(14)). შემამსუბუქებელ გარემოებად ზოგჯერ ის ფაქტი მიიჩნეოდა, რომ დამნაშავე არა საკუთარი ნებით, არამედ სხვა პირის პირდაპირი მითითებით მოქმედებდა (ვისგანაც დამოკიდებული იყო). ასეთ შემთხვევაში მასზედ დაკისრებული ჯარიმა ორჯერ ნაკლები იყო, ვიდრე წამქეზებისათვის დაკისრებული გადასახადი. შემამსუბუქებელ გარემოებად ითვლებოდა დამნაშავესათვის თავსდატეხილი უბედურება.

პასუხისმგებლობის დამამძიმებელ გარემოებად მიიჩნეოდა: დანაშაულის ჯგუფური ხასიათი (ართჰ., III, 19(16); რეციდივი. სასჯელის შეფარდებისას, როგორც ზოგადად ძველადმოსავლურ სამართალში, ძველინდური სამართალი ითვალისწინებდა დამნაშავესა და დაზარალებულის პირად სტატუსს, მათ სქესს, ასაკს, ვარნულ კუთვნილებასა და მათ შორის ნათესაური კავშირის არსებობას. როგორც წესი, უფრო მაღალი ვარნული სტატუსი უმსუბუქებდა დამნაშავეს პასუხისმგებლობას, ხოლო დაზარალებულის უფრო მაღალი ვარნული სტატუსი ამძიმებდა მას, გარდა ქურდობის დანაშაულის ჩადენის შემთხვევისა, როცა საპირისპირო პრინციპი მოქმედებდა. მკ-ის მიხედვით, ამ შემთხვევაში ბრაჰმანი უფრო დიდი ჯარიმის დაკისრებით ისჯებოდა, ვიდრე შუდრა. განსაკუთრებით ისჯებოდა მეფისა და ტაძრის ინტერესების ხელყოფა.

ძველადმოსავლურ სამართალს კიდევ ერთი თავისებურება ახასიათებდა, კერძოდ, სამართლის წყაროებში თითქმის არ გვხვდება, ე.წ. სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის თუნდაც მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი ჩამონათვალი. მიუხედავად ამისა, ძველადმოსავლურმა სამართალმა მაინც იცოდა დანაშაულის აღნიშნული სახე, კერძოდ, ძველინდური **ნარადა** ითვალისწინებდა მძიმე სასჯელის შეფარდებას, „მტრული“ განზრახვით, იარაღის უკანონო ტარებისათვის; ართჰ. (III, 18(12)) განსაზღვრავდა ყველაზე დიდ ჯარიმას საკუთარი ქვეყნისა ან სოფლის შეურაცხყოფისათვის.

წყაროებში გამოყოფილია ისეთი სახის სამართალდარღვევა, როგორიც იყო **ღვთისგმობა და თანამდებობრივი დანაშაული**. დანაშაულის პირველ სახეს მიეკუთვნებოდა: ღმერთებისა და წმინდა ადგილების შებლაღვა (ართჰ., III, 18(12)), წმინდა წყალსატევის დაგირაგება (ართჰ., III, 10(12)), **მეორე სახეს** – მეფის მოსამსახურეთა მექრთამეობა, მათ შორის მდგომარეობის ბოროტად გამოყენება, ცრუ ბრძანებების შედგენა და გაცემა (მკ-ი, IX, 231-232).

ნორმების უდიდესი ნაწილი „ძალადობის“ ცნების ქვეშ გაერთიანებულ დანაშაულის ჯგუფში შედის, რაც, ფაქტიურად, პიროვნების წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულს გულისხმობდა. აღნიშნული სახის დანაშაულში შედიოდნენ: 1) **მეკლელობა**, რომელიც დამნაშავეს სიკვდილით დასჯას ითვალისწინებდა; ყველაზე მძიმე დანაშაულად ბრაჰმანის მეკლელობა ითვლებოდა, ხოლო თვითონ ბრაჰმანი არ ისჯებოდა სიკვდილით, მეკლელობის ჩადენის შემთხვევაშიც კი. ასეთი დანაშაულისათვის ის ქვეყნიდან გაძევებით ისჯებოდა.

2) **სხეულის დაზიანება შასტრებში** განიხილებოდა ქმედებით მიყენებული შეურაცხყოფის კონტექსტში და, მათ შორის, **ართჰაშასტრა** გამოჰყოფდა: მიკარებას, ხელის მოქნევას, დარტყმას (ართჰ., III, 19(1)). ასეთი დანაშაულისათვის შეფარდებული ჯარიმის ოდენობა ვარირებდა დამდგარი შედეგის მიხედვით: გამოიწვია, თუ არა ცემამ სისხლის ღვრა ან „თითქმის სიკვდილი“; მოტეხილი იყო თუ არა ხელი, ფეხი; ამოგდებული იყო თუ არა კბილი, მოკვეთილი იყო თუ არა ყურები, ცხვირი, დაკარგა თუ არა დაზარალებულმა გადაადგილების, საუბრის, საკვების მიღების უნარი. ამ შემთხვევაში, ჯარიმის გადახდის გარდა, დამნაშავეს საექიმო ხარჯების გადახდაც ევალებოდა, დაზარალებულის სასარგებლოდ (ართჰ., II 19(12)). ჯგუფური ცემა-გვემა, თითოეული დამნაშავესათვის, ჯარიმის გაორმაგებული ოდენობის შეფარდებას გულისხმობდა.

ართჰაშასტრა, სიტყვიერი შეურაცხყოფის დანაშაულს, მიაკუთვნებდა „ლანძღვას, დამცირებასა და მუქარას“, თანაც მხედველობაში მიიღებოდა შეურაცხყოფელი სიტყვების ფარული და ღია მნიშვნელობა და ის, თუ რამდენად შეესაბამებოდა შეურაცხყოფა სინამდვილეს.

შასტრებში, ადამიანის სიცოცხლის გვერდით, დაცულ სიკეთედ ადამიანის ღირსება მიიჩნეოდა, რომლის ხელყოფაც, ასევე პირის ვარნულ-წოდებრივი კუთვნილების მიხედვით ისჯებოდა. თუ თანაბარი სოციალური სტატუსის მქონე პირები, ერთმანეთს სიტყვით ან მოქმედებით შეურაცხყოფდნენ, დამნაშავე მხარე, ჩვეულებრივ, ჯარიმის დაკისრებით ისჯებოდა. ასევე ხდებოდა მაშინ, თუ დამნაშავე მხარე უფრო მაღალი ვარნული სტატუსის მქონე პირი იყო (მკ-ი, VIII, 276, 268). ხოლო, თუ შეურაცხმყოფელი ქმედება ჩადენილი იყო შუდრას მიერ, ორჯერ დაბადებულთა კასტის წარმომადგენლის მიმართ, მას მძიმე სხეულებრივი სასჯელი ემუქრებოდა – ენის, ტუჩების, ხელების, ფეხების მოკვეთა, კასტრაცია (მკ-ი, VIII, 270-280).

შასტრებში მითითებულ, ერთ-ერთი უძველეს და უმძიმეს, ცოდვად და დანაშაულად მრუშობა ითვლებოდა. მკ-ში, მრუშობის შესახებ, ნორმები მეკლელობის დანაშაულის შემდეგ მოდიან.

მრუშობაში ბრალდებული პირები სიკვდილით ისჯებოდნენ. **შასტრებში** ამ დანაშაულს ძალზედ ფართო განმარტება აქვს: სხვის ცოლთან საიდუმლო საუბარი, მასთან არშეიკი, მის ტანსაცმელთან მიკარება და სხვა. აღსანიშნავია, რომ თუ ქმარი ცოლს მრუშობას აიძულებდა, ქალი არ ისჯებოდა (მკ-ი, VIII, 362; ნარადა, I, 183). **შასტრები** ერთმანეთისგან არ განასხვავებდნენ მრუშობასა და გაუპატიურებას (ქალიშვილისათვის პატივის ახდა, მისი ნების საწინააღმდეგოდ) (მკ-ი, VIII, 364). ამ დანაშაულისათვის სხეულებრივი სასჯელის შეფარდება იყო გათვალისწინებული, თუ დამნაშავე და დაზარალებული განსხვავებული სოციალური სტატუსის მქონენი იყვნენ. ხოლო სტატუსით თანასწორი პირი მხოლოდ დიდი ჯარიმის გადახდით კმაყოფილდებოდა. უმაღლესი ვარნის წარმომადგენელ ქალთან მრუშობაში მხილებული შუდრა კასტრაციით ისჯებოდა.

3) შასტრებში დიდი ადგილი ეთმობა **ქონებრივ დანაშაულს** – ქურდობა, ძარცვა, რომლებიც პიროვნების წინააღმდეგ მიმართულ, ცილისწამებისა და მრუშობის დანაშაულთან გათანაბრებულ ქმედებად მიიჩნეოდა, რადგან **ქონება, ძველი ინდუსის მართლშეგნებაში, პიროვნების გაგრძელება, მასთან უწყვეტ კავშირში მყოფი სიკეთე იყო.** ქონებრივ ასპექტში განიხილებოდა, მაგ., ქალისა და ცოლის მდგომარეობა. სწორედ ამის გამო გვხვდება **დჰარმაშასტრებში** ხშირი ასოციაციები მრუშობასა და სანახების წახდენის დანაშაულთან (ქალი მინდვრის, ხოლო მამაკაცი – მარცვლეულის განსახიერება იყო – მკ-ი IX, 32-33). აღსანიშნავია, რომ **იაჯნავალკია** უძიმეს დანაშაულად მკვლელობას და სხვისი ქონების განადგურებას მიიჩნევდა. ამ ლოგიკასთან სრულ შესაბამისობაში, „საერო“ **არტაშასტრა (წიგნი III, თავი 19)**, ერთი რუბრიკის – „მოქმედებით შეურაცხყოფა“ ქვეშ ათავსებს შემდეგი შინაარსის სამართლის ნორმებს: სიტყვითა და მოქმედებით შეურაცხყოფას, სხეულებრივი ზიანის მიყენებას, მკვლელობას, ქურდობას, სხვისი ნივთის დაზიანებას, სხვისი პირუტყვის დასახიერებასა და ცემას. თუმცა, **შასტრებში** ერთმანეთისაგან მკვეთრად არის გამოიჯნული ძარცვა, ანუ იძულებითი მოქმედებით ნივთის მითვისება, მესაკუთრის თანდასწრებით და ქურდობა – ნივთის მითვისება მესაკუთრის არყოფნის დროს ან მის ჩუმად, რაც შესაძლოა მიღებული სხვისი ნივთის დაფარვაში ან ამ ფაქტის უარყოფაში მდგომარეობდა.

დანაშაულის დასახელებული სახეების მიმართ, გათვალისწინებული იყო **სასჯელის** სხვადასხვა სახე, რომელთა სრული და ამომწურავი ჩამონათვალი **შასტრებში** არ გვხვდება. მანუს კანონებით (VI-II, 310), მეფეს მოეთხოვებოდა უკანონობის აღმოფხვრა სამი ხერხით: 1) დაპატიმრებით; 2) ბორკილების დადებით და 3) სხვადასხვა სახის სხეულებრივი სასჯელის გამოყენებით. მანუს კანონების სხვა ადგილი (VIII, 129) ასახელებს: **შენიშვნას, საყვედურს, ჯარიმას, სხეულებრივ სასჯელს, სიკვდილით დასჯას.** თუმცა, მასში არაფერია ნათქვამი **გამაწილებელ სასჯელზე – დაშანთვა, თავის გადაპარსვა, ქვეყნიდან გაძევება, კასტიდან და ოჯახიდან განდევნა (მოკვეთა – ატიმია),** რომლებსაც ხშირად იყენებდნენ, რაზეც მოწმობენ სხვა შლოკები.

მკ-ი განასხვავებენ **მარტივ (თავის მოკვეთა) და კვალიფიცირებულ (სარზე ჩამოცმა, წყალში დახრჩობა) სიკვდილით დასჯას (IX, 279),** რომელიც, რიგ შემთხვევაში, უმაღლესი ჯარიმის გადახდით იცვლებოდა, რითაც, ფაქტიურად, დასაშვები იყო მდიდარი და ღარიბი დამნაშავეს განსხვავებულ, არათანაბარ მდგომარეობაში ჩაყენება. ბრაჰმანების მიმართ სიკვდილით დასჯა არ გამოიყენებოდა და მასთან ე.წ. სამოქალაქო სიკვდილი იყო გათანაბრებული, რაც დანაშაულის და სასჯელის საჯაროდ განცხადებით, დაშანთვით, კასტიდან და ქვეყნიდან გაძევებით ხორციელდებოდა. დაშანთვას სხვა კასტის წარმომადგენლების მიმართაც იყენებდნენ, სხეულებრივი სასჯელისა და ფულადი ჯარიმის სასჯელის გვერდით (მკ-ი, IX, 236, 237).

ძველი ჩინეთის ტრადიციული სამართალი, ძირითადად, **სისხლის სამართლის სახით** ვითარდებოდა, რომლის ნორმები, თითქოსდა, **ზედარგობრივ ხასიათს** ატარებდნენ. ამ ნორმებმა ასახვა პოვეს საოჯახო-საქორწინო და კერძო-სამართლებრივი ურთიერთობის სფეროშიც. სწორედ ეს გარემოება განსაზღვრავდა სისხლის სამართლის ნორმებისა და ინსტიტუტების განსაკუთრებულ მნიშვნელობას არამხოლოდ ძველი ჩინეთის სამართლებრივი სისტემის, არამედ, ტრადიციული კონფუციანელობასა და ლეგიზმს შორის მიმდინარე დავაში იმ საკითხთან დაკავშირებით, თუ რა უფრო უკეთესია მმართველობის განხორციელებისთვის – მორალური ნორმა (ლი), თუ სასჯელი (სინ)?

ძვ. ჩინეთში **დანაშაულის ცნება დაკავშირებული იყო ადამიანის დანაშაულებრივი ნების გამოვლენასთან.** სამართალდამრღვევი განიხილებოდა „მდაბალ ადამიანად“, ხოლო მისი „სიმდაბლე“ იმით განისაზღვრებოდა, რომ ეს ადამიანი გამოდიოდა იმ მანკიერი, დანაშაულებრივი ნების მატარებლად, რომელსაც, დანაშაულის ხასიათიდან გამომდინარე, შეეძლო ან მთელი სამყაროს დანგრევა, ან წესრიგის – ჰარმონიის დანერგვა იმ სოციალურ ჯგუფში, რომლის წევრიც იყო კონკრეტული ადამიანი.

მორალური ნორმების უპირატესობის აღიარებიდან გამომდინარეობდა ის ფაქტი, რომ ბრალეულობის ზომა და სასჯელის სიმკაცრე არა ქმედების, არამედ დამნაშავეს სულიერი მდგომარეობის ხასიათს უნდა შეესაბამებოდეს, ანუ – არა იმდენად დანაშაულებრივი ქმედების სიმძიმეს, რამდენადაც დანაშაულებრივი ნების ინტენსიურობას. ძველ ჩინეთში, **კონფუციანელთა პრინციპის – „თუ ადამიანს კეთილი ნება აქვს, ის კანონს არ არღვევს“ –** შესაბამისად, ჩამოყალიბდა ბრალის ფორმების შესახებ, სპეციფიკური მოძღვრება და მხედველობაში მიიღებოდა პირის დანაშაულებრივი ნება, სასჯელის შერჩევისა და შეფარდების დროს. ამ მოთხოვნის შესაბამისად, ძველჩინურ სამართალში გამოიყოფა

განზრახი დანაშაული, განზრახვის გარეშე ჩადენილი დანაშაული და შეცდომით ჩადენილი ქმედება: სხეულებრივი ზიანის მიყენებისას, სასჯელის სიმძიმე იმაზე იყო დამოკიდებული, ქმედება „ბოროტი განზრახვით“, თუ ჩხუბის დროს იყო ჩადენილი. ძველჩინურ სამართალში განასხვავებდნენ დამთავრებულ დანაშაულსა და დანაშაულის მცდელობას, რომლის დროს, თუმცა კი, გამოვლინდა დანაშაულებრივი ნება, მაგრამ მაინც შედარებით მსუბუქ სასჯელს იმსახურებს მისი ჩამდენი პირი. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ძველი ჩინური სამართლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაკლი სწორედ ის იყო, რომ სისხლის სამართლის მრავალი პრინციპი ზუსტად არ მოქმედებდა და, კონფუციანელობის დოგმატების ზეწოლით, ხშირად, დამთავრებული დანაშაული და დანაშაულის მცდელობა ერთმანეთისაგან გამიჯნული არ იყო.

„დანაშაულებრივი ნების“ კონცეფცია განსაზღვრავდა ისეთი ინსტიტუტების შინაარსს, როგორიც იყო თანამონაწილეობა და ჯგუფური დანაშაული. ჯერ კიდევ ახალი წელთაღრიცხვის დასაწყისში ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული ნორმა, რომლის თანახმად, დანაშაულებრივი ჯგუფის მეთაურად ის პირი მიიჩნეოდა, რომელმაც უშუალოდ ჩაიფიქრა და დაგეგმა აღნიშნული დანაშაული. დანაშაული მხოლოდ მაშინ მიიჩნეოდა ჯგუფურად, როცა ის წინასწარი შეთანხმების შედეგად იქნებოდა ჩადენილი, წინააღმდეგ შემთხვევაში, დანაშაულებრივი ჯგუფის თითოეული წევრი, პასუხს აგებდა სათითაოდ, ცალკეული დანაშაულისათვის. მეთაურის, როგორც დანაშაულის იდეური სულის-ჩამდგმელის გამოყოფა, რომლის ბრალეულობა, დანაშაულებრივი ჯგუფის სხვა მონაწილეებთან შედარებით, განსაკუთრებით მძიმე იყო, კონფუციანელობის დიდ გამარჯვებად მიიჩნევა ლეგისტების მოძღვრებაზე, სასჯელის უნივერსალური იდეის შესახებ.

ბრალის შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებების (ჩინური ტრადიციული სამართალი არ იცნობდა შეურაცხადობის ცნებას) შესახებ, სამართლებრივი დებულებების შინაარსი კონფუციის მოძღვრებით განისაზღვრებოდა, რომლის თანახმად, 8 წლამდე ასაკის ბავშვები და 70 წლის ასაკს გადაცილებული მოხუცები, სხეულებრივი სასჯელით არ ისჯებოდნენ.

დანაშაულის ჩამონათვალში, ამა თუ იმ, მართლსაწინააღმდეგო ქმედების შეტანა და, მათ მიმართ, გამოყენებული სასჯელის სიმკაცრე, მთელი რიგი მიზეზებით, იყო განპირობებული: იმპერატორის სუბიექტური ნება, ამა თუ იმ სამართლებრივი კონცეფციის დომინირება: კონფუციანელობა, თუ ლეგიზმის იდეოლოგია. აღნიშნული სია ძალზედ დანაწევრებული იყო და გაურკვეველ ხასიათს ატარებდა. უკვე ჯოუს ეპოქისათვის, კანონმდებლობამ დაადგინა დანაშაულის 500 სახეობა. აღნიშნულ ჩამონათვალში განსაკუთრებული ადგილი სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულს ეკუთვნოდა: იმპერატორის ღალატი, ჯანყი, ხოლო ცინის პერიოდში – კონფუციანელობის აკრძალული ლიტერატურის კითხვა და შენახვა.

ქრ.შ-მდე IV-III სს. მოხელეთა სახელმძღვანელოები, სისხლის სამართლის საქმეთა განხილვის ისეთ მაგალითებს შეიცავდნენ, როგორიც იყო: ტაძარში ჩადენილი ქურდობა, საკულტო საგნების ქურდობა, დასახიჩრება, ცილისწამება, არმიის რიგებიდან დეზერტირობა. კონფუციანელთა ზნეობის კანონების შესაბამისად, ადრეულ ეტაპზე გამოიყო ისეთი დანაშაული, როგორიცაა მამისადმი უპატივცემულო და, ზოგადად, ოჯახის უფროსი წევრების მიმართ, უღირსი დამოკიდებულება.

II. სასჯელი.

ძველ ჩინეთში ტერმინი „ბაო“ გამოიყენებოდა ჩადენილი დანაშაულისათვის სამაგიეროს მიზღვის აღსანიშნავად. ძველ ჩინეთში სამაგიეროს მიზღვა, როგორც სასჯელი, რომელსაც ტალიონის პრინციპის სახე უფრო ჰქონდა, ძალზედ სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა, რადგან ის ჯერ კიდევ გვაროვნული წყობილების პერიოდში წარმოიშვა. ამის გამო ძველ ჩინეთში, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, სისხლის აღების ჩვეულება განაგრძობდა არსებობას და მას უშედეგოდ ებრძოდნენ ძვ. ჩინეთის მმართველი წრეები.

სასჯელის ტრადიციული სისტემის საბოლოო დამკვიდრება მხოლოდ ქრ.შ-მდე V-IV სს. მოხდა და ის სასჯელის ფილოსოფიურ გააზრებასთან იყო დაკავშირებული, რომელიც ძვ. ჩინელებს საკრალურ ციფრთან – „ხუთი“ – აკავშირებდა. სასჯელის სკალა შეიცავდა 5 ნაირსახეობას: დაშანთვა, ცხვირის მოკვეთა, ფეხების მოკვეთა, კასტრაცია და სიკვდილით დასჯა. ეს სკალა შეივსებოდა ხოლმე სხვა სახის სასჯელით: მსხვილი და წვრილი ხელკეტებით ცემა (100-დან 500 დარტყმამდე მერყეობდა), მონად ქცევა, ჯარიმა. ცინის სამეფოში, ლეგიზმის იდეოლოგიის გაბატონებასთან ერთად, შემოიღეს უმკაცრესი სახის სასჯელი: დამნაშავეს ქვაბში მოხარშვა, ნეკნების ამოტერევა, თავის გახვრეტა, რაც გარკვეული სახით, სიმბოლური სისხლისსამართლებრივი სანქციების გამოყენების შესაძლებლობასთან იყო გათანაბრებული. ჯერ კიდევ შანის-ინის ჩინეთში ცნობილი იყო სიმბოლური სასჯელის განსაკუთრებული სისტემა („სიან“-ი), როცა ფეხების მოკვეთა იცვლებოდა მუხლის ტუშით შეღებვით, სიკვდილით დასჯა – ტილოს პერანგის ტარებით, რითაც ძველჩინური საზოგადოება დამნაშავეს აღზრდასა და გამოსწორებას ცდილობდა და, ამის გამო, მას საჯაროდ კიცხავდა და არცხვენდა. სიმბოლური სასჯელის გადმონათეები ჯოუს სამეფოს ხანაშიც გვხვდება.

ძველი ჩინური სამართლის ტრადიციული ინსტიტუტი, რომლის წინააღმდეგ ლეგისტებს უშედეგოდ ებრძოდნენ კონფუციანელები, იყო დამნაშავის ნათესავების კოლექტიური პასუხისმგებლობის პრინციპი, მათი ნათესავის მიერ ჩადენილი დანაშაულის გამო. უძველეს ხანაში განადგურება ემუქრებოდა დამნაშავის მთელ გვარს. ცინის პერიოდის ჩინეთში, სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულისათვის, სიკვდილით ისჯებოდა არამხოლოდ დამნაშავე, არამედ მისი ნათესავების სამი თაობა, მამის, დედისა და ცოლის მხრიდან. ასეთი დამნაშავეების სიკვდილით დასჯას წინ უსწრებდა ყველა სხვა სასჯელი: სვირინგი და შემდეგ ხელკეტებით ცემა, სიკვდილის დადგომამდე. ამრიგად, ცინის ეპოქაში სასჯელის მიზანი იყო საზოგადოების დაშინება. სასჯელი ყოველთვის ასახავდა დამნაშავესა და დაზარალებული პირის სოციალურ მდგომარეობას. სადამსჯელო პოლიტიკა მონების მიმართაც, გარკვეულწილად, შეიცვალა: ქრ.შ-მდე I ს-ში აიკრძალა მონების დაუსჯელი მოკვლა, გაუქმდა კანონი მონის სიკვდილით დასჯის შესახებ, მის მიერ თავისუფალი ადამიანი დასახიჩრების შემთხვევაში.

4) სასამართლო პროცესი ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში

სასამართლო პროცესის შესახებ საუბრისას, აღსანიშნავია, რომ სამივე ძველადმოსავლური ცივილიზაცია გარკვეულ თავისებურებებს მაინც გვთავაზობს. კერძოდ, ძველი მესოპოტამიის სასამართლო პროცესში, სისხლისა და სამოქალაქო სამართალწარმოებას შორის მეკეთრი განსხვავება არ გვხვდება. თუმცა, უკვე გამოიყო რამდენიმე სამართალდარღვევა, რომელთა დევნას სახელმწიფო კვლავ განაგრძობდა, მხარეთა შორის მორიგებისა და კომპენსაციის გადახდის მიუხედავად, კერძოდ: თამქარის მიერ მევახშეობის ოპერაციების წარმოებას მეფის მოხელე მეთვალყურეობდა და ამ უკანასკნელს უფლება ჰქონდა თამქარი პასუხისმგებლობაში მიეცა, სამართალდარღვევის აღმოჩენის შემთხვევაში.

უმეტეს შემთხვევაში, მოსარჩელე ანუ დაზარალებული პირი ვალდებული იყო მოპასუხე თვითონ მიეყვანა სასამართლოში. განსაკუთრებით საშიში დამნაშავეს დაკავება და დაპატიმრება მეფის მოხელეთა საქმე იყო. სასამართლოში მტკიცებულებების წარმოდგენა მოსარჩელისა და მოპასუხის მოვალეობა იყო. ჯერ კიდევ შუმერული კანონები იცნობდნენ ალიბისა და ნიუმტკიცების ცნებას. მტკიცებულების მნიშვნელოვან საშუალებას მოწმის ჩვენება წარმოადგენდა, განსაკუთრებით, თუ ის ფიცითა და ორდალებით – წყლით გამოცდა – იყო განმტკიცებული. ფიცის დადებაზე უარის თქმა, ურ-ნამუს კანონებით, სადაო ნიუმის ან თანხის დაკარგვას, ხოლო ორდალებზე უარი – ბრალის აღიარებას ნიშნავდა. შაკ-ის თანახმად, ორდალების გამოყენება (ანუ ღვთის მსჯავრი) არამხოლოდ ბრალდებულის, არამედ მბრალმდებლის მიმართაც დაიშვებოდა. შაკ-ით, ორდალი ფიცის შემოწმების საშუალებად გამოდიოდა და მასზე უარის თქმა არამხოლოდ ბრალის აღიარებას, არამედ თვითდაწყველას ნიშნავდა. ფიცი ქურუმების წინაშე დაიდებოდა. იფიცებდნენ მეფის, ღმერთების, წმინდა ადგილების სახელით. ქურუმები ორდალების ორგანიზებასა და დაკითხვაში მონაწილეობდნენ (მაგ., მისნობაში დადანაშაულებული პირის მიმართ) (შაკ-ი, 47, III). რიგი საქმეების მიმართ, სავალდებულო იყო წერილობითი დოკუმენტების წარმოდგენა, მტკიცებულების სახით. ჯერ კიდევ შუმერული ეპოქისათვის ცნობილი, კერძო-სამართლებრივი დოკუმენტი, თავდაპირველად დადებული გარიგების დასამოწმებლად გამოიყენებოდა. ხოლო, ქრ.შ-მდე III-II ათასწლეულების მიჯნაზე, დოკუმენტი თვით გარიგების აუცილებელ შემადგენელ ნაწილად იქცა, კანონის მოთხოვნის ან მხარეთა შეთანხმების ძალით. დოკუმენტის დამახასიათებელი ნიშანი იყო მისი ფორმალისმი და საქმიანი ლაკონურობა. იმისათვის, რომ მხარეები დაცული ყოფილიყვნენ დოკუმენტის გაყალბებისაგან (მასში უკანონოდ ცვლილებებისა და დამატებების შეტანა), ის ილუქებოდა. დოკუმენტის სწორად შედგენის მიზნით, სპეციალური ცნობარი და სახელმძღვანელოები იქმნებოდა, რომლებშიც პრაქტიკული მაგალითები და იურიდიული ტერმინოლოგია იყო მოყვანილი.

სასამართლო საქმე დასრულებულად ითვლებოდა მოსამართლის მიერ გადაწყვეტილების გამოტანის შემდეგ. გადაწყვეტილება საბოლოო იყო და მისი გადასინჯვა არ დაიშვებოდა. სიკვდილით დასჯის ან ასოთმოდების შესახებ სასამართლო გადაწყვეტილების აღსრულება საჯაროდ და დაუყოვნებლივ ხდებოდა.

ძველინდური სამართალწარმოება დაწერილობით არის აღწერილი როგორც ართჰაშასტრაში, ისე გვიანდელი პერიოდის ჰმარამაშასტრებში, თანაც საბრალდებო ხასიათის პროცესის წესები, ძირითადად, ემთხვეოდა ერთმანეთს როგორც სისხლის სამართლის, ისე კერძო სამართლის საქმეებზე. სამართალწარმოება იწყებოდა სასამართლოში სასარჩელო განცხადების შეტანითა და მოსარჩელეს და შემდეგ მოპასუხეს დაკითხვით (ართჰ., III, 1(17)). საქმის ხასიათიდან გამომდინარე, თითოეული მხარე უფლებამოსილი იყო რწმუნებული წარმოედგინა, რომელიც გარანტიას იძლეოდა სასამართლოს გადაწყვეტილების აღსრულებასთან დაკავშირებით (ძირითადად, სავალდებულებების მიმართ). ამ დროს მოპასუხეს არ ჰქონდა უფლება შესაგებელი სარჩელი (ბრალდება) შეეტანა, გარდა ისეთი შემთხვევებისა, როცა განიხილებოდა ქურდობის, ვაჭართა შეთანხმების დარღვევისა და მხარეთა შორის კამათის საქმეები. განხილვა შეწყდებოდა, თუ მოპასუხე აღიარებდა ბრალს, წინააღმდეგ

შემთხვევაში, მას ვადა ეძლეოდა პასუხის მოსამზადებლად: პირველ შემთხვევაში – 3-დან 7 დღემდე, მეორე შემთხვევაში – თვენახევარი. მოპასუხეს, დასაბუთებულად უნდა გაეხატა იმისა, რომ მოპასუხის ჩვენება იმავე დღეს, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას დაჯარიმება ემუქრებოდა. თუ მოსარჩელე ან მოპასუხე დაემალებოდა მართლმსაჯულებას, მათი ქმედება ბრალის აღიარებად განიხილებოდა.

პროცესი საჯარო და შეჯიბრებითობითი იყო, რასაც კიდევ უფრო განამტკიცებდა მოსარჩელეს და მოპასუხეს უფლებას, საკუთარი სიმართლის დასამტკიცებლად, **ბეს შეტანაზე**, რომელიც მეფის სასარგებლოდ გადაირიცხებოდა, წაგებული მხარის მიერ შეტანილი თანხის ანგარიშიდან.

ძველ ინდოეთში მტკიცებულებათა საშუალებად მიიჩნეოდა: მოწმის ჩვენება, დოკუმენტები და ორდალები.

1) შასტრები დიდ ყურადღებას უთმობენ მოწმის ჩვენებათა საიმედოობას (**მე-ი, VII, 68, 69, 72; ართჰ., III, 11 (25-33)**). ძვ. ინდოეთში ზოგადი პრინციპი მოქმედებდა: მოწმე იმ მხარის თანახმად უნდა იყოს, სოციალური სტატუსის მიხედვით, რომლის სასარგებლოდ იძლევა ჩვენებას. ამ მოთხოვნის დარღვევა შესაძლებელი იყო მხოლოდ მძიმე დანაშაულის შემთხვევაში (ქურდობა, ძალადობა), რადგან ამ დროს მოწმეების შემოწმება ზედმიწევნით არ ხდებოდა (**მე-ი, VIII, 72**).

მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ არ იყო სათანადო მოწმე, დასაშვებად მიიჩნეოდა ბავშვის, მოხუცის, მოწაფის (მასწავლებლის მიმართ), ნათესავის, მონისა და ქალის მოწმეობა (**მე-ი VIII, 70, 71**). **ართჰაშასტრებში** აღნიშნულ ჩამონათვალს ემატება კასტიდან განდევნილი ავადმყოფი, ჩანდალა, გრძნობის ორგანოებს მოკლებული პირი, თუ აღნიშნული დავა „არ ეხებოდა მათ მსგავსებას“. ცრუმოწმეობა დანაშაული იყო და ზოგჯერ სადაო თანხის ათმაგი ჯარიმით, ზოგჯერ – ქვეყნიდან გაძევებით ისჯებოდა (**ართჰ., III, 11(45)**). **ართჰაშასტრებში** გათვალისწინებული იყო მოწმისათვის, ფიცის დადების, სპეციალური რიტუალის მოწეობა.

2) უბედვლის დროიდან მტკიცებულებათა საშუალებად ორდალები – ღვთის მსჯავრი იყო ცნობილი. იაჯნავალკიაში დაწერილებითაა აღწერილი ხუთი დიდი ოროდალი (სასწორით, ცეცხლით, წყლით (წმინდა და უბრალო) და შხამით). თუმცა, მათი გამოყენება შესაძლებელი იყო, ჯერ ერთი – მხარეთა თანხმობით, მეორე – ავტორიტეტული მტკიცებულების არარსებობის შემთხვევაში – დოკუმენტი, მოწმის ჩვენება, ნივთით სარგებლობის ფაქტი და მესამეც – საჯაროდ. მას შემდეგ, რაც შასტრებში მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო ქონებრივი ურთიერთობების რეგულირებას, გაიზარდა დოკუმენტის – ყველაზე საიმედო მტკიცებულების როლი და მნიშვნელობა.

ძველ ჩინეთში, თავდაპირველად, შეჯიბრებითობითი პროცესი მოქმედებდა, თუმცა, პროცესის აღნიშნული სახე ადრევე უთმობს ადგილს სამმებრო პროცესს, რომელიც, დროთა განმავლობაში, საბოლოოდ გაბატონდა კიდევ. ძველჩინური სამართალწარმოება, დანაშაულის გამოძიებას, განსაკუთრებულ მოხელეს ავალებდა. საგამოძიებო მოქმედებები, სამაზრო ან საოლქო მმართველობის ორგანოში, განცხადების ან დასმენის შეტანის შემდეგ იწყებოდა. დასმენა, განსაკუთრებით ქურდობის ან მკვლელობის საქმეზე, ძალზედ ზუსტად უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული, რადგან უზუსტობა დამსმენის დასჯას იწვევდა. დასმენაზე „უფლება“ დამოკიდებული იყო პირის სოციალურ მდგომარეობასა და მის ადგილზე, სისხლით ნათესაური კავშირების სისტემაში, გარდა, სახელმწიფოსა და იმპერატორის წინააღმდეგ, ჩადენილი დანაშაულის გამო. უმკაცრესად ისჯებოდა ცრუდასმენა. დამსმენი იმავე სასჯელით ისჯებოდა, რაც, დასმენაში მითითებული, დანაშაულისათვის იყო გათვალისწინებული. სიკვდილით დასჯა ემუქრებოდა იმ პირებს, ვინც მშობლებს, ბაბუას, ბებიას და სხვა ახლო ნათესავებს დაასმენდა. იკრძალებოდა ანონიმური დასმენა და ასეთი დასმენის შედეგად დასჯილი პირები პასუხისმგებლობისაგან თავისუფლდებოდნენ.

სამაზრო მოხელეები იძიებდნენ საქმეს და სისრულეში მოჰყავდათ სასამართლოს განაჩენი. მძიმე დანაშაულის გამოძიება საოლქო გამგებობის კომპეტენციაში შედიოდა.

მტკიცებულების სისტემას მოწმის ჩვენება და ნივთმტკიცება შეადგენდა. ნივთმტკიცების მოპოვება დანაშაულის ადგილის ან გვამის დათვალიერების შედეგად მოიპოვებოდა. მნიშვნელოვან მტკიცებულად ფიცი ითვლებოდა. ცინის ეპოქის სახელმძღვანელო, სისხლის სამართლის დანაშაულის გამოძიების დროს, დასაშვებად მიიჩნეოდა წამების გამოყენებას იმ შემთხვევაში, როცა დანაშავე მხილებული იქნა დანაშაულის ჩადენაში, თუმცა უარს ამბობდა ბრალის აღიარებაზე ან ცვლიდა საკუთარ ჩვენებას საქმის ირგვლივ, გამოძიების ეტაპზე. ძველჩინური სამართალწარმოება ბრალდებულის ბრალეულობის პრეზუმფციის პრინციპსაც იცნობდა. საქმის ირგვლივ გადაწყვეტილების გამოტანის დროს, ფართოდ გამოიყენებოდა ანალოგია. იმ შემთხვევაში, თუ გამოძიებელი ბოროტად იყენებდა წამებას, ხელჯოხებით სცემდა ეჭვმიტანილს, მის მიმართ, სასჯელის სახით, კატორღული სამუშაოები გამოიყენებოდა, რადგან, მას გამოძიების დროს, ბოროტი განზრახვით შემოაკვდა ბრალდებული.

სიკვდილით დასჯილი დანაშაულის თავი და ტანი საჯაროდ გამოიკიდებოდა ყველაზე ხალხმრავალ ადგილებში: მინდორში, ბაზრის მოედანზე ან სასახლის ეზოში, თუ დანაშავე თანამდებობის პირი იყო.

თავი II. ანტიკური ქვეყნების სახელმწიფო და სამართალი

§1. ანტიკური ქვეყნების ზოგადი დახასიათება

ხმელთაშუა ზღვის აუზში ადრეული ცივილიზაციები, პროტოსახელმწიფოები, ჩამოყალიბდა ჯერ კიდევ ქრ.შ. III-II ათასწლეულში. მათ არ განუცდიათ ძვ. აღმოსავლური ცივილიზაციების მნიშვნელოვანი გავლენა.

ბალკანეთის ნახევარკუნძულის სამხრეთ ნაწილსა და ეგეოსის ზღვის ნაპირებზე პირველი პროტოსახელმწიფოების, მოგვიანებით კი – მსხვილი სახელმწიფოების ჩამოყალიბება იყო ამ რეგიონის აგროქოტონური (აბორიგენული) მოსახლეობის (პელასგებისა და მინოელთა) ძველი ელინების-აქაველების მიერ დაპყრობის შედეგი.

დაპყრობამ გამოიწვია სხვადასხვა კულტურის, ენობრივი ჯგუფისა და ხალხის ურთიერთაღრევა, რამაც შვა ახალი მაღალგანვითარებული კრეტა-მიკენური ცივილიზაცია, რომლის დროს მოხდა სხვადასხვა სახელმწიფოს აღზევებაც და დაცემაც (ენოსოსის, მიკენის სამეფოები).

ამ სახელმწიფოებში არსებობდა მონარქიული მმართველობა, მსხვილი სახელმწიფო და სატაძრო მეურნეობა და სასოფლო თემი, რაც შეტყვევებდა მათ მსგავსებაზე ტიპურ ძველადმოსავლურ ცივილიზაციებთან. კრეტა-მიკენური ტრადიციები დიდხანს ახდენდნენ გავლენას, შემდგომი პერიოდის, ელინურ-აქავეურ სახელმწიფოებზე, რომლებსაც ახასიათებდა სათემო მეურნეობა და რაც დაკავშირებული იყო სამეფო სასახლესთან. სამეფო კარი კი უზენაესი სამეურნეო ორგანიზატორის ფუნქციებს ახორციელებდა.

ელადაში სახელმწიფოთა ჩამოყალიბების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თავისებურება იყო ის, რომ სახელმწიფოებრიობის შექმნის პროცესი ტალღისებურად (პერმანენტულად) მიმდინარეობდა, რადგან მასზედ დიდ გავლენას ახდენდა ელინურ ტომთა დროდადრო მიგრაცია. კერძოდ, ქრ.შ. XII საუკუნეში ელადაში, ჩრდილოეთიდან, შემოიჭრნენ დორიელი ტომები. დორიელთა მიგრაციამ დააქვეითა ამ რეგიონში სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების ბუნებრივი პროცესი. დორიელთა შემოსევას მოსდევს ე.წ. “ბნელი საუკუნეების” პერიოდი (ქრ. შობამდე XII საუკუნე - VIII ს.ს. პირველი ნახევარი), ხოლო შემდეგ არქაული ხანაც. აღნიშნულმა მოვლენებმა კვლავ შემოაბრუნეს ისტორიული განვითარების ჩარხი და დაამკვიდრეს ელინების ტომობრივი სახელმწიფოებრიობის პერიოდი, რაც რეგრესული მოვლენა იყო.

ანტიკურ სამყაროში, სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესის, მეორე მნიშვნელოვანი თავისებურებას წარმოადგენს საშინაო და საგარეო ფაქტორების ურთიერთშეჯერება, რაზეც მოწმობს ამ რეგიონში როგორც აქაველთა და დორიელთა ინტერვენცია (ელინურ სამყაროში), ისე ეტრუსკული სამყაროს გავლენა (რომის სახელმწიფოს ევოლუციაზე). ანტიკურ სამყაროში სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესის თავისებურება (აღმოსავლეთის სამყაროსგან განსხვავებით) დიდად იყო განპირობებული ბუნებრივ-გეოგრაფიული ფაქტორებით. კერძოდ, მთიანი ქვეყანა, ნაყოფიერი, ნოყიერნიადავიანი მიწების ნაკლებობა, რაც ხელს უშლიდა მიწათმოქმედების, განსაკუთრებით, ისეთი მეურნეობის განვითარებას, რომელიც მოითხოვდა კოლექტიური საირიგაციო სამუშაოების წარმოებას, როგორც ამას ჰქონდა ადგილი ძვ. აღმოსავლეთის ქვეყნებში; ანტიკურ სამყაროში ვერ გავრცელდებოდა და დაკონსერვდებოდა აღმოსავლური ტიპის სასოფლო თემი. თუმცა, ძვ. ელადაში ხელსაყრელი პირობები ჩამოყალიბდა ხელოსნობის სხვადასხვა დარგის განვითარებისათვის: მეთუნეობა და ლითონის დამუშავება. გარდა ამისა, ანტიკურ სამყაროში სწრაფი ტემპით განვითარდა სავაჭრო ბრუნვა, რაც ხელს უწყობდა საბაზრო მეურნეობის განვითარებასა და კერძო საკუთრების ზრდას.

ძველელინურ სამყაროში გადრმავეული სოციალური დიფერენციაცია გახდა მკვეთრი პოლიტიკური ბრძოლის საფუძველი, რომლის შედეგად დაჩქარდა, სახელმწიფოს პრიმიტიული ფორმებიდან, მაღალგანვითარებული სახელმწიფოებრიობისაკენ გადასვლის პროცესი, გაცილებით უფრო ღრმა სოციალური შედეგებით, ვიდრე ამას ჰქონდა ადგილი ძვ. აღმოსავლურ ცივილიზაციებში. ბუნებრივმა პირობებმა გავლენა იქონიეს, ძვ. ელადაში, სახელმწიფო ხელისუფლების მოწყობაზე კიდევ ერთი მიმართულებით: მთიანი ლანდშაფტი და ყურეები, რომლებიც ყველა მიმართულებით კვეთდნენ სანაპიროს, სადაც ცხოვრობდა ელინთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, არსებითად უშლიდა ხელს ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებას და, მითუმეტეს, უსარგებლოდ და შეუძლებლად ხდიდა ცენტრალიზებული მმართველობის ჩამოყალიბებას. ამრიგად, თვით ბუნებრივი წინაღობანი განაპირობებდნენ მრავალრიცხოვანი და, შედარებით მომცრო ზომის, საკმაოდ იზოლირებული ქალაქ-სახელმწიფოების „პოლისების“ ჩამოყალიბებას. პოლისური სისტემა იყო სახელმწიფოებრიობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი, პრაქტიკულად უნიკალური, ნიშან-თვისება, რომელიც ახასიათებდა არა მხოლოდ ძვ. ელადას, არამედ მთლიანად ანტიკურ სამყაროს. პოლისის გეოგრაფიული და პოლიტიკური კარჩაკეტილობა (კონტინენტურ ნაწილსა და კუნძულებზე), ღრმად წასული შრომის დანაწილების პირობებში, აიძულებდა პოლისს დამოკიდებული ყოფილიყო ხელოსნობის ნაწარმის ექსპორტსა და

ხორბლისა და მონების იმპორტზე, ე.ი. საერთო-ელმწიფო და საერთაშორისო საზღვაო გატრიაზე. ზღვამ დიდი როლი ითამაშა ანტიკური (ელმწიფო) პოლისის ცხოვრებაში. მან უზრუნველყო კავშირი გარესამყაროსთან (სხვა პოლისებთან, კოლონიებთან და აღმოსავლურ ცივილიზაციებთან). საშინაო ორგანიზაციის ასპექტში, ანტიკური

პოლისი იყო კარნაგეტილი სახელმწიფო, რომლის იურისდიქციის მიღმა დარჩნენ მონები და უცხოელები (სხვა პოლისებიდან მოსულებიც კი). პოლისის მოქალაქეებისათვის პოლისი მიკროკოსმოსი იყო, რომელსაც საკუთარი წმინდა ადგილები, პოლიტიკური მოწყობის ფორმები, განსაკუთრებული ჩვეულებები და, ბოლოს, საკუთარი სამართლის სისტემა გააჩნდა. პოლისმა შეცვალა, ძვ. ელინებისათვის ჩვეული, სასოფლო-სათემო კოლექტივები და, კერძო საკუთრების გავლენით, ჩამოაყალიბა სამოქალაქო და პოლიტიკური თემი, ანუ სამოქალაქო საზოგადოების პირველადი საწყისები.

მიუხედავად იმისა, რომ პოლისებს შორის მნიშვნელოვანი განსხვავება არსებობდა (ეკონომიკურ ცხოვრებასა და პოლიტიკური ბრძოლის სიმწვავეში), პოლისურ სამყაროში, უპირობო უპირატესობით, რესპუბლიკური მმართველობის ფორმის მრავალფეროვნება სარგებლობდა, კერძოდ: არისტოკრატია, დემოკრატია, ოლიგარქია, პლუტოკრატია (მცირერიცხოვანი, ძალზე მდიდარი ჯგუფის მმართველობა), ტირანია. ელინური საზოგადოების განვითარების პროცესი, რომელიც იწყება პატრიარქალური სტრუქტურებით და ჰომეროსის ეპოქის პროტოსახელმწიფოებით, საკუთარი განვითარების მწვერვალს აღწევს ანტიკური დემოკრატიის აყვავების პერიოდში და ავლენს ისეთ კანონზომიერებებს, რომლებიც ხელს უწყობენ პოლიტიკური ცხოვრების განვითარებას და ქლაქ-სახელმწიფოთა მოწყობის სხვადასხვა ფორმის ცვლას. ქრ.შობამდე II ათასწლეულის ბოლოს

ელინურ სამყაროში შეინიშნება მონარქის ხელისუფლების განმტკიცების, შედარებით ზოგადი, ტენდენცია. მონარქი – ბაზილევსი, არქაგეტი, რექსი არის მხედართმთავარი, მოსამართლე, სასახლური მეურნეობის უზენაესი მმართველი, რომლის მმართველობის მეთოდებში ხშირად ვლინდებოდა დესპოტიზმის ნიშნები, რაც ძვ. აღმოსავლურ ცივილიზაციებს ახასიათებდა.

პატრიარქალურ-სათემო კავშირების დაშლამ, რასაც ემყარებოდა სამეფო ხელისუფლება, არისტოკრატიულ ოჯახთა მხრიდან, ოპოზიციურობის ზრდამ (მითუმეტეს, რომ მათ ხელში თავი მოიყარა დიდმა სიმდიდრემ და საზოგადოების დიდ ნაწილზე გავლენის მოპოვებამ) შედეგად გამოიღო მონარქიის ძალისმიერი დამხობა, თითქმის მთელ ანტიკურ სამყაროში, რამაც, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო სახელმწიფოს მოწყობის პოლისური სისტემის ჩამოყალიბებას. თუმცა, ადრეული რესპუბლიკის პერიოდში, პოლისური სისტემისთვის დამახასიათებელი, დემოკრატიული პოტენციალი ჯერ კიდევ სუსტი იყო და ამიტომ ვერ ხორციელდებოდა უშუალო დემოკრატია ანუ დემოსის – ხალხის შეუზღუდავი მონაწილეობა სახელმწიფო სტრუქტურების მოწყობასა და ფუნქციონირებაში.

დემოკრატიული წყობის საბოლოო დამკვიდრებას, ბევრ ელინურ პოლისში, წინ უსწრებდა ერთპიროვნული მმართველის – ტირანის მიერ ხელისუფლების უზურპაცია. ტირანები, ჩვეულებრივ, საგვარეულო არისტოკრატიის წრიდან გამოსული პირები იყვნენ. თუმცა, ისინი საკუთარ ძალაუფლებას ძველი არისტოკრატიული და პატრიარქალური წესების აღმოსაფხვრელად და პოლისის მოსახლეობის ფართო ფენების ინტერესების დასაცავად იყენებდნენ. ერთპიროვნული, შეუზღუდავი ძალაუფლების რეჟიმი – ტირანია დამყარდა მილეტში, კორინთოში, ათენსა და მეგარაში. მათ ხელი შეუწვეს კერძო საკუთრების უფლების განმტკიცებასა და არისტოკრატიის პრივილეგირებული მდგომარეობის აღმოფხვრას, დემოკრატიის – სახელმწიფო მართვა-გამგეობის ახალი ფორმის – ჩამოყალიბებას, რომელიც ყველაზე უკეთ ასახავდა სამოქალაქო და პოლიტიკური თემის საყოველთაო ინტერესებს. ძველელინური, კერძოდ ათენის, სახელმწიფოებრიობის დაცემის მთავარი მიზეზი იყო არამარტო მონობა, არამედ ამ სახელმწიფოს პოლიტიკური მოწყობის შინაგანი სისუსტე.

§2. ძველი ათენის სახელმწიფო სამართალი

1) სახელმწიფოს წარმოშობა ძველ ათენში

შუა ელადის პატარა ოლქი – ატიკა (სადაც, მოგვიანებით, შეიქმნა ძვ. ათენის სახელმწიფო) ქრ.შობამდე II ათასწლეულის ბოლოს დასახლებული იყო ოთხი იონური ტომით, რომლებსაც საკუთარი უხუცესთა საბჭოები და, სახალხო კრების მოწვევის უფლებით აღჭურვილი, არჩევითი ბელადები – ბაზილევსები ჰყავდათ. მწარმოებელ ეკონომიკაზე გადასვლის შემდეგ, როცა განვითარდა შრომის ინდივიდუალიზაცია და სათემო მიწათმფლობელობა დაიშალა ცალკეულ ნაკვეთებად (მათ ცალკეული ოჯახები განკარგავდნენ, მემკვიდრეობით მიღებული, მფლობელობის უფლებით), მოხდა ქონებრივი დიფერენცირების გაღრმავება და საგვარეულო დიდკაცობის გამოყოფა თავისუფალი მეთემე-გლეხების გადატაკებული მასებიდან. თავისუფალ მეთემე-გლეხებს შორის უდარიბესი ნაწილი – თეტები იძულებული შეიქნა იჯარით აედო წარჩინებულთა მიწები ან მონობაში ჩაეარდნილიყო. ამ პროცესების დაჩქარებას ხელს უწყობდა ძვ. ათენის ხელსაყრელი საზღვაო-სანაპირო მდებარეობა და, შესაბამისად, ხელოსნობისა და ვაჭრობის სწრაფი ტემპით განვითარება. საგვარეულო არისტოკრატია

იქცა მონების პირველ მებატონეებად. ქრ.შობამდე I ათას. დასაწყისში მონობა იყო საკმაოდ გავრცელებული მოვლენა. თუმცა, მონა ჯერ კიდევ არ იყო საზოგადოებრივი წარმოების ძირითადი სუბიექტი. მონების გარდა, მეურნეობაში შრომობდნენ წარჩინებულითა ოჯახის წარმომადგენლებიც. თუმცა, მონები ყველაზე მძიმე და უდიდეს საკმეს ასრულებდნენ. მხოლოდ მოგვიანებით, მიიღო მონობამ მეურნეობაში გაბატონებული ხასიათი და მონის მებატონე აღარ იღებდა მონაწილეობას მწარმოებელ შრომაში, რის გამოც მონა იქცა მატერიალური დოვლათის ერთადერთ მწარმოებლად.

ხელისუფლების საგვარეულო-ტომობრივი ორგანიზაცია თანდათანობით შეეცა იმ ფაქტს, რომ მას არა მხოლოდ საკუთარი წევრების, არამედ თავისუფალი მეთემეების გამდიდრებული ზედაფენის ინტერესები უნდა დაეცვა და გაეღრმავებინა მონათა ექსპლუატაცია. გაიზარდა წარჩინებული გვარების გავლენა სახალხო კრებაზეც. მხოლოდ მათი წარმომადგენლები აირჩეოდნენ უხუცესთა საბჭოსა და ბაზილევსის თანამდებობაზე. ამრიგად, პირველყოფილი საზოგადოება ნელ-ნელა პოლიტიკურ საზოგადოებად გადაიქცა. თუმცა, ამ საზოგადოებას ჯერ კიდევ მრავლად ჰქონდა გვაროვნული წყობილების გადმონაშთები, რის გამოც მას არ შეეძლო ადვილად გადაეწყვიტა, ან თუნდაც დროებით შეეკავებინა საზოგადოებაში გამძაფრებული ანტაგონიზმი (მეურთიკეული დაპირისპირება). ამ პროცესების დამაჩქარებელი ინდიკატორი გახდა საგარეო ფაქტორი (გეოგრაფიული პირობები, ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარება, როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საგარეო ეკონომიკური კონტაქტები, საგვარეულო კავშირების დაჩქარებული რღვევა და გვარებისა და ტომების ასიმილაცია).

ძვ. ათენის სახელმწიფოს შექმნის მნიშვნელოვან ეტაპად ითვლება თეზევის (თეზეოსის) რეფორმების ხანა. თეზევისადმი მიწერილი რეფორმები იმ ცვლილებების შედეგი იყო, რომელიც ატიკაში საუკუნეების მანძილზე მიმდინარეობდა და ქრ.შობამდე VIII საუკუნეში დასრულდა. პირველი რეფორმა სინოიკიზმი იყო, ანუ ატიკის ტომების ერთ – ათენის ხალხად გაერთიანება. სინოიკიზმის შედეგად შეიქმნა საბჭო, რომელიც ოთხივე ტომის საქმეებს მართავდა. ამრიგად, საგვარეულო ორგანიზაციის ძველ სისტემას მნიშვნელოვანი დარტყმა მიადგა. ათენის პოლისი საზოგადოების პოლიტიკური ორგანიზაციის ტერიტორიულ ფორმად იქცა. საზოგადოების პოლიტიკური ორგანიზაცია დაბეჯითებით მოითხოვდა საზოგადოებრივი საქმეების ერთგვაროვან და ცენტრალიზებულ მართვას (ტომობრივი განსხვავებების მიუხედავად) და განვითარებადი სოციალური ურთიერთობების უფრო აქტიურ რეგულირებას. ერთ დროს, საკმაოდ მონოლითური, გვაროვნული საზოგადოება რთულ ვითარებაში აღმოჩნდა. ჯერ კიდევ ხშირი იყო, გვარისა და ტომის შიგნით მიმდინარე დაპირისპირება. თუმცა, უკვე წარმოიშვა ახალი კონფლიქტი, რომელიც კიდევ უფრო გაღრმავდა ატიკაში, ქონებრივი დიფერენცირების შედეგად. ატიკის ოლქში აუცილებელ პირობად იქცა პოლიტიკური (სახელმწიფო) ხელისუფლების შექმნა, რომელიც, ერთი მხრივ, იქნებოდა საზოგადოებაში შეთანხმებისა და შერიგების მიღწევის საშუალება და, მეორე მხრივ – საზოგადოების დამორჩილების მექანიზმი, ანუ სახელმწიფო ამაღლდებოდა საზოგადოებაზე და შესძლებდა მის მართვას.

სახელმწიფოს შექმნის გზაზე, მეორე ღონისძიება იყო ატიკის მოსახლეობის არა მხოლოდ სოციალური, არამედ პოლიტიკური დიფერენცირება, თვით თავისუფალი მოსახლეობის შიგნით. ამრიგად, თეზევის მიერ გატარებული სინოიკიზმის შედეგად, ათენის ხალხი ჯერ დაიყო სამ განსხვავებულ სოციალურ ფენად: თავისუფალი ათენელი, თეტები, უცხოელები – მეტეკები და მონები, ხოლო შემდეგ, თვით თავისუფალ ათენელებს შორის, დადგინდა პოლიტიკური უთანასწორობა და გამოიყო საზოგადოების ორი ურთიერთდაპირისპირებული თავისუფალი ფენა: 1) ევპატრიდები – წარჩინებულები, 2) დემოსი – ათენის ხალხი, რომელიც, თავის მხრივ, ორ კატეგორიად: ა) გეომორები – მიწათმოქმედნი და ბ) დემიურგები – ხელოსნები და ვაჭრები იყოფოდა.

2) არქონტი და არეოპაგი

ევპატრიდები საკუთარი სიმდიდრისა და, საზოგადოებრივი თანამდებობების დაკავების, განსაკუთრებული უფლების წყალობით, ცდილობდნენ შეეზღუდათ ბაზილევსის თანამდებობა, რომელიც განასახიერებდა საგვარეულო დემოკრატიის ძველ ტრადიციებსა და გადმონაშთებს. ამიტომ, ბაზილევსის ფუნქციათა დიდი ნაწილი გადაეცა ახალ არჩევით თანამდებობის პირებს – არქონტებს, რომლებიც მხოლოდ ევპატრიდების წრიდან აირჩეოდნენ. თავდაპირველად, არქონტის თანამდებობა სამისდღეშიო იყო, თუმცა, მოგვიანებით მათ მხოლოდ ათი წლის ვადით ირჩევდნენ. ქრ.შობამდე VII საუკუნეში ძვ. ათენში 9 არქონტს ირჩევდნენ, თანამდებობაზე ყოფნის ერთწლიანი ვადით. არქონტების კოლეგიას ხელმძღვანელობდა არქონტი – ეპონიმი, რომელიც სამოქალაქო ხელისუფლებას მეთაურობდა: ნიშნავდა იმ თანამდებობის პირებს, რომლებიც საგუნდო და თეატრალური კონკურსების დამფინანსებლები იყვნენ; განაგებდა საოჯახო-მემკვიდრეობითი სამართლის საკითხებს. არქონტი – ბაზილევსი თავმჯდომარეობდა არეოპაგში, განაგებდა საკულტო საკითხებს და სატაძრო მიწების იჯარის წესით გაცემას. არქონტი – პოლემარქოსი იყო მთავარსარდალი და მასვე ევალებოდა ძვ. ათენში უცხოელების – მეტეკების საქმიანობის განკარგვა. დანარჩენი ექვსი არქონტი ე.ი. თესმოტეტები განაგებდნენ, არეოპაგის იურისდიქციას მიკუთვნებულ მართლმსაჯულებით საქმიანობას. არქონტებს შეეძლოთ საქმის საბოლოო გადაწყვეტა. არქონტთა კოლეგიამ არათუ შეითვისა ბაზი-

ლევსის ძველი სამხედრო, საკულტო და სამართლო ფუნქციები, არამედ, მოგვიანებით ხელთ იგდო ქვეყნის უზენაესი მმართველობა. იმავე ქრ.შობამდე VIII საუკუნეში შეიქმნა საჯარო მმართველობის კიდევ ერთი ორგანო – არეოპაგა. არეოპაგის სახელწოდება მომდინარეობს ძველელბინური ომის ღმერთის – არესის სახელიდან, რომლის მთის ძირშიც იკრებოდნენ არეოპაგიტები. არეოპაგმა შეცვალა ძველი უზუცესთა საბჭო. ამ ორგანოს კომპეტენციაში შედიოდა არქონტების არჩევა და მათი საქმიანობის კონტროლი, ის იწვევდა სახალხო კრებებს და უზენაეს მართლმსაჯულებას ასორციელებდა. არეოპაგის შემადგენლობაში შედიოდა ყველა ყოფილი და მოქმედი არქონტი, რომლებიც მხოლოდ ეპატრიდების წარმომადგენლები იყვნენ. ანტიკური საზოგადოება პოლიტიკურ საზოგადოებად იქცა, ანუ მის სათავეში მოექცა, ამავე წრიდან გამოსული, სახელმწიფო ხელისუფლება. ხელისუფლებისა და საზოგადოების ყოფილ სინკრეტიზმს (ერთიანობას, მთლიანობას) ბოლო მოეღო. ამავდროულად, გრძელდებოდა, სახელმწიფოს წარმოშობისათვის დამახასიათებელი, მეორე პროცესის გადრმავება – მოსახლეობის ტერიტორიული ნიშნით მოწყობა. ქრ.შობამდე VII საუკუნეში ძველი ათენი ტერიტორიულ ოლქებად – ნაბერარიებად დაიყო. ოლქის მცხოვრებთ, ტომობრივი კუთვნილების მიუხედავად, ევალებოდათ ერთი სამხედრო ხომალდის აგება-აღჭურვა და მისი ეკიპაჟის გამოყვანა.

3) სოლონისა და კლისთენეს რეფორმები

ქრ.შობამდე VI საუკუნეში ათენში მეტად რთული ვითარება შეიქმნა. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების სწრაფი ზრდა იწვევდა თავისუფალი მოსახლეობის სოციალური დიფერენცირების გადრმავებას. ეპატრიდებისა და გეომორების რიგებს გამოეყო მდიდარ მიწათმფლობელთა ფენა; ეპატრიდების ერთი ნაწილი გადატაკდა, გეომორებისა – თეტებად იქცა, რომლებიც სხვის მიწას იჯარით ამუშავებდნენ და, საფასურად, მოსავლის მხოლოდ 1/6 იღებდნენ, ან სავალო კაბალაში ვარდებოდნენ, თანაც საზღვარგარეთ გაყიდვის მუქარით. იზრდება, ხელისუფლებას ჩამოცილებული, მდიდარი სავალო-სამრეწველო ზედა ფენის ეკონომიკური როლი და გადატაკებული თეტების რაოდენობა. სულ უფრო არამყარი ხდება საშუალო და წვრილი მიწათმფლობელებისა და ხელოსნების მდგომარეობა. აღნიშნული ფაქტორების გათვალისწინებით, თავისუფალი მოსახლეობის შიგნით, წარმოიქმნა წინააღმდეგობათა მთელი კომპლექსი: მდიდარსა და გადატაკებულ ეპატრიდებსა (რომლებიც ჯერ კიდევ პეონენ პალაუფლებას) და, მიწათმფლობელთა, ხელოსანთა და ვაჭართა რიგებიდან გამოსულ, მდიდრებს შორის, რომლებიც აქტიურად იბრძვიან ხელისუფლების მოსაპოვებლად და ამისთვის იყენებენ იმ უკმაყოფილებას, რომელიც საშუალო და წვრილი მესაკუთრეების რიგებში მწიფდებოდა. ეს წინააღმდეგობანი იყო ბრძოლა, ძველი საგვარეულო არისტოკრატისა და, გამდიდრებული მდაბიოს მიერ, წაქეზებულ და გაძლიერებულ დემოსს (ხალხს) შორის.

აღნიშნულ წინააღმდეგობათა დასაცხრომად და, ყველა თავისუფალი ათენელის, ერთ გაბატონებულ ფენად შესაქრავად საჭირო გახდა ღრმა და გადაუდებელი სოციალურ-პოლიტიკური რეფორმების გატარება, რომელთაც ქრ.შობამდე 594 წელს საფუძველი დაუდო არქონტად არჩეულმა სოლონმა. სოლონის რეფორმების მთავარი მიზანი იყო თავისუფალი მოსახლეობის მტრულად განწყობილი დაჯგუფებების ინტერესების შერიგება, რის გამოც მისი რეფორმები კომპრომისულ და სანახევრო ხასიათს ატარებდა. სოლონის რეფორმები, ათენის სახელმწიფოს შექმნის გზაზე, მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო და მათი შედეგები შეიძლება პოლიტიკურ რეფორმაციას შევადაროთ.

1. სისახთია. ეს იყო ძვ. ათენში, სავალო კაბალაში ჩავარდნილი, გადატაკებული თავისუფალი მოსახლეობის ეზოებიდან იმ სავალო ქვების ამოღება, რომლებზეც მითითებული იყო კრედიტორის ვინაობა, ვალისა და პროცენტის რაოდენობა და გადახდის თარიღი. ამ ქვების ამოღებით, სავალო მონობიდან გათავისუფლდა დემოსის დიდი ნაწილი და სასტიკად აიკრძალა, სამომავლოდ, თავისუფალი ათენელის ვალში მონად გაყიდვა. სისახთიამ დიდი დარტყმა მიაყენა საგვარეულო არისტოკრატის ინტერესებს და ის დემოსისადმი დათმობად მიიჩნევა. თუმცა, სოლონმა არ შეასრულა ღარიბთა მოთხოვნა, მიწის ხელახალი გადანაწილების შესახებ, მიუხედავად იმისა, რომ მან დაადგინა მიწათმფლობელობის მაქსიმალური ზღვარი. ძვ. ათენში პრობლემად რჩებოდა მიწის თავისუფალი ყიდვა-გაყიდვა, რაც მდიდარ ათენელთა სასარგებლოდ გადადგმული ნაბიჯი იყო და მან გამოიწვია უმიწოდ დარჩენილი გლეხობის სწრაფი გადატაკება.

2. საცენზო რეფორმა. აღნიშნული რეფორმა წარჩინებულთა მემკვიდრეობითი პრივილეგიების მოსპობას გულისხმობდა. წარჩინებულობის ნაცვლად, მხედველობაში მიიღებოდა ქონებრივი ცენზი. სოლონმა მოსახლეობა, ქონებრივი ნიშნით, ოთხ კატეგორიად დაყო. პირველ თანრიგში ყველაზე მდიდარი მოქალაქეები შევიდნენ. მათ დაახლოებით 500 მედიმნი (წონის ერთეული) ხორბალი ჰქონდათ, წლიური შემოსავლის სახით. მეორეში – ის მოქალაქეები, რომელთა წლიური შემოსავალი 300 მედიმნს შეადგენდა, მესამეში – 200 მედიმნის მქონენი, ხოლო მეოთხეში – ისინი, ვისაც 200 მედიმნზე ნაკლები ჰქონდათ. თითოეულ თანრიგს გარკვეული პოლიტიკური უფლებები ენიჭებოდა: საზოგადოებრივი თანამდებობების დაკავება, მხოლოდ პირველი სამი თანრიგის წარმომადგენლებს შეეძლოთ; ხოლო

არქონტისა – მხოლოდ პირველი კატეგორიის მქონეს. მეოთხე თანრიგის მქონე დარიბები მოკლებული იყვნენ ამ უფლებებს. თუმცა, მათ შეეძლოთ სახალხო კრების მუშაობაში მონაწილეობის მიღება, მითუმეტეს, რომ ამ ორგანოს როლი მკვეთრად გაიზარდა. სახალხო კრება – ეკლესია შეიმუშავებდა და იღებდა კანონებს, ირჩევდა თანამდებობის პირებს.

3. **ჰელიეია.** ჰელიეია იყო, თავისებური, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო. იგი შედგებოდა 6000 არჩევითი მოსამართლეებისგან, აქედან 5000 ახორციელებდა მართლმსაჯულებას, ხოლო 1000 წევრი – სარეზერვო ჯგუფს შეადგენდა. ჰელიეიას წევრებს, ერთწლიანი ვადით, აირჩევდნენ, 30 წლის ასაკს მიღწეული, მოქალაქეებიდან. ჰელიეია იყოფოდა 10 კოლეგიად – დიკასტერიად, რომელშიც 500-500 მოსამართლე და 100-100 რეზერვისტი შედიოდა. ათენში მოქმედებდა წესი, რომ ჰელიეასტებს მხოლოდ საქმის განხილვის დღეს, წილის ყრით, განამწესებდნენ დიკასტერიებში, საქმის განხილვის მიზნით. აღნიშნული წესის მიზანი იყო საქმის ობიექტური და მიუკერძოებელი გამოძიება. ჰელიეია პირველი ინსტანციის სასამართლო ორგანო იყო სახელმწიფო დანაშაულისა და, თანამდებობის პირის მიერ, საკუთარი უფლებამოსილების ბოროტად გამოყენების საქმეებზე და სააპელაციო ინსტანცია – სხვა სასამართლოების მიერ განხილულ საქმეებზე. ჰელიეიას ევალებოდა კონტროლის ფუნქციები და ის უფლებამოსილი იყო უარი ეთქვა, ეკლესიის მიერ მიღებული, კანონპროექტის დამტკიცებაზე.

4. **400-თა საბჭო – ბულე.** ევპატრიდების ინტერესების დასაცავად, სოლონმა შექმნა მმართველობის ახალი ორგანო – ბულე, რომლის წევრებს – ბულეებებს ირჩევდნენ პირველი სამი თანრიგის მქონე მოქალაქეები, თითო ტომიდან – ფილიდან 100-100 წევრის ოდენობით (ეს ის ტომებია, რომლებმაც საფუძველი ჩაუყარეს ათენის ხალხს და სადაც, ჯერ კიდევ, დიდი იყო ევპატრიდების გავლენა და საგვარეულო ტრადიციების სიმყარე). სოლონის რეფორმებმა დიდი დარტყმა მიაყენა ხელისუფლების საგვარეულო ორგანიზაციასა და არისტოკრატიის მემკვიდრეობით პრივილეგიებს. თუმცა, მათ ჰქონდათ სანახევრო და კომპრომისული და არა ძირეული და მკვეთრი ხასიათი. რეფორმებმა ვერ გადაჭრეს მძაფრი წინააღმდეგობანი სხვადასხვა სოციალურ ფენებს შორის. რეფორმებმა გამოიწვიეს საგვარეულო არისტოკრატიის უკმაყოფილება და ვერც დემოსი დააკმაყოფილეს. მათ შორის ბრძოლა გრძელდებოდა, რასაც შედეგად მოჰყვა, ძვ. ათენში, პისისტრატესა და მისი ვაჟიშვილების ხანგრძლივი (ქრ. შობამდე 560-510 წ.წ.) ტირანია. ამ დროს ტირანიად ძვ. ათენში ითვლებოდა უკანონო მმართველობა და არა მაინცდამაინც მკაცრი რეჟიმი. ძვ. სპარტის დახმარებით, რომელიც უფროსხოდა ძვ. ათენის გაძლიერებას, არისტოკრატამ დაამხო ტირანია. თუმცა, არც მისი ბატონობა აღმოჩნდა ხანგრძლივი. ღარიბ ფენებზე დაყრდნობით, ათენის მდიდარმა სავაჭრო-სამრეწველო ზედაფენამ, რომელსაც კლისთენე მეთაურობდა, განდევნა სპარტიატები და ქრ. შობამდე 509 წელს მნიშვნელოვანი რეფორმები გაატარა, რომელთა შედეგად ძვ. ათენში ბოლო მოეღო საგვარეულო წყობის ნარჩენებსაც. კლისთენემ გააუქმა მოსახლეობის დაყოფა ოთხი ძველი ტომობრივი გაერთიანების საფუძველზე.

1. **ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული რეფორმა.** ატიკა ათ ტერიტორიულ ფილად დაიყო. თითოეული ფილა შეიცავდა ატიკის სხვადასხვა ადგილას მდებარე ტერიტორიას – ტრიტიას: საქალაქო, სანაპირო და სასოფლო ტერიტორიის ნაწილს. თავის მხრივ, ტრიტია დემებად იყოფოდა. ფილების ასეთი სტრუქტურა ასუსტებდა საადგილმამულო არისტოკრატიის პოლიტიკურ პოზიციებს, რადგან პირველ ორ ტერიტორიულ ნაწილში (ტრიტიაში) უმრავლესობა სწორედ სავაჭრო-ხელოსნურ ფენებს და არა წარჩინებულთ ეკუთვნოდა. გლეხობაც გათავისუფლდა ძველი საგვარეულო ტრადიციებისგან, რომლებსაც ემყარებოდა არისტოკრატიის ავტორიტეტი. პოლიტიკურ ცხოვრებაში მონაწილეობის უფლება მათაც მოიპოვეს, ვინც არ შედიოდა ადგილობრივ ტომობრივ ორგანიზაციაში. ძველი სისხლითნათესაური პრინციპის ნაცვლად, დამკვიდრდა მოსახლეობის ტერიტორიული ნიშნით მოწყობის პრინციპი.

2. **500-თა საბჭო – ბულე.** 400-თა საბჭოს ნაცვლად, მოსახლეობის ტერიტორიული პრინციპით მოწყობის საფუძველზე, კლისთენემ შემოიღო 500-თა საბჭო – ბულე, რომელშიც შედიოდნენ ათივე ფილის წარმომადგენლები, 50-50 წევრის ოდენობით. ბულეებებს კენჭისყრით ირჩევდნენ, 30 წლის ასაკს მიღწეული მოქალაქეებიდან, ერთი წლის ვადით. ბულეს კომპეტენციაში შედიოდა მმართველობის საკითხების გადაწყვეტა: სხვა სახელმწიფოებთან დიპლომატიური ურთიერთობების დამყარება, ფინანსების მართვა, არსენალზე, ფლოტსა და ნავსადგურებზე ზედამხედველობა, ვაჭრობის რეგულირება, თანამდებობის პირების გაკონტროლება. თანამდებობის პირებს შეეძლოთ საბჭოში განსახილველად საკუთარი წინადადებების გამოტანა. საბჭოს მნიშვნელოვანი ფუნქცია იყო, სახალხო კრებაზე გასატანი, საკითხების წინასწარი განხილვა, რითაც ის, ფაქტიურად, კრებაზე კონტროლს აწესებდა. მიმდინარე საკითხების გაძღოლის მიზნით, ბულე ათ კომისიად – პრიტანიებად დაიყო. თითოეული კომისიაში ათივე ფილის 50-50 წარმომადგენელი შედიოდა. კომისია მორიგეობით ასრულებდა ბულეს ფუნქციებს, კენჭისყრით ყოველდღე ირჩევდა ახალ თავმჯდომარეს, რომელიც სახალხო კრების თავმჯდომარეობასაც ითავსებდა. 500-თა საბჭოს მუშაობის ვადის ამოწურვის შემდეგ, მისი თითოეული წევრი ანგარიშს აბარებდა, საკუთარი საქმიანობის შესახებ და ხშირად პასუხსაც აგებდა საკუთარი ქმედების გამო.

3. **სტრატეგოსთა კოლეგია.** შეიქმნა კიდევ ერთი კოლეგიალური ორგანო – ათაკიანი სტრატეგოსთა კოლეგია, რომელიც იმავე პრინციპით იქმნებოდა, რაც ბულესათვის იყო გათვალისწინებული: მოსახლეობის ტერიტორიული პრინციპით მოწყობის საფუძველზე – თითო წარმომადგენელი ათივე ფილიდან. თავდაპირველად, სტრატეგოსები მხოლოდ სამხედრო ფუნქციებს ასრულებდნენ;

მოგვიანებით (სტრატეგოსის პერიკლოსის დროიდან), მათ მეორე პლანზე გადასწიეს არქონტები და ათენის სახელმწიფოს უმაღლეს თანამდებობის პირებად იქცნენ. თანამდებობის დაკავების წინ, ყველა კანდიდატი მოვალე იყო გაეგლო სპეციალური შემოწმება – **დოკიმასია**, რომლის მიზანი იყო კანდიდატურის კეთილსამიერობისა და პირადი თვისებების შემოწმება, რათა საზოგადოება დარწმუნებულიყო, რომ პირს უფლება ჰქონდა დაეკავებინა აღნიშნული თანამდებობა.

4. ოსტრაკიზმოს პროცედურა. არისტოკრატიის პოლიტიკური რევანშის თავიდან აცილების მიზნით, კლისთენემ სახალხო კრების პრაქტიკაში შემოიღო ახალი პროცედურა – **ოსტრაკიზმო**. ყოველწლიურად მოიწვეოდა სახალხო კრება, რომელიც კენჭისყრით ადგენდა, ხომ არ იყო ათენში სახელმწიფოსათვის საშიში და არასასურველი მოქალაქე. **თუ ასეთი აღმოჩნდებოდა, კრების თითოეულ მონაწილეს შეეძლო მისი სახელის თიხის დაფაზე (ოსტრაკონი) დატანება და, ხმათა უმრავლესობით, არასასურველ პირს ათი წლის ვადით განდევნიდნენ ათენიდან.** ოსტრაკიზმო მიიჩნეეს თიხის დაფების სასამართლოდ.

5. კლისთენემ შეინარჩუნა პელიეიას სასამართლო.

6. სახალხო კრება – ეკლესია. ძვ. ათენში ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოდ სახალხო კრება – ეკლესია ითვლებოდა. ის, თავდაპირველად, წელიწადში ათჯერ, ხოლო, მოგვიანებით, 40-ჯერ იკრიბებოდა. განსაკუთრებულ ვითარებაში (მტრის მოულოდნელი შემოსევა ან სტიქიური უბედურება) ადგილი ჰქონდა საგანგებო კრების მოწვევას. ეკლესიის კომპეტენცია ძალზედ ფართო იყო: ის იღებდა კანონებს, კერძო საკითხებზე გამოსცემდა **ფსეთიზმებს (დადგენილებებს)**, ირჩევდა თანამდებობის პირებს, ახორციელებდა მათ საქმიანობაზე კონტროლს, წყვეტდა ომისა და ზავის საკითხებს და ქვეყნის სურსათით მომარაგების პრობლემებს. სპეციალური კრება იხილავდა მოქალაქეთა არხებს და წყვეტდა საკითხს ცალკეული პირების სახელმწიფოდან განდევნის შესახებ, ოსტრაკიზმოს წესით. **სახალხო კრების მუშაობაში მონაწილეობის მიღების უფლება ჰქონდათ მხოლოდ 20 წლის ასაკს მიღწეულ, სრულუფლებიან ათენელ მოქალაქეებს.** ათენის მოქალაქეობა მხოლოდ აბორიგენ ათენელ მამაკაცს ენიჭებოდა (თუ მას დედაც ძირძველი ათენელი ჰყავდა). ქალებს, უცხოელებს – მეტეკებს და, მითუმეტეს ნიეთადქცეულ მონებს ათენის მოქალაქეობის მიღება და სახელმწიფო ორგანოებში საქმიანობა ეკრძალებოდათ. იშვიათი იყო მშრომელი ხალხის მონაწილეობაც, რის გამოც მათ ამ ფუნქციისათვის ქრ. შობამდე IV საუკუნიდან გასამრჯელოსაც კი უხდიდნენ. **ყველაზე მნიშვნელოვანი საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო იყო 6000 ათენელის ანუ სრულუფლებიან ათენელთა სულ მცირე 1/5 დასწრება.** თითოეული კრების დღის წესრიგი წინასწარ იყო ცნობილი. ყოველი თვის ერთ-ერთი კრება მთავარ კრებად ითვლებოდა; მასზედ იხილავდნენ თანამდებობის პირთა საქმიანობას, სასურსათო მდგომარეობას, ხოლო მეექვსე თვის მთავარ კრებაზე – ოსტრაკიზმოსა და თანამდებობის პირთა ბრალეულობის საკითხს. სახალხო კრებაზე სიტყვით გამოსვლა და კანონპროექტის წარდგენა, ფორმალურად, ყველას შეეძლო, ფაქტიურად კი მხოლოდ პროფესიონალ ორატორების – დემაგოგების, რომლებიც მოქალაქეთა ცალკეული ჯგუფის ინტერესებს იცავდნენ. კანონპროექტის ირგვლივ ხმის მიცემა ხელის აწევით ხდებოდა. სახალხო კრების მიერ მიღებული კანონპროექტი მხოლოდ მაშინ იქნებოდა კანონის ძალას, თუ მას არ უარყოფდა პელიეია.

ქრ. შობამდე 478 წელს ათენის ეგიდით შეიქმნა დელოსის საზღვაო კავშირი (სიმამქია), რომელშიც დაახლოებით 140-160 ძველელისური პოლისი შევიდა. მათ ევალებოდათ სამხედრო გემების მოწვობა, ეკიპაჟის მომზადება – გამოყვანა და კავშირის ხაზინაში ეწ. თოროსის გადახდა. ქრ. შობამდე V საუკუნის მეორე ნახევარში, პერიკლოსისა და ეფიალტეს მოღვაწეობის შედეგად, შეიქმნა ათენის არქე – უძლიერესი ძველელისური სახელმწიფო.

§3. ძველი სპარტის სახელმწიფო სამართალი

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი

ძველი ელადის ისტორიაში მეორე ყველაზე გავლენიანი პოლისი იყო ძველი სპარტა. სპარტის სახელმწიფოს ჩამოყალიბების მთავარი საფუძველი, რომელიც, ძირითადად, ქრ. შობამდე VIII-VII საუკუნეებში მიმდინარეობდა, ის საერთო კანონზომიერებანი იყო, რომლებიც ახასიათებდა პირველყოფილ გვაროვნულ წყობილებას. მაგრამ, თუ ძველ ათენში ამ კანონზომიერებებმა გამოიწვია გვაროვნულ-ტომობრივი ურთიერთობების თითქმის სრული აღმოფხვრა:

1) ძველ სპარტაში სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესს არსებითი თავისებურებები ახასიათებდა, რაც, უპირველეს ყოვლისა, გვაროვნული ორგანიზაციის, ხანგრძლივი დროით, შენარჩუნებაში მდგომარეობდა;

2) სპარტის განვითარების მეორე მთავარ თავისებურებას წარმოადგენდა, საზოგადოების ევოლუციაზე, ძალადობრივი ფაქტორის უხეში გავლენა. ქრ. შ-მდე XII საუკუნეში, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მდებარე, ლაკონიის დაბლობში მოხდა მომხდური დორიელი და აგტოქტონური – აქაველი ტომების გაერთიანება, რომელსაც წინ უსწრებდა მათ შორის ხშირი საბრძოლო შეტაკებები. ამ გაერთიანების შედეგად, შეიქმნა სპარტიატების თემი, რომელიც ქრ. შ-მდე VIII-VII საუკუნეებში აფართოვებს საკუთარი

სამფლობელოების ფარგლებს, იმონებს მეზობელი ოლქის – მესენიის მოსახლეობას და დამოკიდებულების ქვეშ აქცევს დაპყრობილი ტერიტორიის პერიფერიაზე მცხოვრებ მოსახლეობას. დაპყრობის შედეგად, მიწა (იმ პერიოდში წარმოადგენდა წარმოების ძირითად საშუალებას) ადმონდა დამპყრობლების საერთო საკუთრებაში. ამასთან ერთად, განვითარდა მოსახლეობის მკვეთრად ანტაგონისტური დიფერენცირება: ერთი მხრივ, გაბატონებულ სოციალურ ფენად ქცეული სპარტიატები და მეორე მხრივ, მონად ან ნახევრადდამოკიდებულ კატეგორიად ქცეული დაპყრობილი ხალხი.

სპარტიატებთან განვითარებული პოლიტიკური ხელისუფლების ორგანიზაცია ტიპური იყო გვაროვნული წყობილების რღვევის პერიოდისათვის, კერძოდ: ორი არქაგეტი (ტომობრივი ბელადი), გერუსია (უხუცესთა საბჭო) და აპელა (სახალხო კრება). თუმცა, აღნიშნული ორგანოები არ იძლეოდა საკმარის საშუალებას, რათა სრულყოფილად განხორციელებულიყო დაპყრობილი მოსახლეობის მართვა, მითუმეტეს, რომ ის ოცჯერ მაინც აღემატებოდა დამპყრობელთა საერთო რაოდენობას. ამრიგად, შეიქმნა ობიექტური პირობები პოლიტიკური ხელისუფლების შექმნისათვის, რომელიც არ იქნებოდა მთელი მოსახლეობის ინტერესების შესაბამისი და მხოლოდ, მისი მცირედი ნაწილის ბატონობას უზრუნველყოფდა დაპყრობილი მოსახლეობის უდიდეს მასაზე.

3) სპარტის ერთ-ერთი თავისებურებად ითვლება ის, რომ, დაპყრობილი მასების დამორჩილების უზრუნველსაყოფად, სავალდებულო იყო თავით სპარტიატებს შორის ერთიანობის შენარჩუნება და გვაროვნული საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი, გარკვეული ელემენტების დაკონსერვება;

4) ამასვე უწყობდა ხელს სპარტის მეურნეობის აგრარული ხასიათი, ქვეყნის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი იზოლაცია, რომელიც ყოველი მხრიდან მთის ქედებით იყო გარშემორტყმული, რაც ხელს უშლიდა ქვეყანაში როგორც შიდა ვაჭრობის, ისე საერთაშორისო სავაჭრო და სასაქონლო – ფულადი ურთიერთობების განვითარებას.

აღნიშნული გარემოებების ერთობლიობა დიდად განაპირობებდა სპარტის – ლაკედემონის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებასა და მის შემდგომ ევოლუციას, ასევე სხვა ძველელბერ პოლისებთან მის დამოკიდებულებას.

აღნიშნული პერიოდის ძველი სპარტის სოციალური და პოლიტიკური წყობა განმტკიცდა ე.წ. რეტრით (ხელშეკრულებით), რომლის შედგენას მიაწერენ ლეგენდარულ კანონმდებელს და სპარტის სახელმწიფოს ერთ-ერთ მამამთავარს – ლიკურგეს. ლიკურგეს ისტორიულობისა და მის მიერ გატარებული რეფორმების დროის შესახებ უტყუარი ცნობები არ მოგვეპოვება. თუმცა, სავარაუდოდ, რეფორმების განხორციელება უნდა მომხდარიყო დაახლოებით ქრ. შობამდე VIII-VII საუკუნეში, ხოლო საბოლოოდ ლიკურგესეული წყობა ქრ. შობამდე VII-VI საუკუნეებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო. რეტრა (სავარაუდოდ არა ერთი) ცდილობდა ორი ძირითადი ამოცანის გადაწყვეტას:

1) სპარტიატებს შორის ერთიანობის შენარჩუნებას, მათ შორის ქონებრივი დიფერენცირების შეჩერების გზით და

2) დაპყრობილ მოსახლეობაზე ერთობლივი ბატონობის განმტკიცების მიზნით, სპარტიატების პოლიტიკური საზოგადოებისა და ხელისუფლების შექმნას.

2) საზოგადოებრივი წყობა

ძველ სპარტაში ჩამოყალიბდა, თავისებურად, ანტაგონისტური საზოგადოება, რომელიც ინარჩუნებდა გვაროვნული წყობილებისათვის დამახასიათებელ თვისებებს.

1) გაბატონებული ფენა სპარტიატები იყვნენ. მხოლოდ ისინი ითვლებოდნენ სრულუფლებიან მოქალაქეებად. მოქალაქეებს შორის მიწაზე საერთო საკუთრების შენარჩუნების პირობებში, გაბატონებული ფენისადმი კუთვნილება უზრუნველყოფილი იყო იმით, რომ თითოეულ სპარტიატს სარგებლობაში გადაცემული ჰქონდა მიწის ნაკვეთი – კლეროსი, რომელზეც მიმაგრებული იყვნენ ე.წ. ჰილოტები (უუფლებო ავტოქტონური მოსახლეობა, რომელიც მონობიდან ყმა-გლეხობისაკენ გარდამავალ ფენას წარმოადგენდა). ჰილოტების შრომა უზრუნველყოფდა სპარტიატსა და მის ოჯახს საარსებო საშუალებებით. ლაკედემონში მიწა გაყოფილი იყო 9000 კლეროსად, რომლებიც მოცულობითაც თანაბარი იყო და გასხვავებასაც არ ექვემდებარებოდა, ანუ დაუშვებელი იყო მისი გაყიდვა, გაჩუქება და თავდაპირველად – მემკვიდრეობით გადაცემა.

სპარტიატები ცხოვრობდნენ ქალაქის ტიპის დასახლებაში, რომელიც ხუთ სოფელს აერთიანებდა და უფრო გასამხედროებულ ბანაკს წაგავდა. სპარტიატების ყოფა-ცხოვრება მკაცრად იყო რეგულმენტირებული. მათი მთავარი ამოცანა იყო სამხედრო საქმე. იმისათვის, რომ სპარტიატებში გამოეწოთოთ მეომრული სულისკეთება, ბიჭუნებს შეიდი წლის ასაკიდან გაამწესებდნენ სპეციალურ სკოლებში – აგოგეში, რომლებიც სახელმწიფოს სრულ კმაყოფაზე არსებობდნენ. ბავშვების აღზრდა-სწავლებაზე ზრუნავდნენ განსაკუთრებული თანამდებობის პირები – პედონომები. ისინი სპარტიატ მოზარდებს უდევებდნენ მკაცრი დისციპლინისადმი მორჩილებას და უფროსების ბრძანებათა უსიტყვო შესრულებას, ძალასა და გამძლეობას, სამხედრო ცოდნასა და სიმამაცეს. სწავლება 20 წლის ასაკში მთავრდებოდა. სპარტიატები 20-დან 60 წლამდე სამხედრო ვალდებული იყვნენ. უფროსი მამაკაცები ერთიანდებოდნენ ასაკობრივ და სხვა კავშირებში, რომლებიც მათ სოციალურ სტატუსს განსაზღვ-

რადენ. ყველაზე რჩეული მოქალაქეების მცირერიცხოვანი ჯგუფი ე.წ. 300 მხედრის კორპუსში ერთიანდებოდა. ქალები თითქმის მთლიანად გათავისუფლდნენ საოჯახო მეურნეობიდან და შვილების აღზრდის მოვალეობიდან. მათ გააჩნდათ გარკვეული დამოუკიდებლობა და ჰქონდათ გართობა-დასვენების საშუალება (ხელსაქმე – ქსოვა).

სპარტიატებს შორის ერთობის შესანარჩუნებლად დაწესდა ე.წ. სისითიები (ფიდიტები) – საერთო ტრაპეზა, რომელიც ეწყობოდა, სპარტიატებისათვის დადგენილი, ყოველთვიური მოსაკრებლის ხარჯზე. სისითოსებს ჰქონდათ თანაბარი პორციები. საპატიო წილს მხოლოდ თანამდებობის პირები იღებდნენ. ერთგვაროვანი იყო მეომრების სამოსი და იარაღიც. სპარტიატებს შორის ერთიანობის შენარჩუნებას ხელს უწყობდა ლიკურგეს მიერ დადგენილი წესები, ფუფუნების აკრძალვის შესახებ. სპარტიატებს ეკრძალებოდათ ვაჭრობა, ფულის დაგროვება, რის გამოც ქვეყანაში შემოიღეს რკინის ზოდები, ფულადი მონეტის მაგივრად.

თუმცა, ეს შეზღუდვები ვერ აიცხლებდნენ თავიდან სპარტიატებს შორის ქონებრივ დიფერენცირებას, რაც ძირს უთხრიდა მათ ერთობასა და „თანაწილობას“. ვინაიდან მიწის ნაკვეთები მემკვიდრეობით მხოლოდ უფროს ვაჟიშვილებს გადაეცემოდა, დანარჩენები ე.წ. ამოვარდნილ ნაკვეთებს ანუ ბეითალმან ქონებას იღებდნენ, ხოლო თუ ასეთი ქონებაც არ იყო, მაშინ სპარტიატების უმცროსი ვაჟები ჰიპომეიონების (ფსკერზე დაშვებული ლუმპენ-პროლეტარიატის) კატეგორიაში გადადიოდნენ და სახალხო კრებასა და სისითიებში მონაწილეობის უფლებას კარგავდნენ. ჰიპომეიონთა რაოდენობა განუხრელად იზრდებოდა, ხოლო სპარტიატებისა – შესაბამისად, მკვეთრად მცირდებოდა; კერძოდ, IV საუკუნეში, მათი რიცხვი მხოლოდ 700 შეადგენდა. ხოლო 371 წელს თებეს წინააღმდეგ, ლექტრასთან გამართულ ბრძოლაში მარცხის შემდეგ, სპარტამ დაკარგა მესენიის ოლქი და, ფაქტიურად, ელინური სამყაროს მეორე ხარისხოვან პოლისად იქცა.

2) პერიეკები – სპარტის უნაყოფო, მთიან პერიფერიაზე მდებარე, რაიონების მოსახლეობა, რომელიც სამართლებრივი სტატუსით, გარდამავალ ფენას შეადგენდა სპარტიატებსა და ჰილოტებს შორის. ისინი პირადად თავისუფალი და გარკვეული ქონებრივი უფლებაუნარიანობით აღჭურვილი ფენაა, რომლებიც მოკლებული იყვნენ პოლიტიკურ უფლებებს და მათზე ზედამხედველობა ევალებოდათ განსაკუთრებულ თანამდებობის პირებს – ჰარმოსტებს. პერიეკებზე ვრცელდებოდა სამხედრო ვალდებულება და მათ ევალებოდათ მძიმედ შეიარაღებული ქვეით ჯარში – ჰოპლიტებში მსახური. პერიეკების ძირითადი საქმიანობა იყო ვაჭრობა და ხელოსნობა. საკუთარი სამართლებრივი სტატუსით, პერიეკები ახლოს იდგნენ ძველ ათენელ მეტეკებთან, თუმცა უმაღლეს თანამდებობის პირებს, სასამართლოს გადაწყვეტილების გარეშე შეეძლოთ მათი სიკვდილით დასჯა.

3) ჰილოტები – მესენიისა და კინურიის დამონებული ავტოქტონური მოსახლეობა, სახელმწიფოს საკუთრებას შეადგენდნენ. ჰილოტები გადაცემული იყვნენ სპარტიატების განკარგულებაში, ამუშავებდნენ მათ მიწებს და აძლევდნენ მათ მოსავლის ნახევარს მაინც (საშინაო საქმეებში სპარტიატები ასაქმებდნენ ტყვე-მონებს).

მიუხედავად იმისა, რომ ძველ სპარტასა და ძველ ათენში მონათა ექსპლუატაცია იყო საზოგადოებრივი წარმოების საფუძველი, კოლექტიური სპარტიატული მონობა მაინც მკვეთრად განსხვავდებოდა კლასიკური მონობისაგან (მონა-ნივთი).

ჰილოთთა მონობის სპეციფიკური ფორმა იყო. ჰილოტები პრაქტიკულად: 1) დამოუკიდებლად წარმართავდნენ საკუთარ მეურნეობას, მონებივით არ იყვნენ ნივთები და 2) თავისუფლად განკარგავდნენ მოსავლის დარჩენილ ნაწილს. მათი ქონებრივი და სოციალური მდგომარეობა მიახლოებული იყო შუა საუკუნეების ყმა-გლეხების სტატუსთან; 3) იგულისხმება, რომ ჰილოტებს ოჯახიც ჰყავდათ და 4) რაღაც, თემის მსგავს, გაერთიანებასაც ჰქმნიდნენ, თუმცა სპარტიატების კოლექტიური საკუთრების ფარგლებში; 5) ჰილოტები მონაწილეობდნენ სპარტის მიერ გამართულ ომებში, მსუბუქად შეიარაღებული მეომრების სახით; 6) მათ შეეძლოთ გამოესყიდათ თავი და მიეღოთ თავისუფლება, თუმცა ყოველმხრივ უუფლებო ფენად რჩებოდნენ. ყოველწლიურად სპარტიატები, სახელმწიფოებრივ დონეზე, აწყობდნენ კრიპტიებს – ჰილოტების სანქციონირებულ მასობრივ ხოცვა-ჟლეტას, დანარჩენი მოსახლეობის დაშინების მიზნით.

3) სახელმწიფო მექანიზმი

ძველი სპარტის სახელმწიფო წყობილება ჩამოყალიბდა ორი ტომობრივი გაერთიანების (პროტო-სახელმწიფოს) სახელმწიფო ორგანიზაციაში გარდაქმნის შედეგად, თუმცა ხელისუფლების გვაროვნული ორგანიზაციის მნიშვნელოვანი ნიშნების შენარჩუნებით. ამან გამოიწვია ე.წ. „ლიკურგესეული წყობის“ ჩამოყალიბება ქრ. შობამდე VI საუკუნისათვის. მეცნიერთა ნაწილი თვლის, რომ ეს იყო გადატრიალება, რომელიც უკავშირდება მესენიის დაპყრობისა და ჰილოთიის ჩამოყალიბების დასრულებას, რაც მოითხოვდა სპარტიატების თემის კონსოლიდაციას, მათი ეკონომიკური მდგომარეობის გათანაბრებისა და პოლიტიკურ უფლებებში გათანაწილების მეშვეობით. ყოველივე აღნიშნულის შედეგად, სპარტა იქცა სამხედრო ბანაკად, რომელიც გაბატონდა დამონებული მოსახლეობის

მრავალრიცხოვან მასაზე. სპარტიატების სახელმწიფო მექანიზმის სათავეში იდგა: 1) ორი არქაგეტი. მათი არსებობა დაკავშირებული იყო ძველ ტრადიციასთან, რომლის თანახმად, ღორიელთა და აქაველთა ორი წარჩინებული გვარის – ევრიპონტიდებისა და აგეადების – მამამთავრები ბელადებად აირჩეოდნენ (თუმცა, მხოლოდ ამ ორი გვარიდან). არქაგეტების ძალაუფლება გაცილებით სუსტი იყო, იურიდიულად, ვიდრე თუნდაც შეზღუდულუფლებიანი ძველი ათენელი ბაზილევსისა. არქაგეტის ხელისუფლებამ მემკვიდრეობითი ხასიათი მიიღო ევრიპონტიდებისა და აგეადების საგვარეულოების შიგნით, თუმცა მათი ხელისუფლება არასოდეს ყოფილა შეუზღუდავი და მემკვიდრეობითი, ანუ არ გადადიოდა მამიდან უფროსს ვაჟზე: ყოველ 8 წელიწადში ერთხელ, დელფოსის ორაკულის გარსკვლავთმრიცხველობისა და მისნობის შედეგად, არქაგეტი მართლმსაჯულებას გადაეცემოდა და გადაყენებული იქნებოდა.

ზოგჯერ მათი გადაყენება ამ პროცედურის გარეშეც დაიშვებოდა.

თუმცა, მთლიანობაში არქაგეტების მდგომარეობა საპატიო იყო. ისინი სამხედრო ნადავლის დიდ ნაწილს იღებდნენ, მსხვერპლშეწირვას ახორციელებდნენ, გერუსიაში (უხუცესთა საბჭოში) შედიოდნენ, მთელი თემისათვის მნიშვნელოვან ზოგიერთ საქმეზე მართლმსაჯულებას ახორციელებდნენ. თავდაპირველად, არქაგეტების სამხედრო ძალაუფლება თითქმის, შეუზღუდავი იყო. მათ ექვემდებარებოდა ჯარი, ლაშქრობისას ისინი წვევდნენ ჯარისკაცთა სიკვდილ-სიცოცხლის საკითხს. თუმცა, მოგვიანებით მათი სამხედრო ხელისუფლებაც მნიშვნელოვნად შეიზღუდა.

2) გერუსია (გერონი – უხუცესი) – უხუცესთა საბჭო, ისევე, როგორც არქაგეტი, ხელისუფლების ის ორგანო იყო, რომელიც გვაროვნული საზოგადოების გადმონაშთს წარმოადგენდა და მისი (მართლაც უხუცესთა საბჭოს) ტრანსფორმირებული ვარიანტი იყო. გერუსიის შემადგენლობაში 28 გერონი შედიოდა, რომლებსაც სამისდღეშიოდ ირჩევდა სახალხო კრება იმ წარჩინებული სპარტიატების წრიდან, რომლებიც 60 წლის ასაკს იყვნენ მიღწეული. გერუსიაში ორივე არქაგეტიც შედიოდა. ამრიგად, მისი წევრების რაოდენობა 30 შეადგენდა.

თავდაპირველად, გერუსია განიხილავდა იმ საკითხებს, რომლებიც შემდგომ სახალხო კრებაზე უნდა განხორციელებულიყო, რითაც ისინი, ფაქტიურად, წარმართავდნენ მის საქმიანობას. დროის შემდეგ, გერუსიას უფლებამოსილებანი გაფართოვდა. იმ შემთხვევაში, თუ გერონები და არქაგეტები კმაყოფილი არ იქნებოდნენ სახალხო კრების გადაწყვეტილებით, მათ შეეძლოთ მისთვის წინააღმდეგობის გაწევა და სახალხო კრების დატოვება. გერუსია სხვა ქვეყნებთან მოლაპარაკებაშიც მონაწილეობდა, განიხილავდა სისხლის სამართლის საქმეებს სახელმწიფო დანაშაულის თაობაზე და არქაგეტების წინააღმდეგ სასამართლო პროცესს აწარმოებდა.

3) აპელა (სახალხო კრება) მომდინარეობდა ძველელინური ტერმინიდან – აპელაძენ. აპელა იკრიბებოდა მდინარე კნაქიონის ნაპირას, ბაბიკის ხიდის ქვეშ. იქ არც პორტიკი და არც რაიმე შენობა-ნაგებობა იყო, რათა ლიკურგეს აზრით, კრების მონაწილეები არ გართულიყვნენ რაიმე განყენებულ თემებზე საუბრით. აპელას მუშაობაში მონაწილეობდა, 30 წლის ასაკს მიღწეული, ყველა სპარტიატი. თავდაპირველად, აპელას არქაგეტები იწვევდნენ, რომლებიც თვითონვე თავმჯდომარეობდნენ მას. სახალხო კრებაზე გამოსვლის უფლება მხოლოდ თანამდებობის პირებს შეეძლოთ (ზოგჯერ უცხო ქვეყნის ელჩებს. მონაწილეები კი მხოლოდ ისმენდნენ გამოსვლებს და კენჭისყრაში (ხმის მიცემაში) მონაწილეობდნენ. ხმის მიცემა ყვირილით ხდებოდა, ხოლო სადაო შემთხვევებში კრების მონაწილეები სხვადასხვა მხარეს ღებოდნენ და ისე ყვიროდნენ საკუთარ აზრს. აპელა ყოველთვიურად, თვეში ერთხელ მოიწვეოდა (გარდა საგანგებო კრებისა). კრებაზე იღებდნენ კანონებს, ირჩევდნენ თანამდებობის პირებს, წვევდნენ ომისა და ზავის საკითხებს, სხვა სახელმწიფოებთან მოკავშირეობას, არქაგეტის ქონების მემკვიდრეობის საკითხებს, განისაზღვრებოდა, თუ რომელ არქაგეტს უნდა ესარდლა ჯარისათვის კონკრეტულ ლაშქრობაში. ყველა აღნიშნული საკითხის გადაწყვეტისას, აპელას როლი შედარებით უმნიშვნელო იყო, ვიდრე ამას ძველ ათენში ჰქონდა ადგილი აგორასთან (ეკლესიასთან) მიმართებაში. თუმცა, არც მისი როლის უარყოფაა საფუძვლიანი. მხოლოდ ქრ. შობამდე IV საუკუნეში მოხდა აპელას როლის დაცემა და ის პასიურ დაწესებულებად იქცა.

4) ეფორატი ძველ სპარტაში ქრ. შობამდე VIII საუკუნეში ჩნდება, საგვარეულო არისტოკრატია და არქაგეტებს შორის გამწვავებული დაპირისპირების შედეგად) კერძოდ, არქაგეტ თეოპომპოსის დროს. საგვარეულო არისტოკრატია იღებდა სამხედრო ნადავლის დიდ ნაწილს და შესაძლებლობა ჰქონდა ებატონა თავისუფალ მეთემეებზე, რითაც ის ცდილობდა არქაგეტების სამისდღეშიო ძალაუფლების შეზღუდვას და მათ ნაცვლად, გარკვეული ვადით, არისტოკრატიის წარმომადგენელთა რიგებიდან, ირჩევდა განსაკუთრებულ თანამდებობის პირებს. ასეთ პირებს წარმოადგენდნენ ხუთი ეფორი. ისინი აირჩეოდნენ „ღირსეული“ სპარტიატებისგან, ერთი წლის ვადით; ერთიან კოლეგიად მოქმედებდნენ, რომელიც გადაწყვეტილებას იღებდა ხმათა უმრავლესობით. თავდაპირველად, ეფორები თითქმის არქაგეტების თანაშემწეებად ითვლებოდნენ და სასამართლო საქმეების განხილვას ახორციელებდნენ ქონებრივ დავებზე. ქრ. შობამდე VI საუკუნის შუა ხანებიდან ეფორთა ხელისუფლება მნიშვნელოვნად გაიზარდა. მათ საკუთარ კონტროლს დაუქვემდებარეს არქაგეტები – ლაშქრობებში მათ ორი ეფორი დაჰყვებოდათ. ეფორებმა გერუსიის მოწვევის უფლებაც მოიპოვეს და სახალხო კრებასაც ხელმძღვანელობდნენ. გერუსიასთან ერთად, ეფორები თავიდან იცილებდნენ, აპელას მიერ არასა-

სურველი გადაწყვეტილების მიღებას. ეფორების ხელში გადავიდა ძველი სპარტის საგარეო ურთიერთობების წარმოენება, ქვეყნის შიდა საქმეების მართვა, სპარტიანების მიერ დადგენილი წესების დაცვაზე, ზედამხედველობა, მათი გასამართლება და დასჯა, ომის გამოცხადება და ზავის დადება, დანარჩენი თანამდებობის პირების გაკონტროლება. თვით ეფორების საქმიანობა, პრაქტიკულად, არ კონტროლდებოდა. ისინი მხოლოდ უფლებამონაცვლეების წინაშე იყვნენ ანგარიშვალდებული. ეფორების განსაკუთრებულ მდგომარეობაზე ისიც მეტყველებს, რომ მათ არ ევალებოდათ საერთო სისითიებში მონაწილეობა და ჰქონდათ განსაკუთრებული სუფრა.

§4. ძველი რომის სახელმწიფო სამართლის ისტორია

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი, რომის სახელმწიფოებრიობის ისტორიის პერიოდიზაცია და საზოგადოებრივი წყობა უძველეს ხანაში

რომი შვიდ ბორცვზე განლაგებული რამდენიმე დასახლების გაერთიანებით შეიქმნა. შესაბამისად, ამ ადგილს **Septimontium**-ი ანუ შვიდბორცვიანი (ავენტინუსი, პალატინუსი, კაპიტოლიუმი, კვირინალის, ვიმინალის, ესკვილინუსი და კელიუსი) ეწოდა. მოგვიანებით, ქალაქს გაღავანი შემოავლეს, რომელიც მოსახლეობას მტრის თავდასხმისაგან იცავდა. ამ ბორცვთაგან ერთ-ერთს, **კაპიტოლიუმი** შემდეგი გარემოების გამო ეწოდა: ბორცვზე იუპიტერის ტაძრის ასაგებად საძირკველის გათხრისას მდ. ტიბროსის სანაპიროებზე მუშებმა აღამიანის თავის ქალა აღმოაჩინეს. მეტად ხელსაყრელი სავაჭრო გზების (**via Salaria**) კვეთაზე მკვიდრი პრიმიტიული სასოფლო თემი, თანდათანობით იქცნა ქალაქ-სახელმწიფოს (**civitas**) ნიშან-მახასიათებლებს. გაღავანშემოვლებული უძველესი **civitas**-ის ტერიტორიაზე (**pomoerium**), მრავლად იყო წმინდა ადგილები, სადაც სხვადასხვა მაგიური და რელიგიური რიტუალები ტარდებოდა; აქვე მდებარეობდა მთავრობის რეზიდენცია და საგანგებო ადგილები სახალხო კრებების ჩასატარებლად.

მითის თანახმად, უძველესი დასახლება რომულუსის სახელს უკავშირდება, მანვე დაუდგინა ქალაქს თავდაპირველი საზღვრები (ე.წ. **Roma quadrata**). ქალაქს გარს ერტყა საჯარო მიწები და საძოვრები (**ager publicus**) და მტრის შემოსევებისაგან დაუცველი სოფლები და მიწათმოქმედთა განცალკევებით მდგომი ქოხები. არქეოლოგიური გათხრების მასალების თანახმად, **civitas**-ის გარშემო საფორტიფიკაციო სამუშაოები პერმანენტულად, ლათინების თემებით დასახლებული სოფლების გაერთიანებით, მიმდინარეობდა. თავდაპირველად, რომი ალბა-ლონგას (**Alba Longa**) კოლონია იყო. აქვე დაბადებულია ქალღმერთ **ვესტას** ქურუმი ქალი **რეა-სილვია**, ტყუპი ძმის – **რომულუსისა და რემუსის** დედა.

ამრიგად, რომი საერთო მმართველობას დაქვემდებარებული საზოგადოების სხვადასხვა ჯგუფის კონგლომერატს, ციცერონის თანახმად, **coetus hominum iure sociali**-ს, წარმოადგენდა.

ძველი რომაელები იმ ხალხს მიეკუთვნებოდა, რომელიც ცხოვრობდა იტალიის (აპენინების ნახევარკუნძულზე) დასავლეთსა და შუა ნაწილში. აქ მდებარეობდა **ლაციუმის ოლქი (Latium)**, რომლის ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ ეტრუსკები (არაარიელი ტომები), ხოლო მის სამხრეთით – ძველელინური კოლონიები, ანუ, კულტურული და ეკონომიკური თვალსაზრისით, გაცილებით მაღალ დონეზე მდგარი ხალხის დასახლებები. თავდაპირველად, რომაული სახელმწიფო ჩამოყალიბდა როგორც საქალაქო თემი (**civitas**) და, თვისობრივად, არაფრით განსხვავდებოდა ძველელინური პოლისისგან, – საკუთარი სახალხო კრებებით (**comitia curiata**), შედარებით მოკრძალებული უფლებების მქონე ბელადით – **rex (dux)** და სავგარეულო არისტოკრატიის საკრებულოთი – **Senatus**. რომის ცივილიზაციამ განვლო მმართველობის ფორმების თანმიმდევრული ევოლუცია რექსების ხანიდან მოყოლებული, რესპუბლიკური და იმპერიული წყობილებით დამთავრებული და მისი ისტორია თითქმის 12 საუკუნეს მოიცავს.

რომის სახელმწიფოსა და სამართლებრივობის პერიოდები არსებითად განსხვავდება ერთმანეთისგან. სამართლებრივობის პერიოდებამ მოიცვა ხუთი – დიდი (არქაული, წინაკლასიკური, კლასიკური, პოსტკლასიკური პერიოდები და იუსტინიანეს სამართალშემოქმედება) და სამი ქვეპერიოდები. რომის სახელმწიფოებრიობის პერიოდიზაცია დაკავშირებულია სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ფორმების ევოლუციასთან, კერძოდ: 1. უძველესი **Rex**-ის ხანა – **ქრ. შობამდე 754-510 წწ.**; 2. **civitas Romani**-ს ეპოქა – **ქრ. შობამდე 509-27 წწ.**, რომელიც, თავის მხრივ, იყოფა: ა) ადრეული რესპუბლიკის – **ქრ. შობამდე 509-367 წწ.** და ბ) გვიანდელი რესპუბლიკის – **ქრ. შობამდე 367-27წწ.** – ეტაპებად; 3. **Imperium Romani** – **ქრ. შობამდე 27 წელი-ქრ. შობის 476 წელი**, რომელიც, ასევე, იყოფა ორ ქვეეტაპად: ა) **principium** – **ქრ. შობამდე 27 წელი-ქრ. შობის 235 წელი** და ბ) **dominatus** – **235-476 წლები**. **თუმცა**, უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფოებრიობის ჩამოთვლილი პერიოდები ეხება მხოლოდ უშუალოდ ძველი რომის სახელმწიფოს და არა, **395 წლის** შემდეგ, ორად გაყოფილ – **დასავლეთ და აღმოსავლეთ – რომის იმპერიას**, რადგან აღმოსავლეთ რომის ანუ ბიზანტიის იმპერიამ იარსება კიდევ, თითქმის **1000 წლის**

განმავლობაში და არსებობა შეწყვიტა 1453 წლის 28 მაისს, თურქი-ოსმალების შემოსევისა და დაპყრობის შედეგად.

დამკვიდრებული ტრადიციის თანახმად, რომის დამაარსებლად და მის პირველ rex-ად ითვლება Romulus. მისსავე საპატივსაცემოდ, Latium-ის ოლქში შექმნილ civitas-ს ეწოდა Roma, ხოლო იქ მცხოვრებ ხალხს – cives Romani. რომულუსის დროიდან მოყოლებული, ვიდრე უკანასკნელი rex-ის – Tarquinius Superbus-ის ზეობამდე, რომაელები ცხოვრობდნენ გვაროვნული წყობილების პირობებში, რომელიც, თანმიმდევრულად იქნდა მოსახლეობის პროფესიული დიფერენცირების ნიშნებს და იქმნებოდა ქურუმთა, მიწათმოქმედთა, მეომართა, მესაქონლეთა, მეწადეთა და ვაჭართა ქალაქ-სახელმწიფო – მარტივი civitas Romani. რომულუსსავე მოახდინა საჯარო მიწების – ager publicum გადანაწილება civitas-ის წევრებს შორის და თითოეულ genus – გვარს არგუნა 50 მეასედი ანუ 2-2 iuger, რომელიც იყო საოჯახო საკუთრებაში არსებული საკარმიდამო მიწის ნაკვეთი. სახნავ-სათესი მიწები, საძოვრები და ტყეები თითოეულ familias-ს მფლობელობასა და სარგებლობაში, და არა საკუთრების უფლებით გადაეცემოდა. გვარები იყოფოდა ოჯახებად – familias, რომელიც იქცა საზოგადოების ძირითად უჯრედად (ინსტიტუტად). Familias-ს სათავეში იდგა, თითქმის შეუზღუდავი უფლებით აღჭურვილი, paterfamilias-ი, რომელიც იყო გარდაცვლილი წინაპრის კულტთან და გვარის დამაარსებელთან – adgnatus proximus ყველაზე ახლოს მდგომი მამრობითი სქესის უხუცესი პირი.

სწორედ paterfamilias-ი ზედამხედველობდა: 1. დადგენილი mos (ჩვეულებას), mores maiorum (წინაპართა ნაანდერძებს), fas (რელიგიურ წესრიგს), aequitas (ბუნებითი სამართლიანობა), iustitia (მართალ სამართალს) და consuetudo (ჩვეულებით სამართალს) აღსრულებას; 2. საგვარეულო ქონების მემკვიდრეობით გადაცემას; 3. ius religiosae-ს მოვლა-პატრონობასა და დაცვას; 4. საგვარეულო სახელის ტარების უფლებას (ეს უფლება შენარჩუნდა იმპერიის ეპოქამდე).

Cives Romani შედგებოდა სამი ტომისგან: ლათინები, საბინები და ეტრუსკები, რომლებიც, თავდაპირველად, შედგებოდა 100 გვარისგან. მოგვიანებით, გვარების რაოდენობა გასამმაგდა, თანაც თითოეული ტომი აერთიანებდა 10 კურიას – curia (გვარების გაერთიანებას), რაც ძალზედ ხელსაყრელი იყო სამხედრო, ადმინისტრაციული და საგადასახადო თვალსაზრისით. კურის სათავეში იდგა curion-ი. რომაული თემის სრულუფლებიან წევრად ითვლებოდა მხოლოდ ის პირი, ვინც მიეკუთვნებოდა რომელიმე გვარს და ირიცხებოდა curia-ში. ასეთ პირებს patricii – პატრიციები ეწოდებოდათ, რადგან ისინი იყვნენ წარჩინებული გვარებისა და რომის დამაარსებელთა შთამომავლები.

პატრიციებზე დამოკიდებულ პირებს clientes – კლიენტები ეწოდებოდათ. ისინი ექვემდებარებოდნენ საკუთარ patroni (პატრონებს), პატრიციების წრიდან. როგორც წესი, კლიენტებად ხდებოდნენ ყოფილი და გააზატებული მონები, რომლებიც დარჩნენ პატრონის ოჯახში. კლიენტები განაგრძობდნენ საკუთარი პატრონის პატივისცემას, მისდამი სამსახურს სამსახურს, მისთვის დახმარების გაწევას მშვიდობიანობის პერიოდში. პატრონი კი იცავდა საკუთარ კლიენტს საოჯახო ერთობის მიღმა და, უპირველეს ყოვლისა, სასამართლოში. პატრონატობა ეფუძნებოდა ჩვეულებით და რელიგიურ ნორმებს.

შეზღუდული უფლებები ჰქონდა მოსახლეობის კიდევ ერთ, მრავალრიცხოვან და გავლენიან კატეგორიას – plebs-ს (პლებებს). ეს იყო civitas Romani თავისუფლადშობილი მოსახლეობის ნაწილი, რომელიც ფლობდა მიწის ნაკვეთს, იხდიდა გადასახადს და სამხედრო ბეგარას. თუმცა, მათ ეკრძალებოდათ, რომაელთა მიერ დაპყრობილი ტერიტორიის განაწილებისას, მიწის ნაკვეთის მოთხოვნა და, რაც ყველაზე მთავარია, – ადმინისტრაციული, სასამართლო და საკანონმდებლო საქმიანობა და, ქრ. შობამდე 445 წელს მიღებული, კანულეუსის კანონის (lex Canuleia) ამოქმედებამდე, რომის სრულუფლებიან მოქალაქესთან ქორწინებაში შესვლა. უფლებრივი უთანასწორობა თანდათანობით ისპობოდა და, ამ მხრივ, საეტაპოა რამდენიმე მოვლენა, რომელიც განმტკიცდა, შესაბამისი, საკანონმდებლო აქტით, კერძოდ: ქრ. შობამდე 494 წელს შემოიღეს plebs-ის მეთაურის – tribuni plebis თანამდებობა, რომელზეც consilia plebis (პლებების საკრებულო) მიერ აირჩეოდა მხოლოდ plebs-ის წარმომადგენელი. მხოლოდ tribuni plebis-ს ჰქონდა veto-ს უფლება patricii-ების ყველა გადაწყვეტილებაზე, თუ ის ეწინააღმდეგებოდა plebs-ის ინტერესებს; უკვე ნახსენები ქრ. შობამდე 445 წელს მიღებული, კანულეუსის კანონი (lex Canuleia), რომლითაც plebs-ს ნება დართეს კანონიერ ქორწინებაში შესულიყვნენ cives Romani-სთან; ქრ. შობამდე 287 წელს მიღებული, plebiscita Hortensia, რომლითაც consilia plebis (პლებების საკრებულო) გადაწყვეტილებები – plebiscita გაუთანაბრდა lex-ს (რომაულ კანონს), როგორც სამართლის უმთავრეს წყაროს და სავალდებულო გახდა როგორც plebs-თვის, ისე patricii-სათვის.

Cives Romani-სთან, სტატუსით, ყველაზე ახლოს იდგა უძველესი Latium-ის ოლქის (რომის სამხრეთით) მოსახლეობა – latini prisci (უძველესი ლათინები) და, აგრეთვე, ე.წ. ქრ. შობამდე 338 წლამდე არსებული ლათინური ლიგის მოქალაქეები. მათ მიენიჭათ რომში ჩასახლების (ius migrandi), რომაელებთან კანონიერ ქორწინებაში შესვლის (ius conubii) უფლება. თუმცა, ისინი მოკლებული იყვნენ, მათ სასარგებლოდ დატოვებული, სამკვიდროს მიღების უფლებას და საკუთარი ანდერძის დატოვების უფლებას. მთელი მათი სამკვიდრო მათ ყოფილ პატრონს რჩებოდა; დაუშვებელი იყო,

ანდერძით, მათი მეურვეებად დასახელება.

ლათინების მსგავსი სტატუსი მიენიჭათ რომში ჩამოსახლებულ და რომაულ პროვინციებში მცხოვრებ უცხოელებს – **peregrini** (პერეგრინებს). **Peregrini**-ს ჰქონდათ კანონიერი **გარიგებების დადებისა (ius commercii)** და **რომში ჩასახლების (ius migrandi)** უფლება, თუმცა, ჩვეულებისამებრ, მოკლებული იყვნენ რომაელებთან კანონიერ ქორწინებაში შესვლის (**ius conubii**) უფლებას. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ ლათინურ თემს მაინც მიენიჭა აღნიშნული უფლება, რომაელებთან ხელშეკრულების დადების საფუძველზე. ლათინისა და როაელი **matrona** (ქალბატონი) ქორწინების შედეგად შობილი ბავშვი, **imperator Hadrianus rescripta** (იმპერატორ ადრიანეს განკარგულებით) ხდებოდა რომის მოქალაქე. ის ლათინი მოქალაქე, ვინც საკუთარ თემში იკავებდა მაღალ და საპასუხისმგებლო თანამდებობას, შესაძლებელი იყო რომის მოქალაქეობის მიღება და რომში პოლიტიკური კარიერის გაგრძელება (**ius suffragii**). ლათინთა ამ კატეგორიას **latini coloniarii** (კოლონიების ლათინები) ეწოდებოდათ. თუმცა, **212 წელს**, იმპერატორ კარაკალას ედიქტით, რომელიც ისტორიაში ცნობილია **Constitutio Antoniniana**-ს სახელწოდებით, იმპერიის თავისუფლადშობილ მოსახლეობას რომის მოქალაქეობა მიენიჭათ, რითაც გაუქმდა ის **privilegium** და **ius singularae**, რაც ახასიათებდა მხოლოდ **cives Romani**-ს. **ძველრომაული საზოგადოების** ფსკერზე იდგნენ **მონები (servi, servere)**. მონობა არ იყო რომის სამოქალაქო სამართლის (**ius civile**) ინსტიტუტი. მას აღიარებს **ხალხის სამართალი (ius gentium)**. მონობა, რომში, იყო **კლასიკური ხასიათისა**, რაც იმას ნიშნავს, რომ მონა იყო არა სამართლის სუბიექტი, არმედ რომის მოქალაქეთა შორის, გარიგებების დადების საგანი – **მოლაპარაკე ნივთი (instrumentum vocalae)**. კერძოდ: დასაშვები იყო მონის ყიდვა-გაყიდვა, მემკვიდრეობით გადაცემა, კრედიტორისათვის ვალში გაცემა, თვითნებური დასჯა. მონობის უძველესი წყარო იყო მონადშობილი ან შემდგომში მონადქცეული, სამხედრო ტყვეების მონად გაყიდვისა ან დამნაშავეს მონად დასჯის გზით. მოგვიანებით, მონობის წყარო გაფართოვდა, კერძოდ: ვალაუალი მოვალის, ვალის გადაუსდებლობის გამო, მონად გაყიდვა; სიკვდილთმისჯილთათვის სასჯელის შეცვლა მონობით (კატორღა სამხედრო გემებზე – გალერებზე); დანაშაულებრივად, საკუთარი თავის მონად გაყიდვა, მართლსაწინააღმდეგოდ, მოგების მიღების მიზნით; მონასთან მრუშობაში მხილებული რომაელი მატრონას დამონება, მიუხედავად მის სამგზისი გაფრთხილებისა შეეწყვიტა ურთიერთობა მონასთან და სხვა. აღნიშნული გარემოება მნიშვნელოვნად შეიცვალა კლასიკურ პერიოდში, სტოიციზმის ფილოსოფიის გავლენით, კერძოდ: დაუშვებელი იყო, მებატონის მიერ, მონის თვითნებური დასჯა; მონის შეძენა, დასაგლეჯად, მხეცებისათვის მიგდების მიზნით და სხვა. მონობიდან გათავისუფლების (გააზატების) – **manumissio** რამდენიმე გზა არსებობდა, კერძოდ: **manumissio censu** – ყოველ ხუთწელიწადში ერთხელ შედგენილ, საცენზო სიაში, გააზატებულად, ყოფილი მონის ჩაწერა; **manumissio vindicta** – სარიტუალო კვერთხის დადებით, მებატონის მიერ საკუთარი მონის გააზატება **praetor**-ის (მოსამართლეობის ფუნქციით აღჭურვილი მაგისტრატის) წინაშე, კვაზი სასამართლო პროცესის წარმართვის გზით; **manumissio testamentaria** – მონის გააზატება მისი ანდერძში შეტანის გზით, რათა აზატი გახდეს მამკვიდრებლის არასრულწლოვანი მემკვიდრეების მეურვედ; **manumissio inter amicos** – მონის გააზატება ყოფილი პატრონის ხუთი მეგობრის თანდასწრებით, რათა მათ საკუთარ თავზე აეღოთ აზატის ინტერესების დაცვა, თუ პატრონი მოინდომებდა მისი უფლებების დარღვევას.

გააზატებული ყოფილი მონა იძენდა **latini Iuniani** (იუნიუსის ლათინების) სტატუსს. ლათინთა ეს ნაირსახეობა წარმოიშვა **ქრ. შობის 18-19 წლის lex Iunia Norbana**-ს (იუნიუს ნორბანას კანონი) მიღების შემდეგ. ლათინთა ეს კატეგორია არ იყო, თუნდაც, **latini coloniarii** (კოლონიების ლათინები) ტოლფასი, რომ არაფერი ვთქვათ **latini prisci**-ზე (უძველესი ლათინები). **Latini Iuniani**-ის (იუნიუსის ლათინების) თავისუფლება იყო “ნაკლები (**minus Latium**) [მოცულობის] უფლება” (Gai, 1, 26-27).

2) ძველი რომის სახელმწიფო წყობილების ევოლუციის თავისებურებანი და ეტაპები

Rex-ის ხანაში ხელისუფლებას ახორციელებდა სამი ინსტიტუტია: **rex**-ი, **Senatus** (საგვარეულო არისტოკრატიის საკრებულო, რომელიც იყო ძველი უხუცესთა საბჭოს მოდიფიცირებული ნაირსახეობა) და **comitia curiata** (**cives Romani**-ს სახალხო კრების უძველესი ნაირსახეობა).

ა) Rex

Rex-ი სარდლობდა ჯარს, ხელმძღვანელობდა თემის ყოველდღიურ მმართველობას და ითვლებოდა შუამავლად ღმერთებსა და რომაელ ხალხს შორის. ამრიგად, **rex**-ის საქმიანობაში ადგილი ჰქონდა საერო და სასულიერო ძალაუფლების ელემენტებს. თუმცა, მის ფუნქციებში ყველაზე მნიშვნელოვანი მაინც სამხედრო სფერო და იძულების გამოყენების უფლება (**ius coercionis**) იყო. ხოლო, ვინაიდან **rex**-ს, საკუთარი ქარიზმატულობის წყალობით, შეეძლო ღმერთებთან ურთიერთობა, მას ქურუმთ-

უხუცესობასაც ანიჭებდნენ; დანარჩენი ქურუმები მომავალს ზეციურ მოვლენებზე დაკვირვებით, მსხვერპლად შეწირული ცხოველების შიგნეულობისა და ფრინველთა ფრენის (**auspicium, augurium**) მიხედვით წინასწარმეტყველებდნენ.

იოვლებოდა, რომ რომაელები საკუთარ ღმერთებთან დებდნენ ხელშეკრულებას (რელიგია ლათინური სიტყვიდან – **ligare** – ხელშეკვრა მომდინარეოს), რითაც აიხსნება მათი განსაკუთრებული დამოკიდებულება ღოცვებისა და რელიგიური რიტუალებისადმი.

გადმოცემის მიხედვით, რომს მართავდა შვიდი რექსი: **რომულუსი (Romulus)**, **ნუმა პომპილიუსი (Numa Pompilius)**, **ტულუს ჰოსტილიუსი (Tullus Hostilius)**, **ანკუს მარციუსი (Ancus Marcius)**, **ტარკვინიუს პრისკუსი (Tarquinius Priscus)**, **სერვიუს ტულიუსი (შერვიუს თულლიუს)** და **ტარკვინიუს ამაყი (Superbus)**. პირველი ოთხი რექსი ლათინთა და საბინთა წარმომადგენელი იყო, ხოლო ბოლო სამი რექსი კი – ეტრუსკთა ტომისა.

რესპუბლიკის პერიოდში რომმა შეინარჩუნა რექსების ხელისუფლებისათვის ნიშანდობლივი რუდიმენტები. ლათინი რექსები რომს სენატთან თანხმობით მართავდნენ, სამაგიეროდ, ხალხის მხარდაჭერით სარგებლობდნენ. ეტრუსკმა რექსებმა თავიანთი დესპოტიზმით ხალხი დაიპირისპირეს. ბოლო რექსს – ტარკვინიუსს ამაყს – რომაელები განუდგნენ აუჯანყდნენ და განდევნეს.

ეტრუსკთა დინასტიის რექსებმა შემოიღეს უზენაესი ხელისუფლების (**imperium**) შემდეგი სიმბოლოები: სპილოს ძვლისგან დამზადებული სამეფო ტახტი, პორფირის სამოსი – ტოგა (**toga**) და წკეპლებით შეიარაღებული პირადი მცველები (**lictores**); მაგრამ რომაელი **rex**-ი არავითარ შემთხვევაში არ მიიჩნევა მეფედ; ასე რომ, მათი ზეობის ეპოქა არასწორად მიიჩნეის მონარქიული მმართველობის პერიოდად.

ბ) სენატი

თავდაპირველი სენატი (**Senatus**) იყო უხუცესთა საბჭო, რომელიც რექსს ისეთი უმნიშვნელოვანესი სახელმწიფო პრობლემების გადაწყვეტაში ეხმარებოდა, როგორიც იყო, მაგალითად, ომისა და ზავის საკითხი. გადმოცემის თანახმად, რომულუსმა თავად დააარსა სენატი, რომლის შემადგენლობაშიც 100 სენატორი შეიყვანა; დროის კვალობაზე, მათი რიცხვი გაიზარდა და ტარკვინიუს პრისკუსის მმართველობის დროს მათმა რიცხვმა 300 მიაღწია. შესაძლოა, სენატორთა რიცხვი განისაზღვრებოდა იმ **patres** რაოდენობით, სენატში ადგილის დაკავების უფლება რომ მოიპოვეს. სენატორთა ეს წოდება (**patres**) იმას მოწმობს, რომ სენატი გვართა მეთაურების წრიდან იქმნებოდა. გვარი (**gens**) იყო იმ რამდენიმე მონათესავე ოჯახის გაერთიანება, რომელსაც საერთო წინაპარი ჰყავდა. **Civitas**-ის შექმნის თვალსაზრისით, ოჯახის (**familia**), გვარისა (**gens**) და ტომის (**tribus**) ფუნქციის საკითხი დიდი ხნის განმავლობაში განიხილებოდა რომანისტიკაში. ოჯახის წევრებს ერთმანეთთან სისხლით ნათესაობა აკავშირებდათ. ოჯახი უძველესი სოციალური ორგანიზმია. ოჯახთა კავშირი, რომელსაც საერთო წინაპარი (**patres gentis**) ჰყავდა ნათესავთა ერთობას – **გვარს (gens)** ქმნიდა. გვარის წევრები საერთო საგვარეულო სახელს ატარებდნენ და გვარის ყველა წევრისათვის ერთნაირ წმინდა რიტუალებს (**sacra gentilitia**) აღასრულებდნენ. რექსის გარდაცვალების შემდეგ მთელი ძალაუფლება გადადიოდა სენატორთა ხელთ (**interregnum**), რომლებიც ახალ რექსს ირჩევდნენ.

გ) სახალხო კრებები

უძველეს ხანაში რომში მოქმედებდა მხოლოდ **comitia curiata**. თავდაპირველად, კურიის კრების კომპეტენცია **lex curiata de imperio** (რომლის ძალითაც რექსს სახელისუფლებო უფლებამოსილება ენიჭებოდა) მხარდაჭერა და **adrogatio** (შვილად აყვანის ერთ-ერთი სახე) გახლდათ. ცენტურიის კომიციები (**comitia centuriata**) ბოლოსწინა ეტრუსკელმა რექსმა **სერვიუს ტულიუსმა** შექმნა. აღნიშნული კომიცია ეფუძნებოდა რომაელი ჯარის ახალ სტრუქტურას, რომელიც, ჯარისკაცთა ქონებრივი სტატუსის მიხედვით, ხუთ კატეგორიად იყოფოდა. რომის ჯარისა და სახალხო კრებების რეფორმატორად სერვიუს ტულიუსია მიჩნეული. ლათინთა და საბინთა „მონარქიის“ პირველ ეტაპზე ჯარის შეკრება გვარების მიხედვით ხდებოდა; წლის განმავლობაში ჯარში, პატრიციებისა და კლიენტებისაგან, რომელ წევრს უნდა ემსახურა, ამას გვარი (**gens**) ადგენდა. აქედან გამომდინარე, ჯარში კავალერია დომინირებდა. ბრძოლის **ჰოპლიტური** ტაქტიკის შემოღებით, ცხენოსანთა რიგები შემცირდა. **ჰოპლიტები (hoplitas)** (მძიმედ შეიარაღებული ქვეითი ჯარი) – ეს იყო ასი მეომრისაგან შემდგარი სამხედრო რაზმები (**centuriae**), რომლებიც მკაცრად იცავდნენ საბრძოლო მწყობრსა და სამხედრო დისციპლინას, რაც მათ ბრძოლისუნარიანობას განამტკიცებდა.

სამხედრო რეფორმის გატარებისას, ქონებრივი ცენზის მიხედვით, სერვიუს ტულიუსმა მოქალაქეები 5 ჯგუფად დაყო. პირველი, უმაღლესი ჯგუფის წევრობისათვის სავალდებულო იყო 100 000 სისტერციის

(ფულადი ერთეული) ქონა, მეორესათვის – 75 000, მესამე და მეოთხისათვის – შესაბამისად, 50 000 და 25 000, ხოლო ბოლო, მეხუთე ჯგუფს 12 000 სისტერციის ქონა მოეთხოვებოდა. მოქალაქეთა თითოეული კატეგორია ვალდებული იყო გამოეყვანა ცენტურიის განსაზღვრული რაოდენობა (მაგალითად, პირველ კატეგორიას 30 ცენტურიის გამოეყვანა ევალებოდა). მხედრობას (*equites*) 18 ცენტურია გამოჰყავდა, ხოლო დამხმარე კარი (მუშები, მუსიკოსები და *proletarii*) კიდევ 5 ცენტურიას ქმნიდა. ამგვარად, ცენტურიების საერთო რიცხვი 193 შეადგენდა.

ცენტურია (*centuria*), ერთდროულად, სამხედრო ერთეული და პოლიტიკურ-ფისკალური გაერთიანება იყო, ანუ მათ სახალხო კრებაზე ხმის მიცემის უფლება ჰქონდა. ხმის მიცემისას, პირველობა მოქალაქეთა ყველაზე შეძლებულ ფენას ენიჭებოდა, ვინაიდან ცენტურიათა ყველაზე დიდი რაოდენობა (30 ცენტურია) ამ ფენას გამოჰყავდა. ხმათა აბსოლუტური უმრავლესობის მოპოვების შემდეგ (მოქალაქეთა პირველი ფენა, ცხენოსნებთან ერთად, 98 ცენტურიას შეადგენდა. ისინი პირველები აძლევდნენ ხმას და სახალხო კრებებზე ხმათა უმრავლესობას იღებდნენ) ხმის მიცემის პროცედურა წყდებოდა.

3) პატრიციულ-პლებეური *civitas*-ი და რესპუბლიკა

გადმოცემის თანახმად, ტარკვინიუსების გვარის უკანასკნელი რექსი ქრ. შობამდე 510 წელს რომიდან განდევნეს და, ერთწლიანი უფლებამოსილების ვადით, მაგისტრატის თანამდებობა შემოიღეს. კოლეგიის წევრი – მაგისტრატები უმაღლესი სამხედრო და პოლიტიკური ხელისუფლებით აღჭურვილი პირები იყვნენ. ქრ. შობამდე 451 წელს შეირჩა ათი მოქალაქე (*decemviri legibus scribundis*), რომელთაც XII დაფის კანონების რედაქტირება დაევალებათ. საკანონმდებლო საქმიანობა, პატრიციებსა და პლებეებს შორის ურთიერთობების უკიდურესი გამწვავებისა და პოლიტიკური დაპირისპირების ფონზე, ორი წელი გაგრძელდა. XII დაფის კანონების გამოქვეყნების შემდეგ, ხალხმა კონსულების არჩევა აღარ ისურვა და მმართველობა გადასცა კონსულის ძალაუფლებით აღჭურვილ სამხედრო ტრიბუნებს (*tribuni militum consulari potestate*), რომელთაც ჯარების სარდლობის უფლება მოიპოვეს. ქრ. შობამდე 367 წელს ლიცინიუსისა და სექსტიუსის კანონით (*lex Liciniae et Sextiae*) კონსულატი – რესპუბლიკური რომის სახელმწიფო წყობილების უმაღლესი ორგანო – საბოლოოდ დამკვიდრდა.

ანტიკური პერიოდის ცნობების ინტერპრეტაციისას, ისტორიკოსთა აზრი ორად იყოფა: ერთი ნაწილის თანახმად, რომში ტარკვინიუსების განდევნის შემდეგ, პოლიტიკური სისტემის რეფორმირება მკვეთრად, რევოლუციური მეთოდებით განხორციელდა; ისტორიკოსთა მეორე ჯგუფის (უმრავლესობის) აზრით, რეფორმა მდოვრედ, თუშცა, თანამიმდევრულად მიმდინარეობდა. თავდაპირველად, შესაძლოა ყოველწლიურად, აირჩეოდა მხოლოდ ერთი უმაღლესი პრეტორი (*praetor maximus, praeire* – ჯარის წინამძღოლი, მხედრათმთავარი), რომელსაც, დამხმარედ (სავარაუდოდ, ჯარების სარდლებად) უმცროს პრეტორებს (*praetores minores*) უნიშნავდნენ.

რომის რესპუბლიკური სახელმწიფო წყობილების საწყისი ეტაპი პატრიციებსა და პლებეებს შორის გამუდმებული და მკვეთრი ურთიერთდაპირისპირებით ხასიათდებოდა. პრივილეგირებული პოლიტიკური უფლებების მუდმივად ბოროტად გამოყენებით, პატრიციების გაბატონებული ფენა პლებების გაღიზიანებას იწვევდა; პროტესტის ნიშნად, პლებეები რომს ტოვებდნენ და სეცესიებს (*secessio*), ანუ რომიდან მათ სათაყვანებელ წმინდა მთაზე ორგანიზებულ გაქცევას, მიმართავდნენ. პატრიციები სამხედრო სამსხურს მხოლოდ პლებებს ავალდებულებდნენ, ვალაუვალ პლებებს სავალო კაბალაში ამყოფებდნენ. აღნიშნული, პირველი სოციალური კონფლიქტის მიზეზი გახდა. ქრ. შობამდე 494 წ. პლებეებმა მიადწიეს, რომ პატრიციებმა მათ მიერ არჩეული თანამდებობის პირები – *tribuni plebis* – აღიარეს.

პლების ტრიბუნებს მაგისტრატების გადაწყვეტილებებზე *veto*-ს დადების უფლება მიეცათ. ღვთაებრივი კანონის (*lex sacra*) ძალით, პლების ტრიბუნი ხელშეუვალობით (*sacrosanctae*) სარგებლობდა; მის წინააღმდეგ განხორციელებულ ქმედებაში მხილებული პირი კანონგარეშედ (*homo sacer*) ცხადდებოდა. მალე პლებეებმა პოლიტიკური მოთხოვნებიც წამოაყენეს. მათ პატრიციებს პლების ტრიბუნის უფლებამოსილებათა (*potestas tribunicia*) აღიარებას, ტრიბუნისათვის *veto*-ს უფლების, პლების სახალხო კრებაზე მიღებული გადაწყვეტილებისთვის (*plebiscita*) იურიდიულად სავალდებულო ძალის მინიჭება მოსთხოვეს. ვალერიუსისა და პორაციუსის კანონის (*leges Valeriae-Horatiae*) მიღებით, ტრიბუნი, ხელშეუვალობის მქონე *civitas*-ის უფლებამოსი, მაგისტრატად იქცა; ქრ. შობამდე 445 წ. კანულების კანონით (*lex Canulea*) პატრიციებსა და პლებებს შორის ქორწინების აკრძალვა გაუქმდა; ქრ. შობამდე 367 წ. პლებების კონსტიტუციური მოთხოვნები საბოლოოდ დაკმაყოფილდა. ლიცინიუსისა და სექსტიუსის კანონის (*leges Liciniae Sextiae*) თანახმად, ორი კონსულიდან ერთ-ერთი, აუცილებლად, პლების წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. პუბლილიუს ფილონის კანონითა (*lex Publilia Philonis*) და პორტენსიუს კანონით (*lex Plebiscita Hortensia*), პლების სახალხო კრებებზე მიღებულ გადაწყვეტილებებს კომიციების მიერ დადგენილი, კანონის ძალა მიენიჭა.

პატრიციულ-პლებეური მმართველობის მქონე *civitas*-ის საფუძველზე აღმოცენებულმა ახალმა სახელმ-

წიფო წყობამ, ქრ. შობამდე III-II საუკუნეებში განვითარების მწვერვალს მოაღწია. მმართველობის ამ ტიპის სახელმწიფო ორგანოები იყო: მაგისტრატურა, სენატი და სახალხო კრებები. ძველი ბერძენი ისტორიკოსისა და ფილოსოფოსის პოლიტიკის თანახმად, რომის სახელმწიფო წყობილება შერეული ტიპის სახელმწიფო ფორმაა, რომელიც არისტოტელეს მიერ განსაზღვრულ მონარქიის, არისტოკრატიისა და დემოკრატიის ცნებაში არ ჯდება. ერთი მხრივ, თუ კონსულის უფლებამოსილებას განვიხილავთ, შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ **რომი – მონარქიაა; სენატის უფლებამოსილებათა** განხილვის საფუძველზე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ის **არისტოკრატიული წყობის** მქონეა; ხოლო **მრავალრიცხოვანი ხალხის** პოლიტიკურ უფლებებსაც თუ გავითვალისწინებთ, ვიფიქრებთ, რომ **რომი დემოკრატიული სახელმწიფოა**. იმდროინდელ რომში, სენატისა და პატრიციული მაგისტრატურის ბატონობის დიდი ხნის მანძილზე, მმართველობის სფეროში მონაწილეობის მისაღებად, პლებების ბრძოლის მიუხედავად, რომის სახელმწიფო წყობა მაინც არისტოკრატიული ნიშნებით ხასიათდებოდა. მეორე მხრივ, **შეუძლებელია ხელისუფლებათა აღნიშნული თანაფარდობა ხელისუფლებათა დანაწილების (საკანონმდებლო, აღმასრულებელი, სასამართლო ხელისუფლება) თანამედროვე თეორიის მიხედვით აიხსნას**. ერთი რამ ფაქტია: რომის სახელმწიფო წყობის სისტემით, პოლიტიკური ინსტიტუტების ურთიერთდამოკიდებულება და ურთიერთკონტროლი ხორციელდებოდა. მუდმივმოქმედი ორგანო – სენატი (**Senatus**), უფლებამოსილებათა ერთწლიანი ვადით არჩეულ მაგისტრატებზე, არსებითი გავლენას ახდენდა; იმავდროულად, საზოგადოებრივი საქმეების (**res publica**) საერთო მმართველობასაც უჭერდა მხარს.

ა) მაგისტრატურა

რესპუბლიკური მაგისტრატურის ძირითადი ნიშნებია: 1. **არჩევითობა**; 2. **კოლეგიალობა**; 3. **თანამდებობაზე ყოფნის ერთწლიანი ვადა**; 4. **უსასყიდლობა**; 5. **ანგარიშგაღებულობა**.

წესის თანახმად, მაგისტრატები კომიციებში ერთწლიანი ვადით და კოლეგიალობის პრინციპით აირჩეოდნენ; მათ ჰქონდათ თანაბარი უფლებამოსილებანი, ასევე კოლეგის გადაწყვეტილებაზე **veto**-ს დადების უფლება. დიდ ხარჯებთან დაკავშირებული სამსახურის მიუხედავად, მაგისტრატობა უსასყიდლოდ იყო; თანამდებობის დაკავებისას, ისინი დებდნენ ფიცს, რომ კანონის შესაბამისად (**nihil contra leges fecissent**) იმოქმედებენ. მაგისტრატი, რომელიც საკუთარ ძალაუფლებას ბოროტად იყენებდა, მექრთამეობაში ბრალდებული პირის მსგავსად (**crimen repetundarum**) ისჯებოდა.

კურიატულ კანონთა (**lex curiata**) და აუსპიციით (**auspicia**) ანუ ღვთის ნების ახსნა-განმარტების უფლებით, რომელსაც კონსულებს უზენაესი ხელისუფლება (**imperium**) ეძღოდათ. **Imperium**-ი ანუ უზენაესი ხელისუფლება ენიჭებოდა უფროსს მაგისტრატებს – კონსულებს, დიქტატორებს, პრეტორებსა და სამხედრო ტრიბუნებს. ერთმანეთისგან განასხვავებენ **imperium**-ის ორ სახეს: **imperium militiae** – რომის საზღვრებს გარეთ ჯარის სარდლობის უფლება და **imperium domi** – უმაღლესი სამოქალაქო ხელისუფლება ქ. რომის საზღვრებში, სადაც მოქალაქეთათვის სასჯელის შეფარდება იზღუდებოდა მხოლოდ რომელიც ხალხისადმი აპელირებით (**provocatio ad populum**), რომელიც ბრალდებულს სახალხო კრებისათვის მიმართვის უფლებას აძლევდა.

თ. მომზენის კლასიფიკაციის თანახმად, მაგისტრატურები იყოფადა ორ სახეობად: ჩვეულებრივი (**ordinariae**-ორდინალური) და განსაკუთრებული (**extra ordinem**-ექსტრარდინალური). თავის მხრივ, ჩვეულებრივი მაგისტრატურა მუდმივმოქმედ და გარკვეული შესვენებების შემდეგ ამოქმედებულ ორგანობად იყოფოდა.

მუდმივმოქმედი მაგისტრატურები:

1. **კონსულატი**. რომში ერთი წლის ვადით არჩეული ორი კონსული იყო. მათი თანამდებობაზე ყოფნის ერთ წელს მათივე სახელი ეწოდებოდა. კონსულები ახორციელებდნენ **imperium**-ს, ანუ უზენაეს სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლებას; ატარებდნენ სამკერდე ნიშანსა და რექსის სიმბოლოებს: ემოსათ პორფირის ტოგა და თან დაჰყვებოდათ ლიქტორები. დამნაშავეისათვის სასიკვდილო განაჩენის გამოტანის უფლება მხოლოდ კონსულს ენიჭებოდა. სიკვდილმისჯილს ე.წ. **provocatio**-ს წესით ამ განაჩენის გასაჩივრება ცენტურიის სახალხო კრების მიმართ მხოლოდ ქრომის ფარგლებში შეეძლო; თუ აღნიშნულ სასჯელს პროვინციაში გამოიტანდნენ, ის საბოლოო იყო და გასაჩივრებას არ ექვემდებარებოდა.

2. **პრეტურა**. პრეტორი უზენაესი ხელისუფლებით აღჭურვილი მაგისტრი (**praetor maximus**) იყო. ლიცი-ნიუსისა და სექსტიუსის კანონებში პრეტორი მოხსენიებულია კონსულის უმცროს თანაშემწედ (**collega minor**). იმავე კანონით, პრეტორს მართლმსაჯულების (**iurisdictio**) განხორციელების ფუნქციაც მიენიჭა, განსაკუთრებით აღმასრულებელი ხელისუფლებისაგან მართლმსაჯულების ინსტიტუციურად გამოყოფის შემდეგ. ქრ. შობამდე 242 წ. შემოიღეს ახალი თანამდებობა უცხოელების პრეტორი (**praetor peregrinus**), რომელსაც რომელიც მოქალაქეებსა და უცხოელებს შორის სასამართლო დავების განხილვა-გადაწყვეტა დაევადა.

3. **კვესტურა**. კვესტორი იყო კონსულის თანაშემწე (**quaestores parricidii**), რომელსაც, უმთავრესად,

სახელმწიფო დამნაშავეთა სისხლისსამართლებრივი დევნა და დანაშაულის გამოძიება ევალებოდა. გარდა ამისა, კვესტორებს, დანაშაულებრივი ხელყოფისაგან სახელმწიფო ხაზინისა და სხვა სახის საზოგადოებრივი ქონების დაცვაც ევალებოდათ (**quaestores aerarii**).

4. ედილიტები. თავდაპირველად, ედილები (**aediles**) პლების დედაებათა კულტს ზედამხედველობდნენ. მოგვიანებით, მათ რომში საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვა (**cura urbis**), ქალაქის სივრცითა და სარჩო-სანოვაგით მომარაგება (**cura annonae**) და თამაშების ორგანიზება (**cura ludorum**) დაევალებათ.

5. პლების ტრიბუნი. თავდაპირველად, პლების ტრიბუნი, პატრიციების წინააღმდეგ სოციალური თანასწორობისათვის ბრძოლაში, პლებების „რეველაციური“ ბელადები იყვნენ. პატრიციატი იძულებული გახდა, მაგისტრატების მიერ მიღებულ ნებისმიერ გადაწყვეტილებაზე, პლების ტრიბუნის ვეტოსა (**intercessio**) და მოქალაქეთა დაცვის (**ius auxilii**), ასევე სენატისა და პლების კრებების მოწვევის უფლება (**ius agendi cum senatus, cum plebe**) ედირებინა.

6. ცენზურა ორდინალური, მაგრამ არა პერმანენტული მაგისტრატურა იყო. ყოფილი კონსულები 18 თვის ვადით აირჩეოდნენ ცენზორებად (**censor**), რომელთა მოვალეობაც ყოველ ხუთ წელიწადში ერთხელ, ქონებრივი ცენზის მიხედვით, მოქალაქეების აღწერა და მათი სათანადო კატეგორიებში განწესება გახლდათ. ცენზორი აკომპლექტებდა სენატს (**lectio senatus**), ზედამხედველობდა მოქალაქეთა ზნეობას (**cura morum**). თუ მოქალაქე უზნეო ქმედებას ჩაიდენდა, მას რიცხავდნენ მოქალაქეთა სიიდან, მის მიერ ჩადენილ უღირს ქმედებაზე წერილობითი მითითებით.

მაგისტრატურის მეორე – **ექსტრაორდინალური** სახე **დიქტატორის ინსტიტუტი** იყო.

საგანგებო ვითარების დროს კონსულები ნიშნავდნენ დიქტატორს, რომლის უფლებამოსილება მხოლოდ **ექვსი თვით** გამოსაზღვრებოდა. ამ დროის განმავლობაში ის იყო ერთპიროვნული ხელისუფალი, რომლის კომპეტენციაშიც უზენაესი სამხედრო და სამოქალაქო ადმინისტრაცია (**imperium militiae et imperium domi**) შედიოდა. დიქტატურის დროს მოქალაქეთა ყველა უფლება შეჩერებული იყო.

რამდენიმე მაგისტრატურის ერთი პირის ხელში მოქცევა დაუშვებელი იყო. ქრ. შობამდე 180 წ. ვილიუსის კანონით (**lex Villia annalis**) დადგინდა: ერთი და იგივე პირი, იმავე ან სხვა თანამდებობაზე ხელმეორედ მხოლოდ ორი წლის შემდეგ აირჩეოდა. ამავე კანონით, განისაზღვრა მაგისტრატობის შემდეგი იერარქია (**cursus honorum**): კვესტურა, ედილიტები, პრეტურა, კონსულატი; ცენზორად და დიქტატორად მხოლოდ ყოფილი კონსული დაიშვებოდა.

ბ) სენატი

სენატი (**senatus**) იყო **რესპუბლიკური რომის უმაღლესი ადმინისტრაციული ხელისუფლების წარმომადგენლობითი და სათათბირო ორგანო**, რომლის წევრებადაც სენატორი (**senex**) – პატრიციები (ე.წ. „**patres**“ - მამები) და სენატორი – პლებები (ე.წ. **conscripti** - მიწერილნი) აირჩეოდნენ.

სენატის კომპეტენციაში შედიოდა: ომის გამოცხადება და ზავის დადება; რელიგიური ცერემონიების აღსრულებაზე ზედამხედველობა; საზოგადოებრივი ფინანსების განკარგვა და მხედართმთავრების დანიშვნა. აღნიშნული მოწმობს, რომ სენატის ფუნქცია მხოლოდ სათათბირო უფლებამოსილებით არ იფარგლებოდა. მაგისტრატების ხელისუფლება დროით იყო შეზღუდული, ხოლო მუდმივმოქმედი სახელმწიფო ორგანო სენატი, კომიციების მიერ მიღებულ კანონებს საკუთარი **auctoritas**-ით ამტკიცებდა, **senatusconsultum**-ით კი საკანონმდებლო საქმიანობას ახორციელებდა. სენატორთა რიცხვი პერმანენტულად იზრდებოდა და III საუკუნის დასაწყისში ათასს მიაღწია.

გ) სახალხო კრებები

თავდაპირველად, მაგისტრატების არჩევა და კანონპროექტისათვის ხმის მიცემა ცენტურიის სახალხო კრების კომპეტენცია იყო. მაგრამ რეფორმების გატარებამ, და ქონებრივი ცენზის მიხედვით, მოქალაქეთა სოციალურ ჯგუფებად, შედარებით, სამართლიანმა დაყოფამ, განაპირობა ტრიბის კომიციებისათვის ცენტურიის კრებების უმაღლესი ფუნქციების ნაწილის გადაცემა.

მოგვიანებით, კანონის ძალის მქონე **plebiscita**-ს პლების კრება (**consilia plebis**) იღებდა. უმაღლესი მაგისტრატების (**magistratus maiores**) – კონსულების, ცენზორების, პრეტორების არჩევა (დანიშვნა) ცენტურიალური კომიციის კომპეტენცია იყო. ტრიბების კომიციები ყველაზე დაბალი რანგის მაგისტრატებს (**magistratus minores**) – ედილებსა და კვესტორებს ირჩევდნენ; პლების კრებებზე კი – პლების ტრიბუნებს. პლების კრებებზე მაგისტრატებად მხოლოდ მოქმედი მაგისტრატების მიერ წარმოდგენილ პირებს ირჩევდნენ.

კანონპროექტისათვის ხმის მიცემის დროს საკანონმდებლო ინიციატივის უფლება მხოლოდ მოქმედ მაგისტრატებს ჰქონდათ; სახალხო კრება უფლებამოსილი იყო მათი ინიციატივა მიეღო ან საერთოდ

უარეყო; მისი შეცვლის, შევსების ან ნაწილობრივ მიღების უფლება მათ არ გააჩნდათ. კომიციების მოწვევის უფლება (**ius agendi cum populo**) უმაღლეს მაგისტრატებს, ხოლო პლებსის კრებების (**ius agendi cum plebe**) – პლებსის ტრიბუნებს ჰქონდათ.

სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების დასრულებისთანავე, რომმა აქტიური დაპყრობითი ომების პოლიტიკა დაიწყო, რის შედეგადაც იმ დროისათვის ცნობილ, თითქმის მთელ გეოგრაფიულ სივრცეზე გაბატონდა. მეორე პუნიკური ომის შემდეგ (ქრ. შობამდე 220 წ.), დაახლოებით ქრ. შობამდე 168 წ. მიმდინარე ომების შედეგად, რომის სახელმწიფო მსოფლიო იმპერია გახდა. ქრ. შობამდე II საუკუნიდან რომის სახელმწიფო წყობილება, ახალი სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ფაქტორებით განპირობებულმა, ღრმა კრიზისმა მოიცვა. უპირველეს ყოვლისა, ძველი **civitas**-ის ადმინისტრაციული ორგანოები მსოფლიო იმპერიის მმართველობის სფეროში წამოჭრილ მოთხოვნებს ვეღარ აკმაყოფილებდა. უმაღლეს თანამდებობაზე ხანმოკლე ვადით პირთა არჩევა სახელისუფლო სტრუქტურებს არაეფექტურს ხდიდა, განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე დაპყრობილი პროვინციების სამხედრო მმართველობას ეხებოდა. სახელმწიფოს კონსტიტუციურ მდგომარეობაზე უარყოფით ზეგავლენას ახდენდა, ერთი მხრივ, ძველი სენატორული არისტოკრატია, სავაჭრო ოპერაციებით გამდიდრებული მხედართა წოდების და მეორე მხრივ, ოპტიმატებისა (**optimates**) და პოპულარების (**populares**) ურთიერთქიშპი. პრიმიტიულ აგრარულ ეკონომიკას სწრაფად ენაცვლებოდა მონების შრომაზე დამყარებული ინტენსიური ლატიფუნდისტური მეურნეობა. გამუდმებული ომების შედეგად საკუთარ მიწებს კარგავდა წვრილ მესაკუთრეთა ფენა – ჯარისა და სახალხო კრებების მთავარი წყარო. ამის შესახებ მოგვითხრობს პლუტარქეს „ბიოგრაფიების“ ის თავი, რომელიც ტიბერიუს გრაქუსის მოღვაწეობას ეძღვნება. კერძოდ, ეტრურიის ველების შემოვლისას, მან აღმოაჩინა, რომ გლეხების მიერ მიტოვებული მიწის ნაკვეთების დიდ ნაწილს სენატორული არისტოკრატიის მონები ამუშავებდნენ. აღნიშნული ვითარება მორალური სიმტკიცის დაქვეითებაზე მეტყველებდა. პოლიტიკური კრიზისის ერთ-ერთი მიზეზი სრულუფლებიან მოქალაქეთა რაოდენობისა და დაპყრობილი ტერიტორიების (პროვინციების) მოსახლეობის რაოდენობის დისპროპორციის შეუქცევადი გაზრდაც იყო. კრიზისული პერიოდის სხვა ეპიზოდთა შორის ძალზე მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ძმები გრაქუსების მიერ შეთავაზებული აგრარული რეფორმა; ამ მოვლენამ კიდევ უფრო გააძლიერა მძვინვარე პოლიტიკური ქიშპი სახელმწიფოში.

პოლიტიკური სიმშვიდის რღვევის კიდევ ერთ მიზეზად შეიძლება ჩაითვალოს შეურიგებელი დაპირისპირება მმართველ ოლიგარქიასა (სენატორული **nobilitas**) და მხედართა წოდებას (**ordo equister**) შორის. სამხედრო ბელადებსა და სენატს შორის დაუსრულებელმა კონფლიქტმა ერთპიროვნული ხელისუფლების კრიზისი განაპირობა. რომის სახელმწიფო სისტემა საჭიროებდა სიახლეს, პოლიტიკურ ანუ კონსტიტუციურ რეფორმას ან ანტიკონსტიტუციურ ქმედებას – სახელმწიფოს გადატრიალებას. ამ მიმართულებით პირველი ნაბიჯი **გაიუს მარიუსმა** გადადგა. რომაული ჯარის შემადგენლობაში, დაქირავებული ჯარის ნაწილების შეყვანით მან კონსულობა მოიპოვა. ქრ. შობამდე 104-100 წწ. სამოქალაქო ომში გამარჯვების შემდეგ, **კორნელიუს სულამ**, განუსაზღვრელი ვადით, თავი დიქტატორად გამოაცხადა და სენატორული ოლიგარქიის რეჟიმის აღდგენა დაიწყო. პლებსის ტრიბუნების გავლენის შემცირების მიზნით, მან აღადგინა ძველი პრინციპი, რომლის თანახმადაც, პლებსის კრების გადაწყვეტილებას კანონის ძალა მხოლოდ სენატის მიერ დამტკიცების შემდეგ ენიჭებოდა. მან ტრიბუნს ჩამოართვა სხვა მაგისტრატურის დაკავების უფლება, ხოლო **veto**-ს უფლება გაავრცელა იმ საჩივრებზე, რომელსაც, შეურაცხყოფის მსხვერპლად ქცეული ან მაგისტრატის მიერ, საკუთარი მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების შედეგად, დაზარალებული მოქალაქე მოწინააღმდეგის მიმართ შეიტანდა.

სულას რეფორმები მალევე გაუქმდა; სახელმწიფო კვლავ მწვავე პოლიტიკურმა კრიზისმა და სამოქალაქო ომის საფრთხემ მოიცვა. თავდაპირველად, პროკონსულის საგანგებო უფლებამოსილებანი მიანიჭეს **პომპეუსს**, რომელმაც ქრ. შობამდე 52 წ. თავი ერთპიროვნულ, „კოლეგის გარეშე“ კონსულად (**consul sine collega**) გამოაცხადა. შემდეგ, **კეისარის**, **პომპეუსისა** და **კრასუსის** პაქტით, შეიქმნა პირველი **ტრიუმვირატი**, რაც საჯარო ხელისუფლების გადანაწილებას ნიშნავდა. კრასუსის დაღუპვის შემდეგ თავი იჩინა დაპირისპირებამ ოპტიმატების ლიდერ პომპეუსსა და პოპულარების ბელად კეისარს შორის. პროვინციაში საკუთარ ლეგიონებთან მყოფმა კეისარმა კონსულობას ვერ მიაღწია. ასევე არ გაითვალისწინეს მისი ინტერესები, რის გამოც პლებსის ტრიბუნებს უარი ეთქვათ სახალხო კრებებში მონაწილეობაზე. ამ ფაქტმა საბოლოოდ გააძლიერა დამოკიდებულება სენატსა და კეისარს შორის, რომელმაც, დემოკრატიული წყობილების აღდგენის საბაბით, იტალიის საზღვარი გადმოლახა. მის წინააღმდეგ ოლიგარქიული რეჟიმის დამცველმა პომპეუსმა გაილაშქრა. გამარჯვების მოპოვების შემდეგ, **კეისარმა** ცეზარპიური გალიის, სიცილიისა და სხვა პროვინციების მკვიდრთა რომის მოქალაქეობა უბოძა, რითაც მათ სწრაფ რომანიზაციას შეუწყო ხელი. რამდენიმე წლის განმავლობაში კონსულად, ცენზორად, მუდმივ დიქტატორად არჩეულმა კეისარმა ტრიბუნის ძალაუფლება (**tribunicia potestas**) კანონდარღვევით მიიწია. კეისარი გრძნობდა სახელმწიფო რეფორმების გატარების აუცილებლობას; რის გამოც, მოძველებული სახელმწიფო სისტემის რეორგანიზების მიზნით, გადამჭრელი ზომები მიიღო. კეისარის რეფორმები ოქტავიანეს გარდაქმნების დასაწყისად მიიჩნევა. რომის იმპერიის უზენაესი პოლიტიკური ხელმძღვანელობა (**gestio rei publicae**) დიქტატორმა (**dictator**) იგდო ხელთ; მთელი იმპერიის

ადმინისტრაციული მმართველობა კი იტალიური მოდელის შესაბამისად, **lex Iulia municipalis**-ის საფუძველზე გარდაიქმნა. კეისრისათვის **imperator perpetuum** წოდების მინიჭებამ მაგისტრატებზე, სენატსა და სახალხო კრებებზე მისი უზენაესი ხელისუფლება განამტკიცა. ქრ. შობამდე 44 წლის მარტის თვის დღესასწაულის იდების (**idus**) დროს, კეისრის რეფორმატორული და მმართველობითი დიქტატორული ხელისუფლება დაემხო; მაგრამ კეისრის მკვლელებმა დასახულ მიზანს ვერ მიაღწიეს: წარსულის დაბრუნება, სენატორული ოლიგარქიის ბატონობის აღდგენა, შეუძლებელი აღმოჩნდა. **მარკუს ანტონიუსის, ოქტავიანესა და ლიპიდუსის** შემადგენლობით ახალი ტრიუმვირატი შეიქმნა. ქრ. შობამდე 31 წელს აქციუმის (**Actium**) კონცხთან (საბერძნეთი), მარკუს ანტონიუსთან ბრძოლაში, ოქტავიანემ გადამწყვეტი გამარჯვება მოიპოვა და საფუძველი ჩაუყარა სახელმწიფოს ახალ პოლიტიკურ წყობას – პრინციპატს.

4) მსოფლიო იმპერია (ქრ. შობის I-V სს.)

ა) პრინციპატი

Princeps (პირველი); **restaurator rei publicae** (რესპუბლიკის ამღორძინებელი); **res gestiae divi Augusti** (ღვთაებრივი ავგუსტუსის მმართველობა); **consensus universorum** (მოქალაქეთა საყოველთაო თანხმობა). მას შემდეგ, რაც **ოქტავიანემ** კეისრის მკვლელები დასაჯა და საკუთარი მტრებიც დაამარცხა, რომის ისტორიაში ახალ პოლიტიკურ სისტემას მიეცა დასაბამი. ძველ რესპუბლიკური პოლიტიკურ წყობას ახალი სახელმწიფოებრივი რეჟიმი მხოლოდ გარეგნულად ეთანადებოდა. თანამედროვე ტერმინოლოგიის თანახმად, შეიძლება ითქვას, რომ ეს იყო **რესპუბლიკური წყობის არა რევოლუციური დამხობა, არამედ მისი თანდათანობითი რეფორმირება**. ახალი პოლიტიკური წესრიგის დამყარებისა და მისი კონსოლიდაციის პერიოდში, ავგუსტუსის ძირითადი მიზანი რესპუბლიკის აღდგენა (**restaurator rei publicae**) გახლდათ. ავტობიოგრაფიაში „**Res gestiae divi Augusti**“ ავგუსტუსი წარმოგიდგება იმ ახალგაზრდა მხედართმთავრად, რომელმაც ჯარი საკუთარი სახსრებით დაიქირავა, რათა „შეთქმულთა მირ ჩაგრული სამშობლო გაეთავისუფლებინა“ (ავტობიოგრაფიული ხასიათის ჩანაწერები ანკარასა და ანტიოქიაში აღმოჩენილმა წარწერებმა შემოგვინახა. ხსენებული მემუარები ავგუსტუსმა სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში დაწერა. შესაძლოა, ჩანაწერები ამოტვიფრული ყოფილიყო იმ მარმარილოს ფილებზე, რომლებითაც მარსის ველზე აღმართული მისი მაგზოლეუმი მოაპირკეთეს). მარკუს ანტონიუსის დასამარცხებლად სენატმა ოქტავიანეს პრეტორის **imperium**-ი უბოძა და სენატში მიიღო. ქრ. შობამდე 43 წ. ოქტავიანე კონსულად აირჩიეს, ხოლო ქრ. შობამდე 32 წელს „იტალიასა და პროვინციებში“ შეთქმულთა წინააღმდეგ საბრძოლველად (**coniuratio Italiae et provinciarum**) განსაკუთრებული უფლებამოსილებანი მიანიჭეს. მოქალაქეთა საყოველთაო თანხმობით (**consensus universorum**), ქრ. შობამდე 31 წელს მოპოვებული გამარჯვების ნიშნად, ოქტავიანეს რესპუბლიკის ამღორძინებელი (**restaurator rei publicae**) უწოდეს. ამიერიდან, მას ყოველწლიურად ირჩევდნენ კონსულის თანამდებობაზე, ხოლო პრივილეგიის ნიშნად სენატში **princeps**-ობა (პირველი) უბოძეს. ქრ. შობამდე 27 წლის 13 იანვარს, სენატის საზეიმო სხდომაზე, ოქტავიანემ განაცხადა, რომ ამიერიდან იგი დაასრულებდა მშვიდობისმყოფელ მისიას, უარს იტყოდა სახელმწიფო საქმეებზე და მთელ ძალაუფლებას რომაელ ხალხსა და მის სენატს გადასცემდა. სენატის დაჟინებული მოთხოვნით, ოქტავიანემ „გულმოწყალება გამოიჩინა“ და, კონსულობის შენარჩუნებასა და განდგომილი პროვინციების დასამორჩილებლად მინიჭებულ საგანგებო **imperium**-ზე, თანხმობა განაცხადა. სენატმა მას **Augustus** წოდება მიანიჭა, რის შედეგად ოქტავიანეს **Imperator Caesar Augustus**-ს უწოდებდნენ. **Imperator** სამხედრო მეთაურს ნიშნავდა (ამ წოდებით ლეგიონები მხედართმთავარს მიმართავდნენ). **Caesar** – მისი შვილადამყვანის, იულიუს კეისრის სახელი იყო. **Augustus** – რომის ახალდამარცხებელი, ანუ ახალი რომაელის (ქალაქის დაარსებასთან დაკავშირებული რელიგიური რიტუალი **augustum, augurium**) იყო. სენატის მიერ მიღებულ პოლიტიკური გადაწყვეტილებებზე თავად ავგუსტუსი წერდა: „ამიერიდან, საკუთარი **auctoritas** წყალობით, მე ყველაზე მაღლა ვიდექი, თუმცა ჩემი **potestas**, მაგისტრატურაში მოღვაწე კოლეგების ძალაუფლებას არ აღემატებოდა“. სწორედ **auctoritas** წყალობით, ანუ ყველას მიერ აღიარებული პირადი პრესტიჟის და არა **potestas**, ანუ მაგისტრატის ხელისუფლების საფუძველზე, მიღწეულ იქნა კომპრომისი მმართველობის ახალ, ავტორიტარულ წესსა და სახალხო-არისტოკრატიულ-რესპუბლიკურ რეჟიმს შორის. თ. მომზენის მტკიცებით, პრინციპატი, როგორც ორხელისუფლებიანობა, იყო ისეთი რეჟიმი, რომლის დროსაც ძალაუფლება გამიჯნული იყო პრინციპსა და სენატს შორის. ყოველივე აქედან გამომდინარე, ავგუსტუსს საუკეთესო წესრიგის ფუძემდებელი (**optimi status auctor**) უწოდეს.

სახელმწიფო ხელისუფლების ახალი მოწყობის პირობებში პრინციპს **imperium proconsulare maius et infinitum** და **tribunicia potestas** მიენიჭა. პირველი წოდებით ჯარის უზენაესი მხედართმთავრობა და საიმპერიო პროვინციების მმართველობის უფლება იგულისხმებოდა. **Tribunicia potestas**-ით კი, პრინციპს

მაგისტრატების მიერ გამოცემულ ნებისმიერ აქტზე, **veto (intercessio)** დადების შესაძლებლობას და პლებისსის სახალხო კრებების მოწვევის უფლებას (**ius agendi cum plebe**) ანიჭებდა. მოგვიანებით, ქრ. შობამდე 44 წ. კეისრის მიზიდავით, ოქტავიანემ პლებისსის ტრიბუნის თანამდებობაზე, დადგენილი პროცედურის გარეშე, საკუთარი კანდიდატურა წამოაყენა. თუმცა მარკუს ანტონიუსის პროტესტის გამო, ტრიბუნის თანამდებობაზე ოქტავიანეს უარი ეთქვა. ქრ. შობამდე 36 წ. ოქტავიანეს პლებისსის ტრიბუნის ღვთაებრივი ხელშეუვალობა (**sacrosanctitas**) მიენიჭა, ხოლო 30 წელს – ტრიბუნის სამისდღეშიო ძალაუფლება (**tribunicia potestas vitalicia**). მან ტრიბუნის უფლებამოსილებას შეუთავსა პროკონსულის თანამდებობა (**imperium proconsulare**), რითაც დაირღვა უძველესი და მყარად მოქმედი პრინციპი: ერთი პირის ხელში სამოქალაქო (**imperium domi**) და სამხედრო (**imperium militiae**) ხელისუფლების შეთავსების დაუშვებლობა. რომში შესვლის დროს, პროკონსულებისაგან განსხვავებით, პრინციპუსს ჯარის სარდლობის უფლებამოსილების მოხსნა არ მოეთხოვებოდა. ტიბერიუსის დროიდან მოყოლებული, პრინციპუსის ტრიბუნის ხელისუფლება იმპერიის მთელ ტერიტორიაზე გავრცელდა. ქრ. შობის II საუკუნიდან ტრიბუნებს აღარ ირჩევდნენ. თუმცა, ცნობები ამ თანამდებობის შესახებ IV და V საუკუნეებში გამოცემულ იმპერატორთა კონსტიტუციებშია შემორჩენილი.

შიდასახელმწიფოებრივი წესრიგისა და სიმშვიდის დამკვიდრების შემდეგ, ავგუსტუსის მოღვაწეობით, დასაბამი მიეცა პროვინციების რომანიზაციის ხანგრძლივ პროცესს. ეგვიპტე მან რომაელი ხალხის ხელისუფლებას დაექვემდებარა, ხოლო ეგვიპტის მმართველობა საკუთარ თავზე აიღო. ყველაზე მდიდარ პროვინციებს, მათი შემორიგების საბაბით, პრინციპუსი უშუალოდ საკუთარ ხელისუფლებას უქვემდებარებდა (საიმპერატორო პროვინციები), ხოლო დანარჩენი პროვინციები სენატის ადმინისტრაციულ დაქვემდებარებაში (სენატის პროვინციები) რჩებოდნენ.

პროვინციების პირველ სახეობას ავგუსტუსის ლეგატი-პროპრეტორები (**legati Augusti pro praetore**) მართავდნენ, მეორე სახეობას – პროკონსულები. თუმცა, ყველა მათგანს თანამდებობაზე პრინციპუსი ნიშნავდა. მუნიციპალური მმართველობის რეჟიმსაც (**municipia**) რომაული სტრუქტურა ჰქონდა: მაგისტრატები, სენატი, კომიციები. მუნიციპალური საბჭოები (**ordo decurionum**) 100 წევრისაგან შედგებოდა. ისინი ყოფილი მაგისტრატების რიგებიდან აირჩეოდნენ. საქმიანობის კოლეგიალური წესით წარსამართავად მაგისტრატებს მუნიციპიებში ერთი წლის ვადით ირჩევდნენ.

პრინციპატის პერიოდში იმპერიული ბიუროკრატია ჩამოყალიბდა. პრინციპუსმა საკუთარი უფლებამოსილებანი, იერარქიულობის მიხედვით, თანამდებობის პირებს გადასცა, რომლებიც, საქმიანობის საფასურად, გასამრჯელოს იღებდნენ. ყველაზე დიდი გავლენითა და ძალაუფლებით **პრეტორები** სარგებლობდნენ: 1. სამხედრო ფუნქციებით აღჭურვილი, **praefectus praetorio** იმპერატორის პირად გვარდიას სარდლობდა; 2. რომში პოლიციასა და სისხლის სამართლის სასამართლოს **praefectus urbi** ხელმძღვანელობდა; 3. ღამის საათებში სიმშვიდის უზრუნველყოფს სამსახურს **praefectus vigilum** ხელმძღვანელობდა; მასვე ექვემდებარებოდა ხანძარსაწინააღმდეგო სამსახური; 4. სურსათით უზრუნველყოფის სამსახურის უფროსს – **praefectus annonae** ბაზრების კონტროლიც ევალებოდა; 5. საფოსტო სამსახურის უფროსი **praefectus vehiculorum** იყო.

იმპერატორის პირადი კანცელარიის (**scrinia**) ძირითადი ფუნქციები იყო: იმპერატორის სახელით ოფიციალური მიმოწერა, იმპერატორის ქონების განკარგვა, საკადრო საკითხების გადაწყვეტა, პრინციპუსის იურისდიქციას დაქვემდებარებულ სასამართლო დავათა განხილვა. შესაბამისად, იმპერატორის კანცელარია (**scrinia**) ოთხ განყოფილებად იყოფოდა: 1. **ab epistulis** – პრინციპუსის ოფიციალური კორესპონდენციის განყოფილება; 2. **a rationibus** – იმპერატორის ქონების მართვის განყოფილება; 3. **a cognitionibus** – პრინციპუსის იურისდიქციას დაქვემდებარებული სასამართლო დავების განმხილველი განყოფილება; 4. **a libellis** – არხებისა და აჯების განმხილველი განყოფილება.

იმპერატორ ადრიანეს მმართველობის დროს სახელმწიფო აპარატის ბიუროკრატიაზაციის პროცესი დასრულდა, შეიქმნა საიმპერატორო საბჭო (**consilium principis**), ანუ განსაკუთრებული სათათბირო ორგანო, რომლის შემადგენლობაში მაღალჩინოსანი მოხელეები და გამოჩენილი იურისტები შედიოდნენ. ამრიგად, პრინციპატი იყო **შენიღბული, შელამაზებული რომაული იმპერია, რომლის დროს, ფორმალურად, განაგრძობდნენ არსებობას რესპუბლიკური პერიოდის სახელმწიფო ორგანოები და თანამდებობის პირები, თუმცა რეალური ძალაუფლება თავმოყრილი იყო მხოლოდ პრინციპუსისა და მისი უახლოვესი გარემოცვის ხელში.**

ახალი რეჟიმის ყველაზე რთული საკითხი – ქვეყნის პირველი პირის ხელისუფლების მემკვიდრეობითობის პრობლემა – ვერც ავგუსტუსის პოლიტიკურმა გეგმამ გადაწყვიტა და ვერც მისი მემკვიდრეების გონიერებამ. ქარიზმატულობის ტრადიციული რწმენისა და **rex**-ის დროს ტახტის მემკვიდრეობითობის დინასტიური ფორმისადმი რომაელთა სიძულვილის გამო, ხელისუფლების მონაცვლეობის პრობლემა კვლავაც გადაუჭრელი იყო და მუდმივ პოლიტიკურ კრიზისებსა და გადატრიალებებს უწყობდა ხელს.

კონკრეტული ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით, საიმპერატორო ტახტის მემკვიდრის დანიშვნა სამი წესით ხდებოდა: 1. იმპერატორის მიერ მის სიცოცხლეშივე მემკვიდრის დანიშვნა ანუ **cooptacia**; 2. სენატის შეხედულებისამებრ მემკვიდრეს დანიშვნა; 3. ლეგიონების მიერ ამა თუ იმ პირის იმპერატო-

რად გამოცხადება. როგორც წესი, პრინციპებს მიეკუთვნებოდა შვილად აყვანილნი ან სხვები.

ბ) დომინატი (Dominatus)

დომინატის სახელით ცნობილი ახალი პოლიტიკური სისტემის ეპოქაში, პრინციპს (*princeps* – სენატორთა შორის პირველი) მბრძანებლად (*dominus*) იქცა, ხოლო მოქალაქეები (*civis*) ქვეშევრდომები (*subditi*) გახდნენ.

დომინატის დროს იმპერატორი აბსოლუტური ძალაუფლების მქონე პირი იყო. სახელმწიფოში დამკვიდრებული სისტემა, პრინციპატის ავტორიტარული დემოკრატიიდან დომინატის პერიოდის აბსოლუტურ და თვითმპყრობელურ მონარქიამდე, რომის პოლიტიკური სისტემის ხანგრძლივი ევოლუციის შედეგი იყო.

ქვეყანაში მმართველობის ახალი პრინციპები III საუკუნეში სახელმწიფოს მმართველობის სისტემის უმწვავესი კრიზისის დროს შემოიღეს, რასაც ეკონომიკური და სოციალური ხასიათის ცვლილებები კიდევ უფრო აღრმავებდა. აღნიშნული ვითარება პრიმიტიული აგრარული ეკონომიკის, მძიმე საგადასახადო სისტემისა და სასოფლო რაიონების (*annona*) მუდმივი დანაწევრების სრული კრახის შედეგი იყო. ფულადი ერთეულის ემისიას გამუდმებით მიმართავდნენ კარაკალა და სხვა იმპერატორები. თუმცა, სახელმწიფოში მძვინვარე ინფლაციას ეს ვერ შეელოდა. საყოველთაო სიღარიბისა და სულიერ ფასეულობათა ღრმა კრიზისის ვითარებაში, სახელმწიფოში გადამწყვეტი მნიშვნელობა პოლიტიკურ ფაქტორებს ენიჭებოდა. უპირველესად უნდა აღინიშნოს სამხედრო არისტოკრატიის უზომო ბატონობა, მათ პოლიტიკოსებს საკუთარი ნება თავს მოახვიეს და ფაქტიურად, მმართველობის ყველა სფეროში თვითნებობა დაამკვიდრეს. ქვეყნის მდგომარეობაზე უარყოფითად აისახებოდა საგარეო ფაქტორებიც, კერძოდ, ბარბაროსთა გამუდმებული შემოსევები და რომის არმიაში მათი (გერმანელების, აღმოსავლეთის ხალხისა და მომთაბარე არაბების) მიღება; კლასიკური რომაული ცივილიზაციისადმი მტრულად განწყობილმა ელემენტებმა თანდათანობით მნიშვნელოვანი გავლენა მოიპოვეს, რაც უარყოფითად აისახა რომის სახელმწიფოზე და მისი ცივილიზაციის დაქვეითება და დაცემა გამოიწვია.

212 წელს იმპერატორმა **მარკუს ავრელიუს ანტონინუს კარაკალამ** მთელი იმპერიის თავისუფალ მოსახლეობას რომის მოქალაქეობა მიანიჭა, რამაც რომის მოქალაქეთა (*cives romani*) პრივილეგიებული მდგომარეობა მნიშვნელოვნად შეასუსტა. რომის მოქალაქეები რომის იმპერატორის ქვეშევრდომებად იქცნენ. რომის იმპერატორებმა, აღმოსავლური მონარქიებისათვის დამახასიათებელი, **მმართველობის დესპოტური ფორმა** დაამკვიდრეს. სეპტიმიუს სევერუსმა *dominus*-ის წოდება მიიღო. დიონ კასიოსის თანახმად, იმპერატორ **სეპტიმიუს სევერუსმა** საკუთარ შვილებს ანდერძად დაუბარა: „გაამდიდრეთ ჯარისკაცები და საფრთხეზე ნუღარ იფიქრებთ“.

ზოგმა იმპერატორმა სენატორებად ბარბაროსები დანიშნა და სასახლის კარზე აღმოსავლურ-დესპოტური რიტუალები შემოიღო. 239-284 წწ. რომის იმპერია უმწვავესმა პოლიტიკურმა კრიზისმა და ანარქიამ მოიცვა, რასაც მოწმობს ის ფაქტი, რომ ამ დროის განმავლობაში საიმპერატორო ტახტი, ერთმეორის მიყოლებით, 22 პირმა დაიკავა. მათი უმრავლესობა სახელმწიფოში გამეფებულ ქაოსს შეეწირა. მშვიდობიანობის ხანმოკლე პერიოდი დაამყარა ილირიუსი წარმოშობის მხედართმთავარმა **ავრელიანემ**, რომლის ბრძანებითაც ფულის მონეტებზე მისი ტიტული – **მეფე და ღმერთი (dominus et deus)** – იყო ამოტვიფრული; ამით იგი აღმოსავლეთის მონარქებს ბაძავდა. მკაცრი წესრიგის დამყარებას, იმპერიის ძღვევამოსილებისა და რომაული გმირული სულისკვეთების აღდგენას შეეცადა მეორე ილირიელი მხედართმთავარი **დიოკლეტიანე** (284-305 წწ.). მან საკუთარ ხელისუფლებას საკრალური ხასიათი მიანიჭა და მოითხოვა, რომ მისთვის იუპიტერის ვაჟი – იოვიუსი (*Iovius*) ეწოდებინათ.

რომის არმიის რეფორმირების შედეგად დიოკლეტიანემ შექმნა სწრაფი რეაგირების კორპუსი – **exercitus praesentialis**, რომელსაც მტრის შემოსევა საზღვარზევე უნდა უკუეგდო. ინფლაციის შესაჩერებლად მან გამოსცა ედიქტი – **edictum de rerum venalium**, რომლითაც დიოკლეტიანემ პირველადი მოხმარების საგნებზე, მომსახურების სფეროს და სატრანსპორტო საშუალებებზე მინიმალური ფასები დაადგინა. გარდა ამისა, მან მნიშვნელოვანი რეფორმა განახორციელა იმპერიული მმართველობის სფეროშიც; შექმნა ხელისუფლების იერარქიული პირამიდა, რომლის უმაღლესი პირი თავად იმპერატორი იყო. ე.წ. **officia palatina** (სასახლის უწყებანი) ცენტრალური მმართველობის ორგანოებად იქცა, ხოლო **quaestor sacri palatii** (ღვთაებრივი სასახლის მცველი) ერთგვარად, იუსტიციის მინისტრი იყო; **magister officiorum** – პროვინციის მოხელეთა უფროსი იყო; **comes sacrarum largitionum**-ი და **comes rerum privatarum**-ი, შესაბამისად, სახელმწიფო ფინანსებსა და იმპერატორის ქონებას განაგებდნენ. მსხვილი საჯარისო შენაერთების მეთაურებად იმპერატორმა რამდენიმე თანამდებობა – **magistri militum** – შემოიღო. ვრცელი იმპერიის ფარგლებში, მმართველობის სისტემის რეორგანიზაციის მიზნით, დიოკლეტიანემ ე.წ. **ტეტრარქიის სისტემა** შექმნა; მან იმპერია დაყო ორ – აღმოსავლეთ რომისა და დასავლეთ რომის – იმპერიებად, რომლებიც, თავის მხრივ, ოთხ – აღმოსავლეთი, ილირია, იტალია და გალია – **პრეფექტურად** დაიყო, ეს უკანასკნელნი – **დიოცეზებად**, ხოლო დიოცეზები – **პროვინციებად**. იმპერიის თითოეულ ნაწილს მართავდა ავგუსტუსი (**Augustus**), რომელსაც მეგკვიდრის შვილად აყვანა შეეძლო.

ასეთ შემკვიდრებებს „კეისრები“ ეწოდებოდათ. დიოკლეტიანე აღმოსავლეთ რომის იმპერიას განაგებდა, მისი რეზიდენცია **ნიკომედიაში** მდებარეობდა; დასავლეთ იმპერიას, რომლის დედაქალაქიც **მილანი (მედიოლანი)** იყო, მმართველად მაქსიმიანე დაენიშნა. მაგრამ ხელისუფლების შემკვიდრეობითობის პრობლემა ვერც ამ ღონისძიებებმა გადაჭრა. 305 წ., იმპერატორ დიოკლეტიანეს ტახტიდან ნებაყოფლობით გადადგომის შემდეგ, ბრძოლა ხელისუფლებისათვის ახალი ძალით გამწვავდა.

იმპერატორმა კონსტანტინემ, მეტოქის – **მაქსენციუსის** დამარცხებით, იმპერია კვლავ გააერთიანა. იმპერატორ კონსტანტინეს, რომელიც სახელმწიფოს 307-337 წწ. მართავდა, რომელი ისტორიკოსი ამიანე მარცელინუსი ნოვატორად და უძველესი ინსტიტუტების რეფორმატორად იხსენიებს. კონსტანტინეს 313 წელს **მილანის (მედიოლანის) ედიქტით** – „**ქრისტიანული რელიგიის მიმართ რჯულშემწყნარებლობის შესახებ**“, თანდათანობით, ქრისტიანობა იმპერიის ოფიციალურ რელიგიად, ხოლო **ღვთაებრივი სამართალი** – მონარქიის პოლიტიკურ საყრდენად იქცა. სახელმწიფოს დედაქალაქი კონსტანტინემ გადაიტანა ბიზანტიონში, რომელსაც მოგვიანებით **კონსტანტინოპოლი** ეწოდა. კონსტანტინეს გარდაცვალების შემდეგ, მისმა ვაჟებმა იმპერია კვლავ ორ ნაწილად გაყვეს. 395 წ., როცა იმპერატორმა თეოდოსიუს I-მა სახელმწიფოს აღმოსავლეთი ნაწილის მართვა თავის ერთ ვაჟიშვილს – არკადიუსს, ხოლო დასავლეთი ნაწილისა, მეორე ვაჟს, ჰონორიუსს დაავალა, იმპერიის გაყოფა საბოლოოდ დასრულდა. ბარბაროსთა გამუდმებულ შემოსევას განიცდიდა დასავლეთ რომის იმპერია. 476 წ. ბარბაროსების სამხედრო ბელადმა – ოდოაკრმა დასავლეთ რომის უკანასკნელი იმპერატორი რომულუს ავგუსტულუსი დაამხო, რითაც დასავლეთ რომის იმპერიის ისტორია დასრულდა.

აღმოსავლეთ რომის – ბიზანტიის – იმპერია კიდევ თითქმის 1000 წლის განმავლობაში განაგრძობდა არსებობას და ის დევცა თურქ-ოსმალთა შემოსავისა და, 53-დღიანი აღყის შედეგად, იმპერიის დედაქალაქის – კონსტანტინოპოლის დაკავების შემდეგ, 1453 წლის 28 მაისს.

ბიზანტიაში ვითარდებოდა რომის სამართალი, რომელმაც განვითარების მწვერვალს იმპერატორ **იუსტინიანე I Magnus** (დიდის) მმართველობის დროს (527-565 წწ.) მიაღწია. იუსტინიანე დაიბადა **ილირიის პროვინციაში** (რომელმაც იმპერიას რამდენიმე იმპერატორი მისცა) ტერენსიუმის მხარეში, გლეხი – საბაციუსის ოჯახში. იუსტინიანე მთიელისა და მიწათმოქმედისათვის დამახასიათებელი სულიერი სიტყვით გამოირჩეოდა. იგი ბიზანტიონში ჩამოიყვანა და აღზარდა ბიძამ (დიდის ძმამ) – **იუსტინემ**, რომელიც **იმპერატორ ანასტასიოსის** გვარდიაში მსახურობდა. ანასტასიოსის გარდაცვალების შემდეგ, ტახტი დაიკავა იუსტინემ. მან თანამმართველად დისშვილი დანიშნა და იუსტინიანეც ეწოდა. იუსტინიანემ იქორწინა ცირკის მოცეკვავე ქალ – **თეოდორაზე**, რომელსაც იუსტინემ, დისშვილთან ერთად, **Augusta**-ს ტიტული უბოძა. იუსტინიანეს სანუკვარი ოცნება რომის იმპერიის ძველი დიდებისა და ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენა იყო. **იუსტინიანეს მმართველობის მკვიდრი საყრდენი ქრისტიანული იდეოლოგია და სამართლებრივი „კლასიციზმი“** იყო.

§5. ანტიკური სამყაროს სამართალი

1) სამართლის წყაროები ძველ ელადასა და ძველ რომში

სამართალი, როგორც სამოქალაქო საზოგადოების და მისი კულტურის ელემენტების შემაკავშირებელი ერთ-ერთი ფაქტორი, ანტიკურ ხანაში თავიდანვე როდი აღწევს სრულყოფილებას. განვითარების ადრეულ ეტაპზე, ის საკუთარი იურიდიული ტექნიკის დონით და ძირითადი ინსტიტუტების ჩამოყალიბების ხარისხით, დიდად როდი განსხვავდებოდა ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციების სამართლის სისტემებისგან. ანტიკურ ელადასა და რომში სამართლის განვითარება ცალკეული პოლისების ჩარჩოებში მიმდინარეობდა და, შესაბამისად, ზოგიერთ ქალაქ-სახელმწიფოში დემოკრატიული ინსტიტუტების განვითარების დონე არსებითად განსხვავდებოდა დანარჩენი პოლისებისგან, რაც აუცილებლად ასახვას პოუვდა სამართალგანვითარებაშიც. პოლისური სისტემის დამკვიდრებამ გამოიწვია სამართალშემოქმედებითი საქმიანობის გააქტიურება და სამართლის თანდათანობითი გათავისუფლება რელიგიურ-მითოლოგიური საფარისგან. დაუწერელი ჩვეულებების ნაცვლად (რომელთა განმარტებას ხშირად თვითნებურად ახორციელებდა საერო არისტოკრატია) სათანადო ადგილს კანონი იკავებს, რომელმაც საერო ხასიათი შეიძინა და, ჩვეულებრივ, დაწერილი ფორმით გამოიცემოდა. ამრიგად, ანტიკური სამყაროს სამართალი (წმინდა სახით) წარმოგვიდგება პოლისური ცხოვრების ერთადერთ ავტორიტეტულ და სავალდებულო რეგულატორად, რომელიც გათავისუფლდა ყოველგვარი მისტიური ან რელიგიური ძალისაგან. კანონმდებლობის და არა ჩვეულებების აღიარებამ, სამართალშემოქმედების ძირითად ფორმად (ელადაში), ან კანონის – სამართლის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს წყაროდ მიჩნევამ (რომში), არქაულ ეპოქაში დამკვიდრებული, ჩვეულებითი სამართლის კოდიფიკაცია გამოიწვია. ელინური ტრადიციის თანახმად, სწორედ ამგვარი სახე ჰქონდა სამართლის უძველეს კოდიფიკაციებს, კერძოდ, იტალიაში – **ლოქრას ტერიტორიაზე ზადეგოსის** მიერ, აგრეთვე სიცილიაში – **კატანიაში, ქარონდის** მიერ განხორციელებულ კოდიფიკაციებს. მსგავსი კრებულები იქმნებოდა სხვა ელინურ პოლისებშიც, მათ შორის ათენში,

ქრ.შობამდე VII საუკუნის ბოლოს (**არქონტ დრაკონტის კანონები**). ძველ ათენში ახალი დემოკრატიული კონსტიტუციის შექმნას, რაც კანონის სახალხო კრების მიერ მიღებას გულისხმობდა, საფუძველი ჩაუყარეს, ქრ.შობამდე VI საუკუნეში განხორციელებულმა, სოლონისა და კლისთენეს რეფორმებმა. ძველ რომში ტრადიციული ჩვეულებითი სამართალი (**consuetudo**) გადაშუშავდა და XII დაფის კანონებში ჩაიწერა. XII დაფის კანონების მიღებაც სახალხო კრების პრეროგატივად იქცა. ელინურ პოლისებს შორის, ყველაზე დახვეწილი სამართლის სისტემა ძველ ათენს გააჩნდა. მან მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა სხვა ქალაქ-სახელმწიფოების სამართალგანვითარებაზე, განსაკუთრებით **დელოსის კავშირის (სიმეჩიას) კვვენების** სამართალზე.

ა) გორტინის კანონები. კუნძულ კრეტაზე მდებარე, უძველესი ქალაქის გორტინის ადგილას, დაახლოებით 1884-1885, 1887 წ.წ. დიდი წარწერა იქნა აღმოჩენილი. ეს წარწერა აღმოაჩინეს ღვთაება აპოლონის ტაძრის – პითონის ნანგრევებში. აპოლონის ტაძარი აგებულია ქრ.შობამდე VII ს. წარწერა შედგება 12 სვეტისაგან და დაახლოებით 17 ათას ასოს შეიცავს. ის ამოტვიფრული იყო მრგვალი შენობის, სავარაუდოდ, სასამართლოს სხდომათა დარბაზის შიდა კედელზე. გორტინის კანონები ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ვრცელი ძველელინური საკანონმდებლო ტექსტია. ამ კანონების ძირითადი ნაწილი ქრ.შობამდე VI-V ს.ს. პერიოდშია შექმნილი. თუმცა, ტექსტი უფრო ადრეული ხანის წარწერებსაც შეიცავს. გორტინის კანონებში საუბარია პირის სტატუსის (სამართლებრივი მდგომარეობის) და კერძო სამართლის სხვადასხვა ინსტიტუტების შესახებ, კერძოდ: ქონების გაყოფა განქორწინების ან ერთ-ერთი მეუღლის გარდაცვალების შემთხვევაში, მშობლების ქონების მემკვიდრებით მიღების შესახებ; საგვარეულო ქონების ფლობის შესახებ; ქალიშვილის მემკვიდრედ გამოცხადების შესახებ; სადაო ქონების შესახებ; შვილად აყვანის შესახებ; ვაღდებულებათა შესახებ.

ბ) არქონტ დრაკონტის კანონები. არქონტი – თესმოტეტი დრაკონტის კანონების შესახებ (გამოცემულია ქრ.შობამდე 621 წელს) მოწმობს გვიანდელი წარწერა, რომელიც შეიცავს ქრ.შობამდე 409-408 წ.წ. სახალხო კრების დადგენილებას, გაუფრთხილებლობით ჩადენილი მკვლელობის შესახებ კანონის რესტავრაციის თაობაზე და ამ კანონების ნაწევრებს. დრაკონტის კანონები გაუფრთხილებლობითი მკვლელობის შესახებ ძველ ათენში მოქმედებდა ქრ.შობამდე III საუკუნემდე. დრაკონტის კანონების შესახებ ცნობებს შეიცავენ ძველი ელინი ფილოსოფოსებისა და ისტორიკოსების ნაშრომები. კერძოდ, არისტოტელეს “ათენის პოლიტიაში” ვკითხულობთ, რომ: “დრაკონტმა თავისი კანონები გამოაქვეყნა არქონტ არისტექმეს ხანაში. ამ დროს სახელმწიფოს წყობილება და მოქალაქეთა უფლებრივი მდგომარეობა დიდად იყო დამოკიდებული მოქალაქეთა ქონებრივ ცენზზე, ხოლო მაღალი თანამდებობის დაკავება მხოლოდ უმაღლესი არისტოკრატიის წარმომადგენლებს შეეძლოთ”. დრაკონტის კანონები გამოირჩეოდა განსაკუთრებული სიმკაცრით, რის გამოც მათ დრაკონულ (სისხლით დაწერილ) კანონებად მოიხსენიებდნენ. დრაკონტის კანონებით, ორასამდე დანაშაულისათვის გათვალისწინებული იყო სიკვდილით დასჯა. კანონებში სანქციო-ნირბული იყო ზოგიერთი რელიგიური დებულება და ჩვეულებითი სამართლის ნორმები, რითაც დრაკონტმა დააწესა მკაცრი და ოდიოზური სასჯელი. სიკვდილით ისჯებოდა არა მხოლოდ ღვთისგმობა და განზრახი მკვლელობა, არამედ ბოსტნეულის ქურდობა და უსაქმური, განცხრომითი ცხოვრება. თუმცა, გაუფრთხილებლობით ჩადენილი მკვლელობისათვის კანონმდებელი ითვალის-წინებდა მხოლოდ გაძევება-მოკვეთას.

გ) სოლონის რეფორმები. სოლონის რეფორმების შედეგად, ქრ.შობამდე 594 წლიდან დაიწყო სოლონის კანონშემოქმედებითი საქმიანობა. კანონთა ტექსტი ჩვენამდე, პირველწყაროს სახით, მოღწეული არ არის. თუმცა, სავარაუდოდ, კანონები ხის ან თიხის დაფებზე იწერებოდა და მათ შესახებ ცნობებს გვიანდელი პერიოდის ისტორიკოსთა ნაშრომებში ვკითხულობთ. სოლონის კანონები საკითხთა ფართო წრეს ეხებოდა: სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანიზაცია, ახალი სამოქალაქო-სამართლებრივი ურთიერთობების (სავალო რეფორმა, მიწაზე კერძო საკუთრების განმტკიცება) რეგულირება, მოქალაქის სამართლებრივი სტატუსის გასაზღვრა.

დ) ლიკურგეს რეფორმები. ძველი სპარტას სოციალური და პოლიტიკური წყობა, ქრ.შობამდე VIII-VI ს.ს., განმტკიცებული იყო ე.წ. **რეტრა**-თი (ხელშეკრულებით), რომლის შედგენას ლეგენდარულ კანონმდებელს – ლიკურგეს მიაწერენ. ლიკურგე, როგორც ისტორიული პიროვნება, სავარაუდოდ, არც კი არსებობდა და მისი რეფორმატორული საქმიანობის პერიოდიც დაუდგენელია. ითვლება, რომ რეტრა შედგენილია ქრ.შობამდე VIII-VII ს.ს. ხოლო, საბოლოოდ, “**ლიკურგეს წყობა**” ძველ სპარტაში ჩამოყალიბდა ქრ.შობამდე VII საუკუნის ბოლოსა და VI საუკუნის დასაწყისში. რეტრას შემოღება იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ, პლუტარქოსის აზრით, ლიკურგემ გაგზავნა კაცები დელფოსში, ორაკულთან და მისგან მიიღო პასუხი – რეტრა: “ააგე ზევსი პელანიუსისა და ათენა პელანიას ტაძარი, ხალხი ფილად დაყავი, დააწესე 30 წევრისაგან შემდგარი საბჭო, რომელშიც შევლენ ბელადი – არქაგეტები და დროდადრო ხალხი შეიკრიბოს ბაბიკასა და კნაკიონის შორის კრებაზე. კანონის შემოთავაზება და ხმების დათვლა შენ გევალება, ხოლო საბოლოო გადაწყვეტილების მიღება ხალხს მიანდე”...

სავარაუდოდ, რეტრა რამდენიმე იყო და, მათი მეშვეობით, ორი ძირითადი ამოცანა უნდა გადაწყვეტილიყო: **1)** სპარტიატებს შორის ერთობის შენარჩუნება, ქონებრივი დიფერენცირების ხელოვნური შეჩერების გზით; **2)** სპარტიატებისათვის ისეთი ორგანიზაციის შექმნა, რომელიც უზრუნველყოფდა მათ ბატონობას დაპყრობილ მოსახლეობაზე მესენიაში, კინურიასა და ლაკონიკაში, ანუ

ლაკედემონის (სპარტის) სახელმწიფოს შექმნა. პირველ რეტრაში გათვალისწინებული იყო გერუსიის შექმნა, 28 გერონისა და 2 არქაგეტის შემადგენლობით: ერთი არქაგეტი ევრიპონტიდების, მეორე – აგეადების წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. მეორე რეტრაში ლიკურგემ ლაკედემონის მიწა, სპარტის ირგვლივ, 30000 ნაწილად – პერიეკებისთვის, ხოლო სპარტის შიგნით – 9000 ნაწილად დაყო, სპარტიატების ოჯახების რაოდენობის მიხედვით. ლიკურგემ აკრძალა ოქრო-ვერცხლი და სხვა მოძრავი ქონება (ფუფუნება). მან შემოიღო რკინის ზოდები, ფულადი ერთეულის სახით, რაც მოუხერხებელი და მეტად რთული შესანახი იყო. მესამე რეტრაში ლიკურგემ აკრძალა ომი ერთსა და იმავე მოწინააღმდეგესთან, რათა ის არ მიჩვეულიყო წინააღმდეგობის გაწევას და უფრო მეტი მეომრული სულისკვეთებით არ გამსჭვალულიყო. მეოთხე რეტრაში ლიკურგემ იზრუნა ქორწინებასა და შთამომავლობის გაჩენაზე.

ე) სხვა სამართლის წყაროები. ძველ ათენში ქრ.შობამდე V-IV ს.ს. საკანონმდებლო საქმიანობის გააქტიურებამ ვრცელი საკანონმდებლო მასალის დაგროვება გამოიწვია. კანონებისაგან განსხვავდებოდნენ, სახალხო კრების მიერ მიღებული, **ფსითიზმები** – ცალკეული პირების მიმართ გამოცემული დადგენილებანი. თუმცა, ისინი ხშირად ზოგადსაგანმანათლებლო ნორმებსა და კანონებსაც შეიცავდნენ. დასკვნისათვის, უნდა აღინიშნოს, რომ სამოქალაქო და სისხლის სამართლის ძირითადი ინსტიტუტები, ძველელნურ სამართალში, არ იყო საკმარისი სიზუსტით და სისრულით შემუშავებული და ხშირად გვაროვნული წყობის გადმონაშთებს შეიცავდა.

ვ) ძველი რომის ცივილური სამართალი (ius civile)

რომის სახელმწიფოს ფარგლებში სამართლის თანამედროვე სისტემისაგან განსხვავებით, რომლის თანახმადაც, კერძო და საჯარო სამართალი მკვეთრადაა ერთმანეთისაგან გამოიჯნული, ძველი რომაელები სამართლის სისტემას ერთ მთლიანობად განიხილავდნენ და იურიდიული ინსტიტუტების სხვადასხვა ასპექტს მხოლოდ იმ სოციალური როლის მიხედვით ადგენდნენ, თუ რომელშიც სამართლის სუბიექტები გამოდიოდნენ და რომელ საზოგადოებრივ ავტორიტეტს უზრუნველყოფდა ადამიანთა შორის ტიპურ კავშირთა ნორმატიული ხასიათი. თუ საქმე ეხებოდა ცალკეულ პირთა – **privates** – (სიტყვიდან **privus** განცალკევებული, რაიმეს უქონელი) ინდივიდუალურ თუ საოჯახო ინტერესებს, მაშინ სახეზე იყო კერძო ურთიერთობები, ხოლო სუბიექტების ფორმალიზებული ნება, რომელიც მათ კავშირებს განსაზღვრავდა, კერძო კანონად (**lex privata**) ითვლებოდა. როდესაც საკითხი რომელიც ხალხის, კვირიტების, საერთო ინტერესებს (**Populus Romanus Quiritium**) ეხებოდა, მაშინ ამ ურთიერთობების, ანუ საჯარო ინტერესების, ნორმატიულ საფუძველს მთელი ხალხის ფორმალიზებული ნება – საჯარო კანონი (**lex publica**) წარმოადგენდა.

ურთიერთობის მონაწილეთა შემადგენლობის მიხედვით, რომაული სამოქალაქო თემის (**civitas**) სამართალი (**ius civile**), რომაელთათვის მკაცრად ეროვნული, კვირიტული სამართალი იყო, ხოლო ზოგადსაგანმანათლებლო და საჯაროდ მნიშვნელობის თვალსაზრისით, კერძო სამართლებრივი ურთიერთობის სამართლებრივ საფუძვლებსა და ფარგლებს განსაზღვრავდა. ნორმაშემოქმედებითი წესები აღნიშნული ნორმატიული სისტემის საფუძველზე რეგულირდებოდა, რომელიც მოიცავდა: რელიგიურ რიტუალებს, მმართველობის საყოველთაო-სახალხო ორგანოების (სენატი და მაგისტრატურა) საქმიანობას, მართლზომიერი მოთხოვნების სასამართლო დაცვის ფორმებს, უცხოელებთან ურთიერთობის პრინციპებს, პირის სტატუსის შეცვლის წესებს, რომაული მოქალაქეობისა და ქორწინების განსაზღვრის ნორმებს, მოქალაქეთა შორის (როგორც სიცოცხლეში, ისე მათი გარდაცვალების შემდეგ) ქონებრივი ურთიერთობის (სანივთო, ვაღდებულებითი, მემკვიდრეობითი სამართალი) მყარ ფორმებს.

უძველეს რომაულ სამართალს, ერთ-ერთი მკვიდრი ტომის კვირიტების (**Quiritium**) სახელწოდების მიხედვით, **კვირიტული სამართალი** ეწოდებოდა. ეს სახელწოდება უძველეს გარიგებებში ტერმინად დამკვიდრდა და განსაკუთრებით იმ შემთხვევებში გამოიყენებოდა, როდესაც საქმე ნივთზე საკუთრების უფლებას (საკუთრება კვირიტული სამართლის მიხედვით **dominus ex iure Quiritium**) ეხებოდა. მოგვიანებით, სამართლის ამ სისტემას ცივილური სამართალი (**ius civile**) ეწოდა, რითაც ხაზი გაესვა რომის მოქალაქეთა სამართლის მკაცრად ეროვნულ ხასიათს (სამართლის ვიწრო გაგებით). საკანონმდებლო დონეზე ცივილური სამართალი კერძო სამართლის ვიწრო ეროვნული სისტემა რეგულირდებოდა; ფართო გაგებით კი, ცივილური სამართალი ყველა კომენტარს მოიცავდა, რომელიც რომაელმა იურისტებმა, **XII დაფის კანონთა** სისტემასთან ერთად, შექმნეს.

ზ) პრეტორული სამართალი (ius praetorium)

სამართლის ცივილური სისტემის თანადროულად, თანდათანობით სამართლის ახალი სისტემა – პრეტორული სამართალი (**ius praetorium**), ანუ თანამდებობის პირთა სამართალი (**ius honorarium**) – ჩამოყალიბდა. დროის კვალობაზე, მონათმფლობელური სისტემისა და ეკონომიკის განვითარების შედეგად, გაბატონებული სოციალური ფენის ხელში თავი მოიყარა ვაჭრობითა და მევახშეობით მიღებულმა კაპიტალმა, მსხვილმა საადგილმამულო საკუთრებამ, რის საფუძველზეც სოციალური დაპირისპირება გამწვავდა. ძველი ცივილური სამართლის დადგენილებები, როგორც რაოდენობრივი, ისე ხარისხობრივი თვალსაზრისით, ახალ სოციალურ-ეკონომიკურ პირობებს ვეღარ პასუხობდა. აღნიშნული ხარვეზები სასწრაფო აღმოფხვრას საჭიროებდა, რომლის გამოსწორებაც სასამართლო

მაგისტრატებმა – პრეტორებმა – ითავეს.

პრეტორული სამართალი თანმიმდევრულად იქმნებოდა, რასაც შედეგად მოჰყვა, ძირითადად, პრეტორული ედიქტების საფუძველზე შექმნილი, მთელი რიგი ახალი ინსტიტუტებისა, რომლებიც სამართლებრივი დაცვის ახალი საშუალებებით აღიჭურვა. ცივილური სამართალი პრეტორული სამართლის სისტემას არც ცვლიდა და არც აუქმებდა, პირიქით, მის პარალელურად იქმნებოდა და მასთან ერთად არსებობდა.

თ) ხალხის სამართალი (*ius gentium*)

ცივილური სამართალი გამოიყენებოდა მხოლოდ რომის მოქალაქეების მიმართ. ის პირები, რომლებიც რომაულ თემს არ განეკუთვნებოდნენ, მტრებად (*hostes*) ითვლებოდნენ და სამართლებრივ დაცვას არ ექვემდებარებოდნენ. წარმოებისა და სასაქონლო გაცვლა-გამოცვლის განვითარების კვალობაზე, უცხოელების ძირითადი კერძო უფლებების (საკუთრების უფლება, ხელშეკრულების დადების უფლება, მემკვიდრეობის მიღება და სხვა) აღიარება და დაცვა სავალდებულო გახდა, რის საფუძველზე სამართლის ახალი სისტემა, ხალხის სამართალი (*ius gentium*) შეიქმნა.

ცივილური სამართალი არა მარტო პრეტორულ სამართალს, არამედ სამართლის კიდევ ერთ სახეს – **ხალხის სამართალს** – უპირისპირდებოდა. რომის სამართლის ისტორიაში ეს სისტემა ყველაზე ორიგინალური მოვლენა გახლდათ.

Ius gentium გახდა უნივერსალური სამართლის სინონიმი, რომელიც, ერთი მხრივ, **ius civile**-ს, ხოლო, მეორე მხრივ, რომის იმპერიის საქონელბრუნვაში მონაწილე ხალხის ეროვნული სამართლის სისტემებს დაუპირისპირდა. ვინაიდან **ius gentium**-ის ნორმებს რომაელი პრეტორი მხოლოდ რომში იყენებდა, ეს სისტემა, კვლავ, რომში მოქმედ სამართლად რჩებოდა.

თუ პრეტორი მიიჩნევდა, რომ მოდავე მხარის ინტერესები სამართლიანი იყო, მაგრამ მისი დაცვა ცივილური სამართლის ნორმებით ვერ განხორციელდებოდა, მაშინ პრეტორი გასცემდა ფაქტებზე დამყარებულ (**in factum conceptae**) სასარჩელო ფორმულას, რომელიც საერთაშორისო ვაჭრობისა და საქონელბრუნვის ჩვეულების პრინციპს ეფუძნებოდა. ამგვარად ჩამოყალიბდა სამართლის ახალი სისტემა, რომელიც სრულად შეესაბამებოდა ყოფით პირობებს. ის შემუშავებული იქნა, სასამართლო მაგისტრატების პრაქტიკული საქმიანობის შედეგად, მიღებული გადაწყვეტილებების საფუძველზე და ხშირად სავაჭრო ჩვეულებებს ეფუძნებოდა.

მკაცრად ფორმალური და ნაკლებად მობილური ცივილური სამართლისგან განსხვავებით, ხალხის სამართალი უკეთ და სწრაფად შეეწყო მზარდ სოციალურ მოთხოვნებს. ძირძველი ტრადიციებისაგან თავისუფალი **ius gentium**-ით განვითარებული სავაჭრო ურთიერთობები რეგულირდებოდა, რომლის მონაწილე მხარეები რომაელები და სხვა ერის წარმომადგენლები იყვნენ. ამრიგად, **ius gentium**-ი უნივერსალურ სამართლად იქცა იმ თვალსაზრისით, რომ კომერციული ურთიერთობის დასარეგულირებლად, სავაჭრო ბრუნვის ნემისმიერი მონაწილე მხარის მიმართ (მათი მოქალაქეობის მიუხედავად) გამოიყენება.

ცივილური სამართლისა და ხალხის სამართლის ურთიერთსაპირისპირო დუალიზმი მათ შერწყმას ვერ განაპირობებდა. სამართლის უნიფიცირების პროცესით დაინტერესებული იყო რომაული საზოგადოება, რომელიც დაპყრობილი ქვეყნების ყველა ოლქში სამოქალაქო და სავაჭრო ბრუნვის გაფართოებას ესწრაფოდა. აღნიშნული პროცესის წარმატებით განვითარებას, უშუალოდ უწყობდა ხელს პერეგრინებისათვის რომის მოქალაქეობის მინიჭება. საბოლოოდ, პრეტორული სამართლის, ჩვეულებითი სამართლისა და, ზოგადად, იურისპრუდენციის აქტიურმა ძალისხმევამ, **ius civile**-სა და **ius gentium**-ის შერწყმა განაპირობა.

განვითარებული **ius civile**-ს მხარდაჭერითა და თანადგომით, პრეტორული სამართალი საზოგადოებრივ ყოფაში, ფაქტიურად, **ius gentium**-ის პრინციპებს ამკვირებდა.

განსაკუთრებული სიმკაცრითა და ფორმალურობით **ius civile** საოჯახო-მემკვიდრეობით ურთიერთობებზე ზემოქმედებდა, რასაც ვერ ვიტყვით **ius gentium**-ზე. სამაგიეროდ, მოძრავი ქონების ბრუნვის ფართო სფერო **ius gentium**-ის გავლენით ვითარდებოდა. **Ius gentium**-ის სწრაფი განვითარების მაჩვენებლად, რომაელმა იურისტებმა მისი რეგულირების სფეროში, მონობის ინსტიტუტის შეტანა მიიჩნიეს. **Ius gentium**-ი განსაკუთრებულ ზეგავლენას სახელშეკრულებო ურთიერთობებზე ახდენდა, რის შედეგადაც, ცივილური სამართლისაგან განსხვავებული, ახალი ტიპის ხელშეკრულებები შეიქმნა, რომლებიც, ყოველგვარი საზეიმო რიტუალებისა და ფორმალობების გარეშე, სადა, მარტივ შეთანხმებებს ეფუძნებოდა. ხალხის სამართლის ზეგავლენა **ius civile**-ზე ორმხრივი იყო: 1. დადგენილი ინსტიტუტები **ius civile**-მ წრაფად შთანთქმა, 2. ამაღროუფლად, ძველი ცივილური სამართლით გათვალისწინებული ნორმები ხალხის სამართალში აისახა. რომაული ეკონომიკის განვითარების კვალობაზე, აღნიშნული პროცესი სულ უფრო ვითარდებოდა; ამის გამო თავად რომაელები **ius gentium**-სა და **ius civile**-ს თანაბარ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. **Ius gentium**-ის შესახებ თეორიული შეხედულებების შემუშავებაზე დიდი გავლენა მოახდენა ბერძნული ფილოსოფიის დოქტრინამ, კერძოდ, არისტოტელეს მოძღვრებამ, რომელიც ერთმანეთისაგან მიჯნავდა ბუნებით და კანონიერ (**ius naturale, ius legitimum**) სამართალს. რომაელმა იურისტებმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს აღნიშნული დოქტრინის სრულყოფა-

განვითარების საქმეში. თუმცა, მათთვის **ius gentium**-ი ყოველთვის წმინდა რომაულ და არა უცხო სამართლის სისტემად მიიჩნეოდა.

თეორიულად, რომელი იურისტები სამართალს ორ სფეროდ – ცივილურ და ხალხის სამართლად – ყოფდნენ. ამ დაყოფას ციცერონიც იზიარებდა. სამართლის დაყოფის თვალსაზრისით, ახალი საფუძვლები შემოიტანა გაიუსმა, რომელსაც ცივილური სამართალი კანონმდებლობის ნაყოფად მიაჩნდა და იგი მას ბუნებითი გონის (**ratio naturalis**) მიერ შექმნილ **ius gentium**-ს უპირისპირებდა.

ი) ბუნებითი სამართალი (**ius naturale**)

Ius gentium-ის ზემოაღნიშნული გაგება რომაელმა იურისტებმა იმდენად განაგრეს, რომ რესპუბლიკის ხანის ბოლო პერიოდში, არსობრივად, იგი **ius naturale**-ს დაუახლოვეს. ციცერონი იყო პირველი, ვინც ბუნებითი სამართალი ზნეობის მოთხოვნად განსაზღვრა; მისი მტკიცებით, სამართალი ბუნების მიერ დადგენილ უცვლელ ზნეობასა და კანონს ემყარებოდა.

უღპიანეს აზრით, ხშირ შემთხვევაში, კერძო საკუთრების უფლებაც ბუნებით სამართალს ეფუძნებოდა. ბუნებითი სამართლის შესახებ მისი შეხედულება ყველაზე სრულყოფილი იყო და ფართო გაგებით აღიქმებოდა. უღპიანეს თანახმად, ბუნებითი სამართლის მოთხოვნა, ზოგადად, სიცოცხლეზე გრცელდებოდა, ხოლო ხალხის სამართლის მოქმედების არეალი მხოლოდ ადამიანებით იფარგლებოდა. დიგესტებში კვითხულობთ: ხალხის სამართალი გრცელდება მთელ კაცობრიობაზე. ამდენად, იოლი გასაგებია, რომ იგი განსხვავდება ბუნებითი სამართლისაგან, რომელიც ყველა სულიერზე გრცელდება, ხალხის სამართალი კი მხოლოდ ადამიანთა ურთიერთობებს მოიცავს. (D.1.1.14)

კ) ჩვეულებითი სამართალი

სამოქალაქო ბრუნვაში მუდმივად გამოყენებულ სამართლის ნორმას, რომელიც ხალხის რწმენას ეფუძნება ჩვეულებითი სამართალი ეწოდება. ჩვეულებითი სამართალი სამართლის ის სახეა, რომელსაც ადამიანების გონივრული ქცევის წესად მიიჩნევენ. ცნებიდან გამომდინარე, ჩვეულებითი სამართლის წყარო, სახელმწიფო წყობილებისაგან დამოუკიდებელი, სახალხო გონია. ამიტომ, ჩვეულებითი სამართალი შეიძლება განვითარდეს წინარეისტორიულ ხანაში. იმისათვის რომ, ჩვეულებით სამართალს სამართლის წყაროს ფუნქცია მიენიჭოს და მოქმედებდეს როგორც სამართლებრივი სისტემა, იგი სამ პირობას უნდა აკმაყოფილებდეს: **1.** გარკვეული წესის ხანგრძლივად, უწყვეტად მოქმედება და მისი დაცვა; **2.** ხალხის სამართლებრივი მრწამსი; **3.** იმპერატორ კონსტანტინეს კონსტიტუციის მიხედვით, არსებულ (მოქმედ) კანონს უნდა აესებდეს, არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს და მხოლოდ საკანონმდებლო ხარვეზს აღმოფხვრავდეს.

წესისამებრ, ასეთი მოთხოვნით იგულისხმებოდა შემდეგი: ჩვეულებითი სამართლის ნორმები დასაშვები იყო **praeter legem**-ის და არა **contra legem**-ის პირობებში, ანუ ჩვეულებითი სამართლის ნორმას უნდა პქონოდა სუბლეტორული (ხარვეზის აღმოფხვრის შესაძლებლობა) და არა დეროგაციული ძალა.

ძველ რომში ჩვეულებას, ჩვევას **mos Romanum** ეწოდებოდა. წინაპართა ანდერძს, დანაბარებს – **mores maiorum**, ხოლო ჩვეულებით სამართალს – **consuetudo**, სამართლის ნორმის ანოლოგიით, ერთ რომელიმე მხარეში დადგენილი ჩვეულებით (**mos regionis**) ცალკეული პირების თვითნებური ქცევის შესაძლებლობას, ქცევის ზოგადსავალდებულო სტანდარტით ზღუდავდა და სამართლებრივი ურთიერთობის მონაწილეთა შემთხვევითი გარემოებებისაგან დაცვას უზრუნველყოფდა.

Mores maiorum-ით გათვალისწინებული ნორმები XII დაფის კანონებში არ ასახულა. ეს ფაქტი სამართლებრივი ურთიერთობის უძველესი ფორმების სიმტკიცეზე მიუთითებს (რიტუალები და ინსტიტუტები). XII დაფის კანონების ინტერპრეტაციით ამ ნორმათა უმრავლესობა, გარკვეული ცვლილებებით, **ius civile**-ს შემადგენელ ნაწილად აღიქმებოდა. უნდა აღინიშნოს, რომ **mores**-ის დიდი ნაწილი XII დაფის კანონების ინტერპრეტაციით მნიშვნელოვნად შეიცვალა და ამის შემდეგ ისინი **ius civile**-ს შემადგენელ ნაწილად განიხილებოდა.

იურიდიული თვალსაზრისით, ბევრად უფრო მნიშვნელოვანია ტერმინი ჩვეულება (**consuetudo**). ქრ. შობამდე I საუკუნეში მოღვაწე პრეტორები მას ჩვეულებითი სამართლის – ახალი ნორმატიული ელემენტის – აღსანიშნავად იყენებდნენ. **Ius civile**-ს გაგებით, **mores maiorum**-ს ფუნქცია უფრო კონსერვატიული ხასიათისაა, **consuetudo** კი სიახლის წყაროდ, **ius civile**-ს ერთგვარ სახეობად წარმოიხილება. ციცერონის თანახმად, ჩვეულებითი სამართალი არის დაუწერელი კანონი, რომელიც ეფუძნება ჩვეულებას ან ადამიანთა შორის შეთანხმებას და, თითქმის, საყოველთაო მოწონებით სარგებლობს, უწინარესად მას ვიცავთ, როგორც წინაპართა ნაანდერძებსა და, ერთგვარად, ბუნებითი სამართლით ნაკარნახევ კანონებს.

ამრიგად, ჩვეულებითი სამართლის ერთადერთი სპეციფიკური ნიშანი მისი დაწერილი ფორმით არარსებობა გახლავთ.

ლ) Lex (leges) (კანონი) და plebiscita (პლებისციტები)

ძველ რომში სამართლის უმნიშვნელოვანეს წყაროს დაწერილი ფორმის კანონი წარმოადგენდა. გაიუსის ინსტიტუციების 1.3. თანახმად, *lex est quod populus iubet atque constituit* – კანონი არის ის, რაც ხალხმა ბრძანა და დაადგინა.

ძველი რომაელები კანონის (**lex**) – პოზიტიური სამართლის უზენაესი და ყველაზე სრულყოფილი

ფორმის – კრიტერიუმად სახალხო კრების მიერ მის მიღებას მიიჩნევდნენ; პოლიტიკური თვალსაზრისით, ამ ასპექტით ხალხი (**populus**) განიხილებოდა **civitas**-ად (სუვერენული კოლექტივი). პრაქტიკულად, კანონი დამტკიცებული და დადგენილი უნდა ყოფილიყო მთელი რომაელი ხალხის (**cives romani**) წარმომადგენი სახალხო კრების (**comitia**) მიერ: „...populi appellatione universi cives significatur – სახელდებით ხალხი ყველა მოქალაქე იგულისხმებოდა (Gai.,1.3).

საკუთარი ინტერესების დასაცავად, კანონის მიმღები სუვერენული უფლებებით აღჭურვილი ხალხის ნება, კანონს რომის სამართლის ოფიციალურად დადგენილ (პოზიტივაციის) ძირითად ფორმად გარდაქმნიდა, ვინაიდან მოქალაქეთაგან (**cives**) მომდინარე სამართალად – **ius civile**-დ აღიქმებოდა.

XII დაფის კანონების შექმნითა და გამოქვეყნებით ვითარება კარდინალურად შეიცვალა. პლებისცი დაუინებული მოთხოვნით, **ქრ. შობამდე 451 წელს** შეიქმნა საკანონმდებლო კომისია, რომლის შემადგენლობაში შევიდა ათი ყველაზე ცნობილი და გავლენიანი რომაელი (**decim viri**), აპიუს კლავდიუსის ხელმძღვანელობით. კომისიის მიზანი იყო სამართლის ნორმების მოწესრიგება და მათში სიცხადის შეტანა. დაახლოებით ორწლიანი მუშაობის შემდეგ, კომისიამ შექმნა **Leges duodecim tabularum (XII დაფის კანონები)**, რომელთა ვოტირება მოხდა ცენტურიალურ კომიციებში, **ქრ. შობამდე 449 წელს**. **Leges duodecim tabularum** იქცნენ, შემდგომი პერიოდის, რომაული სამართალგანვითარების ძირითად საფუძვლად, «მთელი საჯარო და კერძო სამართლის წყაროდ» (fons omnis publici privatique ... iuris – Livius, 3,24,6). უამრავი ჩვეულება (**mores**) და კურიატული კანონი (**leges regiae**) იქნა სისტემატიზირებული და წერილობითი ფორმით დაფიქსირდა, საყოველთაო მნიშვნელობის, ერთგვაროვან საჯარო კანონში (**lex publica**). ყველა ნორმა, რომელიც არ შევიდა კოდექსში, ჩაითვადა ძალადაკარგულად და გაუქმდა.

Leges duodecim tabularum (XII დაფის კანონები) სისტემატიზირებულია თემატური პრინციპით:

I-II-III დაფები აწესრიგებენ სამოქალაქო პროცესს, პირთა სტატუსებს, უფლება და ქმედუნარიანობის საფუძვლებს;

IV-V დაფები იხილავენ საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის საკითხებს, მამის ხელისუფლების საფუძვლებს;

VI-VII დაფები შეიცავენ სანივთო და ვალდებულებითი სამართლის ნორმებს;

VIII-IX დაფები აწესრიგებენ სისხლის სამართლებრივ ურთიერთობებს, დანაშაულსა და სასჯელის დადგენის საფუძვლებს;

X დაფა ეხებოდა საკრალური რიტუალების მოწესრიგებას. თუმცა, მალევე გაირკვა, რომ კანონმდებლებმა ვერ გაითვალისწინეს, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, მომხდარი ცვლილებანი და საჭირო გახდა კიდევ ორი დაფის დამატება. ასე შეიქმნა **XI და XII დაფები**, რომლებშიც შევიდა პირველი ათი დაფისათვის გათვალისწინებული ცვლილება-დამატებები.

კომისიის მიერ შედგენილი კანონები, კომიციებში ვოტირების შემდეგ, ამოტვიფრეს **სპილენძის დაფებზე** (ფირფიტებზე) და გამოფინეს **ფორუმზე**, საყოველთაო გაცნობის მიზნით. ამ აქტით ხაზი გაესვა ნორმატიული სისტემის ერთიანობასა და პოზიტიურ სამართალში დაძლეულ გაურკვევლობას.

ჩვენამდე მოღწეულია როგორც ამონარიდები **XII დაფის კანონებიდან**, ისე მათ საფუძველზე შედგენილი სარჩელების ფორმულები. **ქრ. შობამდე III-II საუკუნეების** მიჯნაზე კანონთა ტექსტი და **legis actiones** გამოაქვეყნა **სექსტუს ელიუსმა**, რომლის ნაშრომი საფუძვლად დაედო შემდგომი პერიოდის ფილოლოგიურ და იურიდიულ კომენტარებს. **Leges duodecim tabularum (XII დაფის კანონები)**-ის შესახებ ჩვენი ცოდნა განმტკიცებულია ძველი დროის მეცნიერთა და იურისტთა ნაშრომებით, კერძოდ: მარკუს ტულიუს ციკერონის (**Cicero**), პლინიუს უფროსის (**Plinius**), ტიტუს ლივიუსის (**Livius**), დიონისე ჰალიკარნასელის (**Dionysius**) და სხვების თხზულებებით.

თავდაპირველად, პლებისცი სახალხო კრების (**consilium plebis**) მიერ მიღებული გადაწყვეტილებები – პლებისციტები (**plebiscita**) სავალდებულო მხოლოდ პლებისსათვის იყო („olim patricii dicebant plebiscitis se non teneri, quia sine auctoritate eorum facta essent – ოდესღაც, პატრიციების მტკიცებით, მათ პლებისციტებით ვალდებულებები არ ეკისრებოდათ, რაკი ისინი გამოიცემა მათი მოწონებისა და მხარდაჭერის გარეშე“ (Gai.,1.3); თუმცა, **ქრ. შობამდე 287 წ.** **ჰორტენზიუსის** კანონით, **leges populi**-ს მსგავსად, ისინი მთელი რომაელი ხალხისათვის სავალდებულოდ შეიქნა; **ჰორტენზიუსის კანონის** თანახმად, პლებისციტები კანონებს გაუთანაბრეს. **Plebiscita** განსხვავდებოდა **leges populi**-გან მხოლოდ მისი მიღების ფორმით, თუმცა, შეესაბამებოდა **leges** ყველა არსებითი მახასიათებლით.

მ) იურისტების მოღვაწეობა, როგორც სამართლის წყარო

რომაული სასამართლო პროცესის შეჯობრებითობა, მოსამართლეთა და ადვოკატთა (რომლებიც კერძო პირები იყვნენ) მწირი იურიდიული განათლება სამართალმცოდნეთა ავტორიტეტს (**auctoritas prudentium**) უაღრესად განადიდებდა; ეს კი იმას მოწმობდა, რომ სწორედ იურისტების მოსაზრებებისა და შეხედულებების საფუძველზე შემუშავებული სამართალი და სასამართლო პროცესებზე წარმოთქმული მათი სიტყვები სამართლის ყველა დარგის ზოგად ნაწილად (**pars iuris**) იქცა და მას სამოქალაქო სამართალი – **ius civile** ეწოდა.

სამართალმცოდნეების (**prudentes**) პროფესიული საქმიანობა სამი ძირითადი მიმართულებით ხორციელდებოდა: **cavere** (ახალი სარჩელებისა და გარიგებების შედგენა), **agere** (სასამართლოში საქმის

წარმოება), **respondere** (პასუხების გაცემა).

Cavere ანუ სარჩელების, გარიგებებისა და ანდერძის შედგენა. სამართალმცოდნეების (**prudentes**) **cavere** ფუნქცია იყო მაგისტრატებისა და მოსამართლეებისთვის დახმარების გაწევა. გამონაკლისი იყო ის ვითარება, როცა ახალი სარჩელის ავტორი თავად მაგისტრატის იყო. რესპუბლიკის პერიოდში სამართალმცოდნეები (**prudentes**) ხშირად მონაწილეობდნენ მოსამართლეთა **consilium**-ებზე; თვითონ მოსამართლეობდნენ; პრეტორის საბჭოს წევრები იყვნენ და თვითონ ხდებოდნენ პრეტორები. სამართალმცოდნეების (**prudentes**) წყალობით მრავალი სასამართლო გადაწყვეტილება, მომავალი სასამართლო პროცესებისათვის სამაგალითო იყო, ხოლო ახალი სარჩელი კი ედიქტთა ნაწილად იქცა.

Agere იყო სასამართლოში საქმის წარმოება, როცა იურისტი მხარის დაცვის ფუნქციებს საკუთარ თავზე იღებდა და ადვოკატად გამოდიოდა. დიალოგში „ბრუტუსი“, ციცერონს პუბლიუს რუფუსს რუტილიუსი (პოლიტიკური მოღვაწე), კვინტუს მუციუსი (პონტიფიკოსი) ორატორებად ჰყავს წარმოდგენილი. მოგვიანებით, სამართალმცოდნეების (**prudentes**) **agere** საქმიანობა ადვოკატებისა და პროფესიონალი ორატორებისთვის პასუხის გაცემით იფარგლებოდა.

იურისკონსულტისთვის ყველაზე ტიპური ფუნქცია კერძო პირებისა და მათი წარმომადგენლების მიერ დასმულ შეკითხვებზე აზრის გამოთქმა და პასუხების გაცემა, ანუ „**respondere**“ – გახლდათ. სასამართლო კამათში მოპოვებული ავტორიტეტით, ზოგჯერ სამართალმცოდნეების (**prudentes**) აზრი მოსამართლის ნებაზე უშუალო ზემოქმედებას ახდენდა და მას ზღუდავდა; ყველაზე მთავარი მაინც ისაა, რომ სასამართლო სხდომებზე სამართალმცოდნეების (**prudentes**) უშუალო მონაწილეობა სავალდებულო არ იყო. ავტორის აუთენტურობის გარანტი საგანგებო ბეჭედი, მოსამართლისადმი გაგზავნილი იურისტის პირადი წერილი, ან კონსულტაციის დროს დამსწრე პირთა მოწმეობა იყო. ყველაზე ხშირად სამართალმცოდნეებს (**prudentes**) კონსულტაციისათვის ორატორ-ადვოკატები მიმართავდნენ; ასეთ შემთხვევაში, სამართალმცოდნეთა ფუნქცია იყო მათთვის „**hastas ministrant**“ – „შუბის მიწოდება“, სიტყვიერი პაექრობის გასამართად. არგუმენტაციის სამართლებრივ საფუძველად **mores, leges, exempla** (ანალოგიური შემთხვევები პრაქტიკიდან) გამოიყენებოდა. თუმცა, სასამართლოსთვის თავად იურისკონსულტის აზრიც სავალდებულო ძალის მქონედ მიიჩნეობდა. სასამართლო გადაწყვეტილების მიღების საფუძველს არა მარტო არსებული პასუხი (**responsa**), არამედ ადრე გამოთქმული ის მოსაზრებაც წარმოადგენდა, რომელიც არამხოლოდ აღიარებული, არამედ იურიდიული ვითარებისთვის ნიმუშად მიჩნეული იყო.

6) **Senatusconsultum** (სენატუსკონსულტი)

Senatusconsultum (SC) ხალხის (**populus**) მონაწილეობის გარეშე მიიღებოდა; აქედან გამომდინარე, ქმედითობის თვალსაზრისით, **leges**-თან მისი გათანაბრება, უდავოდ გამოიწვევდა იმ კონცეპტუალურ სირთულეს, რომელიც ასახულია გაიუსის ტექსტში: **Senatusconsultum est, quod senatus iubet atque constituit: idque legis vicem optinet quamvis fuerit quaesitum** – სენატის დადგენილება არის ის, რაც სენატმა ბრძანა და დაადგინა; მას აქვს კანონის ძალა, თუმცა, ამის შესახებ ბევრს დაობდნენ (Gai., 1.4). ქრ. შობის II საუკუნემდე SC-ს კანონის ძალა არ გააჩნდა და ამიტომ **ius civile**-ს შექმნაში უშუალო მონაწილეობას ვერ იღებდა.

სენატს ჰქონდა ორი შესაძლებლობა: ნორმატიულ ვითარებაზე შუალობითი გავლენის მოსახდენად, სასურველი კანონის მიღება დაევალებინა მაგისტრატისთვის, ან პრეტორისაგან – ედიქტში ცვლილებების შეტანა. ზოგჯერ სენატი მაგისტრატისაგან სისხლის სამართლის განსაკუთრებული სასამართლოს – **quaestiones extra ordinariae** – შექმნას ითხოვდა. ამგვარი დაწესებულება ვერ იქნებოდა მუდმივმოქმედი, მისი შექმნა კანონის (**lex**) მიღებას საჭიროებდა, ხოლო სენატუსკონსულტს კანონის ძალა არ გააჩნდა. ამდენად, მოქალაქეს ყოველთვის ჰქონდა უფლება აპელაციით მიემართა ხალხისათვის. ქრ. შობამდე II საუკუნეში ძველ რომში სერიოზული პოლიტიკური და სამართლებრივი კრიზისი წარმოიშვა, რაც იმით იყო განპირობებული, რომ სენატმა მსგავსი საგანგებო სასამართლო გადაწყვეტილებების შეზღუდვის თავიდან აცილება მოისურვა.

პრინციპატის პერიოდში, კომიციების როლის დაცემის შედეგად, სენატის ნორმაშემოქმედებითი საქმიანობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა, ხოლო იმპერატორის ხელში სენატუსკონსულტი პრეტორის ედიქტზე ზემოქმედების მძლავრი იარაღი შეიქნა. მართალია, ქრ. შობის I საუკუნეში სენატუსკონსულტს, **ius civile**-თან მიმართებით, კანონის ძალა ჯერ კიდევ არ გააჩნდა და მხოლოდ პრეტორულ სამართლის (**ius honorarium**) ჩამოყალიბებაზე ახდენდა გავლენას, ქრ. შობის II საუკუნიდან მისი როლი იმდენად გაიზარდა, რომ ცივილური სამართლის ტოლფასი შედეგი მიიღო, რაც კანონთან მის გათანაბრებაზე მეტყველებდა.

ო) **Edicta magistratuum** (მაგისტრატების ედიქტები)

უმაღლესი სამხედრო და საჯარო ხელისუფლების (**imperium**) მქონე რომაელ მაგისტრატებს **ius edicendi** განხორციელება (თანამდებობრივი უფლებამოსილებების განხორციელების მიზნით, ზოგად-სავალდებულო ქცევის წესების დადგენა და გამოცემა), ედიქტის (**edictum**) სახით, შეეძლოთ. მართლმსაჯულების (**iurisdictio**) განხორციელების უფლება ქრ. შობამდე 242 წ. ქ. რომის მმართველობაზე პასუხისმგებელ პრეტორსა (**praetor urbanus**) და პერეგრინების პრეტორს (**praetor**

peregrinus) მიენიჭათ. „**Ius dicere**” იყო სამოქალაქო სასამართლო განხილვის (**in iure**) პირველი სტადია, რომლის დროსაც საქმის არსი დგინდებოდა და შესაბამისი პროცესუალური საშუალებები განისაზღვრებოდა. საკუთარი უფლების (**iūs, iuris dicendi**) საფუძველზე, პრეტორი მოსამართლეს უთითებდა იმ საფუძველს, რომლის თანახმადაც ამ უკანასკნელს გადაწყვეტილება უნდა გამოეტანა. პრეტორის გადაწყვეტილება განისაზღვრებოდა **iūs civile**-ს იმ ნორმებით, რომლებიც ამა თუ იმ ურთიერთობის დასადგენად გამოიყენებოდა. საკუთარი **imperium**-ის საფუძველზე, პრეტორს დაცვის სპეციფიკური საშუალებების გათვალისწინება და საქმის დამოუკიდებელი განხილვაც შეეძლო. ასეთი ექსტრაორდინალური პროცესები ხელს უწყობდა სამართლის სისტემის განვითარებას და **iūs civile**-თი გაუთვალისწინებელი ურთიერთობების ოფიციალურ დონეზე დაცვისა და აღიარების შესაძლებლობას იძლეოდა. გარდა პრეტორებისა, რომლებიც ზოგადი **iurisdictio**-თი სარგებლობდნენ, სპეციალური იურისდიქცია მიენიჭათ **კურულის ედილებსაც** – მაგისტრატებს, რომლებიც ქ. რომში წესრიგის დაცვაზე იყვნენ პასუხისმგებელნი, განსაკუთრებით ბაზრებში (**cura urbis**). საკუთარი **officium**-ის ფარგლებში **iūs edicendi** ჰქონდა ედილსაც; იგი გამოსცემდა ედიქტებს (**edicta**), რომლებიც არა მარტო მართლმსაჯულების, არამედ კერძო სამართლის, და განსაკუთრებით – **edicta iurisdictio** ეხებოდა.

მაგისტრატების ედიქტებმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა ქრ. შობამდე II საუკუნეში, **lex Aebutia**-ს გამოცემით შეიძინა. დამკვიდრდა ახალი სახის პროცესი – **per formulas**, რომელიც **legis actiones** პროცესთან თანადროულად მოქმედებდა. აღნიშნულის შედეგად, **iūs civile**-თი გაუთვალისწინებელი ურთიერთობების დაცვა პრეტორსაც შეეძლო. ამისთვისაც იგი არა ექსტრაორდინალურ, არამედ ჩვეულებრივ სამოქალაქო-სამართლებრივ საშუალებებს იყენებდა.

ქრ. შობამდე 17 წ. **legis actiones** პროცესის გაუქმებით, სამოქალაქო პროცესუალური საშუალებების შექმნის თვალსაზრისით, მაგისტრატების ედიქტმა თითქმის მონოპოლური მდგომარეობა მოიპოვა. ჩამოყალიბდა ახალი, განსაკუთრებული ნორმატიული სისტემა – **iūs honorarium** ანუ **praetorium** (მაგისტრატების ანუ პრეტორული სამართალი), რომელსაც **iūs civile**-თვის პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა: პრეტორული დაცვის განსაკუთრებულ საშუალებებს მოქალაქე თუ არ გამოიყენებდა, იგი ცივილური სამართლის ნორმის ანაბარა რჩებოდა, ხოლო პრეტორულმა სამართალმა **iūs civile**-ს ინსტიტუტების მოდიფიკაციას ხელი მატერიალურადაც შეუწყო. თავდაპირველად, პრეტორთა მიერ ედიქტების შესრულება **fides** საკითხად იქცა და „**dignitas**“-ზე (ტრადიციულ წარმოდგენაზე) იყო დამოკიდებული.

ბ) **Constitutiones principum** (იმპერატორების კონსტიტუციები)

ულპიანეს აზრით, პრინციფუსის გადაწყვეტილებას კანონის ძალა აქვს, რადგან ხალხი იმპერატორს მთელ ხელისუფლებას, პრინციფუსის ხელისუფლების შესახებ გამოცემული კანონით, გადასცემს. (D.1.4.1).

ამ ტექსტში, ფაქტიურად, პრინციპატის, როგორც პოლიტიკური რეჟიმის, არსია ჩამოყალიბებული. პრინციფუსი, როგორც კანონმდებელი, ხალხის სინონიმია და მაგისტრატის მსგავსად (რომელსაც ხალხმა გარკვეული ვადით **imperium**-ი გადასცა) კი არ ახორციელებს თანამდებობრივ ფუნქციებს, არამედ სახალხო ნებას სამისდღეშიოდ გამოხატავს.

ულპიანეს თანახმად, პრინციფუსის ნება და ხელისუფლება ხალხისას უთანაბრდება, იმპერატორის კონსტიტუცია თავად კანონია (**legem esse constat**). (D.1.4.1.1)

პრინციფუსის კონსტიტუციასა და კანონს შორის განსხვავება-თანაფარდობა მარცნიანუსის ტექსტშია მოცემული: „წერილობითი ფორმით დადგენილი პირობები, რომლებიც ეწინააღმდეგება იმპერატორის ედიქტს, ან კანონს, ან კანონის ძალის მქონე აქტებს... დაუწერლად ითვლება – **condiciones contra edicta imperatorum aut contra leges aut quae legis vicem optinent scriptae... pro non scriptis habentur**. . . (D.28.7.14). ასეთი დამოკიდებულება იმპერატორის კონსტიტუციას განასხვავებდა პოზიტიური სამართლის იმ სხვა ფორმებისგან, რომელთაც შეიძლება კანონის (**lex**) მასშტაბები მიეუსადაგოთ და ვივარაუდოთ, რომ კონსტიტუცია საკუთარი თავის კრიტერიუმი იყო. ამ ლოგიკის გამოხატულებას ცნობილი მაქსიმა – პრინციფუსი კანონისგან თავისუფალია – **princeps legibus solutus est** (D.1.3.31).

ფორმის მიხედვით, იმპერატორის კონსტიტუციები იყოფა: **1. Edicta** – ზოგადი მოქმედების ნორმა; **2. Decreta** – სასამართლო გადაწყვეტილება, ჩვეულებრივ, ქვედა ინსტანციის სასამართლო გადაწყვეტილებაზე აპელაციის პასუხად; **3. Rescripta** – ცალკეული კაზუსის გადაწყვეტა, რომელიც, თავის მხრივ, **subscriptiones**-ად და **epistulae**-დ იყოფოდა იმის მიხედვით, კერძო თუ თანამდებობის პირის შეკითხვის საპასუხოდ იყო გაცემული.

III საუკუნის ბოლომდე საიმპერატორო სამართალშემოქმედების სხვა ფორმებს შორის **rescripta** დომინირებდა.

სამაგიეროდ, კონსტანტინეს პერიოდიდან კერძო სამართლებრივი ურთიერთობის რეგულირების სფეროში მნიშვნელოვანი როლი შეიძინა **edicta**-მ და ის **leges generales**-ი გახდა. ამ პერიოდში სასამართლო გადაწყვეტილების მიღების საფუძველი სწორედ იმპერატორის კონსტიტუციები (**leges**) იყო. კლასიკური პერიოდის იურისტების მოსაზრებას – **iura**-ს მაშინ მიმართავდნენ, როცა საკანონმდებლო მოთხოვნა არ გააჩნდათ.

იმპერატორის კონსტიტუციების კერძო კრებულების შესაქმნელად მზარდმა ინტერესმა ისეთი მნიშვნელოვანი აქტების შექმნა განაპირობა, როგორიცაა დიოკლეტიანეს დროს შედგენილი **Codex Gregorianus** და **Codex Hermogenianus**. 428 წ. აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მმართველმა თეოდოსიუს II-მ სამართლის წყაროების ზოგადი სისტემატიზაცია განიზრახა. 438 წ. ძალაში შევიდა **Codex Theodosianus**-ი, რომელშიც კონსტანტინეს შემდეგ გამოცემული კონსტიტუციები გააერთიანეს. 528 წ. აპრილში აღმოსავლეთ რომის იმპერატორმა **იუსტინიანემ** ბრძანა შეექმნათ ახალი კოდექსი **Novus Codex**, რომელიც 529 წლის აპრილში ძალაში შევიდა. იუსტინიანემ თავი მოუყარა ძველ კოდექსებს; 439 წლის შემდგომ მიღებული ახალი კონსტიტუციებიც დაურთო და მათ **novellae constitutiones** უწოდა. აღნიშნულმა კოდექსმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია

ჟ) იუსტინიანეს პერიოდი (527-565 წწ.)

იმპერატორ იუსტინიანეს მმართველობის დროს იურიდიული კულტურისა და იურიდიული განათლების აღორძინება, სახელმწიფო მნიშვნელობის დონეზე, იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში შეინიშნებოდა. განსაკუთრებული ზრუნვის საგნად, იუსტინიანეს დროინდელი, კლასიციზმი იქცა. იმპერატორი და მისი კანცელარია ნორმატიული სტაბილურობის დამკვიდრებას ცდილობდნენ და მათ ამ მიზნით, იურიდიული სამეცნიერო ტრადიციის გათვალისწინებით, აღადგინეს მრავალი კლასიკური ინსტიტუტი, რომელთა საფუძველზეც ძველი **კონტრაგერუები** და წინააღმდეგობები იქნა დაძლეული. იუსტინიანეს სამართლებრივი პოლიტიკისა და მისი ინიციატივით განხორციელებული სამართლის კოდიფიკაციის მეშვეობით, ევროპულმა კულტურამ კლასიკური პერიოდის რომაელი იურისტების ტექსტები და იმპერატორების კონსტიტუციები შეინარჩუნა. მოგვიანებით, კოდიფიკაციის ტექსტებს – **Corpus Iuris Civilis** (სამოქალაქო სამართლის კრებული) – დასავლეთ ევროპაში სწავლობდნენ. ის ოფიციალურ სახელმძღვანელოს – **institutiones** წარმოადგენდა; იგი 532 წელს **გაიუსის, ფლორენტინუსის, მარცინუსის, ულპიანესა** და სხვათა „**Institutiones**“ საფუძველზე იქნა შედგენილი; კლასიკოსთა თხზულებების ანთოლოგია – **Digesta** (კრებული) 530-533 წლებში საგანგებოდ შექმნილმა კომისიამ მოამზადა; 534 წელს იმპერატორთა კონსტიტუციების კრებული – **Codex** ძალაში შევიდა.

ჩვენამდე იუსტინიანეს ინსტიტუციებმა IX და X საუკუნეების ხელნაწერთა სახით მოაღწია.

პრეტორული ედიქტის წესის მიხედვით, იუსტინიანეს კოდექსში მოცემულია ადრეანეს დროიდან მოყოლებული, იუსტინიანეს მმართველობამდე (534 წ. ჩათვლით) არსებული იმპერატორების კონსტიტუციები.

კონსტიტუციების ტექსტი ხშირ შემთხვევაში შემცირებული სახითაა მოცემული, ადრეული ეპოქის კონსტიტუციების ტექსტი გადამუშავებული და რედაქტირებულია, ამოღებულია მოძველებული ან გაუქმებული ტერმინები და დებულებები. ტექსტს ერთვის შემდგენელთა მიერ ჩამატებული შენიშვნები – **ინტერპოლაციები**.

კოდექსთან უშუალო კავშირშია იუსტინიანეს მიერ, კოდიფიკაციის შემდეგ, შექმნილი ახალი კონსტიტუციები – **Novellae Constitutiones**, რომელთაგანაც ზოგიერთის მიზანი კერძო სამართლის ინსტიტუტების გარდაქმნაა: მაგალითად, ვალდებულების შესრულების პირადი გარანტია; ანდერძის გარეშე მემკვიდრეობა.

იუსტინიანეს კოდიფიკაციის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილია **Digesta**. სწორედ ამ გამოცემამ შემოგვინახა კლასიკური იურიდიული ტექსტები, რის საფუძველზეც იტალიაში, XI საუკუნიდან მოყოლებული, რომის სამართალი ევროპელ იურისტთა მუდმივი მეცნიერული შესწავლის ობიექტად იქცა. 530 წლის ბოლოს, იმპერატორმა იუსტინიანემ გამოსცა კონსტიტუცია – „**Deo Auctore**“, რომლის თანახმადაც, საგანგებო საკოდიფიკაციო კომისია შეიქმნა. მას სათავეში იმ დროის საუკეთესო იურისტი – **ტრიბონიანე** ჩაუდგა. კომისიის წევრები იყვნენ: ბერითიდან, პროფესორი დოროთეუსი (**Dorotheus**) და კონსტანტინოპოლიდან, პროფესორები ანატოლიუსი (**Anatolius**), თეოფილუსი (**Theophilus**) და კრატინუსი (**Cratinus**). თანაშემწეებად მათ 11 იურისტი დაენიშნათ. სამი წლის განმავლობაში კომისიამ წაიკითხა და შეისწავლა 1535 წიგნი, იურიდიულ თხზულებათა ტექსტებით, რომელთა საფუძველზეც შეადგინა 50 წიგნის ანთოლოგია, რომელიც 432 თემატურ თავად დაიყო.

დიკესტებში მოცემულია ამონარიდები **38 იურისტის 275 თხზულებიდან**, რომელთაგანაც, თითოეულ ამონარიდში, მითითებულია თხზულებების ავტორთა სახელები.

2) საკუთრების უფლება და ვალდებულებითი სამართალი

ა) ძველი ათენის სამართალი განასხვავებდა **ფლობას – ნივთის ფაქტობრივ პერობას და მის გამოყენებას და საკუთრებას – ნივთის ფლობას, მისი განკარგვის უფლებით**. საკუთრების უფლების აბსტრაქტული ცნება ჯერ არ არსებობდა. გაბატონებული საგვარეულო არისტოკრატიის კოლექტიური საკუთრების უფლება მნიშვნელოვნად იყო შეზღუდული. ასეთ საკუთრებაში შედიოდნენ: სახელმწიფო მამულები, სტადიონები, რომელთაგან მიღებული შემოსავალი მოქალაქეებს შორის ნაწილდებოდა და შემდეგ სამხედრო ფლოტის შესანახად გამოიყენებოდა, სატაძრო მეურნეობა და სხვა. სახელმწიფო მიწის გარდა, რომელიც იჯარით გაიცემოდა, არსებობდა აგრეთვე ფილებისა და დემების

(ადგილობრივი ადმინისტრაციული ერთეულები) საზოგადოებრივი მიწები. კერძო საკუთრებაში არსებული ქონება იყოფოდა: “ხილულ” (მიწა, სახლი, მონა) და “უხილავ” (დაბეგვრისგან ადგილად დასამალი და კონფისკაციას დაქვემდებარებული ქონება – ფული, ძვირფასეულობა) ქონებად. **მიწაზე სახელმწიფო და კერძო საკუთრებას შორის არსებობდა ორგანული კავშირი: მიწაზე კერძო საკუთრება დასაბამს იღებდა სახელმწიფო საკუთრებიდან, ხოლო სახელმწიფო საკუთრება კერძო საკუთრების ფორმით არსებობდა.** ამიტომ, მიუხედავად იმისა, რომ სოლონის დროიდან, საბოლოოდ დამკვიდრდა კერძო საკუთრება, მან ჯერ კიდევ შეინარჩუნა წინა პერიოდის კოლექტიური წარმოდგენები საერთო ქონების შესახებ და ის სახელმწიფოს მიერ ბოძებულ ქონებად ითვლებოდა. ამიტომ, არქონტი, თანამდებობის დაკავებისას, ყოველწლიურად აცხადებდა, რომ მოქალაქეები ინარჩუნებდნენ კუთვნილ ქონებას. თვით მიწის ნაკვეთის სახელწოდება – **კლეროსი** სიტყვა “წილისყრიდან” მომდინარეობდა და წილნაყარ, თემიდან მიღებულ ნაკვეთს ნიშნავდა. კერძო მესაკუთრეები დიდ გადასახადს იხდიდნენ. მდიდარ მესაკუთრეებს ევალებოდათ რიგითი მოქალაქეებისათვის გრანდიოზული დღესასწაულის (**ლიტურგიის**) მოწყობა. ლიტურგიის მოსაწყობად გაღებული ხარჯების ოდენობას მოქალაქის სიმდიდრე განსაზღვრავდა. ომის დროს მდიდარ მოქალაქეებს **ტრიერარქიის** – სამხედრო-საზღვაო ხომალდის გამოყვანა ევალებოდათ.

ათენის სამართალში განასხვავებდნენ სახელშეკრულებო და დელიქტური (ზიანის მიყენებიდან) ურთიერთობებიდან წარმოშობილ ვალდებულებებს. თანაც, **ზიანის მიყენება** შეიძლება ყოფილიყო ნებით ან უნებლიე ქმედებით.

ხელშეკრულების წარმოშობის ძირითად საფუძველს **მხარეთა შეთანხმება** წარმოადგენდა. შეთანხმება არ მოითხოვდა განსაკუთრებულ ფორმალურობებს. თუმცა, ყველაზე მნიშვნელოვანი ხელშეკრულება, როგორც წესი, წერილობითი ფორმით იღებოდა. ხელშეკრულების ხასიათიდან გამომდინარე, საბუთს ან ორივე მხარე (ყიდვა-გაყიდვა), ან ერთი – მოვალე მხარე (სესხის ხელშეკრულება) აწერდა ხელს. ხელშეკრულების შესრულების გარანტიას გირაო, მესამე პირის თავდებობა და ბე წარმოადგენდა (ვალდებულების უზრუნველყოფის საშუალებები). სოლონის რეფორმებამდე **სესხის ხელშეკრულების უზრუნველყოფას მოვალის თვითდაგირავება წარმოადგენდა.** თუ ხელშეკრულების შესრულებაზე უარს ამბობდა მყიდველი, ის ბეს კარგავდა, და პირუკუ: თუ გამყიდველი – ის ორმაგად აბრუნებდა ბეს თანხას. თავდებობის დროს (დავალების ხელშეკრულებაში), ხელშეკრულების შესრულების მატერიალურ გარანტიებს მესამე პირი იძლეოდა. ძვ. ათენის ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი მიწის ნაკვეთის დაგირავებას – **იპოთეკას** ეკავა. **იპოთეკის დროს დაგირავებული მიწა მოვალის მფლობელობაში რჩებოდა, თუმცა, ის მოკლებული იყო მიწის განკარგვის უფლებას.** ვალდებულების შეუსრულებლობის შემთხვევაში, მოვალე კარგავდა დაგირავებულ მიწას, კრედიტორის სასარგებლოდ. დაგირავებული მოძრავი ქონება კრედიტორის მფლობელობაში გადადიოდა, რომელსაც შეეძლო მისი გაყიდვა, მოვალის მიერ ვალდებულების შეუსრულებლობის შემთხვევაში. ხელშეკრულებებს შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა: **1) ყიდვა-გაყიდვას, რომელმაც დიდი გავრცელება პოვა ვაჭრობის განვითარების შედეგად, როგორც ძველი ელადის პოლისებს, ისე მეზობელ ცივილიზაციებს შორის; 2) სესხის ხელშეკრულებას, მათ შორის მევახშეებისგან, ძალზედ მაღალი-20% სასყიდლით; 3) მოძრავი (მონები) და უძრავი ქონების (მეტეკების მიერ სახლების ქირავნობა) ქირავნობას; 4) პირად ქირავნობას (მუშა ხელის დაქირავება); 5) ცნობილი იყო ამხანაგობის ხელშეკრულებაც, რომლის მიხედვით, რამდენიმე პირი აერთიანებდა საკუთარ ქონებას, რაიმე მიზნის მისაღწევად (სავაჭრო და რელიგიური ამხანაგობები). ამხანაგობის შიგნით მოგება და წაგება, მის წევრებს შორის, ისე ნაწილდებოდა, როგორც ეს ხელშეკრულებით იყო გათვალისწინებული, ან ამხანაგობაში გაერთიანებული ქონების წილის პროპორციულად.**

ზიანის მიყენებიდან წარმოშობილი ვალდებულება აღმოცენდებოდა ქონების დაზიანების (ქონების დაზიანება-განადგურება) შედეგად. ზიანის მიყენება ანაზღაურდებოდა ან მარტივად, ან ორმაგი ოდენობით, თუ ზიანის მიყენებას შეგნებული, ბრალეული ხასიათი ჰქონდა. პასუხისმგებლობა დგებოდა მაშინაც, როცა ზიანის მიყენებას სწადიოდა მამის ან ბატონის ხელისუფლებაში მყოფი პირი: შვილი ან მონა. ადგილი ჰქონდა დაზარალებულისათვის მონის გადაცემასაც, მიყენებული ზიანის ანაზღაურების სანაცვლოდ. პიროვნებისათვის ზიანის მიყენების შემთხვევაში (ზოგჯერ ქონებრივი ზიანიც), პასუხისმგებლობა დგებოდა ჩადენილი დანაშაულის გამო.

ბ) ძველი რომის სამართლის სუბიექტები სამართლებრივ ურთიერთობებში აბსტრაქტული პირების (personae) სახით გამოდიან. პირის (persona) სტატუსს განსაზღვრავდა, სამართლის ნორმებით რეგულირებული, სამართლებრივ თვისებათა ის ერთობლიობა, რომელიც უშუალოდ ასახავდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ამა თუ იმ სფეროში სუბიექტის მონაწილეობას.

რაც უფრო მაღალი იყო პირის სტატუსი, მით სრულყოფილი იყო მისი უფლებათმსახირობა – უფლებებისა და მოვალეობების სუბიექტად ყოფნის შესაძლებლობა; პირის უფლება მოიცავდა კლასიფიკაციის კრიტერიუმებს, აგრეთვე იურიდიული აქტების რეალურად განხორციელების შესაძლებლობას – ქმედუნარიანობას.

სამართლის სისტემის არსებობისა და ფუნქციონირების თვალსაზრისით, ამ საკითხებს ფუნდამენტური მნიშვნელობა ჰქონდათ.

პირის უფლება მხოლოდ **ius civile**-ს მოქმედების სფეროს განეკუთვნებოდა. ასეთი შეზღუდვა პირდაპირ მიუთითებდა კვირიტების სამოქალაქო თემზე, რომელიც პირის სტატუსის განსაზღვრისას, საწყისი წერტილი იყო.

ბუნებითი სამართლით (**ius naturale**) ფორმალურად ყველა ადამიანი თანასწორია; „სამოქალაქო სამართალი არ მიიჩნევს მონას სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტად, მაგრამ ბუნებითი სამართლის თანახმად, ყველა ადამიანი თანასწორია“ (D.50.17.32).

ისტორიულად განსაზღვრული ეროვნული სამართლებრივი სისტემის (**ius gentium**) თვალსაზრისით, გარკვეული შეზღუდვები მაინც მოქმედებდა: **ius civile** – ცალკეული სამოქალაქო თემის სამართალი – მონებისა და უცხოელების მიმართ, მაინც პრივილეგირებულ სამართალს წარმოადგენდა. ამ თვალსაზრისით, სრულუფლებიან პირებად მხოლოდ **civitas** წევრები (**cives**) მიიჩნეოდნენ.

რომის სამართალი პირის სამ სტატუსს განასხვავებდა: **status libertatis**, **status civitatis**, **status familiae**, ანუ ეს ის რომის მოქალაქეები იყვნენ, რომლებიც იმ ოჯახს (**familia**) ეკუთვნოდნენ, რომელშიც დაიბადნენ და სამივე სტატუსს ფლობდნენ; საკუთარი ოჯახის უფროსის (**paterfamilias**) ხელისუფლებიდან გასული და ოჯახის მიღმა მყოფი პირები ორ სტატუსს, ხოლო თავისუფალი უცხოელები (**peregrini**) – მხოლოდ ერთ სტატუსს ფლობდნენ. **Patria potestas** და პატრიარქალური ოჯახი – **familia** – წმინდა რომაული ინსტიტუტებია. პირის სამი სტატუსის თანადროულად, არსებობდა უფლებაუნარიანობის დამცრობის სამი ხარისხიც: **capitis deminutio maxima**, **media et minima** (Gai., I, 158-162). D.4.5.11 დიკესტებში უფლებაუნარიანობის დამცრობის აღნიშნული ხარისხების შესახებ წერია: „იმ სამი მდგომარეობის – თავისუფლება, მოქალაქეობა, ოჯახი – მიხედვით, რომელთაც ჩვენ ვფლობთ, არსებობს უფლებაუნარიანობის დამცრობის სამი ხარისხი: სრული, ნაწილობრივი და მინიმალური. ყველა მათგანის, ანუ თავისუფლების, მოქალაქეობისა და ოჯახის სტატუსის დაკარგვით, უფლებაუნარიანობის ყველაზე დიდი დამცრობა ხდება; მოქალაქეობის დაკარგვისას რადგან თავისუფლება შენარჩუნებულია, უფლებაუნარიანობის საშუალო დამცრობა ხდება; ხოლო თავისუფლებისა და მოქალაქეობის შენარჩუნებისას, თუ მხოლოდ საოჯახო სტატუსი იკარგება, მაშინ უფლებაუნარიანობის დამცრობა მინიმალურად ითვლება“.

„**Caput**“ – უფლებაუნარიანობას ნიშნავდა და უშუალოდ ადამიანის ერთიანი კოლექტივის წევრობაზე მიუთითებდა. თავდაპირველად, **capitis deminutio**-ს მხოლოდ ორ საფეხურს განასხვავებდნენ: **maxima** და **minima**, რაც უშუალოდ თავისუფლებისა (**libertas**) და მოქალაქეობის (**civitas**) ინსტიტუციონალური ურთიერთკავშირის პირობებს შეესაბამებოდა. ტერმინი „**capitis deminutio**“ ითარგმნება, როგორც „ერთი თავით შემცირება“, და საზოგადოებრივი კავშირის წევრობის შეწყვეტაზე მიუთითებდა (ცვლილების არსი სწორედ ეს იყო).

პირი, რომელიც გამოვიდოდა ჯგუფიდან, სტატუსს იცვლიდა, რადგან მასზე ჯგუფური პრივილეგიები ვეღარ გავრცელდებოდა. საზოგადოებრივი კავშირიდან გამოდევნა კი, პირს ჯგუფში დადგენილი ნორმების მოქმედების მიღმა ტოვებდა და მის დაუცველობას განაპირობებდა. უფლებაუნარიანობის ორი ხარისხის არსებობა ორ სოციალურ კავშირზე – თემსა (**civitas**) და ოჯახზე (**familia**) მიუთითებდა. მათდამი კუთვნილება პირის სამართლებრივი სტატუსის სისრულეს უზრუნველყოფდა, სტატუსთა იერარქია კი სამოქალაქო თემისადმი ოჯახის მორჩილებაზე მეტყველებდა.

იმავედროულად, ოჯახის უფროსის (**paterfamilias**) გარდაცვალების შემდეგ, სტატუსის შეცვლა **capitis deminutio minima**-ს გარეშეც შეიძლებოდა; ოჯახის უფროსის დაღმავალი ხაზის ნათესავები (შვილები, **cum manu** ქორწინებაში მყოფი მეუღლე), თვითხელისუფალნი (**persona sui iuris**) ხდებოდნენ და აღნიშნულ ოჯახში ყველა უფლებას ინარჩუნებდნენ. თუ ოჯახის ერთი წევრი მეორე ოჯახში ქმრის ხელისუფლებაში (**conventio in manum mariti**) გადასვლით, ან შეილად აყვანის (**adoptio**) გზით, პირი კვლავ ხელისუფლებაში მყოფად (**alieni iuris**) რჩებოდა, რაც მისი სტატუსის უცვლელობაზე მეტყველებდა. თუმცა, ოჯახის შეცვლა ძველ ოჯახთან უშუალოდ დაკავშირებული უფლებების – მემკვიდრეობითი, სამეურვეო და სხვა უფლებების – დაკარგვას ნიშნავდა. სხვა ოჯახში ანალოგიური უფლებების მოპოვება მხედველობაში არ მიიღებოდა. ოჯახისადმი კუთვნილება არა მარტო დადებით უფლებამოსილებებს უზრუნველყოფდა, არამედ პირის სტატუსსაც ადგენდა პრაქტიკულად, ეს შემდეგს ნიშნავდა: საოჯახო სოლიდარობას, ერთი ოჯახის ყველა წევრთა ურთიერთპასუხისმგებლობასა და სამართალსუბიექტობის ერთობლიობას.

რომის სამართალში „პირის“ (**persona**) ცნებით, სამართლებრივი ურთიერთობის სუბიექტის ტიპური, უნივერსალური იდეა აღინიშნებოდა. ყველა შემთხვევაში, პირი (**persona**) ურთიერთობების მონაწილე პირის იურიდიულ მნიშვნელობაზე მიუთითებდა. ადამიანური არსება ფიზიკურ პირად (**persona**) მას შემდეგ მიიჩნეოდა, რაც: 1. ჩველი დედის სხეულს გამოეყოფოდა, 2. დაიბადებოდა ცოცხალი, 3. ადამიანის იერ-სახით და 4. ფიზიკურად საკმარისად ჩამოყალიბებული.

რომის სამართლის თანახმად, დადგენილი იყო იურიდიული მნიშვნელობის მქონე არსებითი ხასიათის სხვაობები პირის მიმართ; კერძოდ, ეს იყო: სქესი, ასაკი, ჯანმრთელობის მდგომარეობა, ნათესაური კავშირი, სამოქალაქო თემისადმი კუთვნილება და საცხოვრებელი ადგილი.

ა) **Sexus** (სქესი)

რომის სამართალი მხოლოდ ორ საპირისპირო სქესს – მამრობით და მდედრობით – აღიარებდა. საჯარო სამართლისაგან განსხვავებით (საიდანაც მომდინარეობდა ქალის უუნარობა სამეურვეო საქმიანობის თვალსაზრისით), ადამიანთა სქესობრივ სხვაობას კერძო სამართალი დიდ მნიშვნელობას არ ანიჭებდა. რომის სამართალი მხედველობაში იღებდა ქალის, შედარებით სწარუ მოწიფულობას და აქედან გამომდინარე, ქალის სრულწლოვანების ასაკად 12 წლის ასაკს ადგენდა. იმავდროულად, რომის სამართლით ქალს შედარებით ნაკლები დამოუკიდებლობა ენიჭებოდა, რადგან, საყოველთაოდ მიღებული აზრის თანახმად, მამაკაცისაგან განსხვავებით, ქალი ნაკლებად იცნობდა სამართალს, რაც მას ხელს უშლიდა საკუთარი უფლებების დაცვაში. ამის გამო, ზოგჯერ, ქალს სამუდამო მეურვეობასაც კი უწესებდნენ.

ბ) Aetas (ასაკი)

რომის სამართლით, ადამიანის ქმედუნარიანობა, ძირითადად, ასაკის საფუძველზე განისაზღვრებოდა. ანუ არასრულწლოვანების ასაკი (**impuberes** ანუ **pupilli**) და სრულწლოვანების ასაკი (**puberes**). თავის მხრივ, თითოეული მათგანი კიდევ ორ პერიოდად დაყვეს: 1. არასრულწლოვანების ასაკი (**impuberes** ანუ **pupilli**) იყოფოდა: ა) შვიდ წლამდე ასაკის (**infantes, qui dari non possunt**) ბავშვები, რომლებიც სრულიად ქმედუნარონი იყვნენ; ბ) ვაჟები 14 წლის ასაკამდე და გოგონები 12 წლის ასაკამდე (**qui dari possunt**, ე.წ. **infantia maiores**, პროკულიანეს თანახმად, რასაც იუსტინიანეც დაეთანხმა). აღნიშნული ასაკის ორივე პირი რაიმეს შესაძენად ქმედუნარიანად, მაგრამ ვალდებულებების დასაღებად, ქონების გასასხვისებლად, ანდერძით მემკვიდრეობის განსაკარგავად ქმედუნაროდ მიიჩნეოდა. 2. სრულწლოვანების ასაკი (**puberes**) მიიჩნეოდა ვაჟებისათვის 14, ხოლო გოგონებისათვის 12 წლის ასაკი. ძველი რომაული სამართლით, სრულწლოვანი მამაკაცები სრულად ქმედუნარიანი, ქალები კი – ნაწილობრივ ქმედუნარიანი იყვნენ და ამიტომ მანციპაციის (**manipatio**) დამოუკიდებლად განხორციელებისა და ანდერძის დატოვების უფლება არ ჰქონდათ. მოგვიანებით, 25 წლამდე სრულწლოვანებს (**minores viginti quinque annis**) ზოგი უპირატესობა მიეცათ. მაგალითად, **restitutio in integrum**. ოჯახის უფროსის (**paterfamilias**) ხელისუფლებაში არმყოფ არასრულწლოვანებს (**minores**) კი გარკვეული სახის მეურვეობა (**cura**) ან მზრუნველობა (**tutela**) ენიშნებოდა.

გ) Sanitas (ჯანმრთელობა)

პირის ქმედუნარიანობაზე უშუალო გავლენას ახდენდა დაავადება (ფართო გაგებით, გადახრა ადამიანის სხეულის ნორმალური განვითარებიდან). განასხვავებდნენ ფიზიკურ და სულიერ დაავადებას:

დ) Gentilitas (ნათესაობა)

რომის სამართალი განასხვავებდა ნათესაობის ორ სახეს: ბუნებრივ, სისხლისმიერსა და წმინა იურიდიულ ნათესაობას.

1. ბუნებრივი ნათესაობით (**naturalis cognatio** ან, უბრალოდ, **cognatio**) იგულისხმებოდა სისხლით ნათესაობა, რომელიც წარმოიშობოდა სქესობრივი კავშირის შედეგად და მოყვებოდა შთამომავლობა. წმინდა იურიდიული თვალსაზრისით, ნათესაობად მიიჩნეოდა იმ პირთა ერთობა (**agnatio**), რომელნიც საერთო მამის – **paterfamilias** – ხელისუფლებას ექვემდებარებოდნენ. ასეთი ნათესაობა ერთიან ცივილურ ოჯახს (**familia**) ეფუძნებოდა. **Paterfamilias**-ს მის ხელისუფლებაში მყოფ პირებთან ერთად (**persona alieni iuris**) ჰქმნიდა ოჯახს, ვიწრო გაგებით, (**familia proprio iure**), ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ (**posthumi**) ოჯახის წევრები, მოგვიანებით შობილ პირებთან ერთად, წარმოადგენდნენ ოჯახს, ამ სიტყვის ფართო გაგებით (**familia communi iure, familia agnatorum**). აგნატური ნათესაობა შეიძლება დაკავშირებული ყოფილიყო კოგნატურ ნათესაობასთან (კანონიერ ქორწინებაში შობილი და ლეგიტიმური შვილი). თუმცა, ზოგჯერ, ასეთი კავშირის არსებობა არ შეინიშნებოდა (მაგალითად, **agnatio**-დ მიიჩნეოდა შეილად აყვანა მშვილდებესა (**arrogator**) და შეილად აყვანილს (**arrogatus**) შორის; ასევე **cognatio - paterfamilias** და მის ემანციპირებულ ვაჟიშვილს შორის).

ე) საქალაქო თემისადმი (civitas) კუთვნილება და საცხოვრებელი ადგილი (loco habitare)

აპენინის ნახევარკუნძულის ტერიტორია განსაზღვრული რაოდენობის საქალაქო თემებად (**civitates respublicae**) იყოფოდა. ქალაქი და მის გარშემო მდებარე სასოფლო არსებული სასოფლო დასახლებები პოლიტიკურ კავშირს ჰქმნიდა. კლასიკური პერიოდის იურისტები იმავე პრინციპით განიხილავდნენ რომის იმპერიაში შემავალ პროვინციებსაც. ამრიგად, ერთი სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემავალი ხალხი, ჩვეულებრივ, რომელიმე საქალაქო თემის წევრიც იყო.

ვ) ძველი რომის სანივთო სამართლის ძირითადი ინსტიტუტები იყო მფლობელობის უფლება, საკუთრების უფლება და სხვის ნივთზე არასრული უფლება. არსებითად განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან საკუთრებისა და მფლობელობის უფლება. მფლობელობა აღიქმებოდა, როგორც ნივთზე ფაქტობრივი ან წარმოსახვითი (შორ მანძილზე) ბატონობა, რომელსაც აუცილებლად ახასიათებდა ნებელობითი პრინციპი, სურვილი აღნიშნულ ნივთზე ბატონობისა. სხვისი ნივთით სარგებლობას და მისგან შემოსავლის (ნაყოფის) მიღებას კი პყრობა ეწოდებოდა (პირუტყვის, მონების, სატრანსპორტო საშუალებების, საცხოვრებლის ქირავნობა და ა.შ.). მფლობელი არ იყო ნივთის მესაკუთრე.

პირი, ნივთის მესაკუთრე რომ გამხდარიყო, მას ნივთის განკარგვის, ანუ საკუთარი შეხედულებისამებრ

ნივთის სამართლებრივი ბედის გადაწყვეტის უფლება უნდა ჰქონოდა, კერძოდ: ჩუქების, გაყიდვის, გირაოდ მიცემის, მემკვიდრეობით გადაცემისა და სხვა. საკუთრების უფლება იყო ნივთზე ყველაზე სრულყოფილი, აბსოლუტური ბატონობის უფლება – ნივთით სარგებლობისა და ნივთის განკარგვის უფლება, მხოლოდ იმ შემთხვევაში, რასაც თვით მესაკუთრე, ნებაყოფლობითი შეთანხმების შედეგად (ხელშეკრულებით), ადგენს ან, რომელიც ჩვეულებითი ან სხვა სამართლებრივი მოთხოვნით არის გათვალისწინებული. საკუთრება ნიშნავდა პირდაპირ და საგანგებო ბატონობას და გამორიცხავდა სხვათა თანადროულ ბატონობას აღნიშნულ ნივთზე. ჩვეულებითი ნორმებით დადგენილი, საკუთრების უფლების შემზღუდველი მოთხოვნები აისახა XII დაფის კანონებში, კერძოდ: რელიგიური, სამშენებლო ნორმების გათვალისწინებით, საზოგადოებრივი აუცილებლობით დადგენილი აკრძალვა.

სანივთო უფლებების შეძენა ხდებოდა **mancipatio** (მანციპაცია), **in iure cessio** (მაგისტრატის წინაშე, კვაზი სასამართლო პროცესზე უფლების დათმობით), **traditio** (საკუთრების უფლების მარტივი გადაცემით) და **servitutum**-ით. ზოგიერთი ნივთი ამოღებული იყო სამოქალაქო (სავაჭრო) ბრუნვიდან, ანუ დაუშვებელი იყო მათი შეძენა-გასხვისება: ჰაერი, ზღვა, განსაკუთრებული დანიშნულების მიწის ფონდი, ანუ საკრალური დაწესებულებების კუთვნილი მიწები, რომლებიც მიეკუთვნებოდა **res divini iuris**-ის (ღვთიური სამართლის ნივთებს) და არა **res humani iuris**-ის (აღამიანური სამართლის) კატეგორიას.

ძველ რომში არსებული ნივთების კლასიფიკაცია მოქმედებს თანამედროვე კერძო სამართალშიც, განსაკუთრებით რომანულ-გერმანული სამართლებრივი ოჯახის ქვეყნებში, კერძოდ: მოძრავი და უძრავი ნივთები, სხეულებრივი და უსხეულო, გვარობითი და ინდივიდუალურად განსაზღვრული, სამოქალაქო ბრუნვაში მყოფი და ბრუნვიდან ამოღებული და ა.შ. თუმცა, ძველ რომში ცნობილი იყო ნივთების კიდევ ორი კარგეირია, რომლებშიც ნათლად გამოიხატა რომის **ius civile**-ს (**ius Quiritium** – კვირიტული სამართლის) წმინდა ეროვნული ხასიათი. ასეთებია **res Mancipi** და **res nec Mancipi**, ანუ მანციპირებადი ნივთები, რომელთა შეძენა-გასხვისება, თავდაპირველად, შეეძლოთ მხოლოდ **cives Romani**-ს, განსაკუთრებული რიტუალის – **mancipatio**-ს დაცვით (მონები, იტალიის ტერიტორიაზე, სასოფლო-სააღვლიანო სერვიტუტები, მსხვილფეხა და უდელში შესაბამელი პირუტყვი) და არამანციპირებადი – ყველა დანარჩენი მოძრავი და უძრავი, სამოქალაქო ბრუნვაში არსებული ნივთები, რომელთა შეძენა-გასხვისება დასაშვებ იყო როგორც **cives Romani**-ვის, ისე უცხოელთათვისაც, **traditio**-ს (საკუთრების უფლების მარტივი გადაცემით) საშუალებით.

სანივთო უფლების შეძენის კიდევ ერთი გზა იყო **usucapio** – ნივთის შეძენა, ხანდაზმულობითი ფლობელობა-სარგებლობის შედეგად, მოძრავ ნივთზე – მინიმუმ 1 წლის, ხოლო უძრავ ნივთზე – 2 წლის განმავლობაში. ხანდაზმულობით სანივთო უფლება არ შეიძინებოდა ნივთის მართლ-საწინააღმდეგოდ დაუფლების გზით.

სერვიტუტი (servitutum) ეწოდებოდა სხვისი ნივთით სრული ან ნაწილობრივი სარგებლობის უფლებას, რომელიც უშუალოდ კონკრეტულ მიწის ნაკვეთს ან კონკრეტულ პირს უკავშირდებოდა, სარგებლის მიღების მიზნით.

სიტყვით **servitus** - „ნივთის მონა“, „ნივთით სარგებლობა“ ანუ ისეთი ურთიერთობა აღინიშნებოდა, რომლის დროსაც ნივთით, მიწის ნაკვეთით სარგებელს (**praedium serviens**) იღებდა არა მხოლოდ ბატონი, არამედ მეზობელი ნაკვეთის მესაკუთრეც. მესაკუთრის უფლებას მომსახურე ნივთზე ასევე სერვიტუტი ეწოდებოდა. შემდგომში ტერმინი **servitus** მთელ რიგ მსგავს ურთიერთობებზე გავრცელდა. მომსახურე ნივთის მესაკუთრეს ევალებოდა თავი შეეკავებინა ნივთებზე იმ გარკვეული ზემოქმედებისაგან, რომელსაც ის შეუზღუდავად განახორციელებდა საკუთარ ნივთზე იმ შემთხვევაში, თუ სხვა პირის სანივთო უფლებებისაგან თავისუფალი იქნებოდა. კერძოდ, სერვიტუტით იგულისხმებოდა თავის შეკავება გარკვეული ქმედებისაგან: 1. მიწის ნაკვეთის მესაკუთრეს ეკრძალებოდა დადგენილ სიმაღლეზე მაღალი შენობის აგება; 2. მას ევალებოდა სხვა პირის ისეთი ქმედების თმენა, რომელიც მესაკუთრეს შეეძლო აღეკვეთა, თუ ნივთი სერვიტუტით არ იქნებოდა დატვირთული.

სერვიტუტების წარმოიშობა: 1. სერვიტუტის შეძენა ხდებოდა რეალური შედეგის მქონე აქტებით: 1. **mancipatio**-თი, თუ სერვიტუტით დატვირთული იყო სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების მამული და 2. **in iure cessio**-თი, თუ სერვიტუტით საქალაქო და სასოფლო მიწები იყო დატვირთული. **Traditio** აღნიშნული მიზნებისათვის გამოუსადეგარი იყო, რადგან სერვიტუტი უსხეულო ნივთების (**res incorporales**) კატეგორიას განეკუთვნებოდა. 2. სერვიტუტის დადგენის განსაკუთრებული საშუალება გამოიყენებოდა მაშინ, როცა მიწის ნაკვეთის განსაზღვრული ნაწილის მესაკუთრის შეცვლა ხდებოდა: გამსხვისებელი, რომელსაც საკუთრების უფლება მიწის ნაკვეთის მეორე ნაწილზე რჩებოდა (რითაც ის, ფაქტიურად, ზარალდებოდა), თავის სასარგებლოდ სერვიტუტის დადგენას ითხოვდა (**exceptio (deductio) servitutis**). ამ შემთხვევაში, სერვიტუტის დადგენა საგანგებო დათქმით – მანციპაციით (**mancipatio**) ან უფლების დათმობით (**in iure cessio**) – ხდებოდა.

3. ქრ. შობამდე I საუკუნეში სერვიტუტი ხანდაზმულობით (**usucapio**) დგინდებოდა. თუმცა, აღნიშნული წესი **lex Scribonia**-თი გაუქმდა. კლასიკურ ეპოქაში სარგებლობის ხანდაზმულობას მხოლოდ

სერვიტუტის არსებობის მტკიცების მნიშვნელობა ჰქონდა. იუსტინიანემ სერვიტუტებზე განავრცო ხანდაზმულობის ვადა (**longi temporis praescriptio**), რომელიც სერვიტუტის დადგენიდან 10 ან 20 წლის შემდეგ შედიოდა ძალაში. 4. სერვიტუტის მინიჭება სასამართლოს გადაწყვეტილებით, თანასაკუთრების გამოყოფისას.

სერვიტუტის სახეები იყო: საადგილმამულო (**servitutes praediorum rusticorum**), პირადი (**servitutes personales irregulares**) – **usufructus** (უზუფრუქტი), **suepificies** (სუპეფიციუმი) და **emphyteusis** (ემფი-თეუზისი).

ბევლ რომში, თანამედროვე გაგებით, კერძო სამართლის კიდევ ერთ ძალზედ მნიშვნელოვან ინსტიტუტად ვაღდეულებითი სამართალი ითვლებოდა. ვაღდეულება არის სამართლებრივი ბორკილი, რომლის ძალით, ჩვენ იძულებულნი ვართ რაიმე შევასრულოთ ჩვენი სახელმწიფოს კანონების შესაბამისად. *Obligatio est iuris vinculum, quo necessitate adstringimur alicuius solvendae rei secundum nostrae civitatis iura*” (Ins. lust. 3,13 Pap). ვაღდეულება ეწოდება სუბიექტურ იურიდიულ ვითარებას, რომელიც სამოქალაქო ბრუნვის (მხარეები) კონკრეტულ მონაწილეთა პირად კავშირებს ეფუძნება. მის სასარგებლოდ, გარკვეული ქმედების (მინიჭება) შესრულების ვაღდეულების ძალით, ურთიერთობის ერთ-ერთი მხარე (კრედიტორი) აღჭურვილია ფორმალური შესაძლებლობით მეორე მხარეს (მოვალეს), საკუთარი სარგებელისათვის, მოსთხოვოს გარკვეული ქმედების (ან მინიჭების) შესრულება. კრედიტორის პრეტენზიებს (მოთხოვნებს) შეესაბამებოდა მოვალის მოვალეობა, რომელიც არა კრედიტორისადმი (როგორც ცალკეული პირისადმი), არამედ მთლიანობაში სამართლისადმი (როგორც ქვეყნის საყოველთაოდ აღიარებული ნორმების სისტემის) მორჩილებაში მდგომარეობს. რომის სამართალში ვაღდეულებათა კლასიფიკაცია იყო იმაზე დამოკიდებული, თუ როგორი ხასიით ექნებოდა ვაღდეულების აღიარებას სამართლის სისტემის მიერ. ამის შესაბამისად, ვაღდეულება იყოფოდა შემდეგ ჯგუფებად: 1) **obligationes civiles** (ცივილური ვაღდეულება); 2) **obligationes honorariae** (პრეტორული ვაღდეულება); 3) **obligationes naturales** (ნატურალური ვაღდეულება) (D. 20,1,5).

ვაღდეულება გადაცემის (**dare**), შესრულების (**facere**) და მინიჭების (**praestare**) მოვალეობაში (**oportere**) მდგომარეობს.

1) გადაცემა (**dare**) ნიშნავს: რაიმე ნივთის მესაკუთრედ ქცევას ან სანივთო უფლების დადგენას, აგრეთვე რაიმე მომსახურების გაწევას; 2) შესრულება (**facere**) ნიშნავს: ყველა მოქმედებას, რომელიც გარკვეული მოქმედების შესრულებას გამოხატავს ან მოქმედებაზე უარის თქმას (**facere an non facere**), ან ნივთის მისი მესაკუთრისათვის გადაცემას (**reddare**); 3) მინიჭება (**praestare**) ნიშნავს: რაიმეს გარანტირებას ან უზრუნველყოფას და ამისათვის საკუთარ თავზე პასუხისმგებლობის აღებას (მარწმუნებელს (**praedes**) შეეხება). **Obligatio**, როგორც ცივილური სარჩელით დაცული, სუბიექტური იურიდიული ვითარების თავდაპირველი მნიშვნელობა, აისახა ვაღდეულებათა კლასიფიკაციაში, მათი წარმოშობის (წყაროს) მიხედვით (**causa obligationem**) – პირადი (ვაღდეულებითი) ეფექტის მქონე იურიდიული ფაქტები. ამის შესაბამისად, ვაღდეულებათა წყარო იყოფა: საკონტრაქტო ვაღდეულებად (**ex contractu**) და დელიქტურ ვაღდეულებად (**ex delicto**). გაიუსის აზრით, ასეთი კლასიფიკაცია არის **summa divisio** (ვაღდეულებათა მთავარი დაყოფა). თუმცა, ეს კლასიფიკაცია პირადი ხასიათის სუბიექტური იურიდიული ვითარების ტიპიზაციის გარკვეულ ეტაპს ასახავს და ამიტომ ვერ იქნება ამომწურავი.

Contractus et delictum, როგორც ვაღდეულების მოდელური წყაროების გამოყოფა, დაკავშირებულია ინტერესთა იმ ფორმალიზაციასთან, რომელსაც ადგილი ქრ.შ-მდე I საუკუნეში ჰქონდა. ვაღდეულებათა ორ ნაირსახეობად (**species**) დაყოფას შეესაბამება **actiones in personam** ქონებრივ (**rei persecutoriae**) და საჯარიმო (**poenales**) სარჩელებად დაყოფა.

ვაღდეულებათა ორწევრიანი კლასიფიკაციის კონსერვაციამ განაპირობა მისი შესაძლო სრულყოფა. აღმოსავლური იურიდიული სკოლის პროფესორებმა განავრცეს ვაღდეულების წყაროთა ჩამონათვალი და მიუთითეს, რომ კონტრაქტებისა და დელიქტების გარდა, არსებობდნენ კვაზი კონტრაქტები (**quasi ex contractu**) და კვაზი დელიქტები (**quasi ex delicto**). ამრიგად, გაიუსისა და იუსტინიანეს შეხედულებათა გათვალისწინებით, რომის სამართალში ვაღდეულებათა ოთხწევრიანი დაყოფა დამკვიდრდა, მათი წარმოშობის საფუძვლის მიხედვით; კერძოდ, შემდეგი პრინციპის გათვალისწინებით: **aut obligationes ex contractu suntaux quasi ex contractu aut ex maleficio aut quasi ex maleficio**. მაშასადამე, განასხვავებენ:

1. კონტრაქტებს; 2. კვაზი კონტრაქტებს; 3. დელიქტებს; 4. კვაზი დელიქტებს.

1. კონტრაქტი არის ვაღდეულებითი ხელშეკრულება, რომელიც უკვე უძველეს **ius civile**-ში არსებობდა. კონტრაქტები ოთხი სახის იყო. კონტრაქტების დამახასიათებელი ნიშანი – ე. წ. **causa civilis** – იმაში მდგომარეობდა, რომ ან უნდა წარმოთქმულიყო გარკვეული სიტყვები (**verba**), ან უნდა გამოყენებულიყო წერილობითი ფორმა (**litterae**), ან კრედიტორის მიერ გარკვეული ქმედება უნდა შესრულებულიყო (**res**), ან კონტრაქტებს შორის არაფორმალური შეთანხმება (**consensus**) უნდა მომხდარიყო. ამიტომ, განასხვავებენ ოთხი სახის ხელშეკრულებას: ა) ვერბალური – ზეპირი ფორმის; ბ) ლიტერალური – დაწერილი ფორმის; გ) რეალური – გარკვეული მოქმედების (**res**) შესრულების

აუცილებლობით; 4დ კონსენსუალური – შეთანხმებითი კონტრაქტები.

კონტრაქტების პირველი ორი სახეობა ფორმალურ ხელშეკრულებებს, ბოლო ორი – არაფორმალურ ანუ მატერიალურ ხელშეკრულებებს განეკუთვნება.

ა) **ვერბალური კონტრაქტი** იდებოდა იმ პირობით, რომ კონტრაქტენტებს შეეძლოთ საუბარი და მოსმენა ანუ არ იქნებოდნენ ყრუ-მუნჯები და ისინი ერთ ადგილას – ხელშეკრულების დადების დროს – იქნებოდნენ. კლასიკურ სამართალში ცნობილია ვერბალური კონტრაქტის სამი ნაირსახეობა:

1) *stipulatio*, 2) *dotis dictio* და 3) *operarum iurata promissio*.

1. **Stipulatio** ზეპირი ფორმით იდებოდა. სტიპულატორი, *reus stipulatori* (ერთი კონტრაქტენტი), უშუალოდ, ზეპირად უსვამდა შეკითხვას მეორე პირს – *promissor, reus promittendi* (კონტრაქტენტი), რომელიც ასევე ზეპირად სცემდა პასუხს. თავდაპირველად, სიტყვათა წარმოთქმა სამართლით იყო განსაზღვრული, თუმცა, მოგვიანებით მხარეებს, საკუთარი შეხედულებისამებრ, შეეძლოთ სიტყვების შერჩევა. სტიპულაციის შინაარსი ისეთივე მრავალფეროვანი იყო, როგორც საერთოდ ვალდებულების შინაარსი. სტიპულაციას შეეძლო ნებისმიერი სახელშეკრულებო ვალდებულების ასახვა, თუმცა, იმ პირობით, რომ ეს ცალმხრივი ქონებრივი ფასეულობის მქონე ხელშეკრულება იქნებოდა: ფულის გადახდა, სხვა ნივთების გადაცემა, სამუშაოს შესრულება და სხვა ამგვარი რამ.

2. **littera** (წერილობითი ვალდებულება). “ვალდებულება წერილობითი არის, თუ, მაგალითად, ის შემოსავალ-გასავლის წიგნებში შეიტანება. ეს ჩანაწერი ორგვაროვანია: ან ნივთიდან პირისაკენ, ან პირიდან პირისაკენ. საბუღალტრო ჩანაწერების შემცველი წიგნები ვალდებულების წარმოშობ იურიდიულ დოკუმენტებად ითვლებოდა, რის გამოც მათ მიმართ ცენზორული ინსპექტირება ხორციელდებოდა. ვერბალურ კონტრაქტთან შედარებით, ლიტერალური კონტრაქტის ძირითადი უპირატესობა სწორედ იმაში მდგომარეობდა, რომ ხელშეკრულების დადებისას ორივე მხარის ადგილზე ყოფნა საჭირო არ იყო, რაც კიდევ უფრო ამარტივებდა სავაჭრო ბრუნვის განხორციელებას. ლიტერალური კონტრაქტის შეუსრულებლობა ითვალისწინებდა აცტიო ცერტი წაუდგენას. ლიტერალური კონტრაქტები ფართოდ გამოიყენებოდა ქრ. შ-მდე I – ქრ. შ-ის I საუკუნეებში და გაიუსის ეროქაში თითქმის გამოვიდნენ ხმარებიდან. Inst.Iust. (3.21) მათ შესახებ საუბრობენ მხოლოდ წარსულ დროში, რადგან ისტორიულ წარსულად მიიჩნევიან.

Re (რეალური კონტრაქტები). იუსტინიანეს სამართალმა ორი სახის რეალური კონტრაქტები იცოდა: ე.წ. *contractus nominati et contractus innominati* (შესაბამისად, სახელიანი, სახელის მითითებით და უსახელო ხელშეკრულებები). **Re** კონტრაქტების კატეგორია განისაზღვრებოდა მათი დადების ფორმის მიხედვით: მხარეთა შეთანხმების გარდა, ვალდებულების წარმოშობისათვის, მოვალისათვის ნივთის გადაცემა იყო სავალდებულო. ეს მოთხოვნა ძველ მაგიურ წარმოდგენებთან იყო დაკავშირებული, რომელთა მიხედვით, სხვის ნივთთან თვით შეხებაც კი, ნივთის აღიარებული მესპატრონის მიმართ, პირად დამორჩილებას იწვევდა.

Contractus nominati: ზოგიერთი რეალური კონტრაქტი (კერძოდ, რომლებიც *in genere* (იმავე წესით) ან *in specie* (კერძო, კონკრეტულ პირობებში) რაიმეს დაბრუნებისაკენ იყო მიმართული. ასეთ კონტრაქტებს განეკუთვნებოდა: *sestius* (*mutuum*); *commodatum* (ინდივიდუალურად განსაზღვრული ნივთის უსასყიდლოდ სესხად გადაცემა სარგებლობის მიზნით და იმ პირობით, რომ მისი დაბრუნება ნატურით უნდა მოხდეს); *depositum* (პირისათვის ნივთის დეპონირება; დეპონენტის ინტერესების შესაბამისად, ნივთის შესანახად გადაცემა); (*pignus*) გირავნობის ხელშეკრულება, რომლებიც იურიდიული გარიგებების ყველაზე გავრცელებულ სახეს წარმოადგენდნენ.

Consensu (კონსენსუალური კონტრაქტები). არაფორმალური შეთანხმებით, უძველესი იუსცივილე ძალით, წარმოიშეობდა ოთხი ნამდვილი ვალდებულება: *emptio-venditio* – ყიდვა-გაყიდვა; *locatio conductio* – ქირავნობა; *societas* – ამხანაგობა; *mandatum* – დავალების ხელშეკრულება. კონსენსუალური შეთანხმების დროს, კანონიერი ძალის მქონე (*nudas contractus*) ხელშეკრულების დადებისათვის, საკმარისი *consensus* არაფორმალური გამოხატვა. ეს ხელშეკრულებები (პოსტკლასიკურ პერიოდში კი – ყველა სავალდებულო ხელშეკრულება) მათთან შერწყმული ყველა ვალდებულებითურთ შეიძლება გაუქმებულიყო არაფორმალური ურთიერთშეთანხმებით (*contrarius consensus; mutuus dissensus*).

მხარეთა მარტივი შეთანხმებიდან წარმოშობილი ხელშეკრულების ცნება, რომელიც რაიმე სახის ფორმალურობებს არ მოითხოვდა, კლასიკური პერიოდის იურისპრუდენციის ყველაზე მნიშვნელოვანი მონაპოვარია. ხელშეკრულების ფორმალურობისაგან გათავისუფლებამ და მისი მხოლოდ *fides* პრინციპებზე დაფუძნებამ, ხელშეკრულების უნივერსალური მოდელის შექმნას შეუწყო ხელი. ნებისმიერ ფორმაში გამოხატული თანხმობა (უსიტყვო, მხოლოდ მოქმედებით), რომელიც ხელშეკრულების დადებას განაპირობებდა, კონსენსუალურ ხელშეკრულებას (*consensu*) დაედო საფუძვლად. ამ ხელშეკრულების დადებისას ადარ იყო საჭირო მხარეთა სავალდებულო დასწრება და ხელშეკრულების ნამდვილობისათვის საკმარისი იყო თანხმობის წერილობითი ფორმით ან წარმომადგენლის მეშვეობით გამოხატვა.

Obligatio ex delicto (დელიქტური ვალდებულება). დელიქტი ისეთი აკრძალული ქმედება იყო, რომელიც ვალდებულების წარმოშობას იწვევდა. ყოველგვარი დელიქტი გულისხმობდა: ა) მართლსაწინააღმდეგო ქმედების განხორციელებას (და არა მარტივ წინდაუხედაობას); მართლსაწინააღმდეგო ქმედება უნდა შეიცავდეს, ზოგადი წესით, **dolus** (ფარული, ბოროტი განზრახვა), ხოლო ერთ შემთხვევაში (**damnum iniuria datum**) – **culpa**-ს (გაუფრთხილებლობა, გაუფრთხილებელი ბრალი, გაუფრთხილებელი გადაცდომა); დელიქტუნარიანი შეიძლება იყოს მხოლოდ შესაცხადი პირი; ბ) **Delictum** რაიმე ადამიანური სიკეთის ხელყოფას ან დაზიანებას გულისხმობდა (სხეული, თავისუფლება, ქონება, პატივი და ღირსება).

Delictum, როგორც კერძო ხასიათის სამართალდარღვევა, დაზარალებულის მხარეზე ორგვარი ხასიათის ინტერესს წარმოშობდა: ზიანის მიმყენებლის დასჯის სურვილსა და მიყენებული ზარალის ანაზღაურების აუცილებლობას. ცნობილი იყო **obligatio ex delicto** ოთხი ნაირსახეობა: ა) **furtum**, ბ) **rapina**, გ) **damnum iniuria datum** და დ) **iniuria**.

Furtum (ქურდობა). ქურდობის, როგორც სხვისი მოძრავი ქონების მართლსაწინააღმდეგო მითვისების, ცნება, რომის იურიდიულ აზროვნებაში საკმაოდ ადრე, ჯერ კიდევ რესპუბლიკურ ხანაში, ჩამოყალიბდა, და მასში თავმოყრილი იყო სამართალდარღვევათა ფასრთო წრე, რომლებიც დაკავშირებული იყო ქონებრივი ზიანის მიყენებასა, ან, სხვა პირის ხარჯზე, მართლსაწინააღმდეგო გამდიდრებასთან. უკვე XII დაფის კანონები ერთმანეთისაგან განასხვავებდნენ აშკარა ქურდობას, როცა ქურდი ნაქურდალით ხელში იქნებოდა დაკავებული – **furtum manifestum** და ფარულ ქურდობას – **furtum nec manifestum**. პირველ შემთხვევაში ქურდი გაიროზგებოდა და დაზარალებულის ხელისუფლებაში გადაეცემოდა (თავდაპირველად უშუალოდ, მოგვიანებით – სასამართლო მაგისტრატის **adictio** საფუძველზე). ქურდი დაზარალებულის მონად ცხადდებოდა (**veteres**). **Furtum nec manifestum** შემთხვევაში, გათვალისწინებული იყო ჯარიმა ნაქურდალის ორმაგი ღირებულების ოდენობით.

Rapina (ძარცვა)

Prudentes, ძალის გამოყენებით, სხვისი ქონების მართლსაწინააღმდეგო ამოღებას **rapina** (ძარცვას) უწოდებდნენ და მას კვალიფიციურ ქურდობად მიიჩნევდნენ: პაპინიანე **rapina**-ს **furtum manifestum**-ის შემადგენლობას მიაკუთვნებდა (D.47,2,81,4).

Damnum iniuria datum (ზიანის მართლსაწინააღმდეგო მიყენება). ქმედების აღნიშნული შემადგენლობა, განზოგადების ძალზედ მაღალ დონეს, მოითხოვდა, რის გამოც უძველეს ეპოქაში ის უცნობი იყო. XII დაფის კანონები რამდენიმე სპეციფიკურ ჰიპოთეზას გულისხმობდა, რომელთა შორის ცნობილია ხეების თვითნებური გაჩეხვა, სხვისი მონისათვის მიყენებული დაზიანება (**os fractum**). მართლსაწინააღმდეგოდ მიყენებული ზიანის გამო, პასუხისმგებლობამ დამოუკიდებელი ახსნა-განმარტება ქრ. შ.-მდე 286 წ. მიღებულ, აკვილიუსის კანონში (**lex Aquilia**), შეიძინა.

Iniuria (პიროვნების შეურაცხყოფა). XII დაფის კანონებმა პირადი შეურაცხყოფის სამი ჰიპოთეზა გამოჰყვეს:

1. **Membrum, ruphum** (ასოთმილება), 2. **os fractum** (მოტეხილი ძვალი, სხეულის მძიმე დაზიანება), 3. **iniuria** – პიროვნების ნებისმიერი შეურაცხყოფა. ქრ. შ.-მდე 81 წ. მიღებული **lex Cornelia de iniuriis** მიხედვით, პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული, განსაკუთრებით მძიმე სამართალდარღვევის შემთხვევაში, ქმედება **crimina**-დ (დანაშაულებად) მიიჩნეოდა და **iudicia publica**-ს ძალით იღვევებოდა.

Quasi ex delicto (კვაზიდელიქტები)

თითქოს დელიქტიდან (**obligationes quasi ex delicto**) წარმოშობილი ვალდებულებები, იუსტინიანეს ინსტიტუციების სისტემატიკის შესაბამისად (Inst.Iust.4,5) ბრალეული ქმედების ჰიპოთეზას შეიცავდნენ, ასეთი ვალდებულებები პრეტორული სარჩელის მეშვეობით იღვევებოდა. აღნიშნული ვითარების შერჩევის კრიტერიუმი დღემდე უცნობია.

მოსამართლე, სასამართლო პროცესის საკუთარი თავის წინააღმდეგ წარმმართველად, ითვლებოდა (**iudex qui litem suam fecerit**) იმ შემთხვევაში, თუ მისი გადაწყვეტილება (**sententia**), მხარეების მიერ მოყვანილი ფაქტების ან ფორმულის მიმართ, წინააღმდეგობაში მოდიოდა, აგრეთვე, მხარეთა ინტერესებიდან გამომდინარე, სასამართლო განხილვის დროს, თუ დადგენილი წესრიგის ნებისმიერ განზრახვას ექნებოდა ადგილი (**“dolo malo”** – D.5,1,15,1). პრეტორული სარჩელი შეიცავდა მუხლს, სახლის ფანჯრიდან გადაღვრილი ან გადაყრილი ნივთების გამო, პასუხისმგებლობის შესახებ (**edictum de effusis et deiectionis**), რომელიც **in factum condemnatio**-სთან ერთად, გულისხმობდა სარჩელს, მიყენებული ზიანის ორმაგი ოდენობით (**in duplum**), ანაზღაურების შესახებ.

3) ქორწინება და ოჯახი

ა) დაუქორწინებლობა ძველ ათენში ამორალურ ქმედებად ითვლებოდა. ქორწინება დაიდებოდა ხელშეკრულების გზით, სასიძოსა და საპატარძლოს ოჯახის უფროსებს შორის. სასიძო ვალდებული იყო გადაეხადა გამოსასყიდი, ხოლო საცოლვე ყოველთვის როდი იღებდა მზითევს. მრავალცოლიანობა (პოლიგამია) არ დაიშვებოდა.

გათხოვების შემდეგ, ცოლი მამის ხელისუფლებაშიც რჩებოდა და ქმრის ხელისუფლებასაც ექვემდებარებოდა. ქალს ოჯახში დამცირებული მდგომარეობა ეკავა. განქორწინება ქმრისათვის გააღვილებული, ხოლო ცოლისათვის ძალზედ გართულებული იყო.

სოლონის რეფორმებამდე მამის ხელისუფლება, შვილების მიმართ, ფაქტიურად შეუზღუდავი იყო (ვაიოშვილის მონად გაყიდვაც დაიშვებოდა). თანდათანობით, მამის ხელისუფლება შესუსტდა, თუმცა, კვლავ მნიშვნელოვანი იყო. შვილები ვალდებული იყვნენ დამორჩილებოდნენ მამის ნებას, ხოლო მამას შეეძლო ურჩი შვილისათვის მემკვიდრეობის უფლების ჩამორთმევა, ხოლო ქალიშვილის – იძულებით გათხოვება.

ბ) ოჯახის ინსტიტუტს რომაელები განსაკუთრებული ყურადღებით ეკიდებოდნენ. საოჯახო ურთიერთობებს რომაელი იურისტები კანონმდებლობით აწესრიგებდნენ, რითაც რომაელი მოქალაქეების წახალისებას ცდილობდნენ და მათ, ერთგვარად, ოჯახის შესაქმნელად განაწყობდნენ.

რ. ზომი სამი სახის საოჯახო ხელისუფლებას განასხვავებს, რომელთაც სამი სახის ქონებრივი ურთიერთობა შეესაბამება. ესენია: 1. მეუღლეთა ურთიერთობა (საოჯახო-ქონებრივი ურთიერთობების სამართალი), 2. მამისა და შვილების ურთიერთობა (მამის ქონებრივი ურთიერთობების სამართალი) და 3. მეურვისა და სამეურვეო პირის ურთიერთობა (სამეურვეო ურთიერთობების სამართალი). შესაბამისად, საოჯახო სამართალი სამ ნაწილად იყოფა: 1. საქორწინო სამართალი, 2. მამის ხელისუფლების სამართალი და 3. სამეურვეო სამართალი.

ოჯახის შესაქმნელად დადგენილი იყო გარკვეული წინაპირობა. კერძოდ: 1. ქორწინების უფლება. დასაქორწინებელ პირებს, რომაული სამართალით აღიარებული, ქორწინების უფლება ანუ *ius conubii* უნდა ჰქონოდათ; ამ უფლებით მხოლოდ რომაელი მოქალაქეები სარგებლობდნენ, ხოლო უცხოელები (*peregrini*) ამგვარი უფლებით მხოლოდ იმ შემთხვევაში სარგებლობდნენ, თუ მათ მას საგანგებოდ მიანიჭებდნენ; 2. ნათესაური (როგორც აგნატური, ისე კოგნატური) კავშირის არქონა. ქორწინება ეკრძალებოდათ: ა. ერთი ოჯახის უფროსის (*paterfamilias*) ხელისუფლებაში შემაჯავ პირებს და ბ. მეურვესა და მეურვეობაში მყოფ პირებს; 3. მექორწინეთა ასაკი. რომში ქორწინებები ძალიან ადრეულ ასაკში ხდებოდა. ჩვეულებრივ, ქალიშვილებისათვის საქორწინო ასაკად 12 წელი, ხოლო ვაჟებისათვის 14 წელი იყო დადგენილი.

რომაელები ქორწინების ორ სახეს – სრულუფლებიან და არასრულუფლებიან – ქორწინებას განასხვავებდნენ. სრულუფლებიანი ქორწინება მხოლოდ რომაელ მოქალაქეთათვის იყო ნებადართული; აღნიშნული ტიპის ქორწინება ორი სახისა იყო: 1. თუ ცოლი ქმრის ხელისუფლებაში გადადიოდა, მას „ოჯახის დედა“, ქალბატონი (*matrona*) ეწოდებოდა; 2. თუ იგი მამის ხელისუფლებაში რჩებოდა, მას „ცოლი“, „მეუღლე“ (*uxor*) ეწოდებოდა.

ძველი რომაული ტრადიციის თანახმად, ქორწინება რამდენიმე სახის რიტუალის დაცვით ტარდებოდა. უძველესი პერიოდის რომში არსებობდა სახეიმო რელიგიური რიტუალი – *confarreatio*, რომელსაც ათი ქურუმი ადასრულებდა და მხოლოდ პატრიციებისათვის იყო ნებადართული. რიტუალის დროს საპატარძლო და საქმრო წმინდა პურს ტყებდნენ და ქურუმების მითითებებს ასრულებდნენ. რესპუბლიკის პერიოდისათვის ნიშანდობლივი იყო საპატარძლოს სიმბოლური ყიდვა (*coemptio*), რასაც წინ უსწრებდა ან მოსდევდა ქორწინებაზე თანხმობა. სხვა შემთხვევებში საქორწინო რიტუალების დაცვა, გარდა ქალის „სახლში შეყვანისა“ (*deductio domum*), სავალდებულო არ იყო.

ტრადიციულად, ქორწინებამდე იმართებოდა ნიშნობა (*sponsalia*). ფლორენტინუსის თანახმად, „*Sponsalia sunt mentio et repromissio nuptiarum futurarum* – ნიშნობა არის მომავალი ქორწინების დათქმა (ხსენება) და ორმხრივი დაპირება.“ (D.23.1.1)

რომის სამართლის თანახმად, ქორწინების ორი ტიპი – 1. ქმრის ხელით (*cum manu mariti*) და 2. ქმრის ხელის გარეშე (*sine manu mariti*) – არსებობდა.

თავდაპირველად, იყო *cum manu mariti* ტიპის ქორწინება, რომლის თანახმადაც, ქალი, გათხოვების შემდეგ, მშობლების ოჯახთან იურიდიულ კავშირს კარგავდა და ქმრის ხელისუფლებაში გადადიოდა. თუკი ქმარი არავის ხელისუფლებაში მყოფი პირი (*persona sui iuris*) იყო, მაშინ ცოლი, შვილების მსგავსად, ქმრის დაქვემდებარებაში ექცეოდა. ამ ტიპის ქორწინებისას, ქმრის ხელისუფლება ცოლზე, ფაქტიურად, განუსაზღვრელი იყო. ქმარს ცოლის მონად გაყიდვა, მისი მოკვლაც შეეძლო. ქონებრივი ურთიერთობების თვალსაზრისით, მონებისა და შვილების მსგავსად, ცოლს არავითარი უფლებათნარჩუნობა არ გააჩნდა. ყველაფერი, რაც ქორწინებამდე ცოლს (თუ იგი *persona sui iuris* იყო) ეკუთვნოდა, ქმრის საკუთრება ხდებოდა. ქორწინების პერიოდში ცოლის საჩუქარი (მაგალითად, მამისაგან მიღებული საჩუქარი) ქმრის საკუთრებაში გადადიოდა. თუ ქმარი სხვას დაქვემდებარებული პირი (*persona alieni iuris*) იყო, მაშინ ცოლი, ქმართან ერთად, ქმრის ოჯახის უფროსს (*paterfamilias*)

ექვემდებარებოდა.

იურიდიულად, ცოლის ასეთ უფლებო მდგომარეობას ის აწონასწორებდა, რომ ცოლი ქმრის მემკვიდრე – **heres sua** იყო, თუკი მას კანონიერი შთამომავლები არ ჰყავდა; შვილების ყოლის შემთხვევაში, ისიც, მათ მსგავსად, მემკვიდრე იყო.

Cum manu mariti ტიპის ქორწინების დროს ქმრის უპირატესობა იმდენად დიდი იყო, რომ მზითვეი ქმრის ქონებას ერწყმოდა და მის საკუთრებად ითვლებოდა. ცოლს საკუთრების უფლება არ გააჩნდა და მზითვეზე არანაირი სამართლებრივი უფლება არ ჰქონდა. დიგესტების თანახმად: „*Constante matrimonio dotem in bonis mariti esse* – ქორწინების განმავლობაში მზითვეი ქმრის ქონებაში არის“.

ქრ. შობამდე III საუკუნიდან მზითვეის (**dos**) გაცემა მორალურ ვალდებულებაში გადაიზარდა და სავალდებულო ხასიათი შეიძინა. ერთი მხრივ, ეკონომიკის განვითარების კვალობაზე, ამ პერიოდში **conventio in manu**-ს გარეშე ქორწინებებმა იმატა, მეორე მხრივ, მკვეთრად გაიზარდა განქორწინებათა რიცხვიც. ასეთ ვითარებაში მზითვეის გაცემის აუცილებლობას საზოგადოება სულ უფრო და უფრო უჭერდა მხარს, რადგან მზითვეი ოჯახის მატერიალური საფუძვლის გარანტი იყო. კანონმდებელმაც არ დააყოვნა და მზითვეი, როგორც საკუთრების ერთ-ერთი სახეობა, კანონით განსაზღვრა.

dos (მზითვეი) – ქორწინების შემთხვევაში ქმრისათვის გადაცემული როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონება – ჩუქება არ იყო და ამიტომ მასზე ჩუქების (**donatio**) წესები არ ვრცელდებოდა.

ისტორიულად, რომის სახელმწიფოს ევოლუციის ყველა ეტაპზე, ქორწინება ერთი და იმავე საფუძველზე წყდებოდა. დიგესტების 24-ე წიგნში საგანგებოდაა მითითებული ქორწინების შეწყვეტის სამი კანონიერი საფუძველი: განქორწინება, ერთ-ერთი მეუღლის გარდაცვალება და ერთ-ერთი მეუღლის მიერ თავისუფლების დაკარგვა. თუმცა, ზოგიერთი ტექსტის თანახმად, რომელთა ავთენტურობა საეჭვოა, დასაშვებად მიიჩნევა ქორწინების შენარჩუნებას გაძევების (**interdictio aquae et ignis**) ან გადასახლების (**deportacio in insulam**) შემთხვევაში, როდესაც პირი მოქალაქეობას კარგავდა. მთავარი იყო, რომ მეუღლეებს **affectio maritali** შეენარჩუნებიათ.

თავდაპირველად, რომის სამართალით განქორწინების მოთხოვნის უფლებას მხოლოდ ქმარს, და ისიც განსაკუთრებულ შემთხვევებში, ეძლეოდა. კერძოდ, თუ ცოლი ჩაიდენდა ისეთ მძიმე დანაშაულს, როგორიც იყო შვილების მოწამვლა, ღვინის საცავის გასაღების ასლის დამზადება ან მრუშობა. რომის სამართლის თანახმად, ქორწინების შეწყვეტა დაიშვებოდა მეუღლეთა ურთიერთშეთანხმებით და მას **divortium** ეწოდებოდა. თუმცა, თავდაპირველად, მხოლოდ ცალმხრივად დაიშვებოდა.

ნათესაობა წარმოიშობა არამხოლოდ სისხლისმიერი კავშირით, არამედ სამართლებრივი ურთიერთობის დამყარების განსაკუთრებული წესით, რომელსაც შვილად აყვანა ეწოდება. ძველმა რომაელებმა იცოდნენ შვილად აყვანის ორი გზა: **adoptio da adrogatio**. **Adoptio** ნიშნავდა ოჯახის შვილის (**filius familia**) შვილად აყვანას, ხოლო **adrogatio** თავისუფალი პირის შვილებას. გაიუსის თანახმად, **adrogatio**-თი, პრინციფისა და მაგისტრატის ნებართვით, მშობლის ხელისუფლებაში მყოფი პირების შვილება ხდებოდა.

შვილად აყვანის დროს აუცილებელი იყო რამდენიმე პირობის დაცვა. მაგალითად, არ შეიძლებოდა ერთზე მეტი პირის, სხვის მიერ გააზატებული შვილება, ასევე სამოც წლამდე ასაკის პირს ან მეურვეს შვილების უფლება არ ჰქონდათ, აკრძალული იყო, რომ ასაკით უმცროსს ასაკით უფროსი ეშვილა, სხვაგან მყოფის ან იმ პირის შვილება, ვინც შვილებაზე თანახმა არ იყო. შვილების დროს აგნატი ნათესავეების თანხმობა აუცილებელი არ იყო; ობოლის შვილების დროს მისი კოგნატი ნათესავეების თანხმობა იყო საჭირო, აგრეთვე, დაიშვებოდა თავისუფალი ქალის და ბრმა პირის შვილება.

შვილების ძველი ფორმა იყო **adrogatio**, რომლის დროსაც ოჯახის მამა სხვა ოჯახის მამის ხელისუფლებაში გადადიოდა და მისი უფლებამოსილებაც სრულად ხდებოდა მშვილებლის ხელში.

შვილად აყვანა კურიის კომიციებში ტარდებოდა და მთელი შემადგენლობის მიერ მტკიცდებოდა.

Adoptio მაგისტრატების ნებართვით დაიშვებოდა და, სხვის ხელისუფლებაში მყოფი პირის, ერთი ოჯახიდან მეორეში გადასვლას გულისხმობდა. აღნიშნული პროცედურა პონტიფიკოსების მიერ დადგენილი წესების მიხედვით ტარდებოდა და მესამე პირისათვის სამმაგი მანციაპაციის პრინციპიდან მომდინარეობდა.

გ) ძველი რომის მემკვიდრეობითი სამართალი

სამართლის სუბიექტის გარდაცვალების შემდეგ, მისი ქონება მემკვიდრეობითი სამართლით რეგულირდებოდა. სამართლის ამ დარგის ძირითადი ცნებით იგულისხმებოდა პირის სიკვდილის შემდეგ (**mortis causa**), მისი სამართლებრივი ვითარების სხვა პირით (**de cuius**) მონაცვლეობა (**successio**). განასხვავებენ 1. უნივერსალურ მემკვიდრეობას (**successio per universitatem, in universum ius**), როცა წინამორბედი პირის სამართლებრივი ვითარება მთლიანად სხვა პირზე გადადიოდა და 2. სინგულარულ მემკვიდრეობას (**successio singularis, in singulas res**), როცა მემკვიდრეობის სუბიექტი იქნდა მხოლოდ იმ უფლებების ნაწილს, რომელიც მანამდე მის წინამორბედს ეკუთვნოდა.

უნივერსალურ მემკვიდრეობად (მონაცვლეობად) ითვლებოდნენ: **in manu** ცოლის ქმარი (ან მისი ოჯახის

უფროსი (*paterfamilias*), მშვილდებელი *sui iuris* (*adrogatio*-ს შედეგად) შეიღად აყვანილის მიმართ. პირის გარდაცვალების შემდეგ (*mortis causa*), უნივერსალური მემკვიდრეობა *ius honorarium*-ის საფუძველზე, *ius civile*-სა და *honorum possessio*-ის მიხედვით ხორციელდებოდა, რასაც მემკვიდრეობა (*hereditas*) ეწოდებოდა. უნივერსალური ურთიერთობა (ცივილური და პრეტორული სამართლის საფუძველზე) ხორციელდებოდა: 1. ანდერძით (*ex testamento*), 2. ანდერძის გარეშე (*ab intestato*), 3. ასევე (პრეტორული სამართლით) ანდერძის გარეშე (*honorum possessio contra tabulas*). ანდერძი იყო პირის ნების სამართლებრივად დადგენილი და საზეიმო ფორმით შედგენილი გადაწყვეტილება, რომელსაც სავალდებულო ძალა მონადერძის გარდაცვალების შემდეგ ენიჭებოდა. ანდერძის არსი მამკვიდრებლის (*de cuius*) მონაცვლის გარკვევა იყო. მამკვიდრებლის გარდაცვალების შემთხვევაში, მისი ქონება არა უბღალოდ სხვისდებოდა, არამედ ის თავის მაგივრად ასახელებდა სხვა პირს, რომელიც, მისი ამქვეყნად არყოფნისას, მას შეცვლიდა.

4) დანაშაული და სასჯელი

ძველი ათენის სისხლის სამართალი იცნობდა: 1) სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართულ დანაშაულს; 2) პირადი ინტერესების ხელმყოფ დანაშაულს. თუმცა, მათ შორის ზღვარი, ხშირად, პირობითი იყო. ორივე შემთხვევაში ბრალდება კერძო ხასიათის იყო და ან თვითონ დაზარალებული, ან დაინტერესებული მოქალაქეები აღძრავდნენ საქმეს, ბრალეულის პასუხისმგებაში მიცემის მოთხოვნით. ყველაზე მძიმე დანაშაულად სახელმწიფოს ღალატი, ხალხის მოტყუება, სახალხო კრებაზე კანონ-საწინააღმდეგო წინადადების შეტანა, ღმერთების შეურაცხყოფა, ღვთისგმობა, ათეიზმი და სატაძრო ქონების ქურდობა ითვლებოდა. გარდა ამისა, სერიოზულ დანაშაულად მიიჩნეოდა: მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, ცილისწამება, შეურაცხყოფა, შვილების მიერ მოხუცი მშობლებისადმი უპატივცემულობა, ცოლის ღალატი, ქალიშვილის მოტაცება. ეს ქმედებანი განიხილებოდა პიროვნების და სახელმწიფოს ინტერესების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულად. დანაშაულის აღნიშნულ კატეგორიასთან ახლოს იდგა ქონებრივი დანაშაული (ქურდობა, ცეცხლის წაკიდება), კერძოდ, საზოგადოებრივ ადგილებში ჩადენილი ქურდობა.

სასჯელის ხასიათი დამოკიდებული იყო ქმედების სიმძიმეზე. 1) პირადი ინტერესების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულისათვის, მიყენებული ზიანის ანაზღაურება და ჯარიმა იყო გათვალისწინებული (ჩვეულებრივ, ანაზღაურება მიყენებული ზიანის ორმაგი ოდენობით); 2) სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულისათვის – დგებოდა უშუალოდ სასჯელის საკითხი. ყველაზე მძიმე დანაშაულისათვის (ღალატი, უღმერთობა, განზრახი მკვლელობა) – პირი სიკვდილით ისჯებოდა. ფართოდ გავრცელდა ჯარიმა და ქონების კონფისკაცია. სხეულებრივი სასჯელი გამოიყენებოდა მხოლოდ მონის მიმართ. მონის პასუხისმგებლობა უფრო მძიმე იყო, ვიდრე თავისუფალი ადამიანისა. ფართოდ გავრცელდა ატიმია – უპატივცემლობა, ღირსებისა და პატივის აყრა, რომელიც ბრალდებულისათვის (განსახსნელისათვის) პოლიტიკური უფლების აყრას გულისხმობდა (პირი კარგავდა უფლებას მონაწილეობა მიეღო სახალხო კრების მუშაობაში და დაეკავებინა სახელმწიფო თანამდებობა). პოლიტიკური დანაშაულის ჩადენაში ცრუ მბრალდებელი (დამსმენი) – სიკოფანტი მართლმსაჯულებას გადაეცემოდა.

თავი III. ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები დასავლეთ ევროპის ქვეყნებსა და რუსეთის ტერიტორიაზე

§1. ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოებრიობისა და სამართალგანვითარების ზოგადი დახასიათება

ძველი რომის იმპერიის უზარმაზარ ტერიტორიაზე მიმოვანტვლი იყო ბარბაროსული ტომების: გუთების, ფრანკების, ბურგუნდელების, საქსონების, ბავარიელების, ალემანების, ანგლო-საქსების საკმაოდ ვრცელი ტომთა კავშირები. რომაელები სულ უფრო ხშირად იყენებდნენ გერმანელებს დაქირავებულ ჯარისკაცებად და მათ საკუთარ საზღვრებშიც ასახლებდნენ. V საუკუნეში რომაელი მაგისტრატების უმაღლესი წოდებები ხშირად ბარბაროსთა ბელადებს ენიჭებოდათ და ისინი რომის არმიის მხედართმთავრებიც ხდებოდნენ. საიმპერატორო ხელისუფლების დაქვეითებამ, რომაული მმართველობის მზარდმა არაპოპულარობამ, რომის მოკავშირე – ბარბაროსს მეფეებს ხელი შეუწყო საკუთარი უფლებამოსილებების გაფართოებასა და მათი პოლიტიკური პრეტენზიების დაკმაყოფილებისათვის. იმპერატორის დავალების მომიჯნავეებით, ისინი ითვისებდნენ მთელ ძალაუფლებას, ადგილობრივი მოსახლეობიდან კრეფდნენ გადასახადებს და ადასრულებდნენ მართლმსაჯულებას. დასავლეთ ევროპის საზოგადოების ისტორიაში განსაკუთრებული როლი შეასრულეს სალიკურმა

ფრანკებმა (ზღვისპირა ხალხმა), რომლებიც იმ გერმანულ ტომთა კავშირში შედიოდნენ, რომელიც III საუკუნეში გალიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ საზღვარზე, რომის იმპერიის პროვინციაში შეიქმნა. სალიკური ფრანკები, ბელადი **ხლოდივიგის** მეთაურობით, გალიაში წარმატებული ომების შედეგად, ზოგჯერ რომაელებთან კავშირში, ზოგჯერ კი მათთან დაპირისპირებით, ფართო სამეფოს ჰქმნიან, რომელიც 510 წლიდან მდ. რაინის შუა წელიდან, პირინეების ნახევარ-კუნძულამდე ტერიტორიას მოიცავდა. ხლოდივიგი კი, რომის იმპერატორის წარმომადგენლის თანამდებობაზე განმტკიცების შემდეგ, არა მარტო ტომობრივი, არამედ ერთიანი ტერიტორიული სახელმწიფოს მბრძანებელი ხდება. მან საკუთარი კანონების კარნახისა და ადგილობრივი მოსახლეობიდან დაგასახადების აკრეფის უფლებამოსილება მოიპოვა. გალია კი, ჯერ კიდევ დიდხანს რჩებოდა აღმოსავლეთ რომის (ბიზანტიის) იმპერიის ჩრდილქვეშ. მხოლოდ VIII საუკუნეში ფრანკთა მეფეს – **შარლ დიდს** მიენიჭა რომის იმპერატორის ტიტული. რომის იმპერიისა და რომის კათოლიკური ეკლესიის გავლენით, გალია, გეოგრაფიული დაქუცმაცებულობის მიუხედავად, საუკუნეების განმავლობაში მაინც ინარჩუნებდა თავისებურ ერთიანობას და, ხანგრძლივი ევოლუციური პროცესის განმავლობაში, იმ ფრანკონიაში გადაიქცა, რომელიც მომავალი საფრანგეთისა და გერმანიის, აგრეთვე დასავლური ქრისტიანული ცივილიზაციის ტერიტორიულ პირველსაწყისად იქცა.

§2. შუა საუკუნეების საზოგადოებისა და ფრანკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბება

1) საზოგადოებრივი წყობა

ფრანკების მიერ წარმოებულმა დაპყრობითმა ომებმა, დაანქარეს ფრანკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბების პროცესი. ფრანკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბების სიდრმისეული მიზეზები იძირებოდა ფრანკთა თავისუფალი თემის რღვევასა და სოციალურ დიფერენცირებაში, რაც ჯერ კიდევ ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში მოხდა. **ფრანკთა სახელმწიფო იყო ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდის სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, ადრეული ტიპის მონარქია.** ის ჩამოყალიბდა, გვაროვნული წყობილებიდან სოციალურ ანტაგონიზმზე დამყარებული საზოგადოებისაქენ, გარდამავალ პერიოდში და მან საკუთარ განვითარებაში გვერდი აუარა ძველი სამყაროს პერიოდს. ამ საზოგადოებას ახასიათებდა: 1) **მეურნეობის მრავალდარგობრიობა (ძველი სამყაროს – გვაროვნულ-თემობრივი, აგრეთვე შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი მეურნეობა); 2) შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი, საზოგადოების ანტაგონისტური ფენების შექმნის პროცესის დაუსრულებლობა.** ამის გამო, ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, საკუთარ თავში, ჯერ კიდევ ასახავდა საზოგადოების ძველი, გვაროვნული ორგანიზაციის (ტომობრივი ორგანიზაციის) დაწესებულებების ანაბეჭდს.

ფრანკთა სახელმწიფოებრიობამ, თავისი განვითარების მანძილზე, ორი ძირითადი პერიოდი განვლო: 1) **ქრ. შობის V საუკუნის ბოლოდან VII საუკუნემდე და 2) VIII საუკუნის შუა ხანებიდან IX საუკუნემდე.** ამ პერიოდის გამყოფი ზღვარი არა მხოლოდ მმართველი დინასტიების შეცვლით ხასიათდებოდა (**მეროვინგების ადგილს კაროლინგები იკავებენ**). ის ფრანკთა საზოგადოების ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური გარდაქმნის დასაწყისად იქცა, რომლის მანძილზე ყალიბდებოდა თვით ფრანგული შუასაუკუნეობრივი სახელმწიფო, სენიორალური მონარქიის ფორმით. მეორე პერიოდში, ძირითადად, დასრულდა მსხვილი საბატონო მიწის საკუთრების შექმნა, საზოგადოების ორი ძირითადი ანტაგონისტური ფენის ჩამოყალიბება: 1) **კარჩაკეტილი, იერარქიულად ურთიერთდაქვემდებარებული, ვასალურ-ლენური ბორკილებით შეკავშირებული, გაბატონებული სოციალური ფენა და 2) მათ მიერ ექსპლუატირებული, დამოკიდებული გლეხობა.** შედარებით ცენტრალიზებული სახელმწიფოს ადგილს იკავებს ე.წ. **შუა საუკუნეების პოლიტიკური და სახელმწიფოებრივი დაქუცმაცებულობის პერიოდი.**

V-VI საუკუნეებში ფრანკებში შენარჩუნებული იყო ტომობრივი კავშირები; თვით ფრანკებს შორის ექსპლუატაციის ურთიერთობები არ იყო სათანადოდ განვითარებული; მცირერიცხოვანი იყო ფრანკების მსახურეული არისტოკრატია, რომელიც გაბატონებულ მმართველ ზედა ფენად ჩამოყალიბდა მხოლოდ ხლოდივიგის სამხედრო ლაშქრობების შედეგად. ყველაზე ნათლად, სოციალური ანტაგონიზმი, ფრანკების ადრეპოლიტიკურ საზოგადოებაში, როგორც ამას **სალიკური სამართალი (V საუკუნეში შექმნილი, ფრანკთა სამართლის ძველი)** ასახავდა, მონათა მდგომარეობაში იყო გამოხატული. თუმცა, მონის შრომამ ფართო გავრცელება ვერ მოიპოვა. მონა, თავისუფალი მეთემე – ფრანკისგან განსხვავებით, ნივთი იყო. მისი მოპარვა პირუტყვის ქურდობასთან იყო გათანაბრებული. მონისა და თავისუფალი პირის ქორწინება, ამ უკანასკნელის მიერ, თავისუფლების დაკარგვას იწვევდა.

სალიკური სამართალი მიუთითებდა იმის შესახებ, რომ ფრანკებთან უკვე სხვა სოციალური ჯგუფები არსებობდა: 1) **მსახურეული არისტოკრატია; 2) თავისუფალი ფრანკი – მეთემე; 3) ნახევრად-თავისუფალი – ლიტები.** მათ შორის განსხვავება არა იმდენად ეკონომიკურ, რამდენადაც სოციალურ-სამართლებრივ სტატუსში მდგომარეობდა. ეს ორი სტატუსი, უმთავრესად, დაკავშირებული იყო პირის წარმომავლობასა და სამართლებრივ მდგომარეობასთან. ფრანკების სამართლებრივ განსხვავებებზე

დიდ გაგლენას ახდენდა სამხედრო სამსახურისადმი კუთვნილების, სამხედრო დრუჟინაში მსახურის, ჩამოყალიბების პროცესში მეოფი, სახელმწიფო აპარატისადმი დამოკიდებულების ფაქტორი. ეს განსხვავებები ყველაზე მეკეთრად ფულადი ანაზღაურების სისტემაში გამოიხატებოდა, რაც ცალკეულ პირთა სიცოცხლის, ქონებისა და უფლებების დაცვას ემსახურებოდა.

მონების გარდა, ფრანკებში არსებობდა პირთა განსაკუთრებული კატეგორია – **ნახევრადთავისუფალი ლიტები**, რომელთა სიცოცხლე შეფასებული იყო თავისუფალი ფრანკის სიცოცხლის ნახევარ ფასად, ანუ **100 სოლიდად**. ლიტი იყო ფრანკთა თემის არასრულუფლებიანი მცხოვრები, რომელიც, საკუთარი ბატონისადმი, პირად და მატერიალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. ლიტებს შეეძლოთ სახელშეკრულებო ურთიერთობების დამყარება, სასამართლოში საკუთარი ინტერესების დაცვა, საკუთარ ბატონთან ერთად სამხედრო ლაშქრობებში მონაწილეობა. ლიტი, მონის მსგავსად, თავისუფლებასაც მოიპოვებდა, თუმცა ქონების მებატონისათვის დატოვების პირობით. ფრანკების სამართალი მოწმობდა ფრანკულ საზოგადოებაში ქონებრივი დიფერენცირების შესახებ. სალიკურ სამართალში საუბარია მებატონის მოსამსახურეებსა ან, მემამულის დომენში მომსახურე, მონებზე. თუმცა, სალიკური სამართალი მოწმობს სათემო მიწების სიმტკიცეზე, იმ მინდვრებზე, საძოვრებზე, ყამირ მიწებზე, რომლებიც სათემო საკუთრებაში რჩებოდნენ, მეთემე გლეხების თანაბარ უფლებებზე, სათემო მიწათმფლობელობის მიმართ. სალიკური სამართალი არ შეიცავს მიწაზე კერძო საკუთრების აბსტრაქტულ ცნებას. ის მხოლოდ აფიქსირებს ალოდის ჩამოყალიბებას და გულისხმობს მის მემკვიდრეობით გადაცემას, მამრობითი სქესის მემკვიდრისათვის. ალოდი იყო გასხვისებადი, თავისუფალ ფრანკებში, მემკვიდრეობით გადაცემადი მიწათმფლობელობა, რომელიც მიწაზე სათემო საკუთრების დაშლის პროცესში ჩამოყალიბდა. ალოდი საფუძვლად ედო: 1) მებატონეთა მემამულური მიწათმფლობელობის ჩამოყალიბებას და 2) მებატონისაგან დამოკიდებული, გლეხების მიერ მიწის პყრობას. ფრანკებში, საზოგადოების პოლიტიზაცია, განსაკუთრებით გამწვავდა და დაჩქარდა VI-VII საუკუნეების დაპყრობითი ომების პროცესში, როცა ფრანკი მეფეების, მსახურეული არისტოკრატისა და სამეფო რაზმის წევრების ხელში გადავიდა, ჩრდილოეთ გალიაში განლაგებული, პროვინციების დიდი ნაწილი. მსახურეულმა არისტოკრატამ, რომელიც, სხვადასხვა ფორმით, მეფისგან გასალურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა, ხელთ იგდო დაპყრობილი მიწების განკარგვის უფლება და ის მიწის, პირუტყვის, მონებისა და კოლონების მსხვილ მესაკუთრედ გადაიქცა. არისტოკრატის ეს კატეგორია ნაწილობრივ, მრავლდებოდა ფრანკი მეფეების სამსახურში ჩადგარი, გაღურ-რომაული არისტოკრატის ხარჯზე. ფრანკთა თემური ჩვეულებების და გაღურ-რომაული კერძომესაკუთრული (გვიანრომაული) წესების დაპირისპირება, ძალზედ განსხვავებული საზოგადოებრივი წყობის თანაარსებობა ხელს უწყობდა სოციალური ანტაგონიზმის განვითარებას. უკვე VII საუკუნის შუა ხანებში, ჩრდილოეთ გალიაში ყალიბდება საბატონო მამული, მისთვის დამახასიათებელი, მიწის ორ ნაწილად დაყოფის წესით: **1) საბატონო (დომენი) მიწა და 2) საგლეხო (პყრობა) ნაკვეთი**. “რიგითი, თავისუფალი” ფრანკების დიფერენცირება დაჩქარდა გალიის დაპყრობის პერიოდში, რადგან, ამ დროს, სათემო ზედაფენა წვრილ მემამულედ იქცა, სათემო მიწების მითვისების გზით.

სამხრეთ გალიაში VI-VII საუკუნეებში, ბატონყმობის დამკვიდრების პროცესი არ იყო ისეთი მასშტაბური, როგორც ჩრდილოეთ გალიაში. ამ დროს სამხრეთში ფრანკთა კოლონიზაცია უმნიშვნელო იყო და შენარჩუნდა გაღურ-რომაული დიდკაცობის ვრცელი სამფლობელოები, სადაც კვლავ გამოიყენებოდა მონათა შრომა; თუმცა, დრმა სოციალური ძვრები აქაც შეინიშნებოდა, განსაკუთრებით მსხვილი საეკლესიო მიწათმფლობელობის ზრდის ხარჯზე. V-VI საუკუნეებში, დასავლეთ ევროპაში იმძლავრა ქრისტიანული ეკლესიის იდეოლოგიურმა შემოტევამ. ათეულობით ახლადშექმნილი მონასტრების მსახურნი გამოდიოდნენ ადამიანთა ჩაგვრის გმობის, დავრდომილთა და უმწეოთა მიმართ, დახმარების გაწევის, სხვა ზნეობრივი ფასეულობების ქადაგებით. საეკლესიო მიწათმფლობელობა განსაკუთრებით გაფართოვდა მას შემდეგ, რაც ხლოდვიგმა ეკლესიას მიწის დიდი მამულები გამოუყო. ეკლესიის მზარდი იდეოლოგიური და ეკონომიკური როლი, არდე თუ გვიან, მაინც აისახებოდა მის სახელისუფლო პრეტენზიებზე. თუმცა, ამ პერიოდში ეკლესია ჯერ კიდევ არ იყო პოლიტიკური წარმონაქმნი, მას არ ჰქონდა ერთიანი ორგანიზაცია, ის არ წარმოადგენდა ადამიანთა სულიერ ერთობას, რომლის სათავეში ეპისკოპოსები იდგნენ, ხოლო ეკლესიის მამამთავრად რომის ეპისკოპოსი გამოდიოდა, რომელსაც, მოგვიანებით, რომის პაპის ტიტული ებოძა. ეკლესიის საქმიანობაში, “ქრისტეს ნაცვლების” სახით, სულ უფრო ხშირად ერევიან მეფეები, რომლებიც საკუთარი, ძალზედ არასტაბილური ძალაუფლების განმტკიცების მიზნით, ეპისკოპოსებად მათთან დაახლოებულ პირებს ნიშნავენ, იწვევენ საეკლესიო კრებებსა და თავმჯდომარეობენ მათზე, თანაც არც ღვთისმეტყველების საკითხებზე მსჯელობასა და სიტყვით გამოსვლას ერიდებიან. 511 წელს ხლოდვიგმა მოიწვია **ორლეანის საეკლესიო კრება**, რომელმაც დაადგინა, რომ არც ერთი საერო პირი არ დაისმებოდა საეკლესიო ჩინოსნად, მეფის თანხმობის გარეშე. მომდევნო, 519 წლის **ორლეანის საეკლესიო კრებამ**, მეფეს განუმტკიცა უფლება, გაეკონტროლებინა ეპისკოპოსთა დანიშვნის წესი. სწორედ ამ დროს მოხდა საერო და სასულიერო ხელისუფლებათა მეკეთრი დაახლოება და ზოგჯერ ურთიერთგადაჯახვაც: ეპისკოპოსები და სხვა საეკლესიო პირები მონაწილეობას იღებდნენ სამთავრობო ორგანოებში, ხოლო ადგილებზე – სამოქალაქო ადმინისტრაციას ეპარქიის მმართველნი ახორციელებდნენ. თვით ეპისკოპოსები, რომლებიც დაეუფლენ მსხვილ საეკლესიო ქონებას, სულ

უფრო მაღალ ადგილს იკავებენ არისტოკრატის იერარქიულ კიბეზე, რასაც დიდად უწყობდა ხელს, მღვდელმსახურთა და საერო პირთა შორის დაშვებული, ქორწინება. ბატონყმური ურთიერთობების სწრაფი განვითარება განსაკუთრებით VII-IX საუკუნეებში აღინიშნება. ამ პერიოდში, ფრანკთა საზოგადოებაში მოხდა ე.წ. აგრარული გადატრიალება – **სეკულარიზაცია**, რომელმაც დაამკვიდრა მსხვილი საბატონო მიწის საკუთრება, დააკარგინა მეთემე-გლეხებს მიწა და თავისუფლება, ხელი შეუწყო მსხვილი მემამულეების ძალაუფლების განმტკიცებას. ამას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა: 1) VI-VII სს. დაწყებული, მსხვილი მიწათმფლობელობის შექმნის პროცესი, რომელსაც მუდმივად თან სდევდა მსხვილ მემამულეთა შორის ბრძოლა და დაპირისპირება, ნათლად გამოხატავდა **მეროვინგების დინასტიის მეფეთა სისუსტეს**. სამეფოს თითქმის ყველა კუთხეში გახშირდა ადგილობრივ წარჩინებულთა დაუმორჩილებლობა ან მოსახლეობის პროტესტი, გაზრდილი გადასახადების გამო. გარდა ამისა, VII საუკუნის ბოლოს ფრანკებმა დაკარგეს, მდ. ლუარასა და მდ. რაინს შორის მდებარე მიწები; 2) ქვეყნის ერთიანობის შესანარჩუნებლად, ფრანკთა მეფეებმა მიმართეს საეკლესიო კრების მომწვევის ხერხს. **კრება 614 წელს პარიზში ჩატარდა. მან მიიღო ცნობილი ედიქტი, რომელიც კრძალავდა: ყველა სახის ამბოხსა და შეთქმულებას, მეფისადმი დაუმორჩილებლობას, მოხელეთა მხრიდან ხელისუფლების ბოროტად გამოყენებას ან გადამტეხებას, მათ მიერ ადგილებზე გადასახადების აკრეფის დროს; თუმცა, კრება ადგენდა სამოქალაქო მოსამართლეთა და გადასახადების ამკრეფთა უფლებამოსილების შეზღუდვას საეკლესიო მიწებში, რითაც საფუძველს ჰქმნიდა ეკლესიის იმუნიტეტისათვის; ეპისკოპოსები, კრების გადაწყვეტილებით, მომავალში, “სასულიერო პირებისა და ხალხის მიერ” აირჩეოდნენ, ხოლო მეფეს უნარჩუნდებოდა მხოლოდ კრების გადაწყვეტილების მოწონების უფლება.** 3) ფრანკთა მეფეების ხელისუფლების შესუსტება გამოწვეული იყო მათი მიწის რესურსების მკვეთრი შემცირებით. მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოხდებოდა მეფის ხელისუფლების განმტკიცება და ფრანკთა სახელმწიფოს ცენტრალიზაცია, თუ: **მეფე გასცემდა ახალ მიწებს, წყალობის სახით; ახალ უფლებებს მიანიჭებდა მემამულეებს; დაადგენდა ახალ სენიორალურ – გასალურ კავშირებს. სწორედ ამ პოლიტიკის განხორციელება დაიწყო კაროლინგების დინასტიის ფრანკთა მეფეებმა 751 წლიდან.**

2) შარლ მარტელის (ურო) რეფორმა

მეროვინგების მაიორდომმა შარლ მარტელმა (715-741წწ.) საკუთარი საქმიანობა დაიწყო ქვეყანაში შინაარეულობის ჩახშობით, პოლიტიკური მოწინააღმდეგეების მიწების კონფისკაციითა და საეკლესიო მიწების ნაწილობრივი სეკულარიზაციით (საერო ხელისუფლებისათვის გადაცემა). ამავდროულად, მან ისარგებლა მეფის უფლებით და საკუთარ მომხრეებს დააკავებინა უმაღლესი საეკლესიო თანამდებობები. ამგვარად შექმნილი მიწის ფონდის ხარჯზე, ახალ არისტოკრატias დაურიგდა ნაწყალობევი მიწის ნაკვეთები სამუდამო (სამიდღემშიო) პირობით მფლობელობაში, ანუ ე.წ. ბენეფიციუმი (**beneficium** – წყალობა, ქველმოქმედება). ბენეფიციარის მთავარ მოვალეობად მეფის სასარგებლოდ სამხედრო ან სხვა სამსახურის გაწევა იყო. მიწას იკავებდა ის წარჩინებული, ვისაც შეეძლო მეფის სასარგებლოდ სამსახური და მისთვის ჯარის გამოყვანა საკუთარი სამფლობელოდან. სამსახურზე უარის თქმა ან მეფის ღალატი იწვევდა ნაწყალობევის ჩამორთმევას. ბენეფიციარს მიწა გადაეცემოდა მასხედ მცხოვრები დამოკიდებული გლეხებითურთ, რომლებიც მის სასარგებლოდ ბეგარას და ღალას იხდიდნენ. სხვა მსხვილმა მიწათმფლობელებმაც, საკუთარი, შედარებით წვრილი წარჩინებულების მიმართაც, დააწესეს მსგავსი ხასიათის წყალობის ფორმები, რამაც ხელი შეუწყო მსხვილ და წვრილ არისტოკრატias შორის სუბერენულ-ვასალური ურთიერთობების ჩამოყალიბებას. საბატონო მიწათმფლობელობის გაფართოებას VIII საუკუნეში დიდად შეუწყო ხელი აქტიურმა დაპყრობითმა ომებმა და მათ შედეგად ფრანკების კოლონიზაციის ახალმა ტალღამ. თანაც, თუ VI-VII საუკუნეებში ფრანკთა კოლონიზაციაში მონაწილეობდა მხოლოდ ფრანკთა საზოგადოების ზედაფენა, VII-IX საუკუნეებში კოლონიზაციის პროცესში, ძირითადად, ჩართული იყო მდიდარი მეალოდეები (**ალოდი** – ძვ. გერმანული, შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში თავისუფლად განსაკარგავი მიწათმფლობელობა, ინდივიდუალური, საოჯახო საკუთრება), რომელთა ხარჯზე ხდებოდა ცხენოსანი რაინდების ფენის სწრაფი ზრდა.

VIII საუკუნის შუა ხანებიდან იწყება ის პერიოდი, რომელიც წინ უსწრებდა ფრანკთა საზოგადოების დიფერენცირებას მებატონე-მიწათმფლობელთა და მათზე დამოკიდებული გლეხების ფენებად; ამავდროულად, ფართოდ გაერცვლა მფარველობის ურთიერთობების, ბატონობა-მორჩილების იმ წესების გამოყენება, რომლებიც, განსაკუთრებული სახის, ხელშეკრულებების დადებას ეფუძნებოდა:

1) **კომენდაცია** – შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში გლეხებსა და ეკლესია-მონასტრებს შორის დადებული მფარველობის განსაკუთრებული ხელშეკრულება, რითაც გლეხები ეკლესიის მფარველობაში გადადიოდნენ საკუთარი მიწის ნაკვეთებით;

2) **პრეკარიუმი** – შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში ხელშეკრულება, რომელიც დაიდებოდა მებატონესა და გლეხს შორის და გულისხმობდა მებატონის მიერ გლეხისათვის პირობით მფლობელობაში მიწის ნაკვეთის გადაცემას იმის საფასურად, რომ გლეხი მებატონის მფარველობაში

შევიდოდა და მის სასარგებლოდ მთელ რიგ გადასახადებსა და ვალდებულებებს იკისრებდა;

3) თვითდაკაბალება – გლეხების მიერ პირდაპირ მეზატონის მორჩილებაში გადასვლა, მიწის ნაკვეთების დროებით მფლობელობაში მიღებისა და ბატონის სასარგებლოდ გადასახადების გადახდის საფასურად. ამ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ ყოფილი მონები და ნახევრადთავისუფალი ლიტები. მფარველობის ურთიერთობების განვითარებაზე დიდი გავლენა იქონია ძველრომაულმა კლიენტურამ, პატრონატის ინსტიტუტმა.

მფარველობისა და პატრონატის ურთიერთობების განვითარება ფრანკებში იმით იყო გამოწვეული, რომ დაიმსხვრა ძველი საგვარეულო კავშირები, შეუძლებელი გახდა დამოუკიდებლად წვრილი მიწათმფლობელობის და წვრილი საგლეხო მეურნეობის რენტაბელური განვითარება, რასაც კიდევ უფრო ათუფლებდა, არისტოკრატებს შორის გახშირებული, მძარცველობითი ომები. მფარველობა იწვევდა, მიწათმფლობელი მაგნატის მიმართ, გლეხების პირადი და ქონებრივი დამოკიდებულების დამყარებას, რადგან გლეხები მას გადასცემდნენ მათ მიწის ნაკვეთებზე საკუთრების უფლებას, ხოლო ამ მიწის ნაკვეთებს პირობით მფლობელობაში უკანვე იბრუნებდნენ, თუმცა პირობად ითვლებოდა მძიმე გადასახადებისა გამოღება და ბეგარის შესრულება მეზატონის სასარგებლოდ. დასავლეთ ევროპაში საბატონო ურთიერთობების დამყარებას და მსხვილი მიწათმფლობელების მხრიდან გლეხების დამორჩილებას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ქრისტიანულმა ეკლესიამ, რომელიც უკვე მიწის უმსხვილეს მესაკუთრედ გადაიქცა. ეკლესიის გაბატონებული მდგომარეობის ბურჯად დიდი მონასტრები იქცნენ, ხოლო საერო არისტოკრატის ბატონობას გრანდიოზული ციხე-დარბაზები უზრუნველყოფდნენ. სწორედ მონასტრები და ციხე-სიმაგრეები იქცნენ სამამულო ცენტრებად, სადაც იკრიბებოდა რენტა გლეხებიდან და მეზატონე საკუთარ ძალაუფლებას ახორციელებდა დაჟმევებულ მოსახლეობაზე.

1. კომენდაციის ხელშეკრულება (მფარველობა), უპირველეს ყოვლისა, გაფორმდა ეკლესიასა და გლეხის ურთიერთობებში. კომენდაცია ყოველთვის როდი იყო დაკავშირებული კომენდირებულის მიერ თავისუფლებისა და, მიწის ნაკვეთებზე საკუთრების უფლების დაკარგვასთან, როგორც ამას თვითდაკაბალების ხელშეკრულების დროს ჰქონდა ადგილი. თუმცა, თუ თავისუფალი გლეხი ერთხელ მაინც აღმოჩნდებოდა ასეთი მფარველობის ქვეშ, ის თანდათანობით კარგავდა პირად თავისუფლებას და, რამდენიმე თაობის შემდეგ მაინც, ყმა-გლეხების კატეგორიაში გადადიოდა.

2. პრეკარიუმის ხელშეკრულება უშუალოდ მიწის გადაცემასთან იყო დაკავშირებული. ეს ხელშეკრულება იწვევდა მიწის პირობით პყრობას, რომელიც გლეხს დროებით სარგებლობაში გადაეცემოდა. პრეკარისტს, მსხვილი მიწათმფლობელის სასარგებლოდ, ევალდებოდა ამა თუ იმ ვალდებულების შესრულება (ბატონის მიწოდებაში შრომა, მისთვის მოსავლის ნაწილის გადაცემა). პრეკარისტების სახით ყალიბდებოდა, ყოფილი თავისუფალი მეთემე-ალოდისტიკისაგან, დამოკიდებულ გლეხებად გადაქცეული მოსახლეობის გარდამავალი ფენა. პრეკარიუმის სამი ფორმა არსებობდა:

1) precaria data („მოცემული პრეკარიუმი“) – მიწის იჯარის თავისებური ფორმა, რომლის საფუძველზე უმიწო ან მცირემიწიანი გლეხი დროებით სარგებლობაში მიწის ნაკვეთს იღებდა;

2) precaria remuneratoria („ანაზღაურებული პრეკარიუმი“) ხელშეკრულების ძალით, პრეკარისტი, თავდაპირველად, მიწათმფლობელს საკუთარ მიწის ნაკვეთს გადასცემდა საკუთრებაში, ხოლო შემდეგ – მფლობელობის უფლებით, უკან იბრუნებდა. პრეკარიუმის ეს ნაირსახეობა, როგორც წესი, წარმოიქმნებოდა მიწის დაგირავების შედეგად, ვალის უზრუნველყოფის მიზნით;

3) precaria oblata („ნაწილური პრეკარიუმი“) ხელშეკრულებით, პრეკარისტი მეზატონის (მიწათმფლობელის) პირდაპირი ზეწოლით, რომელიც მიწათმფლობელისაგან ეკონომიკურ დამოკიდებულებაში იყო ჩაყვარებული, ჯერ გადასცემდა ბატონს საკუთარ მიწის ნაკვეთს, შემდეგ ბატონისგან უკან იღებდა თავის ნაკვეთსა და მიწის დამატებით ნაკვეთსაც, თუმცა – დროებით პყრობაში. პრეკარიუმის მფლობელს მესამე პირების მიმართ, თუმცა არა მიწათმფლობელისა, ჰქონდა სასამართლო დაცვის უფლება. პრეკარიუმს მეზატონე ნებისმიერ დროს უკანვე დაიბრუნებდა. იმის მიხედვით, თუ რამდენად სწრაფად იბრუნებოდა მაგნატისაგან დამოკიდებული ხალხის (პრეკარისტების, კომენდირებულთა) რაოდენობა, ფართოვდებოდა მეზატონეთა ხელისუფლებაც დაჟმევებულების მიმართ. სახელმწიფო კი ყოველნაირად აფართოვებდა და განამტკიცებდა ამ ძალაუფლებას. 787 წლის კაპიტულარით აიკრძალა რომელიმე ადამიანის მფარველობაში მიღება, თუ ის საკუთარი სენიორის ნებართვის გარეშე დატოვებდა მის მამულს. თანდათანობით, ვასალური კავშირები შეეხო თავისუფალი მოსახლეობის ყველა ფენას. 808 წლიდან მათ მოეთხოვებოდა ომში წასვლა საკუთარი სენიორის სარდლობით. გვიანდელი „ბარბაროსული სამართლის“ ძეგლები მოწმობენ, ბარბაროსულ საზოგადოებაში მომხდარი, სხვა სოციალური ცვლილებების და მათ შორის ბატონ-ყმური ურთიერთობების ჩამოყალიბების შესახებ. აღემატა და ბავარიელთა სამართალში (VIII ს-ში) სულ უფრო ხშირად არის კოლონის შესახებ საუბარი. კოლონი – მიწის მონა, ცნობილი იყო რომის სამართლისთვისაც, რომელიც მას ართმევდა სამეურნეო დამოუკიდებლობას, დამოუკიდებლად ხელშეკრულებების დადებისა და საბუთების ხელმოწერის უფლებას. ვესთგუთებმა V-VI საუკუნეებში გადაიღეს ეს აკრძალვები. თუმცა, ოსტგუთები არ ცნობდნენ ამ აკრძალვებს. წარმოიშვა კოლონატის ახალი საბატონო ფორმა, რომელიც მას უწინდელისაგან იმით განასხვავებდა, რომ კოლონად შეიძლებოდა ქცეულიყო არა მხოლოდ მონა

ან უმიწო მოიჯარე, არამედ თავისუფალი გლეხიც. აღემანთა სამართლით (22,3), კოლონი დამოუკიდებლად უძღვებოდა მეურნეობას, თუმცა ეკლესიას ნატურით უხდიდა გამოსაღებს, ხოლო კვირაში სამი დღის განმავლობაში – ასრულებდა ბეგარას. შეიცვალა მონათა სამართლებრივი სტატუსიც. შესუსტდა თავისუფალი პირის მონებთან ქორწინების მკაცრი აკრძალვა. თუ სალიკური სამართალი თავისუფალ ქალს, მონასთან ქორწინების გამო, დაუსჯელად, სიკვდილს უქადდა, აღემანთა სამართლით – ასეთი ქალი თავისუფლდებოდა „მონა ქალის მოსამსახურე“ სტატუსისაგან. და ბოლოს, IX საუკუნეში მსხვილმა ბენეფიციარებმა შესძლეს საკუთარი ბენეფიციუმის, მამიდან უფროსი ვაჟისათვის მემკვიდრეობით გადაცემის უფლების მოპოვება, ანუ ბენეფიციუმის ადგილს ფეოდი იკავებს.

3) სახელმწიფო წყობილება

ფრანკების სახელმწიფო აპარატის ჩამოყალიბება – ევოლუციის პროცესში შესაძლებელია სამი მიმართულების გამოყოფა: 1) სახელმწიფოებრიობის განვითარების ადრეულ ეტაპზე (V-VII საუკუნეები), მოხდა ტომობრივი სახელისუფლო ორგანოების ახალი საჯარო ხელისუფლების – საკუთრივ სახელმწიფო ორგანოებში გარდაქმნა; 2) განისაზღვრებოდა ვოტჩინური მმართველობის ორგანოთა განვითარებით, ანუ სახელმწიფოს მართვა-გამგეობა ხდებოდა მეფის სასახლიდან, რომელიც იყო ქვეყნის უმთავრესი პოლიტიკური ცენტრი; 3) დაკავშირებული იყო ფრანკთა მონარქების სახელმწიფო ხელისუფლების თანდათანობით გარდაქმნასთან მეფე-სენიორების „კერძო“ ხელისუფლებაში. რაც, თავისთავად, სენიორალური მონარქიის ჩამოყალიბებას ნიშნავდა, და რასაც სრული მოცულობით ჩაეყარა საფუძველი ფრანკთა საზოგადოების განვითარების დასკვნით ეტაპზე (VIII-IX საუკუნეები). გალიის დაპყრობა მძლავრი იმპულსი აღმოჩნდა ფრანკებში ახალი სახელმწიფო აპარატის შექმნისათვის, ვინაიდან ის მოითხოვდა დაპყრობილი ოლქების მმართველობის ორგანიზებასა და მათ დაცვას. Xლოდვიგი ფრანკთა ის პირველი მეფე იყო, რომელმაც დაამკვიდრა ერთპიროვნული მმართველის განსაკუთრებული მდგომარეობა. უბრალო სამხედრო ბელადიდან ხლოდვიგი მონარქად იქცა და ამ სტატუსს ის ყველა ხერხებითა და საშუალებებით განიმტკიცებდა: ემბკობით, ვერაგობით, თანამოძმეთა განადგურებით, სხვა ტომების ბელადთა ამოუღებელი. ხლოდვიგის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური აქცია ქრისტიანობის მიღება იყო, რომელმაც საბოლოოდ განამტკიცა ფრანკთა სახელმწიფოს პოზიციები, რადგან მას მხარს რომაულ-გალური ეკლესია უჭერდა. ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ეკლესია სამეფო ხელისუფლების განმტკიცების მძლავრ ფაქტორად იქცა. გალური ელიტის ქრისტიანობაში მოქცევამ მნიშვნელოვანი ისტორიული ფაქტორის როლი შეასრულა გალიის გაერთიანებისა და განსაკუთრებული რეგიონალური შუასაუკუნეებრივ-ქრისტიანული, დასავლეთევროპული (რომაულ-გერმანული) ცივილიზაციის შექმნაში. გალურ საზოგადოებაში მომხდარი სოციალურ-ეკონომიკური, რელიგიურ-პოლიტიკური, ეთნოგრაფიული ცვლილებები უშუალო გაელენას ახდენდნენ ფრანკთა იმპერიაში სახელმწიფო აპარატის სპეციფიკური ნიშნების ჩამოყალიბება-განვითარების პროცესებზე. მითუმეტეს, რომ ფრანკთა იმპერიამ VIII-IX საუკუნეებში შთანთქმა დასავლეთ ევროპის ბარბაროსული სახელმწიფოს უმრავლესობა. V საუკუნეში, ფრანკებთან, ძველი საგვარეულო თემის ადგილს იკავებს ტერიტორიული თემი (მარკა). ხოლო მასთან ერთად მოხდა ტერიტორიების დაყოფა ოლქებად (პაგები) და ასეულები. სალიკური სამართალი საუბრობდა სამეფოს მაღალი თანამდებობის პირების შესახებ: გრაფები, საცეპარონები, თუმცა, ეს ძველი საუბრობს სათემო მმართველობის ორგანოების მნიშვნელოვანი როლის შესახებ. ზოგადსათემო სახალხო კრების არსებობა ფრანკებთან უკვე აღარ არსებობდა. ის შეიცვალა ჯარის დათვალიერებით, ჯერ მარტში („მარტის მინდორი“), შემდეგ (კაროლინგების დროს) მაისში („მაისის მინდორი“). თუმცა, ადგილებზე განაგრძობდა არსებობას „ასეულის კრება“ (მალუსი), რომელსაც სასამართლო ფუნქციით აღჭურვილი ტუნგინი თავმჯდომარეობდა. რახინზურგებთან (არჩევითი მოსამართლეები) ერთად, ტუნგინი სამართლისმცოდნე იყო და თემის წარმომადგენლებიდან აირჩეოდა. სასამართლო საქმეებში თემის როლი ძალზედ დიდი იყო. თემი პასუხს აგებდა მკვლელობისთვის (მის ტერიტორიაზე); მას ევალებოდა თანამოფიცართა გამოყოფა, მოწმეობა მისი წევრის პატიოსანი სახელის შესახებ; თვით ნათესავები წარმომადგენდნენ სასამართლოში საკუთარ თანამოძმეს, მასთან ერთად იხილდნენ სისხლის ფასს (კომპოზიციას) – ვერგელდს. მეფე, უპირველეს ყოვლისა, გამოდიოდა „მშვიდობისა და სამყაროს მცველად“, როგორც თემის სასამართლო გადაწყვეტილებების აღმასრულებელი. მისი გრაფები და საცეპარონები, ძირითადად, ასრულებდნენ საპოლიციო და ფისკალურ ფუნქციებს. სალიკური სამართალი გულისხმობდა მეფის თანამდებობის პირთა დასჯას, თუ ისინი უარს იტყოდნენ თავისუფალი ადამიანის მოთხოვნათა დაკმაყოფილებასა და სამართალდამცველთა მიმართ ხელისუფლების ბოროტად გამოყენებაზე. მეფის მოთხოვნები სალიკური სამართლის მიხედვით, ეხება სახელმწიფო საქმეთა უმნიშვნელო წრეს – ჯარის შეკრებასა და სასამართლოში გამოძახებას. თუმცა, სალიკური სამართალი მოწმობს მეფის ხელისუფლების განმტკიცებაზე. თუ, თავდაპირველად, ფრანკთა მეფეების ხელისუფლება არჩევითი იყო, მოგვიანებით ის მემკვიდრეობითი გახდა. VI-VII საუკუნეებში გვიანრომაული წესების პირდაპირი

ზემოქმედების შედეგად, მეფეთა საკანონმდებლო ფუნქციები განმტკიცდა, ხოლო კაპიტულარებში, ეკლესიის გავლენით, საუბარი იყო სამეფო ხელისუფლების წმინდა ხასიათზე, მისი საკანონმდებლო უფლებამოსილებათა შეუზღუდაობის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ამ დროს ჩნდება მეფის ღალატის ცნება, რომელიც მძიმე დანაშაულის კატეგორიას მიეკუთვნებოდა. თუმცა, ამ დროს მეფე, უპირველეს ყოვლისა, მხოლოდ სამხედრო ბელადი, მხედართმთავარია, რომლის მთავარ საზრუნავს სამეფოში „წესრიგის“ დამყარება და მორჩილებიდან გამოსული დიდკაცობის დასჯა წარმოადგენს. ჩამოყალიბების პროცესში მეფე, სახელმწიფო აპარატს ახასიათებდა ამორფულობა, უფლებამოსილებათა გამიჯვნის არარსებობა, თვითდაქვემდებარებულობა და საქმისწარმოების არაორგანიზებულობა. სახელმწიფო მმართველობა თავმოყრილი იყო მეფის მსახურთა და მასთან დაახლოებული პირების ხელში. მათ შორის გამოირჩეოდა **სასახლის გრაფი, რეფერენდარი, კამერარი. სასახლის გრაფი**, ძირითადად, ასრულებდა სასამართლო ფუნქციებს, ხელმძღვანელობდა სასამართლო ორთაბრძოლებს, ზედამხედველობდა განაჩენის აღსრულებას.

რეფერენდარი (მომხსენებელი) – სამეფო ბეჭდის მცველი იყო; ის ადგენდა სამეფო დოკუმენტებს, აფორმებდა სამეფო აქტებსა და მოთხოვნებს. **კამერარი** – თვალყურს ადევნებდა სამეფო ხაზინაში შემოსავლების ჩადინებას, სამეფო სასახლის ქონების ხელშეუხებლობას.

VI-VII საუკუნეებში სამეფო სასახლის მთავარ მმართველად, ხოლო შემდეგ სამეფო ადმინისტრაციის მეთაურად **პალატის მერი ანუ მაიორდომი** იქცა, რომლის ხელისუფლება სულ უფრო განმტკიცდა, განსაკუთრებით მეფის მიერ გაუთავებელი ლაშქრობების მოწყობის შედეგად. ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოების ფორმირება ხდებოდა გვიანრომაული წესების მნიშვნელოვანი გავლენით. მეროვინგთა გრაფები მართავენ ერთეულებს რომელიც ნაცვლების მსგავსად. მათ სასამართლო, სამხედრო და საპოლიციო ფუნქციები გააჩნდათ. **კაპიტულარებში** ტუნგინი მოსამართლედ თითქმის არ მოიხსენიება. „გრაფისა“ და „მოსამართლის“ ცნება იდენტური იყო.

VII საუკუნის II ნახევარში ყალიბდება პოლიტიკური ბატონობისა და მმართველობის ახალი სისტემა, ე.წ. **„წარჩინებულთა დემოკრატია“**, რომელიც გულისხმობდა გაბატონებული ფენის უშუალო მონაწილეობას სახელმწიფოს მართვაში. იმ პერიოდში დიდ ძალაუფლებას დაეუფლა, შედარებით ადრე შექმნილი, სამეფო საბჭო, რომელიც მსახურეული არისტოკრაციისა და უმაღლესი სამღვდელოებისაგან შედგებოდა. საბჭოს თანხმობის გარეშე მეფეს ფაქტიურად არც ერთი სერიოზული გადაწყვეტილების მიღება შეეძლო. დიდკაცობა თანდათანობით დაეუფლა მმართველობის ყველა საკვანძო პოზიციებს როგორც ცენტრში, ისე ადგილებზე. სამეფო ხელიფუსლების შესუსტებასთან ერთად, დიდ დამოუკიდებლობას აღწევნ **გრაფები, პერცოგები, ეპისკოპოსები, აბატები** (მსხვილი მიწათმფლობელები), სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქციების განხორციელებისას. მათ დაიწყეს გადასახადების, ბაჟის, სასამართლო ჯარიმების მითვისება. ამა თუ იმ დონეზე შენარჩუნებული, მეფისადმი ადგილობრივი დიდკაცობის დამოკიდებულება სულ უფრო მეტად განისაზღვრება მისი პირადი ურთიერთობებით სამეფო ხელისუფლებასთან და მეფისადმი (როგორც სენიორის) ვასალური დამოკიდებულებით. VII საუკუნის შუა ხანებიდან მოყოლებული, ე.წ. „ზარმაცი მეფეების“ ზეობაში დიდკაცობამ მთლიანად დაიმორჩილა სახელმწიფოს მმართველობა და მეფეს წაართვა ეს ფუნქცია.

ეს პროცესი ორი მნიშვნელოვანი მოვლენით დაგვირგვინდა – 1) **ჯერ იყო და გაძლიერდა მაიორდომის თანამდებობის როლი და მნიშვნელობა, ხოლო შემდეგ 2) მოხდა თვით სამეფო დინასტიის შეცვლა ფრანკებში**. VII საუკუნეში მაიორდომობა ხელთ იგდო პიპინიდების დაწინაურებულმა საგვარეულომ. ერთ-ერთმა პიპინმა – შარლ მარტელმა, ფაქტიურად, მოახდინა სახელმწიფო გადართილება, რაც დაგვირგვინდა კიდევ მისი ვაჟიშვილის მიერ ხელისუფლების სათავეში მოსვლით.

4) ფრანკთა იმპერია VIII-IX საუკუნეებში

VIII საუკუნეში განხორციელებულმა აგრარულმა რეფორმამ, ხელი შეუწყო სახელმწიფოს შემდგომ ფეოდალიზაციას, იმ ადმინისტრაციული სისტემის ჩამოყალიბებას, რომელშიც მთავარი როლი ვოტჩინური მმართველობის ორგანიზებს ენიჭებოდა. მმართველობის აპარატის ახალ გარდაქმნას ხელს უწყობდა, ამ დროს ფართოდ გავრცელებული, საიმუნიტეტო სიგელების მოქმედება, რომელთა ძალით, ტერიტორია, რომელიც იმუნიტეტის მფლობელს ეკუთვნოდა, მთლიანად ან ნაწილობრივ, ამოიღებოდა სახელმწიფო მფლობელობიდან, სასამართლო, საგადასახადო და ადმინისტრაციულ საქმეთა ასპექტში. ამრიგად, ვოტჩინიკი იძენდა საკუთარ გლეხებზე პოლიტიკურ ძალაუფლებას. საიმუნიტეტო სიგელები, როგორც წესი, გლეხების, საკუთარი მებატონე – სენიორის მიმართ, პოლიტიკური დამოკიდებულების ურთიერთობებს სანქციონირებდნენ. თავისთავად, საიმუნიტეტო სისტემას უნდა გამოეწვია დაქუცმაცებულობის, ადგილობრივი სეპარატიზმის გაძლიერება. თუმცა, **შარლ დიდის დროს (768-814) ფრანკების სახელმწიფო აღწევს მაქსიმალურ სიძლიერეს და ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს. უფრო მეტიც, შარლ დიდმა 800 წელს, რომში, პაპის ხელიდან საიმპერატორო გვირგვინიც დაიდგა, რითაც მან ხაზი გაუსვა საკუთარი ხელისუფლების, რომის იმპერატორებისგან, წარმომავლობის ფაქტს და მათ, საიმპერატორო ხელისუფლებაზე მემკვიდრეობით უფლებებს.** შარლსა და მის მხარდამჭერ ეკლესიას კორონაცია იმისთვის სჭირდებოდათ, რომ, ამ პოლიტიკურ-

იდეოლოგიური ხერხის მეშვეობით, კიდევ უფრო განემტკიცებინათ სამეფო ხელისუფლება, რომის იმპერიის ატრიბუტების სახით. კორონაციამდე კარგა ხნით ადრე, შარლმა მიისაკუთრა “ქრისტიანული იმპერიის მცველის” ტიტული. 794 წელს მან ფრანკურტში მოიწვია მსოფლიო საეკლესიო კრება, რომელზედაც გამოაცხადა მნიშვნელოვანი ცვლილებების შეტანა საღვთისმეტყველო დოქტრინასა და საეკლესიო სამართალში. დწმენის სიწმინდისათვის ბრძოლის მომიზეზებით, იმპერატორი, სახელმწიფოს სხვადასხვა კუთხეებში, მისიონერებს აგზავნიდა, გამოსცემდა კაპიტულარებსა და ედიქტებს, რომლებიც სიკვდილით დასჯით ემუქრებოდნენ ყველას, ვინც შეურაცხყოფდა სამღვდელოებასა და ქრისტიანულ რწმენას. მიუხედავად შარლ დიდისა და ეკლესიის ყველა ძალისხმევისა, იმპერია მაინც ვერ იქცა ერთიან, ძლიერ ტერიტორიულ წარმონაქმნად. მატიანე მომწმობს მასში მიმდინარე ხშირი და უწყვეტი შინაომების, აჯანყებების, შეთქმულებების შესახებ. იმპერატორის პირადი ძალაუფლების (დროებით) გაძლიერებას ხელს უწყობდა, ამ დროს, გაღრმავებული გლეხთა დაჟმევების პროცესი. VIII-IX საუკუნეებში, მიწების მტაცებლური მითვისების პირობებში, იმპერატორი გამოდიოდა უზენაესი სენიორის (სუზერენის) სახით, რომელიც თვითონ განკარგავდა მიწებს, განამტკიცებდა საერო და სასულიერო მებატონეთა მიწათმფლობელობას. თუმცა, ყოველივე ეს ხდებოდა თემების ხარჯზე და, მსხვილი მიწათმფლობელების ინტერესებიდან გამომდინარე. თუ მეროვინგების ხანაში სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენი თავისუფალი მეთემე-გლეხი იყო, კაროლინგების რეალური ძალაუფლება, უკვე სულ სხვა ძალებს ეყრდნობოდა: პირდაპირ ვასალებს – ბენეფიციარებს. ეს ის პირები იყვნენ, ვინც მეფის პირადი მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა. კაროლინგების ხელისუფლება სულ უფრო სენიორალური ხდებოდა და მას, არსებითად, ასუსტებდნენ მსხვილი ადგილობრივი მბრძანებლები – გრაფები და ეპისკოპოსები. შარლ დიდის ხელში შენარჩუნებული იქნა საერთო-სახელმწიფოებრივი უფლებამოსილებების მხოლოდ გარკვეული ნაწილი, კერძოდ: “სამეფო მშვიდობის” დაცვა, სახელმწიფო საზღვრის დაცვა, ცენტრალური ხელისუფლებისა და ვოტჩინურ მბრძანებელთა მოქმედებების კოორდინირება. ფორმალურად, იმპერატორი უზენაეს აპელაციასაც ახორციელებდა. თუმცა, აქვე იყო მითითებული, რომ ყველა ქონებრივი დაგა, საბოლოო გადაწყვეტას ადგილზე პოულობს, გრაფისა და მოსამართლის მეშვეობით. ამ ფუნქციის განხორციელებას მიესადაგა მმართველობის საიმპერატორო აპარატიც: საბჭო, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ საერო და სასულიერო დიდგვარების ზედა ფენა, ყველა იმ საკითხს წყვეტდა, რომელიც “მეფისა და სამეფოს კეთილდღეობას უზრუნველყოფდა”. ეს არისტოკრატიული ორგანო უზრუნველყოფდა მეფისადმი ქვეშევრდომთა მორჩილებას. შარლ დიდის სუსტი მემკვიდრეების ზეობაში ამ ორგანომ თითქმის შეუზღუდავი უფლებამოსილებანი შეიძინა. ადგილობრივი ადმინისტრაციის სათავეში მსხვილი მიწათმფლობელები – გუბერნატორები და გრაფები იდგნენ, რომლებიც საკუთარ ხელისუფლებას ეპისკოპოსებთან იყოფდნენ. მნიშვნელოვანი იყო მარკგრაფების როლი – სასაზღვრო საგრაფოებში გამწესებული მხედართმთავრები, რომლებსაც სახელმწიფო საზღვრის დაცვა ევალებოდათ. შარლი სახელმწიფოს მართავდა არა იმპერიული ბიუროკრატიის მეშვეობით (მას სატახტო ქალაქიც კი არ ჰქონდა), არამედ, მთელს იმპერიაში მიმოფანტული, “სახელმწიფოს მოციქულთა” ადმინისტრაციულ – სასამართლო აპარატის მეშვეობით, რომლებიც მოწოდებული იყვნენ ცხოვრებაში გაეტარებინათ მეფის გადაწყვეტილებანი. “სახელმწიფოს მოციქულები” შედგებოდნენ ერთი საერო და ერთი სასულიერო პირისაგან, რომლებსაც, ყოველწლიურად, უნდა შემოევლოთ ოლქი, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა რამდენიმე საგრაფო. მათ კომპეტენციას წარმოადგენდა: სამეფო მამულების მოვლა-პატრონობაზე ზედამხედველობა, რელიგიური წესების სწორი აღსრულება, თვალთვალი სამეფო მოსამართლეებზე – სკაბინებზე, ადგილობრივი სასამართლოს მიერ მიძიმე დანა-შაულზე შეტანილი, სააპელაციო საჩივრების განხილვა. მათ შეეძლოთ დამნაშავეს გაცემის მოთხოვნა, რომელიც საერო ან სასულიერო საბატონოს ტერიტორიაზე იმადლებოდა. ეპისკოპოსის, აბატის, გრაფის მხრიდან დაუმორჩილებლობის შემთხვევაში, მათ დიდი ჯარიმა ეკისრებოდათ. მეფის საერო და სასულიერო მოციქულთა ტანდემი, კიდევ ერთხელ, მოწმობდა ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტესა და მის არაეფექტურობაზე, აგრეთვე იმ გარემოებაზე, რომ მას დასაყრდენი არ ჰყავდა ტერიტორიულ ერთეულებში. შარლ დიდის გარდაცვალების შემდეგ, იმპერია მისმა მემკვიდრეებმა გაინაწილეს. 987 წელს გარდაიცვალა უკანასკნელი კაროლინგი მეფე – ლუი V და, მის ნაცვლად, ტახტზე ახალი დინასტიის წარმომადგენელი – ჰუგო კაპეტი ავიდა.

§3. ანგლო-საქსების სახელმწიფო სამართლის ისტორია

1) სოციალური წყობა

ბრიტანეთის კუნძულებზე გადასახლებულ გერმანულ ტომებში ანტაგონისტური საზოგადოების ჩამოყალიბება შედარებით ნელი ტემპით ხდებოდა, რაც, გარკვეულწილად, დაკავშირებული იყო ანგლო-საქსებთან ტომობრივი ჩვეულებების კონსერვაციასა და სკანდინავიური ტრადიციების მკაცრი გავლენის შენარჩუნებასთან. VI-VII საუკუნეების „სამართლის წიგნებში“ მოსახლეობის სხვადასხვა კატეგორიები დასახელებული. კერძოდ:

- 1) საგვარეულო არისტოკრატია – **ერლები**;
- 2) თავისუფალი მეთემე-გლეხები – **კერლები**;
- 3) ნახევრადთავისუფალი – **ლეტები**;
- 4) ოჯახის მოსამსახურე – **მონები**.

„სამართალი“ მოიხსენიებს აგრეთვე სამღვდლოებასა და მეფეს, თანაც ეპისკოპოსის სისხლის ფასი (ვერგელდი) მეფისაზე მეტია. VIII საუკუნეში გაერცვლდა ინდივიდუალური პატრონაჟის პრაქტიკა, როცა ყველას უნდა მოეძებნა საკუთარი მფარველი – **გლავორდი** და არ შეეძლო მისგან წასვლა, ამ უკანასკნელის ნებართვის გარეშე.

VII-IX საუკუნეების ძეგლებში განსაკუთრებულად აღინიშნება მეფის რაზმელების – **ტანების** მდგომარეობა. ტანებში შედიოდნენ როგორც ერლები, ისე კერლები, რომლებიც ვალდებული იყვნენ სამხედრო სამსახური გაეწიათ, მეფის სასარგებლოდ. ამ კატეგორიაში მოსახვედრად ერთადერთ სავალდებულო კრიტერიუმად გარკვეული მოცულობის (5 ჰაიდი) მიწის ნაკვეთი ითვლებოდა.

ამგვარად, თავისუფალთა სხვადასხვა სოციალურ ჯგუფებს შორის საზღვრები ჯერ-ჯერობით არ იყო მკვეთრად გაფლგვლი და არც სოციალურ კარნაქტილობას ჰქონდა ადგილი. ინგლისელი გლეხის და გაბატონების შთამომავალსაც კი შეეძლო ტანად ქცევა, თუ ის მეფისგან და ბატონისგან მიწის ნაკვეთს მიიღებდა.

ამავდროულად, სწრაფი ტემპით ვითარდება ბატონ-ყმური ურთიერთობები. XI საუკუნეში ყველა ის პირი, ვისაც არ შესწევდა უნარი პასუხი ეგო სასამართლოში, საკუთარი ნამოქმედარის გამო, ვალდებული იყო მოეძებნა გლავორდი (**იჟლებითი კომენდაცია**). ნებისმიერ ადამიანს, ვიდრე ის მეფეს მიმართავდა მართლმსაჯულებისათვის, ვალდებული იყო საკუთარი გლავორდისათვის მიემართა. ბატონის სიცოცხლე ხელშეუხებელი იყო როგორც ერლებისა, ისე კერლებისათვის. XI საუკუნეში განისაზღვრა საადგილმამულო სამუშაოები როგორც ტანების, ისე დამოკიდებული გლეხობისათვის.

ტანები ფლობდნენ, მეფის აქტით განსაზღვრულ, მიწათმფლობელობას და ვალდებული იყვნენ შეესრულებინათ სამი ძირითადი მოვალეობა: 1) მონაწილეობა მიედოთ ლაშქრობებში; 2) ციხე-სიმაგრეების მშენებლობაში; 3) ხიდების გამაგრებაში. გარდა ამისა, მეფის ბრძანებით მიწათმფლობელთა დიდი უმრავლესობა მონაწილეობდა სხვა სამუშაოების შესრულებაშიც: მეფისათვის ნაკრძალების გამართვა, გემების შეკაზმვა, სანაპიროს დაცვა, საეკლესიო მეთოდის გადახდა. თანდათანობით, ტანებმა სამხედრო ფენა (წოდება) შექმნეს.

გადატაკებულ კერლებიდან შეიქმნა დამოკიდებული გლეხობის მრავალრიცხოვანი კატეგორია – როგორც ფიქსირებული, ისე არაფიქსირებული ვალდებულებებით. ვალდებულებები განისაზღვრებოდა მამულში მოქმედი ჩვეულებებით. გლეხის გარდაცვალების შემდეგ, გლავორდი იღებდა მთელ მის ქონებას. მნიშვნელოვნად გამოიყენებოდა მონათა შრომა. ეკლესია მკაცრად სჯიდა, მონების მიმართ, უსაფუძვლო სიმკაცრესა და თვითნებობას: მონა, რომელსაც მეზატონე კვირა დღესაც ამუშავებდა, თავისუფალი ადამიანი ხდებოდა.

ინგლისური სამღვდლოება, **კენტერბერიელი ეპისკოპოსით** სათავეში, კონტინენტის სამღვდლოებასთან შედარებით, რომის პაპის ხელისუფლებისაგან დამოუკიდებელი იყო. მღვდელმსახურება ადგილობრივ ენაზე ხდებოდა. სამღვდლოების წარმომადგენლები საერო საქმეების გადაწყვეტაშიც მონაწილეობდნენ, როგორც ადგილობრივ, ისე სამეფო კრებებში.

ინგლისური ეკლესია უმსხვილესი მიწათმფლობელი იყო – მას ინგლისის მიწების 1/3 ეკუთვნოდა. თანაც, სამღვდლოება არ იხდიდა სახელმწიფო გადასახადებს.

2) სახელმწიფო წყობილება

მიუხედავად იმისა, რომ სამეფო ხელისუფლება განმტკიცდა, ანგლო-საქსურ პერიოდში მეფისადმი დამოკიდებულება არ გასცდენია ძველი პრინციპების დაცვას: **მეფე – სამხედრო ბელადი იყო** და მისი ტახტის დაკავება, არჩევნების გზით, უნდა მოხდეს.

თუმცა, თანდათანობით, მონარქმა დაამკვიდრა მიწაზე უზენაესი საკუთრების უფლება, ფუფუნადი მონეტის მოჭრის მონოპოლია, ბაჟის დადგენის უფლება, მთელი თავისუფალი მოსახლეობიდან გადასახადების აკრეფის უზენაესი უფლება, თავისუფალი მოსახლეობის სამხედრო სამსახურით და-ბეგვრა. ანგლო-საქსებთან არსებობდა, მეფის სასარგებლოდ, დადგენილი პირდაპირი გადასახადი, ე.წ. „დანიური ფული“, და მასვე ჰქონდა უფლება მოეთხოვა ჯარიმის გადახდა, ლაშქრობაზე უარის თქმის შემთხვევაში. სამეფო სასახლე, თანდათანობით, ქვეყნის მართვის ცენტრად იქცა და ჩამოყალიბდა სასახლურ-გოტიკური მმართველობის სისტემა, ხოლო მეფესთან დაახლოებული პირები – სახელმწიფოს თანამდებობის პირებად იქცნენ, თუმცა IX-XI საუკუნეების ძეგლები იმასაც მოწმობენ, რომ, თანდათანობით, მეფე მსხვილ მიწათმფლობელებს გადასცემდა უფლებას და სამეფო ფუნქციების აღსრულებას ავალებდა, საკუთარ მამულებში: გლეხებისა და სხვა დაქვემდებარებულთა გასამართლება, ჯარიმების და მოსაკრებელთა გადახდევინება, ჯარის შეკრება, საკუთარ ტერიტორიაზე. ძღვეამოსილი ტანები ხშირად მეფის წარმომადგენლებად მოიხსენიებიან, ანუ ადმინისტრაციული ოლქების მმართველებად. ანგლო-საქსურ ეპოქაში უზენაესი სახელმწიფო ორგანოდ – **witanagemot** –

უიტანთა საბჭო – „ბრძენთა საბჭო“ – ითვლებოდა. ეს იყო ღირსეულ, „დიდად მქონე“ კაცთა კრება, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ: მეფე, უმაღლესი სამღვდელთა, საერო დიდკაცობა, მათ შორის მეფის მიერ დანიშნული ტანები, რომლებიც მეფისგან მიწვევას იღებდნენ. ედუარდ აღმსარებლის დროს, უიტანაგემოტში შედიოდა ნორმანთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომლებმაც მიიღეს მიწები და თანამდებობები ანგლო-საქსების სამეფოში. აგრეთვე, შედიოდნენ შოტლანდიისა და უელსის მეფეები და ქ. ლონდონის წარმომადგენლები.

ყველა მნიშვნელოვანი სახელმწიფო გადაწყვეტილება ამ კრების თანხმობითა და რჩევით მიიღებოდა. მისი ძირითადი ფუნქციები იყო: **მეფის არჩევა და უზენაესი მართლმსაჯულება**. IX-X საუკუნეებში სამეფო ხელისუფლებამ შესძლო **witanagemot**-ის მცირეოდენი შეზღუდვა, სამეფო საქმეების მიმართ, კერძოდ სოციალური პოლიტიკის – მიწების განაწილების სფეროში.

ინგლისში ადგილობრივი მმართველობა თვითმმართველობის პრინციპებზე ვითარდებოდა. ანგლო-საქსების მეფის ეტელსტანის (X ს.) კანონები ასახელებენ **ადგილობრივი მმართველობის ერთეულებს, ასეულებსა და ათეულებს**. ასეული, რომელსაც **ცენტურიონი** ედგა სათავეში, საერთო კრებით იმართებოდა. კრებას თვეში ერთხელ იწვევდნენ. ასეული 10 ათეულად იყოფოდა – **ოჯახებად**, რომლებსაც **მამასახლისი** მართავდა. ათეულის მთავარი ამოცანა იყო წესრიგის დაცვა და გადასახადების აკრეფა. ასეულთა სახალხო კრებებში განიხილებოდა ყველა ადგილობრივი, მათ შორის, სასამართლო საქმეები და წელიწადში ორჯერ მოწმდებოდა ათეულები, რათა თითოეული მათგანში კოლექტიური პასუხისმგებლობა გავრცელებულიყო და ყველა სამართალდარღვევა ცნობილი და სათანადოდ დასჯილი ყოფილიყო.

ამავდროულად, ქვეყანა სამხედრო მიზნებისათვის, 32 დიდ ოლქად (**საგრაფოდ**) დაიყო.

საგრაფოს ცენტრი იყო **გამაგრებული ქალაქი**. საგრაფოს კრებები, X საუკუნიდან, წელიწადში ორჯერ იმართებოდა და მასში საგრაფოს ყველა თავისუფალი მცხოვრები მონაწილეობდა. კრება იხილავდა ყველა მნიშვნელოვან ადგილობრივ საქმეებს, მათ შორის მართლმსაჯულებას. ქალაქებსა და ნავსადგურებს საკუთარი კრებები ჰქონდათ. არსებობდა სოფლის კრებაც. ათეული, ასეული და საგრაფო სულაც არ იყო ადგილობრივი მმართველობის მკვეთრად იერარქიული სისტემა და, ძირითადად, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად იმართებოდნენ.

საგრაფოს სათავეში **ელდორმენი** იდგა. მას **მეფე ნიშნავდა, უიტანაგემოტისა და ადგილობრივი დიდკაცობის თანხმობით**. მის ფუნქციებში შედიოდა საგრაფოს კრებისა და საგრაფოს შეიარაღებული ძალების ხელმძღვანელობა. თანდათანობით, ასეულისა და საგრაფოს მართვაში გაიზარდა მეფის პირადი წარმომადგენლის – **გერეფას** როლი. გერეფა – **სამეფო მინისტრიალი**, მეფის მიერ ინიშნებოდა, მსახურეული დიდკაცობის საშუალო ფენიდან და, ფრანკებში არსებული, გრაფის მსგავსად, მართავდა ოლქს ან ქალაქს. X საუკუნეში გერეფამ შეიძინა მნიშვნელოვანი საპოლიციო და სასამართლო ფუნქციები; ის აკონტროლებდა ხაზინაში გადასახადებისა და სასამართლო ჯარიმების ჩადინებას.

§4. ბიზანტიის სახელმწიფოებრიობის ისტორია შუა საუკუნეების პერიოდში

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი

ბიზანტიის სახელმწიფო ჩამოყალიბდა IV საუკუნის ბოლოს, რომის იმპერიის აღმოსავლეთ ნაწილში, ამ უკანასკნელის ორ დიდ საკეისროდ გაყოფის შედეგად. ბიზანტიის იმპერიამ, 476 წლის 4 სექტემბერს დასავლეთ რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ, დაახლოებით კიდევ 1000 წელი იარსება და განადგურდა თურქი-ოსმალოების შემოსევის შედეგად, 1453 წლის 28 მაისს. ბიზანტიის უკანასკნელი იმპერატორი – კონსტანტინე XI დრაგასი, კონსტანტინოპოლის დაცემისას, ბრძოლაში დაიღუპა. გამარჯვებულმა თურქებმა გააუქმეს უძველესი და მაღალ-განვითარებული ცივილიზაცია და მისი დედაქალაქი საკუთარ სატახტო ქალაქად აქციეს. კონსტანტინოპოლს ისტამბული ეწოდა. ბიზანტიურმა სახელმწიფოებრიობამ, რომელიც თვითმყოფადობით გამოირჩეოდა, განვითარების რამდენიმე ეტაპი განვლო. **პირველი ეტაპი (IV საუკუნე-VII საუკუნის შუა ხანები)** იყო ანტიკური სამყაროს გადმონაშთების აღმოფხვრის პერიოდი, როდესაც ბიზანტიური საზოგადოების წიაღში, ხდებოდა ადრეული შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ელემენტების ჩამოყალიბება. აღნიშნული პერიოდის სახელმწიფოს ახასიათებდა ძლიერი ცენტრალიზებული მონარქიისა და ძალზედ განშტოებული სამხედრო-ბიუროკრატიული აპარატის არსებობა. თუმცა, იმპერატორის ხელისუფლება რამდენადმე შეზღუდული იყო. **მეორე ეტაპზე (VII საუკუნის ბოლოდან-XII ს.)** ხდებოდა, შუა საუკუნეების პერიოდისათვის დამახასიათებელი, საბატონო ურთიერთობების ჩამოყალიბება. ამ ეტაპზე სახელმწიფო იძენს თავისებური შეუზღუდავი მონარქიის დასრულებულ ფორმებს. თუმცა, ბიზანტიის იმპერია არსებითად განსხვავდებოდა, ამავე პერიოდის აღმოსავლური ცივილიზაციებისა და შუა საუკუნეების ეპოქის დასავლური მონარქიებისაგან. იმპერატორის ძალა-უფლება შეუზღუდავი ხდება და განვითარების მწვერვალს აღწევს. და ბოლოს, **სახელმწიფოებრიობის განვითარების მესამე ეტაპზე**

(XIII -XV სს.) გამწვავდა ბიზანტიური საზოგადოების პოლიტიკური კრიზისი, რაც განპირობებული იყო საბატონო ურთიერთობების გაღრმავებითა და განმტკიცებით, იმ დროს, როდესაც ქვეყანას აშკარად დაემუქრა თურქული აგრესიის საფრთხე. სწორედ მესამე ეტაპზე ხდება ბიზანტიური სახელმწიფოებრიობის მკვეთრი დასუსტება და მისი ფაქტიური დაშლა-დაქუცმაცება (XIII-XIV სს.), რამაც გამოიწვია მისი საბოლოო დამხობა, XV საუკუნის შუა ხანებში. ბიზანტიის სახელმწიფოებრიობისა და სამართალგანვითარების ისტორიის შესწავლა მნიშვნელოვანია იმდენად, რამდენადაც მან უდიდესი გავლენა მოახდინა სამხრეთ და აღმოსავლეთ ევროპისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ და სამართლებრივ ევოლუციაზე. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, სწორედ ბიზანტიის იმპერია იყო ანტიკური სამყაროს სახელმწიფო და სამართლებრივი მემკვიდრეობის მცველი და თავისებური ხიდი, ძველი დროისა და შუა საუკუნეების პერიოდის ცივილიზაციებს შორის. მისი წყალობით და უშუალო გავლენით, აღნიშნული რეგიონის ხალხი, ეზიარა ანტიკური ეპოქის კულტურულ საგანძურს, ვინაიდან კონსტანტინოპოლსა და სხვა დიდ ქალაქებში არსებული მემკვიდრეო და საგანმანათლებლო კერები, მუდამ იპყრობდნენ ცოდნას მოწყურებული ადამიანის ყურადღებას. ბიზანტიის იმპერიის გავლენით, ამავე რეგიონის ქვეყნებში გავრცელდა და, შემდგომში, სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა ქრისტიანული სარწმუნოება, რითაც კიდევ უფრო განმტკიცდა ბიზანტიასა და მისი მეზობელი სახელმწიფოების პოლიტიკური, სამართ-ლებრივი, კულტურულ – ეკონომიკური კავშირები, რაც მნიშვნელოვნად განაპირობებდა ამ სახელ-მწიფოების პროგრესულ განვითარებას.

2) ბიზანტიის იმპერიის საზოგადოებრივი წყობა

შუა საუკუნეების პერიოდის საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშნები, საკმაოდ მკვეთრად, გამოვლინდა ჯერ კიდევ იმპერიის არსებობის პირველ ეტაპზე. ანტიკურობისათვის დამახასიათებელი საზოგადოებრივი წყობა (მონობა), შედარებით ნელი ტემპით, განიცდიდა დაშლას, რასაც, თავის მხრივ, დიდად განაპირობებდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარების, შედარებითი დაჩქარება და მრავალრიცხოვან ბიზანტიურ ქალაქებში (კონსტანტინოპოლი, ალექსანდრია, დამასკო, ანტიოქია), დიდი ხნის განმავლობაში, მაღალგანვითარებული ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების პირობების შენარჩუნება. ამის გამო, ბიზანტიამ შეინარჩუნა პოლიტიკური სტაბილურობა და შეაჩერა მონობის აღმოფხვრის პროცესი. IV-VII სს. ბიზანტიური საზოგადოების გაბატონებული ფენა არ იყო ერთგვაროვანი. სახელმწიფოს ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში წამყვან როლს ინარჩუნებდა ძველი სენატორული არისტოკრატია და პროვინციების წარჩინებულთა წრე, რომლის ბატონობას ხელს უწყობდა, მიწაზე არსებული, მსხვილი კერძო საკუთრება, რომელიც მონათა შრომის ექსპლუატაციაზე იყო დამყარებული. გაბატონებული ფენის მეორე კატეგორიას შეადგენდა იმპერიის მსხვილი ქალაქების და, უპირველეს ყოვლისა, კონსტანტინოპოლის საქალაქო მუნიციპალური ზედაფენა. ბიზანტიური საზოგადოებრივი წყობის ქვედა ფენას დიდი მრავალფეროვნება ახასიათებდა. სოციალური კიბის ყველაზე ქვედა საფეხურზე მონები იდგნენ, რომელთა სამართ-ლებრივი რეჟიმი განისაზღვრებოდა გვიანრომეული სამართლის ნორმებით. მონათა მდგომარეობა მკვეთრად განსხვავდებოდა თავისუფალი მღაბიოს სხვადასხვა კატეგორიის წარმომადგენლის სტატუ-სისაგან. თავისუფალი ქვედაფენის ყველაზე მრავალრიცხოვან კატეგორიას მიწათმფლობელი გლე-ხოზა წარმოადგენდა. IV-VII საუკუნეებში თავისუფალი გლეხობის შენარჩუნება – ბიზანტიური საზოგადოებრივი წყობის მნიშვნელოვანი თავისებურებაა. თავისუფალი გლეხობა სასოფლო თემში ცხოვრობდა. მას მინიჭებული ჰქონდა მიწაზე კერძო საკუთრების უფლება. გლეხობის ექსპლუატატორი, უშუალოდ, ბიზანტიის სახელმწიფო იყო: გლეხობა სახელმწიფოს უხდიდა დაღას და სხვადასხვა სახის ქონებრივ გამოსაღებსა და, პირადი ხასიათის, შრომით ბეგარას ასრულებდა. ამავე პერიოდში, ბიზანტიაში ფართოდ გამოიყენებოდა, გვიანრომაული პერიოდისათვის დამახასიათებელი, გლეხობის ექსპლუატაციის კიდევ ერთი ფორმა – კოლონატი. ბიზანტიური კანონმდებლობა კოლონებს ჰყოფდა ორ ჯგუფად: თავისუფალი და “მიწერილი”. თავისუფალი კოლონი იძულებული იყო იჯარით აეღო მსხვილი ლატიფუნდისტების მიწები, რის გამოც, ამ უკანასკნელთა დამოკიდებულებაში ვარდებოდნენ. განსაკუთრებით მძიმე იყო “მიწერილი” კოლონების ხვედრი: ისინი მიწის მონები იყვნენ. თავისუფალიც და “მიწერილი” კოლონიც მრავალრიცხოვან გადასახადებს იხდიდნენ როგორც ბატო-ნის, ისე სახელმწიფოს სასარგებლოდ. კოლონის მდგომარეობა განსაკუთრებით გაუარესდა VI საუკუნეში. ბიზანტიის საზოგადოებრივი წყობა მნიშვნელოვან ცვლილებებს განიცდის VI ს. ბოლოსა და VII საუკუნის პირველ ნახევარში – მკვეთრი პოლიტიკური და სოციალური კრიზისის პირობებში. არაბთა შემოსევამ, ბარბაროსი ხალხის თავდასხმამ, რასაც თან სდევდა, ამ ხალხის მიერ, იმპერიის ტერიტორიაზე დასახლება და ბინადარი ცხოვრობის წესზე გადასვლა, აგრეთვე აყვავებული ქალაქებისა და დასახლებების განადგურება-გადაშენება, კიდევ უფრო აჩქარებდა, ანტიკური სამყა-როსათვის დამახასიათებელი, საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ურთიერთობების რღვევასა და შუასაუკუნოვანი საბატონო ურთიერთობების დამკვიდრების პროცესს. ომიანობისა და სოციალური ბრძოლის შედეგად, ფიზიკურად განადგურდა ძველი დროის სოციალური წყობის წარმომადგენელთა,

მათ შორის ძველი არისტოკრაციის, დიდი ნაწილი. ამავდროულად, ბიზანტიაში შენარჩუნდა სახელმწიფო საკუთრების ფორმები, სათემო მიწადმფლობელობა და მიწაზე შეუზღუდავი კერძო საკუთრება, რაც მომდევნო საუკუნეებშიც, არსებითად, აფერხებდა საკუთრების ახალი ბატონ-ყმური ფორმის ჩამოყალიბებასა და ბიზანტიური გლეხობის ექპლოატაციის განვითარებას. მხოლოდ X საუკუნეში დამკვიდრდა საბატონო (სენიორალური) სისტემა, რომელიც დაეფუძნა მსხვილი მაგნატებისაგან დამოკიდებული, გლეხობის სხვადასხვა კატეგორიის შენარჩუნებას, თუმცა სახელმწიფოს მკაცრი კონტროლის პირობებში. რაც შეეხება საბატონო მიწადმფლობელობის ძირითად ფორმებს – **პირობით წყალობას, პრონიებისა და არითმოსის სახით**, – ისინი საკმაოდ გვიან, XI-XII საუკუნეებში ჩამოყალიბდნენ. კერძოდ, საბატონო ინსტიტუტის ყველაზე გავრცელებული ნაირსახეობა – **პრონია**, XI-XII საუკუნეებში იქმნება და ის **პრონიაარისათვის**, სახელმწიფოს მხრიდან, მიწის ნაკვეთის სხვადასხვა სახის წყალობას ნიშნავდა, რაიმე სამსახურის გაწევის პირობით, ჩვეულებისამებრ – პრონიაარის ან იმპერატორის სიცოცხლის მანძილზე. საბატონო ურთიერთობების შენელებული სახითი განაპირობებდა ბიზანტიური საზოგადოების გაბატონებული ფენის სოციალური შემადგენლობის თავისებურებებს, იმპერიის განვითარების მეორე ეტაპზე. აღნიშნულ პერიოდში, გაბატონებული ფენა რამდენიმე წოდებით იყო წარმოდგენილი: საერო არისტოკრატია და სასულიერო მაღალჩინოსნები, ადგილობრივი სამხედრო მსახურეული ზედაფენა და ის სათემო არისტოკრატია, რომელიც გამდიდრებული გლეხობის რიგებიდან გამოვიდა. ხანგრძლივი დროის მანძილზე ვერ მოხერხდა აღნიშნული ძალების კონსოლიდაცია და ერთიანი ჩაკეტილი არისტოკრატიული ზედაფენის ჩამოყალიბება. განვითარებული შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი, მემკვიდრეობითი ვასალურ-სენიორალური სისტემა, ბიზანტიაში მხოლოდ XI-XII საუკუნეებში იქმნება. შუასაუკუნოვანი სენიორალური წყობის შედარებითი განვითარებლობა განაპირობებდა ბიზანტიური მემამულე – ზედაფენის არსებით სისუსტეს, ამიტომ გაბატონებული ფენის სტრუქტურულ სისტემაში დაწინაურებული პოზიციები დედაქალაქის არისტოკრატია და იმპერიის უმაღლეს მოხელეებს ეკავათ, რომლებიც გააფთრებით ებრძოდნენ პროვინციულ სამხედრო მაღალჩინოსნობასა და მემამულეთა წოდებას. ბიზანტიის იმპერიის განვითარების მეორე ეტაპზე შენარჩუნებული იქნა მშრომელი მოსახლეობის უფლებრივი მრავალფეროვნება, რის გამოც, მემამულისაგან დამოკიდებული, გლეხთა წოდების ფორმირება დროში გაიწვლა და რამდენიმე საუკუნე მოიცვა. იმპერიაში კვლავ არსებობდა თავისუფალი მეთემე-გლეხების ფენა, რომლებიც ხაზინისა და იმპერატორის კუთვნილ მიწებზე ცხოვრობდნენ. გლეხობის ორივე კატეგორიის ექპლოატაცია ცენტრალიზებული წესით ხდებოდა, სახელმწიფო საგადასახადო სისტემის მეშვეობით. სახელმწიფოს კუთვნილ მიწებზე მსხდომი და დაბეგრული გლეხობა, ფაქტიურად, დაქმეების პროცედურას განიცდიდა: მოხდა მისი ხაზინისადმი მიწერა და მას აეკრძალა გადაადგილების თავისუფლება. გლეხობას ევალებოდა საადგილმამულო გადასახადის – **კანონის** გამოღება, სულაღობრივი გადასახადის (სახელმწიფოს სასარგებლოდ), პურის რენტის და, პირუტყვის ყოლაზე, დაწესებული გამოსაღების გადახდა. გლეხობისათვის ყველაზე მძიმე ტვირთად იქცა, მეზობლების ამოვარდინილი მეურნეობის და მიტოვებული მიწების გამო, დადგენილი გადასახადის გამოღება. XI-XII საუკუნეებში მკვეთრად გაიზარდა, კერძო მფლობელობაში არსებული, გლეხობის რაოდენობა, რასაც ხელს უწყობდა თავისუფალი და სახელმწიფოს საკუთრებაში მყოფი გლეხების რაოდენობის შემცირება. აღნიშნული მოვლენა იმის მაუწყებელი იყო, რომ ბიზანტიაში აქტიურად მიმდინარეობდა ბატონ-ყმური ტიპის მიწადმფლობელობის ჩამოყალიბების პროცესი. კერძო მფლობელობაში მყოფ გლეხებს **პარიკები** ეწოდებოდათ. მათ არ ჰქონდათ მიწაზე კერძო საკუთრების უფლება და ისინი მხოლოდ მიწის ნაკვეთის, მემკვიდრეობით მპყრობელად, განიხილებოდნენ. ამიტომ პარიკებს, ბატონის სასარგებლოდ, შრომითი ბეგარის შესრულება, ნატურალური და ფულადი რენტის გადახდა ევალებოდათ. სახელმწიფო გლეხობისაგან განსხვავებით, პარიკების დაქმეება მხოლოდ XIII-XIV საუკუნეებში მოხდა. ბიზანტიური საზოგადოებრივი კიბის ყველაზე ქვედა საფეხურზე, ოდიდგანვე, მონები იმყოფებოდნენ. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, მონობის შენარჩუნება, ბიზანტიური სოციალური წყობის ერთ – ერთ თავისებურებას წარმოადგენდა. მონათა შრომას ფართოდ იყენებდნენ ბიზანტიური არისტოკრაციის შინამეურნეობაში. კონსტანტინოპოლელ წარჩინებულებს ასობით მონები ჰყავდათ. X-XI საუკუნეებში მონათა მდგომარეობა რამდენადმე გაუმჯობესდა, კერძოდ: მათ მოიპოვეს, საეკლესიო წესით, ქორწინების უფლება. ამავდროულად, აიკრძალა თავისუფალი მოსახლეობის დამონება. უფრო მეტიც, მონები ხშირად პარიკების სტატუსს იძენდნენ. XI-XII საუკუნეებში განვითარებული ტენდენციით, ფაქტიურად მოიშალა სამართლებრივი ზღვარი მონებსა და ექსპლოატირებული საზოგადოების სხვა კატეგორიებს შორის.

3) ბიზანტიის სახელმწიფო წყობილება შუა საუკუნეებში

IV-VII საუკუნეების ბიზანტიის სახელმწიფოებრიობამ, ამა თუ იმ ფორმით, შეინარჩუნა გვიანრომაული იმპერიის პერიოდის სახელმწიფო წყობილების ძირითადი ნიშნები. **სახელმწიფოს სათავეში იმპერატორი იდგა, რომელიც რომაელი კეისრების ხელისუფლების მემკვიდრედ, უფლებამონაცვლედ ითვლებოდა.** იმპერატორი ერთპიროვნულად განაგებდა საკანონმდებლო, აღმასრულებელ და სასამართლო ხელისუფლებას და ქრისტიანული ეკლესიის უზენაეს მმართველად

და დამცველად მიიჩნეოდა. სწორედ ბიზანტიის მართლმადიდებლურმა ეკლესიამ იტვირთა, იმპერატორის უსაზღვრო ავტორიტეტის, განმტკიცების როლი. ქრისტიანულმა ეკლესიამ შეიმუშავა და აკურთხა, იმპერატორის ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმომადგენლობის, დოქტრინა. რელიგია ქადაგებდა სახელმწიფოსა და ეკლესიის, საერო და სასულიერო ხელისუფლების ერთიანობას – მათი **სიმფონიის იდეას**. კათოლიკური (დასავლეთ – ევროპული) ეკლესიისგან განსხვავებით, ბიზანტიური ეკლესია, ეკონომიკურად და პოლიტიკურად, უფრო მეტად იყო დამოკიდებული იმპერატორის ხელისუფლებაზე, ვინაიდან მას არსებობა უწევდა ძლიერი, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს პირობებში. ადრებიზანტიური ეკლესია პირდაპირ ემორჩილებოდა იმპერატორს. განსაკუთრებით ძლიერი იყო ეკლესიის საქმიანობაზე იმპერატორის გავლენა **იუსტინიანე I-ის (Primus Magnus) დროს**, რომელიც საეკლესიო მაღალჩინოსნებს (ეპისკოპოსებსა და თვით პატრიარქებსაც), საკუთარი ხელქვეითების მსგავსად ექცეოდა. **თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ IV-VII საუკუნეებში იმპერატორის ხელისუფლება სულაც არ იყო თვითმპყრობელური.** იმპერატორის უფლებამოსილებანი მაინც იზღუდებოდა იმპერიის “საერთო კანონებით” და, განსაკუთრებით, ტახტის მემკვიდრეობითობის პრინციპის არარსებობით. ყოველ ახალ იმპერატორს ირჩევდნენ სენატი, “კონსტანტინოპოლის ხალხი” და ჯარი (რომლის მონაწილეობაც ბიზანტიის იმპერატორის არჩევნებში განუხრელად იზღუდებოდა). ბიზანტიის სახელმწიფოში პოლიტიკური ცხოვრების ანგარიშგასაწევ ფაქტორად, აღნიშნულ პერიოდში, იმპერატორის ყოველი ახალი კანდიდატურისათვის, “კონსტანტინოპოლის ხალხის” მიერ თანხმობის მიცემა, ითვლებოდა. ჯერ კიდევ IV ს-ში, იმპერატორის ბრძანებით, “კონსტანტინოპოლის ხალხს” – დედაქალაქში მცხოვრები, მოსახლეობის სხვადასხვა ფენებისა და დაჯგუფებების წარმომადგენლებს – მიენიჭათ უფლება თხოვნით მიემართად ან პრეტენზია გამოეთქვათ, იმპერატორის მიმართ. “კონსტანტინოპოლელი ხალხი” იპოდრომზე იკრიბებოდა, მათთვის მინიჭებული უფლების განსახორციელებლად. აღნიშნული უფლების აღსასრულებლად, ბიზანტიაში შეიქმნა ე.წ. საქალაქო პარტიები – **დიმები** (განსაკუთრებული პოლიტიკური ორგანიზაციები). ორი ყველაზე მსხვილი დიმის სოციალურ დასაყრდენს (მათ, პირობითად, “ცისფერები” და “მწვანეები” ეწოდებოდათ), გაბატონებული ფენის სხვადასხვა დაჯგუფებები წარმოადგენდნენ. “ცისფერებს” მხარს უჭერდა სენატორული და მუნიციპალური არისტოკრატია, “მწვანეებს” – ბიზანტიური ქალაქების სავაჭრო და სამრეწველო ზედაფენა. დიმებს გარკვეული ორგანიზებულობა ახასიათებდა და საჯარისო ფორმირებების შექმნის უფლებაც ჰქონდათ. V საუკუნეში, ანალოგიური ორგანიზაციები (დედაქალაქის დიმების მსგავსად) ბიზანტიის იმპერიის სხვა ქალაქებშიც შეიქმნა. დროთა განმავლობაში, დიმებმა საერთო-იმპერიული ორგანიზაციების სახე შეიძინეს და, რაც მთავარია, მჭიდროდ თანამშრომლობდნენ ერთმანეთთან, განსაკუთრებით იმპერიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ბიზანტიის იმპერატორები ანგარიშს უწევდნენ ერთ-ერთ დიმს და მას საკუთარ პოლიტიკურ დასაყრდენად მიიჩნევდნენ. სახელმწიფო ორგანოთა სისტემაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ბიზანტიური არისტოკრატის ორგანოს – **სენატს**, რომელიც აგრეთვე, არსებითად ზღუდავდა იმპერატორის თვითმპყრობელობას. სენატში განიხილებოდა იმპერიის ყველაზე მნიშვნელოვანი შიდა და საგარეო-პოლიტიკური საქმეები. სენატის ასეთ გავლენას დიდად განაპირობებდა მისი შემადგენლობა – მასში წარმოდგენილი იყო ბიზანტიური არისტოკრატის ყველა წოდება. V საუკუნეში სენატორთა რიცხვი 2000 კაცს შეადგენდა. სენატში სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საკითხთა განხილვა-გადაწყვეტა და სენატორთა მონაწილეობა, ყოველი ახალი იმპერატორის არჩევაში, უზრუნველყოფდა ბიზანტიური არისტოკრატის დიდ როლს, იმპერიის მართვის საქმეში. სწორედ აღნიშნული გარემოება აიძულებდა ადრებიზანტიელი იმპერატორების, მათ შორის ყველაზე ძლევამოსილი – **იუსტინიანე I-ის დიდის** დამოკიდებულებას, საკანონმდებლო დონეზე კი, “დიდი სენატისა და ხალხის” ნებისაგან. VIII საუკუნიდან იწყება ბიზანტიის ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცების პროცესი, რამაც, ხანგრძლივი დროით, განსაზღვრა ბიზანტიური სახელმწიფოებრიობის შემდგომი ევოლუცია. IX-X საუკუნეებში, ბიზანტიის ცენტრალიზაციისა და, მის მიერ განხორციელებული წარმატებული დაპყრობითი ომების საფუძველად, ქვეყნის ის ეკონომიკური სტაბილურობა მიიჩნევა, რომელიც ახალი საბატონო საკუთრების უფლებაზე იყო დამყარებული. ბიზანტიის სახელმწიფო, რომელიც განვითარების მწვერვალს **მაკედონელთა დინასტიის (867-1057) მმართველობაში აღწევს**, უზარმაზარი ბიუროკრატიული მანქანის მეშვეობით, ცდილობდა გაეკონტროლებინა ქვეყნის ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების ყველა სფეროები. **იმპერიის მკვეთრად ცენტრალიზებული ხასიათი, არსებითად განასხვავებდა ბიზანტიას, მისი თანამედროვე, დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებისაგან.** VIII საუკუნეში, იმპერიაში არსებული, ყველა ის პოლიტიკური ორგანიზაცია და დაწესებულება, რომელიც მეტ-ნაკლებად, ზღუდავდა ბიზანტიის იმპერატორის თვითმპყრობელობას ან არსებითად დასუსტდა, ან საერთოდ გაუქმდა. IX საუკუნიდან აღმოიფხვრა, “კონსტანტინოპოლის ხალხის” მიერ ბიზანტიის იმპერატორის ნომინალური გამოცხადების რიტუალი. კონსტანტინოპოლის სენატის პოლიტიკური როლი, რომელიც ჯერ კიდევ VII საუკუნეში დაქვეითდა, IX საუკუნეში გამოცემული იმპერატორის ბრძანებით, საერთოდ დაქვეითდა და საკანონმდებლო პროცესში ეს ორგანო ვეღარ იღებდა მონაწილეობას. ბიზანტიის იმპერიაში, ერთადერთ გავლენიან პოლიტიკურ ძალად ქრისტიანული (მართლმადიდებლური) ეკლესია რჩება, რომლის ავტორიტეტი კიდევ უფრო გაძლიერდა. კერძოდ, განმტკიცდა კონსტანტინოპოლის პატრიარქის – ბიზანტიის ეკლესიის მამამთავრის – როლი იმპერიის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. პატრიარქები ხშირად,

მცირეწლოვანი იმპერატორების მმართველობისას, რეგენტობასაც ითავსებდნენ და უშუალოდ ერეოდნენ, ტახტისათვის გაჩაღებულ, პოლიტიკურ ბრძოლაში. პატრიარქები იმ უპირატესობით სარგებლობდნენ, რომ VII საუკუნეში დაკანონდა „სამეფო ტახტზე დასმის“ ერთადერთი პროცედურა, რომლის მიხედვით, მხოლოდ ეკლესიის მამამთავარს ჰქონდა ახალი იმპერატორის კურთხევის უფლებამოსილება, წმინდა სოფიოს ტაძარში. თუმცა, ამ პერიოდშიც ბიზანტიის ეკლესიამ ვერ მოიპოვა, იმპერატორის ხელისუფლებისგან, დამოუკიდებლობა. იმპერატორი ინარჩუნებდა, საეკლესიო იერარქების მიერ წარმოდგენილი სამი საგარეუდო კანდიდატიდან, მისთვის სასურველი პირის პატრიარქად არჩევისა და არასასურველი მღვდელმთავრის გადაყენების უფლებას. VIII-IX საუკუნეებში იმპერატორის ხელისუფლების საფუძვლების განმტკიცებას თან ახლდა სახელისუფლო ატრიბუტების შეცვლა. **ბიზანტიის იმპერატორებს, აღნიშნული პერიოდიდან მოყოლებული, ბაზილევსებსა და ავტოკრატორებს (თვითმპყრობელებს) უწოდებდნენ.** იმპერატორი – ბაზილევსის კულტის განდიდება მოხდა და ამიერიდან ღვთაებრივი მონარქი სამყაროს – **ოიკუმენას** ბრძანებლად მოიხსენიებოდა. იმპერატორის ხელისუფლება შეუზღუდავი გახდა: **ბაზილევსი გამოსცემდა კანონებს, ერთპიროვნულად წყვეტდა უმაღლესი მოხელეების თანამდებობაზე დანიშვნა-გადაყენების საკითხს, იყო სახელმწიფოს უზენაესი მსახური და არმიისა და ფლოტის მთავარსარდალი.** აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ხელისუფლების შეუზღუდაობა სულაც არ ნიშნავდა მისი პირადი მდგომარეობის აბსოლუტურ სიმტკიცეს (ბიზანტიის იმპერატორთა თითქმის ნახევარმა ტახტი და ხელისუფლება ძალმომრეობის შედეგად დაკარგა). დიდი ხნის განმავლობაში ბიზანტიაში არ არსებობდა ტახტის მემკვიდრეობის მწყობრი სისტემა: ბაზილევსის ვაჟიშვილი სულაც არ განიხილებოდა სავალდებულო კანონიერ მემკვიდრედ. იმპერატორობა დაბადებით კი არა, „ღვთაებრივი რჩეულობით“ მოდიოდა (ცნობილია, რომ მშობიარე დედოფალს წითელი ხავერდითა და ატლასით მორთულ ოთახში აწვენდნენ, სამშობიაროდ. ამიტომ, ახალშობილს „წითელ ოთახში დაბადებულს“, ანუ **პორფიროგენეტს** უწოდებდნენ. ამ ტიტულით, ზოგადად, მოიხსენიებდნენ ბიზანტიის იმპერატორებს). სწორედ ამიტომ იყო, რომ ბაზილევსები ფართოდ იყენებდნენ თანამმართველთა ინსტიტუტს, რაც იმაში მდგომარეობდა, რომ იმპერატორი, თავისივე სიცოცხლეში, ასახელებდა საკუთარ მემკვიდრეს (ანუ მომავალ იმპერატორს; ამავე წესს ჰქონდა ადგილი ძველ რომში, პრინციპატის ხანაში). კანონიერი ტახტის მემკვიდრეობის პრინციპი ბიზანტიის იმპერიაში მხოლოდ XI საუკუნიდან დამკვიდრდა. ტრადიციონალიზმი, საუკუნეების მანძილზე დამკვიდრებული და ჩვეულებებით განმტკიცებული ძველი ცერემონიალური სისტემა, მნიშვნელოვნად ზღუდავდა იმპერატორის პირად შესაძლებლობებსა და, მის მიერ, სახელმწიფოს მართვის უნარ-ჩვევების გამოვლინებას. ამის გამო, იმპერატორის რეალური ხელისუფლება არსებითად შესუსტდა, რასაც დიდად განაპირობებდა ახალი ბატონ-ყმური ურთიერთობების დამკვიდრება და, თვით საზოგადოების გაბატონებული ფენის შიგნით, მომხდარი სტრუქტურული ცვლილებები. **ბატონ-ყმური ურთიერთობების დამყარება აყალიბებდა ბიზანტიის იმპერატორსა და მსხვილ მიწათმფლობელებს – დინატებს შორის ახალ, ბიზანტიური სახელმწიფოებრივი პრაქტიკისათვის უცხო, სენიორალურ-ვასალურ ურთიერთობებს.** X საუკუნიდან მოყოლებული, იმპერატორი იძულებულია დინატებთან დადოს ვასალური ხელშეკრულებები და იკისროს სენიორალური მოვალეობები. **სახელმწიფოებრიობის განვითარების ძირითად ეტაპებზე, ბიზანტიის სახელმწიფო წყობილებისათვის დამახასიათებელ მოვლენად ითვლება, ძალზედ განშტოებული ცენტრალური და ადგილობრივი, ბიუროკრატიული აპარატის არსებობა, რომლის საფუძველში ჩაიდო მკაცრი იერარქიული საწყისები.** ბიზანტიური სამოხელეო სისტემა რამდენიმე რანგად (ტიტულად) იყოფოდა. **რანგების სისტემა ზედმიწევნით იყო განსაზღვრული და დაახლოებით სამოც ტიტულს მოიცავდა.** იმპერიის ცენტრალური მმართველობა სახელმწიფო საბჭოს (კონსისტორიუმი, მოგვიანებით – **სინკლითი**) ხელში იყო. სინკლითი, იმპერატორის გვერდით არსებული, უზენაესი სახელმწიფო ორგანო იყო, რომლის კომპეტენციაში შედიოდა ყველაზე მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტა. თუმცა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მისი ფუნქციები არ იყო მკვეთრად გამოიჯნული. სახელმწიფო საბჭოს შემადგენლობაში სახელმწიფო და სასახლის ყველაზე დიდი მოხელეები შედიოდნენ, რომლებიც იმპერატორის უახლოეს გარემოცვას წარმოადგენდნენ. მათ რიცხვს მიეკუთვნებოდნენ: **პრეტორიანელთა ორი პრეფექტი, კონსტანტინოპოლის პრეფექტი, სასახლის მაგისტროსი და ქვესტორი, ფინანსების ორი კომიტი.** იმპერიის მაღალჩინოსნებს საკმაოდ ვრცელი სახელისუფლო, მათ შორის სასამართლო უფლებამოსილებანი ჰქონდათ. კერძოდ, პრეტორიანელთა ორივე პრეფექტი ახორციელებდა ადგილობრივი სახელმწიფო აპარატის უმაღლეს ხელმძღვანელობას; კონსტანტინოპოლის პრეფექტი იყო დედაქალაქის სამოქალაქო მმართველი და სენატის თავმჯდომარე. მნიშვნელოვანი ფუნქციებით აღიჭურვენ სასახლის სხვა მაღალჩინოსნებიც: მაგისტროსი იყო სასახლის უფროსი, ხოლო ქვესტორი – მთავარი იურისტი და კონსისტორიუმის თავმჯდომარე. სწორედ მათ ევალებოდათ იმპერიის საქმეების მართვა, განშტოებული ბიუროკრატიული აპარატის დახმარებით. აღნიშნულ პერიოდში ბიზანტიის საიმპერიო მოხელეთა რაოდენობა გრანდიოზული იყო (რამდენიმე ათეულ ათას კაცს ითვლიდა).

§5. კიევის რუსეთის სახელმწიფო სამართალი

1) მოკლე ისტორიული ექსკურსი

ძველრუსული სახელმწიფოს წარმოშობის მომენტის ზუსტი განსაზღვრა შეუძლებელია. სავარაუდოდ, სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებას წინ უსწრებდა ძალზედ მარტივი პოლიტიკური გაერთიანების – უფრო ზუსტად, დიდი ტომთა კავშირების არსებობა, რომლებიც, მოგვიანებით, გადაიზარდა **ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოში – კიევის რუსეთში**. ლიტერატურაში, სხვადასხვა ისტორიკოსის მიერ, განსხვავებული თარიღი სახელდება, თუ როდის შეიქმნა კიევის რუსეთი. თუმცა, მეცნიერთა უმრავლესობა იმაზე თანხმდება, რომ კიევის რუსეთის სახელმწიფოს შექმნა IX საუკუნეში მოხდა. კიევის რუსეთის შექმნის თაობაზე, ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული თეორია ცნობილია **“ნორმანისტულის”** სახელწოდებით. ნორმანისტულ თეორიას საფუძველი ჩაეყარა XVIII საუკუნეში, როდესაც, რუსეთში მცხოვრებმა და მოღვაწე გერმანელმა მეცნიერებმა: **ბაიერმა, შლიოცერმა და მიოლერმა** ძველ რუსულ პირველწყაროზე – **Повесть временных лет** (გარდასულ წელთა ამბავი), რომლის ავტორი იყო კიევ-პეჩორის სავანის ბერი **ნესტორი** – დაყრდნობით, დამაჯერებლად დაასაბუთეს ძველ რუსული სახელმწიფოს წარმოშობის ნორმანული (**ვიკინგური – ვარიანგული**) საფუძველი. მათი აზრით, კიევის რუსეთის სახელმწიფოს შექმნა პირდაპირ იყო დაკავშირებული ვარიანგების მიერ რუსული მიწების (კიევისა და ნოვგოროდის სამთავროების) დაპყრობასა და ერთ დიდ გაერთიანებაში თავმოყრით. მემკვიდრე ნესტორი პირდაპირ მიუთითებდა, რომ IX ს-ში სლავები სახელმწიფოებრიობის გარეშე ცხოვრობდნენ. აქვე საუბარი იმის შესახებაც იყო, რომ სამხრეთ სლავური ტომები ხარკს ხაზარებს უხდიდნენ, ხოლო ჩრდილოური სლავები – ვარიანგებს, რომ ჩრდილოელებმა ერთხელ განდევნეს ვიკინგები, თუმცა მალევე მოუხმეს მათ ისევ და ვარიანგი მთავრების-კონუნგების (**იარლების**) დახმარებით, შესძლეს საკუთარ მიწებში წესრიგის დამყარება. სწორედ მაშინ იქნა წარმოთქმული ცნობილი ფრაზა: **“ჩვენი მიწა დიდი და მდიდარია. თუმცა, აქ უწყსრიტობა სუფევს. მოდით და იბატონეთ ჩვენზე”**. 862 წ. ვარიანგი მთავრები: **რურიკი – ნოვგოროდში, ტრუვორი – იზბორსკში, ხოლო სინეუსი – ბელოზერში** გაბატონდნენ. აღნიშნული მომენტი, მეცნიერთა მიერ ჩაითვადა სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პერიოდად. სლავები ანუ ბიზანტიური წყაროებით – **ვენედეები, ანტები** აღმოსავლეთ ევროპის დიდ სივრცეზე იყვნენ მიმოფანტული მდ. ელბასა (ლაბა) და ვოლგას შორის, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, ხოლო ილმენის ტბის ნაპირებიდან, დნეპრის ჭორომებამდე, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. **სლავები სამ დიდ ჯგუფად იყოფოდნენ: დასავლეთ – ჩეხები, სლოვაკები, პოლონელები; სამხრეთის – სერბები ხორვატები, სლოვენები, აღმოსავლეთის სლავები კი უამრავ ტომთა დიდ კავშირებად იყოფოდნენ: დრეგლიანები, პოლიანები, რადიმიჩები, ულიჩები, ტივერცები, ვიატიჩები, ილმენის სლავები, როსები (რუსები), სევერიანები და სხვა. Повесть временных лет-ში აღწერილი, ვარიანგებთან დაკავშირებულ მოვლენებამდე, ავტორი საუბრობდა იმის შესახებ, რომ ვიდრე 882 წელს რიურიკის უფლებამონაცვლე, ვარიანგთა იარლი ოლეგი კიევს დაიპყრობდა და ნოვგოროდისა “და კიევის სამთავროებს გააერთიანებდა, კიევში “князь”-ბად (მთავრებად) ისხდნენ ძმები ასკოლდი და დირი,”** რომლებიც ვარიანგებმა მოტყუებით იგდეს ხელთ და დახოცეს, რაც საფუძვლიანად გეგარწმუნებს იმაში, რომ აღმოსავლეთ სლავებში სოციალური დიფერენცირება და პროტოსახელმწიფოებრიობის ჩანასახები უკვე საკმაოდ ღრმად იყო ფესვგადგმული და ვარიანგების გამოჩენამ და, მათ მიერ, სლავური მიწების დამორჩილებამ – აქტიური კატალიზატორის როლი ითამაშა და მნიშვნელოვნად გააღრმავა და დააჩქარა ისედაც დაწყებული პროცესები. **Повесть временных лет** საუბრობს ნახევრადლეგენდარულ ამბებზეც, კერძოდ: სამ ძმას – **კიის, შეკს, ხარიგსა და მათ დას – ლიბედს** იმ ადგილას, სადაც დღეს არის კიევის ცენტრი – **პოდოლზე (ხრეშტიკზე)** დაუარსებიათ **გოროდიშე** (დასახლება) და მას უფროსი ძმის საპატივცემოდ **Київград** ეწოდა.

2) კიევის რუსეთის საზოგადოებრივი წყობა

კიევის რუსეთის სოციალური სტრუქტურა რთული იყო, თუმცა უკვე საკმაოდ მკვეთრად განისაზღვრა სოციალური დიფერენცირება და ბატონ-ყმური ურთიერთობების ძირითადი ნიშნები. ჩამოყალიბდა მიწაზე საბატონო საკუთრება – შუა საუკუნეების პერიოდის ეკონომიკური საფუძველი. თავისთავად, მიმდინარეობდა ბატონ-ყმობის ძირითადი ფენების – ბატონისა და ყმა-გლეხების ჩამოყალიბების პროცესიც. კიევის რუსეთის ზედაფენას შეადგენდნენ: **მთავრები, ბოიარები, ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ – ეკლესია, მონასტრები, მთავრის რაზმეულის წევრები – დრუჟინიკები და მთავრისა და ბოიარების მსახურები**. ყველაზე მსხვილი მებატონე თვით კიევის რუსეთის მთავარი იყო. წყაროები მიუთითებენ, რომ კიევის რუსეთში არსებობდა მთავრის სოფლები, სადაც ცხოვრობდნენ დამოკიდებული გლეხები, რომლებიც, მთავრის სასარგებლოდ, შრომობდნენ ზედამხედველთა, მოურავების, მამასახლისების მეთვალყურეობის ქვეშ. ბოიარები საგვარეულო არისტოკრატის ის წარმომადგენლები იყვნენ, რომლებიც გამდიდრდნენ და დაწინაურდნენ გლეხების ექსპლოატაციისა და

მპარცველობითი ომების შედეგად. ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ, კოლექტიურ მებატონედ ეკლესია-მონასტრები იქცნენ. თანდათანობით ეკლესია ეუფლებოდა მიწებს: მათ **მიათედის** სახით – ყოველგვარი შემოსავლიდან, ერთი მათედის ოდენობით, გადასახადს – წყალობას მთავარის უბოძებდა, რაც კიდევ უფრო ზრდიდა ეკლესიის შემოსავალს. მებატონეთა ქვედაფენას მთავრის დრუჟინიკები და მთავრისა და ბოიართა მსახურები შეადგენდნენ. ამ ფენის ჩამოყალიბება თავისუფალი ადამიანების, ზოგჯერ კი – ყოფილი მონების – **ხოლოპების** ხარჯზე ხდებოდა. მებატონის წინაშე საიმედო სამსახურის საფასურად, მათ მიწას უწყალობებდნენ, გლეხებიანად, რის შემდეგ ისინიც ექსპლოატატორებად გადაიქცეოდნენ. მებატონეთა მთავარ უფლებად და პრივილეგიად მიწაზე და გლეხების ექსპლოატაციაზე ექსკლუზიური უფლება მიიჩნეოდა. სახელმწიფო იცავდა მათ სხვა უფლებებსაც. მტკიცედ იყო დაცული მებატონის სიცოცხლე და ჯანმრთელობა. სიცოცხლისა და ჯანმრთელობის ხელყოფა მძიმედ ისჯებოდა და სასჯელის დივერსიფიკაცია, დაზარალებულის სტატუსის შესაბამისად, ხდებოდა. **მშრომელი მოსახლეობის ძირითად მასას სმერები – გლეხები შეადგენდნენ.** მეცნიერთა ერთი ნაწილი სმერდებად ყველა გლეხს მიიჩნევდა. მეორე ნაწილის აზრით, სმერდები დაემკვებულნი გლეხები იყვნენ. **სმერდები თემებში – ვერვი იყვნენ გაერთიანებული.** ვერვი გვაროვნული წყობილების გადმონაშთი იყო, თუმცა კიევის რუსეთში ვერვს უკვე არა სისხლითანთესავეური პრინციპი, არამედ სასოფლო – ტერიტორიული ხასიათი ჰქონდა. ვერვში მეთემეები კოლექტიური პასუხისმგებლობით და ურთიერთდახმარების პრინციპით იყვნენ დაკავშირებული. დამოკიდებული მოსახლეობის მეორე კატეგორიას **ზაკუპები** შეადგენდნენ. ზაკუპობა წარმოიშვა **купа**-სესხის ხელშეკრულებიდან (ან ფულადი თანხით, ან ნატურით), რის გამოც ზაკუპს კრედიტორის (მებატონის) სასარგებლოდ უნდა ეშრომა, ვალის გადახდის საფასურად, თანაც პროცენტების გათვალისწინებით. ფაქტიურად, ზაკუპს არ შეეძლო **“купа”**-ს ანაზღაურება და ის პრაქტიკულად სამუდამოდ რჩებოდა მებატონის ყმობაში. თუ ზაკური გაექცეოდა მებატონეს, ის ავტომატურად ხოლოპად – მონად იქცეოდა. ხოლოპობას იწვევდა ზაკუპის მიერ ჩადენილი ქურდობა. მებატონეს, ზაკუპის მიმართ, ვოტჩინური (მამულში) იუსტიციის უფლება გააჩნია. **Русская Правда** აღნიშნავდა, რომ ბატონს უნიათო ზაკუპის გაროზგვის უფლებაც ჰქონდა (62 მ). თუმცა, ზაკუპს, ხოლოპისგან განსხვავებით, გარკვეული უფლებები გააჩნდა. დაუშვებელი იყო მისი უსაფუძვლოდ დასჯა, მას შეეძლო მოსამართლესთან ეჩივლა მებატონისათვის, მას ხოლოპად ვერ გაყიდვდნენ და დაუსჯელად ქონებას ვერ ჩამოართმევდნენ. დამოკიდებული მოსახლეობის კიდევ ერთ კატეგორიას რიადოვიჩები – **рядовичи** შეადგენდნენ. **Ряд-ი** (ხელშეკრულება) იღებოდა უმიწო ან მცირემიწიანი გლეხსა და მებატონეს შორის, რომ ეს უკანასკნელი, გლეხს საკუთარ მამულში, იჯარით მისცემდა მიწის ნაკვეთს, მოსავლის გარკვეული ნაწილის საფასურად (ერთი მესამედი ან ნახევარი). რიადოვიჩები დასავლეთეუროპელი პრეკარისტების ანალოგია იყო. მრავალდარგოვანმა კიევის რუსეთის მეურნეობამ და საზოგადოებრივმა წყობამ მოსახლეობას კიდევ ერთი დამოკიდებული კატეგორია – **“უფლებო ჩელიადი” (челядь)** იცოდა. **Челядь** არათავისუფალ მამაკაცს – ხოლოპს ან ჩელიადინს, ხოლო არათავისუფალ ქალს – **робий** (რობოია) ეწოდებოდა, თუმცა ქალიც და მამაკაციც **челядь-ის** ცნებით აღინიშნებოდა. **Челядь-ი** აბსოლიუტურად უფლებო ფენა იყო. **Русская Правда** მათ პირუტყვს უტოლებდა, რაც პირდაპირ მიუთითებდა მათი, ძველ რომაულ და საერთოდ ანტიკურ, მონებთან მსგავსებაზე. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ კიევის რუსეთში **холоп-ები** არ შეადგენდნენ მწარმოებელთა ძირითად მასას, და მონობა, უპირატესად, პატრიარქალური (საშინაო) ხასიათის იყო. დროთა განმავლობაში, ხოლოპები ყმა-გლეხებად იქცნენ. საერთოდ აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გლეხების დაემკვების პროცესი კიევის რუსეთში საკმაოდ ხანგრძლივი გამოდგა და ის ერთბაშად არც დაწყებული და არც დასრულებულია. კიევის რუსეთში არსებობდა ბევრი და საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მოსახლეობით განთქმული ქალაქები. უკვე IX-X სს. მათი რიცხვი თითქმის 25-ს უდრიდა. მომდევნო საუკუნეებში ეს რიცხვი 60-მდე, ხოლო მონღოლთა შემოსევის დროისათვის – 300-მდე გაიზარდა. **ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენას ვაჭრები შეადგენდნენ, კერძოდ საერთაშორისო სავაჭრო ოპერაციაში ჩაბმული პირები.** კიევში, ნოვგოროდსა და სხვა დიოდ ქალაქებში დახელოვნებული ხელოსნები ცხოვრობდნენ. ქალაქები კულტურის ცენტრებად იქცნენ. ძველი რუსული სოფელი, დიდი ხნის განმავლობაში გაუნათლებელი იყო. ქალაქებში კი განათლება სწრაფად ვითარდებოდა არა მხოლოდ ვაჭრების, არამედ ხელოსნების წრეებშიც. ამრიგად, კიევის რუსეთში უკვე მიმდინარეობდა წოდებების ანუ ადამიანთა დიდი ჯგუფების შექმნა, რომლებიც საერთო სამართლებრივი სტატუსით იყვნენ ერთმანეთთან დაკავშირებული და სხვებისგან განსხვავებული. ძველ რუსული სახელმწიფო – კიევის რუსეთი პოლიეთნიკური საზოგადოება იყო, თანაც შექმნისთანავე. **Повесть временных лет** იმ ტომების ჩამოთვლისას, რომლებმაც მოიწვიეს ვარიაცი მთავრები, ასახელებს არასლავურ ტომებსაც – ჩუდი და ფინები. ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიგრაციის შედეგად, სლავები აუცილებლად შეეხებოდნენ ფინურ ტომებსაც. თუმცა, ეს პროცესი მშვიდობიანად მიმდინარეობდა და ადგილი არ ჰქონდა ადგილობრივი (ავტოქტონური) მოსახლეობის დაპყრობას. ვოლგის აუზში მცხოვრები, თურქული წარმოშობის ხალხი, საბოლოოდ დაუკავშირდა აქ განსახლებულ სლავურ ტომებს – ვიატიჩებს და მათთან ერთად მოხდა ვოლგისპირა ტომების გაქრისტიანება და მათი ძველრუსულ საზოგადოებაში ინტეგრირება.

3) კიევის რუსეთის პოლიტიკური წყობილება

კიევის რუსეთის სახელმწიფო იყო ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელსაც გარკვეული თავისებური ნიშნები ახასიათებდა: **I. სახელმწიფოებრივი ერთობის მოწყობა.** აღნიშნული პრობლემატიკა დისკუსიას იწვევდა მეცნიერთა შორის, როგორც XIX საუკუნეში, ისე თანამედროვე პირობებში. მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევდა, რომ IX საუკუნეში ერთიანი ძველრუსული სახელმწიფოებრიობა საერთოდ არ არსებობდა და ადგილი ჰქონდა მხოლოდ მსხვილი ტომთა კავშირების შექმნას. მეცნიერთა მეორე, უფრო ფრთხილი, ჯგუფი თვლიდა, რომ IX საუკუნიდან X საუკუნის შუა ხანებამდე, შესაძლებელია ვისაუბროთ ადგილობრივ სამთავროთა ანუ პროტო-სახელმწიფოთა კავშირზე. ზოგიერთები მიიჩნევენ, რომ კიევის რუსეთი იყო აღმოსავლეთ სლავური ტომთა კავშირების თავისებური ფედერაცია, რომელიც განაგრძობდა არსებობას არა მხოლოდ კიევის რუსეთის არსებობის საწყისს, არამედ მისი არსებობის მთელს პერიოდში. **II. თუმცა, არსებობს კიდევ ერთი მოსაზრება, რომ კიევის რუსეთის სახელმწიფოსათვის დამახასიათებელი იყო ადრეული შუა საუკუნეებისათვის ჩვეული სუზერენიტეტი-ვასალიტეტის სისტემა, რომელიც გულისხმობდა იმას, რომ სახელმწიფოს მთელი სტრუქტურა ეფუძნებოდა საბატონო იერარქიულ კიბეს. ვასალი დამოკიდებული იყო საკუთარ სენიორზე, ეს უკანასკნელი – უფრო მსხვილ სენიორს ან უზენაეს სუზერენზე. ვასალი მოვალე იყო დახმარებოდა სენიორს, ემსახურა მის ჯარში და გადაეხადა მისთვის ხარკი. თავის მხრივ, სენიორი მოვალე იყო უზრუნველყო ვასალი მიწით და დაეცვა ის სხვა მეზობლის ან მომხდურის ხელყოფისაგან. საკუთარი სამფლობელოს ფარგლებში ვასალი გარკვეული იმუნიტეტით – შეუალაობით სარგებლობდა, რაც იმას ნიშნავდა, რომ მის საშინაო საქმეებში ჩარევა თვით სუზერენსაც კი არ შეეძლო. დიდი მთავრების ვასალები ადგილობრივი მთავრები იყვნენ. მთავრის საიმუნიტეტო უფლებები იყო: ხარკის აკრეფის უფლება, მართლმსაჯულების განხორციელება, შესაბამისი შემოსავლების მითვისებით.**

4) სახელმწიფო მექანიზმი

ძველ რუსული სახელმწიფო – კიევის რუსეთი მართვა-გამგეობის ფორმით მონარქია იყო. მის სათავეში დიდი მთავარი იდგა. მთავრის ხელთ თავმოყრილი იყო უზენაესი საკანონმდებლო და სამხედრო ხელისუფლება. ჩვენამდე მოღწეულია რამდენიმე მსხვილი საკანონმდებლო ძეგლი, რომლებიც გამოცემული დიდი მთავრების მიერ და მათ სახელს ატარებენ: **ვლადიმირის წესდება, იაროსლავის სამართალი.** დიდი მთავარი აღმასრულებელ ხელისუფლებასაც ახორციელებდა, ვინაიდან ადმინისტრაციის მეთაურად ითვლებოდა. დიდი მთავრების უმრავლესობა შესანიშნავი სარდლები იყვნენ და პირადად ხელმძღვანელობდნენ საკუთარ დრუჟინებს, სხვა ტომების ან სხვა სახელმწიფოების წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობებში. მაგალითად, დიდი მთავრები ოლეგი (ბიზანტიის წინააღმდეგ იბრძოდა და საკუთარი ფარი კონსტანტინოპოლის კარიბჭეზე მიაჭედა, გამარჯვების ნიშნად), სვიატოსლავი იგორის ძე (დაიღუპა პაჭანიკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, ბიზანტიის წაქეზებით, რადგან ერთდროულად ბიზანტიასაც ებრძოდა და პაჭანიკებსაც), იაროსლავ ბრძენი (საკუთარი ძმების წინააღმდეგ იბრძოდა), ვლადიმირ მონომახი (83 ბრძოლა ჰქონდა გამართული). საგარეო ფუნქციების განხორციელება არა მხოლოდ იარაღის ძალით, არამედ დიპლომატიური გზითაც ხდებოდა. კიევის რუსეთის დიპლომატიამ მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია. მან დადო სხვადასხვა საერთაშორისო შეთანხმება – სავაჭრო, სამხედრო და სისხლის სამართლის სფეროებში. საერთაშორისო ხელშეკრულებები ზეპირი ან წერილობითი ფორმით იდებოდა. უკვე X საუკუნეში კიევის რუსეთმა სახელშეკრულებო ურთიერთობები დაამყარა ბიზანტიასთან, ხაზარეთთან, ბულგარეთთან, გერმანიასთან, უნგრეთთან, ვარიანებთან, პაჭანიკებთან. დიპლომატიური მოლაპარაკებები თვით მონარქის მეთაურობით წარიმართებოდა, კერძოდ **დიდი მთავრინა – ოლღა** პირადად ეწვია ბიზანტიას, ძველრუსულ ელჩობასთან ერთად. დიდი მთავრები სასამართლო ფუნქციებსაც ახორციელებდნენ. დიდი მთავრის ფიგურა ტომობრივი ბელადის თანამდებობიდან განვითარდა. თუმცა, ბელადი მაშინ არჩევითი პირი იყო. მას შემდეგ, რაც დიდი მთავარი სახელმწიფოს მეთაური გახდა, მისი ხელისუფლება მემკვიდრეობით გადაეცემოდა, დაღმავალი ხაზის მამრობითი სქესის წარმომადგენელს (მამიდან ვაჟი-შვილს). ჩვეულებისამებრ, დიდი მთავრები მამაკაცები იყვნენ, თუმცა გამონაკლისიც იყო – დიდი მთავრინა ოლღას სახით. მიუხედავად იმისა, რომ დიდი მთავრები მონარქები იყვნენ, მათ, ქვეყნის მართვისას, არ შეეძლოთ დაახლოებული პირების გარეშე, ყველა ფუნქციის განხორციელება. ამიტომ **შეიქმნა დიდი მთავრის საბჭო**, რომელიც მიუხედავად იმისა, რომ არ იყო იურიდიულად გაფორმებული, მაინც სერიოზულ გავლენას ახდენდა დიდი მთავრის გადაწყვეტილებებზე. ამ საბჭოში შედიოდნენ: **მთავართან დაახლოებული პირები – მისი დრუჟინის ზედაფენა (მთავრის კაცები).** ზოგჯერ კიევის რუსეთში იკრიბებოდა ბოიართა ყრილობები – მსხვილი მებატონეების საკრებულო, რომელიც წვევებდა, მთავრებს შორის, წარმოქმნილ დავებს და სხვა მნიშვნელოვან საკითხებს. სწორედ ასეთ ყრილობაზე

კიევის რუსეთში არსებობდა ვეჩე – ძველი სახალხო კრების მოდიფიცირებული ვარიანტი. მეცნიერები დაიბნენ იმის შესახებ, თუ რამდენად გავლენიანი და ქმედითი იყო ვეჩე ძველ რუსულ სახელმწიფოში (вече მომდინარეობს რუსული სიტყვა – вешать-говорить (საუბარი)). ერთი რამ უდავოა: ვეჩეს აქტიურად იყენებდნენ ნოვგოროდის მმართველობაში. თავდაპირველად, კიევის რუსეთში არსებობდა მმართველობის რიცხოვრივი სისტემა, ათეულების მიხედვით. ეს სისტემა განვითარდა სამხედრო ორგანიზაციიდან, როცა სამხედრო ქვედანაყოფების მეთაურები – десятичные, сотские, тысячные სახელმწიფოს მეტ-ნაკლებად მსხვილი რგოლების ხელმძღვანელები გახდნენ. კერძოდ, ტისიაცკიმ შეინარჩუნა მხედართმთავრის ფუნქცია, ხოლო სოცკი გახდა ქალაქის სასამართლო – ადმინისტრაციული თანამდებობის პირი. მმართველობის ათეულობითმა სისტემამ ჯერ ვერ მოახდინა ცენტრალური მმართველობიდან ადგილობრივი მმართველობის გამოყოფა. თუმცა, მოგვიანებით ასეთი დიფერენცირება მაინც მოხდა. ცენტრალურ მმართველობაში ჩამოყალიბდა ე.წ. ვოტჩინური-სასახლური მმართველობის სისტემა, რომლის არსი იმაში მდგომარეობდა, რომ დიდი მთავრის სასახლის მმართველობა შეერთებული იყო და გაიგივდა (ფაქტიურად) სახელმწიფოს მართვასთან. დიდი მთავრის მეურნეობაში მრავლად იყო სხვადასხვა სახის მოსამსახურეები, რომლებიც საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სფეროს ხელმძღვანელობდნენ: სახლთუხუცესები, მეჯინბეები, ფარეშები და სხვა. მოგვიანებით, დიდი მთავარი მათ მმართველობის რომელიმე სფეროს გადასცემდა და ამის შემდეგ დიდი მთავრის პირადი მოსამსახურე – სახელმწიფო მოღვაწე, ადმინისტრატორი ხდებოდა. ადგილობრივი მმართველობის სისტემა ძალზედ მარტივი იყო. ცალკეულ სამთავროთა მმართველი – ადგილობრივი მთავრების გარდა, ცენტრალური აპარატიდან ტერიტორიულ ერთეულებში იგზავნებოდნენ ე.წ. ნამესტნიკები და ვოლოსტელები, როგორც ადგილობრივი მოხელეები. მათ სამსახურის საფასურად მოსახლეობა ე.წ. “კორმს”-საკვებს აძლევდა. ამან შეუწყო ხელი ე.წ. кормление-ს სისტემის ჩამოყალიბებას. კიევის რუსეთის სამხედრო ორგანიზაციის საფუძველს დიდი მთავრის დრუჟინა წარმოადგენდა. ის პროფესიონალი მეომრებისგან შედგებოდა და თუმცა, მცირერიცხოვანი იყო, მაინც დიდ ძალას წარმოადგენდა. მონარქსა და დრუჟინას შორის ურთიერთკავშირი და ურთიერთდამოკიდებულება არსებობდა. დრუჟინა, ჩვეულებრივ, მთავრის მამულში ან მის ირგვლივ მდებარე სოფლებში ცხოვრობდა და ნებისმიერ დროს მზად იყო სალაშქროდ, რომელშიც ის ნადავლის ხელში ჩაგდებას ლაშობდა. დრუჟინიკები არამხოლოდ მეომრები, არამედ დიდი მთავრის მრჩეველებიც იყვნენ. უფროსი დრუჟინა წარმოადგენდა დიდგვაროვანთა ზედაფენას, რომელიც დიდად განაპირობებდა მთავრის პოლიტიკას. დიდი მთავრის ვასალებსაც ჰყავდათ საკუთარი დრუჟინები, აგრეთვე, ლაშქრობის დროს, გამოჰყავდათ საკუთარი მოსამსახურეები და ყმა-გლეხები. თითოეულ მამაკაცს შეეძლო იარაღის ტარება, თუმცა ეს იარაღი ძალზედ მარტივი იყო. ბოიართა და მთავართა შვილებს კი უკვე სამი წლიდან ასწავლიდნენ ცხენზე ჯდომას, ხოლო 12 წლის ასაკიდან ისინი, მამებთან ერთად, ლაშქრობებში მონაწილეობდნენ.

ქალაქები, ყოველ შემთხვევაში მათი ცენტრალური ნაწილი, ციხე-სიმაგრეებად იყო გადაქცეული, რომლებსაც აუცილებლობის შემთხვევაში, არამხოლოდ მთავრის დრუჟინა, არამედ ქალაქის მთელი სრულწლოვანი მოსახლეობა ერთად იცავდა. მთავრები ხშირად მიმართავდნენ დაქირავებული ჯარის დახმარებას – ჯერ ვარიანების, მოგვიანებით – ტრამალეების მომთაბარეების სახით. ძველრუსულ სახელმწიფოში – კიევის რუსეთში ჯერ კიდევ არ არსებობდა სპეციალური სასამართლო ორგანოები. სასამართლო ფუნქციებს ახორციელებდნენ ადმინისტრაციის ესა თუ ის წარმომადგენლები, მათ შორის – დიდი მთავარი. თუმცა, სპეციალური თანამდებობის პირებიც იყვნენ, რომლებიც მთავარს მართლმსაჯულების აღსრულებაში დახმარებას უწევდნენ. მათ შორის იყვნენ ვირნიკები, რომლებსაც მკვლელობისთვის დაგენილი ჯარიმის შეგროვება ევალებოდათ. სასამართლო ფუნქციების აღსრულება ეკლესიებსაც ევალებოდა. მოქმედებდა მამულის (ვოტჩინას) სასამართლო – მეზატონეს შეძლო საკუთარი ყმა-გლეხების გასამართლება, რადგან მეზატონის სასამართლო უფლებამოსილებანი მისი საიმუნიტეტო უფლებების განუყოფელი ნაწილი იყო. სახელმწიფოს მართვა, ომების წარმოება, მთავრისა და მისი გარემოცვის პირადი ხარჯები, დიდი თანხების მობილიზებას ითხოვდნენ. გარდა საკუთარი მამულებიდან (გლეხების საბატონო ექსპლუატაციის შედეგად) მიღებული შემოსავლებისა, მთავრებმა შემოიღეს ხარკისა და გადასახადების დადგენის განსაკუთრებული სისტემა. ხარკს წინ უსწრებდა, ტომის წევრების მიერ, მთავრისა და მისი დრუჟინისათვის ნებაყოფლობით მირთმეული საჩუქრები. მოგვიანებით, ამ საჩუქრებმა სავალდებულო ხასიათი მიიღეს და გადასახადად იქცნენ. ხოლო თვით ხარკის გადახდა დამოკიდებულების ნიშნად იქცა. სწორედ სიტყვა дань (ხარკი) წარმოიშვა რუსული ტერმინი поданный – ქვეშევრდომი, ხარკის ქვეშ მყოფი. თავდაპირველად, ხარკის აკრეფა полудье-ს გზით ხდებოდა, როცა მთავრები წელიწადში ერთხელ შემოვლას აწყოვნენ საკუთარი სამფლობელოების ფარგლებში და უშუალოდ აგროვებდნენ შემოსავალს, საკუთარი ქვეშევრდომებისგან. დიდი მთავარი იგორი სვიატოსლავის ძე სწორედ ასეთი პოლუდიეს შეგროვებას შეეწირა, დრევილიანთა მიწაში, რადგან მან ყოველგვარ დასაშვებ ზღვარს გადააჭარბა. ამ აქტმა აიძულა მისი ქვრივი – მთავრინა ოლდა მოეწესრიგებინა სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის

სისტემა. მან დაადგინა ე.წ. **пogocт**-ები, ხარკის აკრეფის სპეციალური პუნქტები. ჩამოყალიბდა პირდაპირი გადასახადების მრავალფეროვანი სისტემა, აგრეთვე სავაჭრო, სასამართლო და სხვა სახის ბაჟი. გადასახადებს იხდიდნენ, ძირითადად, ბეწვევლით. თუმცა, ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ გადასახადს მხოლოდ ნატურალური ფორმა ჰქონდა. ციყვისა და კვერნის ბეწვი გარკვეული ფულადი ერთეული იყო.

ძველი რუსული საზოგადოების პოლიტიკური სისტემის მნიშვნელოვან ელემენტად ეკლესია იქცა, რომელიც მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სახელმწიფოსთან. თავდაპირველად, ვლადიმირ სვიატოსლავის ძემ მოაწესრიგა წარმართული კულტი, დაადგინა 6 ღვთაებისაგან შემდგარი პანთეონი, რომლის სათავეში იდგა ომისა და ჭეჭა-ჭუხილის ღვთაება – **პერუნი**. ხოლო მოგვიანებით, **990 წელს მან გააქრისტიანა კიევის რუსეთი, შემოიღო მონოთეისტური სარწმუნოება, რომელიც ქადაგებდა მონარქის ხელისუფლების ღვთაებრივ წარმოშობასა და მისდამი უპირობო მორჩილებას**. ქრისტიანობის გავრცელებას დიდი წინააღმდეგობა მოჰყვა კიევის რუსეთის სხვადასხვა რეგიონში, რასაც არამხოლოდ სოციალური, არამედ წმინდა რელიგიური მოტივიც ჰქონდა: ხალხი საუკუნეების მანძილზე მიეჩნეოდა მამა-პაპათა რწმენას და არ სურდა, სერიოზული მიზეზის გარეშე, მასზედ უარის თქმა. **ქრისტიანული ეკლესიის სათავეში მიტროპოლიტი იდგა, რომელსაც, თავდაპირველად, ბიზანტიის პატრიარქი, ხოლო მოგვიანებით – კიევის დიდი მთავარი ნიშნავდა. ცალკეულ მიწებში ეკლესიის მეთაურებად ეპისკოპოსები ინიშნებოდნენ.**

§6. ადრეული შუა საუკუნეების სამართალგანვითარება

1) ბარბაროსული სამართლის წყაროები

ადრეული შუა საუკუნეების სამართლის შესახებ, ყველაზე სრულყოფილ წარმოდგენას ე.წ. **„ბარბაროსული სამართლის“ ძეგლები** გვაძლევენ. ამ ძეგლებში ჩაწერილი იყო მრავალრიცხოვანი ჩვეულებები, გერმანელთა შორის გავრცელებული სასამართლო გადაწყვეტილების ნიმუშები. სამართლის ძეგლებს შორის ყველაზე ძველი **„სალიკური სამართალი“ იყო, რომელიც ხლოდვიგის მიერ იქნა შედგენილი, V-VI საუკუნეების მიჯნაზე, აგრეთვე “რიპუარტა სამართალი” – სხვა ფრანკთა ტომების სამართალი, რომელიც, ძირითადად, VI საუკუნეში ჩამოყალიბდა; თუმცა, ცნობილია მისი მხოლოდ VII საუკუნის რედაქცია.**

კიდევ ერთი სამართლის წყარო **ვესთგუთების სამართალი** იყო, რომლის პირველი სრული რედაქცია VI-VII საუკუნეებში შეიქმნა. მის საფუძველში დევს ვესთგუთების მეფის – ერისხის (466-489 წწ.) კანონთა კრებული. ეს, ის ერისხია, რომელმაც საკუთარი სამფლობელოები გააფართოვა გალიაში და რომის იმპერატორისაგან დამოუკიდებლობა მოიპოვა. ვესთგუთების შემდეგ, საკუთარი სამართალი **ბურგუნდებმაც** შექმნეს. ამ სამართლის შექმნისას, ბურგუნდები მიმართავდნენ არა მხოლოდ პრაქტიკულ მიზნებს, არამედ პოლიტიკურ-სიმბოლური შედეგის მიღწევას ცდილობდნენ; კერძოდ, რომის იმპერატორის ხელისუფლებიდან გათავისუფლებულ ტერიტორიაზე, საკუთარი ბატონობის განმტკიცების დემონსტრირება სურდათ. მოგვიანებით, VIII საუკუნეში, **ალემანთა და ბავარიელთა სამართალი**, ხოლო VIII საუკუნის ბოლოსა და IX საუკუნის დასაწყისში – **საქსონელთა და თიურინ-გელთა სამართალი შეიქმნა. “ბარბაროსული სამართალი”** იქმნებოდა მეფეების მიერ, ყველაზე “ცნობილი” (ეპისკოპოსები, პერცოგები, გრაფები) ადმინისტრატორებისა და “შეკრებილი ხალხის” თანა-მონაწილეობით, როგორც ამის შესახებ წერია **ალემანთა სამართალში**. ყველა სამართლის წიგნი, რომელიც სალიკური სამართლის შემდეგ, ორი-სამი საუკუნის დაგვიანებით შეიქმნა, მთელი მათი არქაულობის მიუხედავად, იმაზე მომწობს, რომ მათში ასახული იყო საბატონო ურთიერთობების ახალი ეტაპი. თუ სალიკური სამართალი ფრანკთა საზოგადოების განვითარების იმ პერიოდს მიეკუთვნება, როცა გვაროვნული კავშირების პროცესი ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული, არ იყო დამკვიდრებული მიწაზე საბატონო საკუთრება, უფრო გვიანდელი პერიოდის სამართლის წიგნებში დაფიქსირდა ალოდის – როგორც მიწის გასხვისებადი საკუთრების, ჩამოყალიბება; უფრო მკვეთრად არის გამოხატული სოციალური დიფერენცირება, თავისუფალთა შორის დამოკიდებულების ურთი-ერთობები და სხვა. თანაც, ყველა ეს სამართლის ძეგლი განიცდიდა რომისა და საეკლესიო სამართლის მნიშვნელოვან გავლენას.

“ბარბაროსული სამართლის“ ძეგლებთან შინაარსობრივი მსგავსება გააჩნიათ ანგლო-საქსური ჩვეულებითი სამართლის ნორმების წერილობით კრებულებს, კერძოდ: ეტელბერტის სამართალი (VI ს.), ინეს სამართალი (დაახ. 690წ.), ეტელსტანის სამართალი (Xს.), ალფრედ დიდის სამართალი (IX ს.). განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნის ოსთგუთების მეფის – თეოდორიხის კანონთა (ედიქტების) კრებულს, რომელიც V საუკუნეშია დაწერილი. მისი შინაარსი ასახავს იმ მნიშვნელოვან ცვლილებებს, რომლებიც განხორციელდა აპენინების ნახევარკუნძულზე, ოსთგუთების სამეფოს შექმნის განსაკუთრებული პირობების არსებობისას. ამ სამართლის ძეგლის არსებითი ნიშანი ის არის, რომ, “ბარბაროსული სამართლის“ ძეგლებისათვის დამახასიათებელი (საერთო), მოქმედების პერსონალური პრინციპისგან განსხვავებით, ედიქტი თავის მოქმედებას ყველა იმ ადამიანზე ავრცელებდა, რომელიც

სამეფოს ტერიტორიაზე ცხოვრობდა, ანუ, ოსტგუთებსა და რომაელებს შორის, თანაბრად აწესრიგებდა ურთიერთობებს. რომის მიმართ ლოიალურობის დამტკიცების მიზნით, მეფე მოითხოვდა, რომ ედიქტის მიხედვით, "მიდილარი და გამოჩენილი" ადამიანების მიმართ სასამართლოებს უნდა ესეგმდებინათ ედიქტის ნორმებით. სავარაუდოდ, ედიქტის შექმნაში მონაწილეობდნენ ოსტგუთებისა და რომაელთა წარჩინებულები. ედიქტი, როგორც ოდესღაც XII ტაბულის კანონები, ბრინჯაოს დაფებზე იყო დაწერილი და მოედანზე გამოიფინა, საყოველთაო გაცნობის მიზნით.

აღსანიშნავია, რომ ეკლესიაც აქტიურად ერეოდა სამართალშემოქმედებით საქმიანობაში და გავლენას ახდენდა საერო "ბარბაროსული სამართლის" ძეგლების შინაარსზე. ამ მხრივ, მეტად საინტერესოა ანგლო-საქსთა მეფის – **ალფრედ დიდის სამართალი**, რომელშიც მითითებულია დათქმა **მოსეს სჯულზე**. კერძოდ – ქრისტიანული მცნების ისეთ დებულებაზე, როგორიცაა "ღარიბისა და მდიდრისათვის, მეგობრისა და მტრისთვის თანაბარი სამართალის მიცემა და სასამართლოს გამართვა". აქვე აღსანიშნავია, რომ საეკლესიო და საერო კანონშემოქმედება, საკუთარ დებულებებს ბიბლიიდან (ძველი და ახალი აღთქმა) იღებდა.

დასკვნისათვის: 1) "ბარბაროსული სამართლის" ძეგლები, საკუთარ თავში, ასახავენ ძველი გვაროვნული ურთიერთობების გადმონაშთებს და გამოხატავენ ჯერ კიდევ გერმანელთა ტომობრივ თვითშეგნებას; 2) ამ ძეგლებში პიროვნება არ არის ჩამოცილებული კოლექტივს, პირის უფლებათა უნარიანობა განისაზღვრებოდა გვარის, თემისადმი კუთვნილებით. ამ კოლექტივის ფარგლებს გარეთ ადამიანს არავითარი უფლებები არ გააჩნდა. თემიდან, გვარიდან, ოჯახიდან მოკვეთა ყველაზე მძიმე სასჯელად ითვლებოდა, სალიკური სამართლის მიხედვით; 3) პასუხისმგებლობაც პირს ეკისრებოდა, ამა თუ იმ სამართალდარღვევისათვის, არა ინდივიდუალურად, არამედ იმ სოციალური ჯგუფის გათვალისწინებით, რომელსაც ის მიეკუთვნებოდა; 4) ბარბაროსთა ტომობრივ შეგნებასთან დაკავშირებული იყო ნორმების მოქმედების პერსონალური ხასიათი, რაც პირდაპირ იყო დაფიქსირებული „ბარბაროსული სამართლის“ ძეგლებში: სალიკური ფრანკები ხელმძღვანელობდნენ მხოლოდ საკუთარი „სალიკური სამართლის“ ნორმებით, ხოლო რიპუარიები – საკუთარი რიპუარული, ბავარიელები – ბავარიელთა, ალემანები – ალემანების სამართლით.

ბიზანტიურ სასამართლოებში იუსტინიანეს კოდიფიკაციის გამოყენება ხშირად დიდ წინააღმდეგობებს ხდებოდა. კოდიფიკაციის რიგი დებულებანი მოქვეყნდა, თუმცა მთავარი ის არის, რომ მათი უდიდესი ნაწილი ძალზედ რთული და მიუწვდომელი იყო იმპერიის მოსახლეობის დიდი ნაწილისათვის. ამის გამო, VI-VII საუკუნეებში ბიზანტიელმა იურისტებმა პრაქტიკული მიზნებისათვის შეადგინეს იუსტინიანეს კანონმდებლობის გამარტივებული კომენტარები ბერძნულ ენაზე **პარაფრაზების (მოთხრობების), ინდექსების (მითითებების), სქოლიების (სასწავლო შენიშვნების)** სახით. ფართო გავრცელება მოიპოვეს იუსტინიანეს ინსტიტუციების პარაფრაზებმა, რომლებიც შეადგინა თეოფანემ ბერძნულ ენაზე სტუდენტი იურისტებისათვის, აგრეთვე სტეფანეს სქოლიებმა, რომლებშიც შევიდა იუსტინიანეს დიგესტების ცნობის ინდექსები. იუსტინიანეს კოდიფიკაციიდან ამოღებული ამონარიდების საფუძველზე ბიზანტიელმა იურისტებმა შეადგინეს პრაქტიკული კრებულები, რომლებიც შეიცავდნენ ხელშეკრულებების ჩამონათვალსა და ნიმუშებს, სარჩელების ფორმულირებას.

2) VIII-XIV საუკუნეების ბიზანტიური სამართლის ძირითადი წყაროები

VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე ბიზანტიის სამართლის სისტემა განიცდის სერიოზულ კრიზისს, რომელიც გამოწვეული იყო ეკონომიკური სისტემის მოშლით, ქალაქების დაქვეითებით, სახელმწიფო მიწებზე ბარბაროსების განსახლებით, არაბების შემოჭრით. სწორედ ამ დროს ნელ-ნელა მთავრდება ბიზანტიური სამართლის გვიანანტიკურიდან შუასაუკუნოვანი სამართალში გარდაქმნის პროცესი. VIII საუკუნეში საერთო ეკონომიკური და კულტურული აღმავლობის შედეგად კვლავ გამოცოცხლდა ბიზანტიელი იმპერატორების საკანონმდებლო საქმიანობა და სკოლების მოღვაწეობა.

თუმცა, ამ ეტაპზე სერიოზულ პრობლემას წარმოადგენდა რომის სამართლის საკანონმდებლო აქტების ენა და მათი გამოყენება სასამართლო პრაქტიკაში, ვინაიდან ბიზანტიის ბერძნულ-სლავურ სახელმწიფოდ გადაქცევამ მოითხოვა იუსტინიანეს კრებულში არსებითი ხასიათის ცვლილებების შეტანა და მისი ძირითადი დებულებების უფრო მარტივი და შემოკლებული ფორმით გადმოცემა.

726 წელს (ზოგიერთი ცნობით 741 წელს) ხატმებრძოლი იმპერატორის **ლეონ ისავრიელის** ზეობაში გამოიცა **ეკლოგა** (რჩეული კანონები), რომელმაც ხელი შეუწყო ბიზანტიური სამართლის განვითარების ახალ ეტაპს. **ეკლოგას** შემდგენლობა შეინარჩუნეს იუსტინიანეს კოდიფიკაციიდან სამართლებრივი მასალის მხოლოდ მცირედი ნაწილი, ამიტომ ის შედგება მხოლოდ 18 მომცრო ტიტულისაგან, რომელთაგან ზოგიერთი ტიტული შედგებოდა მხოლოდ თითო მუხლისაგან. **ეკლოგას** ქვესათაურშივეა მითითებული, რომ ის წარმოადგენს „დიდი იუსტინიანეს“ კანონმდებლობის შესწორებასა და შემოკლებას, „დიდი ადამიანური სულისკვეთებით გამსჭვალული“. ხატმებრძოლმა ფრაზეოლოგიამ ასახვა პოვა **ეკლოგას** შესავალ ნაწილში, სადაც საუბარია „ტეშმარტი სამართლიანობით“ ხელმძღვანელობის შესახებ, რაც იმას გულისხმობდა, რომ არა მხოლოდ სიტყვით უნდა გამოხატულიყო

ეკლოგის მიმართ აღტაცება”, არამედ საქმით უნდა დამტკიცებულიყო უქონელთა და დარიბთა დახმარების სურვილი. ეკლოგა სპეციალურ (VIII) ტიტულს უძღვნის მონობას. მასში გათვალისწინებულია თავისუფალი ადამიანების მონადქცევის შემთხვევები (დეზერტირები), თუმცა, ძირითადად, აქცენტი გადატანილია მონათა გათავისუფლების ახალ ხერხებზე (მათი გააზაბება ეკლესიაში გაშვებით), რაც პირდაპირ ასახავდა შუა საუკუნეების პერიოდში საბატონო ურთიერთობის ჩამოყალიბებას. **ეკლოგაში**, სრული მოცულობით გამოვლინდა ქრისტიანული რელიგიისა და ზნეობის დებულებების გამოყენება და ამიტომ სახარების ცალკეული დოგმები ასაბუთებდა სამართლებრივი დებულებების მოთხოვნებს. განსაკუთრებით სიღრმისეული იყო ქრისტიანული იდეების გავლენა საოჯახო სამართლის ნორმებზე (I-VII ტიტულები).

თუმცა, **ეკლოგას** უკიდურესმა სიმცირემ, მასში მნიშვნელოვანი ინსტიტუტების არარსებობამ (საკუთრების უფლების შეძენა და გასხვისება, ხანდაზმულობა) საგრძნობლად შეაფერხა მისი გამოყენების შესაძლებლობა სასამართლოებში, რის გამოც ხშირად მიმართავდნენ უშუალოდ იუსტინიანეს კოდიფიკაციას. ამიტომ **ეკლოგას** ზოგიერთ ნუსხაში შესულია დამატებების სახით საადგილმამულო, საზღვაო და სამხედრო კანონები. მათ შორის ყველაზე დიდი მნიშვნელობისაა **საადგილმამულო კანონი**, რომელიც თავისი არსით ემსგავსებოდა დასავლეთ-ევროპულ „ბარბაროსული სამართლის“ ძეგლებს. ის ავსებდა ეკლოგის არსებით ხარვეზს: აწესრიგებდა სასოფლო თემებში ჩამოყალიბებულ ურთიერთობებს, რომლებიც დიდ როლს თამაშობდნენ VIII საუკუნის ბიზანტიური საზოგადოების ცხოვრებაში.

განასხვავებდნენ **საადგილმამულო კანონის ორ ძირითად ვერსიას (რედაქციას): ადრეულსა (ყველაზე ფასეული როგორც ჩვეულებითი სამართლის წყარო) და გვიანდელს**, რომელიც ასახავდა სოციალური დიფერენცირების უფრო დრმა ხარისხს. ადრეული ვერსიის შედგენის დრო და ადგილი სადაოა. ზოგიერთი მკვლევარი მათ მიაკუთვნებს VII საუკუნის ბოლოს, სხვები კი ამტკიცებენ, რომ ის შედგენილია სამხრეთ იტალიაში. თუმცა, გაბატონებულია ის აზრი, რომ საადგილმამულო კანონი შედგენილია კონსტანტინოპოლში ისაერიელი იმპერატორების პერიოდში VIII საუკუნის 20-ან წლებში, თითქმის ეკლოგის შექმნისთანავე, როგორც მისი დანართი, რაც იწვევდა მის ხშირ გადაწერას. საადგილმამულო კანონი იყო კერძო კომპილაცია, თუმცა მოგვიანებით მან მოიპოვა ოფიციალური აღიარება. კანონის ადრეული რედაქცია შედგებოდა 85 მუხლისგან და მას არ ახასიათებდა შინასტრუქტურა (ჩვეულებითი სამართლის ძირითადი თავისებურება). საადგილმამულო კანონი ბიზანტიაში მოქმედებდა მთელი მისი ისტორიის მანძილზე. ეკლოგის სხვა დანართებიდან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საზღვაო კანონს, რომელსაც დასავლეთ ევროპაში იცნობდნენ როდოსის საზღვაო კანონის სახელწოდებით. ამ კრებულის შედგენა მოხდა VII-VIII საუკუნეებში. მასში თავმოყრილია ჩვეულებითი სამართლის ნორმები, რომლებიც ჩამოყალიბდა ანტიკური და შუა საუკუნეების პერიოდის საზღვაო ვაჭრობის პრაქტიკაში და ნაწილობრივ გადამუშავებული იყო რომაული იურისტების მიერ. საზღვაო კანონი შეიცავდა წესებს, რომლებიც ეხებოდა გემების მართვას, ტვირთის გადაზიდვასა და მგზავრების გადაყვანას, ზღვაში ტვირთის გადაყრას საშიშროების შემთხვევაში, გემთმფლობელსა და ტვირთის მფლობელს შორის გადაზიდული ტვირთიდან მიღებული მოგებისა და ზარალის განაწილებას. ამ კრებულის ცალკეული ნორმები გამოიყენებოდა საერთაშორისო ვაჭრობაში თვით XV საუკუნემდე.

ბიზანტიური სამართლის შემდგომი განვითარება დაკავშირებულია **მაკედონელთა დინასტიის იმპერატორთა** საკანონმდებლო საქმიანობასთან, კერძოდ **ბასილი I და ლეონ VIII-თან**. მათ გააუქმეს **ეკლოგა**, რომელიც შედგენილი იყო მათი პოლიტიკური მოწინააღმდეგეების (ხატმებრძოლი იმპერატორების) მიერ. ბასილი პირველმა ბრძანა კვლავ გადაემუშაებინათ იუსტინიანეს კრებული, კერძოდ მისგან ამოიღეს მოძველებული დებულებები, ახსნეს რთულად გასაგები იურიდიული ტერმინები და თარგმნეს ისინი ბერძნულად. ამ საკანონმდებლო საქმიანობის შედეგი იყო 879 წელს გამოცემული **პროხირონი**, რომელიც მომდევნო საუკუნეებშიც იყო ბიზანტიური სამართლის ყველაზე ავტორიტეტული წყარო. **პროხირონი**, ეკლოგასთან შედარებით, იყო უფრო ვრცელი კანონთა კრებული (დამატებით მასში შეიტანეს 17 ტიტული), თუმცა მისი იურიდიული ტექნიკა (სამართლებრივი მასალის განლაგების სისტემატიურობა და რედაქცია) ჩამორჩებოდა ეკლოგას. **პროხირონის** შესავალში წერია, რომ ეკლოგა არის არა „რჩეული“, არამედ „შერყენილი“ კანონები, თუმცა, ბასილი I-მა მისგან გადმოიღო სისხლის სამართლის მთელი რიგი დებულებანი. პროხირონში შეტანილი ცვლილებები არ იყო არსებითი, ხოლო კერძო სამართლის საკითხებში ის სულ უფრო მეტად იუსტინიანეს კანონმდებლობისაკენ იხრებოდა – ჩუქება ქმარსა და ცოლს შორის, მზითვის რეჟიმი, გააზაბებულთა ანდერძი. თუმცა, **პროხირონმა** ასახა IX საუკუნის ბიზანტიური საზოგადოების განვითარების ახალი პირობები. მასში უფრო დაწვრილებითაა განხილული სახელშეკრულებო სამართალი (ამხანაგობის ხელშეკრულების შემუშავება, პირდაპირ აკრძალა სესხის სასყიდლიანი ხელშეკრულება), საოჯახო სამართალში (შემოიღეს წინასაქორწინო საჩუქარი) შესული ცვლილებები.

პროხირონის შედგენიდან ცოტა ხანში (884-886წ.წ.) იმპერატორ ბასილი I-ისა და მისი თანამმართველი ვაჟების სახელით გამოიცა ახალი სახელმძღვანელო სამართლისათვის, რომელსაც აგრეთვე ჰქონდა მიზანი „განეწმინდათ ძველი კანონები“ და შეემსუბუქებინათ იმ სამართლით სარგებლობა, რომელიც ჩამოყალიბებული იყო იუსტინიანეს კოდიფიკაციაში. ამ სახელმძღვანელომ მოიპოვა **ეპანაგოგას** (ანუ

გადამუშავებული გამეორების) სახელწოდება. სტრუქტურის მიხედვით, **ეპანაგოგა** მისდევდა იუსტი-
ნიანეს დიგესტებს, იმეორებდა პროხირონისა და ეკლოგას მრავალ დებულებას. **ეპანაგოგას** კომპი-
ლაციურობის მიუხედავად, ის უფრო ზუსტად ასახავდა, ხოლო ზოგიერთ დეტალში ახლებურად აყა-
ლიბებდა კერძო სამართლის საკითხებს. თუმცა, ყველაზე არსებითი იყო ის ცვლილებები, რომლებიც
ეპანაგოგამ შეიტანა საჯარო სამართლის სფეროში. ჩამოყალიბდა ახალი დებულებები პატრიარქის
ხელისუფლების, სამღვდლოების უფლებების შესახებ, რომლებშიც აისახა საერო და სასულიერო
ხელისუფლების (მართლმადიდებლური ეკლესიისა და სახელმწიფოს) ურთიერთ-დამოკიდებულების
საკითხი.

3) კიევის რუსეთის სამართლის წყაროები

კიევის რუსეთის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას თან სდევდა ძველრუსული სამართლის სისტემის
ფორმირების პროცესი. **სამართლის უძველესი წყარო ჩვეულებითი სამართალი იყო**, რომელიც ჯერ
კიდევ გვაროვნული წყობილების დროს მოქმედებდა და, პოლიტიკურად მოწოდებდა საზოგადოებაში,
საზოგადოებრივი ურთიერთობის თავდაპირველ რეგულატორად იქცა. თუმცა, X საუკუნიდან კიევის
რუსეთში დაიწყო მთავრების კანონშემოქმედებითი საქმიანობა. განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა
ვლადიმირ სვიატოსლავის ძისა და იაროსლავ ბრძენის წესდებებს, რომლებიც აწესრიგებდნენ საფი-
ნანსო, საოჯახო და სისხლისსამართლებრივ ურთიერთობებში მომხდარ მნიშვნელოვან ცვლილებებს.

კიევის რუსეთის ყველაზე დიდ და მნიშვნელოვან წყაროდ ე.წ. **Русская Правда** ითვლებოდა, რომლის
მოქმედება და იურიდიული ძალა მომდევნო პერიოდებშიც იქნა შენარჩუნებული. **Русская Правда**-ს
შექმნის ისტორია საკმაოდ რთულია. მისი უძველესი ნაწილის წარმოშობის თარიღი დღემდე
მეცნიერთა დისკუსიას იწვევს. ზოგიერთი ავტორი თვლის, რომ სამართლის ეს ძეგლი VII საუკუნეში
შექმნა. თუმცა, მეცნიერთა უმრავლესობა **“პრავედს”** შექმნას იაროსლავ ბრძენის კანონშემოქმედებას
მიაწერს. სადაოა ამ ნაწილის გამოცემის ადგილიც. მემატიანე ასეთ ადგილად ნოვგოროდს მიიჩნევს;
თუმცა, მეცნიერთა უმრავლესობა მისი გამოცემისა და გავრცელების ადგილად რუსული მიწების
ცენტრს – კიევს თვლის. **Русская Правда**-ს უძველესს ტექსტს ჩვენამდე არ მოუღწევია. თუმცა, ცნობი-
ლია, რომ XI საუკუნის მეორე ნახევარში იაროსლავ ბრძენის ვაჟიშვილებმა ეს ტექსტი არსებითად
განავრცეს და მასში ცვლილებებიც შეიტანეს, რითაც შეიქმნა ე.წ. **Правда Ярославичей**. მოგვიანებით,
გადამწერთა მიერ ტექსტში გაერთიანებულმა **Правда Ярослава и Правда Ярославичей**-ბის ტექსტებმა
დასაბამი მისცეს **Краткая редакция Русской Правды – მცირე რედაქციას**. **ვლადიმირ მონომახმა**
მოახდინა ამ კანონის კიდევ უფრო არსებითი გადამუშავება, რის შედეგად შეიქმნა ე.წ. **Пространная**
редакция Русской Правды – ვრცელი რედაქცია. მოდევნო საუკუნეებში იქმნებოდა **Русская Правда**-ს
ახალი რედაქციები, რომელთა რიცხვი ექვსამდე გაიზარდა. ყველა ეს რედაქცია ჩვენამდე მოღწეულია
მატიანეთა და სხვადასხვა იურიდიული კრებულების ტექსტების მეშვეობით, რომლებიც, რასაკვირ-
ველია, ხელნაწერი ტექსტი იყო. **“პრავედას”** ასეთი ხელნაწერი ტექსტების რაოდენობა ერთ ასეულს
აღწევს. მათ, ჩვეულებრივ, ის სახელწოდება ენიჭება, თუ სად ან ვის მიერ არის აღმოჩენილი ესა თუ
ის ხელნაწერი, კერძოდ: აკადემიური ნუსხა, ტროიცის ნუსხა, კარამზინისსეული ნუსხა და სხვა.

ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ, კიევის რუსეთში ჩამოყალიბდა კანონი-
კური სამართალი, რომელიც, ძირითადად, ბიზანტიურ კანონმდებლობას ეფუძნებოდა. კანონებისა და
ჩვეულებითი სამართლის ერთობლიობა ჰქმნიდა ძველი რუსული სამართლის საკმაოდ განვითარებულ
სისტემას, რომელიც აშკარად უფლება-პრივილეგიების პრინციპს აკანონებდა, ანუ კანონი პირდაპირ
ითვალისწინებდა, სამართლის წინაშე, ადამიანთა უთანასწორობას, რაც, რასაკვირველია, სოციალური
მდგომარეობით იყო განპირობებული. კერძოდ, ხოლოპები საერთოდ მოკლებული იყვნენ რაიმე უფ-
ლებას. საკმაოდ შეზღუდული იყო სმერდებისა და ზაკუპების (რიადოვიჩების) უფლებაუნარიანობა.
სამაგიეროდ, საზოგადოების ზედაფენის სამართლებრივი პრივილეგიების დაცვა, სახელმწიფოს მხრი-
დან უზრუნველყოფილი იყო.

**§7. ქონებრივი ურთიერთობები და ვალდებულებითი სამართალი ადრეული შუა საუკუნეების
პერიოდში**

1) „ბარბაროსული სამართლის“ სანივთო და ვალდებულებითი სამართალი

„ბარბაროსული სამართალი“ მისი წარმოშობის დროიდან გამომდინარე ასახავს შუასაუკუნეებისათვის
დამახასიათებელი საკუთრების უფლების ინსტიტუტის ჩამოყალიბების და განვითარების პროცესს
მიწაზე – როგორც წარმოების ძირითად საშუალებას, ამავე დროს ყალიბდება სახელშეკრულებო და

მემკვიდრეობითი სამართალი. სალიკურ სამართალში, რომელიც ასახავდა ანტაგონისტური საზოგადოების ყველაზე ადრეული სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური პროცესების განვითარებას ჯერ კიდევ ვერ ვხვდებით საკუთრების უფლების აბსტრაქტულ ცნებას.

მოძრავ ნივთებს, რომლებიც მიეკუთვნებოდა ცალკეული პირებისა და ოჯახების საკუთრებას, აღნიშნავდნენ ტერმინით საკუთარი „suus“, განსხვავებით ტერმინისა „სხვისი“ („alienus“). ფრანკები მოძრავ ქონებას შეუზღუდავად განკარგავდნენ, გადასცემდნენ მემკვიდრეობით გარდაცვლილის ოჯახის ერთ-ერთ წევრს ან დედისა და მამის მხრიდან ახლო ნათესავს. სალიკური სამართლის მრავალი ნორმა ეხება კერძო საკუთრების უფლების დაცვას მოძრავი ნივთების სხვადასხვა სახეზე. ეს წყარო მრავალ ნორმას უთმობს მსხვილფეხა საქონლის ქურდობის, ასევე წვრილფეხა საქონლის, ძაღლების, მტრედების, ფუტკრების მიტაცების სხვადასხვა ფაქტის დაწვრილებით განხილვას.

მესაქონლეობას ეკავა უმთავრესი ადგილი გერმანელთა მეურნეობაში. საქონელი ითვლებოდა ოჯახის კეთილდღეობის სიმბოლოდ, ეს იყო ოჯახის ის სიმდიდრე, რომელიც მას შეეძლო თან წაეღო უეცარი გადასახლების, ან გაქცევის დროს. საქონელს (პირუტყვს) იყენებდნენ გაცვლის საშუალებად, ფულადი ანგარიშსწორების ექვივალენტად. ორი-სამი სოლიდი ღირდა ფრანკებში „ჯანმრთელი, რქოსანი ძროხა“. სხვაგვარად განამტკიცებს სალიკური სამართალი იმ მიწაზე უფლებებს, რომელიც განეკუთვნებოდა ოჯახს. განასხვავებდნენ **მიწის ნაკვეთების შემდეგ ნაირსახეობებს: საკარმიდამო ნაკვეთი, სახნავი, საძოვარი და ტყე**. ძეგლებში ხშირად მეორდება შემორჩენილი ნაკვეთი და ის მნიშვნელოვანი ჯარიმა, რომელიც ეკისრებოდა ღობის მომშლელს ან მისთვის ცეცხლის წაძიდებელს.

საცხოვრებელს, ეზოს ტერიტორიას, საკარმიდამო ნაკვეთს, როგორც საოჯახო საკუთრებას დიდი მნიშვნელობას ანიჭებდა **სხ-იც**. აქ მოდიოდა კრედიტორი, რათა მოეთხოვა ვალი მოვალისათვის, გამოეძახა მოპასუხე სასამართლოში. მაღალი ჯარიმა იყო დადგენილი არა მარტო ქურდობისათვის სახლის ან ეზოს ფარგლებში, არამედ ამ ტერიტორიაზე უბრალოდ დაუკითხავად გადასვლისათვის მზის ჩასვლის შემდეგ.

ქურდობა, რომელსაც თან სდევდა კარმიდამოზე თავდასხმა, მცველი ძაღლების დახოცვა, ურმით ან მარხილით საოჯახო ქონების დიდი ნაწილის გატაცება ისჯებოდა ვერგელდით 200 სოლიდის ოდენობით, რაც უდრიდა თავისუფალი ფრანკის მკვლელობისათვის დადგენილ გადასახადს.

სახნავი მიწის ნაკვეთის (**ალოდის**) კერძო მფლობელობაში გადასვლის შესახებ მეტყველებს სალიკური სამართალი. განსხვავებულია დამოკიდებულება იმ სახნავი მიწის, მინდვრების, საძოვრების, ტყეების მიმართ, რომლებიც ჯერ კიდევ სათემო საკუთრებაში რჩებოდა. სალიკური სამართალი სჯიდა თვით სახნავი ნაკვეთის, სახლ-კარის მეპატრონის თანხმობის გარეშე გადაკვეთის ფაქტს. ხოლო, თუ უცხო პირი შევიდოდა გამოყოფილ სათემო მინდორში ან გათიბავდა იქ ბალახს, ეს არ ითვლებოდა დანაშაულად და ის მხოლოდ კარგავდა მოთიბულ ბალახს.

სალიკურ სამართალში არაფერია ნათქვამი მიწის ყიდვა-გაყიდვაზე. მიწის მემკვიდრეობით გადაცემის ინსტიტუტი მხოლოდ ჩანასახის მდგომარეობაშია. მიწა გარდაცვლილის მამრობითი სქესის მემკვიდრეს გადაეცემა. ტიტულში „ალოდის“ შესახებ საერთოდ არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, თუ ვის გადაეცემოდა სახნავი, თუ გარდაცვლილს არ დარჩებოდა ვაჟიშვილები. სავარაუდოდ, ეს სახნავი გამოცხადდებოდა ბეითალმან ქონებად და გადადიოდა გვარის საერთო საკუთრებაში. სხვაგვარად წყდებოდა აღნიშნული საკითხი VI საუკუნეში. მეფე ჰილპერიკის ედიქტით, მიწის მემკვიდრეობით გადაცემა დაიშვებოდა გარდაცვლილის ვაჟიშვილებსა და ქალიშვილებზე, ასევე მის დებსა და ძმებზე. ამავე დროს იწყება საძოვრებისა და ტყის მასივების გადასვლა ცალკეულ პირთა ალოდიულ საკუთრებაში.

იმის შესახებ, რომ ფრანკებში ჯერ კიდევ შენარჩუნებულია სათემო საკუთრება მიწაზე, მოწმობენ **სხ-ის** სხვა ტიტულებიც, კერძოდ, გადასახლებულთა შესახებ. გადასახლებისათვის საჭირო იყო ყველა მეთემის თანხმობა. თუ ერთი მათგანიც უარს იტყოდა, გადმოსახლებული ტოვებდა ნაკვეთს და თემს. აღსანიშნავია, რომ გრაფი, რომელიც აღასრულებდა სათემო სამართლის გადაწყვეტილებას გადმოსახლებულის თემიდან გაქვევების შესახებ, მიდიოდა არა მის სახლში, არამედ მის მიერ დაკავებულ საკარმიდამო ნაკვეთში. თუმცა **სხ-მა** იცოდა ამ წესიდან გამონაკლისიც: თუ ერთი წელი და ერთი დღე პირი იცხოვრებდა თემის ტერიტორიაზე და მას არ ეყოლებოდა თემიდან მოწინააღმდეგე, მაშინ ის სამუდამოდ რჩებოდა თემის ტერიტორიაზე შედავების უფლების გარეშე.

მოგვიანებით, კერძო მიწათმფლობელობამ მოიპოვა ფართო ხასიათი. ალემანთა და ბავარიელთა სამართალი ადასტურებს ფართოდ გავრცელებულ საეკლესიო მიწათმფლობელობას. საჩუქრად მიღებული მიწა სამუდამოდ რჩებოდა ეკლესიის საკუთრებაში. ბავარიელთა სამართალი დაბეჯითებით და ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ სამომავლოდ ვერავინ დაარღვევს ეკლესიისათვის ნაჩუქარ მიწის ნაკვეთზე საკუთრების უფლებას და ორივე ძეგლი კატეგორიულად უკრძალავს მჩუქებლის მემკვიდრეებს გაასახივრონ ჩუქების აქტი.

კერძო საკუთრებაში გადადის არა მარტო მინდორი, სათიბი, არამედ ტყეც, რომელიც გამოეყოფა კონკრეტულ ოჯახს. გერმანული სამართალი საერთოდ არ ცნობს ანდერძით მემკვიდრეობას. სავარაუდოდ, გარდაცვლილის საკუთრება ეკუთვნოდა ოჯახს, გვარს. სალიკურ სამართალში ამ ხარვეზის აღმოსაფხვრელად გამოიყენებოდა ე.წ. **ათატომიის ინსტიტუტი** – ჩუქების თავისებური ხელშეკრულება, რომელიც მესამე პირის სასარგებლოდ იდებოდა. ათატომიის არსი იმაში მდგომარეობდა, რომ მესა-

კუთრე თავის ქონებას ან მის ნაწილს გადასცემდა ნდობით აღჭურვილ პირს, რომელიც არ იყო მისი ნათესავი, იმ პირობით, რომ ის 1 წლის შემდეგ ამ ქონებას გადასცემდა დანიშნულ მემკვიდრეს. ათა-ტომია ხორციელდებოდა საჯაროდ – ასეულის კრების მსვლელობისას, ტუნგინის თავმჯდომარეობით, სიმბოლური პროცედურის მექანიზმით დაცვის პირობებში (მემკვიდრეებისათვის ქონების გადაცემით) და მეფის წინაშე, ან სასამართლოს სხდომაზე – ფიცის დადებით, სულ მცირე სამი მოწმის მიერ. თანდათანობით ანდერძით მემკვიდრეობამ მაინც მოიკიდა ფეხი, განსაკუთრებით მეფე თეოდორიკის ედიქტის ძალით.

ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ გარდაცვლილის ქონება გადაეცემოდა ეკლესიას, „სადეთო საქმეებისა და გარდაცვლილის სულის მოსახსენებლად“. ეს ჩუქება სიკვდილის შემდეგ (**post obitum**) ფართოდ გავრცელდა ფრანკებსა და ანგლო-საქსებთან, თუმცა არ იყო ანდერძი სიტყვის სრული გაგებით.

სახელშეკრულებო ურთიერთობები: – ვერ მოიპოვეს ფართო გავრცელება ფრანკებთან, რაც, ზოგადად, დამახასიათებელია გერმანული საზოგადოების სამართლისათვის, რომელშიც ცნობილია მცირემიწიანი ნატურალური საგლეხო მეურნეობის არსებობა, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების სუსტი განვითარებით. სს-ში არ გვხვდება მითითება ხელშეკრულების ნამდვილობის ზოგად პირობებზე, თუმცა თავისუფალი ნების გამოვლინება მხარეების მიერ სავალდებულოა ისეთი ხელშეკრულებების დადების დროს, როგორებიცაა: ნასყიდობა, გაცვლა, შენახვის ხელშეკრულება, გირავნობა, სესხი, ჩუქება. ნების გამოვლენა ხდებოდა მეორე პირისათვის კარების გადაცემით სახლის ყიდვის დროს. ფაქტობრივი მფლობელი ვალდებულია დაამტკიცოს, რომ მან მოძრავი ნივთი იყიდა ან გადაცვალა, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისჯება, როგორც ქურდი. ხელშეკრულების დარღვევა იწვევდა მოვალის არა მარტო ქონებრივ, არამედ პირად პასუხისმგებლობას. მოვალე ხდებოდა კრედიტორის მონა. ბავარიელთა სამართლით, კრედიტორის მონა ხდებოდა მოვალის ცოლი, ან შვილები.

2) საკუთრების უფლება და ვალდებულებითი სამართალი, კიევის რუსეთის სამართლის მიხედვით

ძველრუსული კანონმდებლობა იცნობდა, ქონებრივი ურთიერთობების მომწესრიგებელი, სამართლის ნორმების საკმაოდ ვრცელ სისტემას. კანონებში ასახული იყო საკუთრების უფლება, თუმცა, სამართალი ჯერ არ იცნობდა საკუთრების უფლების აბსტრაქტულ ცნებას. სამართლებრივად დაცული იყო როგორც უძრავი, ისე მოძრავი ქონება. შუა საუკუნეებში მეზატონე აღჭურვილი იყო სრული საკუთრების უფლებით – წარმოების საშუალებებზე და შეზღუდული საკუთრების უფლებით, მუშა ხელის (ყმა-გლეხების) მიმართ. ამავდროულად, მეზატონისაგან დამოკიდებული გლეხიც აღჭურვილი იყო გარკვეული უფლებით წარმოების იმ საშუალებებზე, რომელიც მას საკუთარი მეზატონისაგან ჰქონდა მიღებული. თუმცა, სანაცვლოდ, გლეხი მეზატონეს საკმაოდ ვრცელ გადასახადებს უხდიდა.

ვალდებულებითი სამართალი იცნობდა სახელშეკრულებო ურთიერთობებსა და ზიანის მიყენებიდან წარმოშობილ ვალდებულებებს. მაგ., ადამიანისათვის სხეულებრივი ზიანის მიყენების შემთხვევაში, სამართალდამრღვევი, გარდა სისხლისსამართლებრივი ჯარიმისა, ვალდებული იყო აენახლაურებინა დაზარალებულის მკურნალობის ხარჯები (სააქიმო გადასახადი). რუსი მეცნიერი ს.ვ. იუშკოვი თვლიდა, რომ ძველრუსულ სამართალში, ზიანის მიყენებიდან წარმოშობილ ვალდებულებებზე, საუბარი შეუძლებელია, რადგან ისინი თითქოს დანაშაულთან ყოფილიყოს შერწყმული. თუმცა, ეს მოსაზრება მცდარია, ვინაიდან დანაშაული და კერძო დელიქტები ცალ-ცალკე არსებობდნენ, დამოუკიდებელი სამართლებრივი ინსტიტუტების სახით. ზოგჯერ კი (როგორც მაგალითში იყო ნახსენები), ერთმანეთს მართლაც განავრცობდნენ. ძველი რუსული ვალდებულებითი სამართლისათვის დამახასიათებელი იყო, მიყენებული ზიანის ანაზღაურების გავრცელება არამხოლოდ ხელმყოფის ქონების, არამედ მისი პიროვნების მიმართაც. ზოგჯერ კი ადგილი ჰქონდა კოლექტიური პასუხისმგებლობის პრინციპის მოქმედებას, კერძოდ: მოვალის ცოლისა და შვილების მიმართ, ანუ ვალაუფალი მოვალე ოჯახიანად ხოლოპად იყიდებოდა. **Русская Правда** იცნობდა ხელშეკრულებათა გარკვეულ სისტემას. ყველაზე სრულყოფილად მოწესრიგებული იყო სესხის ხელშეკრულება, რაც განპირობებული იყო 1113 წლის კიევის აჯანყებით, მევახშეების წინააღმდეგ. ბოიარების მიერ კიევის ტახტზე მოწვეულმა დიდმა მთავარმა ვლადიმირ მონომახმა მთელი რიგი ღონისძიებანი გაატარა, რათა მოეწესრიგებინა სავალო პროცენტები და შეეზღუდა მევახშეთა ზღვარგადასული მოთხოვნები. კანონი სესხის ობიექტად მიიჩნევდა არამხოლოდ ფულს, არამედ პურს და თაფლსაც. კიევის რუსეთში ცნობილი იყო სესხის სამი ნაირსახეობა: 1. ჩვეულებრივი (საყოფაცხოვრებო) სესხი; 2. გამარტივებული ფორმალობით, ვაჭრებს შორის დადებული სასესხო გარიგება; 3. თვითდაკაბალებით – ზაკუპობით დადებული სასესხო გარიგება. კანონი გულისხმობდა პროცენტების სხვადასხვა სახეს, სესხის ვადის გათვალისწინებით.

Русская Правда-ში ნახსენებია **ნასყიდობა – ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება**. კანონს, განსაკუთრებით, აინტერესებდა ხოლოპებისა და ნაქურდალი ნივთების ყიდვა-გაყიდვა. ისტორიულად, ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება გაცვლის ხელშეკრულებიდან განვითარდა, ვინაიდან, არსებითად ყიდვა-გაყიდვა სხვა არაფერია, თუ არა ნივთების ფულზე გაცვლა. **Русская Правда**-ში **გაცვლის ხელშეკრულება** ნახსენები არ არის. ძნელად დასაჯერებელია, რომ კიევის რუსეთში გაცვლა არ ხდებოდა, მაგრამ, ვინაიდან გაც-

ვლამ და ზედ მარტივი და ყველასათვის ადვილად გასაგები ქმედებაა, კანონმა საჭიროდ არ ჩათვალა მისი სამართლებრივი მოწესრიგება.

მემკვიდრეობითი სამართალს ახასიათებდა აშკარა სოციალური უთანასწორობის პრინციპი, რაც თავიდანვე კანონმდებლის მიერ იყო დადგენილი. კერძოდ, ბოიარებისა და დრუჟინიკების ქონების მემკვიდრეობაზე უფლება მათ ქალიშვილებსაც ენიჭებოდათ, ხოლო სმერდის ქონების მემკვიდრეობის უფლება მხოლოდ მათ ვაჟიშვილებს ჰქონდათ. უძეოდ გადავარდნილი სმერდის ქონება ამოვარდნილად (ბეითალმან) ქონებად ცხადდებოდა და მთავრის ხაზინაში ჩაირიცხებოდა. მეცნიერთა შორის სადაოა საკითხი კიევის რუსეთში **ანდერძით მემკვიდრეობის** არსებობის შესახებ. მეცნიერთა ერთი ნაწილი სამართლიანად მიიჩნევს, რომ ანდერძით მემკვიდრეობას ნამდვილად ჰქონდა ადგილი კიევის რუსეთში, ამასვე მიუთითებს კანონმდებლობაც და სასამართლო პრაქტიკაც. ანდერძი, რასაკვირველია, ზეპირი ფორმით იდებოდა.

კანონისმიერი მემკვიდრეობის დროს (ანდერძის არ არსებობისას), უპირატესობა გარდაცვლილის ვაჟიშვილებს ენიჭებოდათ. თუ ვაჟიშვილები სახეზე იყვნენ, ქალებს არაფერი ერგებოდათ. მემკვიდრეები მოვალენი იყვნენ უზრუნველყოთ გასათხოვარი დების გათხოვება და მათთვის მზითვის მიცემა. სამკვიდრო მასა თანაბრად იყოფოდა; თუმცა, უმცროსს ძმას უპირატესობა ენიჭებოდა – ის მამის კარ-მიდამოს მემკვიდრე ხდებოდა. ქორწინების გარეშე შობილი ბავშვები მოკლებული იყვნენ სამემკვიდრო უფლებებს. ხოლო, თუ მათი დედა მონა-ქალი (მხევალი) – **რობა-наложница** იყო, ბავშვები დედასთან ერთად გააზატებას ექვემდებარებოდნენ. კანონმდებლობაში არაფერია ნათქვამი აღმაჯალი ხაზით ნათესავების სამემკვიდრო უფლებებზე (მშობლები შვილების მიერ დატოვილ სამკვიდროზე), აგრეთვე – გვერდითი ხაზის მემკვიდრეების შესახებ (დები, ძმები). სხვა წყაროები იძლევიან საფუძველს, რომ აღმაჯალი ხაზის ნათესავთა მემკვიდრეობა საერთოდ გამოირიცხოს, ხოლო გვერდითი ხაზისა – დაიშვას. კანონი არაფერს ამბობს, ქმრის მიერ, ცოლის ქონების მემკვიდრეობის შესახებ; თუმცა, აღსანიშნავია, რომ არც ცოლი იყო ქმრის მემკვიდრე, მიუხედავად იმისა, რომ ქალს შეეძლო საერთო ქონების განკარგვა მანამ, ვიდრე არ მოხდებოდა შვილებს შორის სამკვიდრო მასის განაწილება. თუ ქონება გაიყოფოდა მემკვიდრეებს შორის, ქვრივად დარჩენილი ცოლი იღებდა გარკვეულ თანხას, სარჩოს სახით. თუმცა, მეორედ გათხოვების შემთხვევაში, მას აღარაფერი ერგებოდა პირველი ქმრის ქონებიდან.

§8. ქორწინება და ოჯახი

„ბარბაროსული სამართლის“ მიხედვით, **ოჯახი – პატრიარქალურია**. მის სათავეში დგას მამა, ოჯახში წევრებად შედიან დაღმაჯალი, გვერდითი ხაზის ნათესავები, ღვიძლი და ნახევარ და-ძმა, მათი ცოლები. ოჯახში ერთ ჭერქვეშ ცხოვრობდნენ ამ ოჯახის მოსამსახურეები და მათი შეიარაღებული დაცვაც კი. თუმცა, მამის ხელისუფლება სულაც არ იყო ისეთი ფართო, როგორც რომში: ის გვაგონებდა მკაცრ და მუდმივ მეურვეობას ცოლზე, ქალიშვილსა და ვაჟიშვილზე. ვაჟიშვილზე მეურვეობა მთავრდებოდა, მის მიერ 12 წლის ასაკის მიღწევით.

ქორწინებას წინ უსწრებდა, საპატარძლოს და სასიძოს მშობლებს შორის, შეთანხმება. ქალიშვილის ან გათხოვილი ქალის მოტაცება ისჯებოდა ჯარიმით.

გაუთხოვარი ქალი გერმანელებში სარგებლობდა გარკვეული დამოუკიდებლობით. თუმცა ქვრივ ქალს არ შეეძლო მეორედ გათხოვება სასამართლოს თანხმობის გარეშე და გარკვეული თანხის (**რეიპუს**) გადახდელად გარდაცვლილი ქმრის ნათესავების სასარგებლოდ, წინააღმდეგ შემთხვევაში ის იხდიდა ჯარიმას – 63 სოლიდს.

VII-IX საუკუნეებში ქრისტიანობამ, 744 წელს შარლ დიდის კაპიტულარით აკრძალა განქორწინება, რომელიც სალიკური სამართლისთვისაც უცნობია, თუმცა თავისუფალი იყო გერმანული ჩვეულებების მიხედვით. განქორწინებისათვის არ იყო საჭირო ნათესავების თანხმობა და არც სხვა ფორმალური საფუძველი. ქორწინება ქრისტიანობამ წმინდა საიდუმლოდ გამოაცხადა. ქორწინება ხდებოდა მხოლოდ ეკლესიაში და არ დაიშვებოდა განმეორებითი ქორწინება.

კიევის რუსეთში საოჯახო სამართალი განვითარდა, კანონიკური სამართლის მიხედვით. საოჯახო სამართლის ევოლუცია ორ ეტაპად უნდა განვიხილოთ: ა) წარმართულ პერიოდში და ბ) ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ. წარმართობის დროს ხდებოდა ცოლის მოტაცება; დასაშვები იყო მრავალცოლიანობა. **Повесть временных лет**-ი საუბრობს იმის შესახებ, რომ ქმარს ერთდროულად 2-3 ცოლის ჰყოლაც შეეძლო. დიდი მთვარი ვლადიმირ სვიატოსლავის ძე განთქმული იყო იმით, რომ ერთდროულად ხუთ ცოლისა და რამდენიმე ასეული მხევალის ბატონი იყო. გაქრისტიანების შემდეგ დადგინდა საოჯახო სამართლის ახალი პრინციპები: მონოგამია, განქორწინების გართულება, ქორწინების გარეშე შობილი ბავშვების უუფლებობა, და ბიზანტიიდან შემოსული მკაცრი სასჯელი მრუშობისა და სიძვის გამო. ბიზანტიური სამართლის გავლენით, დადგინდა ქორწინების ასაკი: 12 -13 წელი საპატარძლოსათვის, 14-15 წელი – სასიძოსათვის. რუსულ პრაქტიკაში ქორწინება უფრო ადრეულ ასაკშიც ხდებოდა. ამიტომ, საჭირო იყო მშობლების თანხმობა,

ქორწინებაში შემსვლელთათვის. ქორწინებას წინ უსწრებდა ნიშნობა, რომელსაც საგაღმწესო მნიშვნელობა და იურიდიული შედეგები ჰქონდა. ქორწინება საეკლესიო წესით ხდებოდა და ეკლესიაში რეგისტრირდებოდა. საეკლესიო რეგისტრაციას ექვემდებარებოდა სამოქალაქო მდგომარეობის სხვა აქტებიც: აღამიანის დაბადება და გარდაცვალება, რაც მნიშვნელოვნად ზრდიდა ეკლესიის შემოსავლებს და აღამიანებზე გავლენის მოპოვების არსებითი საშუალებაც იყო. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ბიზანტიურმა სამართალმა კიევის რუსეთის საოჯახო ურთიერთობებზე დიდი გავლენის მოპოვება ვერ შესძლო.

მეუღლეებს შორის ქონებრივი ურთიერთობების საკითხის გადაწყვეტა მთლად ნათლად არ მომხდარა. სავარაუდოდ, ცოლს გარკვეული ქონებრივი დამოუკიდებლობა მაინც ჰქონდა შენარჩუნებული. ყოველ შემთხვევაში, კანონი უშვებდა მეუღლეებს შორის ქონებრივი დაგების გადაწყვეტის შესაძლებლობას. ცოლი საკუთრების უფლებას ინარჩუნებდა მზითვეზე და შექმნილ მზითვეში შეიღებისათვის მემკვიდრეობით გადაეცა. შვილები მშობლების, განსაკუთრებით მამის, ხელისუფლებაში შედიოდნენ. მამას მათზე შეუზღუდავი ძალაუფლება ჰქონდა.

გ9. დანაშაული და სასჯელი, “ბარბაროსული სამართლის” მიხედვით

“ბარბაროსული სამართლის” მუხლების დიდი ნაწილი ეძღვნება დანაშაულსა და სასჯელს. დელიქტის – დანაშაულის ქვეშ, ბარბაროსული სამართლით, იგულისხმება, უპირველეს ყოვლისა, წყენა, ზიანის მიყენება, რომელიც პიროვნებასა და მის ქონებას ადგებოდა სამართალდარღვევის შემთხვევაში და ის “სამეფო მშვიდობის” დარღვევად მიიჩნეოდა. შესაბამისად, სასჯელის ქვეშ იგულისხმებოდა ანაზღაურება, კომპენსაცია წყენისა, თუ ზიანის მიყენების შემთხვევაში. ამრიგად, ბარბაროსულმა სამართალმა არ გადმოიღო ძველრომაული სისხლის სამართლის ნორმები, რომლებშიც ფართოდ იყო გამოყენებული სიკვდილით დასჯა, რაც დაკავშირებული იყო უფრო სხვა (ვიდრე რომაელებთან) სასჯელის მიზნებთან და ამოცანებთან.

გერმანელებთან კომპოზიციის, ჯარიმის მთავარი მიზანი იყო პირდაპირი საბრძოლო მოქმედებების, შურისძიების, სამომავლო შინაბრძოლების, კლანებს, სასახლეებს, გვარებს შორის დაპირისპირების თავიდან აცილება, რაც წარმოიშობა ხოლმე ე.წ. “ღირსების დარღვევის გამო”. ღირსება როგორც ღირსების, ქების მოპოვების საშუალება, უზრუნველყოფდა ბარბაროსის ქცევის მთავარ მოტივაციას იმ სამყაროში, რომელსაც მართავდა ომის ქაღალმერთი და არამდგრადი, მტრულად განწყობილი ფორტუნა, აღამიანის გარემომცველი ბნელი ძალები. ღირსების მოპოვება მაშინ ხდებოდა, როცა ვინმე სხვის დაცულ ქონებას მიიტაცებდა (მოიპარავდა, ან გაძარცვავდა). კომპოზიციას, ერთი მხრივ, ღირსების აღდგენის, გამოსყიდვის ფორმა ჰქონდა და, მაშასადამე, ბოროტ ბედზე გამარჯვებას გულისხმობდა; მეორე მხრივ – მშვიდობის დამყარების, შერიგების მნიშვნელობაც ჰქონდა. თანაც, ღირსების აღდგენა და დაცვა ეხებოდა არა მხოლოდ კონკრეტულ აღამიანს, არამედ იმ სახლსაც და გვარსაც, რომელსაც ეს აღამიანი მიეკუთვნებოდა. სწორედ აქედან წარმოიშვა პირდაპირი კავშირი ანაზღაურებასა და სახლის დაცვის ცნებას შორის, ანუ ე.წ. “სახლის სიმშვიდე – მშვიდობა”, რაც ე.წ. “სამეფო სახლის მშვიდობის” ცნებასაც შეიცავდა, რომელიც, სახელმწიფოსა და მეფის ხელისუფლების განმტკიცებასთან ერთად, იცვლება და უფრო ფართო ცნებაში – “სამეფო სიმშვიდე – მშვიდობაში” გადაიზარდა, რომლის დარღვევა უფრო მაღალი ჯარიმით უნდა ანაზღაურებულიყო, ან გამოეწვია უფრო მძიმე სასჯელის შეფარდება. კერძოდ, ანგლო-საქსების მეფის – ეტელბერტის კანონები (VI ს.) “სამეფო სიმშვიდის დარღვევის გამო” ადგენდა, ჯარიმის სახით, 50 შილინგის გადახდას, მაშინ, როცა უბრალო კერლის სახლის მშვიდობა სულ 6 შილინგი ღირდა. თუ “წყენის” მიმყენებელი კომპოზიციას დაზარალებულ მხარეს უხდიდა, ის, როგორც წესი, სალიკური სამართლით, არავითარ ჯარიმას აღარ იხდიდა მეფის სასარგებლოდ. მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევაში თუ მოხდებოდა, კომპოზიციის სახით, ჯარიმის ნაწილის გადახდა სამეფო ხაზინაში. კერძოდ, ვერგელდი მოკლულის საფასურად ორ ნაწილად იყოფოდა: ერთი ნაწილი გადაეცემოდა მოკლულის ვაჟიშვილებს, მეორე – მის უახლოეს ნათესაებს, დედის ან მამის მხიდან. და მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მოკლულს საერთოდ არ ჰყავდა ნათესავები, ვერგელდის ეს ნაწილი ხაზინაში ჩაირიცხებოდა. ამასთან ერთად, სალიკურ სამართალში გამოიყოფოდა რამდენიმე სამართალდარღვევა, რომლებიც, სიტყვის პირდაპირი გაგებით, შეესაბამებოდა დანაშაულის ცნებას: გრაფის მიერ თანამდებობრივი დანაშაულის ჩადენის შემთხვევაში დადგელინი იყო სასჯელი სახელმწიფოებრივი საზღაურის სახით. თუ გრაფი “კანონის გარეშე” რაიმეს მითითებდა, ვალის ანაზღაურების მომიჯნავეებით ან უარს იტყოდა “სამართლიანობის და მართლმსაჯულების აღდგენაზე”, ის სიკვდილით ისჯებოდა (თუ გრაფი ვერ შესძლებდა საკუთარი თავის იმ ფასად გამოსყიდვას, რა რაოდენობის ქონებაც მან მითითისა). სალიკურ სამართალში მოცემულია ირიბი მითითება სამხედრო დანაშაულის – დეზერტირობის ჩადენის შესახებ. აღემატა სამართალი კი დეზერტირობას პირდაპირ დანაშაულის სახედ მიიჩნევდა.

დანაშაულისა და სასჯელის ცნებების და მათი აღქმის შეცვლაზე დიდი გავლენა მოახდინა ქრისტიანულმა ეკლესიამ, რომელმაც, ფართოდ გავრცელებული ამ სამართლებრივი კატეგორიების ახსნა-განმარტებისას, ჩამოაყალიბა სასჯელის მიზნები, კერძოდ: თუ ადგილი ექნებოდა ეკლესიის შეუ-

რაცხოვრებასა და უპატივცემულობას, ეკლესია მოითხოვდა “ღვთის შიშის დამკვიდრებას”. აღემატა და ბავარიელთა სამართალში გამოყოფილია დანაშაულის მთელი ჯგუფი, მათ შორის მკვლელობა, რომლის მთავარი მაკვალიფიცირებელი ნიშანი იყო, ეკლესიის შიგნით ან მის ეზოში დანაშაულის ჩადენა. ეს დანაშაული “ეკლესიის შეურაცხყოფის” კატეგორიად მიიჩნეოდა და დიდი ჯარიმის გადახდას იწვევდა, არა დაზარალებულის ან მისი ნათესავის მიმართ (რომლებმაც უკანა პლანზე გადაინაცვლეს), არამედ თვით ეკლესიის სასარგებლოდ. სალიკურ სამართალში, სასჯელზე მსჯელობისას, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჯარიმა თითქმის მთლიანად ცვლის, გვაროვნული წყობილების დროს, დამკვიდრებული სასჯელის ძველ სისტემას. ჯარიმას უნდა აღმოეფხვრა თვითგასწორება, გაჭიანურებული ურთიერთდაპირისპირება. სალიკური სამართლის ზოგიერთი მუხლი პირდაპირ კრძალავდა თვითგასწორებას. ამავე ძველით, ცნობილია სასჯელის ისეთი სახე, როგორიც იყო თემიდან მოკვეთა-გაძევება, ანუ ადამიანის კანონგარეშე გამოცხადება. ასეთ ადამიანს ვერავინ მისცემდა საკვებს, თავშესაფარს, თვით მეუღლე ან მშობლებიც კი ჯარიმდებოდნენ, მისთვის დახმარების გაწევის გამო. თვითგასწორების აღმოფხვრა ყველა “ბარბაროსულ სამართალში” თანმიმდევრულად და მკვეთრად როდი მოხერხდა, კერძოდ “ბავარიელთა სამართალში”, სავარაუდოდ, XII ტაბულის კანონების ნორმების სიტყვა-სიტყვით გადმოწერის შემდეგ, დასაშვები იყო ქურდის ადგილზე მოკლა, თუ მას “დანაშაულის ადგილზე წაასწრებდნენ დამის საათებში.” სიკვდილით დასჯა ჩამოხრჩობით, ბორბალზე დაკვრით ხდებოდა და, სალიკური სამართლის მიხედვით, ძირითადად, მონების მიმართ გამოიყენებოდა. გვარის კოლექტიური პასუხისმგებლობა შენარჩუნებული იყო თემის კოლექტიური პასუხისმგებლობის გვერდით. ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, სასჯელის ძირითად სახედ ჯარიმა გამოიყენებოდა (წყენის ან ზიანის მიყენებისათვის), რომელიც, მოგვიანებით, ტრანსფორმაციას განიცდის (ან მას დამატებული აქვს). ჯარიმა დამატებული ჰქონდა ისეთ სასჯელს, როგორიცაა სიკვდილით დასჯა, ჯოხით ცემა, ქონების კონფისკაცია, გადასახლება, რომლებსაც თავისუფალი ადამიანების მიმართ იყენებდნენ.

“ბარბაროსული სამართლის” კაზუისტური ხასიათი გამორიცხავდა იმ მკვეთრი, ზოგადი დებულებების ფორმირების შესაძლებლობას, რომლებიც მიესადაგება ყველა დანაშაულებრივ ქმედებას. თუმცა, მთელი რიგი დანაშაულის კონკრეტული შემადგენლობის ანალიზის წყალობით, შესაძლებელი გახდა შემდეგი დასკვნის გაკეთება: “ბარბაროსულ სამართალში” უკვე იცნობდნენ ბრალის ფორმებს – განზრახვასა და გაუფრთხილებლობას, დანაშაულის მცდელობას, თანამონაწილეობას, დანაშაულის შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებების არსებობას. სასჯელის სიმძიმე, ყველა “სამართლის” მიხედვით, დამნაშავისა და დაზარალებულის სოციალურ სტატუსზე იყო დამოკიდებული: თავისუფალი ან მონა, წარჩინებული ან მდაბიო, მდიდარი ან ღარიბი.

§10. დანაშაული და სასჯელი, ძველი რუსული სამართლის მიხედვით

ძველი რუსული კანონმდებლობა დიდი ყურადღებას უთმობდა სისხლის სამართლის ინსტიტუტების განვითარებას. ამ უკანასკნელთ ეძღვნება **Русская Правда**-ს ნორმების დიდი ნაწილი და მთავართა წესდებების უმრავლესობა. **Русская Правда**-ში თავისებურად არის ახსნილი დანაშაულის ზოგადი ცნება: დანაშაულებრივია მხოლოდ ის, რაც უშუალო ზიანს აყენებს კონკრეტულ ადამიანს, მის პიროვნებასა და ქონებას, ანუ **Русская Правда**-სათვის უცხოა დანაშაულის თანამედროვე აბსტრაქტული დეფინიცია. სწორედ ამან განაპირობა (ასეთმა დამოკიდებულებამ დანაშაულებრივი ქმედებისადმი) დანაშაულის აღმნიშვნელი ტერმინის **обида-წყენა** შემოღება. მთავრის წესდებებში გვხვდება დანაშაულის უფრო ვრცელი ცნება, რომელიც მოიცავს ზოგიერთ ფორმალურ შემადგენლობას, რაც, სავარაუდოდ, გადმოღებული იყო ბიზანტიური კანონიკური სამართლიდან. **Русская Правда**-ში დანაშაულის, როგორც **обида**-ს აღქმის შესაბამისად, ჩამოყალიბებულია დანაშაულის სისტემა. **Русская Правда**-მ იცის ორი სახის დანაშაული: ა) პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული და ბ) ქონების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული. მასში არ არის გათვალისწინებული არც სახელმწიფოს წინააღმდეგ ჩადენილი და არც თანამდებობრივი დანაშაული. თუმცა, ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ მთავრის ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართული ქმედება დაუსჯელი რჩებოდა. უბრალოდ, ასეთ შემთხვევაში, დამნაშავის მიმართ გამოიყენებოდა უშუალო გასწორება, გამოძიებისა და სასამართლოს გარეშე (მაგ., მთავრინა ოლღას მიერ, ქმრის მკვლელობის გამო, განხორციელებული შურისძიება). სისხლის სამართალში ყველაზე ნათლად ჩანს საზოგადოებრივი დიფერენცირება და სამართლის, გაბატონებული ფენის ინტერესების სადარაჯოზე დგომა, რაც კიდევ უფრო მკვეთრად მჟღავნდება, დანაშაულის შემადგენლობის ცალკეული ელემენტების განხილვისას. კერძოდ, დანაშაულის სუბიექტი შეიძლება იყოს ნებისმიერი ადამიანი, ხოლოპის გარდა. ხოლოპის დანაშაულისათვის მისი მებატონე აგებდა პასუხს. თუმცა, ზოგიერთი ქმედების ჩადენისას, დაზარალებულს პირადად შეეძლო გასწორებოდა ხოლოპს – ზიანის მიმყენებელს და არ მიემართა სახელმწიფო ორგანოებისათვის. **Русская Правда**-მ ჯერ კიდევ არ იცის სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის ასაკი და შერაცხაობის ცნება. სიმთვრალეში ჩადენილი დანაშაული არ გამოირიცხავს პასუხისმგებლობას, თუმცა აღნიშნული დებუ-

ლების მიმართ საპირისპირო მოსაზრებაც არსებობს. **Русская Правда**-მ თანამონაწილეობის ცნებაც იცის. ეს პრობლემა მარტივად წყდებოდა: ყველა თანამონაწილე თანაბრად ისჯებოდა და მათ შორის ფუნქციების გადანაწილება ჯერ კიდევ არ შეინიშნებოდა. **Русская Правда**, პასუხისმგებლობის დიფერენცირებას, დანაშაულის სუბიექტური მხარის შესაბამისად ახდენდა. მასში არ განასხვავებდნენ განზრახვასა და გაუფრთხილებლობას, თუმცა იცოდნენ განზრახვის ორივე სახის არსებობა – პირდაპირი და ირიბი განზრახვა, რომელსაც მკვლელობის დანაშაულის დროს ჰქონდა ადგილი: ყაჩაღობის დროს ჩადენილი მკვლელობა ისჯებოდა უმაღლესი სასჯელით – **поток и разграбление**-ით, ხოლო **свода**-ში (ჩხუბში) ჩადენილი მკვლელობა – მხოლოდ მიყენებული ზიანის ანაზღაურებით – **вира**-ით. რაც შეეხება დანაშაულის შემადგენლობის ობიექტურ მხარეს, დანაშაულის აბსოლუტური უმრავლესობა სწორედ მოქმედებით ხდებოდა. მხოლოდ რამდენიმე შემთხვევაში შეიძლება ადგილი ჰქონოდა დანაშაულებრივ უმოქმედობას (ნაპოვნის დაფარვა, ვალის ხანგრძლივი დროით არ დაბრუნება – ბოროტი განზრახვით, ვალაუვალობა). ძველრუსული სამართლის სოციალური ბუნების ნათელი გამოვლინებაა, დანაშაულებრივი ხელყოფის ობიექტი. პასუხისმგებლობა მკვეთრად განსხვავებულია, დაზარალებულის სოციალური კუთვნილების მიხედვით. კერძოდ, თავისუფალი ადამიანის მკვლელობისათვის დადგენილია **ვირა (вира) 40** გრივნის (ფულადი ერთეული) ოდენობით. არისტოკრატის წარმომადგენელთა სიცოცხლე ორმაგი **вира**-თი ფასდება და 80 გრივნასა შეადგენს. დამოკიდებულებაში მყოფი ადამიანების სიცოცხლე მხოლოდ 12-15 გრივნა ღირდა, რომელსაც საერთოდ არ უწოდებდნენ **вира**-ს. **Русская Правда**-მ იცის მხოლოდ დანაშაულის ორგანოვანი ობიექტი: ადამიანის პიროვნება და ქონება. სწორედ ეს გარემოება განაპირობებდა დანაშაულის მხოლოდ ორი ნაირსახეობის არსებობას; თუმცა, თითოეული ნაირსახეობა საკუთარ თავში შეიცავდა დანაშაულის სხვადასხვა სახეს. პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულიდან ცნობილი იყო: მკვლელობა, სხეულის დაზიანება, ცემა, გვემა, მოქმედებით შეურაცხყოფა. მთავრის წესდებები იცნობდა სიტყვიერ შეურაცხყოფას, განსაკუთრებით ქალის მიმართ. ვლადიმირ სვიატოსლავისა და იაროსლავ ბრძენის წესდებებში გათვალისწინებული იყო სასჯელი სქესობრივი დანაშაულისა და საოჯახო ურთიერთობების სიწმინდის წინააღმდეგ მიმართული ქმედებისათვის, რომლებიც საეკლესიო მართლმსაჯულების განსჯადობას ექვემდებარებოდნენ: თვითნებური განქორწინება, მრუშობა, ქალის მოტაცება, გაუპატიურება. ქონებრივი დანაშაულის რამდენიმე სახე იყო ცნობილი. ყველაზე მძიმე დანაშაულად ქურდობა-**татьба** ითვლებოდა. **Татьба**-ს ყველაზე მძიმე ნაირსახეობა ცხენის პარვა იყო, რადგან ცხენი წარმოების მნიშვნელოვან საშუალებად და საბრძოლო ქონებად ითვლებოდა. ცნობილია სხვისი ქონების დანაშაულებრივი განადგურება, ცეცხლის წაქიდებით, რაც **поток и разграбление**-ით ისჯებოდა. ცეცხლის წაქიდებისათვის მკაცრი სასჯელის დაწესება სამი გარემოებით იყო განპირობებული: ცეცხლის წაქიდება ყველაზე ხელმისაწვდომი და, შესაბამისად, ქონების ყველაზე ადვილად გასანადგურებელი ხერხი იყო; ხშირად ცეცხლის წაქიდებას, გლეხების მხრიდან, საკუთარი მებატონის მიმართ, შურისძიების საშუალებად (ბრძოლის ხერხად) იყენებდნენ; და ბოლოს, ცეცხლის წაქიდებას მომეტებული სოციალური საფრთხის ეფექტიც ჰქონდა, რადგან კიევის რუსეთში ნაგებობათა უმრავლესობა ხისგან იყო ნაგები და ერთი სახლის დაწვა, მთელი სოფლის ან ქალაქის გადაწვას იწვევდა. ზამთარში კი ამ დანაშაულს ადამიანთა მასობრივი განადგურება მოჰყვებოდა, ვინაიდან ხალხი უსახლკაროდ და აუცილებელი საგნების გარეშე რჩებოდა. მთავრების წესდებებში გათვალისწინებული იყო ეკლესიისა და ოჯახური ურთიერთობების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის. ეკლესია, ქორწინების ახალი ფორმის დამკვიდრებით, გააფთრებით ებრძოდა წარმართობის გადმონაშთებს.

კიევის რუსეთში სასჯელის სისტემა ძალზედ მარტივი იყო, ხოლო საჯელი – საკმაოდ მსუბუქი. სასჯელის უმაღლესი ზომა იყო **поток и разграбление**, რომლის არსი არც თუ მთლად ნათელია – სხვადასხვა დროს ის ნიშნავდა: მსჯავრდებულის მკვლელობასა და მისი ქონების პირდაპირ დატაცებას, ზოგჯერ – მსჯავრდებულის გაძევებასა და მისი ქონების კონფისკაციას, ზოგჯერ – ხოლოპად გაყიდვას. სიმძიმის მიხედვით, სასჯელის მეორე სახე **вира** იყო, რომელსაც მხოლოდ მკვლელობის გამო უფარდებდნენ დამნაშავეს. თუ დამნაშავეს მაგივრად ამ სასჯელს მისი **вервь** – **თემი** იხდიდა, **вира** ველურ ვირად (**дикая вира**) გადაიქცეოდა. XI საუკუნის მეორე ნახევრიდან მკვლელობისათვის შურისძიებას (სისხლის აღებას) იყენებდნენ, რომელიც იაროსლავიანების მიერ იქნა შეცვლილი, **Русская Правда**-ს მიხედვით. დანაშაულის უმრავლესობა ისჯებოდა **продажа**-თი (ჯარიმით, როგორც სისხლის სამართლის სასჯელით). მისი მოცულობა დანაშაულის სიმძიმის შესაბამისი იყო. **Вира** და **продажа**-ს გადახდა ხდებოდა დაზარალებულის ან მისი ოჯახის სასარგებლოდ. საეკლესიო მართლმსაჯულების განსჯადობას დაქვემდებარებული დანაშაულისათვის, დადგენილი იყო სპეციფიური საეკლესიო სასჯელი – **епитимия (უზიარებლობა)**.

§11. სასამართლო პროცესი

სასამართლო პროცესი ატარებდა საბრალდებო – შეჯიბრებითობით ხასიათს. ნაქურდალი ნივთის

ძებნა, მოპასუხის სასამართლოში გამოძახება, მოწმეთა მოყვანა თვით დაზარალებულის მოვალეობაში შედიოდა. გერმანულ საზოგადოებაში, სასამართლოს მნიშვნელოვანი როლი, განაპირობებდა, თვით სასამართლო პროცესში, არა მხოლოდ მხარეების, არამედ მოწმეების, საქმის ირგვლივ, განსაკუთრებულ ადგილს. სალიკური სამართალი ჯარიმას უწესებდა მოპასუხესა და მოწმეს, თუ ისინი არასაპატიო მიზეზით უარს იტყოდნენ სასამართლოში გამოცხადებაზე. საპატიო მიზეზად ითვლებოდა: მეფის სამსახურში ყოფნა, ავადმყოფობა, ნათესავის სიკვდილი, ხანძარი სახლში. ცრუმოწმობა მკაცრად ისჯებოდა, ისევე როგორც მოწმის უარი სასამართლოს მისცეს ჩვენება, საქმის ირგვლივ. ასეთი მოწმე კანონგარეშე ცხადდებოდა და ჯარიმდებოდა. სალიკურმა სამართალმა თანამოფიცრობაც იცოდა. თანამოფიცრები – ერთ-ერთი მხარის ნათესავები, მეგობრები, მეზობლები იყვნენ, რომლებიც მას იცავდნენ, დახმარებას უწევდნენ სასამართლოში და მოწმეობდნენ მის სასარგებლოდ, თანაც ამტკიცებდნენ, რომ მათი გამოსვლის საფუძველი არა საქმის გარემოებათა ცოდნა, – არამედ ბრალდებულის ან სხვა პირების კეთილსინდისიერება, პატიოსნება და საზოგადოებრივი ავტორიტეტი იყო. მტკიცებულებათა არარსებობის შემთხვევაში, სასამართლო ორდალების – ღვთის მსჯავრის გამოყენებას მიმართავდა (მღვდრით გამოცდა).

კიევის რუსეთში სამართალწარმოება ჯერ კიდევ არ იყო მკვეთრად დიფერენცირებული სისხლის სამართლის და კერძო სამართლის საქმეებს შორის, თუმცა ზოგიერთი პროცესუალური მოქმედებანი მხოლოდ სისხლის სამართლის საქმეებზე გამოიყენებოდა (**гонение следа, свод**). პროცესი ნებისმიერ საქმეზე შეჯიბრებითობით იყო და მხარეთა თანასწორობას გულისხმობდა. პროცესის ორივე მხარეს მოსარჩელე ეწოდებოდა. **Русская Правда**-მ იცის პრეიულიციური პროცესუალური ფორმებიც: **гонение следа, свод**. **Гонение следа** კვალში ჩადგომით, დამნაშავეს პოვნა იყო. კანონი გულისხმობდა ამ პროცესუალური მოქმედების სპეციალურ ფორმებსა და მისი ჩატარების წესებს. თუ კვალი მიგვიყვანდა კონკრეტული ადამიანის სახლთან, დამნაშავეც ის იქნებოდა. თუ კვალი მხოლოდ სოფელში მიგვიყვანდა, პასუხისმგებლობა თემს (**вервь**) ეკისრებოდა. თუ კვალი იკარგებოდა შარავნაზე, დამნაშავეს ძებნა შეწყდებოდა. თუ არც დაკარგული ნივთი, არც გამტაცებელი ნაპოვნი არ იქნებოდა, დაზარალებულს იზღავრებდნენ, რომ **закличь**-თვის მიემართა და განეცხადებინა სავაჭრო მოედანზე დაკარგული ნივთის შესახებ, იმ იმედით, რომ ვინმე შესძლებდა მისი დაკარგული ნივთის ამოცნობას. ადამიანს, რომელსაც აღმოაჩნდებოდა დაკარგული ნივთი, შეეძლო განეცხადებინა, რომ მან ეს ნივთი მართლზომიერი გზით შეიძინა, კერძოდ იყიდა. მაშინ იწყებოდა **свод**-ი. ნივთის მფლობელს უნდა დაედგინებინა ნივთის შეძენის კეთილსინდისიერება, ანუ მიეთითებინა ის პირი, ვისგანაც შეიძინა აღნიშნული ნივთი. თანაც, საჭირო იყო ორი მოწმის ჩვენება ან **мытник**-ის (სავაჭრო ბაჟის ამკრეფის) მხრიდან, დადასტურება. კანონი გულისხმობდა მტკიცებულებათა გარკვეული სისტემის არსებობასაც. მტკიცებულებათა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო მოწმის ჩვენება. ძველი რუსული სამართალი განასხვავებდა მოწმეთა ორ კატეგორიას: **видок** და **послух**. **Видок**-ი – მოწმე, ფაქტის თვითმხილველი იყო. **Послух**-ი – უფრო რთული კატეგორიაა, რომელმაც ფაქტის შესახებ ვინმესგან გაიგონა და მონაცემები არაპირდაპირი გზით მოიპოვა. ძველ რუსულ სამართალში ჩნდება ფორმალურ მტკიცებულებათა – ორდალების მთელი სისტემა. მათ შორის უნდა აღინიშნოს სასამართლო ორთაბრძოლა – **поле**. ღვთის მსჯავრის მეორე სახეობა რკინითა და წყლით გამოცდა იყო. რკინით გამოცდას მაშინ ჰქონდა ადგილი, როცა სხვა მტკიცებულება არ არსებობდა, თუმცა, უფრო, მძიმე საქმეზე, ვიდრე ადგილი ჰქონდა წყლით გამოცდის ფაქტს. მტკიცებულების განსაკუთრებული სახე ფიცი – **рота** იყო. ის მაშინ გამოიყენებოდა, როცა არ არსებობდა სხვა მტკიცებულება, თუმცა – მცირე ღირებულების საქმეებზე. საეკლესიო სამართალში გამოიყენებოდა სამძებრო (ინკვიზიციური) პროცესი, ყველა მისი ატრიბუტით, მათ შორის – წამებით.

თავი IV. ევროპული ცივილიზაციებისა და რუსეთის სახელმწიფო და სამართალი შუა საუკუნეების პერიოდში

§1. ევროპული ცივილიზაციებისა და რუსეთის სახელმწიფო სამართალი სენიორალური მონარქიის პერიოდში

1) საფრანგეთის სახელმწიფო სამართალი სენიორალური მონარქიის პერიოდში

ა) საფრანგეთის საზოგადოებრივი წყობა სენიორალური მონარქიის პერიოდში

IX-XI სს. საუკუნეების პერიოდის საფრანგეთში შემდგომი განვითარება პოვა თავადაზნაურულმა

ურთიერთობებმა, რომლებმაც უკვე საყოველთაო ხასიათი შეიძინა. მიწაზე თავადაზნაურთა მონოპოლური უფლების დამკვიდრებით, გაქრა თავისუფალი საგლეხო მიწათმფლობელობა. ამავდროულად, ნატურალური მეურნეობის გაბატონების პირობებში, გრძელდებოდა მსხვილი სენიორული სამფლობელოების დაქუცმაცება და ახალი საბატონოების წარმოქმნა, რაც საბოლოოდ უთხრიდა ძირს ქვეყნის პოლიტიკურ ერთიანობას და იწვევდა მისი ტერიტორიის ცალკეულ სამფლობელოებად დაშლა-დაქუცმაცებას.

თავადაზნაურთა გაბატონებული ფენის ჩამოყალიბება უშუალოდ არის დაკავშირებული მიწაზე მებატონეთა საკუთრების უფლებასა და ვასალური ურთიერთობების რთული სისტემის ჩამოყალიბებასთან. მსხვილი თავადობა უარს ამბობს ვრცელი მამულების შენარჩუნებაზე, უშუალო საკუთრებაში, ვინაიდან მათი პოლიტიკური ძალა და წონა სულაც აღარ არის დამოკიდებული მსხვილ მიწათმფლობელობაზე, არამედ მათთვის, გაცილებით მნიშვნელოვანია ვასალთა დიდი ოდენობის ყოლა, რათა, მათი მეშვეობით, მოხდეს პოლიტიკური გავლენისა და ძალაუფლების განმტკიცება. ამიტომ, თავადობა უარს ამბობს უშუალო საკუთრებაში მიწის დიდ ფართობზე და მას ურიგებს საკუთარ ვასალებს. მათ საკუთრებაში რჩება მხოლოდ საგვარეულო მამული და მასზედ არსებული ციხე-სიმაგრე. დანარჩენი მიწები კი ურიგდება თავადის ვასალებს.

მიუხედავად იმისა, რომ ურთიერთობა ვასალსა და სენიორს შორის დამყარებული იყო ხელშეკრულებაზე, მხარეები ამ ხელშეკრულებაში არ იყვნენ თანასწორუფლებიანი, სამართლებრივი მდგომარეობის ასპექტში. ვასალური ხელშეკრულება შეიცავდა იერარქიულობასა და ერთის მიერ მეორის დაქვემდებარების ელემენტებს, ვინაიდან ფიოფა – წყალობის (ფეოდი) მიმღები ვალდებული იყო ელიარებინა სენიორის (სიუზერენის) უზენაესობა. ვასალური ხელშეკრულების დიდი ეკონომიკური და პოლიტიკური მნიშვნელობა გახდა იმის საწინდარი, რომ ამ ხელშეკრულებას დებდნენ საჯაროდ და ზედმიწევნით შემუშავებული საზეიმო რიტუალის გზით. ამ რიტუალში მთავარი იყო ვასალის, მიწის სამფლობელოში, ოფიციალური შეყვანა (ინვესტიტურა) და მისგან სენიორისათვის, საზეიმოდ, ერთგულების ფიცის მიცემა (ომანჯი). სენიორალური ხელშეკრულებები ნათლად აფიქსირებდნენ მხარეთა ვალდებულებებს. სენიორი, ფეოდის უშუალოდ გადაცემის გარდა, ვალდებულებას იღებდა დაეცვა საკუთარი ვასალის ინტერესები და მისთვის გადაცემული მიწის ნაკვეთი. ვასალის მოვალეობას, უპირველეს ყოვლისა, შეადგენდა სამხედრო სამსახური სენიორის სასარგებლოდ. XI საუკუნეში დადგინდა ასეთი სამსახურის ვადა – წელიწადში 40 დღე. ვასალს უნდა მიეღო მონაწილეობა, სენიორის მეთაურობით განხორციელებულ, თავადაზნაურთა სასამართლო სხდომებსა და სხვა სახის საკრებულოებში. ვასალს დაუდგინეს მკაცრად განსაზღვრული ფულადი გადასახადები: სენიორის ტყვეობიდან გამოსყიდვა, მისი უფროსი ვაჟიშვილის რაინდად კურთხევისა და უფროსი ქალიშვილის გათხოვებისას გამოსადები საჩუქრების მირთმევა. თავდაპირველად, ვასალური ხელშეკრულება იღებოდა მხოლოდ მხარეთა სიცოცხლის მანძილზე ანუ ატარებდა პერსონიფიცირებულ ხასიათს. თუმცა, მალევე, ამ ხელშეკრულებით გათვალისწინებულმა ვალდებულებებმა, მიიღო სამემკვიდრეო ხასიათი. შესაბამისად, მემკვიდრის მიერ სენიორისთვის დადგენილი ანაზღაურების – რელიეფის გადახდის შემდეგ, იგი მემკვიდრეობით იღებდა მიწის მფლობელობასაც. ამრიგად, XI ს-ში დამკვიდრდა ფეოდი – სამემკვიდრეო საგვარეულო წყალობა, რომელიც შუა საუკუნეებში გახდა მიწის საკუთრების ძირითადი ფორმა. თუ ვასალი არღვევდა ერთგულების ფიცს და არ ასრულებდა საკუთარ მოვალეობას, მას სენიორისათვის უნდა დაებრუნებინა ფეოდი. თუმცა, სენიორსა და ვასალს შორის დავების გადაწყვეტის იურიდიული მექანიზმი (სენიორის სასამართლოში), როგორც წესი, ნაკლებეფექტური იყო, ვინაიდან მსხვილი ვასალები, რომლებსაც თვითონვე ჰყავდათ დამოუკიდებელი ძლიერი სამხედრო ძალები, არ ემორჩილებოდნენ სასამართლოს გადაწყვეტილებებს, რასაც ქვეყანა მრავალრიცხოვან შინაომებამდე მიჰყავდა. XI ს-ში საზოგადოების ზედა ფენაში მომხდარმა ეკონომიკურმა ცვლილებებმა და მიწის თანმიმდევრულმა გადაცემამ ვასალებისათვის, გამოიწვია თავადაზნაურთა წოდების რთული სტრუქტურის ჩამოყალიბება, რომელიც შედგებოდა არა მარტო სენიორსა და ვასალისაგან, არამედ სხვადასხვა საფეხურზე მდგარი ქვევასალებისგან (არიერ-ვასალები). თავადაზნაურთა იერარქიული კიბის ყველაზე ქვედა საფეხურზე იდგნენ რაინდები – შევალიე, რომლებსაც არ ჰყავდათ საკუთარი ვასალები და იყვნენ მხოლოდ საკუთარი გლეხების სენიორები. კიბის სათავეში იდგა მეფე და მასთან ერთად მსხვილი თავადობა – ჰერცოგები და გრაფები, რომლებიც თავს მეფის თანასწორად მიიჩნევდნენ და, ფაქტიურად, უარს ამბობდნენ მის წინაშე ვალდებულებების შესრულებაზე. მეფის სისუსტე – IX-XI სს-ში იმაშიც მდგომარეობდა, რომ მის მოწოდებაზე, შესრულებინათ ნაკისრი სამსახური, ცხადდებოდნენ მხოლოდ მისი უშუალო ვასალები, რომლებსაც მიწები მიეცათ მეფის უშუალო სამფლობელოში – მეფის დომენში და რომლის ფართობიც მნიშვნელოვნად ნაკლები იყო, ვიდრე მსხვილი ვასალების მამულებისა. არიერ-ვასალების დიდი ნაწილი არც მეფეს, არც მსხვილ თავადებს ემორჩილებოდა, რაც შეესაბამებოდა პრინციპს – ჩემი ვასალის ვასალი, ჩემი ვასალი არ არის.

XII ს-ის შუა ხანებიდან, ქვეყანაში მიმდინარე ეკონომიკურმა წინსვლამ და ქალაქების რაოდენობის ზრდამ, რომლებიც გამოდიოდნენ მეფის ბუნებრივ მოკავშირეებად, მნიშვნელოვნად შეცვალა თავადაზნაურთა წოდების შიდა სტრუქტურა. მეფეებმა მიაღწიეს იმას, რომ მათ უშუალო დაქვემდებარებაში გადავიდა არიერ-ვასალთა დიდი ნაწილი და ამ პროცესს იმედიაციზაცია ეწოდა. ამავე დროიდან შეი-

ზღუდა მიწის სამფლობელოების დაქუცმაცების პროცესიც. თავადაზნაურთა სამფლობელოებმა შეიძინეს საგვარეულო ხასიათი. წარჩინებულთა წრეში ახალი წევრების შესვლა შეიზღუდა. მხოლოდ მეფის ხელისუფლება განაგრძობს მიწების დარიებებს იმ ვასალებისათვის, რომლებმაც აღიარეს მეფის უზენაესობა, ხოლო მეფემ მიწები მიიტაცა შინაომებში თანდათანობითი წარმატების შედეგად. ამრიგად, XIII ს-დან ჩამოყალიბდა მკაცრად შეკრული და ჩაკეტილი თავადაზნაურთა წოდება.

თავადაზნაურობის ჩამოყალიბების მეორე გზაა – IX-XII სს.-ში განვითარებული საეკლესიო მიწათმფლობელობა, რომელიც ძალზედ სწრაფი ტემპით ვითარდებოდა, მეფის და სხვა მსხვილი თავადების მიერ მიწების წყალობით გადაცემის ხარჯზე. ვინაიდან ეკლესია მღვდელმსახურთაგან მოითხოვდა ქორწინებაში შესვლის აკრძალვას, მათი სამართლებრივი სტატუსი არ გადაიცემოდა მემკვიდრეობით. ხშირად საეკლესიო წარჩინებულთა რიგებში შედიოდნენ საერო არისტოკრატიის წარმომადგენელნი. საფრანგეთში კათოლიკური ეკლესიის ფარგლებში ჩამოყალიბდა რთული იერარქიული სისტემა, თანაც საეკლესიო ქონებით სარგებლობის უფლება დაკავშირებული იყო საეკლესიო თანამდებობის (ჩინის-ჩიფის) დაკავებასთან. საერო და სასულიერო არისტოკრატებს შორის (აგრეთვე საერო თავადაზნაურთა რანგებს შორის) არსებობდა შეურიგებელი წინააღმდეგობა, რასაც შეიარაღებულ ბრძოლამდეც კი მიჰყავდა საზოგადოება.

IX-XI ს-ში საზოგადოების დაბალი ფენის – **ყმა გლეხობის** ჩამოყალიბება მოხდა. გლეხობა ყალიბდებოდა სოფლის მოსახლეობის მრავალრიცხოვანი კატეგორიებიდან, რომლებიც ცნობილი იყო ჯერ კიდევ ფრანკთა იმპერიაში – **თავისუფალი მეთემე-გლეხები, ლიტები, მონები**. გლეხობის უდიდესი უმრავლესობა გადაიქცა **სერვებად** (გარდა საეკლესიო გლეხების, ნორმანდიისა და პიკარდიის მოსახლეობისა), რომელთა სამართლებრივი სტატუსი მათ მონებისგან გადმოეცათ მემკვიდრეობით. სერვებს განიხილავდნენ როგორც მიწის **უბრალო საკუთვნებელს**. სერვები იხდიდნენ სულადობრივ გადასახადს (**შევაჟს**), ყოველწლიურ ხარკს, ასრულებდნენ საბატონო სამუშაოს – **ბეგარას (კვირაში სამ დღეს)**. სერვს არ შეეძლო ექორწინა ბატონის თანხმობის გარეშე, გამხდარიყო მღვდელმსახური, მოწმედ გამოსულიყო სასამართლო პროცესზე ან მიეღო მონაწილეობა სასამართლო ორთაბრძოლაში, ვინაიდან ითვლებოდა, რომ მან არ უნდა გარისკოს საკუთარი სიცოცხლით, რომელიც მას კი არა, მებატონეს ეკუთვნის. თუმცა, სერვების პირადად დამოკიდებულებამ ვერ გამოიწვია მათი დაყმევება. მათი ვალდებულების მოცულობა, როგორც წესი, განისაზღვრებოდა ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით. სერვს შეეძლო გაეყიდა მისი მიწის ნაკვეთი ან უბრალოდ მიეტოვებინა სენიორი, რადგან საფრანგეთში არ არსებობდა გაქცეული გლეხების საერთო-სახელმწიფოებრივი ძეგნის სისტემა.

დამოკიდებული გლეხების მეორე ჯგუფს შეადგენდნენ **ვილანები**. ისინი იყვნენ პირადად დამოუკიდებელი, მებატონის კუთვნილი მიწის მპყრობელნი. ვილანები მებატონეს უხდიდნენ სენიორის გადასახადს (**ტალიას**), რომლის ზომაც განისაზღვრებოდა ჩვეულებითი ნორმებით, თუმცა სერვებთან შედარებით, ნაკლები ოდენობის. როგორც სოფლის ყველა მოსახლეობა, ვილანი მებატონისაგან იღებდა ნებართვას (ფაქტიურად იხდიდა გამოსასყიდს) ქორწინებისათვის – **ფორმარიაჟს**. XII ს-დან ვილანთა დიდი ნაწილი გათავისუფლდა ამ მოვალეობისაგან, თუმცა იხდიდა ერთჯერად გამომსახყიდ ფასს. გლეხობა ვალდებული იყო დაეცვა მიწის მესაკუთრეობის თავადაზნაურული მონოპოლია – **ბანალიტეტი**: სენიორის საცხოვრებელში გამოეცხო პური, დაეწურა ყურძენი მის მარანში. ამ მოვალეობისაგან გათავისუფლება გლეხს შეეძლო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გადაიხდიდა მის მიერ ნაწარმოები პროდუქციის ნაწილს სენიორის სასარგებლოდ. მებატონე ინარჩუნებდა გლეხების მიმართ „პირველი ღამის უფლებას“ (**ius primae noctis**).

XI-XII ს-ში ქალაქების სწრაფი ზრდა იწვევდა, შუა საუკუნეების ეპოქისათვის დამახასიათებელი, საზოგადოების კიდევ ერთი ფენის – ქალაქის მოსახლეობის – **ბიურგერთა** სამართლებრივი სტატუსის ჩამოყალიბებას. მოქალაქეთა სამართლებრივი სტატუსი არ იყო უნივერსალური, არამედ დაკავშირებული იყო კონკრეტულ საქალაქო ასოციაციასთან. ამიტომ ამ სტატუსის მოპოვება, პრინციპში, არ შეეძლო თავადაზნაურობას, სამღვდელეობასა და სერვებს. თუმცა, სერვი, თუ ის მუდმივად ცხოვრობდა ქალაქში, იძენდა პირად თავისუფლებას. მაშინაც კი, როცა ქალაქი ინარჩუნებდა მეფის ან სხვა მსხვილი სენიორის უშუალო იურისდიქციას, მოქალაქეთა მოვალეობანი, სენიორის მიმართ, იყო მკაცრად განსაზღვრული და ზუსტად ფიქსირებული. იძულებითი სამუშაოები და ბანალიტეტი იკრძალებოდა. დადგინდა სასამართლო ბაჟისა და ჯარიმების მყარი ოდენობა. საქალაქო ცხოვრებამ თავიდანვე შეიძინა წოდებრივ-კორპორაციული ხასიათი და ხელი შეუწყო **ხელოსანთა ამქრების და გაჭართა გილდიების** ჩამოყალიბებას.

ბ) სენიოლარული მონარქიის ჩამოყალიბება და განვითარება

IX-XII საუკუნეებში, როცა საფრანგეთში გაძლიერდა პოლიტიკური დეცენტრალიზაცია და ქვეყანაში გაღრმავდა ტერიტორიული დაქუცმაცებულობა, სამეფო ხელისუფლებამ დაკარგა უწინდელი მნიშვნელობა. მსხვილი მებატონეები მეფეს განიხილავდნენ, როგორც **"პირველს თანასწორთა შორის (primus**

inter pares) და არა როგორც სახელმწიფოს რეალურ მბრძანებელს. ფაქტიურად, მეფის ხელისუფლება ვრცელდებოდა მხოლოდ მის საკუთარ დომენზე (მაშუღზე), თუმცა, არც იქ იყო მისი ხელისუფლება შეუზღუდავი და მას გამუდმებით უხდებოდა ბრძოლა ურჩ ვასალებთან. სამეფო დომენის ფარგლებს გარეთ, რეალურ ძალაუფლებას განაგებდნენ, მეფის მოწინააღმდეგე მსხვილი მი-წათმფლობელები (ბურგუნდიისა და ნორმანდიის პერცოგები, ფლანდრიის, ტულუზის, შამპანის გრაფები და სხვა). ამრიგად, საბატონო სახელმწიფოს მონარქიული მართვა-გამგეობის იმ ფორმას, რომელშიც, მონარქსა და საზოგადოების პირველ და მეორე წოდებას შორის, ურთიერთობები ემყარება სუზერენიტეტი – ვასალიტეტის პრინციპს, ეწოდება სენიორალური მონარქია. ასეთ სახელმწიფოში პოლიტიკური ძალაუფლება, ფაქტიურად, გადაწეულია მეფესა და სხვადასხვა რანგის მება-ტონეებს შორის, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებული არიან იმ სენიორალურ – ვასალური ურთიერთობებით, რომლებიც ატარებენ კერძოსამართლებრივ ხასიათს.

IX-XII სს. სენიორალური მონარქიის ჩამოყალიბება ნიშნავდა ცენტრალური სახელმწიფო ხელი-სუფლების მეკეთრ დაქვეითებას, ქვეყნის შინაგანი ერთიანობის მოშლას; მისი საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის მეკეთრ გაუარესებას. თუმცა, ფრანგული შუასაუკუნოვანი საზოგადოების განვითარების აღნიშნულ ეტაპზე, სახელმწიფოს სენიორალური მონარქია ზუსტად ასახავდა რეალურ სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებას. ეკონომიკური და პოლიტიკური დეცენტრალიზაციის პირობებში, ცალკეული მებატონეები, უფრო ეფექტურად, ახორციელებდნენ სახელმწიფოებრივ ფუნქციებს, ვიდრე ამას შესძლებდა სამეფო ხელისუფლება.

მიუხედავად ამისა, სენიორალურ მონარქიას სულაც არ განიხილავენ, როგორც პოლიტიკური რეგრესის გამოვლინებას. მმართველობის სხენებული ფორმა, უშუალოდ გამომდინარეობდა იმ ურთი-ერთობებიდან, რომლებიც დაკავშირებული იყო ნატურალურ მეუნრობასა და მიწაზე საბატონო საკუთრების უფლებასთან, რომელთა ფარგლებშიც, შენელებული ტემპით, მიმდინარეობდა ქვეყნის ეკო-ნომიკური განვითარება. თუმცა, პოლიტიკურმა დეცენტრალიზაციამ მაინც ვერ შეაფერხა ფრანგული საზოგადოების თანმიმდევრული განვითარება. როცა, XII-XIII საუკუნეებში, თანდათანობით განვითარდა საქალაქო ცხოვრება, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობები და, მათთან დაკავშირებული, ახალი ეკონომიკური მოთხოვნები, პოლიტიკური სეპარატიზმი ნელ-ნელა შესუსტდა და მან გზა დაუთმო საპირისპირო ტენდენციას – მეფის ხელისუფლების განუხრელ განმტკიცებას. XIII საუკუნეში, განსაკუთრებით ლუი IX-ის რეფორმების შედეგად, პოლიტიკური ძალაუფლების ცენტრი, სენიორალურ მონარქიაში თანდათანობით, მეფის სასარგებლოდ იხრება, რომელიც უკვე გვევლინება საფრანგეთის ყველა მებატონის სუზერენად.

IX-XI საუკუნეებში, როცა სამეფო ხელისუფლება იყო განსაკუთრებით სუსტი, მეფეს ირჩევდა საერო და სასულიერო მებატონეთა ზედაფენა, თუმცა, დინასტიური პრინციპის დაცვით. 987 წელს, მეფედ აირჩიეს ჰუგო კაპეტი, რითაც არსებობა შეწყვიტა კაროლინგების ორსაუკუნოვანმა დინასტიამ. პირველი კაპეტინგების ზეობაში, შენარჩუნებული იყო მეფის არჩევითობა; თუმცა, მომავალ მბრძ-ნებელს ასახელებდნენ, მეფისავე სიცოცხლეში, მისი თანამმართველის სახით. თავდაპირველად, სამეფო ხელისუფლების ფუნქციები ძალზედ შეზღუდული იყო, მიუხედავად იმისა, რომ, ფორმალურად, მეფე ინარჩუნებდა ტრადიციულ პრივილეგიებს. ის ახორციელებდა ფრანგული ჯარის მეთაურობას, კანონ-მდებლობდა, მსაჯულობდა. ამავე პერიოდში, ფაქტიურად, გაუქმდა სამეფო კანონმდებლობა (კაპიტულარების გამოცემა); დანარჩენი სამეფო უფლებამოსილებანიც, მხოლოდ თეორიულად და არა პრაქტიკულად, განაგრძობდნენ არსებობას. მეფეს ეკისრებოდა "სამეფოსა და ეკლესიის დაცვის", აგრეთვე, ქვეყანაში "შშვიდობის დამყარების" მოვალეობები; თუმცა, მას არ გააჩნდა რეალური ძალა-უფლება აღნიშნული მოვალეობების განსახორციელებლად. მეფის სასამართლო ხელისუფლება ვრცელდებოდა მხოლოდ მისი დომენის ფარგლებში.

XII საუკუნიდან მეფის მდგომარეობა თანდათანობით იცვლება, ზოგიერთ ფუნქციას ის აღასრულებდა უფრო აქტიურად. კერძოდ, აღდგა, მეფის მიერ საკანონმდებლო აქტების გამოცემის პრაქტიკა. თუმცა, ამისათვის საჭირო იყო მსხვილი მებატონეების თანხმობა (დიდი საბჭო). XIII საუკუნეში აღიარებული იქნა, რომ, ვასალების მიერ ფიცით განმტკიცებული, სამეფო აქტის მოქმედება სავალდებულო იყო, ფიცის დადების დროს, ადგილზე არმყოფი მებატონეებისათვის; გაფართოვდა მეფის სასამართლო ურისდიქცია.

გ) ცენტრალური სამეფო ადმინისტრაცია

პოლიტიკური დეცენტრალიზაციისა და სამეფო ხესილუფლების, ხანგრძლივი დროით, შესუსტების პირობებში, მმართველობის ცენტრალური ორგანოები არ იყო სტრუქტურულად ჩამოყალიბებული და ფუნქციონალურად გამიჯნული. მმართველობის სასახლურ-გოტინური სისტემა თანაარსებობდა, ვასა-ლურ ურთიერთობებზე დამკვიდრებულ, ადმინისტრაციასთან. კაროლინგების ეპოქიდან, შენარჩუნებულ იქნა, წარჩინებული საგვარეულო არისტოკრაციისა და სამეფო მოსამსახურეებისგან (მინისტერიალებისგან), შემდგარი სამეფო კარი. სამეფო ადმინისტრაციაში მთავარ როლს ასრულებდა (XII საუკუნის ბოლომდე) სენეშალი, რომელიც ითვლებოდა, ერთდროულად, სამეფო კარის უფროსად,

ჯარების მთავარსარდლად და სახელმწიფოს ნოტარიუსად. სენეშალის თანამდებობა გადაეცემოდა საფრანგეთის ერთ-ერთ ყველაზე წარჩინებულ და დიდგვაროვან ოჯახს. დროთა განმავლობაში, მან ისეთი ძალაუფლება და გავლენა მოიპოვა, რომ მეფე ფილიპე II-ე ავეუსტუსის დროს, გადაწყდა ვაკანტური ადგილის დაუკმაყოფილებლობა და ის მალევე საერთოდ გააუქმეს. სამხედრო საქმეებში, სენეშალის შემდეგ, მეორე პირი იყო **კონეტაბლი** – სამეფო მხედრობის უფროსი, რომელსაც თანაშემწეობას უწევდა **მარშალი**, ხოლო XIII საუკუნეში – **სამეფო ადმირალი**. სამეფო ხაზინასა და სახელმწიფო არქივს განაგებდნენ **სამეფო ხაზინადარი** და მისი **თანაშემწე** – **კამერერი**. თუმცა, XIII საუკუნეში სამეფო ხაზინადარის ფუნქციები არსებითად შეიზღუდა, რადგან ხაზინა სამართავად გადაეცა **ტამპლიერების სასულიერო-რაინდურ ორდენს**. სამეფო კანცელარიას ხელმძღვანელობდა **კანცლერი**, რომელიც რედაქტირებას უკეთებდა სამეფო აქტებს, წარუდგენდა მათ ხელმოსაწერად მეფეს, შემდეგ – ამოწმებდა სამეფო ბეჭდით. კანცლერის გავლენა იმდენად გაძლიერდა, რომ, სამეფო ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ, XIII საუკუნიდან, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, ეს თანამდებობაც იყო ვაკანტური (1315 წლამდე). თავდაპირველად, **მინისტრიალებად** (მეფის მოსამსახურეები) ხდებოდნენ, მეფის დომენიდან გამოსული, საერო დიდკაცობა და სამღვდელთა. XIII საუკუნიდან, **მმართველობის ცენტრალურ ორგანოებში, თანამდებობებს იკავებენ ქალაქის წარმომადგენლები, წვრილი და საშუალო არისტოკრატები** (მეფის რაინდები – **შევალიე**), აგრეთვე **იურისტები – ლეგისტები**.

საბატონო ურთიერთობების განვითარება აისახა მეფის **ვასალთა საკრებულოს** – მეფის კურიის სხდომებზე. ეს ორგანო წარმოიშვა კაროლინგების ხანაში. კაპეტინგების ზეობაში სამეფო კურიაში თითქმის დაკარგა საკუთარი მნიშვნელობა, რადგან საფრანგეთის პერები და სხვა საგვარეულო არისტოკრატები უარს ამბობდნენ მის მუშაობაში მონაწილეობის მიღებაზე. **სამეფო კურია იყო მეფის სათათბირო ორგანო, რომელიც მეფეს აძლევდა რჩევებს პოლიტიკურ, საფინანსო და სასამართლო საკითხებზე**. კურიის თანხმობა იყო საჭირო სამეფოს საკანონმდებლო აქტების მისაღებად. XIII საუკუნეში, კურიის სხდომებზე, **რთული სამართლებრივი საკითხების გადაწყვეტისას, მთავარი როლი ენიჭებოდათ ლეგისტებს**.

დ) ადგილობრივი მმართველობა

სამეფო მმართველობის ადგილობრივი ორგანოები იქმნებოდა მხოლოდ სამეფო დომენში, სადაც აღიარებული იყო მეფის ხელისუფლება. მსხვილ სენიორიებში მოქმედებდა საკუთარი, ადგილობრივი მმართველობის სისტემა. ადგილობრივი მმართველობის ორგანოებში გამწესებული, სამეფო მოხელეები ასრულებდნენ სხვადასხვა ფუნქციებს: ადმინისტრაციულს, სამხედროს, სასამართლოს, საფინანსოს. სახელმწიფო მმართველობის ადგილობრივი ორგანოების მოქმედების სფერო თანდათანობით ფართოვდებოდა, სამეფო დომენის გაფართოვებისა და მსხვილი მეზატონეების სამფლობელოთა შემოერთების პროპორციულად.

XI საუკუნის შუა ხანებიდან მოყოლებული, მეფემ საკუთარ დომენში შემოიღო **პრევოს** თანამდებობა, რომელსაც ქვეყნის მეთაური **ნიშნავდა სპეციალური ოლქის – საპრევოს მმართველად**. სოფლებში, პრევოს თანაშემწეობად ითვლებოდნენ **სერჟანტები, ქალაქებში – მაიორები**. პრევოს ევალებოდა სახსრების მოზიდვა სამეფო ხაზინაში; ის აგროვებდა სამეფოს საბატონო ლაშქარს, წყვეტდა მმართველობის საკითხებს, განიხილავდა სასამართლო საქმეებს (XII საუკუნის ბოლოდან, მნიშვნელოვანი საქმეები გამოიყო პრევოს იურისდიქციიდან).

XII საუკუნის ბოლოდან იქმნება უფრო მსხვილი ადმინისტრაციული ერთეულები – **საბალიაჟო**, რომელთა საზღვრები არ იყო **ზუსტად დადგენილი და აერთიანებდა რამდენიმე საპრევოს**. სამეფო დომენის გაფართოვებასთან ერთად, იზრდებოდა საბალიაჟოს რაოდენობა. საბალიაჟოს სათავეში იდგა **ბალი** – სპეციალური მოხელე (წვრილი მეზატონეების რიგებიდან), რომელსაც ნიშნავდა მეფე. ბალი ახორციელებდა კონტროლს, მისი ხელისუფლებისადმი დაქვემდებარებული, პრევოს მიმართ, ზედამხედველობდა სამეფო ბრძანებებისა და კანონების შესრულებას; საბალიაჟოს ფარგლებში ჰქმნიდა სამხედრო ფორმირებებს.

მაშინ, როცა მეფეები აერთიანებდნენ მსხვილ სენიორიებს, ისინი უცვლელად ინარჩუნებდნენ, აქ მოქმედ, ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ სტრუქტურას და ადგილობრივ ორგანოებში ნიშნავდნენ სპეციალურ მოხელეებს – **სენეშალებს** (ადგილობრივი მეზატონეების რიგებიდან), რომლებსაც გააჩნდათ **ბალის ფუნქციები**. როგორც წესი, სასენეშალოები იქმნებოდა საზღვრისპირა ტერიტორიაზე და ისინი, შედარებით თავისუფალი, იყო სამეფო ხელისუფლებისგან. XIII საუკუნეში **ბალი და სენეშალები** ახორციელებდნენ, მეფის სახელით, მართლმსაჯულებას და განიხილავდნენ ყველაზე მძიმე სისხლის სამართლის საქმეებს (ე.წ. **სამეფო შემთხვევებს**), აგრეთვე, **იმ დავებს, რომლებიც შეეხებოდა საბატონო ზედაფენის ინტერესებს**. ისინი გამოდიოდნენ **სააპელაციო ინსტანციად**, პრევოს მიერ გამოტანილ განაჩენებზე და, თანდათანობით, მათ განახორციელეს იმ სენიორალური სასამართლოს გადაწყვეტილების გადასინჯვა, რომელიც მანამდე მიიწნეოდა საბოლოო ინსტანციად.

პრევო, ბალი, სენეშალები თამაშობდნენ მნიშვნელოვან როლს სამეფო ხელისუფლების საფინანსო

ბაზის განმტკიცებაში, ვინაიდან აკონტროლებდნენ გადასახადების, საბაჟო მოსაკრებლის, სასამართლო ჯარიმების ჩადინებას სამეფო ხაზინაში. სამეფო ხაზინაში შემოსავლების მობილიზების მნიშვნელოვან წყაროდ ითვლებოდა სამეფო ფულადი ერთეულის მოჭრა, სამეფო გადასახადის – **სამეფო ტალიის** შეგროვება, სავაჭრო გადასახადებისა და სასამართლო ჯარიმების აკრეფა, სამეფო დომენის ფარგლებში.

ე) ლუი IX-ის რეფორმები

სამეფო ხელისუფლების ავტორიტეტის ამაღლებასა და ცენტრალური ადმინისტრაციის განმტკიცებაში, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა მეფე ლუი IX-ის (1226-1270 წწ.) რეფორმებს.

ა) მათ შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო **სამხედრო რეფორმა: საქალაქო მილიციისა და დაქირავებული რაზმების შექმნა**, რომლის შედეგად, მეფე სულ უფრო ნაკლებად იყო დამოკიდებული საბატონო რაზმების სამსახურზე და უფრო ეფექტურად ებრძოდა ურჩი ვასალების შეიარაღებულ ძალებს;

ბ) მემატონეებს შორის, წარმოებული **შინაომების ასალაგმად, მეფე ლუი IX-მ აკრძალა კერძო ომები, სამეფო დომენის ფარგლებში**. ქვეყნის დანარჩენ ტერიტორიაზე კი შემოიღეს ე.წ. **მეფის ორმოცი დღე**. ამ ვადის განმავლობაში მემატონეებს არ შეეძლოდ საომარი მოქმედების დაწყება იმ მიზნით, რომ ნებისმიერ მოღავე მხარეს, შესაძლებლობა მისცემოდა, საჩივრით მიემართა სამეფო სასამართლოსთვის;

გ) ლუი IX-ის მეფობაში, **სამეფო კურთხის**, რომელიც ადრე ითვლებოდა მსხვილი მემატონეების ყრილობად, გამოეყო სპეციალიზირებული ცენტრალური უწყებანი. მცირე სამეფო საბჭო იქცა, მეფესთან არსებულ, მუდმივმოქმედ სათათბირო ორგანოდ, ხოლო **საანგარიშო პალატას** დაევალა სამეფო ფინანსების განკარგვა. 1260 წელს, **სამეფო კურთხის ბაზაზე, შეიქმნა სპეციალური სასამართლო ორგანო – პარლამენტი**, რომელიც წელიწადში ოთხჯერ, სასამართლო სესიების ჩასატარებლად, იკრიბებოდა პარიზში და მალევე იქცა საფრანგეთის უზენაეს სასამართლოდ. პარიზის პარლამენტის შემადგენლობაში შედიოდნენ, მეფის მიერ დანიშნული სასულიერო პირები, რაინდები და ლეგისტები – უნივერსიტეტების იურიდიული ფაკულტეტების კურსდამთავრებულები, ანუ ის პირები, ვინც აქტიურად იბრძოდა სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებისათვის. თავდაპირველად, მეფეები ესწრებოდნენ პარიზის პარლამენტის სხდომებს, თუმცა, მოგვიანებით, მათ უარი თქვეს მის მუშაობაში მონაწილეობის მიღებაზე;

დ) ლუი IX-ემ, სამეფო დომენის ტერიტორიაზე, **შემოიღო ერთიანი სამეფო ფულადი სისტემა**, რითაც აიკრძალა, სხვა მემატონეების მიერ მოჭრილი, ფულის გამოყენება. ქვეყნის დანარჩენ ტერიტორიაზე, სამეფო მონეტა ბრუნავდა, სხვა სენიორების მიერ მოჭრილ, ფულთან ერთად და ცდილობდა ამ უკანასკნელის ბრუნვიდან გამოდევნას. ამ ღონისძიებით, სამეფო ხაზინამ მოიპოვა შემოსავლის კიდევ ერთი წყარო.

ე) **შეიქმნა სპეციალური ინსპექტორების სისტემა**, რომლებიც ზედამხედველობდნენ სენეშალებისა და ბალის საქმიანობას, მათ მეფისადმი ერთგულებას, იხილავდნენ იმ საჩივრებს, რომლებიც, აღნიშნული მოხელეების უკანონო საქმიანობის გამო, შედიოდა განსახილველად პარიზის პარლამენტში.

ლუი IX-ის რეფორმებმა ხელი შეუწვეს ქვეყნის ტეროტორიის გაერთიანებას და, მეფის ირგვლივ, მემატონეთა და ქალაქის მოსახლეობის ძირითადი მასის კონსოლიდაციას.

2) ინგლისის სახელმწიფო სამართალი სენიორალური მონარქიის პერიოდში

ა) საზოგადოებრივი წყობის თავისებურებანი

ნორმანდიელთა მიერ ინგლისის დაპყრობამ გამოიწვია ინგლისურ საზოგადოებაში სოციალური ანტაგონიზმის გაღრმავება.

ნორმანდიელთა ინგლისში საბატონო მეურნეობის ძირითადი საფუძველი იყო **მანორი** – ცალკეული მემატონის მიწის სამფლობელოების ერთობლიობა. მანორის გლეხობის მდგომარეობა, რომლებზედაც ერცელებოდა საკუთარი ღორდის იურისდიქცია, განისაზღვრებოდა მანორიალური ჩვეულებებით. ასეუღლთა სასამართლოების ნახევარზე მეტმა განიცადა მანორიალურ სასამართლოებად ტრანსფორმირება და გადაიქცა ღორდების კერძო კურიებად. ამასთანავე, უილიამ დამპყრობელმა, ისარგებლა რა საკუთარი მდგომარეობით (დამპყრობელია) და ინგლისური პოლიტიკური ტრადიციებით, გაატარა სახელმწიფოს ცენტრალიზაციისა და მეფის ხელისუფლების განმტკიცების პოლიტიკა. ანგლო-საქსური არისტოკრატიისათვის ჩამორთმეული მიწების დიდი ნაწილი შევიდა მეფის დომენში, ხოლო დარჩენილი ნაწილი გაანაწილეს ნორმანდიულ და ანგლო-საქსურ არისტოკრაციას შორის,

თანაც არა დიდი და ერთ ადგილას განლაგებული მასივების, არამედ სხვათა სამფლობელოებს შორის მოქცეული, მცირე ნაკვეთების სახით. დამპყრობლებმა ინგლისში დაამკვიდრეს მკაცრი „სატყეო სამართალი“, რომლის ძალით შესაძლებელი იქნებოდა ტყეების დიდი ნაწილის სამეფო ნაკრძალებად გამოცხადება და მისი საზღვრების დარღვევისათვის მკაცრი სასჯელის დაწესება. გარდა ამისა, მეფემ თავი გამოაცხადა მთელი მიწის ფონდის უზენაეს მესაკუთრედ და მოითხოვა, რომ ყველა თავისუფალ მიწათმფლობელს დაედო მისთვის ერთგულების ფიცი. ასეთმა ტაქტიკამ ყველა ინგლისელი ლორდი, ფაქტიურად და იურიდიულად, მეფის ვასალად აქცია, რომლის მოვალეობას, უპირველეს ყოვლისა, შეადგენდა მეფის სასარგებლოდ სამხედრო სამსახური. ამრიგად, კონტინენტურ ევროპაში დამკვიდრებული პრინციპი: „ჩემი ვასალის ვასალი, ჩემი ვასალი არ არის“ ინგლისში ვერ იკიდებს ფეხს. ყველა ინგლისელი ლორდი ორ დიდ კატეგორიად დაიყო: გვირგვინის უშუალო ვასალი, რომელთა შემადგენლობაში შედიოდნენ მსხვილი მიწათმფლობელები (გრაფები, ბარონები) და მეორე საფეხურის ვასალები (ქვევასალები), რომლებიც შეადგენდნენ საშუალო და წვრილ არისტოკრატias. სამღვდელოების დიდი ნაწილი, მეფის სასარგებლოდ, ახორციელებდა იგივე სამსახურს, რაც ევალებოდა საერო ვასალებს.

ამრიგად, ინგლისში საზოგადოების წარჩინებულმა ფენამ, ვერ მოიპოვა ის პრივილეგიები და იმუნიტეტი, რომლებითაც სარგებლობდნენ არისტოკრატები კონტინენტზე. მეფის უზენაესი საკუთრების უფლება მიწაზე აძლევდა მას საშუალებას, საკუთარი შეხედულებისამებრ, გადაენაწილებინა მიწის ნაკვეთები ვასალებს შორის და ჩარეულიყო მიწათმფლობელთა ურთიერთობებში, რითაც მან დაამკვიდრა მეფის მართლმსაჯულების უზენაესობა, ყველა რანგის ლორდის სასამართლოსთან მიმართებაში.

საგადასახადო პოლიტიკის მოწესრიგებისა და ქვეყნის მოსახლეობის სოციალური შემადგენლობის განსაზღვრის მიზნით, 1086 წელს განხორციელდა ქვეყნის მიწის ფონდისა და მოსახლეობის საყოველთაო აღწერა, რომლის შედეგები შევიდა ე.წ. „საშინელი სამსჯავროს წიგნში“ (Domesday book). აღწერის შედეგებით მოხდა გლეხობის ნაწილის დაქვემდებარება. ახლა ისინი ითვლებოდნენ პირადად დამოკიდებულ, ლორდის მიწების სამემკვიდრეო მპყრობელებად – ვილანებად, თუმცა დანიური სამართლის ქვეყანაში (აღ. ინგლისი) და სხვა ადგილებშიც შენარჩუნებულ იქნა თავისუფალი გლეხობის და, მასთან მდგომარეობით მიახლოებული, სოკმენების ფენა, რომლებზეც ვრცელდებოდა მხოლოდ მანორის ლორდის სასამართლო ხელისუფლება. თავისუფალი საგლეხო მოსახლეობა XI-XII საუკუნეებში იმყოფებოდა ურთიერთსაწინააღმდეგო ფაქტორების ზეგავლენის ქვეშ. ერთი მხრივ, სამეფო ხელისუფლება ხელს უწყობდა გლეხობის უღარიბესი ნაწილის აქტიურ დაქვემდებარებას და ვილანებად გადაქცევას, ხოლო, მეორე მხრივ, XII ს-ის ბოლოდან ქვეყანაში ბაზრის წარმოქმნამ და სავაჭრო ურთიერთობების სწრაფმა განვითარებამ, გამოიწვია მდიდარი გლეხობის ფენის წარმოშობა, რომელსაც სამეფო ხელისუფლება მიიჩნევდა საკუთარ პოლიტიკურ მოკავშირედ, ბარონული სეპარატიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში. მეფის სასამართლო ხშირად გადაწყვეტილებებს იღებდა ასეთი გლეხების სასარგებლოდ, ლორდების თვითნებობის აღკვეთის მიზნით.

ქვეყნის შედარებითი ერთიანობა, ნორმანდიასა და საფრანკეთთან არსებული კავშირები ხელს უწყობდა ინგლისში ვაჭრობისა და ხელოსნობის განვითარებას. სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციის პირობებში ინგლისურმა ქალაქებმა ვერ მოიპოვეს ისეთი ავტონომია, როგორიც ჰქონდათ ქალაქებს კონტინენტის სამხრეთ ნაწილსა ან გერმანიაში და ამიტომ ისინი იძულებული იყვნენ შეეძინათ (ყვიდათ) სამეფო ქარტიები, რითაც მათ ენიჭებოდათ ზოგიერთი სავაჭრო პრივილეგიები.

ბ) ჰენრი II-ის რეფორმები

XII ს-ის II ნახევრამდე ინგლისში არ არსებობდა, პროფესიულ დონეზე მოწყობილი, ადმინისტრაციულ-სასამართლო ორგანოები. მმართველობის ცენტრი იყო სამეფო სასახლე – კურია, რომელიც მუდმივად გადაადგილდებოდა ინგლისის ტერიტორიაზე და დიდი ხნით ტოვებდა კიდეც ქვეყანას, ვინაიდან მეფე ხშირად ნორმანდიაში ცხოვრობდა. სამეფო კურია გაფართოებული შემადგენლობით წარმოადგენდა, მეფის უშუალო ვასალებისა და მეფესთან დაახლოებული პირების, საკრებულოს. მეფის ინგლისში არყოფნის დროს ქვეყანას, ფაქტიურად, მართავდა მთავარი იუსტიციარი – სასულიერო პირი, რომელიც იყო კანონიკური და რომის სამართლის მცოდნე. მისი თანაშემწე იყო კანცლერი, რომელიც მეთაურობდა სამდივნოს. ადგილებზე ცენტრალურ ხელისუფლებას წარმოადგენდნენ „გამსვლელი“ დესპანები და შერიფები, რომლებიც ინიშნებოდნენ ადგილობრივი მაგნატების წარმომადგენლებისგან და ხშირად უპირისპირდებოდნენ კიდეც ცენტრალურ ხელისუფლებას. სასამართლო საქმიანობას ახორციელებდნენ ადგილობრივი საკრებულოები (ასეულის, საგრაფოს) და მანორიალური სასამართლოები, რომლებიც იყენებდნენ არქაულ პროცედურებს, კერძოდ, ორდალებსა და სასამართლო ორთაბრძოლას. სამეფო მართლმსაჯულებას განსაკუთრებული ხასიათი ჰქონდა და მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა ნაწყალობევი, თუ პირს უარს ეტყოდნენ მართლმსაჯულების განხორციელებაზე ადგილობრივ სასამართლოში, ან ადგილი ექნებოდა „სამეფო წყალობისათვის“ აჯას. გვირგვინის პრეროგატივის განმტკიცება, სახელმწიფო აპარატის პროფესიონალიზაცია და ბიურო-

კრავიზაცია, რომლებმაც ხელი შეუწვეს ინგლისის ცენტრალიზაციასა და ურყევობას, დაკავშირებულია, ძირითადად, მეფე ჰენრი II-ის მიერ (1154–1189 წწ.) გატარებულ რეფორმებთან. ეს რეფორმები პირობითად სამი ძირითადი მიმართულებით განხორციელდა:

I. სამეფო იუსტიციის სისტემაში მოყვანა და მისი სისტემის უფრო მეტი სრულყოფა: ა) პროცესის ფორმების დახვეწა, ბ) ტრადიციული და შუა საუკუნეების პერიოდის სასამართლოებთან კონკურენტუნარიანი, მეფის გამსვლელი მართლმსაჯულებისა და მუდმივმოქმედი ცენტრალური სასამართლოების სისტემის ჩამოყალიბება;

II. არმიის რეფორმირება, რომლის არსიც მდგომარეობდა, დაქირავებული ჯარისა და ადგილობრივი რეკრუტების თანაარსებობის ხარჯზე შექმნილი, არმიის ფორმირებაში;

III. მოსახლეობის ახალი გადასახადებით დაბეგვრის სისტემის ჩამოყალიბება.

სამეფო ხელისუფლების სასამართლო, სამხედრო და საფინანსო ფუნქციების განმტკიცება იურიდიულად გაფორმდა მთელი რიგი სამეფო ბრძანებულებების გამოცემით: დიდი, კლარენდონის (1166 წ.), ნორთჰემპტონის (1176 წ.) ასიზებითა და „შეიარაღების შესახებ“ (1181 წ.) ასიზით.

სასამართლო-ადმინისტრაციული სისტემის გარდაქმნისას, ჰენრი II-მ გამოიყენა იშვიათ შემთხვევებში განხორციელებული ანგლო-საქსური, ნორმანდიული და საეკლესიო დადგენილებანი.

ადრეული შუასაუკუნეებისათვის ტიპიურმა – გამსვლელი მმართველობის პრაქტიკამ, ინგლისში, უფრო თანმიმდევრული და დახვეწილი ხასიათი მიიღო. ამ პერიოდიდან მოყოლებული, ინგლისში მყარად დამკვიდრდა გამსვლელი სასამართლოების საქმიანობაც – სამეფო სასამართლოების გამსვლელი სესიები. თუ 1166 წ. დაინიშნა მხოლოდ 6 მოსამართლე გამსვლელი სასამართლო სხდომის ჩასატარებლად საგრაფოში, 10 წლის შემდეგ უკვე არსებობდა 6 გამსვლელი ოლქი და გამსვლელ მოსამართლეთა რიცხვი 20-30 მოსამართლემდე გაიზარდა. ამ სასამართლოების მოსამართლეთა დანიშვნა ხდებოდა მეფის ბრძანებით, საერთო სასამართლოს გამსვლელი სესიის მოწყობის შესახებ. ამავე ბრძანებით, მოსამართლეს ენიჭებოდა განსაკუთრებული უფლებები (არა მარტო სასამართლო, არამედ ადმინისტრაციული და საფინანსო უფლებამოსილებანიც).

ამავდროულად, მოწესრიგდა სამეფო ბრძანებების სისტემა და დაკანონდა სპეციალური პროცედურა საადგილმამულო დავებისა და დანაშაულის საქმეების გამოძიებისათვის. ასეთი პროცედურა მიიჩნეოდა „წყალობად“ და „პრივილეგიად“ ყველა თავისუფალი ადამიანისათვის, რომელსაც იყენებდნენ მხოლოდ სამეფო სასამართლოებში. ასეთი პროცედურის დასაწყებად სავალდებულო იყო სამეფო კანცელარიის სპეციალური განკარგულების შესყიდვა. ასეთ განკარგულებას ეწოდებოდა ბრძანება უფლების შესახებ, რომლის გარეშეც შეუძლებელი იყო სამოქალაქო სარჩელის წარდგენა ან სისხლის სამართლის საქმეზე საჩივრის შეტანა სამეფო სასამართლოში. მხოლოდ ამის შემდეგ მოხდებოდა საქმის გამოძიება გამსვლელი მოსამართლეების ან შერიფების მიერ, ნაფიცი მსაჯულების – ასეულის 12 სრულუფლებიანი მოქალაქის მონაწილეობით, რომლებიც ფიცს დებდნენ ან მოწმეების, ან მბრალმდებლის სახით. საქმის გამოძიების აღნიშნული წესი აადვილებდა საქმის ობიექტურ გამოძიებასა და გადაწყვეტილების მიღებას, ვიდრე ეს ხდებოდა სენიორის (ლორდის) სასამართლოში, ორდალებისა და სასამართლო ორთაბრძოლის გამოყენების პირობებში. სამართალდარღვევათა საქმეებზე სამეფო სასამართლოში საჩივრის შეტანა ვიღანსაც კი შეეძლო. შერიფი უფლებამოსილი იყო, სენიორის უფლებების გათვალისწინების გარეშე, შესულიყო მის სამფლობელოში, რათა დაეკავებინა დამნაშავე და შეემოწმებინა ურთიერთპასუხისმგებლობის აღსრულება მანორის მოსახლეობაში.

ამრიგად, XII ს-ის II ნახევარში ჰენრი II-მ შექმნა სამეფო მართლმსაჯულების სპეციალური მექანიზმი, რომელიც იხილავდა სამოქალაქო დავებსა და სისხლის სამართლის საქმეებს და რომელმაც აამაღლა სამეფო სასამართლოების ავტორიტეტი და გააფართოვა მისი იურისდიქციის ფარგლები.

XII ს-ის შუა ხანებიდან იწყება ცენტრალური მმართველობის უმაღლესი ორგანოს – სამეფო კურიის სტრუქტურისა და მისი კომპეტენციის მოწესრიგება. ფუნქციათა სპეციალიზაციის პროცესში და, კურის შემადგენლობიდან, მთელი რიგი განსაკუთრებული უწყებების გამოყოფის შემდეგ, საბოლოოდ ჩამოყალიბდა სამეფო კანცელარია, რომელსაც ხელმძღვანელობდა კანცლერი. აგრეთვე, შეიქმნა მეფის ცენტრალური („პირადი“) სასამართლო და ხაზინა. 1175 წლიდან, როცა მეფის „პირადი“ სასამართლოს შემადგენლობაში შევიდნენ მუდმივმოქმედი სასულიერო და საერო მოსამართლეები, სამეფო სასამართლოს რეზიდენციად იქცა ვესტმინსტერი და მას თანდათანობით გამოეყო საერთო აჯების, საჩივრების სასამართლო. ამ სასამართლო სხდომებზე სავალდებულო არ იყო მეფის დასწრება როგორც ადგილზე, ისე გამსვლელი სხდომების ჩატარების დროს. საერთო დავების (საჩივრების) სასამართლოს საქმიანობამ გადამწყვეტი როლი ითამაშა ინგლისში „საერთო სამართლის“ სისტემის ჩამოყალიბების საქმეში.

უფრო რთულად მიმდინარეობდა ურთიერთობების გარკვევა სამეფო ხელისუფლებასა და ინგლისურ ეკლესიას, საერო და საეკლესიო მართლმსაჯულებას შორის. ნორმანდიელთა ბატონობის დამყარების შემდეგ, საერო და საეკლესიო სასამართლოები გაიყო, თანაც საეკლესიო იურისდიქციაში შევიდა ყველა სასულიერო და საერო საქმეების (ქორწინება, ანდერძი) გარკვეული ნაწილი. თუმცა, სამეფო ხელისუფლება აკონტროლებდა ეკლესიას. ნორმანდიელი მეფეები თვითონ ნიშნავდნენ ეპისკოპოსებს, გამოსცემდნენ ინგლისისა და ნორმანდიის მოსახლეობისათვის სავალდებულო საეკლესიო დადგენილებებს, იღებდნენ შემოსავლებს ვაკანტური ეპარქიებიდან. მოგვიანებით, რომის პაპის

ხელისუფლების განმტკიცებისა და რომში კათოლიკური ცენტრის გადატანის შემდეგ, ინგლისის გვირგვინი სულ უფრო ხშირად და მკვეთრად უპირისპირდებოდა ეკლესიის წინააღმდეგობას და ინგლისში „ეკლესიის თავისუფლების“ საკითხმა, სამომავლოდ, საფუძველი ჩაუყარა ძალზედ ღრმა და დრამატულ ბრძოლას რომის პაპებსა და ინგლისის საერო ხელისუფლებას შორის.

ნორმანდიელთა გაბატონებამ, ფაქტიურად, არ შეცვალა ინგლისში ადგილობრივი მმართველობის სტრუქტურა. შენარჩუნებულ იქნა ქვეყნის დაყოფა საგრაფოებად და ასეულებად. საგრაფოებში მეფის ადმინისტრაციის წარმომადგენლები იყვნენ შერიფები, ასეულებში კი შერიფების თანაშემწეები – ბეილიფები. შერიფი ახორციელებდა უმაღლეს სამხედრო, საფინანსო და საპოლიციო ხელისუფლებას, საგრაფოს მთელ ტერიტორიაზე. მასვე ევალებოდა მეფის კანცელარიის ყველა ბრძანების ძირითადი აღსრულება. შერიფი საკუთარ ადმინისტრაციულ-სასამართლო ფუნქციებს განახორციელებდა საგრაფოსა და ასეულის კრებებთან მჭიდრო თანამშრომლობის პირობებში, თანაც შერიფი უფლებამოსილი იყო მოეწვია ეს კრებები და ყოფილიყო მათ სესიებზე თავმჯდომარე. ეს დაწესებულებები შენარჩუნებულ იქნა ინგლისში მომდევნო პერიოდშიც, თუმცა, თანდათანობით, გადაიქცა ცენტრალური ხელისუფლების იარაღად – ადგილებზე. ინგლისის ადგილობრივი მმართველობის სისტემის ერთ-ერთ თავისებურებად ითვლება მოსახლეობის მონაწილეობა სამეფო სამართალწარმოებაში.

ჰენრი II-ის სამხედრო რეფორმა შემდეგში მდგომარეობდა: მეფემ სამხედრო ვალდებულება (ბეგარა) გაავრცელა ქვეყნის მთელ თავისუფალ მოსახლეობაზე. ნებისმიერი თავისუფალი: მებატონე, გლეხი, ქალაქის მოსახლეობა ვალდებული იყო შეეძინა იარაღი, რომელიც შეესაბამებოდა მის ქონებრივ მდგომარეობას. მიუხედავად იმისა, რომ ჯარს ჰქონდა საკუთარი აღჭურვილობა, არმიის შენახვა კვლავ ხდებოდა სახელმწიფო ხაზინის ხარჯზე, რომლის შემოსავლები განუხრელად იზრდებოდა. პირველყოვლისა, დაკანონდა პირადი სამხედრო ბეგარის შეცვლა ე.წ. „ფარის ფულის“ გადახდით. ამ გადასახადს კრეფდნენ არა მარტო მებატონეების, არამედ დამოკიდებული მოსახლეობიდან. ამ ღონისძიებამ საშუალება მისცა მეფეს შეექმნა რაინდთა დაქირავებული ჯარი.

3) სენიორალური მონარქიის თავისებურებანი გერმანიაში

ა) გერმანიის სახელმწიფო წყობილება სენიორალური მონარქიის პერიოდში

შუა საუკუნეების პერიოდში ჩამოყალიბებულ მმართველობის ფორმას, რომელიც დაფუძნებულია სიუზერენიტეტ-ვასალიტეტის პრინციპზე, ეწოდება სენიორალური მონარქია. ასეთ მონარქიაში პოლიტიკური ხელისუფლება გადანაწილებულია მეფესა და სხვადასხვა ღონის სენიორებს შორის, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულნი არიან სენიორალურ-ვასალიტური ურთიერთობებით, რის გამოც მათ შეიძინეს კერძო-სამართლებრივი ხასიათი. სენიორალური მონარქიის ჩამოყალიბებას თან სდევდა ცენტრალური ხელისუფლების დაცემა, ქვეყნის ერთიანობის რღვევა, მისი საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის შესუსტება.

გერმანია, როგორც შუა საუკუნეების სახელმწიფო ჩამოყალიბდა აღმოსავლეთ ფრანკების მიწებში, ფრანკთა იმპერიის დაშლის შედეგად. მისი ტერიტორია შეიცავდა 5 ძირითადი ტომობრივი საჰერცოგოს – საქსონიის, ფრანკონიის, შვაბიის (ალემანიის), ბავარიისა და ფრანკებისათვის წართმეული ლოთარინგიის, აგრეთვე მოგვიანებით შემოერთებულ ფრანკულ (ბურგუნდია), იტალიურ (ჩრ. იტალიის ქალაქები) და სლავურ (ბოჰემია) მიწებსა და ავსტრიის ტერიტორიას.

საკმაოდ ხანმოკლე, შედარებითი სახელმწიფოებრივი ერთიანობის შემდეგ, X-XII ს-ში, გერმანიაში იწყება დაქუცმაცებულობის კანონზომიერი პროცესი. მაგრამ, საფრანკეთისგან განსხვავებით, ამ მოვლენამ მიიღო უკუქცევითი ხასიათი. ეს განისაზღვრება მთელი რიგი მიზეზებით, რომელთა შორის მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა საგარეო-პოლიტიკურ ფაქტორს. გერმანული სამართლის ექსპანსიას, შუა საუკუნეებში, ორი ძირითადი მიმართულება ჰქონდა: იტალია და სლავური აღმოსავლეთი – დრანგ ნაჰ ოსტენი, რამაც გამოიწვია გერმანული საჰერცოგოების ხელოვნური გაერთიანება, სლავური მიწებისა და ჩრ. იტალიის შემოერთება, რასაც შედეგად მოჰყვა იმპერიის შექმნა, რომელსაც XVI ს-ში გერმანული ერის საღვთო რომის იმპერია ეწოდა. ვინაიდან გერმანიის განვითარების ძირითად ტენდენციას წარმოადგენდა სწრაფვა დეცენტრალიზაციისკენ, შუა საუკუნეებში გერმანული სახელმწიფოებრიობის პერიოდიზაცია საკმაოდ რთულია. აქ სახელმწიფოს ფორმების ცვლა და შესწავლა შესაძლებელია არა მთელი ქვეყნის, კერძოდ, იმპერიისა და უშუალოდ გერმანიის მასშტაბით, არამედ ცალკეული გერმანული სამთავროების, მიწების თვალსაზრისით. ამიტომ, სასურველია ორი დიდი ეტაპის გამოყოფა:

1. შედარებით ცენტრალიზებული ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფო გერმანიის იმპერიის ფარგლებში (X-XII სს.);
2. გერმანიის ტერიტორიული დაქუცმაცებულობა (XIII-XIX ს-ნის დასაწყისი) და ავტონომიური გერმანული სახელმწიფოების – სამთავროების ჩამოყალიბება.

სხვადასხვა გერმანულ სამთავროში შუა საუკუნეების სოციალურ-პოლიტიკური ურთიერთობები ვითარ-

დებოდა საკმაოდ არათანაბრად. გეგაროვნულ-ტომობრივი გადმონაშთების როლი ჯერ კიდევ დიდი იყო, კერძოდ, საქსონიაში, რომელიც მტკიცედ იცავდა საკუთარ ავტონომიას, მოსახლეობა ინარჩუნებდა ტომობრივ ჩვეულებებს.

ბ) გერმანიის საზოგადოებრივი წყობა

X-XII ს-ში გერმანიაში ჩამოყალიბდა შუა საუკუნეების ძირითადი სოციალური წოდებანი. მრავალრიცხოვანმა ომებმა ხელი შეუწყო სამხედრო-სარაინდო წოდების კონსოლიდაციას. მისი ზედაფენა ჩამოყალიბდა საგვარეულო და მსახურეული არისტოკრატიის სხვადასხვა ელემენტებისგან. პირველ კატეგორიას შეადგენდნენ ჰერცოგები – ტომობრივი თავადები, რომლებიც იქცნენ მსხვილ მიწათმფლობელებად. მსახურეული არისტოკრატია შედგებოდა, ძირითადად, საგრაფო რანგის პირებისაგან, რომლებმაც ადმინისტრაციულ ოლქებში (საგრაფოებში) ხელში ჩაიგდეს უმნიშვნელოფანეი საერო და სასულიერო თანამდებობანი. მსხვილი მიწათმფლობელები იყვნენ ფოგთებიც – სამეფო ჩინოვნიკები, რომლებიც ახორციელებდნენ სასამართლო ფუნქციებს საეკლესიო მამულებში. XI-XII ს-ში ეს წრეები, თანდათანობით, გაერთიანდნენ და გადაიქცნენ უძლიერეს სეპარატისტულ ძალებად. ისინი არ იყვნენ დაინტერესებული ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების არსებობაში. მოხდა მათი ურთიერთშერწყმა ტერიტორიულ თავადთა წოდებასთან, რომელიც აერთიანებდა მსხვილ საეკლესიო არისტოკრატიასაც. **საბოლოოდ, XIII ს-ის შუახანებისათვის, ყალიბდება განსაკუთრებული საერო და სასულიერო თავადთა წოდება.**

საშუალო და წვრილი რაინდობა ყალიბდება არა მარტო წვრილი მიწათმფლობელი აზნაურობიდან, არამედ თავისუფალი გლეხობის ზედაფენისაგან. ჰაინრიხ I-ის სამხედრო რეფორმის ძალით (919-936 წწ.), ნებისმიერი თავისუფალი მხედარი ირიცხებოდა სამხედრო წოდების რიგებში. რაინდთა წოდებაში ირიცხებოდნენ „მინისტერიალებიც“, რომლებიც გამოვიდნენ მეფისა და თავადთა არათავისუფალი მოსამსახურეების რიგებიდან და ახორციელებდნენ ადმინისტრაციულ ფუნქციებს. ეს კატეგორია ქმნიდა იმპერატორის მოსამსახურეთა ფენას, რომელიც, საკუთარ მეტატონებთან ერთად, ახორციელებდა სამხედრო სამსახურს. XII ს-ში მათმა უმრავლესობამ მოიპოვეს თავისუფლება და მიწები. XII ს-მდე ჯერ კიდევ არსებობდა დაყოფა „კეთილშობილ“ და „არაკეთილშობილ“ რაინდებად, თუმცა 1186 წელს გამოიცა ბრძანებულება გლეხებისა და სამღვდელოების ვაჟებისათვის რაინდთა რიგებში ჩარიცხვის აკრძალვის შესახებ. გერმანული თავადაზნაურობა და სამღვდელოება შუა საუკუნეებში, იერარქიული პრინციპის შესაბამისად, იყოფოდა თავისებურ რანგებად – ე.წ. ფარებად. „საქსონიის სარკემ“ დაასახელა 7 სამხედრო ფარი (რანგი): მეფე, სასულიერო თავადობა (ეპისკოპოსი, აბატი), საერო თავადობა, მათი ვასალები. რანგებში ჩაირიცხნენ აგრეთვე არაკეთილშობილი თავისუფალი წოდების წარმომადგენლები, ე.წ. „შეფენის წოდება“. მათი წრიდან აირჩეოდნენ სათემო სასამართლოების მოსამართლეები – შეფენები. მოგვიანებით, ეს წოდება გადაიქცა წარჩინებულთა უმდაბლეს კატეგორიად.

გერმანიაში გლეხობა XIII ს-თვის გაიყო ორ კატეგორიად: თავისუფალი და დამოკიდებული. იურიდიულად თავისუფალი გლეხობის კატეგორიას, „საქსონიის სარკის“ თანახმად, წარმადგენდნენ მიწის მოიჯარე და ჩინშები – ანუ მეტატონის მიწის მპყრობელნი, ფულადი გადასახადის გადახდის მოვალეობით (ჩინში). ისინი კიდევ იყოფოდნენ ორ ჯგუფად: ერთი მათგანი უფლებამოსილი იყო მიწა გადაეცა მემკვიდრეობით და გაეყიდა კიდევ, მეორე – მოკლებულნი იყვნენ ამ უფლებას. მოიჯარეებს არ ჰქონდათ საკუთარი მიწა და ამიტომ მიწას იღებდნენ დროებითი დამუშავების პირობით. ფაქტიურად, ჩინშები და მოიჯარეები, მიწის მფლობელის მიმართ, იმყოფებოდნენ გარკვეულ დამოკიდებულებაში. გლეხების უდიდესი უმრავლესობა იმყოფებოდა როგორც ფაქტობრივ, ისე იურიდიულ დამოკიდებულებაში. გლეხობის ამ კატეგორიას შეადგენდნენ ნახევრათავისუფალი ლიტები და პირად დამოკიდებული გლეხები. ამ პერიოდში არსებული საგლეხო დამოკიდებულების მრავალფეროვნება, მათ შორის გარდამავალი ხასიათისა, იმაზე მოწმობს, რომ გლეხობის დაქვემდებარება და საბატონო ურთიერთობების ჩამოყალიბების პროცესი ჯერ კიდევ არ იყო დამთავრებული. თუმცა, ამ ურთიერთობების შემდგომი განვითარება იმაზეც მოწმობს, რომ გლეხებს შორის არსებული სამართლებრივი განსხვავება ნელ-ნელა იშლებოდა და ჰქრებოდა. გერმანიის სასაზღვრო ოლქებში, საჰერცოგოებს შორის საზღვრებზე, X ს-დან დაიწყო მრავალრიცხოვანი ციხე-სიმაგრეების – ბურჰების მშენებლობა, რომელთა ნაწილი მოგვიანებით ქალაქებად გადაიქცა. XI-XII ს-ში, ქალაქების განვითარებასთან ერთად, ჩამოყალიბდა თავისუფალი ადამიანების განსაკუთრებული წოდება – ბოიურგერობა (მოქალაქეები). საიმპერატორო და სენიორთა ხელისუფლებაში მყოფი, ქალაქების მდგომარეობა გერმანიაში მეტად მრავალფეროვანი იყო და მათ სხვადასხვა სამართლებრივი რეჟიმი გააჩნდა. ქალაქებსა და საიმპერატორო ხელისუფლებას შორის კავშირი გერმანიაში ნამდვილად არ ჩამოყალიბდა.

X ს-ის პირველ მესამედსა და XII ს-ში გერმანია წარმოადგენდა, შედარებით ერთიან, სახელმწიფოს. საბატონო ურთიერთობების სუსტი განვითარება, საგარეო საფრთხე და პირველი გერმანელი მეფეების მიერ განხორციელებული საგარეო პოლიტიკა ხელს უწყობდა ადრეული შუა საუკუნეების მონარქიის ჩამოყალიბებასა და სამეფო ხელისუფლების დროებით გაძლიერებას. მეფეებმა შესძლეს, უწინდელი

ტომობრივი საპერცოგოებიდან, შეექმნათ ერთიანი სახელმწიფოებრივი გაერთიანება. თუმცა, ეთნიკური ერთობის არარსებობა, ცალკეულ საპერცოგოებს შორის სუსტი ეკონომიკური კავშირების არსებობა მნიშვნელოვნად ასუსტებდა ამ სახელმწიფოს რეალურ ერთობას.

ამ დროს მოხდა გერმანული სახელმწიფოს ტერიტორიის მნიშვნელოვანი გაფართოება. იტალიის ნაწილის, ბურგუნდიის, ჩეხეთისა შემოერთებისა და ბრანდენბურგის, აღმოსავლეთისა და სხვა მარკების შექმნით წარმოიქმნა ვრცელი იმპერია. გერმანელმა მეფეებმა X ს-დან მიიღეს „საღვთო რომის იმპერიის“ იმპერატორთა ტიტული. სამეფო ხელისუფლების დროებით განმტკიცებას ხელი შეუწყო ოტო I-ის მეფობამ, რომელიც პერცოგების წინააღმდეგ ბრძოლაში ეყრდნობოდა საეკლესიო მიწათმფლობელობასა და საეკლესიო დაწესებულებებს. მისმა ღონისძიებებმა ადგილობრივი ეკლესიის მიმართ, მიიღო „ოტოს პრივილეგიების“ სახელწოდება. ოტო I-მა შეზღუდა პერცოგთა უფლებები ეკლესიის მიმართ; პერცოგების ფუნქციები, ნაწილობრივ, გადასცა ეპისკოპოსებს; ოლქებში შექმნა იმუნიტეტით აღჭურვილი, დამოუკიდებელი საეპისკოპოსო ტერიტორიები, მათთვის სამართავად საპერცოგო მიწების ან მათი ნაწილის გადაცემის ხარჯზე. სასულიერო არისტოკრატია დაემორჩილა მხოლოდ სამეფო ხელისუფლებას. მეფის უზენაესობა საეკლესიო საქმეებში იმით იყო უზრუნველყოფილი, რომ წინოსნებს ეკრძალებოდათ ქონების მემკვიდრეობით გადაცემა. ამ დროს იმპერიაში მოქმედებდა სამეფო ინვესტიტურა (საეკლესიო წინის მინიჭება ხდებოდა საერო ხელისუფლების მიერ). ოტო I-ის „საეპისკოპოსო სისტემა“ საშუალებას აძლევდა მას თვითნებურად დაენიშნა ეპისკოპოსები, შეექმნა ეპარქიები, განეკარგა საეკლესიო მიწებიდან მირებული შემოსავლები. ეს შემოსავლები შეადგენდნენ, შედარებით ძლიერი, სამეფო ხელისუფლების მატერიალურ საფუძველს, ისევე, როგორც სხვა, უშუალოდ და მხოლოდ მეფის ხელისუფლებიდან გამომდინარე, უფლებებიდან მიღებული შემოსავლები – რეგალიები, რომელთა შორის უმნიშვნელოვანესი იყო უზენაესი მართლმსაჯულების განხორციელება. გერმანელი მეფე უზრუნველყოფდა სამართლიანობას, გამოსცემდა საიმპერატორო კანონებსა და ზოგჯერ საეკლესიო კანონებსაც. ოტო I-ის დროიდან, გერმანელი იმპერატორები განკარგავდნენ იტალიის საეპისკოპოსო კათედრებსაც, პაპების ტახტზე დასმის ან გადაყენების საკითხებს, აკონტროლებდნენ მათ არჩევას. თუმცა, XI ს-ის ბოლოდან გაძლიერებულმა პაპის ხელისუფლებამ თანდათანობით გაითავისუფლა თავი გერმანელი იმპერატორების მეურვეობისგან და, მათთან ბრძოლაში, მოიპოვა პირველობა.

გ) ცენტრალური აპარატის ჩამოყალიბება და სენიორალური მონარქიის ფორმირება

X-XII სს-ში გერმანიის ცენტრალური აპარატი ინარჩუნებდა მმართველობის ვოტჩინურ (სამამულო)-სასახლური სისტემის ნიშნებს, რაც დამახასიათებელი იყო კაროლინგთა ეპოქისთვის. თავადაზნაურობის მიერ არჩეული იმპერატორი, სასახლესთან ერთად, მოგზაურობდა მთელი იმპერიის ტერიტორიაზე და ამით განამტკიცებდა საკუთარ ხელისუფლებას მის ცალკეულ ნაწილებში. სასახლის უმაღლესი წინოსნები (კანცლერი, მარშალი) ახორციელებდნენ უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფოებრივ ფუნქციებს. მათი თანამდებობები, თანდათანობით, იძენენ მემკვიდრეობით ხასიათს. ეს თანამდებობები გადაეცემათ უზენაეს საერო და სასულიერო თავადობას: საქსონიის პერცოგს, მაინცის, ტირის მთავარეპისკოპოსებსა და სხვა, რომლებიც თვითნებურად განკარგავდნენ და მართავდნენ გერმანულ მიწებს, იმპერატორების ხანგრძლივი დროით არარსებობის პერიოდში.

XI ს-ის დასაწყისიდან იმპერატორთან იქმნება სამეფო საბჭო – ჰოფტაგი, რომელიც იხილავდა უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფო საქმეებს. XII ს-დან იწყება, ადგილებზე, სამეფო ადმინისტრაციული სისტემის დაშლის პროცესი. ძველი დროის სამეფო მოხელეები – გრაფები იქცნენ სამემკვიდრეო მემამულეებად. ისინი ქმნიან საკუთარ მმართველობის აპარატს, რომელიც დაცული იყო, ცენტრალური ხელისუფლების მხრიდან, ჩარევისგან იმუნიტეტებით და პრივილეგიებით.

ამრიგად, XII ს-დან გერმანიის ცენტრალური და ადგილობრივი აპარატის საქმიანობა სულ უფრო ნაკლებად იყო დამოკიდებული იმპერატორის ნებასა და ინტერესებისგან და სულ უფრო მეტად განისაზღვრებოდა მთავრების ინტერესებით და პრივილეგიებით. განსაკუთრებული აპარატი შეიქმნა იტალიის მმართველობისათვის. მას მეთაურობდა კანცლერი, რომელიც იყო გერმანიის ერთ-ერთი უმაღლესი სასულიერო მთავარი. მის გარდა, არსებობდა იმპერატორის ელჩების (წარგზავნილების) თანამდებობები ადმინისტრაციული და სამხედრო ფუნქციებით, პფალცგრაფები – იმპერატორის ქონების მმართველნი, ქალაქების პრეფექტები. იმპერიის სამხედრო ძალები იყოფოდა საიმპერატორო და სამთავროების ჯარებად. სამეფო ჯარი შედგებოდა მეფის ვასალების მიერ გამოყვანილი კონტიგენტისგან. იმპერატორი ადგენდა საჯარისო ნაწილების იმ რაოდენობას, რომელიც ვადლებული იყო გამოეყვანათ საერო და სასულიერო მთავრებს, თუმცა მათი ბრძოლებში მონაწილეობა განისაზღვრებოდა არისტოკრატული ჩვეულებებისა და არისტოკრატთა კრებებზე მიღებული გადაწყვეტილებებით. ჯარების უზენაესი მთავარსარდალი იყო იმპერატორი.

გერმანიის სასამართლო სისტემაში შეინარჩუნა კაროლინგების ხანის ძირითადი ნიშნები. სამთავროების მმართველობის სისტემის ჩამოყალიბებასთან ერთად, თანდათანობით, იზღუდებოდა იმპერატორის სასამართლო ხელისუფლება და ის გადადიოდა საერო და სასულიერო მთავრების ხელში, ხოლო

სასამართლო სისტემამ შეიძინა საკმაოდ რთული და მრავალსაფეხურიანი ხასიათი. მებატონეები, რომლებიც, თავდაპირველად, ასამართლებდნენ მხოლოდ საკუთარ ყმა-გლეხებს, მოგვიანებით, იურისდიქციას ავრცელებენ საკუთარი სამფლობელოების მთელ მოსახლეობაზე. თავისუფალი მოსახლეობისათვის არსებობდა წოდებრივი სასამართლოები, რომლებიც მოქმედებდნენ შემდეგი პრინციპის საფუძველზე: „თანასწორობა სასამართლოები“ – სამთავრო, საგრაფო, საშეფენო. დამოკიდებულ ქალაქებში სასამართლო იმყოფებოდა საკუთარი სენიორის წარმომადგენლის ხელში, ხოლო გათავისუფლებულ ქალაქებში იქმნებოდა ქალაქის სასამართლოები, რომლებიც მართლმსაჯულებას ახორციელებდნენ საქალაქო სამართლის ნორმების საფუძველზე. საკუთარი სასამართლოები ჰქონდა საეკლესიო კორპორაციებსაც.

4) რუსეთი (XII-XIV სს.) სენიორალური მონარქიის პერიოდში

კიევის რუსეთის, ერთ დროს დიდი და საკმაოდ ძლიერი, ძველრუსული სახელმწიფო XII საუკუნის ბოლოდან განიცდის იმავე პროცესებს, რაც დასავლეთ ევროპის ქვეყნების უმეტესობისათვის იყო დამახასიათებელი – იწყება ე.წ. სენიორალური მონარქიის ეპოქა. იმის შესახებ, თუ როგორ მიმდინარეობდა კიევის რუსეთის სახელმწიფოებრიობის დაშლა და მის ნანგრევებზე მცირე ზომის, თანაც, მმართველობის ფორმის მიხედვით, განსხვავებული წარმონაქმნების შექმნა, დღემდე განსხვავებული, ზოგჯერ ურთიერთსაპირისპირო და ურთიერთგამომრიცხავი, მოსაზრებები არსებობს. მეცნიერთა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ ძველი რუსული სახელმწიფოს დაშლა-დაქუცმაცების მთავარი მიზეზი მთავართა ტახტის მემკვიდრეობის წესის შეცვლაში მდგომარეობდა. მეორეთა აზრით, დაშლის პროცესში იგივე გარემოებანი აისახა, რაც, ზოგადად, დამახასიათებელი იყო დასავლეთ ევროპის კონტინენტური ნაწილის ქვეყნების უმეტესობისათვის. კერძოდ, XII საუკუნეში ადგილობრივი მთავრები და მათი ბოიარები იმდენად გაძლიერდნენ, რომ დიდი მთავრის დახმარების გარეშე შეეძლოთ მეზობლებთან წარმატებული ბრძოლა და მდებარეობის გააფთრებული წინააღმდეგობის დაძლევა. თანაც, XI ს. ბოლოდან კიევის რუსეთის სახელმწიფოს ტერიტორიის ფარგლები იმდენად გაფართოვდა, რომ დიდი სურვილის შემთხვევაშიც კი, დიდი მთავრები ვეღარ შესძლებდნენ, უკიდვანო ქვეყნის, განაპირა პროვინციებში მცხოვრები, ქვეშევრდომების სათანადო დაცვას და ურჩი ვასალების მორჩილებაში მოყვანას, თუ მათ აღარ სურდათ კიევის ტახტისადმი მორჩილება. გარდა ამისა, ზოგად ნიშნად მიიჩნევა მეურნეობის ნატურალური, კარჩაკეტილი ხასიათი, რითაც, ობიექტურად, განპირობებული იყო ცალკეული სამთავროების თვითიზოლაცია და მათი მბრძანებლების ღტოლვა დამოუკიდებლობისაკენ, მითუმეტეს, რომ მათ თავისუფლად შეეძლოთ საკუთარ სამფლობელოებში გადასახადების გაწერა და აკრეფა, მდებარეობის გასამართლება და დასჯა, საკუთარი რაზმების შეკრება და მათი იარაღითა და სარჩო-სანოვაგით უზრუნველყოფა, მეურნეობის მარტივი დარგების განვითარებისათვის ხელის შეწყობა.

ვლადიმირ მონომახის ვაჟიშვილების მეფობაში დაწყებული, დაქუცმაცებულობის პროცესი იმდენად გაღრმავდა, რომ XII ს. ბოლოსათვის ძველი რუსეთის ტერიტორიაზე უკვე 15-მდე მსხვილი დამოუკიდებელი სამთავრო წარმოიქმნა. მათი ტერიტორიული ფარგლები, თითქმის ზუსტად, ასახავდა უძველესი ტომთა კავშირების განსახლების არეალს აღმოსავლეთ სლავებში.

ა) ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო

ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო განიხილება, როგორც დაქუცმაცებულობის პერიოდის (სენიორალური მონარქიის) ძველრუსული სამთავროს კლასიკური ნიმუში. ამას რამდენიმე საფუძველი გააჩნია: ა) ის უზარმაზარ ტერიტორიაზე იყო გადაჭიმული ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიწებში – მდ. ჩრ. დვინიდან მოყოლებული მდ. ოკას ნაპირებამდე (დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ) და მდ. ვოლგას სათავეებიდან მდ. ოკას ვოლგაში შესართავამდე (ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ). ვლადიმირ-სუზდალის რუსეთი, მოგვიანებით, იმ პოლიტიკურ ცენტრად იქცა, რომლის ირგვლივ მოხდა რუსული მიწების გაერთიანება და რუსეთის ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნა. ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროში წარმოიქმნა მოსკოვი, რომელმაც მოგვიანებით გააერთიანა ქვეყანა და რუსული (მოსკოვის) სახელმწიფოებრიობის პოლიტიკური ცენტრის სტატუსი შეიძინა; ბ) სწორედ ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროში მოხდა კიევის დიდი მთავრის ტიტულისა და ტახტის გადმოსვლა. ვლადიმირ-სუზდალის ყველა მთავარი, მონომახების შთამომავლები – იური დოლგორუკიდან (1125-1157 წწ.) მოყოლებული დანილ მოსკოველით (1276-1303 წწ.) დამთავრებული, დიდი მთავრის ტიტულს ატარებდნენ, რაც ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროს განსაკუთრებულ მდგომარეობაში აყენებდა, სენიორალური მონარქიის პერიოდის სხვა რუსულ სამთავროებთან შედარებით; გ) ვლადიმირში გადმოტანილი იქნა მიტროპოლიტის კათედრა. 1240 წ. ბათო-ყაენის მიერ კიევის დარბევის შემდეგ, ბერძენი წარმომავლობის იოსებ მიტროპოლიტის ნაცვლად, 1246 წელს კონსტანტინოპოლის პატრიარქმა რუსული მართლმადიდებლური ეკლესიის მეთაურად რუსული წარმომავლობის კირილე მიტროპოლიტი

დანიშნა. ეპარქიებში მოგზაურობისას, კირილე მიტროპოლიტი უპირატესობას მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთ რუსეთს ანიჭებდა. ხოლო მომდევნო მიტროპოლიტი – მაქსიმე, 1299 წ., ვეღარ „უძღვებდა რა მონღოლთა ბატონობას კიევში“, გადავიდა ვლადიმირში და, პირველი მიტროპოლიტთა შორის, ეუფლება „სრულიად რუსეთის“ მიტროპოლიტის ტიტულს; დ) უნდა აღინიშნოს, რომ ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო მცირე დროის განმავლობაში ინარჩუნებდა ერთიანობასა და სახელმწიფოებრივ სიმტკიცეს. მისი აყვავების პერიოდი მოდის ვსევოლოდ იურის ძის (დიდი ბუდე) დიდმთავრობის ხანაზე, ხოლო მისი მემკვიდრეების მმართველობაში იწყება (XIII ს.) მისი დაქუცმაცება.

1. ვლადიმირ-სუზდალის საზოგადოებრივი წყობა

სამთავროს ეკონომიკური განვითარება მოხდა XII ს. II ნახევარსა და XIII ს. დასაწყისში, როცა დიდი მთავრის ტახტზე ანდრეი ბოგოლიუბსკი და ვსევოლოდ იურის ძე (დიდი ბუდე) ისხდნენ. ამის შესახებ ნათელ წარმოდგენას იძლევა ორი დიდებული ტაძრის მშენებლობა ვლადიმირში XII ს-ის II ნახევარში – **მიძინებისა და ღიმიტრის ტაძრები**.

რუსული მოსახლეობა, რომელიც სამხრეთული მიწებიდან სახლდებოდა ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროში, იმ ადგილებს იკავებს, რომლებიც ძველთაგანვე **ფინური** ტომებით იყო დასახლებული. თუმცა, რუსულ მოსახლეობას არ განუდევნია ამ მიწებიდან უძველესი მოსახლეობა და მათ შორის, ძირითადად, მშვიდობიანი ურთიერთობები დამყარდა. საქმეს უფრო აადვილებდა ის გარემოება, რომ ფინელებს არ ჰქონიათ საკუთარი ქალაქები, ხოლო სლავები ამ მიწებში ციხე-ქალაქების აშენებით განამტკიცებდნენ საკუთარ უსაფრთხოებას.

ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროში გაბატონებული სოციალური ფენის სტრუქტურა, თითქმის არაფრით, განსხვავდებოდა კიევისაგან. თუმცა, უკვე გაჩნდა დიდგვაროვანთა უფრო წვრილი კატეგორია – **ე.წ. ბოიართა შვილები** და XII ს. ჩნდება ახალი ტერმინი – **дворяне** – **აზნაურობა**. გაბატონებული ფენის შემადგენლობაში **სამღვდელოებაც** შედიოდა. რუსულ მიწებში სამღვდელოება მოწყობილი იყო წმინდა ვლადიმირისა და იაროსლავ ბრძენის მიერ დადგენილი წესების მიხედვით. მონღოლ-თათრებმა, რუსული ქალაქების დანგრევისა და რუსეთის დაპყრობის შემდეგ, თითქმის ხელუხლებლად დატოვეს **მართლმადიდებლური ეკლესიის ორგანიზაციული სისტემა**, რამაც კიდევ უფრო გააადვილა დაპყრობილი ხალხის მართვა. ეკლესიის პრივილეგიებზე მდგომარეობას განამტკიცებდა ყაენის მიერ გაცემული **იარლიყები** (სიგელები), რომელთა შორის უძველესი იყო დიდი ყაენის მენღუ-თემირის (1266-1267) იარლიყი. იარლიყების თანახმად, რუსულ ეკლესიას გარანტირებული ჰქონდა რწმენის ხელშეუხებლობა, რუსულ ეკლესიაში ღვთისმსახურებისა და საეკლესიო პირთა საეკლესიო იურისდიქციის ხელშეუხებლობა, გარდა ისეთი დანაშაულისა, როგორიც იყო ყაჩაღობა და მკვლელობა, გადასახადების, გამოსადებისა და ბეგარისაგან გათავისუფლების საქმეები.

2. პოლიტიკური სისტემა

ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდის მონარქიული სახელმწიფო იყო, რომელშიც შენარჩუნებული იქნა მთავრის საკმაოდ ძლიერი ხელისუფლება. უკვე პირველი როსტოვ-სუზდალის მთავარი იური დოლგორუკი ხასიათდებოდა როგორც ძლიერი მონარქი, რომელმაც 1154 წ. შესძლო კიევის დაპყრობა და იქ საკუთარი ძმის – ანდრეი ბოგოლუბსკის გამთავრება. ვსევოლოდ იურის ძის (დიდი ბუდე) მთავრობის შემდეგ ვლადიმირ-სუზდალის სამთავრო მცირე სამთავროებად იშლება. თუმცა, ტრადიციულად, ვლადიმირის ტახტი მთელი XIII-XIV სს. განმავლობაში მაინც უპირველეს დიდმთავრულ ტახტად ითვლებოდა, თვით მონღოლთა ბატონობის პერიოდშიც. **მონღოლებმა ხელუხლებლად დატოვეს ამ სამთავროს შიდა სახელმწიფოებრივი მოწყობა და რუსული სამართლის სისტემა**, მათ შორის დიდი მთავრის ტახტის მემკვიდრეობის საგვარეულო წესი. ვლადიმირის დიდი მთავარი, საკუთარ საქმიანობაში, დიდად იყო დამოკიდებული მთავრის **дружина**-ზე, რომლის მეშვეობით უზრუნველყოფილი იყო სამთავროს სამხედრო ძლიერება. დრუჟინიდან, კიევის პერიოდის მსგავსად, იქმნებოდა მთავრის **საბჭო**, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ სამღვდელოების წარმომადგენლები, ხოლო მიტროპოლიტის კათედრის ვლადიმირში გადმოტანის შემდეგ – თვით მიტროპოლიტიც. **საბჭო** წარმოადგენდა სამთავროს მმართველობის უმაღლეს ორგანოს და მასში აგრეთვე შედიოდნენ **მთავრის ნაცვალნი დრუჟინიკები**, რომლებსაც სამთავროს ქალაქების მართვა ევალებოდათ. დიდი მთავრის სასახლის გამგებელი **дворецкий** (სახლთუხუცესი) იყო, რომელიც სახელმწიფო აპარატის მეორე პირი იყო.

1175 წ. იპატიევის მატთან აგრეთვე ასახელებს სხვა მაღალ თანამდებობის პირებს: **ტიუნები, მეჩნიკები და დეტსკები**, რომლებიც მთავრის მოხელეთა რიგებში შედიოდნენ. სავარაუდოდ, ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროშიც, კიევის რუსეთის მსგავსად, **დამკვიდრდა მმართველობის სასახლურ-გოტიჩური სისტემა**. ადგილობრივი მმართველობა თავმოყრილი იყო „**наместник**“-ების ხელში, რომლებიც ქალაქებს

განაგებდნენ და „волостель“-ების – სოფლებში. მმართველობის ორგანოების ფუნქციებში შედიოდა სამოქმედო ტერიტორიებში მართლმსაჯულების აღსრულებაც, ანუ ადმინისტრაციული და სასამართლო ფუნქციები ჯერ არ იყო ერთმანეთისგან გამოიჯნული.

ვიდრე ვლადიმირ-სუზდალში მიტროპოლიტის კათედრას გადმოიტანდნენ, ამ სამთავროში რამდენიმე ეპარქია არსებობდა, რომელთა სათავეში ეპისკოპოსები ან მთავარეპისკოპოსები იდგნენ. ეპარქიები იყოფოდა ოლქებად, რომელთა სათავეში საეკლესიო ათმეთაურები იდგნენ. საეკლესიო იერარქიის ქვედა ერთეულს სამრევლო შეადგენდა, რომელსაც მღვდელი მეთაურობდა. რუსეთში უკვე არსებობდა ე.წ. „შავი სამღვდლოება“ (მონაზონი და ბერები), რომლებსაც მონასტრის წინამძღვარი მეთაურობდა.

ბ) ნოვგოროდისა და ფსკოვის საბატონო რესპუბლიკები

რუსეთის ჩრდილო-დასავლური მიწები დღემდე დიდ ინტერესს იწვევენ მკვლევართა მხრიდან, რადგან მათი შესწავლა მნიშვნელოვნად არის გამარტივებული საკვლევი მასალის სიმრავლის გამო. ეს რეგიონი, შედარებით ნაკლებად, იყო დაზარალებული მონღოლ-თათართა შემოსევებისა და რუსი მთავრების შიდა ომების შედეგად. ამიტომ აქ მართლაც მრავლად არის შემორჩენილი პირდაპირი წერილობითი წყაროები, რაც ნოვგოროდის მიწების შესწავლისათვის საუცხოო მეცნიერული ლიტერატურაა. შუა საუკუნეების პერიოდის დიდი რუსული რესპუბლიკა უნიკალური მოვლენაა იმდროინდელ სამყაროში, რადგან მას იმდენად ვრცელი ტერიტორიული ფარგლები ეკავა, რომ მასზედ თავისუფლად განთავსებოდა საფრანგეთის სახელმწიფო. ასეთ ვრცელ ტერიტორიაზე კი, მაშინდელ პირობებში, რესპუბლიკური მმართველობის ფორმის დამკვიდრება, ობიექტურად, დიდ სირთულეს წარმოადგენდა. თავისებურებით ხასიათდება ამ მიწის სამართალიც. მიუხედავად იმისა, რომ ამ სახელმწიფომ მჭიდრო სავაჭრო ურთიერთობები დაამყარა დასავლურ კომპანიებთან, სავარაუდოდ, ევროპული სამართლის სისტემის გავლენა არასაკმარისი იყო ამ რეგიონზე. არც უფრო გვიანდელი პერიოდის მოსკოვის სახელმწიფომ შეითვისა ნოვგოროდის მიწების სამართალი. თუმცა, არც იმის თქმა შეიძლება, რომ ნოვგოროდსა და დანარჩენ რუსულ სამთავროებს შორის, კავშირი საერთოდ მოშლილი იყო. პირიქით, ნოვგოროდი, მიუხედავად მისი თავისებურებებისა, რუსული სახელმწიფოებრიობის შემადგენელი ნაწილია და მისი შესწავლა მხოლოდ ამ კონტექსტში არის მიზანშეწონილი.

1. ნოვგოროდისა და ფსკოვის განვითარების ძირითადი ეტაპები

ჩრ.-დას. რუსეთში განსაკუთრებული სახის სახელმწიფოებრიობის განვითარების მიზეზები ჩადებულ იქნა ჯერ კიდევ, ილმენის ტბის ირგვლივ მცხოვრები, სლავური ტომების სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესში. დნეპრის ნაპირებზე შექმნილი სახელმწიფოებრიობისგან განსხვავებით, სადაც ხელისუფლებას დაეპატრონა სამხედრო დიდკაცობა, ტომთა ბელადებისა და მათი დრუჟინიკების შთამომავლები, ილმენის ტბის ირგვლივ მცხოვრებ სლავებში დაწინაურდა არა სამხედრო, არამედ ძველი ტომობრივი საგვარეულო არისტოკრატია, რომელიც მალევე ეუფლება სახელმწიფო ხელისუფლებას.

ნოვგოროდი იყო რუსეთის უძველესი ცენტრი. მისი მიწები საკმაოდ ფართოა, თუმცა ნაკლებად ნაყოფიერი, რაც ხელს უშლიდა მიწათმოქმედების განვითარებას. ამიტომ ამ რეგიონში განვითარდა მეთევზეობა, ნადირობა, მეფუტკრეობა, მარილის საბადოები. მას შემდეგ, რაც შეიქმნა ძველრუსული სახელმწიფო კიევიტ ცენტრში, ნოვგოროდის მიწებს მართავდნენ, კიევის დიდი მთავრის მიერ წარგზავნილი, ადგილობრივი მთავრები. თუმცა, დაახლოებით XII ს. დასაწყისიდან ნოვგოროდის მიწებში მმართველობის სისტემა არსებითად იცვლება. ადგილობრივი საბატონო დიდკაცობა განიმტკიცებს მდგომარეობას, რასაც მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი მთავრის დომენის (კუთვნილი მიწების) არარსებობამ, ეკლესიის ხელში მსხვილი მიწათმფლობელობის თავმოყრამ და ნოვგოროდის დას. ევროპასთან საერთაშორისო ვაჭრობის ცენტრად ქცევამ. ყოველივე ზემოხსენებული კი განაპირობებდა ნოვგოროდის კიევისაგან გამოყოფას და დამოუკიდებელ, ეკონომიკურად ძლიერ რეგიონად და საბოლოოდ ცალკეულ პოლიტიკურ ერთეულად ჩამოყალიბებას.

XII ს. ნოვგოროდი რესპუბლიკად იქცა, რომელმაც დაახლოებით 300 წელი იარსება. შიდა-დაპირისპირებამ და სოციალურმა კრიზისმა გამოიწვია ნოვგოროდის დასუსტება. 1478 წელს ნოვგოროდი დაიპყრო მოსკოვის სახელმწიფომ და ის მოსკოვის შემადგენელი ნაწილი გახდა.

ფსკოვის რესპუბლიკამ დამოუკიდებლობა მხოლოდ XIV ს. შეიძინა. მანამდე ფსკოვის მიწები ნოვგოროდის რესპუბლიკის შემადგენლობაში შედიოდნენ, ხოლო ფსკოვი ნოვგოროდის განაპირა ქალაქად, ანუ მისგან დამოკიდებულად ითვლებოდა. იმის მიუხედავად, რომ XIII ს. ფსკოვს სავსებით დამოუკიდებელი სამთავრო ტახტი გააჩნდა, რომელზეც ფსკოვის წარჩინებულები იწვევდნენ თავის

რჩეულ მთავარს, ნოვეტორი მამინე უარყოფდა მის დამოუკიდებლობას და მხოლოდ მაშინ დათანხმდა ფსკოვის გამოყოფას, როცა ნოვეტორი შეედეგის მხრიდან დაპყრობა დაემუქრა. ფსკოვი დაესმარა ნოვეტორი და ამ უკანასკნელმა აღიარა მეზობლის დამოუკიდებლობა, რითაც შეიქმნა ფსკოვის რესპუბლიკა. ადგილმდებარეობისა და გეოგრაფიული პირობების თავისებურებანი დიდ გავლენას ახდენდნენ ფსკოვის რესპუბლიკაში არსებულ სოციალურ და პოლიტიკურ წყობაზე. აგრესიულ მეზობლებთან სიახლოვე განაპირობებდა ფსკოვში მთავრის ძლიერი ხელისუფლების არსებობას, ხოლო მიწების სიმწირე გამოიწვია ბოიართა მსხვილ მიწათმფლობელობას, რითაც შესუსტდა ბოიართა როლი ფსკოვის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ფსკოვის დამოუკიდებლობის დაცემა დაკავშირებული იყო, მოსკოვის ირგვლივ, რუსული მიწების შემოკრებასთან. 1510 წელს ფსკოვის მიწები მოსკოვის სახელმწიფოს შეუერთდა.

2. საზოგადოებრივი წყობა

ნოვეტორი და ფსკოვში, სხვა რუსული მიწების მსგავსად, სოციალური წყობა წარმოადგენილი იყო საერო და სასულიერო არისტოკრატით და მდბო მოსახლეობით. გაბატონებულ ფენას შეადგენდნენ საერო და სასულიერო დიდკაცობა. სასულიერო არისტოკრატია წარმოადგენდნენ მონასტრები და უმაღლესი სასულიერო იერარქიის წევრები: მთავარეპისკოპოსი, ეპისკოპოსები და მონასტრების წინამძღვრები. სამონასტრო მიწათმფლობელობა ძალზედ სწრაფად ვითარდებოდა. საერო არისტოკრატია ხშირად საკუთარ მიწებს მონასტრებს უანდერძებდა, სულის მოსახსენებლად, ზოგჯერ მონასტრები მიწებს ყიდულობდნენ, ზოგჯერ – იტაცებდნენ კიდეც (სათემოსა და უპატრონოს). ამავდროულად, თითქმის გამოირიცხული იყო სამონასტრო მიწების გასხვისება; გამონაკლისი იყო მონასტრების მიერ მიწების თაობაზე გარიგებების დადება. გამოირიცხებოდა საეკლესიო მიწების დაქუცმაცება, რაც, ზოგადად ახასიათებდა საერო მიწათმფლობელობას. ნოვეტორის ეპარქია დიდ შემოსავალს იღებდა, რაც ხელს უწყობდა სამღვდელოების ჩაბმას სავაჭრო ურთიერთობებში.

ეკლესია, ნოვეტორი და ფსკოვში, ვაჭრობის მფარველად იქცა.

საერო დიდკაცობას მიეკუთვნებოდნენ ბოიარები, ჟიტეი ხალხი (ანუ გამდიდრებული ხალხი). მათვე უნდა მიეკუთვნოთ აგრეთვე სვოეზემცები (ზემცები ფსკოვში). ნოვეტორის ეპარქიის მნიშვნელოვანი შემოსავლების დიდი ნაწილი სამღვდელოების მიერ სავაჭრო ბრუნვაში იყო ჩაბმული. ეკლესიამ ნოვეტორი და ფსკოვში საკუთარი თავი ვაჭრობის მფარველად გამოაცხადა. ეკლესიამ იკისრა ზომისა და წონის ეტალონების მფარველობა, ისევე ამოწმებდა საერთაშორისო სავაჭრო ხელშეკრულებებს. აქედან გამომდინარე, ეკლესია და სამღვდელოება დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა ორივე რესპუბლიკაში.

საერო დიდკაცობას წარმოადგენდნენ ბოიარები, ჟიტეი ხალხი (ანუ გამდიდრებული), რომელთა რიცხვს მიეკუთვნებოდნენ სვოეზემცები (ზემცები – ფსკოვში). ნოვეტორისა და ფსკოვის თავისებურება იყო: 1) სამთავრო დომენის არარსებობა და 2) საქალაქო თემის მიწათმფლობელობის არსებობა.

ნოვეტორისა და ფსკოვის თავისებურებას წარმოადგენდა სამთავრო დომენის არარსებობა. მის ნაცვლად აქ ფეხი მოიკიდა საქალაქო თემის მიწათმფლობელობამ. დიდკაცობის ყველაზე გავლენიან ჯგუფს ბოიარები – საგვარეულო წარჩინებულთა შთამომავლები წარმოადგენდნენ. მათი პოლიტიკური სიძლიერე სიმდიდრით იყო განპირობებული. თავდაპირველად, ბოიარები სარგებლობდნენ ნოვეტორის სათემო მიწათმფლობელობიდან მიღებული შემოსავლებით და კოლექტიურ მებატონედ გამოდიოდნენ. თუმცა, XIV ს. ჩამოყალიბდა ინდივიდუალური საბატონო მიწათმფლობელობა. გარდა ამისა, ნოვეტორი ბოიარები ვაჭრობასა და მეფაშეობასაც მისდევდნენ. ბოიარები თავგამოდებით იცავდნენ საკუთარ პრივილეგიას რესპუბლიკის ორგანოებში, მაღალი თანამდებობის დაკავების ასპექტში (პოსადნიკი, კონჩანის სტაროსტა). ჟიტეი ხალხისთვის, მიუხედავად მათი მდგომარეობისა, ამ თანამდებობის დაკავება აკრძალული იყო.

ფსკოვში მსხვილი მიწათმფლობელობა არ იყო განვითარებული, რის გამოც ბოიართა ეკონომიკური ბატონობა არ იყო ისეთი ძლიერი, როგორც ნოვეტორიში. თუმცა, ამავე მიზეზით, ფსკოვში უფრო დიდი როლი მთავარსა და ვეჩეს ენიჭებოდა.

ნოვეტორის სასამართლო სიგელში (судная грамота) ნახსენები იყო, ბოიართა გვერდით, жити люди (ჟიტეი ხალხი). მათაც ჰქონდათ გლეხებით დასახლებული მიწები, თუმცა ისინი, ბოიარების მსგავსად, ქალაქელებად რჩებოდნენ. ჟიტეი ხალხი ვაჭრობაშიც იღებდნენ მონაწილეობას. სწორედ მიწათმფლობელობა განსაზღვრავდა მათ სტატუსს. ჟიტეი ხალხი, მებატონეობის მიუხედავად, ბოიარებთან შედარებით, შეზღუდული უფლებებით სარგებლობდნენ. დაუშვებელი იყო მათი მაღალ სახელმწიფო თანამდებობებზე არჩევა; XIV საუკუნემდე ჟიტეი ხალხიდან აირჩეოდა ტისიაცკი. თუმცა, მოგვიანებით ეს თანამდებობაც ბოიართა მიერ იქნა უზურპირებული.

ცნობილი იყო მიწათმფლობელთა ისეთი კატეგორიაც, როგორიც იყო სვოეზემცები (своеземцы) (ზემცები). გამოკვლევებმა დაადასტურეს, რომ სვოეზემცების უმრავლესობა მცირე და საშუალო მიწათმფლობელები იყვნენ და გლეხებისაგან, ამ თვალსაზრისით, თითქმის არ განსხვავდებოდნენ.

სოფელმცემების უმრავლესობა ქალაქებში ცხოვრობდა. მეცნიერთა ნაწილი სოფელმცემებს მესაკუთრე-გლეხებად მიიჩნევს. თანამედროვე გამოკვლევებით, სოფელმცემები – წერილი ფეოდალები იყვნენ. სასოფლო თემში ისინი არ შედიოდნენ, არამედ სარგებლობდნენ საქალაქო თემის წევრის უპირატესობით. არსებობს მოსაზრება, რომ სოფელმცემობა – გაღატაკებული ბოიარების შთამომავლობაა.

საბატონო რესპუბლიკებში მიწათმფლობელობის მთავარ თავისებურებას ის წარმოადგენდა, რომ მიწათმფლობელთა მთავარ ჯგუფს სწორედ ქალაქის მოსახლეობა, ქალაქელები წარმოადგენდნენ. საქალაქო თემის წევრები განსაკუთრებულ უფლებას ფლობდნენ იმ მამულების შესაძენად, რომლებიც ქალაქის ზოლს ემიჯნებოდა. ვენე განსაზღვრავდა ამ მიწების რეჟიმს. ქალაქის წინაშე განსაკუთრებული დამსახურების შემთხვევაში, ვენეს მიწის წყალობაც შეეძლო, კერძოდ ქალაქის საბატონო ეოტჩინების მიმართ: ეს იყო **სუზერენიტეტი – ვასალიტეტის ურთიერთობებისგან თავისუფალი მიწათმფლობელობა**; შემამულე ინარჩუნებდა კავშირს მხოლოდ საკუთარ საქალაქო თემთან. ამრიგად, ნოვგოროდსა და ფსკოვში რთულია ერთმანეთისგან მეკეთრად გავმიჯნოთ მებატონე და ქალაქის მოსახლეობა, შემამულე და ვაჭარი. თუმცა, ასე თუ ისე, ვაჭრები ამ რესპუბლიკაში დიდ როლს თამაშობდნენ. ვაჭრების ძირითადი საქმიანობა იყო საშინაო და საგარეო ვაჭრობა. მაგრამ, მათ მიწათმფლობელობა ეკრძალებოდათ. **ვაჭრები საზოგადოებებში, კორპორაციებში ერთიანდებოდნენ. კორპორაციების ცენტრებად, ძირითადად, ეკლესიები გამოდიოდნენ.**

ნოვგოროდში გვხვდება ე.წ. **შავი, მცირე ხალხი (молодиче люди)**, რომელთა რიგებში ერთიანდებოდნენ ოსტატები, შევირდები, ხელოსნები და დაქირავებული მუშები. როგორც საქალაქო თემის წევრები, ისინი გარკვეულ უპირატესობით სარგებლობდნენ; კერძოდ, მათ შეეძლოთ ქალაქის მეზობლად მდებარე მიწების ყიდვა, ისინი ადგილობრივი თვითმმართველობის წევრები იყვნენ, მათ საგადასახადო იმუნიტეტიც იცავდა.

დამოკიდებული მოსახლეობა რესპუბლიკებში წარმოდგენილი იყო გლეხების, მენახევრე მოიჯარეებისა და მონების (холоп) სახით. გლეხობის უდიდესი ნაწილი თვით სახელმწიფოს დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. დოკუმენტებში გლეხობას **სმერდები** ეწოდებათ. **სმერდი ბეგარას და გადასახადებს სახელმწიფოს სასარგებლოდ იხდიდა.** „სიგელებში“ **სმერდებს** ბოიართა ყმებად არ მოიხსენიებენ. ზოგიერთ დოკუმენტში **სამონასტრო გლეხები ობლებად (сирота)** მოიხსენიება. თუმცა, თანმიმდევრულად იზრდება მებატონეთა ყმების რაოდენობა. საბატონო მიწათმფლობელობა სხვადასხვა გზებით ვითარდებოდა. ყველაზე გავრცელებული გზა **1)** გლეხების მიწების თვითნებური მიტაცება იყო; **2)** ზოგჯერ მებატონე ყიდულობდა იმ მეთემის მიწის ნაკვეთს, რომელიც საგლეხო თემიდან იყო გამოსული.

ფსკოვის სასამართლო სიგელში (**Псковская судная грамота – ПСГ**) დიდი ადგილი ეთმობა მენახევრე მოიჯარეს, ანუ იმ ადამიანს, რომელიც მიწის მეპატრონეს ემსახურებოდა მოსავალს ნახევრის საფასურად. ფსკოვში მენახევრე-პოლოვინკები იყოფოდნენ: **იზორნიკებად**, რომლებიც თავის მხრივ იყვნენ – მხენელები, მებაღეები და მეთევზეები (**кочетник**). მათ ის აერთიანებდათ, რომ არასაკუთარ, არამედ მებატონის მიწაზე ცხოვრობდნენ. კანონი ადგენდა ყველა იზორნიკის მებატონისაგან წასვლის წესს: წელიწადში ერთხელ, გვიან შემოდგომაზე და ყველა ვალის გადახდის შემდეგ. თუმცა, არც მებატონეს შეეძლო იზორნიკის გაძევება წელიწადის სხვა დროს. აღსანიშნავია, რომ იზორნიკი არ იყო ქმედუნარო, იმის მიუხედავად, რომ ის მებატონის მიწაზე იყო მიჯაჭვული.

ცნობილია, რომ ნოვგოროდსა და ფსკოვში **ხოლოპებიც (холоп) (მონები)** იყვნენ. ისტორიულ დოკუმენტებში მითითებულია გაქცეული მონის მებატონისათვის დაბრუნების აუცილებლობის შესახებ. **ПСГ** საუბრობს მებატონის პასუხისმგებლობის შესახებ, თუ მისი **холоп-ი** ჩაიდენდა ისეთ დანაშაულს, რომელიც კერძო ბრადლების წესით იდევნებოდა. ამ შემთხვევაში **холоп-ის** მეპატრონე ჯარიმას მაშინაც იხდიდა, თუ დანაშაული ხოლოპობის წარმოშობამდე იქნა ჩადენილი. ნოვგოროდის რესპუბლიკაში ხოლოპების შრომა საბატონო მამულების მიწების დასამუშაველად გამოიყენებოდა.

3. სახელმწიფო წყობილება

მას შემდეგ, რაც ნოვგოროდმა კიევის დიდი მთავრის ხელისუფლებისგან დამოუკიდებლობა მოიპოვა (ამ მდგომარეობის აღსანიშნავად), ის **ბატონ დიდ ნოვგოროდად** იწოდებოდა. ფსკოვის მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ, ისიც **ბატონ ფსკოვად** მოიხსენიება. ორივე რესპუბლიკაში **ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო ვენე** იყო, თუმცა მთავარ ქალაქებში ამ ფუნქციას ასრულებდა **საქალაქო თემის მოსახლეობის საკრებულო**. ვენეში მონაწილეობის მიღება არ შეეძლო გლეხობას. გადამწყვეტი ხმის უფლება არც სხვა ქალაქების მოსახლეობას შეეძლო, თუმცა მათი ნოვგოროდისა და ფსკოვის ვენეს კრებებში მონაწილეობა მაინც იყო დაფიქსირებული.

ვენეს როლის, მისი შემადგენლობის შესახებ ისტორიულ დოკუმენტებში ერთიანი აზრი არ არის. თრადიციულია მოსაზრება, რომ ვენეს მუშაობაში მონაწილეობის მიღება შეეძლო ქალაქის ყველა თავისუფალ მამაკაცს. კრებაზე ხალხს ვენეს ზარების რეკით იწვევდნენ: ნოვგოროდში – ქალაქის სავაჭრო ნაწილის იაროსლავის ეზოში ან სოფლის მოედანზე; ფსკოვში – სამების ტაძრის წინ

მდებარე მოედანზე. ძეგლები მოწმობენ მრავალრიცხოვანი შეტაკებების შესახებ, რომლებიც ვერც დროს ხდებოდა, ნოვგოროდელებს შორის. ზოგჯერ აზრთა სხვაობა იმდენად დიდი იყო, რომ ორი ვერც ერთდროულად იმართებოდა: სოფიოს მხარესა და სავაჭრო მხარეზე და შემდეგ ორივე მოდავე მხარე ერთმანეთისკენ მოდიოდა და დიდ ხიდზე, რომელიც მდინარე ვოლხოვზე იყო გადებული, ხელჩართულ ბრძოლას აწყობდა (მუშტებით). მხოლოდ სამღვდელოების ჩარევით თუ მოხდებოდა სისხლისღვრის თავიდან აცილება. სავარაუდოდ, ვერც მოედანი მხოლოდ 50 კაცს იტევდა და, შესაბამისად, ვერცხე დასწრება შეეძლოთ მხოლოდ ორივე ნაწილის (ქალაქის ორივე კიდე) 100 წარმომადგენელს.

XIV ს. ბოიარებმა მოახდინეს, ვერც მუშაობაში, “შავი ხალხის” მონაწილეობის უფლების უზურპირება. სავარაუდოდ, ნოვგოროდის რესპუბლიკის არსებობის ადრეულ ეტაპზე, ვერც, რომელიც საქალაქო თემის ყველა ფენის ინტერესებს წარმოადგენდა და იცავდა, ისეთ პოლიტიკას აწარმოებდა, რომელიც ხელს უწყობდა მთავრის ხელისუფლების შეზღუდვას. თანდათანობით, ბოიართა ხელისუფლება განმტკიცდა, ვერც სულ უფრო ნაკლებად წარმომადგენლობითი ხდება და XV ს. იმ ორგანოდ იქცა, რომლის მეშვეობით ბოიართა ოლიგარქია საკუთარ გადაწყვეტილებებს ასხამდა ხორცს. გარკვეული თავისებურებები ახასიათებდა ფსკოვის ვერც. რესპუბლიკაში მსხვილი ბოიარული მიწათმფლობელობის არარსებობა, ბოიარებს ნაკლებ უფლებებს ანიჭებდა და მათ ვერ შესძლეს მთელი პოლიტიკური ხელისუფლების მიტაცება. თანაც, ფსკოვი მუდმივად განიცდიდა სამხედრო საფრთხეს, რაც ფსკოვისათვის სავალდებულოდ ხდიდა მთავრის ხელისუფლების არსებობას, რითაც კიდევ უფრო სუსტდებოდა ბოიართა გავლენა. ამიტომ ფსკოვის ვერც უფრო მეტი საქალაქო თემის წარმომადგენლობითი ორგანო იყო, ვიდრე ეს მან ნოვგოროდში შესძლო.

ვერც ფუნქციები მრავალფეროვნებით ხასიათდებოდა: ვერც წვევტდა ომისა და ზავის საკითხებს, ირჩევდა უმაღლესი თანამდებობის პირებს, მათ შორის მთავარეპისკოპოსსაც. არჩევნები წილისყრით ხდებოდა. შემორჩენილია ცნობები მთავარეპისკოპოსის შესახებ. სამი კანდიდატის სახელს ცალ-ცალკე წილზე წერდნენ და ნოვგოროდის სოფიოს ტაძრის საკურთხეველზე დებდნენ. ორი წილი ბრმა ან პატარა ბიჭუნას უნდა აეღო. დარჩენილ წილზე მითითებული კანდიდატი არჩეულად ითვლებოდა. ვერცხე წყდებოდა მთავრის მოწვევის საკითხი და მისთვის „გზის მითითებაც“. ვერც ზოგჯერ სასამართლოს ფუნქციებსაც ასრულებდა. იგი კანონებს იღებდა. ვერც არ იწვევდნენ რეგულარულად. ჩვეულებრივ მისი მოწვევა ხდებოდა უმაღლესი თანამდებობის პირების ინიციატივით. მათვე ევალდებოდათ დღის წესრიგის და გადაწყვეტილების პროექტის შემუშავება, მათზე იყო დამოკიდებული ვერც ყველა გადაწყვეტილება. იმ კოლეგიას, რომელიც ვერც ამზადებდა და მიმდინარე საქმეებს ხელმძღვანელებოდა, ეწოდებოდა ოსპოდა ანუ ბატონთა საბჭო – ნოვგოროდში და გოსპოდა ანუ ბოიართა საბჭო – ფსკოვში. ოსპოდაში შედიოდნენ უმაღლესი არჩევითი თანამდებობის პირები: პოსადნიკი, ტოსიაცკი, შედიოდნენ მთავარი, პოსადნიკი, სოცკები.

რესპუბლიკის მმართველობაში დიდ როლს თამაშობდნენ ის პირები, რომლებსაც ირჩევდა ვერც. ორივე რესპუბლიკის უმაღლეს თანამდებობის პირებს წარმოადგენდნენ პოსადნიკები. ნოვგოროდში მეორე პირი იყო ტოსიაცკი. ფსკოვში ტოსიაცკის ნაცვლად კიდევ ერთ პოსადნიკს ირჩევდნენ. ტოსიაცკის თანამდებობა, რომელიც მმართველობის ძველი რიცხვითი სისტემის გადმონაშთი იყო, ქალაქში 10 ასეულის არსებობას გულისხმობდა. ფსკოვში კი 10 ასეული არ იკრიბებოდა. პოსადნიკისა და ტოსიაცკის თანამდებობათა მოვალეობების მეკეთრი გამოიჯვნა ვერ ხერხდება: პოსადნიკის ფუნქციებში ისეთი მოვალეობაც შედიოდა, რასაც ტოსიაცკიც ასრულებდა.

პოსადნიკი აირჩეოდა წარჩინებული არისტოკრატიული გვარებიდან. ვიდრე პოსადნიკი თანამდებობაზე იმყოფებოდა, ის „ხარისხიანად“ („ხარისხზე“ მჯდომად, ვერც ტრიბუნაზე მჯდომად) ითვლებოდა. როცა ახალ პოსადნიკს ირჩევდნენ, უწინდელს ძველი ეწოდებოდა. პოსადნიკი მანამ იკავებდა თანამდებობას, ვიდრე არ შეეწირებოდა, ბოიართა გვარებს შორის არსებულ, დაპირისპირებას. პოსადნიკი – ფაქტიურად რესპუბლიკის მეთაური – თავმჯდომარეობდა ვერც, აწარმოებდა საერთაშორისო ურთიერთობებს, მონაწილეობდა სასამართლოში, აკონტროლებდა მთავარს, საომარ მდგომარეობაში სარდლობდა ლეგიონებს. ტოსიაცკი, უპირველეს ყოვლისა, სამხედრო მობილიზაციას (ლაშქარს) მეთაურობდა. ტოსიაცკის საქმიანობა, აგრეთვე, ვაჭრობასთან იყო დაკავშირებული. ის მეთაურობდა სავაჭრო სასამართლოს, რომელიც პოსადნიკისაგან დამოუკიდებელი იყო. თანდათანობით, ტოსიაცკის თანამდებობა ხელთ იგდეს ბოიარებმა. პოსადნიკისა და ტოსიაცკის სასარგებლოდ დადგენილ საადგილმამულო გადასახადს – *поразье* ეწოდებოდა.

თავისებური იყო ნოვგოროდის მთავარეპისკოპოსის თანამდებობაც. ნოვგოროდელებმა იმას მიადწიეს, რომ ამ თანამდებობის პირს მიტროპოლიტი კი არ ნიშნავდა, არამედ ვერც ირჩევდა. მიტროპოლიტი მხოლოდ ამტკიცებდა მთავარეპისკოპოსს, ვერცხე არჩევის შემდეგ. მღვდელმთავარი არამხოლოდ ნოვგოროდის ეპარქიის მმართველი იყო, არამედ მას საერო ფუნქციებიც ევალდებოდა: იცავდა ხაზინასა და არქივს, ხელმძღვანელობდა დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს.

სბატონო რესპუბლიკებში განსაკუთრებული ადგილი მთავარს ეკუთვნოდა. მას ხელშეკრულების ძალით მოიწვევდნენ. ხელშეკრულება ადგენდა მისი სამსახურის პირობებს. მთავარი მეთაურობდა მმართველობასა და სასამართლოს, თუმცა პოსადნიკის კონტროლის ქვეშ და მასთან შეთანხმებულად. მას ევალდებოდა მიწების დაცვის ორგანიზება. ნოვგოროდში მთავარი ვერ დაითხოვდა არჩევით თანამდებობის პირებს. მთავარს, პოსადნიკის ნების გარეშე, არ შეეძლო პირის არაარჩევით

თანამდებობაზე დანიშნა. ხელშეკრულებაში დაწერილებით იყო აღწერილი მთავრის გასამრჯელოს ზომა და წყარო, კერძოდ, საჩუქრები ვოლოსტებიდან, სასამართლო და სასაზღვრო ბაჟი. ცალკე მოთხოვნად იწერებოდა აკრძალვა, რომ მთავარს და მის ცოლს არ შეეძლოთ ნოვგოროდში მიწების ყიდვა და ხალხის დაქმნევა. მას ეკრძალებოდა, ნოვგოროდელი ვაჭრების გვერდის ავლით, საერთაშორისო ვაჭრობის წარმოება.

ნოვგოროდის საბატონო რესპუბლიკა შუასაუკუნეების ევროპის ერთ-ერთი უდიდესი სახელმწიფო იყო. ნოვგოროდი 5 კიდედ იყოფოდა. ეს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულები იყო, რომლებიც იმ დასახლებების საფუძველზე იქმნებოდა, რომელთა მოსახლეობის ბოიარები და მათზე დამოკიდებული ხალხი შეადგენდა. კიდეებსაც ჰქონდათ საკუთარი ვენეს საკრებულო. მმართველობის ძველი, ათეულობითი, სისტემა ჩაეწერა ახალ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ მოწყობაში: კიდეში ორი ასეული შედიოდა. ასეულებს საკუთარი საკრებულოები ჰქონდათ და ირჩევდნენ ასისტაგებს. სამხედრო მდგომარეობის დროს იკრებებოდა ნოვგოროდის ლაშქარი. კიდეები ქუჩებად იყოფოდა, ქუჩების სათავეში ქუჩის ვენე და მასზედ არჩეული მამასახლისი იდგა.

ნოვგოროდისა და ფსკოვის სასამართლო ორგანოების სისტემა მეტად თავისებური იყო. მას ახასიათებდა მართლმსაჯულების განხორციელებაში ვენეს, პოსადნიკის, ტისიაცის, სამღვდელოების მონაწილეობა. სასულიერო პირები იხილავდნენ იმ საქმეებს, რომლებიც ეკლესიის იურისდიქციაში შედიოდა. **ИСТ** იცოდა სამოს სასამართლოც, რომელიც ძველი თემური წყობილების გადმონაშთი იყო. მის განსჯადობას ექვემდებარებოდა წვრილმანი ქურდობა, ნადიმზე ქურდობა.

გ) გალიცია-ვოლინის სამთავროს სახელმწიფო და სამართალი

1. მოკლე ისტორიული ექსკურსი

რუსეთის სამხრეთ-დასავლეთი მიწები – ვლადიმირ-ვოლინი და გალიჩი, რომელთა ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ დულებები, ტივერცები, ხორვატები, ბუჟანები – კიევის რუსეთის შემადგენლობაში შევიდნენ X საუკუნის ბოლოს, ვლადიმირ სვიატოსლავის ძის მმართველობის ხანაში. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ კიევის დიდი მთავრების პოლიტიკამ ვოლინის და გალიჩის მიმართ, დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია ადგილობრივ მოსახლეობაში, კერძოდ XI საუკუნის ბოლოდან ადგილობრივი არისტოკრატია იწყებს ბრძოლას ამ მიწების გამოყოფისა და დამოუკიდებელი სამთავროების შექმნისათვის, მიუხედავად იმისა, რომ ვოლინის მიწას, ტრადიციულად, მჭიდრო კავშირი ჰქონდა კიევის ტახტთან.

XII საუკუნის შუა ხანებამდე ვოლინი არ იყო მთავართა ადგილობრივი დინასტია. როგორც წესი, იგი უშუალოდ კიევიდან იმართებოდა ან, პერიოდულად, ვოლინის ტახტს იკავებდნენ კიევის მიერ დასმული მთავრები.

გალიჩის სამთავრო იქმნება XI საუკუნის მეორე ნახევარში. ეს პროცესი დაკავშირებულია მთავართა გალიციური დინასტიის ფუძემდებლის – იაროსლავ ბრძენის შვილიშვილის – როსტისლავ ვლადიმირის ძის მოღვაწეობასთან.

გალიჩის სამთავროს აყვავება მოდის იაროსლავ ოსმომისლის ზეობის ხანაზე (1153-1187), რომელმაც მოიგერია უნგრელთა და პოლონელთა აგრესია და შეუპოვარი ბრძოლა გაუმართა ადგილობრივ ბოიარებს. თუმცა, მისი ვაჟიშვილის – ვლადიმირ იაროსლავის ძის შემდეგ, შეწყდა როსტისლავიანების დინასტია, ხოლო 1199 წელს გალიჩის სამთავროს დაეპატრონა ვლადიმირ-ვოლინის მთავარი – **რომან მსტისლავის ძე**, რითაც დასრულდა გალიციისა და ვოლინის მიწების გაერთიანება და შეიქმნა ერთიანი გალიჩ-ვოლინის სამთავრო. ახალი პოლიტიკური ცენტრები იყო ჯერ **გალიჩი**, შემდეგ **ხოლმი**, ხოლო 1272 წლიდან – **ლვოვი**. რომან მსტისლავის ძემ წარმატებით ილაშქრა ლიტვის, პოლონეთის და უნგრეთის წინააღმდეგ, დაამარცხა ყივანდთა ურდოები, რითაც დიდად აამაღლა საკუთარი და სამთავროს ავტორიტეტი.

მთავარი რომანის გარდაცვალების შემდეგ (1205), რუსეთის დასავლეთ მიწებში კვლავ იფეთქა მთავრულ-ბოიარულმა დაპირისპირებამ და შინაომებმა. განკერძოებისაკენ სწრაფვის პროცესი განსაკუთრებით გამწვავდა რომან მსტისლავის ძის მცირეწლოვანი ვაჟიშვილების – დანიილისა და ვასილკოს მთავრობის ხანაში.

გალიჩ-ვოლინის სამთავრო დაიშალა სამ დამოუკიდებელ ერთეულად: გალიცია, ზენიგოროდი და ვლადიმირი. ამით კარგად ისარგებლეს უნგრელებმა, რომელთა სამეფო კარზე (მეფე ანდრეა III-თან) იზრდებოდა ყრმა დანიილი. ისინი აქტიურად ერეოდნენ გალიჩ-ვოლინის საქმეებში, ხოლო მოგვიანებით დაიპყრეს კიდეც დასავლეთ-რუსული მიწები. გალიციის ბოიარული ოპოზიცია არ იყო ისეთი ორგანიზებული და სრულყოფილი, რომ, აღნიშნულ რეგიონში, ხელი შეეწყო ბოიართა რესპუბლიკის ჩამოყალიბებისათვის, თუმცა, იმდენი ძალა კი ჰქონდა, რომ მოეწყო გაუთავებელი შეთქმულებები და აჯანყებები მთავართა წინააღმდეგ. ბათო ყაენის შემოსევამდე მცირე ხნით ადრე, **დანიილ რომანის ძემ**

შესძლო ძლევამოსილი გალიციელი და ვოლინელი ბოიარების დამარცხება და 1238 წელს ტრიუმფატორად შევიდა გალიში. საბატონო ოპოზიციასთან ბრძოლაში, მთავრის ხელისუფლება დაეყრდნო საკუთარ დრუჟინას, ქალაქის ზედაფენასა და მსახურეულ არისტოკრატიას. დანიილის გამაერთიანებელმა პოლიტიკამ მოიპოვა ხალხის მასების მხარდაჭერა. 1239 წელს გალი – ვოლინის ჯარმა კიევი დაიკავა, თუმცა ეს წარმატება ხანმოკლე აღმოჩნდა.

დანიილ რომანის ძე ცდილობდა მოეპოვებინა ევროპელ ლიდერთა მხარდაჭერა, ოქროს ურდოს წინააღმდეგ ბრძოლაში, რის გამოც გალი-ვოლინის მთავარი დათანხმდა რომის პაპის – ინოკენტი III-ის წინადადებას, კოროლის ტიტულის მიღების თაობაზე. კორონაცია შედგა 1253 წელს, ლიტველების წინააღმდეგ მოწყობილი ლაშქრობის დროს, პატარა ქალაქ ღოროგოჩინში, სამთავროს დასავლეთი საზღვრის ახლოს. რომის კურია მუზადღებდა მიაქცია გალიციასა და ვოლინს, რათა იმედი ჰქონდა, რომ ამ რეგიონში გაავრცელდება კათოლიციზმს. 1264 წელს ქ. ხოლმში გარდაიცვალა დანიილ რომანის ძე. მისი გარდაცვალების შემდეგ დაიწყო გალი – ვოლინის სამთავროს დაქვეითება და, საბოლოოდ, მოხდა მისი ოთხ ნაწილად – **Удел**-ად დაყოფა.

XIV საუკუნეში გალიცია დაიპყრო პოლონეთმა, ხოლო ვოლინი – ლიტვამ. 1569 წლის ლუბლინის უნიით, გალიციისა და ვოლინის მიწები შევიდნენ პოლონურ-ლიტვური სახელმწიფოს – **რეჩ-პოს-პოლიტას** შემადგენლობაში.

2. საზოგადოებრივი წყობა

გალი-ვოლინის სამთავროს საზოგადოებრივი წყობის თავისებურებად ითვლება ის გარემოება, რომ აქ შეიქმნა ბოიართა მრავალრიცხოვანი დაჯგუფება, რომლის ხელშიც აღმოჩნდა მიწის თითქმის მთელი ფონდი. თუმცა, მსხვილი საბატონო მიწათმფლობელობის ჩამოყალიბების პროცესი ყველგან ერთნაირად როდი მიმდინარეობდა. გალიციაში საბატონო მიწათმფლობელობის განვითარება წინ უსწრებდა მთავრის დომენის შექმნის პროცესს. ვოლინში კი – პირუკუ, საბატონო მიწათმფლობელობასთან ერთად, აქტიურად ყალიბდებოდა დომენიალური მიწათმფლობელობა. ეს ფაქტი იმით აიხსნება, რომ გალიციაში, ვოლინთან შედარებით, უფრო ადრე მომწიფდა მსხვილი საბატონო მიწათმფლობელობის ჩამოყალიბების ეკონომიკური და პოლიტიკური წინაპირობები. სამთავრო დომენის ჩამოყალიბება დაგვიანდა, რადგან სათემო მიწების დიდი ნაწილი უკვე იყო მიტაცებული ბოიარების მიერ და, შესაბამისად, მთავრის დომენის შესაქმნელად საჭირო, თავისუფალი მიწების რაოდენობა მკვეთრად შეიზღუდა. გარდა ამისა, საბატონო მიწათმფლობელობის ჩამოყალიბებას გალიციაში იმანაც შეუწყო ხელი, რომ მთავრები თვითონ ურიგებდნენ დომენიალური მიწების ნაწილს საკუთარ ბოიარებს, ამ უკანასკნელთა მიერ სამსახურის გაწევის სანაცვლოდ, რითაც მკვეთრად ამცირებდნენ მთავრის მიწათმფლობელობას. გალი – ვოლინის სამთავროში განსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა გალიციური ბოიარობა – **“გალიციის ხალხი” (галицкие мужи)**. ისინი ფლობდნენ მსხვილ მამულებსა და დაქმნეულ გლეხობას. XII საუკუნიდან ჩანს, რომ გალიციელ ბოიართა წინაპრებს **“მთავრის ხალხი”** ეწოდებოდათ. ბოიართა აღნიშნული წრე მუდმივად აფართოვებდა საკუთარ სამფლობელოებს და ჩაბმული იყო მსხვილ სავაჭრო გარიგებებში, რაც განაპირობებდა მათ სიმდიდრესა და ძლევამოსილებას. ბოიართა წრეში არ წყდებოდა ბრძოლა ახალი მიწებისა და პყრობა-მიტაცებისა და ხელისუფლებისათვის. XII საუკუნეში ბოიარობა შეურიგებლად ებრძვის საკუთარი ინტერესების შეზღუდვის ნებისმიერ მცდელობას (მთავრის ხელისუფლებისა და ახლადშექმნილი ქალაქების სასარგებლოდ).

მებატონეთა კიდევ ერთ წრეს შეადგენდა **მსახურეული დიდგაცობა**, რომელიც მიწებს იღებდა უშუალოდ მთავრისაგან, წყალობის სახით. ნაწალბოვეი მიწების დარიგება ხდებოდა ბოიართა მიწების კონფისკაციისა და ხელახალი გადანაწილების ხარჯზე. გარდა ამისა, ადგილი ჰქონდა სათემო მიწების თვითნებურ მიტაცებას. თუმცა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ დიდგაცობის ეს ნაწილი მიწებს ფლობდა პირობით, ანუ სამსახურის გაწევის სანაცვლოდ და პირობით. მსახურეული არისტოკრატია მთავარს აწვდიდა ჯარს, რომლის ბირთვის შეადგენდა საბატონო ყმობაში მყოფი გლეხობა. სწორედ საზოგადოების ამ ფენას ეყრდნობოდა მთავარი, ბოიარების წინააღმდეგ ბრძოლაში. გალი-ვოლინის არისტოკრატიის შემადგენელი ნაწილი იყო მსხვილი სასულიერო დიდგაცობაც, მთავარეპისკოპოსის, ეპისკოპოსების, მონასტრების იღუმენთა სახით, რომლებიც განაგებდნენ მსხვილ მიწათმფლობელობასა და დაქმნეულ გლეხობას. გაიზარდა საეკლესიო და სამონასტრო მიწათმფლობელობა, რასაც ხელს უწყობდა მთავრის მიერ მიწების გაცემა, წყალობისა და შეწირვის გზით. თუმცა, სასულიერო არისტოკრატია არ თაკილობდა სათემო მიწების მიტაცებას, ხოლო გლეხების – სამონასტრო ყმებად ქცევას. ამით სასულიერო არისტოკრატია ებაძებოდა საერო დიდგაცობას.

გალი-ვოლინის სამთავროში სოფლის მოსახლეობის დიდ ნაწილს შეადგენდნენ გლეხები. თავისუფალი და დაქმნეულ გლეხობას, ერთნაირად, უწოდებდნენ **სმერდებს**. საგლეხო მიწათმფლობელობას ჯერ ეწოდებოდა **სათემო**, ხოლო მოგვიანებით საკარმიდამო – **“дворище”**. თანდათანობით, თემი დაიშალა და წარმოიქმნა ინდივიდუალური ეზოები.

მსხვილი საბატონო მიწათმფლობელობის ზრდა და მებატონეთა სოციალური ფენის ჩამოყალიბება განაპირობებდა გლეხობის ექსპლუატაციის გამკაცრებასა და საბატონო რენტის წარმოშობას. **XI-XII საუკუნეებში მოქმედი შრომითი ბეგარა, შეიცვალა ნატურალური რენტით, რომლის მოცულობასა და ნაირსახეობას თვითნებურად ადგენდნენ მებატონეები.** გლეხების გამკაცრებული ექსპლუატაცია აღრმავებდა სოციალურ ანტაგონიზმს და ხელს უწყობდა საგლეხო აჯანყებების მოწყობას, მებატონეთა წინააღმდეგ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1159 წლის საგლეხო აჯანყება, რომელმაც მიიღო მასობრივი არეულობის ხასიათი.

გალი-ვოლინის სამთავროში შენარჩუნდა **ხოლოპობა**, თუმცა, ხოლოპების რაოდენობა მკვეთრად შემცირდა, რადგან მათი უმრავლესობა ყმა-გლეხებად აქციეს და მიწაზე მიაბაგრეს.

გალი-ვოლინში მკვეთრად გაიზარდა **ქალაქების** რაოდენობა. მათი რიცხვი 80-ს აღწევდა. ყველაზე მსხვილ ქალაქებად ითვლებოდნენ **ბერესტიე (მოგვიანებით, ბრესტი), ვლადიმირი, გალიჩი, ლეოვი, ლუცკი, პერემიშლი, ხოლმი.** ქალაქის მოსახლეობის ყველაზე მრავალრიცხოვან ჯგუფს შეადგენდნენ ხელოსნები, რომლებიც დაკავებული იყვნენ **საიუველირო, სამჭედლო საქმით, მეთუნეობითა და მინისტარის წარმოებით.** ხელოსნები საკუთარ ნაწარმს ამზადებდნენ როგორც დაკვეთით, ისე საშინაო და საგარეო ბაზრის მოთხოვნათა გათვალისწინებით. დიდი შემოსავალი მოჰქონდა მარილის რეწვას. გალიჩი სწრაფად იქცა მსხვილ სავაჭრო-სამრეწველო ქალაქად და მაღალგანვითარებული კულტურის ცენტრად, სადაც შეიქმნა ცნობილი გალიჩ – ვოლინის მატრიანე და XII-XIII ს.ს. სხვა წერილობითი წყაროები.

3. სახელმწიფო წყობილება

გალი-ვოლინის პოლიტიკური წყობილების ერთ-ერთ თავისებურებად მიიჩნევა ის გარემოება, რომ აღნიშნული პოლიტიკური წარმონაქმნი, დიდი ხნის განმავლობაში, ინარჩუნებდა ერთიანობას და არ იყოფოდა ცალკეულ მამულებად – **უდელ**-ად. დანიილ რომანის ძის გარდაცვალების შემდეგ გალი-ვოლინის სამთავრო დაიყო გალიციისა და ვოლინის დამოუკიდებელ მიწებად, რომლებიც, თავის მხრივ, იყოფოდნენ ცალკეულ პატარ-პატარა ერთეულებად.

კიდევ ერთ თავისებურებად ითვლებოდა ის ფაქტი, რომ სახელმწიფო ხელისუფლებას, არსებითად, განაგებდნენ მსხვილი ბოიარები. იმის გამო, რომ გალი-ვოლინის მთავრები მოკლებული იყვნენ ფართო ეკონომიკურ და პოლიტიკურ დასაყრდენს, მათი ხელისუფლება სუსტი და მერყევი იყო, მიუხედავად იმისა, რომ გადაეცემოდა მემკვიდრეობით. გარდაცვლილი მამის ადგილს იკავებდა პირმო ვაჟი; დანარჩენ ვაჟიშვილებს კი ევალებოდათ უფროსისადმი მორჩილება და “მამის ტახტისადმი მოწიწება”. ობლად დარჩენილ ვაჟიშვილებზე დიდ პოლიტიკურ გავლენას ახდენდა დედა – დიდი მთავრინა. მიუხედავად იმისა, რომ გალიჩ – ვოლინის სამთავროში ურთიერთობები ემყარებოდა გასალური დამოკიდებულების პრინციპს, სამთავრო სახლის წევრებს შიგნით, თითოეული სამთავრო **უდელ**-ი თითქმის დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა. მთავრები, მთლიანობაში, გამოხატავდნენ მებატონეთა ინტერესებს, თუმცა მათ არ შესწევდათ ძალა, რომ მთლიანად განეკარგათ სახელმწიფო ხელისუფლება. გალიციური ბოიარობა გადამწყვეტ როლს თამაშობდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. გალი-ვოლინის სამთავროს ისტორიას მრავლად გააჩნია ფაქტები, როცა, ბოიართა მხარდაჭერას მოკლებული, მთავრები იძულებული ხდებოდნენ მიეტოვებინათ სამთავრო ტახტი. დიდი თავისებურებით ხასიათდებოდა, მთავრის წინააღმდეგ, ბოიართა ბრძოლის ფორმები. არცთუ იშვიათი იყო, ბოიარების მიერ, არასასურველი მთავრის დამხობისა და განდევნის მიზნით, უნგრელი და პოლონელი დამპყრობლების მოწვევა; მთავრების სიკვდილით დასჯა, ჩამოხრჩობით (1208 წელს – იგორვეიების დინასტიის მთავრები). ცნობილია ფაქტი, როცა მთავრის ტახტი მიიტაცა ბოიარმა – ვოლოდისლავ კორმილიჩიმ, რომელიც საერთოდ არ განეკუთვნებოდა მთავართა დინასტიას (1231 წელი). არცთუ იშვიათად, მთავრის წინააღმდეგ მიმართული, ბოიართა ჯანყის სათავეში იდგნენ სასულიერო არისტოკრატიის წარმომადგენლები. აღნიშნულ ვითარებაში, მთავრის ძირითად დასაყრდენ ძალას წარმოადგენდა წვრილი და საშუალო მსახურეული დიდკაცობა და ქალაქის ზედაფენა.

გალი-ვოლინის მთავრები აღიჭურვენ, გარკვეული, ადმინისტრაციული, სამხედრო, სასამართლო და საკანონმდებლო უფლებამოსილებით, კერძოდ: მთავრები ნიშნავდნენ ქალაქებისა და ვოლოსტების თანამდებობის პირებს; გადასცემდნენ მათ მიწათმფლობელობას, სამხედრო სამსახურის პირობით; ფორმალურად, ითვლებოდნენ შეიარაღებული ძალების მთავარსარდლად. თუმცა, თითოეულ ბოიარს ჰყავდა საკუთარი სამხედრო რაზმეული, რომლის რიცხოვნობა, ხშირად, ბევრად აღემატებოდა მთავრის ჯარს, რის გამოც, მთავართან დაპირისპირების შემთხვევაში, საქმე წყდებოდა ძალის გამოყენების გზით. თუ მთავარი და ბოიარები ერთმანეთს დაუპირისპირდებოდნენ, სასამართლო ხელისუფლება გადადიოდა ბოიართა ზედაფენის ხელში. და ბოლოს, მთავრები გამოსცემდნენ სიგელებს, რომელთა იურიდიულ ძალას იშვიათად თუ აღიარებდნენ ბოიარები.

ბოიარების ძალაუფლების განმტკიცებას დიდად უწყობდა ხელს ბოიართა სათათბირო, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ უმსხვილესი მიწათმფლობელები, ეპისკოპოსები და უმაღლესი

სახელმწიფო მოხელეები. ბოიართა სათათბიროს სტრუქტურა, უფლებამოსილებანი და კომპეტენცია არ იყო ზუგატად განსაზღვრული. ბოიართა სათათბიროს მოწვევა, ჩვეულებისამებრ, ბოიარებზე იყო დამოკიდებული. მთავარს ეკრძალებოდა საბჭოს მოწვევა, საკუთარი ინიციატივით; მას არც რომელიმე სახელმწიფო აქტის მიღება შეეძლო, საბჭოს თანხმობის გარეშე. საბჭო მტკიცედ იცავდა ბოიართა ინტერესებს, უხეშად ერეოდა მთავრის საოჯახო საქმეებშიც. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ორგანო, ფორმალურად, არ ითვლებოდა ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოდ, ფაქტიურად, სწორედ ის ახორციელებდა სამთავროს მართვას, ანუ ვინაიდან საბჭოს შემადგენლობაში შედიოდნენ ბოიარები, რომლებსაც ეკავათ უმაღლესი ადმინისტრაციული თანამდებობები, მათ, ფაქტიურად, ემორჩილებოდა მმართველობის, თითქმის მთელი, სახელმწიფო აპარატი.

დროულად, საგანგებო ვითარების პირობებში, გალიჩ-ვოლინის მთავრები, საკუთარი ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით, იწვევდნენ ვეჩეს, რომელმაც შეინარჩუნა ფორმალური მნიშვნელობა. ვეჩეს სხდომებს ესწრებოდნენ წვრილი ვაჭრები და ხელოსნები. თუმცა, ვეჩეს გადაწყვეტილების მიღებაში უპირატესობა ენიჭებოდა მეზატონეთა ზედაფენას.

გალიჩ-ვოლინის მთავრები აქტიურად მონაწილეობდნენ საერთო-რუსული საბატონო ყრილობების მუშაობაში. იშვიათად, მაგრამ მაინც მოიწვეოდა გალიჩ – ვოლინის სამთავროს მეზატონეთა ყრილობები.

გალიჩ-ვოლინის სამთავროში, სხვა რუსულ მიწებთან შედარებით, უფრო ადრე ჩამოყალიბდა მმართველობის სასახლურ-გოტჩინური სისტემა, რომელშიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა სახლთ-უხუცესი – *дворецкий, дворский*. სახლთუხუცესი წვევტდა ყველა საკითხს, რომელიც ეხებოდა მთავრის სასახლეს; მას ევალებოდა ცალკეული ლეგიონების სარდლობა; ლაშქრობის დროს ის იცავდა მთავრის სიცოცხლეს. სასახლის ჩინოსნებს შორის, აღსანიშნავია ბეჭდის მცველის, მესუფრის, მონადირეთუხუცესის, მეფუტკრეთუხუცესის, ფარეშთუხუცესის თანამდებობანი. ბეჭდის მცველი განაგებდა მთავრის კანცელარიას, რომელიც, ამავდროულად, ითვლებოდა მთავრის არქივადაც. მესუფრეს ევალებოდა მთავრის სუფრის მეთაურობა, ბატონის მომსახურება სუფრასთან და ის პასუხს აგებდა საკვებისა და სუფრის ხარისხზე. მეფუტკრეთუხუცესი განაგებდა ვეღური თავლის ფულუროებიდან ამოღებასა და ყოველგვარი სასმელით მთავრის სუფრის მომარაგებას. მონადირეთუხუცესი ბრძანებლობდა მხეცებზე მოწყობილ ნადირობას. ფარეშთუხუცესის მთავარი ამოცანა იყო მთავრის საფარეშოს მომსახურება. აღნიშნული თანამდებობის პირების მეთაურობით, სასახლის კარზე საქმიანობდნენ მთავრის მრავალრიცხოვანი მწეები. თანდათანობით, სახლთუხუცესის, ბეჭდის მცველის, მესუფრის, ფარეშთუხუცესისა და სხვათა თანამდებობანი გადაიქცნენ სასახლურ ჩინოსნებად.

გალიჩ-ვოლინის სამთავროს ტერიტორია, თავდაპირველად, იყოფოდა ათასეულებად და ასეულებად. მას შემდეგ, რაც ათასისთავი და ასისთავი, საკუთარი მმართველობის აპარატით, თანდათანობით, შეუერთდნენ მთავრის სასახლურ-გოტჩინურ აპარატს, წარმოიშვა ვოევოდასა და ვოლოსტელის თანამდებობანი. შესაბამისად, სამთავროს ტერიტორია დაიყო საგოვეოდობათა და ვოლოსტებად. თემებში ირჩევდნენ მამასახლისებს, რომლებიც განაგებდნენ წვრილ ადმინისტრაციულ და სასამართლო საქმეებს.

მთავრის უფლებამოსილების სფეროს განეკუთვნებოდა ქალაქის მმართველის – პოსადნიკის დანიშვნა. პოსადნიკები განაგებდნენ ქალაქის მმართველობას, სამხედრო საქმეს, აღასრულებდნენ მართლ-მსაჯულებასა და უზრუნველყოფდნენ მოსახლეობიდან ხარკისა და ბაჟის აკრეფას.

§2. ევროპული ცივილიზაციები და რუსეთი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიების ეტაპზე

1) საფრანგეთის სახელმწიფო სამართალი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში

ა) საფრანგეთის საზოგადოებრივი წყობა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში

ქალაქების შემდგომი ზრდა და სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარება იწვევდა არა მარტო ქალაქის მოსახლეობის რიცხოვრებზე ზრდასა და მის პოლიტიკურ აქტივობას, არამედ ტრადიციული საბატონო მეურნეობის მკვეთრ გარდაქმნასა და გლეხობის ექსპლუატაციის ფორმების შეცვლას. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების გავლენით, მნიშვნელოვნად იცვლებოდა გლეხების სამართლებრივი მდგომარეობა.

XIV საუკუნისათვის, საფრანგეთის უდიდეს ნაწილში უქმდება **სერვაჟი**. გლეხობის ძირითადი მასა წარმოადგენს პირადად თავისუფალ ცენზიტარიუსებს, რომლებიც ვალდებული არიან გადაუხადონ სენიორს ფულადი რენტა (ცენზი), თუმცა მისი მოცულობაც მუდმივად იზრდებოდა.

ბატონ-ყმური ექსპლუატაციის გაღრმავება და ის ეკონომიკური სიძნელებები, რომლებიც გამოწვეული იყო ინგლისთან ასწლიანი ომით, კიდევ უფრო ძაბავდა შიდაპოლიტიკურ ბრძოლას, რამაც თავისი

ასახვა პოვა რამდენიმე აჯანყებაში (კერძოდ, 1356-58 წლების პარიზის აჯანყება და, განსაკუთრებით, 1358 წლის ჟაკერია). მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა თვით მემატიონთა (საერო და სასულიერო არისტოკრატია) შიგნით, რაც პირდაპირ იყო დაკავშირებული სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებასა და მის დაპირისპირებასთან, ქვეყნის გაერთიანების პროცესის მოწინააღმდეგე, ფეოდალურ ოლიგარქიასთან. ასწლიანი ომის პერიოდში მოხდა ქვეყნისა და მეფის მოღალატე მსხვილ მემამულეთა მიწების კონფისკაცია, რომელთა უდიდესი ნაწილი დაურიგდა, მეფის ხელისუფლების აქტიურად დამცველ, საშუალო და წვრილ თავადაზნაურობას.

XIV-XV საუკუნეებში საფრანგეთში დასრულდა წოდებრივი წყობილების გარდაქმნა, რამაც ხელი შეუწყო, წოდებათა შიგნით, კონსოლიდაციის საქმეს. მიუხედავად იმისა, რომ, ფაქტიურად, ჩამოყალიბდა სამი წოდება, ჯერ კიდევ არსებითი იყო ის გადმონაშთები, რომლებიც ახასიათებდა სენიორალური მონარქიის პერიოდს, არისტოკრატის იერარქიული მოწყობის სახით. თუმცა, რადგან არისტოკრატია უფრო მეტად აწყობდა საკუთარი პოზიციების განმტკიცება, ის იძულებული გახდა უარი ეთქვა ზოგიერთ ტრადიციულ სენიორალურ პრივილეგიასა და აღრინდელ დამოუკიდებლობაზე. წოდებრივი წყობის კონსოლიდაცია კი ნიშნავდა, თანდათანობით, უარის თქმას გამანადგურებელ შინაომებზე, რაც ხელს უწყობდა, არისტოკრატის შიგნით, არსებული კონფლიქტების მოგვარების ახალი მექანიზმების შემუშავებას.

საფრანგეთში პირველ წოდებას წარმოადგენდა სასულიერო არისტოკრატია. ყველა მღვდელმსახურის ერთ წოდებად გაერთიანებას ხელი შეუწყო იმან, რომ ჯერ კიდევ XIV საუკუნეში, სამეფო ხელისუფლებამ მიაღწია პრინციპულ გამარჯვებას რომის პაპის ხელისუფლებაზე. აღიარებული იქნა, რომ ფრანგული სამღვდლოება იყო ფრანგი ერის შემადგენელი ნაწილი და მას უნდა ეცხოვრა ფრანგული სამეფოს კანონების შესაბამისად. ამავე დროს, მოხდა იმ ზოგიერთი საეკლესიო პრეროგატივის შეზღუდვა, რომელიც პირდაპირ უშლიდა ხელს ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებასა და მეფის ხელისუფლების უზენაესობის აღიარებას. კერძოდ, მკვეთრად შემცირდა იმ პირთა წრე, რომლებიც ექვემდებარებოდნენ საეკლესიო იურისდიქციას. სამღვდლოების ერთიანი სამართლებრივი სტატუსის განსაზღვრა, ხელს უწყობდა მისი უმნიშვნელოვანესი წოდებრივი პრივილეგიების განმტკიცებას; სამღვდლოება კვლავ იღებდა ე.წ. მეთოდ წილს, ინარჩუნებდა საგადასახადო და სასამართლო იმუნიტეტს; მას ათავისუფლებდნენ ნებისმიერი სახელმწიფო სამსახურისა და ბეგარისაგან. თუმცა, ეს სულაც არ ნიშნავდა იმას, რომ მეფეს არ შეეძლო მათი გამოყენება, მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გადაწყვეტილებების მიღების დროს, როგორც უახლოესი მრჩეველებისა, რომლებსაც ეკავათ ძალზედ მაღალი თანამდებობები სამეფოს ადმინისტრაციაში.

საფრანგეთის სახელმწიფოს მეორე წოდება იყო საერო არისტოკრატია, რომელიც XIV-XV საუკუნეებში წამყვან როლს თამაშობდა ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ამ წოდებამ გააერთიანა საერო თავადაზნაურობა, რომელსაც ახლა განიხილავდნენ არა მხოლოდ, როგორც მეფის ვასალებს, არამედ მის მოსამსახურეებს. საერო თავადაზნაურობა (სამღვდლოებისგან განსხვავებით) იყო ჩაკეტილი და მემკვიდრეობითი წოდება. თავდაპირველად, ამ წოდების მოპოვება შეეძლოთ ქალაქის არისტოკრატისა და მდიდარი გლეხობის წარმომადგენლებს. თუმცა, საგვარეულო არისტოკრაციამ მიაღწია იმას, რომ, თავადაზნაურობის კასტრობის შენარჩუნების მიზნით, არაკეთილშობილი წარმოშობის პირებს, ეკრძალებოდათ თავადაზნაურთა წოდების მოპოვება, მიუხედავად იმისა, რომ მათ ქონება შეიძინეს გადატაკებული და გაკოტრებული არისტოკრატებისაგან.

არისტოკრატის განსაკუთრებულ პრივილეგიას წარმოადგენდა საკუთრების ექსკლუზიური უფლება მიწაზე და მემკვიდრეობის უფლება ყოველგვარ უძრავ ქონებასა და რენტის მფლობელობაზე. თავადაზნაურობა გათავისუფლებული იყო სახელმწიფო გადასახადისაგან; მათთვის დაწესებული იყო ერთადერთი მოვალეობა – სამხედრო სამსახურის გაწევის სახით, მხოლოდ მეფისა და არა კერძო სენიორის სასარგებლოდ. თუმცა, თავადაზნაურობა არ იყო ერთგვაროვანი წოდება. ტიტულებიან წარჩინებულთა რიგებს შეადგენდნენ: ჰერცოგები, გრაფები, მარკიზები, ვიკონტები და ბარონები, რომელთა მხრიდან მუდმივად ხდებოდა ზეწოლა სამეფო ხელისუფლებაზე; მხოლოდ მათი რიგებიდან იქმნებოდა სახელმწიფო აპარატი და არმიის მაღალჩინოსნობა. თავადაზნაურთა ძირითად მასას შეადგენდა საშუალო და წვრილი არისტოკრატია, რომელიც კმაყოფილდებოდა, შედარებით მოკრძალებული მდგომარეობით. არისტოკრატის ამ ნაწილის კეთილდღეობა უშუალოდ იყო დაკავშირებული გლეხობის ექსპლუატაციის გადრმავებასთან და ამიტომ ისინი ენერგიულად უწყობდნენ ხელს სამეფო ხელისუფლების გაძლიერებას, რათა მხოლოდ ძლიერი სამეფო ხელისუფლება იყო გლეხების მორჩილებაში ყოფნის საწინდარი.

XIV-XV საუკუნეებში, ძირითადად, დასრულდა ე.წ. „მესამე წოდების“ ჩამოყალიბება, რომლის რიგებში ინტენსიურად გადადიოდნენ ქალაქის მოსახლეობისა და გლეხი-ცენზიტარიუსების წარმომადგენლები. ეს წოდება, შემადგენლობის მხრივ, ძალზედ ჭრელი იყო და, პრაქტიკულად, საკუთარ თავში აერთიანებდა მშრომელ მასებსა და, ჩამოყალიბების პროცესში მეოფ, ბურჟუაზიას. ამ წოდების წარმომადგენლებს განიხილავდნენ, როგორც „არაკეთილშობილებს“ – მდაბიოებს. მათ არ ჰქონდათ პირადი და ქონებრივი უფლებები. ეს პირები მუდმივად განიცდიდნენ თვითნებობას, სამეფო ადმინისტრაციისა და ცალკეული მემატიონების მხრიდან. მესამე წოდება იყო, საფრანგეთში გადასახადებისა და გამოსაღების, ერთადერთი გადამხდელი და მხოლოდ მის მხრებზე გადადიოდა მა-

ტერიალური დოვლათის შექმნის სიმძიმე. მესამე წოდების ორგანიზაცია ატარებდა საბატონო-კორპორაციული გაერთიანების ხასიათს და, უპირველეს ყოვლისა, გამოდიოდა როგორც საქალაქო ასოციაციათა ერთობლიობა. ამ პერიოდში, ჯერ კიდევ, არ იყო ჩამოყალიბებული მესამე წოდების წევრთა თანასწორობისა და ინტერესთა საყოველთაოობის იდეა და ისინი არ განიხილავდნენ საკუთარ თავს ერთიან ეროვნულ ძალად.

ბ) სახელმწიფო ხელისუფლების ევოლუცია წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში

XIV საუკუნის დასაწყისში, საფრანგეთში სენიორალური მონარქია იცვლება, შუა საუკუნეების პერიოდისათვის დამახასიათებელი, **სახელმწიფო მმართველობის ახალი ფორმით – წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიით**. ამ ქვეყანაში წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის ჩამოყალიბება მჭიდროდ არის დაკავშირებული ისეთ პროგრესულ მოვლენებთან, როგორიც იყო: 1. მიმდინარე პოლიტიკური ცენტრალიზაციის პროცესი (XIV საუკუნის დასაწყისისათვის ქვეყნის ტერიტორია გაერთიანდა); 2. მეფის ხელისუფლების გაძლიერება და ცალკეული სათავადაზნაუროს სეპარატიზმის დაძლევა.

არისტოკრატის სენიორალურმა ძალაუფლებამ, არსებითად, დაკარგა დამოუკიდებელი პოლიტიკური ხასიათი. მეფეებმა მათ წაართვეს გადასახადების აკრეფისა და საკუთარი პოლიტიკური მიზნების დაკმაყოფილების უფლება. XIV საუკუნეში დადგინდა, რომ **სენიორალური გადასახადის (ტალიის) აკრეფისათვის, სავალდებულო იყო მეფის ხელისუფლების თანხმობა**. XV საუკუნეში, მეფე შარლ VII-ემ საერთოდ აუკრძალა ცალკეულ მებატონეების ტალიის აკრეფის უფლება და წაართვა მათ ახალი, არაპირდაპირი გადასახადების შემოღების უფლება, რითაც ხელი შეუწყო ასეთი გადასახადების საბოლოოდ გაქრობას. მეფე ლუი XI-ემ აუკრძალა მებატონეებს საკუთარი ფულის მოჭრა, ხოლო XV საუკუნიდან, **საფრანგეთში, ბრუნვაში შემოვიდა მხოლოდ ერთიანი სამეფო ფულად-საკრედიტო სისტემა**. მეფეებმა წაართვეს სენიორებს მათი ტრადიციული პრივილეგია – **კერძო ომების წარმოების უფლება**.

XVI საუკუნეში მხოლოდ რამდენიმე მსხვილი არისტოკრატი ინარჩუნებდა საკუთარ დამოუკიდებელ არმიას, რაც ჯერ კიდევ მეტყველებდა მათ ნაწილობრივ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობაზე (ბურგუნდია, ბრეტანი, არმანიაკი). თანდათანობით, გაქრა **სენიორალური კანონმდებლობა**. გაფართოვდა იმ საქმეთა წრე, რომლებიც ექვემდებარებოდნენ სამეფო იურისდიქციას, რითაც, ფაქტიურად, არსებითად შეიზღუდა **სენიორალური სასამართლო ხელისუფლება**. XIV საუკუნიდან დაწესდა, ცალკეული მებატონის მიერ გამოტანილ ნებისმიერ სასამართლო გადაწყვეტილებაზე, აპელაციის შეტანის უფლება **პარიზის პარლამენტში**, რითაც საბოლოოდ დაიმსხვრა პრინციპი, რომლის მიხედვით **სენიორალური იურისდიქცია სარგებლობდა სუვერენიტეტით**. თუმცა, ქვეყნის გაერთიანებისა და საკუთარი ხელისუფლების განმტკიცების გზაზე, საფრანგეთის მეფეებისათვის სერიოზულ პოლიტიკურ მოწინააღმდეგედ ითვლებოდა რომის კათოლიკური ეკლესია; ფრანგული სამეფო გვირგვინი არასდროს ეთანხმებოდა პაპების პრეტენზიას მსოფლიო ბატონობაზე. თუმცა, ვინაიდან ვერ გრძნობდა აუცილებელ პოლიტიკურ მხარდაჭერას, ქვეყნის შიგნით მოქმედი პოლიტიკური ძალების მხრიდან, მეფე ერიდებოდა, რომის პაპის წინააღმდეგ, ღია კონფრონტაციის წამოწყებას.

ასეთი მდგომარეობა უსაზღვროდ ვერ გაგრძელდებოდა და, XIII საუკუნის ბოლოსა და XIV საუკუნეებში გაძლიერებული სამეფო ხელისუფლება, ვეღარ იქნებოდა, რომის პაპის ხელისუფლების მიერ გატარებული პოლიტიკის მორჩილი. მეფე ფილიპ IV-ე ლამაზმა ღია ბრძოლა გამოუცხადა რომის პაპს – **ბონიფაციუს VIII-ეს** და მოითხოვა, ფრანგული სამღვდელთაგან, ფლანდრიის წინააღმდეგ წარმოებული ომის სუბსიდირება და საკუთარი იურისდიქციის გაზრცელება **კლიროსის ყველა პრივილეგიაზე**. 1301 წელს, მეფის მოთხოვნათა საპასუხოდ, პაპმა **გამოსცა ბულა**, რომელშიც იგი ემუქრებოდა მეფეს ანათემით. ეს კონფლიქტი **დამთავრდა საერო (სამეფო) ხელისუფლების გამარჯვებით სამღვდელთაგან**. პაპების რეზიდენცია, თითქმის 70 წლის განმავლობაში, გადატანილ იქნა საფრანგეთის ქალაქ ავინიონში. ეს მოვლენა ისტორიაში ცნობილია „**პაპების ავინიონში ტყვეობის**“ სახელწოდებით. ზემოხსენებული პროცესების თანმდევი მოვლენა იყო **სამეფო ხელისუფლების ავტორიტეტისა და პოლიტიკური წონის ამაღლება**. ამ პროცესის იურიდიულ დასაბუთებაში დიდი როლი ითამაშეს **ლევისტებმა**, რომლებიც იცავდნენ, სასულიერო ხელისუფლებასთან მიმართებაში, სამეფო ხელისუფლების პრიმატს და უარყოფდნენ საფრანგეთში სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივ წარმოშობას.

რომის სამართლის პრინციპებზე დაყრდნობით, **ლევისტები ამტკიცებდნენ, რომ მეფე თვითონ არის უზენაესი კანონი**, შესაბამისად, მასვე – საკუთარი ნებით – შეუძლია შექმნას კანონები. ამიტომ, კანონშემოქმედებითი საქმიანობისას, მეფეს შეუძლია აღარ მოიწვიოს ვასალების კრება ან მიიღოს სამეფო კურიის თანხმობა. სწორედ XIV საუკუნის დასაწყისში, საბოლოოდ ჩამოყალიბდა, **პოლიტიკურ კომპრომისებზე დამყარებული და ამიტომ ნაკლებადმყარი, მეფისა და სხვადასხვა წოდებების (მათ შორის მესამე წოდების) კავშირი**. ამ კავშირის პოლიტიკური გამოხატულება იყო, განსაკუთრებული წოდებრივ-წარმომადგენლობითი დაწესებულებების – **გენერალური შტატებისა და პროვინციული შტატების შექმნა**, რომელშიც მონაწილეობას იღებდნენ სხვადასხვა მხარეები, და რომელთაც გააჩნდათ

გ) გენერალური შტატები

გენერალური შტატების წარმოქმნამ, საფრანგეთში, სათავე დაუდო სახელმწიფოს მართვა-გამგეობის ფორმის შეცვლას – ის გადაიქცა წოდებრივ-წარმომადგენლობით მონარქიად.

1302 წელს მეფე ფილიპე IV-ე ლამაზმა მოიწვია წოდებრივ-წარმომადგენლობითი დაწესებულება, რომელიც 1484 წლიდან იწოდებოდა გენერალურ შტატებად. მის შექმნას ჰქონდა კონკრეტული ისტორიული მიზეზი: რომის პაპსა და მეფეს შორის ურთიერთობების გამწვავება. თუმცა, საერთოეროვნული წოდებრივ-წარმომადგენლობითი დაწესებულებების შექმნა იყო საფრანგეთის მონარქიული სახელმწიფოს განვითარების ობიექტური კანონზომიერების გამოვლინება. გენერალური შტატების მოწვევის პერიოდულობა არ იყო დადგენილი. ამ საკითხს წვევებდა თვითონ მეფე, კონკრეტული ვითარების და პოლიტიკური მოსაზრებების შესაბამისად. თითოეული შტატის მოწვევა იყო ინდივიდუალური და განისაზღვრებოდა მხოლოდ მეფის შეხედულებით. უმაღლეს სამღვდელოებას (მთავარეპისკოპოსები, ეპისკოპოსები, აბატები) და მსხვილ საერო არისტოკრატias, პირადად, მეფე იწვევდა.

პირველი მოწვევის გენერალურ შტატებს არ ახასიათებდა თავადაზნაურთა წარმომადგენლების არჩევითობა. არჩევნები ტარდებოდა ეკლესიებში, მონასტრების კონვენტებსა და ქალაქებში (2-3 დეპუტატი). ქალაქის დეპუტაცია წარმოდგენილი იყო მისი პატრიციანულ-ბიურგერული ზედაფენით. ამრიგად, გენერალური შტატები ყოველთვის იყო ფრანგული საზოგადოების მდიდარი ფენების ორგანო. გენერალური შტატების სხდომებზე განსახილველი საკითხები და სხდომების ხანგრძლივობა განისაზღვრებოდა მეფის მიერ. მეფე გენერალურ შტატებს იწვევდა სხვადასხვა მიზეზით: ტამპლიერების ორდენის წინააღმდეგ (1308 წ.) ბრძოლა, ინგლისთან დადებული ზავი (1359 წ.), რელიგიური ომები (1560, 1576, 1588 წ.წ.). თუმცა, ყველაზე ხშირად, მათი მოწვევის მიზეზი იყო კანონპროექტებზე თანხმობა და ახალი გადასახადების დაწესება (როცა მეფეს სჭირდებოდა ფული, ის თხოვნით მიმართავდა წოდებებს, გაეწიათ მისთვის ფინანსური დახმარება).

გენერალური შტატები მიმართავდნენ მეფეს თხოვნით, არზებით, პროტესტებით. მათ უფლება ჰქონდათ მიემართათ მისთვის წინადადებით, გაეკრიტიკებინათ სამეფო ადმინისტრაციის საქმიანობა. ვინაიდან, არსებობდა გარკვეული კავშირი წოდებების მოთხოვნებსა და მათ მიერ, მეფის ინიციატივით, წამოყენებულ საკითხებზე, ხმის მიცემის დროს, მეფე ხშირად უთმობდა წოდებებს და მათი მოთხოვნის საფუძველზე, გენერალური შტატების სხდომებზე გამოსცემდა შესაბამის ორდონანსებს. გენერალურ შტატებში თითოეული წოდება ცალ-ცალკე იკრიბებოდა და იხილავდა აუცილებელ საკითხებს. მხოლოდ 1468 და 1484 წლებში ყველა წოდება ერთად ატარებდა სხდომებს. ხმის მიცემა ხდებოდა ბაღია-უებისა და სასენეშალოების მიხედვით, სადაც იკრიბებოდნენ დეპუტატები. თუ ადგილი ექნებოდა წოდებებს შორის აზრთა სხვაობას, მაშინ წოდებები ხმას ცალ-ცალკე მისცემდნენ, ვინაიდან თითოეულ წოდებას მხოლოდ ერთი ხმა ჰქონდა. საბოლოო ჯამში, საკითხი წედებოდა მხოლოდ არისტოკრატების სასარგებლოდ, ვინაიდან ისინი ფლობდნენ ხმათა უმრავლესობას. გენერალურ შტატებში არჩეული დეპუტატები, სარგებლობდნენ იმპერატიული მანდატით, ანუ მათი პოზიცია, განსახილველად გამოტანილ საკითხებზე, მათ შორის ხმის მიცემის დროს, დაკავშირებული იყო ამომრჩეველთა ინსტრუქციებთან. სხდომათა დარბაზიდან დაბრუნებული დეპუტატი, ანგარიშს აბარებდა მის ამომრჩეველს. საფრანგეთის ზოგიერთ რეგიონში (პროვანსი, ფლანდრია), XIII საუკუნის ბოლოდან, შეიქმნა ადგილობრივი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი დაწესებულებები, რომლებსაც ჯერ „კონსილიუმები“, „პარლამენტები“ ან უბრალოდ „სამი წოდების ადამიანები“, ხოლო XVI საუკუნიდან – „პროვინციული შტატები“ ეწოდებოდათ. პროვინციულ შტატებსა და გენერალურ შტატებში გლეხობა არ დაიშვებოდა. ხშირად მეფეები გამოდიოდნენ ცალკეული პროვინციული შტატების წინააღმდეგ, რადგან ისინი ექცეოდნენ ადგილობრივი არისტოკრატის გავლენის ქვეშ და ამიტომ ატარებდნენ სეპარატისტულ პოლიტიკას.

დ) ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა

წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის შექმნამ და, პოლიტიკური ხელისუფლების მეფის ხელში კონცენტრაციამ, მაშინვე როდი გამოიწვია სახელმწიფო მმართველობის ახალი აპარატის ფორმირება. მმართველობის ცენტრალურმა ორგანოებმა სწრაფადვე ვერ განიცადეს არსებითი რეორგანიზაცია. თუმცა, ამავე დროს დამკვიდრდა მნიშვნელოვანი პრინციპი: მეფე არ არის დამოკიდებული საკუთარი მრჩეველების მოსაზრებებზე და პირუკუ, სახელმწიფო მოხელეთა ყველა ადმინისტრაციული და სხვა სახელისუფლო უფლებამოსილებანი, მომდინარეობს მეფისაგან. ძველი თანამდებობიდან, რომლებიც ახლა სასახლურ ტიტულებად გადაიქცნენ, უწინდელი სტატუსი შეინარჩუნა მხოლოდ კანცლერმა –

მეფის უახლოესმა მრჩეველმა. კანცლერი კვლავ ხელმძღვანელობდა სამეფო კანცელარიას. ის ადგენდა მრავალრიცხოვან სამეფო აქტებს, ნიშნავდა პირებს მოსამართლის თანამდებობაზე, თავმჯდომარეობდა სამეფო კურიისა და საბჭოს სხდომებს, მეფის არყოფნის დროს. ქვეყნის შემდგომი ცენტრალიზაცია იმაში გამოიხატა, რომ ცენტრალური მმართველობის სისტემაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაიკავა, სამეფო კურიის ბაზაზე შექმნილმა, „დიდმა საბჭომ“, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ ლეგისტები და უმაღლესი საერო და სასულიერო წარჩინებულთა 24 წარმომადგენელი (პრინცები, საფრანგეთის პერები, მთავარეპისკოპოსები). საბჭო იკრიბებოდა თვეში ერთხელ. თუმცა, მისი უფლებამოსილებანი მხოლოდ სათათბირო ხასიათის იყო. სამეფო ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ, მეფე ხშირად იწვევდა ე.წ. საიდუმლო საბჭოს, რომელიც შედგებოდა მეფის შეხედულებებისამებრ მოწვეული პირებისაგან. ამავე პერიოდში გაჩნდა ახალი თანამდებობებიც, რომლებიც შეირჩეოდა ლეგისტებისა და, მეფის ერთგული, წვრილი და არაკეთილშობილი აზნაურებისაგან – კლერკები, მდივნები, ნოტარიუსები. ამ თანამდებობის პირებს ყოველთვის არ ჰქონდათ მკვეთრად განსაზღვრული ფუნქციები და არც ორგანიზაციულად წარმოადგენდნენ მმართველობის ერთიან აპარატს. პრევე და ბალი, რომლებიც ძველად ითვლებოდნენ ადგილობრივი ადმინისტრაციის ძირითად ორგანოებად, XIV საუკუნეში კარგავენ საკუთარ ფუნქციებს, კერძოდ, ჯარის შეკრების უფლებას, რაც გამოწვეული იყო არისტოკრატიული ჯარის გაუქმებით.

2) ინგლისის წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია

ა) წოდებრივი სტრუქტურების თავისებურებანი

XIII საუკუნის ინგლისში სოციალური და პოლიტიკური ძალების თანაფარდობა განაგრძობდა შეცვლას, ცენტრალიზაციის საწყისებისა და მონარქის ხელში მთელი ძალაუფლების კონცენტრაციის და განმტკიცების სასარგებლოდ.

ინგლისის მეფის უშუალო ვასალები – ბარონები განაგრძობდნენ, მეფის წინაშე, მრავალრიცხოვანი ფინანსური და პირადი ვალდებულებების შესრულებას და მეფე მათთვის კვლავ სიუზერენად რჩებოდა. ვინც ეწინააღმდეგებოდა მეფის პოლიტიკურ კურსს, მას ემუქრებოდა მიწების კონფისკაცია.

XIII საუკუნის განმავლობაში, არსებითად შეიზღუდა მსხვილი თავადების საიმუნიტეტო უფლებები. 1278 წელს გამოცემული გლოსტერის სტატუტით, გამოცხადდა ინგლისელი ბარონების საიმუნიტეტო პრივილეგიების შემოწმება სასამართლოს გზით. მთლიანობაში კი, ინგლისში თავადის ტიტული არ იყო განმტკიცებული რაიმე სახის გადასახადით და სასამართლო პრივილეგიებით. ფორმალურად, თავადებიც იხდიდნენ გადასახადებს, სხვა თავისუფალი მოსახლეობის მსგავსად და მათზე ვრცელდებოდა ერთი და იგივე სასამართლოს იურისდიქცია. თუმცა, უმაღლესი ინგლისური თავადაზნაურობის პოლიტიკური წონა, მართლაც, მნიშვნელოვანი იყო: ის მუდმივად და უცვლელად მონაწილეობდა ინგლისის უმაღლესი წარმომადგენლობითი და სხვა ორგანოების მუშაობაში, სამეფო სასახლეში. XIII საუკუნის ინგლისელი თავადაზნაურობა ჩაბმული იყო, ერთმანეთთან და მეფის წინააღმდეგ, გაუთავებელ შინაომებში, მიწისა და შემოსავლების წყაროების ხელში ჩასაგდებად და ქვეყანაში პოლიტიკური გავლენის მოსაპოვებლად.

სუბინფეოდაციის (ვასალური პერობის ნაწილის გადაცემა, ახალი ვასალისათვის, რის ხარჯზეც ხდებოდა თავადაზნაურული იერარქიული კიბის თავისებური გადიდება) და მსხვილი საბარონოების დაქვემდებარების შედეგად, გაიზარდა საშუალო და წვრილი მებატონეების რაოდენობა, რომელთა რიცხვი, XIII საუკუნის ბოლოსათვის, ინგლისის თავადაზნაურობის 3/4-ს შეადგენდა. მებატონეთა ეს ფენა განსაკუთრებით იყო დაინტერესებული სახელმწიფოს ცენტრალიზაციის განმტკიცებასა და, მეფის ირგვლივ, მათ გაერთიანებაში.

სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარებამ, შესამჩნევი კვალი დატოვა გლეხობის მდგომარეობაზე. გაღრმავდა გლეხების დიფერენცირება. გაიზარდა პირადად თავისუფალი საგლეხო ზედაფენის რაოდენობა. გამდიდრებული გლეხები – ფრიშოლდერები ხშირად იძენდნენ რაინდულ წოდებას და, არსებითად, დაახლოებული იყვნენ მებატონეთა ქვედაფენებთან.

ყმობაში არსებული გლეხოება – ვილანები – XIII საუკუნეში კვლავ უუფლებო ფენად რჩებოდა. ვილანების გამორიცხვა „საერთო სამართლის“ ყველა პრივილეგიიდან, რაც გარანტირებული იყო ყველა თავისუფალი ადამიანისათვის, „ვილანობის გამორიცხვის“ პრინციპის სახელწოდებით იყო ცნობილი. ვილანის მთელი ქონების მესაკუთრედ მისი ლორდი მიიჩნეოდა. თუმცა, XIII საუკუნეში იურიდიული თეორია და პრაქტიკა აღიარებდა ვილანის უფლებას, აღეძრა სისხლის სამართლის საჩივარი მეფის სასამართლოში, საკუთარი მებატონის წინააღმდეგ. ეს ფაქტი ასახავდა ბატონ-ყმური ურთიერთობის განვითარების ობიექტურ პროცესსა და სამეფო ხელისუფლების გარკვეულ ინტერესებს, რაც გამოიხატებოდა ვილანების დაბეგვრაში, საერთო სახელმწიფოებრივი გადასახადებით, დანარჩენი თავისუფალი მოსახლეობის დარად. XIV საუკუნის ბოლოდან, ვილანებმა (თანდათანობით) შესძლეს პირადი თავისუფლების გამოსყიდვა, გაქრა საბატონო ბეგარა და საბატონო რენტის ძირითად ფორმად

ფულადი გადასახადი იქცა.

XIII-XIV საუკუნეებში, **მოქალაქეთა**, ისევე როგორც მოსახლეობის სხვა ფენებს შორის, გაძლიერდა სოციალური დიფერენცირება. თუმცა, დიფერენცირების პარალელურად, მიმდინარეობდა **საქალაქო წოდების კონსოლიდაცია**, მთელი ქვეყნის მასშტაბით. **ინგლისის ქალაქები, ლონდონის გარდა**, არც თუ დიდი დასახლებები იყო. საქალაქო კორპორაციებმა, ისევე როგორც ქალაქმა მთლიანობაში, ინგლისში ვერ მოიპოვეს დამოუკიდებლობა, რაც ქალაქებს, ზოგადად, გარანტირებული ჰქონდათ კონტინენტზე.

ბ) თავისუფლებათა დიდი ქარტია (Magna Carta Libertatum)

XIII საუკუნის დასაწყისისათვის ინგლისში შეიქმნა ობიექტური წინაპირობა იმისათვის, რომ მომხდარიყო **ბატონ-ჰემური სახელმწიფოს ახალი ფორმის – წოდებრივ-წარმომადგენლობით მონარქიის** – განვითარება. თუმცა, სამეფო ხელისუფლება, რომელმაც განამტკიცა საკუთარი პოზიციები, არ გამოხატავდა მზადყოფნას, სახელმწიფოებრივი ცხოვრების საკითხების გადაწყვეტაში, აქტიურად დაეშვა გაბატონებული ფენების წარმომადგენლები. პირუკუ, ჰენრი II-ის მემკვიდრეების მეფობაში, რომლებიც წარუმატებელ საგარეო პოლიტიკას აწარმოებდნენ, გაჩნდა და გაღრმავდა მონარქიული ძალა-უფლების უკიდურესი გამოვლინება, გაძლიერდა მეფისა და მისი მოხელეების ადმინისტრაციული და საფინანსო თვითნებობა.

ამასთან დაკავშირებით, ინგლისის პოლიტიკური და საფინანსო ცხოვრების მნიშვნელოვანი საკითხების გადაწყვეტაში, წოდებების წარმომადგენლებმა მონაწილეობის უფლების მოპოვება შესძლეს მხოლოდ მძაფრი პოლიტიკური და სოციალური კონფლიქტების პირობებში. ამ კონფლიქტების არსი, ცენტრალური ხელისუფლების მხრიდან, ძალაუფლების ბოროტად გამოყენების შეზღუდვა იყო. ამ მოძრაობას ბარონები მეთაურობდნენ, რომელთა რიგებს პერიოდულად უერთდებოდა რაინდობა და ფრი-ჰოლდერების ის მასა, რომელიც უკმაყოფილო იყო სამეფო მოხელეების მიერ უზარმაზარი გადასახადების დაწესებით და აკრევით.

მეფის საწინააღმდეგო გამოსვლების სოციალური ხასიათი XIII საუკუნის პოლიტიკური კონფლიქტების მთავარი თავისებურება იყო, X-XII საუკუნეების ბარონთა გამოსვლებისგან განსხვავებით. ამიტომ შემთხვევითი როდია, რომ XIII საუკუნეში განვითარებული მძლავრი გამოსვლები დაგვირგვინდა ისეთი ლოკუმენტის მიღებით, რომელსაც უდიდესი პოლიტიკური და ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამრიგად, **XIII საუკუნის პოლიტიკური ბრძოლის მთავარი მოვლენა იყო 1215 წელს მომხდარი კონფლიქტი, რომელიც დასრულდა თავისუფლებათა დიდი ქარტიის – „Magna Carta Libertatum“-ს მიღებით, და აგრეთვე 1258-1267 წლების სამოქალაქო ომი, რომელიც დაგვირგვინდა პარლამენტის შექმნით.**

1215 წელს, მეფე ჯონ უმიაწყლოს წინააღმდეგ ბარონების გამოსვლის დროს, მიღებული იქნა თავისუფლებათა დიდი ქარტია. ბარონებს დაეხმარნენ რაინდები და ქალაქის მოსახლეობა. ოფიციალურად ეს ლოკუმენტი, ინგლისში, პირველ კონსტიტუციურ აქტად ითვლება.

თუმცა, ქარტიის ისტორიული მნიშვნელობა შეიძლება შეფასდეს იმ რეალური პირობების გათვალისწინებით, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა ინგლისში XII საუკუნის ბოლოსა და XIII საუკუნის დასაწყისში.

ქარტია შედგება 63 მუხლისაგან. ქარტიის მუხლების უმრავლესობა მეფესა და ბარონებს შორის ვასალურ-ლენური ურთიერთობების მოგვარებას ეხება და ცდილობს შეზღუდოს მეფის თვითნებობა მის მიერ იმ სენიორალური უფლებების განხორციელების დროს, რომლებიც მიწათმფლობელობასთან იყო დაკავშირებული. ეს მუხლები აწესრიგებდნენ მეურვეობის, რელიეფის მიღებისა და ვალის ანაზღაურების წესებს (მმ. 2-11). კერძოდ, **ქარტიის 2-ე მუხლი** ადგენდა იმ რელიეფის თანხის განსაზღვრას, რომელსაც მეფე ვასალებისაგან კრევდა და, რომელიც მემკვიდრეობით გადაცემული მიწათმფლობელობის მოცულობაზე იყო დამოკიდებული.

ლენის (მაშულის) მეურვეს (**მუხლი 4**) (თავის სასარგებლოდ) ზომიერი შემოსავლები უნდა მიეღო და ზიანი არ უნდა მიეყენებინა არც ხალხისა და არც სამეურვეოდ გადაცემული ქონებისათვის. მსხვილი მებატონეებისათვის კიდევ ერთ დათმობად ითვლებოდა ის მუხლები, სადაც საუბარი იყო ნაკრძალად ქცეულ სამეფო ტყეებისა და მდინარეების შესახებ (**მუხლები 44, 47, 48**).

ამასთანავე, წმინდა „**ბარონულ**“ **მუხლებად** ქარტიაში გამოიყოფა ისეთები, რომლებსაც მხოლოდ **პოლიტიკური ხასიათი** ჰქონდა. განსაკუთრებით ნათლად, ბარონთა პოლიტიკური პრეტენზიები გამოხატული იყო **61-ე მუხლში**. მასში მკვეთრად არის გამოხატული **ბარონთა ოლიგარქიის შექმნის სურვილი, რაც დასტურდება, 25 ბარონისაგან შემდგარი, კომიტეტის დაარსებით. კომიტეტს შეეძლებოდა, მეფის მიმართ, კონტროლის ფუნქციის განხორციელება.** მთელი რიგი დათქმების მიუხედავად (კონტროლის პროცედურა, მითითება მთელი მიწის „საერთოობის შესახებ“), ეს მუხლი პირდაპირ სანქციონირებდა ბარონთა ომების შესაძლებლობას მეფის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ. **ქარტიის 12-ე და 14-ე მუხლები** სამეფო საბჭოს შექმნას გულისხმობდა, რომელიც მეფის ხელისუფლებას შეზღუდავდა ყველაზე მნიშვნელოვან საფინანსო საკითხში, კერძოდ „**ფარის ფულის**“

აკრეფის სფეროში. შესაბამისად, უნდა განსაზღვრულიყო ამ „საერთო“ საბჭოს (მუხლი 14-ე) შემადგენლობა, რომელიც წარმოდგენილი იყო მხოლოდ მეფის უშუალო ვასალებით. დამახასიათებელი მოვლენა იყო ის, რომ ამ საბჭოს შეეძლო საბატონო ურთიერთდახმარების გადასახადი ქ. ლონდონისთვისაც დაეწესებინა. გადასახადებისა და გამოსაღების დანარჩენი სახეობანი, მათ შორის ყველაზე მძიმე საქალაქო გადასახადი – ტალია, მეფეს დამოუკიდებლად შეეძლო დაედგინა და ერთპიროვნულად გადაეწყო მისი აკრეფა. 21-ე და 34-ე მუხლები მიმართული იყო გვირგვინის სასამართლოს პრეროგატივის შესუსტებისაკენ. 21-ე მუხლი გულისხმობდა ვასალებისა და ბარონების განსჯადობას „თანასწორთა სასამართლოსათვის“ და მათ საქმეებს აღარ უქვემდებარებდა სამეფო სასამართლოების იურისდიქციას, ნაფიცი მსაჯულების მონაწილეობით.

მუხლი 34-ე კრძალავდა სასამართლო ბრძანების ერთ-ერთი სახეობის გამოყენებას (კერძოდ, მოსარჩელეს უფლებებში დაუყოვნებლივი აღდგენისა და მოპასუხის სასამართლოში გამოცხადების შესახებ), რითაც სამეფო გვირგვინი ველარ ჩაეროდა მსხვილი მებატონეებისა და მათი ვასალების დაგვებში, თავისუფალი სამადლობელოების თაობაზე. ეს იმით იყო მოტივირებული, რომ ქარტია ზრუნავდა „თავისუფალ ადამიანებზე“ და უნარჩუნებდა მათ საკუთარ სასამართლო კურიებს. თუმცა, ტერმინი „თავისუფალი ადამიანი“ ამ შემთხვევაში მხოლოდ ბარონთა მოთხოვნებს გულისხმობდა.

უფრო მოკრძალებული ადგილი ეთმობა ქარტიაში იმ მუხლებს, რომლებიც ასახავდნენ კონფლიქტის სხვა მხარეების ინტერესებს. რაინდობის ინტერესები, უზოგადესი სახით, ასახულია მე-16 და მე-60 მუხლებში, სადაც საუბარია, რაინდული წყალობის პეროზისათვის დადგენილი სამსახურის გაწევის აუცილებლობასა და იმის შესახებ, რომ ქარტიის დებულებანი მეფესა და მისი ვასალების ურთიერთობების შესახებ, ვრცელდება ბარონებისა და მათი ვასალების ურთიერთობებზე.

ძალზედ მწირია ქარტიაში ის დებულებები, რომლებიც ქალაქის მოსახლეობისა და ვაჭრების უფლებებს აწესრიგებენ. 13-ე მუხლი უნარჩუნებდა ქალაქის მცხოვრებთ ძველ თავისუფლებასა და ჩვეულებებს, ხოლო 41-ე მუხლი ნებას რთავდა ვაჭრებს თავისუფლად და უსაფრთხოდ გადაადგილებულიყვნენ და ევაჭრათ. აგრეთვე, აღუთქვამდა მათ პირობას უკანონო საბაჟო გადასახადებისაგან გათავისუფლების შესახებ. ბოლოს, 35-ე მუხლი ადგენდა, ვაჭრობის განვითარებისათვის ძალზედ მნიშვნელოვან, ზომა-წონის ერთიან სისტემას.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმ მრავალრიცხოვან მუხლებს, რომლებიც მიმართული იყო სამეფოს სასამართლო-ადმინისტრაციული აპარატის საქმიანობის მოწესრიგებისაკენ. მუხლების (18-ე, 20-ე, 38-ე, 39-ე, 40-ე, 45-ე და სხვა) აღნიშნული ჯგუფი ადგენდა და განამტკიცებდა, XII საუკუნეში ჩამოყალიბებული, სასამართლო-ადმინისტრაციული და სამართლებრივი ინსტიტუტების მოქმედების პრინციპებს, ზღუდავდა სამეფო ჩინოვნიკების თვითნებობას ცენტრსა და ადგილებზე. კერძოდ, 38-ე მუხლი მოხელეს უკრძალავდა პასუხისგებაში რომელიმე პირის მიცემას, მხოლოდ ზეპირი განცხადების საფუძველზე, მოწმის ჩვენებით დადასტურების გარეშე; 45-ე მუხლით, მეფე პირობას დებდა მოსამართლის, კონსტაბლის, შერიფის, ბეილიფის (სასამართლო მოხელე, ასეულის მეთაური და შერიფის თანაშემწე) თანამდებობაზე არ დაენიშნა ის პირები, ვინც არ იყო განსწავლული ქვეყნის კანონმდებლობასა და ნებაყოფლობით არ სურდა მისი დაცვა; 40-ე მუხლით, ქარტია კრძალავდა, თვითნებურად შემოღებული და არაგონივრულად განსაზღვრული, სასამართლო ბაჟის აკრეფას; განსაკუთრებულად გაითქვა სახელი 39-ე მუხლმა, რომლის ძალით, იკრძალებოდა თავისუფალი ადამიანების დაპატიმრება, საპყრობილეში მოთავსება, მათთვის სამფლობელოს ჩამორთმევა, კანონგარეშე გამოცხადება, გაძევება ან „სხვაგვარად გაუბედურება“, თუ არა თანასწორთა კანონიერი განაჩენისა და ქვეყნის კანონის საფუძველზე. XIV საუკუნეში ქარტიის 39-ე მუხლი, პარლამენტის მიერ, მრავალგზის იქნა შესწორებული და რედაქტირებული, რადგან ის გარანტიას იძლეოდა ყველა თავისუფალი ადამიანის უფლებების დასაცავად.

ამრიგად, თავისუფლებათა დიდი ქარტია ასახავდა XIII საუკუნის დასაწყისში ინგლისში არსებულ სოციალურ-პოლიტიკურ ძალთა თანაფარდობას და, პირველყოვლისა, ინგლისის მეფისა და ბარონებს შორის მიღწეულ კომპრომისს. ქარტიის პოლიტიკური მუხლები იმაზე მოწმობდნენ, რომ ბარონები ცდილობდნენ შეენარჩუნებინათ მათი საიმუნიტეტო უფლებებისა და პრივილეგიების ნაწილი. თანაც, მათ სურდათ ცენტრალური ხელისუფლების ცალკეული პრეროგატივები საკუთარი კონტროლის ქვეშ დაეყენებინათ ან შეეზღუდათ მაინც. ქარტიის ბედმა თვალნათლივ დაანახა საზოგადოებას, რომ ბარონთა პრეტენზიები უპერსპექტივო იყო, ხოლო ინგლისის მეფის ხელისუფლების ცენტრალიზაციის პროცესი – შეუქცევადი. კონფლიქტის ამოწურვიდან რამდენიმე თვეში, მეფე ჯონ უმღაწელომ, პაპის დახმარებით, უარი თქვა ქარტიის მუხლების შესრულებაზე, ხოლო 1216, 1217, 1225, 1297 წლებში ინგლისის მეფეები არაერთხელ ადასტურებდნენ ქარტიის მუხლების მოქმედებას, თუმცა მათ, ბარონებზე ზეწოლის შედეგად, ამოიღეს 12-ე, 14-ე და 61-ე მუხლები.

გ) პარლამენტის შექმნა

უფრო რთული და საკუთარი პოლიტიკური შედეგებით მნიშვნელოვანი იყო 1257-1267 წლების

კონფლიქტი. 1258 წელს ოქსფორდში შეკრებილი შეიარაღებული ბარონები, საბჭოს სხდომაზე, კვლავ იყენებენ თავისუფალი მოსახლეობის ფართო ფენების უკმაყოფილებას, მეფის პოლიტიკის მიმართ და აიძულებენ მეფეს მიიღოს ე.წ. ოქსფორდის პროვიზიები, რომელშიც გათვალისწინებული იყო, რომ ქვეყნის მთელი ადმინისტრაციული ხელისუფლება გადაეცემოდა, 15 ბარონისაგან შემდგარ, საბჭოს. ადმინისტრაციული საბჭოს გარდა, მნიშვნელოვანი საკითხების გადასაწყვეტად, წელიწადში 3-ჯერ ან უფრო ხშირად უნდა შეკრებილიყო 27 წევრისაგან შემდგარი მაგნატების დიდი საბჭო, რაც ნიშნავდა ბარონთა ოლიგარქიის შექმნის კიდევ ერთ მცდელობას. ოქსფორდის პროვიზიებს მოჰყვა, 1259 წელს მიღებული, ვესტმინსტერის პროვიზიების მიღება, რომელიც ითვალისწინებდა წერილი მიწათმფლობელების დაცვის გარანტიებს, მსხვილი სენიორების თვითნებობისაგან. თუმცა, რაინდთა მოთხოვნა, ქვეყნის ცენტრალურ მმართველობაში მონაწილეობის შესახებ, დაკმაყოფილებული არ იყო, რის გამოც ბარონთა ერთი ნაწილი სიმონ დე მონფორის მეთაურობით, (რომელიც რაინდებთან დაახლოებას ცდილობდა) გამოეყო ოლიგარქიულ ჯგუფს და გაერთიანდა რაინდობასა და ქალაქის მოსახლეობასთან (დამოუკიდებელი ბანაკი), მეფისა და მისი მომხრეების წინააღმდეგ საბრძოლველად. ოპოზიციის ბანაკში მომხდარი განხეთქილებით ისარგებლა მეფემ და უარი თქვა ოქსფორდის პროვიზიების შესრულებაზე. 1263 წელს ინგლისში დაიწყო სამოქალაქო ომი და მისი მსვლელობისას დე მონფორმა შესძლო მეფის მომხრეთა რამდენჯერმე დამარცხება. 1264 წელს დე მონფორი გახდა ქვეყნის უზენაესი მმართველი და ცხოვრებაში გაატარა რაინდთა მოთხოვნა სახელმწიფოს მმართველობაში მონაწილეობის შესახებ. სამოქალაქო ომის მნიშვნელოვანი შედეგი იყო, პირველად ინგლისის ისტორიაში, წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოს – პარლამენტის (1265) შექმნა. მისი წევრები, ბარონებისა და სასულიერო არისტოკრატების გარდა, რაინდები და უდიდესი ქალაქების წარმომადგენლებიც იყვნენ. XIII საუკუნის ბოლოს სამეფო ხელისუფლება საბოლოოდ დარწმუნდა კომპრომისის აუცილებლობაში და წავიდა ყველა რანგის არისტოკრატისა და ქალაქის ზედაფენასთან პოლიტიკური შეთანხმების მიღწევაზე, რათა სახელმწიფოში სტაბილურობა და პოლიტიკურ-სოციალური განვითარება არ შეფერხებულიყო. ამ შეთანხმების შედეგად დასრულდა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოს შექმნა. პარლამენტის შემადგენლობაში, მეფის მიერ მოწვეული უმსხვილესი საერო და სასულიერო ბარონების გარდა, შედიოდნენ ორ-ორი წარმომადგენელი 37 საგრაფოდან (რაინდები) და ასევე ორ-ორი წარმომადგენელი დიდი ქალაქებიდან. პარლამენტის შექმნამ გამოიწვია სახელმწიფოს ფორმის შეცვლა და შეიქმნა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია. როგორც პარლამენტის შიგნით, ისე მის ფარგლებს გარეთ სოციალურ-პოლიტიკური ძალების თანაფარდობა და მათი სტრუქტურული თავისებურებანი განაპირობებდნენ შუასაუკუნოვანი ინგლისური პარლამენტის როგორც სტრუქტურას, ისე მის კომპეტენციას. XIV საუკუნის შუა ხანებამდე ყველა წოდება ერთად იკრიბებოდა. თუმცა, შემდეგ პარლამენტი ორ პალატად გაიყო. ამის შედეგად, რაინდობა (საგრაფოების წარმომადგენლები) ქალაქების წარმომადგენლებთან ერთად, გამოეყვნენ უმსხვილეს მაგნატებს და ერთ პალატად, თემთა პალატაში იკრიბებოდნენ, ხოლო უმსხვილესი ბარონები მეორე – ლორდთა პალატაში გაერთიანდნენ. ინგლისური სასულიერო არისტოკრატია არ ითვლებოდა წოდებრივი წარმომადგენლობის ცალკეულ ელემენტად. უმაღლესი სამღვდელთა – ლორდთა პალატაში, ხოლო უმაღლესი – თემთა პალატაში იკრიბებოდა. თავდაპირველად, პარლამენტში არჩევისათვის არ იყო დაწესებული საარჩევნო ცენზი. 1430 წლის სტატუტით დადგინდა, რომ პარლამენტში მოსახვედრად, საგრაფოს კრებებში არჩეული კანდიდატებისათვისაც, მინიმალური ქონებრივი ცენზი იყო 40 შილინგი (წლიური შემოსავალი). შექმნისთანავე, პარლამენტი არ იყო ისეთი დაწესებულება, რომელიც, არსებითად, მოახდენდა გავლენას მეფის ხელისუფლებაზე. თუმცა, თანდათანობით მან მოიპოვა სამი უმთავრესი უფლებამოსილება: ა) კანონების შემუშავებაში მონაწილეობის უფლება – კანონშემოქმედებითი საქმიანობა; ბ) სამეფო ხაზინის სასარგებლოდ, მოსახლეობის გადასახადებით დაბეგვრის საკითხებში მონაწილეობის უფლება; გ) უმაღლესი თანამდებობის პირებზე კონტროლის დაწესებისა და, ზოგიერთ შემთხვევაში, განსაკუთრებული სასამართლო ორგანოს სახით, გამოსვლის უფლებამოსილება. XIV საუკუნის პარლამენტმა, თანდათანობით, მოიპოვა საფინანსო საკითხების გადაწყვეტის უფლებამოსილება და იმპიჩმენტის პროცედურის შემოღების კომპეტენცია. XIII საუკუნის განმავლობაში ვითარდებოდა ახალი ადმინისტრაციული ორგანო – სამეფო საბჭო. მის შემადგენლობაში შედიოდა, მეფესთან დაახლოებული, მრჩეველთა ძალზედ ვიწრო წრე. სამეფო საბჭოს ხელში გაერთიანდა უზენაესი ადმინისტრაციული და სასამართლო ხელისუფლება. ამ ჯგუფში შედიოდნენ: მეფე, კანცლერი, ხაზინადარი, უმაღლესი მოსამართლეები, მეფესთან დაახლოებული მინისტრიალები (რაინდებიდან). უმაღლესი ვასალებისაგან შემდგარი, დიდი საბჭო კარგავს თავის ფუნქციებს და ისინი პარლამენტს გადაეცა.

დ) ადგილობრივი მმართველობისა და მართლმსაჯულების სისტემის განვითარება

წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში საგრაფოების ძველი სასამართლოებისა და კრებების როლი, ადგილობრივი მმართველობის სფეროში, მინიმუმამდე დავიდა, ხოლო მათი

ფუნქციები ახალ თანამდებობის პირებსა და ახალი სახის გამსვლელ სასამართლო ორგანოებს გადაეცა. XIII-XV საუკუნეებში საგრაფოების კრებები, ძირითადად, იმ მიზნით მოიწვეოდა, რომ აერჩიათ, პარლამენტისა და ადგილობრივ ორგანოებში, თანამდებობების დასაკავებლად მისაღები კანდიდატურა. ამ ორგანოების სასამართლო ფუნქციები შემოიფარგლა მცირე ღირებულების – 40 შილინგამდე დაგების განხილვით. XIII საუკუნეში, ადგილებზე, სამეფო ადმინისტრაციის მეთაურობას განაგრძობდა შერიფი და მისი თანაშემწე – ბეილიფი. მათ გარდა, ადგილობრივ ადმინისტრაციას ახორციელებდნენ კორონერი და კონსტებლი, რომლებსაც ადგილობრივ კრებებზე ირჩევდნენ.

კორონერი იძიებდა მკვლელობის საქმეებს, ხოლო კონსტებლი აღიჭურვა საპოლიციო ფუნქციებით. შერიფის შეუზღუდავი ძალაუფლება, ადგილზე, მის მიმართ, მეფის ხელისუფლების უნდობლობას იწვევდა და XIII საუკუნის შინაომების შემდეგ ამ ფუნქციას მნიშვნელოვნად ზღუდავენ ჯერ თანამდებობის დაკავების ვადით, შემდეგ – კომპეტენციის სფეროში. კერძოდ, შერიფს ჩამოართვეს მართლმსაჯულების ფუნქცია. XIII საუკუნის ბოლოდან, საგრაფოებში, ადგილობრივი მიწათმფლობელების რიგებიდან ნიშნავდნენ ე.წ. მომრიგებელ მოსამართლეებს ანუ “მშვიდობის მცველებს”. თავდაპირველად, მათ მხოლოდ საპოლიციო და სასამართლო უფლებამოსილებანი ენიჭებოდათ, ხოლო დროთა განმავლობაში, დაეკისრათ, ადგილობრივ მმართველობაში, უმნიშვნელოვანესი უფლებამოსილებანი.

XIII-XIV საუკუნეებში იზრდება მეფის სასამართლოების რაოდენობა და იწყება მათი სპეციალიზაცია. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ჯერ კიდევ არ იყო გამოიყვანილი, ყველა სახელმწიფო დაწესებულების მიერ, ადმინისტრაციული და სასამართლო ფუნქციების შესრულება. ინგლისში „საერთო სამართლის“ უზენაეს სასამართლოებად ითვლებოდნენ: სამეფო ტახტის სასამართლო, საერთო დაგების სასამართლო, ხაზინის სასამართლო.

უმაღლესი სამეფო სასამართლოების საერთო სისტემიდან, სამოქალაქო ბრუნვის განვითარებასთან ერთად, გამოიყო ე.წ. ლორდ-კანცლერის სასამართლო, რომელიც საქმეებს იძიებდა და გადაწყვეტდა ე.წ. „სამართლიანობის“ საფუძველზე. ამ სასამართლოს მოღვაწეობასთან არის დაკავშირებული პროცესის ახალი ფორმებისა და სამართლის ახალი ნორმების (სამართლიანობის სამართლის) შექმნა.

3) გერმანიის წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქია

ა) სოციალური სტრუქტურის თავისებურებანი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში

XIII-XIV საუკუნეებში გერმანია საბოლოოდ დაიშალა მრავალრიცხოვან სამთავროებად, საგრაფოებად, საბატონოებად და რაინდულ სამფლობელოებად, რომლებიც აბსოლუტურად განკერძოებული იყვნენ ერთმანეთისგან, როგორც პოლიტიკურად, ისე ეკონომიკური განვითარების ასპექტში. ამავდროულად, გერმანიაში დასრულდა წოდებათა სისტემისა და წოდებრივი წარმო-მადგენლობის ფორმირება. გერმანიაში, ვასალურ-ლენური იერარქიის “ფარებიდან” უშუალოდ აღმოცენებული, წოდებრივი სტრუქტურის დიდ თავისებურებად ითვლებოდა: ა) ტერიტორიული სეპარატიზმი და ბ) მთელი ქვეყნის მასშტაბით, პოლიტიკური და ეკონომიკური კარნაქტილობა და პარტიკულარიზმი. იმპერიაში არსებობდა ე.წ. იმპერიული წოდებები ანუ ჩინები, ხოლო სამთავროებში – ე.წ. საერო წოდებები. საიმპერატორო წოდებებს მიეკუთვნებოდნენ: საიმპერიო მთავრები, იმპერიის რაინდობა და იმპერატორის ქალაქების წარმომადგენლობა, ხოლო სამთავროების წოდებები წარმოდგენილი იყო: სამთავროების თავადაზნაურობითა და სამღვდელოებით, აგრეთვე მთავრების ქალაქების მოსახლეობით.

მთავართა წოდების პოლიტიკური როლის შემდგომი გაფართოებისა და განმტკიცების შედეგად, მათ რიგებს გამოიყო საერო და სასულიერო არისტოკრატიის მცირერიცხოვანი ჯგუფი, რომელიც ყოველთვის არსებით გავლენას ახდენდა, მეფეთა არჩევის პროცესზე. მათ კურფიურსტები – ამომრჩეველი მთავრები ეწოდებოდათ. შუასაუკუნოვანი გერმანული საბატონო იერარქიიდან, თითქმის მთლიანად, გაქრა საშუალო დონის აზნაურობა. მისი ერთი ნაწილი მთავრების დონეზე გაძლიერდა, ხოლო მეორე – მრავალრიცხოვანი ჯგუფი – წვრილ აზნაურად იქცა. თავის მხრივ, უმაღლესი აზნაურობის – რაინდობის ძირითადი მასა, კარგავს საკუთარ მნიშვნელობას, რადგან, ამ დროისათვის, ევროპაში დამკვიდრდა ცეცხლსასროლი იარაღი და, შესაბამისად, რაინდების სამსახური უსარგებლოდ იქცა.

შუასაუკუნოვანმა გერმანულმა სასულიერო წოდებამაც განიცადა დიფერენცირება და მათ რიგებს გამოეყო ორი, უფლებრივად განსხვავებული, კატეგორია: დიდი (უმაღლესი) სამღვდელოება – მთავარეპისკოპოსები, ეპისკოპოსები, აბატები და დაბალი რანგის მღვდელმსახურნი – სოფლისა და ქალაქის სამღვდელოების სახით. გერმანული უმაღლესი სამღვდელოება, შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებთან შედარებით, უფრო მრავალრიცხოვანი, მდიდარი და გავლენიანი იყო. ისინი მთავრების, მათ შორის კურფიურსტების შემადგენლობაშიც, შედიოდნენ. დაბალი რანგის სამღვდელოება, საკუთარი ეკონომიკური და პოლიტიკური სტატუსით, არაფრით განსხვავდებოდა მშრომელი მასების – მდაბიოთაგან.

გერმანულ ქალაქებში მიმდინარე სოციალურმა დიფერენცირებამ, ხელი შეუწყო, სამი ურთიერთგანსხვავებული, ჯგუფის ჩამოყალიბებას: 1) ქალაქის დიდკაცობას – პატრიციატს, რომელიც განაგებდა, მემკვიდრეობით მიღებულ, საქალაქო თანამდებობებს. იმპერატორის ქალაქების ბურგომისტრები, რომლებსაც პატრიციატის რიგებიდან ირჩევდნენ, ქალაქებს რაიხსტაგში წარმოადგენდნენ. პატრიციატის ოპოზიციას ჰქმნიდა მოსახლეობის ორი ჯგუფი: 2) ბიურგერობა – ქალაქის საშუალო ფენა, სრულუფლებიანი ოსტატები და 3) ქალაქის პლებსი – ღარიბი მოქალაქეები. XIV საუკუნის გერმანიაში გამოიყო სამი რაიონი, რომლის მდებარეობა მოსახლეობა – გლეხობა განსხვავებულ მდგომარეობაში იმყოფებოდა: 1) საქსონიაში გავრცელდა გლეხების უმიწოდ ყმობიდან გათავისუფლების პრაქტიკა. გლეხებს მიწა იჯარით გადაეცემოდა, მებატონის სასარგებლოდ საიჯარო რენტის გადახდის პირობით; 2) გერმანიის სამხრეთ რაიონებში საბატონო ბეგარა შეიცვალა ფულადი რენტით; 3) აღმოსავლეთში მდებარე, დაპყრობილ (სლავურ) მიწებში გერმანელმა გლეხებმა მოიპოვეს მიწის მნიშვნელოვანი სამფლობელოები და მათ გაუფართოვდათ ეკონომიკური დამოუკიდებლობა და განუმტკიცდათ პირადი თავისუფლება. ეს გლეხობა ბატონებს უხდიდა ზომიერ, წინასწარ ფიქსირებულ გადასახადს. თუმცა, XIV საუკუნის მეორე ნახევრიდან სწორედ აქ გავრცელდა ბატონ-ყმობის უღელი, მოხდა სათემო მიწების მიტაცება, რაც იმასთან იყო დაკავშირებული, რომ მებატონეები ცდილობდნენ დამატებითი შემოსავლის წყაროს შექმნას იმ პირობებში, როცა კონტინენტურ ევროპაში განვითარდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობები. გერმანიის შემდგომ განვითარებაზე დიდი გავლენა მოახდინეს რეფორმაციამ, 1525-1527 წწ. საგლეხო ომმა და ამ ომით გამოწვეულმა, 1618-1648 წწ., ოცდაათწლიანმა ომმა. რეფორმაციამ კიდევ უფრო დააქუცმაცა გერმანია და, ახლა უკვე, ქვეყანა ორ, იდეოლოგიურად განსხვავებულ და ურთიერთდაპირისპირებულ რეგიონად, გაიყო: ჩრდილოეთში გავრცელდა პროტესტანტიზმი, სახრეთში – კათოლიციზმი, სადაც მკაცრად იღვენებოდა ყოველგვარი განსხვავებული რელიგიური მრწამსი.

ბ) გერმანიის სახელმწიფო წყობილება წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში

XIII საუკუნიდან მოყოლებული, იმპერიის პოლიტიკური აპარატი, იმპერატორით სათავეში, მხოლოდ ნომინალურად ინარჩუნებდა უზენაეს სახელმწიფო ხელისუფლებას. ფაქტიურად, მთელი პოლიტიკური ძალაუფლება კურფიურსტების ხელში იყო თავმოყრილი. ადგილებზე იმპერატორის ხელისუფლების პარალიზება გამოიწვია, ტეროტორიული მთავრების ხელში, რეალური ხელისუფლების გადასვლამ, რის შედეგად ისინი, საკუთარ სამფლობელოებში, ნამდვილ მონარქებად იქცნენ. მას შემდეგ, რაც რომის პაპმა დაამყარა ეკლესიაზე საკუთარი უზენაესობა, გერმანელი იმპერატორები კარგავენ ეკლესიის მეთაურის სტატუსს და მათ აღარ შეუძლიათ ეპისკოპოსებისა და აბატების საეკლესიო თანამდებობებზე დანიშვნა. 1122 წელს მიღებული იქნა ვორმის კონკორდატი, რომლის თანახმად, რომის პაპი აღიჭურვა საეკლესიო (სასულიერო) ინვესტიტურის გაცემის უფლებით, რაც მას საშუალებას აძლევდა სამღვდელთათვის მიენიჭებინა სასულიერო ხელისუფლება. იმპერატორი მხოლოდ ესწრებოდა სამღვდელთა არჩევნებს და ინარჩუნებდა საერო ინვესტიტურას – სამღვდელთა და საერო პირებს მიწის მამულებს გადასცემდა და აკისრებდა მათ შესაბამისს ვასალურ მოვალეობებს.

იმპერატორის არჩევა დამოკიდებული იყო უმაღლესი მთავრების ვიწრო კოლეგიაზე, რომელიც აღარ ითვალისწინებდა გარდაცვლილი იმპერატორის მემკვიდრეთა უფლებებს. ამგვარად, იმპერატორის ტახტზე აირჩეოდა, მხოლოდ კოლეგიისათვის სასურველი, ნებისმიერი სამთავრო-საგვარეულოს წარმომადგენელი. იმპერატორი ინარჩუნებდა იმპერიის უზენაესი მოსამართლის ფუნქციას, რაც დაკავშირებული იყო სამეფო ხელისუფლების ტრადიციულ მოვალეობასთან – დაეცვა “მშვიდობა” და განეხორციელებინა მართლმსაჯულება. თუმცა, იმპერატორის აღნიშნული პეროგატივა, არსებითად, ერთადერთ და თანაც თითქმის დაკარგულ უფლებამოსილებად – რეგალიად რჩებოდა. იმპერატორმა, პრაქტიკულად, დაკარგა ქვეშევრდომთა გადასახადებით დაბეგვრის შესაძლებლობა და მხოლოდ საკუთარი მიწებიდან თუ იღებდა შემოსავალს. ხოლო, თუ მემკვიდრეთა არარსებობის გამო, იმპერატორის ვასალის მიწები ხაზინაში ჩაირიცხებოდა, გერმანული სამართალი მოითხოვდა ასეთი მიწების სხვა ვასალებისთვის გადაცემას (“ლენის იძულებითი წყალობის” პრინციპი). იმპერატორმა ფრიდრიხ ბარბაროსამ განახორციელა იმპერატორთა რეგალიების აღდგენის მცდელობა: გუბების, მდინარეების, საპორტო ქალაქების, საბაჟოებისა და ზარაფხანების გამოყენებიდან მიღებულ შემოსავლებზე უფლების აღდგენა და სულადობრივი და საადგილმამულო გადასახადების შემოღება, რაც უშედეგოდ დასრულდა. იმპერატორის ხელისუფლებამ ვერ შესძლო ცენტრალური იმპერიული დაწესებულებების სისტემის შექმნა და სამეფო ბიუროკრატიის “აღზრდა”, რომელიც, მეტ-ნაკლებად შესძლებდა ინგლისისა და საფრანგეთის სასამართლო-საფინანსო, აგრეთვე ადმინისტრაციულ ორგანოებთან მიახლოებას. იმპერიას არც დედაქალაქი, არც ხაზინა, და არც პროფესიული კანცელარია, ან პროფესიული ცენტრალური სასამართლო ჰქონდა.

შტაუფენების დინასტიის გადაგვარების შემდეგ (ეს დინასტია ამოვარდა რომის პაპებთან წარუმატებელი ომების შედეგად), 1250-1273 წწ. გერმანიის სახელმწიფოს ფორმალური იმპერატორიც

კი არ ჰყავდა. ამ ე.წ. უმეფობის ხანაში გვირგვინმა დაკარგა ის რეგალიები, რომლებიც ჯერ კიდევ შერჩენილი ჰქონდა იმპერატორის ხელისუფლებას. ეს რეგალიები მთავრების ხელში გადავიდა. მომავალში, 1356 წლიდან მოყოლებული, იმპერატორის ტიტული რიგ-რიგობით გადადიოდა რამდენიმე დინასტიის ხელში, ვიდრე 1438 წლიდან, ის საბოლოოდ არ მიისაკუთრა ჰაბსბურგთა საგვარეულომ. იმპერატორი განაგრძობდა სახელმწიფოს მეთაურობას, განასახიერებდა იმპერიის ერთიანობას, თუმცა, მოკლებული იყო რეალურ ხელისუფლებას. მის კომპეტენციაში შედიოდა, ძირითადად, სამხედრო და საერთაშორისო საქმეების კოორდინირება. ეს მდგომარეობა იურიდიულად განამტკიცა, 1356 წელს, გერმანიის იმპერატორისა და ჩეხეთის მეფის – კარლოს IV-ის მიერ, გამოცემულმა “ოქროს ბუღამ”. “ოქროს ბუღამ” განამტკიცა, ისტორიულად ჩამოყალიბებული, პრაქტიკა, რომლის მიხედვით, გერმანიის მმართველობა, ფაქტიურად, თავმოყრილი იყო შვიდი კურფიურსტის: სამი მთავარეპისკოპოსის – მაინცის, კიოლნის, ტრიერის მთავარეპისკოპოსების და ოთხი საერო მთავრის – ბრანდენბურგის მარკგრაფის, ჩეხეთის მეფის, საქსონიის ჰერცოგისა და რაინის პფალცგრაფის ხელში. ამომრჩეველი მთავრები, ხმათა უმრავლესობით, განსაზღვრავდნენ იმპერატორის არჩევას. “ოქროს ბუღამ” დაწვრილებით აწესრიგებდა, კურფიურსტების მიერ, იმპერატორის არჩევის პროცედურას. ხმების თანაბრად განაწილების შემთხვევაში, გადამწყვეტი ხმის უფლებით სარგებლობდა მაინცის მთავარეპისკოპოსი. ის ბოლოს ებმოდა ხმის მიცემის პროცესში, იყო კურფიურსტების კოლეგიის თავმჯდომარე და, შესაბამისად, მასვე ევალებოდა მთელი კოლეგიის კრების მოწვევა, მაინცის ფრანკფურტში. მაინცის მთავარეპისკოპოსს შეეძლო ეთხოვა სხვა კურფიურსტებისათვის თანხმობის მიცემა, ამა თუ იმ კანდიდატურის მიმართ. ბუღამ კურფიურსტთა კოლეგიის, სახელმწიფო მმართველობის მუდმივმოქმედ ორგანოდ, გადაქცევასაც ითვალისწინებდა. კოლეგიას იმპერატორის გასამართლებისა და მისი ტახტიდან ჩამოგდების უფლება ჰქონდა. “ოქროს ბუღამ” აღიარებდა კურფიურსტების სრულ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობასა და მათ იმპერატორთან თანასწორობას. ამ აქტმა განამტკიცა კურფიურსტების ტერიტორიული უზენაესობა, დაადგინა საკურფიურსტოების ერთიანობა და მთლიანობა, მათი მემკვიდრეობითობა. კურფიურსტები ინარჩუნებდნენ, მათ მიერ მიტაცებულ, რეგალიებს, კერძოდ: საკუთრების უფლებას მიწის წიაღისეულზე და მის ექსპლუატაციაზე, საბაჟო გადასახადების აკრეფისა და ფულის მოჭრის უფლებას; მათ მიისაკუთრეს უზენაესი მართლმსაჯულება, საკუთარ სამფლობელოებში; ვასალებს ეკრძალებოდათ ომის წარმოება სენიორების წინააღმდეგ, ქალაქებს კი – კურფიურსტების წინააღმდეგ კავშირის შექმნა. ამრიგად, გერმანიაში იურიდიულად გაფორმდა რამდენიმე უმსხვილესი მემატონეს ოლიგარქია, რომელიც, ფაქტიურად, “ოქროს ბუღამს” მიღებად იყო შექმნილი. საკურფიურსტოები, მხოლოდ იმპერატორის წინაშე ქვეშევრდომობის ფორმალური აღიარებით, თუ იყვნენ გაერთიანებული და მათ ეკრძალებოდათ დამოუკიდებლად ომის წარმოება და უცხო სახელმწიფოებთან საზავო ხელშეკრულების დადება (ეს იმპერატორის პრეროგატივა იყო). მოგვიანებით, კურფიურსტებმა იმასაც მიადწიეს, რომ ყოველი ახალი იმპერატორი, არჩევის დროს, თანხმობას აცხადებდა იმ პირობებზე, რომლებიც მთავრების მიერ იყო შემუშავებული, იმპერატორის ხელისუფლების შეზღუდვის მიზნით. ამ პირობებს XIV საუკუნეში ე.წ. საარჩევნო კაპიტულარები ეწოდა.

XIV-XV საუკუნეებში, გერმანიაში, გარდა იმპერატორის ხელისუფლებისა, არსებობდა ორი საერთო-იმპერიული დაწესებულება – რაიხსტაგი და იმპერიის სასამართლო. რაიხსტაგი იყო საერთო-იმპერიული ყრილობა, რომელსაც XIII საუკუნიდან მოყოლებული, რეგულარულად იწვევდა იმპერატორი. მისი სტრუქტურა საბოლოოდ XIV საუკუნეში ჩამოყალიბდა. რაიხსტაგი სამი კოლეგიისაგან შედგებოდა: 1) კურფიურსტთა კოლეგია; 2) მთავრების, გრაფებისა და თავისუფალი მემატონეების კოლეგია; 3) იმპერატორის ქალაქების წარმომადგენელთა კოლეგია. იმპერიულ წოდებათა წარმომადგენლობის ხასიათი განსხვავდებოდა სხვა დასავლეთოევროპული სახელმწიფოების სამი წოდების წარმომადგენლობისაგან. უპირველეს ყოვლისა, რაიხსტაგში არ შედიოდა წვრილი აზნაურობისა და არაიმპერატორის ქალაქების ბიურგერთა წარმომადგენლობა. მეორეც, სამღვდელეობა რაიხსტაგში არ ჰქმნიდა ცალკე კოლეგიას და პირველი ან მეორე კოლეგიის შემადგენელი ნაწილი იყო, ვინაიდან უმაღლესი სამღვდელეობა მთავართა წოდების წევრი იყო. ზოგჯერ, ერთად მხოლოდ კურფიურსტებისა და მთვრების პალატები იკრიბებოდნენ. ამრიგად, რაიხსტაგი გამოდიოდა არა როგორც წოდებათა წარმომადგენლობითი, არამედ მხოლოდ ცალკეული პოლიტიკური ერთეულების წარმომადგენლობითი ორგანო: კურფიურსტები წარმოადგენდნენ საკუთარი სახელმწიფოების ინტერესებს, მთავრები – სამთავროების, ხოლო იმპერატორის ქალაქებისას – ბურგომისტრები, საკუთარი თანამდებობის ფარგლებში. რაიხსტაგის კომპეტენცია არ იყო ზუსტად განსაზღვრული. იმპერატორი თანხმობას ითხოვდა სამხედრო, საერთაშორისო და საფინანსო საკითხების გადაწყვეტის დროს. რაიხსტაგს საკანონმდებლო ინიციატივის უფლება ჰქონდა; იმპერატორის მიერ, გოფრატის წევრებთან (იმპერატორის საბჭო) ერთად, გამოცემული ბრძანებულებები, რაიხსტაგს დასამტკიცებლად გადაეცემოდა ხოლმე. რაიხსტაგის აქტებს სავალდებულო ძალა არ ენიჭებოდათ, მათ მხოლოდ იმპერატორისათვის მიცემული რეკომენდაციების ხასიათი ჰქონდათ.

გ) ტერიტორიული ერთეულებისა და ადგილობრივი ხელისუფლების ევოლუცია

ტერიტორიულ სამფლობელოებში, მთავრებისათვის მინიჭებული უმაღლესი იურისდიქცია იმ მნიშვნელოვან ინსტრუმენტად იქცა, რომელმაც საბოლოოდ განამტკიცა მათი დამოუკიდებლობა, ეკონომიკური და პოლიტიკური ძალაუფლება. გერმანიაში, ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტის პირობებში, მნიშვნელოვნად განვითარდა ცალკეული კორპორაციების – ქალაქების, მათი მოკავშირეების, რელიგიური გაერთიანებების პოლიტიკური ავტონომია. განსაკუთრებული პოლიტიკური უფლებებით სარგებლობდნენ ჩრდილოგერმანული ქალაქების გაერთიანება – ჰანზას კავშირი (XIV-XVI ს.ს.), რაინის ქალაქების კავშირი (1254წ.), შვაბიის კავშირი (XVI ს.), აგრეთვე თევთონთა სამხედრო-რელიგიური ორდენი (XII-XVI ს.ს.). იმპერიაში, უფლებრივი თვალსაზრისით, ყველაზე პრივილეგირებულ კორპორაციებად ე.წ. საიმპერატორო და თავისუფალი ქალაქები იქცნენ. იმპერატორის ქალაქები – იმპერატორის უშუალო ვასალები – იღებდნენ იმპერატორის რეგალიების დიდ ნაწილს (უზენაესი მართლმსაჯულება, ფულის მოჭრა, შეიარაღებული ძალების შექმნის უფლება). იმპერატორის წინაშე მათი მოვალეობები განისაზღვრებოდა ერთგულების ფიცის დადებითა და, იმპერატორისა და მისი სახლის მიმართ, პატივისცემის გამოსატყობით. XVI საუკუნეში იმპერატორის ქალაქებს (ლუბეკი, ბრემენი, ჰამბურგი, აუგსბურგი, ნიურნბერგი) საკუთარი მუდმივი წარმომადგენლობაც ჰქონდათ რაიხსტაგში. რაც შეეხება შვიდ თავისუფალ ქალაქს (მაინცი, ვორმსი, ტრიერი, კიოლნი და სხვა), მათ პრივილეგიებს ანიჭებდა როგორც იმპერატორი, ისე მათი მფლობელი – სასულიერო მთავარი. ეს ქალაქები გათავისუფლდნენ გადასახადებისა და სამხედრო სამსახურისაგან და ეპარქიების ცენტრებად იქცნენ. ისინი, ერთდროულად, ახორციელებდნენ ეპარქიისა და სამთავროს სასულიერო და საერო მმართველობას. XII-XV საუკუნეებში ამ ქალაქებს თვითმმართველობის განხორციელებაც შეეძლოთ, ბურგომისტრებისა და ქალაქის საბჭოს წევრთა არჩევის მეშვეობით. ხოლო მათი მმართველი წრეები აღიჭურვენ ადგილობრივი საკითხების გადაწყვეტის, სისხლისა და სამოქალაქო სამართალწარმოების უფლებით. სასულიერო მთავრები ინარჩუნებდნენ ამ ქალაქებზე იურიდიულ კონტროლს, ქალაქის მთავარი მოხელეების დანიშვნის გზით (კერძოდ, ბურგრაფი, პრეფექტი რომლებიც მართლმსაჯულების განხორციელებას ხელმძღვანელობდნენ).

გერმანიის იმპერატორის ქალაქები, თავისუფალ ქალაქებთან ერთად, ხშირად კავშირებსაც ქმნიდნენ, რომლებიც დამოუკიდებელ პოლიტიკას ახორციელებდნენ და არ ითვალისწინებდნენ იმპერატორის, ან მთავრების ხელისუფლების ინტერესებს.

XV საუკუნეში, ცალკეული სამთავრო-სახელმწიფოები წოდებრივ-წარმომადგენლობით მონარქიებად იქცნენ, რომლებიც დიდი მრავალფეროვნებით გამოირჩეოდნენ. სახელმწიფოთა უმრავლესობაში ჩამოყალიბდა სამი ჩაკეტილი კურია – სასულიერო, რაინდობა და ქალაქის მოსახლეობა – ბიურგერობა. ამ საეროობო ჩინოსნების კრებებს, სამთავროების შიგნით, ლანდტაგები ეწოდებოდა. ლანდტაგები, სამთავროს შიგნით, რამდენადმე ზღუდავდნენ მთავრის ხელისუფლებას და საკუთარი სტრუქტურით უფრო წააგავდნენ საფრანგეთის წოდებრივ-წარმომადგენლობით ორგანოებს, ვიდრე რაიხსტაგს. თუმცა, ხშირ შემთხვევაში, ლანდტაგები არ სარგებლობდნენ გადაწყვეტი ხმის უფლებით, საოლქო და სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საკითხების გადაწყვეტის დროს. აღსანიშნავია ისიც, რომ მათი თანხმობა სავალდებულო იყო საფინანსო საკითხების მოგვარებისას და, ამ შემთხვევაშიც, მთავარს შეეძლო სასურველი გადაწყვეტილების მიღება იმ ორი წოდების დახმარებით, რომელიც გათავისუფლებული იყო გადასახადების გადახდისგან, თუმცა აქტიურად მონაწილეობდა შემოსავლების მოხმარებაში – სამღვდელთა და რაინდობა.

XVI-XVIII საუკუნეებში, რელიგიური ომების შედეგად, როცა დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა რიცხვი სამას აჭარბებდა, გერმანიაში განმტკიცდა ე.წ. მთავრთა აბსოლუტიზმი, რომელიც არსებითად განსხვავდებოდა ცენტრალიზებული აბსოლუტური მონარქიებისგან, რომლებსაც ადგილი ჰქონდათ დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებში: 1. ის ჩამოყალიბდა არა მთელი ქვეყნის მასშტაბით, ანუ იმპერიის საზღვრებში, რომელიც დეცენტრალიზებულ ქვეყნად რჩებოდა, არამედ მხოლოდ ცალკეულ სამთავროების შიგნით; 2. აბსოლუტიზმის დამკვიდრება სამთავროებში იყო არა მემამულეებსა და ბურჟუაზიის ძალთა შორის დროებითი თანაფარდობის (სამართლებრივი თანასწორობის) შედეგი, არამედ მთავრების აბსოლუტიზმი იყო არისტოკრატიულ-კონსერვატიულ ძალთა გამარჯვება ბურჟუაზიულ მოძრაობაზე და სუსტი გერმანული ბურჟუაზიის დამორჩილება, მთავრების ძალაუფლებისადმი. ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ აბსოლუტიზმი ყველაზე ადრე (XVIII საუკუნის I-ლ მეხამედში) სწორედ ეკონომიკურად ჩამორჩენილ ბავარიაში ჩამოყალიბდა. მთავრების აბსოლუტიზმმა უარყოფითი როლი შეასრულა, რადგან მან, ხანგრძლივი დროით, შეინარჩუნა გერმანიის პოლიტიკური და ეკონომიკური დაქუცმაცებულიობა.

4) რუსეთი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში (XVI საუკუნის შუა ხანა – XVII საუკუნის შუა ხანა)

ა) საზოგადოებრივი წყობა

რუსეთში წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდი ხასიათდება, სოციალურ ფენებს შორის, მომხდარი არსებითი ცვლილებებით, რომელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო გლეხობის სრული დაყმევება. სოფლის მეურნეობასთან ერთად, ვითარდება ხელოსნობა და ვაჭრობა. XVI-XVII საუკუნეებში გაჩნდა მანუფაქტურები, რომლებიც, ძირითადად, დამყარებული იყო არა თავისუფალ, არამედ ყმა-გლეხების შრომაზე. თუმცა, ზოგიერთი საწარმო მაინც იყენებდა თავისუფალი დაქირავებული მუშების შრომას. ამგვარად, საბატონო ურთიერთობის წიაღში წარმოიქმნა ახალი ბურჟუაზიული ურთიერთობების პირველი სუსტი ჩანასახი. ამავდროულად, ჩამოყალიბების პროცესს განიცდის სრულიადრუსული შიდა ბაზარი და ვითარდება ვაჭრობა.

ა) არისტოკრატია. სახელმწიფოს უმსხვილეს მებატონედ კვლავ რჩებოდა რუსეთის მონარქი – რუსეთის დიდი მთავარი. მთავრის ეკონომიკური როლის განმტკიცებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა იქონია ე.წ. ოპრინინა-მ. ოპრინინა-ს ერთ-ერთი შედეგი ის იყო, რომ მეფემ მოიპოვა ყველაზე სასურველი და ნაყოფიერი მიწები, რომლებსაც ის სამაშულო სამფლობელოების – პომესტიების ფონდისათვის იყენებდა და რაც მას შესაძლებლობას აძლევდა, თავის მხარეზე, გადმოეხილა აზნაურობის ის ნაწილი, რომელიც აქტიურად უჭერდა მხარს სახელმწიფოს ცენტრალიზაციასა და მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას. მონარქის ხელში გადავიდა სხვა სიმდიდრეც. არისტოკრატიის ფენა კვლავ არაერთგვაროვანი იყო. ყველაზე მსხვილ მებატონეებად ბოიარულ-სამთავრო არისტოკრატია ითვლებოდა. ის ორი ძირითადი ჯგუფისაგან შედგებოდა. პირველ ჯგუფში შედიოდნენ ყოფილი განკერძოებული მთავრები, რომლებმაც დაკარგეს უწინდელი პოლიტიკური პრივილეგიები, თუმცა მათ, ოპრინინას გატარებამდე, შენარჩუნებული ჰქონდათ ეკონომიკური გავლენა. მოგვიანებით, არისტოკრატიის ეს ნაწილი შეუერთდა ბოიართა ძირითადად მასას. მებატონეთა ზედაფენის მეორე ჯგუფში შედიოდნენ: მსხვილი და საშუალო ბოიარები. ამ ორი ჯგუფის ინტერესები და პოზიციები ზოგიერთ საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული იყო. ყოფილი განკერძოებული მთავრები თანმიმდევრულად ეწინააღმდეგებოდნენ ცენტრალიზაციის პროცესს და ყველა ღონეს ხმარობდნენ, რათა შეესუსტებინათ მეფის ხელისუფლება. ოპრინინა სწორედ ამ მებატონეების წინააღმდეგ იყო მიმართული. ბოიართა ერთი ნაწილი, ივანე IV-ის მმართველობის პირველ ეტაპზე, მხარს უჭერდა სამეფო ხელისუფლებასა და მის ღონისძიებებს, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს განმტკიცების მიზნით. ბოიარების ამ ნაწილს მოზებრდათ ყოფილი განკერძოებული მთავრების შეუზღუდავი თარეში და მათთვის უფრო სასურველი იყო მხოლოდ ერთი დიდი მთავრისადმი (მეფისადმი) მორჩილება. თუმცა, მათ არც საკუთარი უფლებების შეზღუდვა სურდათ და ისინი ითხოვდნენ დამოუკიდებლობის მინიჭებას ზოგიერთი საკითხის, მათ შორის სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობისა, გადაწყვეტის პროცესში. ბოიარები თვლიდნენ, რომ ქვეყნის ცხოვრებაში მთავარი როლი სწორედ ბოიართა სათათბიროს – Боярская Дума-ს უნდა შეესრულებინა, მეფე კი ვალდებული იყო გაეთვალისწინებინა მისი აზრი. მოგვიანებით, ოპრინინული ტერორის შემოღების შემდეგ, მეფესა და ბოიართა ამ კატეგორიას შორის გამწვავდა კონფლიქტი.

ბოიართა ქვედა და ყველაზე მრავალრიცხოვანი ნაწილი აზნაურობა – дворянство იყო. რასაკვირველია, მათ და ბოიარებს საერთო ინტერესებიც გააჩნდათ. თუმცა, აზნაურებს საკუთარი, ბოიარებისგან განსხვავებული და ხშირად მათი საპირისპირო, სურვილებიც ამოძრავებდათ. წვრილი აზნაურობა ლამობდა ახალი მიწებისა და ყმა-გლეხების ხელში ჩაგდებას, გლეხობის საბოლოო დაყმევებას, რის გამოც ისინი აქტიურად ემხრობოდნენ მეფის ხელისუფლების განმტკიცებას და მის საგარეო პოლიტიკურ კურსს. წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში, რუსეთში შენარჩუნებული იქნა, უძველესი დროიდან წამოსული, სახელმწიფო თანამდებობების დაკავების საგვარეულო-მემკვიდრეობითი პრინციპი, ე.წ. местничество, რომელიც უგულვებელყოფდა მოხელის პირად და პროფესიულ თვისებებს, რაც მძიმე ტვირთად აწვა სახელმწიფო ინტერესებს და ხშირად ქვეყნის წინააღმდეგაც იყო მიმართული. მესტინიესტოს გაუქმებას შეეცადა ივანე IV-მ, თუმცა უშედეგოდ და ამ პრინციპის აღმოფხვრა მხოლოდ 1682 წელს მოხერხდა. რუსეთში, თანდათანობით, ჩამოყალიბდა ქვეშევრდომობის ცნება. მებატონეებმა დაკარგეს, დიდი მთავრისადმი სამსახურის ან სამსახურზე უარის თქმის, უწინდელი პრივილეგია. ამ პერიოდის კიდევ ერთ მსხვილ მებატონედ ქრისტიანული ეკლესია ითვლებოდა, რომელსაც უზარმაზარი მიწათმფლობელობა და სხვა სიმდიდრე გააჩნდა. ყმა-გლეხების დიდი ნაწილი სამონასტრო მიწებში შრომობდა. მონარქები წარუმატებლად ცდილობდნენ ეკლესიის მიწათმფლობელობის შეზღუდვას. მხოლოდ 1581 წელს ივანე IV-მ შესძლო ზოგიერთი შეზღუდვის შემოღება.

ბ) დამოკიდებული მოსახლეობა. ოპრინინა-სა და ომიანობის წლებით გამოწვეულმა, ეკონომიკურმა და სოციალურმა კრიზისმა განაპირობა გლეხობის მასობრივი გაქცევა მებატონეებისაგან. ძველად გლეხი მეურნეობიანა იყო მიწაზე მიჯაჭვული. ამიტომ მას იშვიათად შეეძლო ესარგებლა კანონით მინი-

ჭებული უფლებით და წელიწადში ერთხელ ე.წ. იურის დღეს (Юрьев день) ერთი მებატონისაგან მეორესთან გადასულიყო. კრიზისის წლებში გლეხების გაჩანაგება იმდენად მკვეთრი იყო, რომ ისინი იწყებენ მასობრივ აყრასა და საკუთარი მიწებიდან გაქცევას. გლეხობის მიგრაციის წინააღმდეგ ბრძოლის საშუალებად მათი სრული დაყმევება იქცა. 1580 წელს გამოიცა ბრძანებულება იურის დღის გაუქმებისა და გლეხობის დაყმევების შესახებ. შემდეგ წელს ჩატარდა გლეხობის საერთო აღწერა, რომელიც 1592 წლამდე გრძელდებოდა. აღწერის შედეგად, შეიქმნა იურიდიული საფუძველი გაქცეული გლეხობის მოძიებისა და საკუთარ მებატონესთან უკან დაბრუნებისათვის. შემოღებული იქნა ე.წ. **урочные лета**, ანუ სასარჩელო ხანდაზმულობის ვადები, გაქცეული ყმა-გლეხების გამო წარმოშობილი დავების მიმართ. თავდაპირველად, ასეთ ვადად ხუთი წელი გამოცხადდა, ხოლო 1649 წლის ალექსი მიხეილის ძის **Соборное Уложение** – ძეგლისდებამ დაადგინა გაქცეული გლეხობის მოძიების უვადობა, ანუ გლეხების მოძებნა ნებისმიერ დროს იყო შესაძლებელი, მიუხედავად მათი ადგილ-სამყოფელისა. ჯერ კიდევ არსებობდა **ხოლოპების** კატეგორია, თუმცა მათი რაოდენობა, ადრინდელთან შედარებით, შემცირდა. მათთან დაახლოებული იყო დამოკიდებული მოსახლეობის ახალი კატეგორია – **кабальные люди** (დაკაბალებული ხალხი). ეს კატეგორია თავისუფალი, თუმცა მიწადაკარგული ადამიანებისგან ყალიბდებოდა. იმისათვის, რომ ადამიანი დაკაბალებულად ქცეულიყო სავალდებულო პირობად, მომსახურე კაბალური სიგელის გაფორმება ითვლებოდა, რომელშიც განმტკიცებული იყო დაკაბალებულის სამართლებრივი სტატუსი. კაბალური სიგელის შესაღებნად სავალდებულო იყო გარკვეული პირობების დაცვა: ა) დასაკაბალბელი პირის ასაკი; ბ) ბატონ-ყმობიდან გათავისუფლება; გ) სახელმწიფო სამსახურიდან გათავისუფლება. მიწაზე მიმაგრებულ **ხოლოპებს** **страдник-ები** ეწოდებოდათ. ისინი ბეგარის შესრულებით უზრუნველყოფდნენ მებატონის მიწის დამუშავებას. სტრადნიკებს, რომლებსაც არც საკუთარი მეურნეობა ჰქონდათ და არც საკუთარი შრომის ნაყოფიერებისადმი ინტერესი, მებატონე იშვიათად ავალბდა შრომით ბეგარას. ამ მოვალეობას ძირითადად ყმა-გლეხებს აკისრებდნენ. სწორედ აღნიშნული პერიოდიდან საბოლოოდ დამკვიდრდა შრომითი ბეგარა და ნატურალური ან ფულადი გადასახადი, როგორც შუასუკუნოვანი რუსეთის საგადასახადო სისტემა. გ) პოსადის ხალხი. XVI-XVII საუკუნეებში გრძელდებოდა ქალაქების რაოდენობის ზრდა და მათში ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარება. მნიშვნელოვნად იზრდება პოსადის მოსახლეობის რაოდენობა. პოსადის ხალხი XVII საუკუნეში მიაჯაჭვეს პოსადს (საქალაქო ტიპის დასახლებას). იზრდება ვაჭართა ის ფენა, რომელიც მთელი რიგი პრივილეგიებით სარგებლობდა, კერძოდ თავისუფალი იყო გადასახადების გადახდისგან. შეინიშნება ქალაქის მოსახლეობის ორ ფენად გათიშვა: ვაჭრებად და ე.წ. “შავ ადამიანებად”, რომელთა ჯგუფს ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები შეადგენდნენ. გარდა “შავი” სლობოდებისა, არსებობდა ე.წ. “თეთრი” სლობოდა (ეზო), რომლის მფლობელნი არ ასრულებდნენ, მეფის წინაშე, რაიმე მოვალეობებს, რაც “შავი” ხალხის მხრიდან დიდ პროტესტს იწვევდა. 1649 წლის ძეგლის დებით გაუქმდა “თეთრი” სლობოდა.

გ) სახელმწიფო წყობილება

წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის ჩამოყალიბება აღინიშნება სახელმწიფო აპარატში მომხდარი მნიშვნელოვანი ცვლილებებით. ყველაზე დიდ სიახლედ წარმომადგენლობითი ორგანოების შექმნა ითვლება. თუმცა, ძველმა სახელმწიფო ორგანოებმაც განიცადეს არსებითი მოდიფიცირება. ადრეული შუა საუკუნეების სახელმწიფოებისგან განსხვავებით, წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის დროს შესაძლებელია მმართველობის მხოლოდ ერთი ფორმის – მონარქიის არსებობა. თუმცა, მონარქის სტატუსი რამდენადმე იცვლება. ივანე IV-ე საკუთარ თავს მეფეს უწოდებდა და ეს ტიტული დამკვიდრდა, რაც არა მხოლოდ მარტივი ფორმალურობა, არამედ მონარქის ხელისუფლების რეალური განმტკიცების მაჩვენებელი იყო. ამსთანავე, მონარქს არ შეეძლო ძველი ტრადიციული ორგანოს – ბოიართა სათათბიროს (**Боярская Дума**) გარეშე მოქმედება. მიუხედავად იმისა, რომ ბოიართა სათათბიროს მნიშვნელობა შემცირდა, ის მაინც ზღუდავდა მეფის ხელისუფლებას, რის გამოც თვითმპყრობელობის შესახებ საუბარი ჯერ ნაადრევია. ოპრინინა-ს შემოღებამაც, პრინციპულად, ვერ შეცვალა არსებული ვითარება. რამდენიმე წლის შემდეგ მონარქმა ოპრინინა-ზე უარი თქვა, რადგან მიხვდა, რომ შეუძლებელია, ყველა სოციალური კატეგორიის მხარდაჭერის გარეშე, ხელისუფლების განმტკიცება. მითუმეტეს, რომ ოპრინინული ტერორით, გაბატონებული მოსახლეობის ყველა კატეგორია ერთნაირად უკმაყოფილო იყო. ოპრინინა-მ ვერ გააუქმა ბოიართა სათათბიროს – სახელმწიფო ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოს მნიშვნელობა, ვერ შეასუსტა **местничество**-ს პრინციპი და ვერ მოახდინა წარჩინებულთა პრივილეგიების გაუქმება. მეფე ბორის გოდუნოვის გარდაცვალების შემდეგ, დროებით გაიზარდა ბოიართა სათათბიროს როლი. 1610 წელს, გაბატონებული ფენის რამდენიმე დაჯგუფებას შორის გაჩაღებული ბრძოლის შედეგად, ტახტიდან ჩამოაგდეს მეფე ვასილი შუისკი და მთელი ხელისუფლება, დროებით, ბოიართა სათათბიროს ხელში გადავიდა. მცირე დროის მანძილზე სახელმწიფოს, ფაქტიურად, შვიდი ყველაზე გავლენიანი ბოიარი მართავდა, რასაც შვიდბოიარობის მმართველობა ეწოდა.

სახელმწიფოში შეიქმნა, პრინციპულად ახალი, უმაღლესი ორგანო – საერო კრებები (земские соборы). მათი მეშვეობით, მეფემ სახელმწიფოს მართვაში ჩართო აზნაურობის გარკვეული წრეები და პოსადის მოსახლეობის წარმომადგენლობა. საერო კრებები მონარქისათვის სავალდებულო ორგანოებად იქცა, რადგან მას ესაჭიროებოდა მათი თანხმობა მნიშვნელოვანი ღონისძიებების გასატარებლად (ომის გამოცხადება, ახალი გადასახადების შემოღება და სხვა). საერო კრებების მეშვეობით, მეფემ შესძლო სასურველი პოლიტიკის გატარება, მიუხედავად ბოიართა სათათბიროს წინააღმდეგობისა. პირველი კრება – **Собор**, რომელსაც **შერიგების კრება** ეწოდა, მეფემ და არისტოკრატებმა ერთობლივად მოიწვიეს, 1549 წელს. კრების მეშვეობით, გაბატონებულმა ზედაფენამ დროებით შესძლო მდებარეობის გამაგრებული პოლიტიკური უკმაყოფილების დაცხრომა. იქმნებოდა წარმოდგენა, რომ სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში ჩაბმული იყო არა მხოლოდ ბოიართა და აზნაურთა წოდება, არამედ მოსახლეობის სხვა ფენებიც.

საერო კრებებში მონაწილეობას იღებდნენ: მეფე, ბოიართა სათათბირო, სამღვდელოების ზედა ფენა – მთელი შემადგენლობით, რაც ე.წ. განათლებულ კრებას ჰქმნიდა. ისინი, თითქოს, ზედა პალატის წევრები იყვნენ, რომლებსაც კი არ ირჩევდნენ, არამედ თანამდებობაზე, საკუთარი მდგომარეობის შესაბამისად, ნიშნავდნენ. ქვედა პალატა წარმოდგენილი იყო არჩეული აზნაურებისა და პოსადის ხალხის ზედაფენით (ვაჭრები და მსხვილი ვაჭრები). ქვედა პალატაში არჩევნები ყოველთვის როდი ტარდებოდა. ზოგჯერ კრების საგანგებო მოწვევისას, მის წევრებს მეფე ან ადგილობრივი თანამდებობის პირები თვითონ ნიშნავდნენ. საერო კრებებში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდნენ აზნაურები და დიდი ვაჭრები, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ფულად-საკრედიტო საკითხების გადაწყვეტას ჰქონდა ადგილი. საერო კრებების ხანგრძლივობა დამოკიდებული იყო გარემოებებსა და გადასაწყვეტი საკითხების არსზე. რიგ შემთხვევაში საერო კრებები რამდენიმე წლის განმავლობაში უწყვეტად ფუნქციონირებდნენ.

XVII საუკუნის 20-ანი წლებიდან საერო კრებები იშვიათად მოიწვეოდა, ხოლო XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ისინი საბოლოოდ გაუქმდა. საერო კრებების რაოდენობრივი შემადგენლობა არსებულ ვითარებაზე იყო დამოკიდებული. ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო ის საერო კრება, რომელიც 1613 წელს, ინტერვენტების (შვედი და პოლონელი) განდევნის შემდეგ, იქნა მოწვეული. ეს იყო ის ერთადერთი კრება, რომელშიც წარმოდგენილი იყო ჯარის, კაზაკების, “შავი ვოლოსტელების” და გლეხობის დეპუტაცია. ამ კრებაზე წვდებოდა მეფის არჩევის წესი – ბოიარებს სურდათ თვითონ ემართათ ქვეყანა და ამიტომ მათ მარიონეტი მეფე აირჩიეს. ყველა საერო კრება, პირობითად, ოთხ ძირითად ჯგუფად იყოფოდა: ა) კრებები, რომლებსაც მეფე საკუთარი ინიციატივით იწვევდა; ბ) კრებები, რომლებსაც მეფე წოდებათა ინიციატივით იწვევდა; გ) კრებები, რომლებსაც წოდებები იწვევდნენ, ან კრების მოწვევა მათი ინიციატივით ხდებოდა, მეფის არყოფნის შემთხვევაში, ან თუ კრება მეფის წინააღმდეგ იყო მიმართული; დ) კრებები, რომლებიც ირჩევდნენ მეფეს. უპირატესობა კრებების პირველ ჯგუფს ენიჭებოდა. კრების მეორე ჯგუფის მაგალითი იყო 1648 წლის კრება, რომელიც მეფემ მოიწვია წოდებათა მოთხოვნით. კრების მესამე ჯგუფს, მეფის საწინააღმდეგოდ მოქმედი, საკრებულოები მიეკუთვნებოდა (1611-1613 წ.წ. ხელისუფლებას განკარგავდა პოლონელი უფლისწული). XVI საუკუნის შუა ხანებში დასრულდა სასახლურ-ვოტჩინური მმართველობის პრინციპის აღმოფხვრა და მის ნაცვლად დამკვიდრდა მმართველობის პრიკაზული სისტემა. თანდათანობით, ჩამოყალიბდა პრიკაზების განშტოებული აპარატი. პრიკაზული სისტემის ჩამოყალიბების პერიოდში წამყვანი როლი სამხედრო-ადმინისტრაციულ პრიკაზებს მიეკუთვნათ. ამ დროს მოხდა არმიის რეორგანიზაცია. მის ბირთვს აზნაურთა მხედრობა და სტრელცები – მსროლელები შეადგენდნენ. სტრელცების ჯარი შეიქმნა ივანე IV-ის რეფორმების შედეგად, რაც ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარებით იყო განპირობებული. სტრელცების სამართავად შეიქმნა სპეციალური პრიკაზი. რუსული სახელმწიფოს ახალი მმართველობითი სისტემის წინააღმდეგ აქტიურად იბრძოდნენ მსხვილი მემამულე – ბოიარები, რომლებიც მიჩვეულნი იყვნენ ლაშქრობებში საკუთარი ჯარით გამოსვლას (ბრძოლის ველზე ადგილსაც თვითნებურად ირჩევდნენ და საკუთარ ლაშქარსაც თვითონ სარდლობდნენ). სამეფო კანონმდებლობამ სავალდებულო სამხედრო სამსახურის პრინციპი გაავრცელა მემამულეთა ყველა კატეგორიაზე. ყველა აზნაური – **помещик** და ბოიარი ვალდებული იყო მიეღო მონაწილეობა სამეფო ლაშქრობებში, საკუთარი ხალხითა და იარაღით, ვინაიდან რუსეთის თავისებურებად ის ითვლებოდა, რომ არმიის ფორმირება ხდებოდა არ დაქირავებული ჯარის, არამედ საკუთარი ქვეშევრდომების ხარჯზე. სამსახურის გაწევის მოვალეობა რუსეთში ეკისრებოდა “მამულის მიმართ მოსამსახურე ადამიანებს” (მთავრები, ბოიარები, აზნაურები, ბოიართა შვილები) და “ხელობის მიმართ მოსამსახურე ადამიანებს” (სტრელცები, ქალაქის კაზაკობა, მეთოფე – მეზარბაზნეები).

ბოიართა და აზნაურთა მხედრული რაზმების პირად შემადგენლობას განაგებდა **Разрядный приказ**-ი (რიგობითი პრიკაზი). თანამდებობაზე დანიშნა-გათავისუფლება ხდებოდა **местничество**-ს (გვაროვნულობის) პრინციპის შესაბამისად. მოსამსახურე აზნაურისათვის ნაწყალობევი მიწათ-მფლობელობას (**поместье**) განკარგავდა **Поместный приказ**-ი, რომელიც განაგებდა საკითხს, სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ, აზნაურების მიწის ნაკვეთებით უზრუნველყოფის შესახებ. შეიქმნა **Казачий приказ**-ი (კაზაკური ჯარის განმკარგავი ორგანო). ამ პერიოდში გაჩნდა სპეციალური ტერიტორიული პრიკაზები,

რომლებიც განაგებდნენ რუსეთის მიერ დაპყრობილი ტერიტორიების საქმეებს, კერძოდ: ყაზანისა და ციმბირის პრიკაზები.

წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში საფუძველი ჩაეყარა ცენტრალურ საპოლიციო ორგანოს. ჯერ მოქმედებდა ბოიართა სათათბიროს კომისია საყაჩაღო საქმეების (разбойные дела) შესახებ, შემდეგ შეიქმნა Разбойный приказ-ი, რომელიც ადგილობრივი ორგანოებისათვის ადგენდა ბრძანებულებებს, ზოგადად, სისხლის სამართლის სამართალდარღვევის წინააღმდეგ ბრძოლის საკითხებზე და ადგილებზე ნიშნავდა შესაბამის თანამდებობის პირებს. მეფისა და მისი ოჯახის პირადი მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად შეიქმნა სპეციალური სასახლური პრიკაზები, კერძოდ: დიდი სასახლის პრიკაზი (განაგებდა სასახლის მიწებს), საჯინიბო პრიკაზი (განაგებდა სამეფო საჯინიბოს), სანადირო და შევარდენის პრიკაზები, საწოლის (განაგებდა მეფის საწოლს) პრიკაზი.

XVII საუკუნის ბოლოს იქმნება სასამართლო პრიკაზების სისტემა (მოსკოვის, ვლადიმირის, დმიტროვის, ყაზანის), რომლებიც ასრულებდნენ უზენაესი სასამართლო ორგანოების ფუნქციებს. მომავალში, აღნიშნული პრიკაზები ერთიან სასამართლო პრიკაზში (Судный) გაერთიანდნენ. რუსული სახელმწიფოს საქმიანობაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა საელჩო პრიკაზს (Посольский приказ), რომელიც განაგებდა მრავალფეროვანი საერთაშორისო-პოლიტიკური საკითხების გადაწყვეტას. ამ პრიკაზის შექმნამდე, რუსეთის სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკას მრავალი ორგანო განაგებდა. საელჩო საქმეების ერთიანი ცენტრის არ არსებობა ბევრ უხერხულობას ჰქმნიდა. ბოიართა სათათბიროს უშუალო მონაწილეობა საგარეო-პოლიტიკური საკითხების გადაწყვეტაში მიზანშეწონილი არ იყო. ამ საქმეების გადაწყვეტა, მხოლოდ პირთა შეზღუდული წრის მონაწილეობით უნდა მომხდარიყო, რათა არ გახმაურებულიყო სახელმწიფო საიდუმლოება. მეფე თვლიდა, რომ საგარეო პოლიტიკის ძირითადი საკითხები, თანაც ოპერატიულად, მას პირადად უნდა გადაეწყვიტა. საელჩო პრიკაზის ძირითადი მოვალეობა იყო უცხო სახელმწიფოს წარმომადგენლებთან მოლაპარაკების წარმართვა. ამ ფუნქციას წვევებდა თვით პრიკაზის უფროსი.

XVI საუკუნის მეორე ნახევარში შეიქმნა სპეციალური ცენტრალური დაწესებულება, რომელიც განაგებდა ხოლოპების საქმეებს. მას ხოლოპთა პრიკაზი (Холопы приказ) ეწოდებოდა, რომლის მთავარ მოვალეობად ითვლებოდა, კაბალური ჩანაწერების განსაკუთრებულ წიგნებში ხოლოპების რეგისტრაცია. წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის შექმნამ არსებითი ხასიათის ცვლილებები გამოიწვია ადგილობრივი მმართველობის სისტემაში. კორმლენის სისტემა ადგილს უთმობს ახალ, თვითმმართველობის პრინციპზე დამყარებულ, მმართველობას. XVI საუკუნის შუა ხანებიდან კორმლენშიკების – ნაცვლების მაგივრად, დაადგინეს საგუბო ორგანოები (губные органы). მათ ირჩევდნენ მოსახლეობის გარკვეული ფენებიდან. აზნაურები და წვრილი ბოიარები ირჩევდნენ საგუბო ორგანოს თავკაცს – საგუბო მამასახლისს, რომელსაც თანამდებობაზე ამტკიცებდა საყაჩაღო პრიკაზი. საგუბო ორგანოები, როგორც წოდებრივ-წარმომადგენლობითი დაწესებულებები იმ შემთხვევაში შესძლებდნენ საკუთარი ფუნქციების წარმატებით შესრულებას, თუ მოხდებოდა მემატონეთა იმუნიტეტის ძირეული აღმოფხვრა. 1551 წელს ასისტავის კრება (Стоглавный собор) გადაწყვეტილებას იღებს თარხანების – მემატონეებისათვის პრივილეგიებისა და განსაკუთრებული უფლებების – გაუქმების შესახებ (სასამართლო უფლება, რიგი გადასახადების დადგენის უფლება და მოვალეობების სავალდებულო შესრულება). გარდა საგუბო ორგანოებისა, იქმნებოდა თვითმმართველობის საერო ორგანოები, რომელთა შექმნის საკითხს წვევებდა ის ასისტავის კრება (1551 წ.), რომელმაც მოიწონა მეფის წინადადება, ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე არჩევითი მამასახლისების, ასისტავებისა და ორმოცდაათის თავების თანამდებობის შემოღების შესახებ. მსხვილ ტერიტორიულ ერთეულებს მეთაურობდნენ ე.წ. ვოევოდები, რომლებსაც თანამდებობაზე ნიშნავდა საგარეო პრიკაზი, ბოიართა და აზნაურთა წრიდან. მათ თანამდებობაზე ამტკიცებდა მეფე, ბოიართა სათათბიროსთან შეთანხმებით. კორმლენშიკებისგან განსხვავებით, ვოევოდა სამსახურის სანაცვლოდ იღებდა გასამრჯელოს და აღარ შეეძლო ადგილობრივი მოსახლეობის გადაღება.

§3. ევროპული ცივილიზაციები და რუსეთი აბსოლუტიზმის ხანაში

1) ფრანგული აბსოლუტიზმი

ა) XVI-XVIII საუკუნეებში, წოდებათა სამართლებრივ მდგომარეობაში მომხდარი ცვლილება

საფრანგეთში აბსოლუტიზმის – მონარქიის ახალი ფორმა – წარმოშობამ გამოიწვია სიღრმისეული ცვლილებები ქვეყნის წოდებათა სამართლებრივ სტატუსში. ეს ცვლილებები, უპირველეს ყოვლისა, განპირობებული იყო ახალი კაპიტალისტური ურთიერთობების ჩასახვით. კაპიტალიზმის დამკვიდრება საფრანგეთში, ინგლისისგან განსხვავებით: 1. სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა მრეწველობასა და ვაჭრობაში; 2. სოფლის მეურნეობას კი მძიმე ტრივთად აწვა საბატონო ურთიერთობები და მემატონეთა

საკუთრების უფლება მიწაზე; 3. სერიოზულ დაბრკოლებად საზოგადოებრივი პროგრესის გზაზე იყო ის არქაული წოდებრივი წყობა, რომელიც არსებითად ეწინააღმდეგებოდა ქვეყანაში კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარებას; 4. XVI საუკუნეში საფრანგეთის მონარქიამ შესაძლო, ფაქტიურად, გაეუქმებინა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი დაწესებულებები, თუმცა შეინარჩუნა საკუთარი წოდებრივი ბუნება, ანუ ფრანგული მონარქია კვლავ პირველი და მეორე წოდების (სახელმწიფო და საერო არისტოკრატის) მონარქია იყო.

როგორც ძველად, სახელმწიფოში პირველი წოდება სამღვდელოება იყო, რომელიც დაახლოებით 130 000 კაცს (ქვეყნის 15 000 000-ანი მოსახლეობიდან) შეადგენდა. თუმცა, მათ ხელში იყო სახელმწიფოს მიწის ფონდის 1/5 ნაწილი. სამღვდელოება მთლიანად ინარჩუნებდა საკუთარ ტრადიციულ იერარქიას და დიდი ნაირფეროვნებით გამოირჩეოდა. ეკლესიის ზედა ფენასა და სამრევლო მღვდლებს შორის მწვავე წინააღმდეგობები წარმოიშვა. სამღვდელოება ერთიანობას მხოლოდ იმ საკითხთან დაკავშირებით ინარჩუნებდა, რომელიც მათ შეუწყობდა ხელს, რათა შეენარჩუნებინათ საკუთარი წოდებრივი პრივილეგიები. უფრო მჭიდრო კავშირი დაამყარა სამღვდელოებამ სამეფო ხელისუფლებასთან. 1516 წელს, ფრანცისკ I-სა და რომის პაპს შორის დაიდო კონკორდატი, რომლის ძალით, მეფემ მოიპოვა საეკლესიო თანამდებობაზე სასურველი პირების დანიშვნის უფლება. ყველა უმაღლესი საეკლესიო თანამდებობა (ჩიფები), რომელიც დიდ სიმდიდრესთან იყო დაკავშირებული, მხოლოდ უმაღლესი არისტოკრატის წარმომადგენლებით იყო დაკომპლექტებული. როგორც წესი, ამ ჩიფებს არისტოკრატთა უმცროსი ვაჟები იკავებდნენ. თავის მხრივ, სამღვდელოების წარმომადგენლები, საფრანგეთში უმაღლეს თანამდებობებს იკავებდნენ სახელმწიფო მმართველობაში (რიშელიე, მაზარინი).

ამრიგად, პირველ და მეორე წოდებას შორის, ძველი უთანხმოების მიუხედავად, ახლა უფრო მყარი პოლიტიკური და პირადი კავშირები დამყარდა.

ბ) ფრანგული საზოგადოება

საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა თავადაზნაურთა წოდებას, რომელიც დაახლოებით 400 000 კაცს შეადგენდა. მხოლოდ თავადაზნაურობას შეეძლო საბატონო მამულების ფლობა, ამიტომ მათ ხელში თავმოყრილი იყო სახელმწიფოს მიწის ფონდის 3/5 ნაწილი. მთლიანობაში, საერო მებატონეები, მეფესა და მისი ოჯახის წევრებთან ერთად, საფრანგეთის მიწების 4/5 ფლობდნენ. თავადაზნაურობა საბოლოოდ ჩამოყალიბდა წმინდა პიროვნულ სტრუქტურად, რომლის შექმნა მხოლოდ დაბადებით იყო შესაძლებელი. საკუთარი თავადაზნაურული წარმომავლობა პირს, ყველაზე ცოტა, მეოთხე თაობამდე უნდა ემტკიცებინა. თავადაზნაურობის მინიჭება შესაძლებელი იყო მეფის სპეციალური აქტის საფუძველზე, რაც, როგორც წესი, მდიდარი ბურჟუაზიისათვის იყო შესაძლებელი, მათ მიერ სახელმწიფო აპარატში მაღალი თანამდებობების შესყიდვის გზით. ამით თვით სამეფო ხელისუფლებაც იყო დაინტერესებული, ვინაიდან მუდმივად განიცდიდა ფინანსურ სირთულეებს. ასეთ პირებს, ჩვეულებრივ, მანტიის თავადაზნაურობა ეწოდებოდა, დაშნის (შთამომავლობითი) არისტოკრატისაგან განსხვავებით. ძველი საგვარეულო თავადაზნაურობა ამრეხით ექცეოდა „ახალ გამოხტენებს“, რომლებმაც საკუთარი წოდება მხოლოდ თანამდებობრივი მანტიის საფუძველზე მოიპოვეს.

მიუხედავად საგვარეულო და თანამდებობრივი განსხვავებისა, თავადაზნაურობას მთელი რიგი საერთო-წოდებრივი პრივილეგიები მაინც ჰქონდა: 1. უფლება ტიტულზე; 2. გარკვეული სამოსის ტარების უფლება; 3. გარკვეული იარაღის ტარების უფლება, მათ შორის, სამეფო კარზე; 4. თავადაზნაურობა გათავისუფლებული იყო გადასახადებისაგან და ყოველგვარი პირადი ვალდებულებისაგან; 5. მათ მიენიჭათ უპირატესი უფლება კარის, სახელმწიფო და საეკლესიო თანამდებობების დასაკავებლად; 6. ზოგიერთი კარის თანამდებობა მაღალი ხელფასის დანიშვნას გულისხმობდა და მათ არ ევალებოდათ რაიმე სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულება; 7. თავადაზნაურობას ჰქონდა უპირატესობა უნივერსიტეტებში სწავლის გასაგრძელებლად, ან სამეფო სამხედრო სკოლაში სასწავლებლად.

ამასთან ერთად, აბსოლუტიზმის პერიოდში თავადაზნაურობამ დაკარგა ძველი პრივილეგიების გარკვეული რაოდენობა: 1. დამოუკიდებელი მმართველობის უფლება; 2. უფლება დუელების მოწყობაზე. XVI-XVII საუკუნეების ფრანგული მოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას ე.წ. მესამე წოდება შეადგენდა, რომელიც, სულ უფრო, არაერთგვაროვანი ხდებოდა. მესამე წოდებაში გადრმავდა სოციალური და ქონებრივი დიფერენცირება. მესამე წოდების ყველაზე დაბალი ფენა იყო: გლეხობა, ხელოსნები, შავი მუშები, უმუშევრები. ზედა ფენას შეადგენდნენ: ფინანსისტები, ვაჭრები, ამქრების ოსტატები, ნოტარიუსები, ადვოკატები. მიუხედავად იმისა, რომ საფრანგეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში გაიზარდა საქალაქო მოსახლეობის წონა (რაოდენობაც), მესამე წოდების მნიშვნელოვან ნაწილს მაინც გლეხობა შეადგენდა. კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებასთან ერთად, არსებითი ცვლილება მოხდა გლეხობის სამართლებრივ მდგომარეობაში. პრაქტიკულად გაუქმდა:

სერგაჟი, ფორმარიაჟი, „პირველი დამის უფლება“. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების გავრცელებით, სოფლად მოხდა სოციალური დიფერენცირების გაღრმავება და გლეხობას გამოეყო გამდიდრებული ფერმერობა, კაპიტალისტური მოიჯარენი, სასოფლო-სამეურნეო მუშები. თუმცა, გლეხობის უმრავლესობა კვლავ ცენზიტარიუსები იყვნენ, ანუ სენიორის მიწის მპყრობელნი. აქედან გამომდინარე, მათ ევალებოდათ ტრადიციული საბატონო ვალდებულებების შესრულება. ცენზიტარიუსები, ამ დროისათვის, თითქმის მთლიანად გაათავისუფლეს ბეგარისგან, თუმცა, თავადაზნაურობა მუდმივად ზრდიდა ცენზისა და სხვა საადგილმამულო გადასახადებს, მათ შორის ინარჩუნებდა ბანალიტეტსა და მებატონის უფლებას, ენადირა გლეხის მიწაზე. გლეხობისათვის ძალზედ მძიმე და გამძანაგებელი იყო პირდაპირი და ირიბი გადასახადების მთელი სისტემა, რომელთა აკრეფა ხშირად, სამეფო ხელისუფლების მხრიდან, ძალადობით მთავრებოდა. არც თუ იშვიათად გადასახადების აკრეფის უფლებას, სამეფო ხელისუფლება განასხვისებდა, ბანკირებისა და მეფახშეთა სასარგებლოდ, რომლებიც განსაკუთრებული მონდომებით ასრულებდნენ საკუთარ მოვალეობებს და კანონიერ, თუ უკანონოდ დადგენილ გადასახადებს სასტიკი მეთოდებით კრეფდნენ, რაც გლეხობის უკმაყოფილების მიზეზი ხდებოდა. გლეხები იძულებული იყვნენ გაეყიდათ საკუთარი ნაგებობები, სამუშაო ინვენტარი და ქალაქებში გადასახლებულიყვნენ, სადაც აფართოვდნენ დაქირავებული მუშების, უმუშევართა და ლუშპენ-პროლეტარიატის რიგებს.

გ) აბსოლუტიზმის წარმოშობა და განვითარება

კაპიტალისტური ურთიერთობების ჩამოყალიბებისა და საბატონო ურთიერთობების რღვევის უდაო შედეგი იყო აბსოლუტიზმის წარმოშობა და განვითარება. აბსოლუტიზმზე გადასვლას თან სდევდა მეფის თვითმპყრობელობის განმტკიცება, რაშიც XVI-XVII საუკუნეების ფრანგული საზოგადოების ყველაზე ფართო ფენებიც იყვნენ დაინტერესებულნი: 1. აბსოლუტიზმი თანაბრად მისაღები და აუცილებელიც კი გახდა თავადაზნაურობასა და სამღვდელთა სიყრდნობის, ვინაიდან მათთვის, მესამე წოდების მხრიდან, პოლიტიკური ზეწოლისა და ეკონომიკური სირთულეების ზრდასთან ერთად, სახელმწიფო ხელისუფლების განმტკიცება და ცენტრალიზაცია, ერთდერით შესაძლებლობა იყო საკუთარი, ძალზედ ფართო, წოდებრივი პრივილეგიების შესანარჩუნებლად; 2. აბსოლუტიზმის დამყარებაში დაინტერესებული იყო უმსხვილესი ფრანგული ბურჟუაზია, რომელიც, ჯერ კიდევ, ვერ აცხადებდა პრეტენზიას პოლიტიკურ ხელისუფლებაზე, თუმცა, მას ესაჭიროებოდა დაცვა, მძლავრი სამეფო ხელისუფლების მხრიდან, რათა თავი დაედგია არისტოკრატთა თვითნებობისაგან, რომელიც კიდევ უფრო გაძლიერდა (ახალი ტალღის სახით) XVI საუკუნეში, რეფორმაციისა და რელიგიური ომების შედეგად; 3. მშვიდობის, სამართლიანობისა და საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვა ფრანგული გლეხობის სანუკვარი ოცნება იყო. ამიტომ, ისიც საკუთარ იმედს, საუკეთესო გამოსავლისადმი, ძლიერ და გულმოდგინედ სამეფო ხელისუფლებაზე ამყარებდა.

როცა საშინაო და საგარეო ოპოზიცია (მათ შორის ეკლესიის მხრიდან) იქნა დაძლეული, ხოლო ერთიანმა სულიერმა და ეროვნულმა თვითშეგნებამ ტახტის ირგვლივ გააერთიანა ფრანგული საზოგადოების ფართო მასები, სამეფო ხელისუფლებამ შესძლო არსებითად განმტკიცებინა საკუთარი პოზიციები საზოგადოებასა და სახელმწიფოში. მან, აბსოლუტიზმზე გადასვლის პერიოდში, იმდენად დიდი პოლიტიკური წონა მოიპოვა, რომ შედარებით დამოუკიდებელიც კი გახდა, მისი შექმნილი ძალების მიმართ და სახელმწიფოში დამყარდა ე.წ. ქვეშევრდომობის პრინციპი, მოსახლეობის ყველა კატეგორიის, მათ შორის თვით მეფის ოჯახის წევრების მიმართ.

XVI საუკუნეში აბსოლუტიზმის დამკვიდრებას პროგრესული ხასიათი ჰქონდა, ვინაიდან: 1. სამეფო ხელისუფლებამ შესძლო საფრანგეთის მთელი ტერიტორიის გაერთიანება, ერთი ხელისუფლების ქვეშ და ერთიანი ფრანგი ერის ჩამოყალიბების ხელშეწყობა; 2. უფრო სწრაფი ტემპით განვითარდა მრეწველობა და ვაჭრობა; 3. მოხდა ადმინისტრაციული მმართველობის სისტემის რაციონალიზაცია.

თუმცა, XVII-XVIII საუკუნეებში, ბატონ-ყმობის გადავარდნის აუცილებლობის გაღრმავებამ, აბსოლუტური მონარქია კრიზისის წინაშე დააყენა, რაც, საბოლოო ჯამში, მის კრახსაც გამოიწვევდა. მასსა და ფრანგულ საზოგადოებას შორის (რომელსაც ის თვითნებურად, შეუზღუდავად მართავდა), გაჩნდა ღრმა წინააღმდეგობები. აბსოლუტიზმი იმდენად ამაღლდა საზოგადოებაზე, რომ, ფაქტიურად, მოწყდა მას და საბოლოოდ დაუპირისპირდა კიდევ. მიუხედავად იმისა, რომ სამეფო ხელისუფლება, ანგარების მიზნით, აქტიურად უჭერდა მხარს მერკანტილიზმისა (მომხვეჭელობა, საკუთარი ეკონომიკური ინტერესების დაცვა) და პროტექციონიზმის (მხოლოდ ფრანგული ეკონომიკისა და ვაჭრობის მხარდაჭერა და წახალისება) პოლიტიკას, აბსოლუტიზმს არასდროს დაუსახავს მიზნად ბურჟუაზიის ინტერესების დაცვა. პირიქით, ის მუდამ ცდილობდა (სახელმწიფოს მთელი ძლიერების გამოყენებით), გადაშენების პირას მდგარი, თავადაზნაურობის დაცვას და მისთვის წოდებრივი პრივილეგიების შენარჩუნებას.

დ) სამეფო ხელისუფლების გაძლიერება

აბსოლუტური მონარქიის დროს უზენაესი პოლიტიკური ხელისუფლება მთლიანად მეფის ხელში გადადის და ის ამ ხელისუფლებას აღარ უნაწილებს რომელიმე სახელმწიფო ორგანოს (ფორმალურად), ან თანამდებობის პირს. ამისათვის მას ესაჭიროება: 1) თავადაზნაურთა ოლიგარქიის მხრიდან, ოპოზიციის დაძლევა და კათოლიკური ეკლესიის დამორჩილება; 2) აგრეთვე, წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოების გაუქმება, რასაც ის შესძლებდა მაშინ, თუ შექმნიდა: ა) ცენტრალიზებულ ბიუროკრატიულ აპარატს, ბ) მუდმივ არმიას და გ) პოლიციას.

უკვე XVI საუკუნეში გენერალურმა შტატებმა, პრაქტიკულად, შეწყვიტეს ფუნქციონირება. 1614 წელს, ისინი უკანასკნელად მოიწვიეს და, ცოტა ხნის შემდეგ, საერთოდ გარეკეს, ვიდრე 1789 წელს არ იქნენ მოწვეულნი იმისათვის, რომ რევოლუციის პროვოცირება მოეხდინათ. XVI საუკუნის მეორე ნახევარში (ბოლონისა და ნანტის კონკორდატებით), მეფემ საბოლოოდ დაიქვემდებარა საფრანგეთის კათოლიკური ეკლესია.

მეფის მიმართ, თავისებურ ოპოზიციად რჩებოდა პარიზის პარლამენტი, რომელიც თავადაზნაურთა დასაყრდენი იყო და ხშირად იყენებდა რემონსტრაციების შეტანის უფლებასა და უარყოფდა მეფის აქტებს. 1668 წელს, მეფე ლუი XIV-ემ საკუთარი ხელით, ამოიღო პარიზის პარლამენტის აქტივიდან ყველა ოქმი, რომელიც ფრონდის – XVII საუკუნის ანტიაბსოლუტისტური გამოსვლები – პერიოდს ეხებოდა, რითაც დაადგინა, რომ პარლამენტს, მეფის აქტების უარყოფისა და საკანონმდებლო საქმიანობის უფლება ერთმეოდა. შეიცვალა სამეფო ხელისუფლებისა და, მისი კონკრეტული უფლებამოსილების ხასიათის შესახებ, ზოგადი წარმოდგენაც. ფრანგული მონარქია ღვთაებრივად გამოცხადდა, ხოლო მეფის ხელისუფლება – უწმინდესად. შემოიღეს მეფის ახალი ოფიციალური ტიტულატურა – „ღვთის წყალობით მეფე“. საბოლოოდ დაჰკვიდრდა, მეფის ხელისუფლების შეუზღუდაობისა და სუვერენიტეტის შესახებ, წარმოდგენა. სულ უფრო ხშირად, სახელმწიფო გაიგივებული იქნა მეფის პიროვნებასთან (ლუი XIV-ემ ბრძანა: „სახელწიფო – ეს მე ვარ“). თუმცა, ის წარმოდგენები, რომ აბსოლუტიზმი ეფუძნება ღვთაებრივ სამართალს, სულაც არ ნიშნავდა მეფის პირადი ხელისუფლების იდეის აღიარებას და, მითუმეტეს, მის დესპოტიზმთან გაიგივების მცდელობას. სამეფო პრეროგატივები არ სცილდებოდა კანონიერი წესრიგის ფარგლებს და ითვლებოდა, რომ მეფე საფრანგეთის სასარგებლოდ იღწვოდა. ზოგადად, ფრანგული აბსოლუტიზმი ეფუძნებოდა, მეფისა და სახელმწიფოს შორის, ურყევი ერთიანობის კონცეფციას (თანაც, პირველს შთანთქავდა მეორე). ითვლებოდა, რომ მეფე და მისი ოჯახი ფრანგულ სახელმწიფოსა და ფრანგ ერს ეკუთვნის. იურიდიულად, მეფე ყოველი ხელისუფლების წყარო იყო და კონტროლს არ ექვემდებარებოდა, რაც მეფის სრულ თავისუფლებას იწვევდა საკანონმდებლო სფეროში. მეფეს ჰქონდა უფლება, ნებისმიერ სახელმწიფო თუ საეკლესიო თანამდებობაზე საკუთარი წარმომადგენელი დაენიშნა, თუმცა ეს უფლება დელეგირებული იყო უფრო დაბალი რანგის ჩინოვნიკებისათვის. ის (მეფე), საბოლოო ინსტანცია იყო სახელმწიფო მმართველობის ყველა საკითხში: საერთაშორისო პოლიტიკა, სახელმწიფოს ეკონომიკური პოლიტიკის განსაზღვრა, გადასახადების დადგენა, სახელმწიფო შემოსავლების გადანაწილება; მისი სახელით ხორციელდებოდა მართლმსაჯულება.

ე) მმართველობის ცენტრალიზებული აპარატის შექმნა

აბსოლუტიზმმა გამოიწვია ცენტრალური ორგანოების რიცხოვრივი ზრდა და მათი ფუნქციების გართულება. ხშირად სამეფო ხელისუფლება, საკუთარი შესედეულებისამებრ, ქმნიდა ახალ სახელმწიფო ორგანოებს და შემდეგ, თუ ისინი მის უკმაყოფილებას იწვევდნენ, ან აუქმებდა მათ, ან რეორგანიზებას ახდენდა, რაც იყო მმართველობის საბატონო მეთოდების ჩამორჩენილობისა და არა-ეფექტურობის შედეგი და მიზეზი.

XVI საუკუნეში გაჩნდა სახელმწიფო მდივნების თანამდებობები, რომელთა შორის ერთ-ერთი, მეფის არასრულწლოვანების პერიოდში, ფაქტიურად, პირველი მინისტრის ფუნქციებს ასრულებდა. ფორმალურად, ასეთი თანამდებობა არ არსებობდა, თუმცა რიშელიე ერთდროულად ითავსებდა 32 სახელმწიფო თანამდებობასა და ტიტულს. სამაგიეროდ, ანრი IV-ემ, ლუი XIV-ემ და, განსაკუთრებით, ლუი XV-ემ, თვითონ დაიწვეს სახელმწიფო მმართველობის ხელმძღვანელობა და, საკუთარი გარემოცვიდან, იშორებდნენ იმ პირებს, რომლებსაც მათზე დიდი პოლიტიკური გავლენის მოხდენა შეეძლო.

ძველი თანამდებობები გაუქმდა, მხოლოდ კანცლერმა შეინარჩუნა საკუთარი პოლიტიკური წონა და, ფაქტიურად, მეფის შემდეგ, სახელმწიფოს მეორე პირად იქცა. XVI საუკუნის ბოლოს, ქვეყნის წინაშე დადგა სპეციალიზირებული ცენტრალური ადმინისტრაციის შექმნის აუცილებლობა, რაც იმაში გამოიხატა, რომ შეიქმნა მმართველობის ცალკეული სფეროები (საგარეო საქმეთა, სამხედრო საქმეთა, საზღვაო და კოლონიების საქმეთა, შინაგან საქმეთა), რომელთა ხელმძღვანელობა სახელმწიფო მდივნებს დაევაღათ.

ცენტრალურ მმართველობაში დიდ როლს თამაშობდა ჯერ ფინანსების სუპერინტენდენტი, ხოლო შემდეგ ფინანსების გენერალური კონტოლიორი.

ხშირ გადრატქმნას ექვემდებარებოდა მეფის საბჭოების სისტემა, რომელსაც სათათბირო ფუნქციები ეკისრებოდა. 1661 წელს ლუი XIV-ემ შექმნა: 1. დიდი საბჭო, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ: საფრანგეთის პერცოგები და პერები, მინისტრები, სახელმწიფო მდივნები, კანცლერი, რომელიც, მეფის არყოფნის შემთხვევაში, თავმჯდომარეობდა საბჭოს სხდომებს. ეს საბჭო განიხილავდა უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფოებრივ საკითხებს (ეკლესიასთან ურთიერთობებს), იხილავდა კანონპროექტებს. ზოგჯერ, იღებდა ადმინისტრაციულ აქტებსა და ახორციელებდა უზენაეს მართლმსაჯულებას. საგაერო პოლიტიკური საკითხების გადასაწყვეტად იკრიბებოდა, შემადგენლობით უფრო, მცირე 2. ზედა საბჭო, რომლის სხდომებზე მოიწვეოდნენ საგარეო და სამხედრო საქმეების სახელმწიფო მდივნები და რამდენიმე სახელმწიფო მრჩეველი. 3. დეპეშების საბჭო იხილავდა შიდა მმართველობის საკითხებს, იღებდა გადაწყვეტილებებს ადმინისტრაციის საქმიანობასთან დაკავშირებით. 4. ფინანსების საკითხთა საბჭოს ევალებოდა საფინანსო საკითხების შემუშავება და სახელმწიფო თანხების (შემოსავლების) მობილიზება.

ადგილობრივი მმართველობა ხასიათდებოდა დიდი სირთულითა და ქაოტურობით. შენარჩუნებული იქნა ზოგიერთი ძველი თანამდებობა – ბალი, თუმცა, მისი როლი დაქვეითდა. ადგილებზე გაჩნდა უამრავი სპეციალიზირებული სამსახური: სასამართლო მმართველობა, საფინანსო მმართველობა, გზებზე ზედამხედველობა. ამ სამსახურების ტერიტორიული ფარგლები და მათი ფუნქციები არ იყო ზუსტად განსაზღვრული, რაც იწვევდა მრავალრიცხოვან დავებსა და საჩივრებს. XVI საუკუნის დასაწყისში, ადგილებზე ცენტრალური ხელისუფლების პოლიტიკის განმახორციელებელ ორგანოდ გუბერნატორები იქცნენ. მათი დანიშნვა-გათავისუფლების საკითხს მეფე წყვეტდა. თუმცა, მოგვიანებით ეს თანამდებობა ყველაზე დიდი საგვარეულოების ხელში გადავიდა. XVI საუკუნეში, ადგილებზე მეფე ნიშნავს კომისრებს, სხვადასხვა დროებითი დავალებით, თუმცა მოგვიანებით, კომისრები მუდმივმოქმედ თანამდებობის პირებად იქცნენ და ინსპექტირებას უწევდნენ სასამართლოს, ქალაქის ადმინისტრაციასა და ფინანსებს. მათ ინტენდენტების ტუტილი ეწოდათ.

ცენტრალიზაცია შეეხო საქალაქო მმართველობასაც. მუნიციპალური მრჩეველები – ეშვენები და მერები აღარ აირჩეოდნენ, არამედ მეფის მიერ ინიშნებოდნენ (გარკვეული საფასურის გადახდით). სოფლებში, მუდმივი სამეფო ადმინისტრაცია არ მოქმედებდა და აქ, უდაბლესი ადმინისტრაციული და სასამართლო ფუნქციების შესრულება, საგლეხო და სათემო საბჭოებს დაევადა.

ე) სასამართლო სისტემა

ცენტრალიზაციის განმტკიცება ნაკლებად აისახა სასამართლო სისტემაზე, რომელიც კვლავ ხასიათდებოდა არქაულობითა და სირთულით. საფრანგეთის ზოგიერთ ნაწილში, XVIII საუკუნის ბოლომდე, შენარჩუნებული იქნა სენიორალური იუსტიცია. სამეფო ორდონანსები მხოლოდ აზუსტებდნენ მისი განხორციელების წესებს. დამოუკიდებელ სასამართლო სისტემას წარმოადგენდა საეკლესიო მართლმსაჯულება, რომლის იურისდიქცია ვრცელდებოდა მხოლოდ ეკლესიის შიდა საქმეებზე. საფრანგეთში მოქმედებდნენ სპეციალიზირებული ტრიბუნები: კომერციული, საბანკო, საადმირალო. ძალზედ რთული იყო სამეფო სასამართლოების სისტემა: შენარჩუნებული იქნა ბალიაჟის (ტერიტორიული ერთეულები) სასამართლები, თუმცა მათი შემადგენლობა და კომპეტენცია მუდმივად იცვლებოდა. მნიშვნელოვანი როლის შესრულებას განაგრძობდა პარიზის პარლამენტი და სხვა ქალაქების სასამართლო პარლამენტები.

ზ) სახელმწიფო ფინანსები

სამეფო ხაზინაში ფულადი შემოსავლების წყარო იყო გადასახადების სისტემა, რომელშიც ყველაზე დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ტალიას. არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო კაპიტაცია – სულადობრივი გადასახადი, რომელიც, თავდაპირველად, დაადგინა ლუი XIV-ემ, სამხედრო ხარჯების დაფარვის მიზნით. ყველა გადასახადი ეკისრებოდა მხოლოდ მესამე წოდების წარმომადგენლებს, მაშინ როცა, უმაღლესი წოდებები – ქვეყნის უმდიდრესი მოსახლეობა, საერთოდ გათავისუფლებული იყო გადასახადებისგან.

სამეფო ხაზინის შევსების არსებით წყაროდ ითვლებოდა სხვადასხვა სახის ირიბი გადასახადი, რომელთა რიცხვი მუდმივად იზრდებოდა. განსაკუთრებით, მძიმე გადასახადად მიიჩნეოდა გაბელი – მარილზე შემოღებული ბაჟი, სამეფო მონოპოლიებიდან შემოსული სახსრები (საფოსტო, თუთუნის და სხვა). ფართოდ იყენებდნენ სახელმწიფო დაკრედიტების სისტემას. გაზრდილი შემოსავლები მაინც არასაკმარისი იყო, რადგან სახელმწიფო ბიუჯეტი მუდმივად მცირდებოდა, იმ გრანდიოზული ხარჯების გამო, რასაც მოითხოვდა მუდმივი არმიისა და განშტოებული ბიუროკრატიული აპარატის

თ) არმია და პოლიცია

აბსოლუტიზმის ხანაში დასრულდა ცენტრალიზებული მუდმივი ჯარის შექმნის პროცესი. ფრანგული ჯარი ყველაზე დიდი იყო ევროპაში. შეიქმნა რეგულარული სამხედრო-საზღვაო ფლოტიც.

ლუი XIV-ის დროს გატარდა სამხედრო რეფორმა, რომლის არსი შემდეგში მდგომარეობდა: უარი ითქვა უცხოელების დაქირავებულ ჯარზე და გადავიდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის რეკრუტირებაზე. ჯარისკაცების რეკრუტირება ხდებოდა მესამე წოდების უდაბლესი ფენებიდან: ხშირად დეკლასირებული ელემენტებისა და ე.წ. „ზედმეტი ხალხისაგან“, რომელთა რიცხვი განუხრელად იზრდებოდა, კაპიტალიზაციის გაღრმავებასთან ერთად, რაც სახელმწიფოსათვის ქმნიდა დიდ, სოციალურად ფეთქებად, საფრთხეს.

ჯარში უმკაცრესი დისციპლინა იყო და ხშირად მიმართავდნენ ჯარისკაცების დასჯას. უმაღლესი სამეთაურო თანამდებობები მხოლოდ ტიტულოვანი არისტოკრატის განსაკუთრებულ პრივილეგიას შეადგენდნენ, რის გამოც, ხშირი იყო ძირძველ და მანიტიის თავადაზნაურობას შორის დაპირისპირება.

აბსოლუტიზმის ხანაში შეიქმნა პოლიციის ძალზედ განშტოებული სისტემა: პროვინციებში, ქალაქებში, დიდ შარაგზებზე. XVII საუკუნის მეორე ნახევარში, შეიქმნა პოლიციის გენერალ-ლეიტენანტის თანამდებობა, რომელსაც დაევალი, მთელი სამეფოს ფარგლებში, შიდა წესრიგის უზრუნველყოფა. მის განკარგულებაში შედიოდა სპეციალიზირებული საპოლიციო ქვედანაყოფები, ცხენოსანი საპოლიციო გვარდია, სასამართლო პოლიცია, რომელიც დანაშაულის საქმეზე ახორციელებდა წინასწარ გამოძიებას.

2) ინგლისი აბსოლუტური მონარქიის პერიოდში

ა) ცვლილებანი საზოგადოებრივ წყობაში

XIV-XV საუკუნეების ინგლისის ეკონომიკამ და საზოგადოებრივმა სტრუქტურამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა, რამაც განაპირობა აბსოლუტიზმის ჩამოყალიბება.

მუდმივად ხდებოდა საბატონო მიწათმფლობელობის კაპიტალისტურ საწყისებზე გადაყვანა. სასაქონლო-ფუტკრული ურთიერთობებისა და მრეწველობის განვითარება, ინგლისურ მატყლზე მოთხოვნის ზრდა განაპირობებდა საბატონო სამფლობელოების სასაქონლო მეურნეობად გარდაქმნას. ყოველივე ზემოთქმული, შეესაბამებოდა კაპიტალის დაგროვებასა და პირველი მანუფაქტურების წარმოქმნას, თავდაპირველად იმ საპორტო დასახლებებსა და სოფლებში, სადაც არ იყო ამქრული წყობა, რომელიც იყო არსებითი მუხრუჭი და დამაბრკოლებელი გარემოება, კაპიტალისტური წარმოების განვითარების გზაზე. სოფლებში კაპიტალისტური წარმოება უფრო დაჩქარებული წესით ჩამოყალიბება, ვიდრე ეს ქალაქებში ხდებოდა, რაც, ამ პერიოდის ინგლისის, ეკონომიკური განვითარების მთავარ თავისებურებად უნდა მივიჩნიოთ. მეზატონეებმა, საძოვრებად ქცევის მიზნით, მიიტაცეს სათემო მიწები და იქიდან აყარეს ადგილობრივი (მკვიდრი) გლეხობა. ამ მოვლენას ინგლისში „შემორაგვა“ (შემოღობვა) ეწოდა. სწორედ შემორაგვის შედეგად, ინგლისის სოფლებში დაჩქარდა სოფლის მოსახლეობის დიფერენცირების პროცესი და, ერთი მხრივ, წარმოიშვა, შედარებით გამდიდრებული ფერმერებისა და მეორე მხრივ, გაღატაკებული მცირემიწიანი და უმიწო მოიჯარეთა ფენა.

XV საუკუნის ბოლოს, ინგლისური გლეხობა გაიყო ორ ძირითად ჯგუფად: 1. ფრიშოლდერები და 2. კოპიშოლდერები. ფრიშოლდერებისაგან განსხვავებით, კოპიშოლდერები იყვნენ, უწინდელი პერიოდის, ყმა-გლეხების შთამომავლები და ისინი განაგრძობდნენ, მეზატონეთა სასარგებლოდ, მთელი რიგი ნატურალური და ფულადი ვალდებულებების შესრულებას. მათი უფლებები მიწის ნაკვეთებზე, ეფუძნებოდა მანორიალური სასამართლოების გადაწყვეტილებათა ასლებს, საიდანაც წარმოიშვა ამ ჯგუფის სახელწოდება.

XV საუკუნის მეორე ნახევარში, არსებითი ცვლილებები მოხდა თვით გაბატონებული ფენის სტრუქტურაშიც. ინგლისში, 30 წლის განმავლობაში, მიმდინარე შინაომების შედეგად, რომლებიც ისტორიაში თეთრი და წითელი გარდების ომის სახელწოდებით შევიდა, ამოწმდა პლანტაგენეტების დინასტიის ორივე შტო (იორკები და ლანკასტერები) და მნიშვნელოვნად შეირყა მსხვილ მიწათმფლობელთა უფლებები. სასულიერო არისტოკრატის უზარმაზარი სამფლობელოები, გვირგვინის მიერ, გაიყიდა და ხელში ჩაუვარდა ქალაქის ბურჟუაზიასა და გლეხობის ზედა ფენას. ამავდროულად, არსებითად გაიზარდა აზნაურთა საშუალო ფენის როლი. მათი ინტერესები

დაუახლოვდა ბურჟუაზიის მისწრაფებებს. სწორედ ამ ფენამ შექმნა ე.წ. ახალი ინგლისური თავადაზნაურობა – ჯენტრი, რომლის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი იყო მეურნეობის კაპიტალისტურ საწყისებზე მოწყობა. ერთიანი ეროვნული ბაზრის განვითარებამ გააძლიერა სოციალური ანტაგონიზმი. ახალი თავადაზნაურობა და ქალაქის ბურჟუაზია დაინტერესებული იყვნენ ცენტრალური ხელისუფლების შემდეგობი განმტკიცებაში. კაპიტალის დაგროვების საწყის ეტაპზე გაძლიერდა, ოკეანის გაღმა ტერიტორიების, კოლონიზაციის პროცესი: თიუდორების დროს, ჩრდილოეთ ამერიკაში შეიქმნა პირველი ინგლისური კოლონია – ვირჯინია (1607 წ.), ხოლო XVII საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბდა ოსტ-ინდური კომპანია, რომელიც აქტიურად ჩაება კოლონიზაციის პროცესში.

გ) ინგლისური აბსოლუტიზმის თავისებურებანი

ინგლისში აბსოლუტური მონარქია, ისევე როგორც ევროპის სხვა ქვეყნებში, ჩამოყალიბდა შუა საუკუნეების საზოგადოების რღვევა-დაქვეითების და კაპიტალისტური საწარმოო ურთიერთობის ჩამოყალიბების პროცესში. ამავდროულად, ინგლისური აბსოლუტიზმი, მთელი რიგი, ისეთი თავისებურებებით ხასიათდებოდა, რამაც განაპირობა მისი ე.წ. „დაუსრულებელ აბსოლუტიზმად“ შერაცხვა. ინგლისის პირობებში, მოხდა ისეთი პოლიტიკური ინსტიტუტების შენარჩუნება, რომლებიც დამახასიათებელი იყო წინა ეპოქისათვის. აგრეთვე ინგლისში არ გვხვდება მთელი რიგი ელემენტებისა, რომლებიც ტიპური იყო აბსოლუტიზმის კლასიკური ფრანგული ნიმუშისათვის.

ინგლისური აბსოლუტიზმის მთავარი თავისებურება იყო ის, რომ ძლიერი სამეფო ხელისუფლების გვერდით, განაგრძობდა არსებობას პარლამენტი.

კიდევ ერთ თავისებურებად შეიძლება მივიჩნიოთ ადგილობრივი თვითმმართველობის შენარჩუნება. ინგლისში, კონტინენტისაგან განსახვავებით, არ არსებობდა ცენტრალიზებული და ბიუროკრატიული სახელმწიფო აპარატი; ინგლისში ვერ შეიქმნა მუდმივი და ძლიერი არმია. აბსოლუტიზმის პერიოდში ინგლისში, ხელისუფლებისა და მმართველობის ცენტრალური ორგანოები იყო: ა) მეფე; ბ) საიდუმლო საბჭო; გ) პარლამენტი. თუმცა, რეალური ხელისუფლება მთლიანად მეფის ხელში იყო თავმოყრილი. საიდუმლო საბჭო, რომელიც საბოლოოდ სწორედ აბსოლუტიზმის პერიოდში ჩამოყალიბდა, შედგებოდა სახელმწიფოს უმაღლესი თანამდებობის პირებისაგან: ლორდ-კანცლერი, ლორდი-ხაზინადარი, ლორდი-სამეფო ბეჭდის მცველი და სხვა. გაძლიერებულმა სამეფო ხელისუფლებამ ვერ შესძლო პარლამენტის გაუქმება. მისი სიმტკიცე იყო ჯენტრისა და ბურჟუაზიის კავშირის შედეგი, ხოლო ამ კავშირის საფუძვლები ჯერ კიდევ წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდში ყალიბდებოდა. სწორედ ამ კავშირის წყალობით, სამეფო ხელისუფლებამ ვერ შესძლო ცენტრსა და ადგილებში წარმომადგენლობითი დაწესებულების გაუქმება, წოდებათა შორის უთანხმოების მიუხედავად.

პარლამენტის მიმართ, გვირგვინის უპირატესობა სამართლებრივად გაფორმდა 1539 წლის სტატუტით, რომელმაც, საბჭოში გამოცემული მეფის ბრძანებულებები, გაუთანაბრა პარლამენტის მიერ გამოცემულ კანონებს. მიუხედავად იმისა, რომ 1617 წელს პარლამენტმა, ფორმალურად, გააუქმა ეს სტატუტი, გვირგვინის პარლამენტზე ფაქტიური უპირატესობა მაინც შენარჩუნდა.

არაინგლისური ტერიტორიების სწრაფი კოლონიზაციის პირობებში, ინგლისური მმართველობის სისტემა თანდათანობით გავრცელდა ბრიტანეთის კუნძულებზე. 1536-1542 წწ. ინგლისის სახელმწიფოს შემადგენლობაში საბოლოოდ შევიდა უელსი.

აბსოლუტიზმის პერიოდში საბოლოოდ განმტკიცდა სამეფო ხელისუფლების უზენაესობა, ინგლისური ეკლესიის მიმართ. სამეფო ხელისუფლებისადმი დამოკიდებული ეკლესიის შექმნის მიზნით, ინგლისში განხორციელდა რეფორმაცია, რომელსაც თან სდევდა საეკლესიო მიწების სეკულარიზაცია და მათი სახელმწიფო საკუთრებაში გადაცემა. ინგლისის პარლამენტმა, პენრი VIII-ის დროს, 1529-1536 წწ. მიიღო მთელი რიგი კანონები, რომლებიც მეფეს ინგლისური ეკლესიის მეთაურად აცხადებდა და მას, უმაღლესი საეკლესიო თანამდებობაზე, კანდიდატთა წამოყენების უფლებას ანიჭებდა. XVI საუკუნის ბოლოს, საკანონმდებლო წესით, დადგინდა ახალი ეკლესიის შესახებ მოძღვრების შინაარსი, აგრეთვე მღვდელმსახურების წესი. ამრიგად, ე.წ. ანგლიკანური ეკლესია აღარ იყო დამოკიდებული რომის პაპისგან და სახელმწიფო აპარატის შემადგენელ ნაწილად იქცა. ქვეყნის უმაღლესი საეკლესიო ორგანო იყო უმაღლესი კომისია. მის შემადგენლობაში, გარდა საეკლესიო პირებისა, შედიოდნენ საიდუმლო საბჭოს წევრები და სხვა თანამდებობის პირები.

კომისიის კომპეტენცია საკმაოდ ფართო იყო: ის იძიებდა იმ საქმეებს, რომლებიც დაკავშირებული იყო საეკლესიო საქმეებში სამეფო ხელისუფლების უზენაესობის შესახებ, კანონების მოქმედებასთან, აგრეთვე „სასულიერო და საეკლესიო ხასიათის უწყესრიგობასთან“. კომისიის მთავარი ამოცანა იყო რეფორმირებული ეკლესიის მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლა – კათოლიკეებისა და პროტესტანტების ძალზედ რადიკალური და დემოკრატიული მიმართულებების მიმდევრებთან (კერძოდ, შოტლანდიაში დამკვიდრებული პრესვიტერიანელობა). კომისიის სამი ნებისმიერი წევრი, თუ მათ შორის ერთი იყო ეპისკოპოსი, უფლებამოსილი იყო სასჯელი შეეფარდებინა იმ პირისათვის, რომელიც არ დადიოდა

ეკლესიაში, აღეკვეთა ერეტიკოსობა, ჩამოეჭვეთებინა პასტორები. უმაღლესი კომისიის განმგებლობაში შედიოდა წმინდა საერო ხასიათის საკითხების განსჯადობა – ლონდონში მოხეტიალეების წინააღმდეგ ბრძოლა და ცენზურის შესახებ გადაწყვეტილების მიღება. რეფორმირებული ეკლესია, მიუხედავად იმისა, რომ მან შეინარჩუნა კათოლიციზმის ბევრი თვისება, არა მხოლოდ სტრუქტურის, არამედ მღვდელმსახურების თვალსაზრისით, იმ ორგანოდ იქცა, რომლის ერთ-ერთ მთავარ ამოცანას, სამეფო ხელისუფლების ღვთაებრივი წარმოშობის შესახებ, თეორიის პროპაგანდირება წარმოადგენდა.

აბსოლუტიზმის დამყარებასთან ერთად, ადგილობრივი მმართველობის ორგანოთა სისტემა უფრო მწყობრი გახდა, გაიზარდა მისი დამოუკიდებულება ხელისუფლების ცენტრალური ორგანოებისაგან. ამ პერიოდის ადგილობრივ მმართველობაში მომხდარი ძირითადი ცვლილებები ეხება ლორდ-ლეიტენანტის თანამდებობის დაწესებას და ახალი ადგილობრივი ადმინისტრაციული ერთეულის – საეკლესიო სამრევლოს დადგენას. ლორდ-ლეიტენანტს, საგრაფოში, უშუალოდ მეფე ნიშნავდა. ის მეთაურობდა ადგილობრივ მოხალისეთა ჯარს, ხელმძღვანელობდა მომრიგებელი მოსამართლეებისა და კონსტაბლების საქმიანობას. სამრევლო წარმოადგენდა ყველაზე დაბალი რგოლის თვით-მმართველობით ერთეულს, რომელშიც გაერთიანებული იყო ადგილობრივი საეკლესიო და ტერიტორიული მმართველობის ფუნქციები. გადასახადების გადამხდელთა კრება წყვეტდა გადასახადების განაწილების, გზებისა და ხიდების რემონტის საკითხებს. გარდა ამისა, კრება ირჩევდა სამრევლოს თანამდებობის პირებს (საეკლესიო მამასახლისებს, დარიბებზე ზედამხედველებსა და სხვა). სამრევლოში საეკლესიო საქმეებს ხელმძღვანელობდა სამრევლოს წინამძღოლი. მისი საქმიანობა მთლიანად ემორჩილებოდა მომრიგებელი მოსამართლეების კონტროლს, ხოლო მათი მეშვეობით – საგრაფოსა და ცენტრალური მმართველობის ორგანოთა სისტემას.

აბსოლუტიზმის პერიოდში, საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ცენტრალური ვესტმინსტერის სასამართლოების სტრუქტურა და იურისდიქცია, მათ შორის სამართლიანობის სასამართლოსა და უზენაესი საადმირალტოს სასამართლოს სტრუქტურა და იურისდიქცია.

თუმცა, მათ გარდა შეიქმნა საგანგებო სასამართლოები: ვარსკვლავთა პალატა და სასამართლო საბჭოები „აჯანყებულ“ საგრაფოებში. ვარსკვლავთა პალატა, საიდუმლო საბჭოს სპეციალური განყოფილების სახით, სამეფო ხელისუფლების მოწინააღმდეგეების მიმართ ბრძოლის საშუალება იყო.

მასში სამართალმწარმოება, ძირითადად, ინკვიზიციურ ხასიათს ატარებდა, ხოლო მის მიერ გამოტანილი გადაწყვეტილებები, მოსამართლეთა შეხედულებისამებრ მიიღებოდა. აბსოლუტიზმის პერიოდში გაფართოვდა მომრიგებელ მოსამართლეთა სასამართლო კომპეტენცია. სისხლის სამართლის ყველა საქმეების განხილვა მოეთხოვებოდათ გამსვლელ და მომრიგებელ მოსამართლეებს მას შემდეგ, რაც დიდი ჟიური დაამტკიცებდა საბრალდებო დასკვნას. ნაფიცი მსაჯულები შედიოდნენ სასამართლოს შემდგენლობაში. ჟიურის ორგანიზაციის ძირითადი პრინციპი უმნიშვნელოდ შეიცვალა. ინგლისში, კვლავინდებურად, არ არსებობდა მუდმივი არმია.

3) გერმანია აბსოლუტიზმის ხანაში

XVI-XVIII საუკუნეებში რელიგიური ომების შედეგად, როცა დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების რაოდენობა, გერმანიაში კიდევ უფრო გაიზარდა და 300-ზე მეტი გახდა, ჩამოყალიბდა ე.წ. მთავრების აბსოლუტიზმი. ის იმით განსხვავდებოდა დასავლეთ ევროპის სხვა აბსოლუტური მონარქებისაგან, რომ 1) მისი ჩამოყალიბება მოხდა არა მთელი იმპერიის ფარგლებში, რომელიც კვლავ განაგრძობდა დეცენტრალიზაციას, არამედ ცალკეული სამთავროების შიგნით; 2) გარდა ამისა, მისი დამკვიდრება იყო, არა მეპატონეების და ბურჟუაზიის დროებითი კომპრომისის შედეგი, არამედ მეპატონე-კონსერვატიული ძალების არსებითი გამარჯვება ბურჟუაზიულ მოძრაობაზე და მან გერმანელ მთავრებს დაუმორჩილა სუსტი გერმანული ბურჟუაზია. ამიტომ, შემთხვევითი როდია, რომ ყველაზე უწინ (XVII საუკუნის პირველ მესამედში) აბსოლუტიზმი ყალიბდება ეკონომიკურად ყველაზე ჩამორჩენილ ბავარიაში. სამთავროების აბსოლუტიზმმა ვერავითარი დადებითი როლი ითამაშა სახელმწიფოს განვითარების პროცესში და მან, ხანგრძლივი დროით, შეინარჩუნა გერმანიის ეკონომიკური და პოლიტიკური დეცენტრალიზაცია და აქ ცენტრიდანული ძალების თარეში.

გერმანელი ერის საღვთო რომის იმპერიის ყველაზე მსხვილ აბსოლუტურ მონარქიებად პრუსია და ავსტრია ითვლებოდნენ, რომელთა შორის პაექრობა, იმპერიის შიგნით პოლიტიკური უზენაესობისთვის, უკვე იყო დაწყებული. ბრანდერბურგი-პრუსიის სახელმწიფო XVII საუკუნის დასაწყისში შეიქმნა, ძველ თევთონთა ორდენის მიწებში, რომლის კოლონიზატორული საქმიანობა და იდეოლოგია საფუძვლად დაედო, გერმანიაში დიდპრუსიულ მილიტარიზმს. ამ სახელმწიფოს საბოლოო გაფორმება 1701 წელს მოხდა, როცა ბრანდერბურგის კურფიუსტმა მეფის (კოროლი) ტიტული მიიღო.

სახელმწიფოს მეთაური – პრუსიის მეფე იმპერიის კურფიურსტების კოლეგიაში შედიოდა. სახელმწიფოს მმართველობის უმაღლესი ორგანო მეფესთან არსებული, საიდუმლო საბჭო იყო. მას თავდაპირველად, სამი დირექტორია ექვემდებარებოდა: საფინანსო, სამხედრო საქმეებისა და სამეფო დომენების. განსაკუთრებული მნიშვნელობა სამხედრო საქმეთა დირექტორიას ენიჭებოდა, რომელიც

1655 წელს შექმნილი, მუდმივი არმიის ორგანიზებასა და შეიარაღების საქმეებს განაგებდა. პრუსიის არმია ევროპაში ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო და სახელი გაითქვა უმკაცრესი დისციპლინითა და გაუთავებელი სამწყობრო ვარჯიშებით. პრუსიაში, XVIII საუკუნის სახელმწიფოებრივი წყობილების განვითარების ძირითადი ტენდენციები იყო: 1. სახელმწიფო აპარატის შემდგომი ცენტრალიზაცია და მილიტარიზაცია; 2. სამოქალაქო ორგანოებზე სამხედრო-მმართველობითი სისტემის გაბატონება. საიდუმლო საბჭოს უფლებამოსილებათა მნიშვნელოვანი ნაწილი გადავიდა გენერალური სამხედრო კომისარიატის ხელში. მოხდა ყველა ღირებურობითა შერწყმა ერთიან სამხედრო-საფინანსო ორგანოში, რომლის სათავეში იდგა პრეზიდენტი – მეფე. ადგილებზე მოქმედი საერო მრჩეველები (ლანდრატები), რომლებსაც მეფე ნიშნავდა აზნაურთა კრებების რეკომენდაციით, ცენტრალური ხელისუფლების მკაცრი კონტროლის ქვეშ მოექცნენ და მათ ფართო სამხედრო-საპოლიციო უფლებამოსილებანიც მიენიჭათ. გაუქმდა ქალაქების თვითმმართველობა. საქალაქო საბჭოები შეიცვალა მეფის მიერ დანიშნული კოლეგიებით. მთელ სახელმწიფო აპარატზე გავრცელდა სამხედრო წოდებები, სამხედრო სუბორდინაციის პრინციპი და დისციპლინა. პრუსიის მონარქიის პოლიტიკური რეჟიმი ხასიათდებოდა, როგორც სამხედრო-საპოლიციო სახელმწიფო. მასში ფართოდ გავრცელდა ხელისუფლების თვითნებობა, ცენზურა და ქვეშევრდომთა ცხოვრების ყველა სფეროს წვრილმანი რეგლამენტაცია. პრუსიაში გაბატონებული იყო ერთი რელიგია – პროტესტანტიზმი (ლუთენარობა) და ერთი ერი – პრუსიელი გერმანელები. დასკვნისათვის, პრუსიაში ჩამოყალიბდა ე.წ. სამხედრო-პოლიციური აბსოლუტიზმი, ანუ ადგილი ჰქონდა, ერთდროულად პოლიტიკური და სამხედრო-პოლიციური სტრუქტურების ფორმირებას და მათი მეშვეობით სამეფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციასა და აბსოლუტიზაციას.

ავსტრია, პრუსიისაგან განსხვავებით, არ იყო ცენტრალიზებული სახელმწიფო. ის მრავალეროვანი (პოლიეთნიკური) ქვეყანა იყო. ავსტრიაში გაბატონებული იყო კათოლიციზმის სარწმუნოება. თუმცა, ამავდროულად, ავსტრიაში მცხოვრები ერები: სლავები – კათოლიკეებიც და მართლმადიდებლებიც იყვნენ, ხოლო სამხრეთი სლავების, ბოსნიელებისა და ბულგარელების ნაწილი, აგრეთვე ხორვატები – ისლამსაც მისდევდნენ. XV საუკუნეში ავსტრიის მეფეები გერმანიის იმპერატორების ტიტულს იღებდნენ და ავსტრია მათ დომენად ითვლებოდა. ავსტრიაში ცენტრალური ორგანოების სისტემა არ იყო მკაცრად მოწესრიგებული და მუდმივ გარდაქმნას განიცდიდა. ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოდ და მმართველობის სფეროს მეთაურად, მეფესთან ერთად, საიდუმლო საბჭო ითვლებოდა. მოგვიანებით, ის შეიცვალა კონფერენციით, რომელიც XVIII საუკუნის დასაწყისიდან მუდმივმოქმედ დაწესებულებად იქცა. სამხედრო საქმეებს განაგებდა კარის სამხედრო საბჭო. 1760 წელს, მმართველობის ყველა დარგის გაერთიანების შემდეგ, დაწესდა სახელმწიფო საბჭო. ავსტრიის მონარქიის პროვინციების სათავეში იდგნენ ნაცვლები. კერძოდ, ავსტრია შედგებოდა ორი სამეფოს – ავსტრიასა და უნგრეთის სამეფოებისგან. მათი მეფეების არჩევა ხდებოდა ადგილობრივი წოდებრივ-წარმომადგენლობითი დაწესებულებების მიერ და მათ თანამდებობაზე ამტკიცებდა იმპერატორი. ავსტრიის შემადგენლობაში შესულ სახელმწიფოებს საკუთარი სეიმები – წოდებრივი დაწესებულებები – საკრებულოები ჰქონდათ. ქალაქების მმართველობას განაგებდნენ არჩევითი ქალაქისათავეები და ბურჰომისტრები. იმპერატორიცა მარიამ-ტერეზიას დროს (1740-1780 წ.წ.), უმნიშვნელოვანესი უფლებამოსილებანი გადავიდა მეფის მოხელეების ხელში და არჩევითი ორგანოების საქმიანობა, მთავრობის მხრიდან, კონტროლს დაექვემდებარა. XVIII საუკუნის II ნახევარში, ავსტრიაში ჩამოყალიბდა ე.წ. განათლებული აბსოლუტიზმი. კერძოდ, გატარდა გარკვეული ბურჰუაზიული გარდაქმნები, რაც ისე განიხილებოდა, როგორც მეფეთა მეგობრობა ფრანგ განმანათლებლებთან. თუმცა, ამ პოლიტიკის არსი იმ იმულების შედეგი იყო, რაც მოიტანა ბურჰუაზიული საზოგადოების ინტერესების გათვალისწინების აუცილებლობამ, რათა არ მომხდარიყო თავადაზნაურობისა და თვითმპყრობელობის საფუძვლების არსებითი რღვევა რევოლუციური ქარტეხილის შედეგად.

4) რუსული აბსოლუტიზმის თავისებურებანი

აბსოლუტიზმის წარმოშობა კანონზომიერი და ობიექტური წინაპირობების მქონე მოვლენაა. რუსული სამეცნიერო აზრი დღემდე ეჭვის ქვეშ აყენებს რუსული აბსოლუტიზმის კანონზომიერად ჩამოყალიბებას და მასში მნიშვნელოვან თავისებურებებს ხედავს, რაშიც ჩვენც ვეთანხმებით მას. კერძოდ: 1) რუსული აბსოლუტიზმის ერთ-ერთი თავისებურება იყო არა შინასოციალური ბრძოლა ან ბრძოლა თვით ექსპლუატატორულ ფენებს შიგნით, არამედ გამწვავებული დაპირისპირება, რომელსაც განიცდიდა თვითმპყრობელობა რუსული გლეხობის მხრიდან, რომლის საბოლოო დაწყვეტებაც მოხდა XVII საუკუნეში. სწორედ რუსულ თავადაზნაურობას ესაჭიროებოდა ძლიერი ცენტრალიზებული მონარქიული ხელისუფლება, რათა მორჩილებაში ჰყოლოდა დაწყევლებული გლეხობა. სტეფანე რაზინის და ივან ბოლოტნიკოვის საგლეხო ომებმა, საქალაქო აჯანყებებმა, სხვადასხვა საგლეხო მოძრაობებმა დააჩქარეს, მონარქის ხელში, შეუზღუდავი ძალაუფლების თავმოყრის პროცესი, რასაც თვით რუსული საგვარეულო არისტოკრატიაც უწყობდა ხელს, რადგან მხოლოდ აბსოლუტურ მონარქიაში ხელავდა

გადარჩენისა და საკუთარი უსაფრთხოების უზრუნველყოფის ერთადერთ საშუალებას. 2) რუსული აბსოლუტიზმის მეორე თავისებურება ის არის, რომ აქ კაპიტალისტური ურთიერთობების ჩამოყალიბება ძალზედ გვიან – XVII საუკუნის ბოლოს და XVIII საუკუნის დასაწყისში მოხდა და თანაც არა ქალაქებში (იქ ფართოდ გავრცელებული სამრეწველო და საფინანსო სფეროებში), არამედ სოფლებში; ცალკეული მიწათმფლობელები ქირაობდნენ საკუთარ ყმებს, ხშირად ფულადი ანაზღაურების ხარჯზე, რათა მოეხდინათ შრომის ნაყოფიერების სტიმულირება და ამით ხელი შეეწყოთ საგლეხო მეწარმეობასა და გლეხების კაპიტალიზაციისათვის. დაქირავებულ შრომას მრეწველობაშიც ეხედებოთ; XVIII საუკუნიდან აქტიურად ვითარდება მძიმე მრეწველობის დარგები: რკინის მეტალურგიული მანუფაქტურები, სპილენძის ჩამომსხმელი მანუფაქტურები, გემთმშენებლობა – ჩრდილოეთის მდინარეებზე, ტყავის გადამამუშავებელი მანუფაქტურები და სხვა. უკვე XVII საუკუნეში შეინიშნება წარმოების მარტივი კაპიტალისტური კოოპერაცია და იქმნება პირველი მანუფაქტურები. 3) რუსული აბსოლუტიზმის განვითარება დიდად იყო დამოკიდებული, ქვეყნის შიგნით, ეკონომიკური და, განსაკუთრებით, სავაჭრო კავშირების განვითარებაზე, რომლებმაც მთელი ქვეყნის სივრცე მოიცვა და ხელი შეუწყო საერთო-რუსული ბაზრის შექმნის პროცესს. ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში განსაკუთრებული როლი მიენიჭათ სავაჭრო კაპიტალსა და მსხვილ ვაჭრებს.

ა) საზოგადოებრივი წყობის განვითარება

აბსოლუტიზმის ხანაში საზოგადოებრივი წყობა მნიშვნელოვანი ძვრებით ხასიათდება. შუა საუკუნეების უფრო ადრეული სტადიებისათვის დამახასიათებელი წოდებრივი დაყოფა, ახლა განსაკუთრებულად მკვეთრ ფორმებს იძენს. ამ დროის საზოგადოებრივი წყობის მთავარი ნიშანი იყო ძირითადი სოციალური ჯგუფების ფენა-წოდებებად კონსოლიდირება. წოდებრივი წყობის ფორმირება მიმდინარეობდა ორი ურთიერთგანსხვავებული მიმართულებით: ერთი მხრივ, სოციალურად ერთგვაროვანი ჯგუფების ინტერესები უახლოვდება ერთმანეთს, მეორე მხრივ – როცა განსხვავებების პოლარიზაციის გაძლიერებით, უფრო მკვეთრი გახდა წოდებრივი ანტაგონიზმი, წოდებრივი კუთვნილებამ მტკიცე ხასიათი შეიძინა, ხოლო წოდებრივი განსხვავების დაძლევა თითქმის შეუძლებელი იყო. მებატონეთა ფენის სოციალურ-ეკონომიკურმა კონსოლიდაციამ შედეგად მოიტანა საბატონო მიწათმფლობელობის სამართლებრივი რეჟიმის განვითარება და მებატონეთა კატეგორიის შეცვლაც გამოიწვია. XVII საუკუნის განმავლობაში, поместье-სა და вотчина-ს სამართლებრივი რეჟიმი თანმიმდევრულად უახლოვდება ერთმანეთს და, საბოლოოდ, XVIII საუკუნის დასაწყისში მოხდა ამ ორი ინსტიტუტის შერწყმა. პეტრე I-ის დროს გაქრა გაბატონებული ფენის უწინდელი დაყოფა მრავალრიცხოვან შიდაწოდებრივ ჯგუფებად – ბოიარები, აზნაურები, ბოიართა შვილები და სხვა. ჯერ კიდევ XVII საუკუნის ბოლოს, местничество-ს გაუქმებით, პირველი ნაბიჯი გადაიდგა ე.წ. “უგვარო აზნაურების” პირველ არისტოკრატიასთან დაახლოების გზაზე. პეტრე I-მა გამოსცა “ტაბელი რანგების შესახებ”, რომელმაც მთლიანად გააუქმა უწინდელი წოდებრივი დაჯგუფებები, მებატონეთა ფენის შიგნით, და შემოიღო ახალი, ერთიანი სახელწოდება გაბატონებული ფენა-წოდების აღსანიშნავად – შლახტა, რომელიც პოლინური ენიდან იქნა გადმოღებული და გამორიცხავდა აზნაურთა პრეტენზიებს ბოიართა ტიტულზე. უკვე პეტრე I-ის დროს, მისი მეფობის ბოლო წლებში, ახლებურად იქნა განმარტებული ტერმინი აზნაური – дворянство, რომელმაც, ხანგრძლივი დროით, გააერთიანა რუსული გაბატონებული წოდება. აზნაურობის კონსოლიდაციას თან სდევდა ამ სოციალური ჯგუფის კარნაკტილობის გაძლიერების პროცესი. აზნაურობის სტატუსის მოპოვება მეტად რთული მოვლენა იყო. თუმცა, გაბატონებულ ფენას შევსების გარეშე არსებობა არ შეეძლო, რასაც თვით სახელმწიფოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრებაც მოითხოვდა. სწორედ ამიტომ, პეტრე I-ის “ტაბელი რანგების შესახებ” შესაძლებლობას უქმნიდა პირს მოეპოვებინა აზნაურის სტატუსი, სამხედრო ან სამოქალაქო სამსახურის შედეგად. თავადაზნაურობა თვითმპყრობელობის ერთგული დასაყრდენი იყო. თუმცა, ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ თავადაზნაურობა ბრმად ემორჩილებოდა მონარქს. იმ შემთხვევაში, როცა მეფე უხეშად არღვევდა გაბატონებული ფენის ინტერესებს, მისი ტახტიდან ჩამოცილება სავსებით გამართლებული მოვლენა იყო, რაზეც მეტყველებენ XVIII საუკუნის მრავალრიცხოვანი სასახლური შეთქმულებები და გადატრიალებები.

რუსეთის აბსოლუტიზმის სტადიაში შესვლას თან სდევდა ჩაგრული ფენების კონსოლიდაციის პროცესი. დასრულდა ხოლოპობის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია; ხოლოპობა XVIII საუკუნის დასაწყისში საბოლოოდ შეერწყა გლეხობას. გაქრა სხვა, ექსპლუატირებულთა უფრო წვრილი კატეგორიებიც. XVIII საუკუნის დასაწყისში დასრულდა გლეხობის დაქვემდებარების პროცესი. გლეხობაც, თავისებურად ჩაკეტილ, წოდებად იქცა, რომლისგანაც გამოსვლა ძალზედ გართულდა. გლეხობიდან გამოსვლის ყველაზე მარტივ საშუალებად რეკრუტობა იქცა, რომლის შედეგად გლეხებს საშუალება ეძლეოდა დაეტოვებინათ საკუთარი სოფელი და ნებაყოფლობით წასულიყვნენ ჯარში. მიუხედავად იმისა, რომ გლეხობის ამ წესით გათავისუფლებას მწვავედ ებრძოდა თავადაზნაურობა, არმიის ინტე-

რესებმა მაინც გაიმარჯვეს და გლეხობა ხშირად თავისუფლდებოდა ბატონყმობიდან. გლეხობა შემდეგ კატეგორიებად იყოფოდა: სახელმწიფო, ეკონომიკური, სასახლური, საბატონო მორჩილებაში მყოფი. ჩაკეტილი წოდება იყო ქალაქის მოსახლეობაც, რომელიც, გლეხობის მსგავსად, რამდენიმე ჯგუფად იყოფოდა და ეს დაყოფა კიდევ უფრო კონტრასტული იყო. ჩაკეტილობისაკენ მიდრეკილება ახასიათებდა სამღვდელეობას, რომელიც ორ ჯგუფად იყოფოდა: ე.წ. თეთრი სამღვდელეობა, ანუ მღვდელმსახურნი, რომელთა თანამდებობები მემკვიდრეობით დაგაუცემოდა და ე.წ. შავი სამღვდელეობა – ანუ ბერ-მონაზვნები, რომელთა წრეში მოხვედრა ძალზედ გართულებული იყო. ჯერ კიდევ პეტრე I-ლი შეეცადა შავი სამღვდელეობის რიცხვის მკვეთრ შემცირებას, რადგან მას ყოველმხრივ ესაჭიროებოდა ადამიანური რესურსის მობილიზება, საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სფეროს აღორძინების მიზნით. XVIII საუკუნეში წოდებრივი წყობის განვითარებას ახასიათებდა შუალედური ფენების გაქრობა და მათი შერწყმა სხვადასხვა წოდების წარმომადგენლებთან. წოდებრივი წყობის გაფორმება შეუძლებელი იყო სათანადო კანონმდებლობის გარეშე. 1725-1801 წლებში, გლეხობის შესახებ გამოიცა 2253 სხვადასხვა შინაარსის სამართლებრივი აქტი, თუმცა მათი კოდიფიცირების გარეშე. რუსეთის უმაღლეს წოდებად XVIII საუკუნეში თავადაზნაურობა რჩებოდა, რომლის სამართლებრივ რეჟიმს აწესრიგებდა “მანიფესტი თავადაზნაურთა თავისუფლების შესახებ”. თავადაზნაურობა – სახელმწიფოს მთავარი წევრი, იყოფოდა მემკვიდრეობით და პირადად გააზნაურებულ კატეგორიებად. თავადაზნაურობას მიეკუთვნა მიწის და მასზედ დასახლებული გლეხების განკარგვის მონოპოლური უფლება, ანუ მან შეიძინა, პრაქტიკულად, უფასო მუშახელი. გლეხების ექსპლუატაცია იყო მებატონეთა კეთილდღეობისა და შემოსავლის მიღების მთავარი წყარო. თუმცა, XVIII საუკუნეში შემოსავლის ლეგალურ წყაროდ იქცა სამხედრო და სამოქალაქო სამსახურის სამაცვლოდ გაცემული ხელფასი – გასამრჯელო. თავადაზნაურობის მთავარი მოვალეობა იყო სახელმწიფო სამსახური, რომლისგან თავის დაღწევას ის აქტიურად ცდილობდა, რასაც მიაღწია კიდევ “თავადაზნაურთა თავისუფლების შესახებ” მანიფესტის გამოცემის შემდეგ. თავადაზნაურობის სამსახურიდან გათავისუფლება არ ართმევდა მას სახელმწიფო თანამდებობის დაკავების უპირატეს უფლებას, მითუმეტეს, რომ სახელმწიფოც მუდმივად ზრუნავდა იმაზე, რათა სამოქალაქო სამსახურში, არმიასა და სამხედრო ფლოტში სამეთაურო პოსტები დაეკავებინა მხოლოდ თავადაზნაურობას.

გ) პოლიტიკური წყობა

სახელმწიფოებრივი ერთიანობის ფორმად, XVIII საუკუნის რუსეთში, იქცა დაპყრობითი ომების შედეგად შექმნილი, იმპერიული სახელმწიფო, რომლის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობა მოითხოვდა არსებით ცვლილებებს. პეტრე I-მა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობა სამ რგოლად განსაზღვრა: გუბერნია – პროვინცია – მაზრა. თავდაპირველად, ქვეყანაში რვა გუბერნია იყო, შემდეგ მათი რიცხვი თორმეტამდე და ბოლოს – 1775 წელს ოცდასამამდე გაიზარდა. თუ, თავდაპირველად, გუბერნიების შემადგენლობაში უზარმაზარი ტერიტორიები შედიოდა, XVIII საუკუნის ბოლოს ისინი ტერიტორიულად შემცირდნენ, რამაც გამოიწვია, მათ შიგნით არსებული შუალედური რგოლის – პროვინციის გაუქმება. ეკატერინე II-ის დროს საფუძველი ჩაეყარა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის ახალ სისტემას, მოსახლეობის რაოდენობის მიხედვით, რომელიც თითოეული რგოლისათვის თითქმის თანაბარი იყო (300 - 400 ათასი – გუბერნიაში, 10-30 ათასი მაზრაში). ეკონომიკური კავშირები და მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა არ მიიღებოდა მხედველობაში. ახალი წყობა ორი მთავარი ამოცანის განხორციელებას უწყობდა ხელს: გადასახადების აკრეფის გამარტივებას და საგლეხო აჯანყებებისა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ჩახშობას, ანუ ფისკალური და საპოლიციო ინტერესების დაცვას. ამრიგად, რუსული აბსოლუტიზმი შეიძლება შეირაცხოს, ერთდროულად, პატრიარქალურ მონარქიად და სამხედრო-პოლიციურ რეჟიმად.

დ) სახელმწიფო მექანიზმი

აბსოლუტიზმზე გადასვლა, უპირველეს ყოვლისა, ნიშნავდა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოების გაუქმებას. გაუქმდა წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიისათვის დამახასიათებელი ორგანოები – საეროებო კრებები. 1651- 1653 წლებში საეროებო კრებები მხოლოდ იმისთვის იქნა მოწვეული, რომ მეფეს, ამა თუ იმ საკითხზე, ბოიარებთან სათათბიროდ დასხდომისთვის გამოეყენებინა ეს ორგანოები. არსებობა შეწყვიტა მეორე ორგანომაც, რომელიც ასევე ზღუდავდა მეფის ხელისუფლებას – ბოიართა სათათბირომ. სათათბიროს მოწვევა მხოლოდ სახეიმო ვითარებაში იყო შესაძლებელი და მისი რეალური ფუნქციის შესრულება მის ერთ ნაწილს, ე.წ. Комната-ს თუ ხელეწიფებოდა, რომელშიც შედიოდა პირთა ძალზედ ვიწრო წრე, ანუ მეფესთან ყველაზე დაახლოებული

პირები. თუმცა, აბსოლუტიზმზე გადასცლა არ იყო დაკავშირებული მეფის გათავისუფლებასთან მისი შემზღუდველი ძალებისგან, და, უფრო მეტად, სახელმწიფო აპარატის გარდაქმნას და მისი საქმიანობის ახალი პრინციპის დამკვიდრებას გულისხმობდა. თავადაზნაურული სახელმწიფოს რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებული, დადებითი ღონისძიებების ჩატარება და სახელმწიფო ორგანოების ახალ ვითარებასთან მორგება სწორედ XVIII საუკუნეში მოხდა, ე.ი. **პეტრე I-სა და ეკატერინე II-ის** ზეობაში. ყველა ღონისძიება მიზნად ისახავდა საბატონო სახელმწიფოს გაძლიერებას და, მისი მეშვეობით, საბატონო ურთიერთობების შენარჩუნებას, თავადაზნაურთა ინტერესების შესაბამისად. აბსოლუტიზმისათვის დამახასიათებელი, მონარქის ხელისუფლების განმტკიცება იმ გარეგნულ ატრიბუტებშიც აისახა, რომაღთა შორის უმნიშვნელოვანესი იყო მეფის **იმპერატორად გამოცხადება**. ეს ტიტული სენატმა უბოძა მეფე პეტრე I-ს, ჩრდილოეთის ომში რუსეთის გამარჯვების შემდეგ. ეს ტიტული მემკვიდრეობით გადაეცემოდა და მას აღიარებდნენ როგორც ქვეყნის შიგნით, ისე საერთაშორისო არენაზე. რუსეთში მონარქის ხელისუფლების უზენაესობას მუდმივად ეწინააღმდეგებოდა თავადაზნაურობა, რაზეც მეტყველებენ უამრავი სასახლური გადატრიალებები. მეფის ხელისუფლების განმტკიცება ვერ მოხერხდებოდა მისი პოლიტიკური და თეორიულ-მეცნიერული დასაბუთების გარეშე. წინა პერიოდში გაბატონდა **თეოლოგიური თეორია**: არ არის ხელისუფლება, თუ არა – ღვთისგან ბოძებული, ხოლო მეფე – ღვთის მიერ მირონცხებული. რუსმა მოძღვარმა **თეოფანე პროკოპოვიჩმა** განავითარა **საერო-სახელმეკრულებო თეორია**: მეფის ხელისუფლება ემყარება **ხალხის ნებას, რომელმაც საკუთარი ბედი უბოძა მეფეს, თანაც სამუდამოდ და ამ ხელშეკრულებაზე უარის თქმის უფლების გარეშე**. ამრიგად, **სამხედრო არტიკულის მე-20 მუხლის თანახმად**, დადგინდა ფორმულა **მონარქის თვითმპყრობელობისა და პასუხისმგებლობიდან გათავისუფლების შესახებ**.

პეტრე I-ის დროს, 1711 წელს შეიქმნა **სენატი**, რომელიც ასრულებდა **კანონ-სათათბირო, აღმინისტრაციული და სასამართლო ორგანოს ფუნქციებს**. მასვე ევალებოდა იმპერატორის შეცვლა, თუ თვითმპყრობევი დედაქალაქში არ იმყოფებოდა, რაიმე მიზეზით. პეტრე I-ის დროს არსებითად გარდაიქმნა **ცენტრალური მმართველობის ორგანოები**. პრიკაზების რთული, მოუქნელი და ქაოტური სისტემის ნაცვლად, შეიქმნა **კოლეგიების** მწყობრი სისტემა. არსებითად, კოლეგიები იყო **დარგობრივი მმართველობის პირველი ორგანოები**. თითოეული კოლეგია განაგებდა მმართველობის განსაზღვრულ სფეროს: **საგარეო საქმეებს, საზღვაო საქმეებს, სახელმწიფო შემოსავლებს და სხვა**. თავდაპირველად, იყო **მხოლოდ ცხრა, შემდეგ – თორმეტი და ბოლოს – თოთხმეტი კოლეგია**. გარდა მმართველობის ცენტრალური ორგანოებისა, **ცვლილება განიცადა ადგილობრივი მმართველობის სისტემამ**. პეტრე I-მა შეცვალა ძველი **ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა და ამ ერთეულების სათავეში დააყენა ახალი თანამდებობის პირები**. დიდი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს ეწოდებოდა **გუბერნიები**, ხოლო მათ სათავეში მდგომ პირებს – **გუბერნატორები**, რომლებსაც **მიანიჭათ** ძალზედ ვრცელი უფლებამოსილებანი. **გუბერნატორები უშუალოდ ექვემდებარებოდნენ სენატს და კოლეგიებს**. გუბერნიებსა და პროვინციებში დაადგინეს დიდი რაოდენობით თანამდებობის პირები, რომლებიც განაგებდნენ მმართველობის ცალკეულ საკითხებს. პეტრე I-ის დროს შექმნილი, ძვირადღირებული და საკმაოდ რთული, ადგილობრივი მმართველობის სისტემა, ფაქტიურად, გაუქმდა ეკატერინე II-ის რეფორმების შედეგად. ამ რეფორმით **გუბერნატორმა** შეიძინა **ფართო ადმინისტრაციული უფლებამოსილებანი, აგრეთვე აღიჭურვა გარკვეული სასამართლო ფუნქციებით, მათ შორის სენატთან შეთანხმებით, გუბერნიაში ნებისმიერი თანამდებობის პირის გადაყენების უფლებით**. გუბერნატორის განკარგულებაში იყო გუბერნიის ტერიტორიაზე განლაგებული სამხედრო გარნიზონები. საგანგებო მდგომარეობის დროს (აჯანყება), გუბერნატორს ევალებოდა გადამჭრელი ღონისძიების ჩატარება, მიუხედავად ცენტრალური ხელისუფლებიდან მიღებული მითითების და ბრძანების დროულობისა. გუბერნატორს ექვემდებარებოდა ადგილობრივი ორგანოს ყველა დარგობრივი უწყება, მათ შორის **საბაჟო, სასაზღვრო და სხვა სამსახურები**. მას ევალებოდა გზებისა და ხიდებს ზრუნვა, ყაჩაღებთან ბრძოლა, ანუ გუბერნატორი, საკუთარ გუბერნიაში, ღამის მინი-მონარქი იყო. გუბერნატორს, საკუთარი ფუნქციების შესასრულებლად, ეძლეოდა **მცირე კანცელარია**, ხოლო 1775 წლის **საგუბერნიო რეფორმის** შედეგად, გუბერნატორთან დაწესდა გუბერნიის მმართველობის ორგანო, რომელიც იყო **სათათბირო ხასიათის დაწესებულება**. დაწესდა **ვიცე-გუბერნატორის** თანამდებობა, რომელიც იყო გუბერნატორის თანაშემწე და მეთაურობდა ე.წ. **სახაზინო პალატას – საფინანსო მმართველობის ადგილობრივ ორგანოს**. ეკატერინე II-ის დროს, მმართველობის ადგილობრივი ორგანოების საქმიანობა მოექცა თავადაზნაურთა თვითმმართველობის გავლენის ქვეშ. თვითმმართველობის ორგანოებად იქცნენ გუბერნიისა და სამაზრო თავადაზნაურთა კლუბები. მათ შემადგენლობაში შედიოდნენ თავადაზნაურები, ასაკობრივი და ქობერივი ცენზის მიხედვით. აბსოლუტიზმზე გადასვლისას, მნიშვნელოვანი რეფორმები ჩატარდა ქალაქების მმართველობის სფეროში, კერძოდ: პეტრე I-მა დააწესა ახალი ორგანოები – **ბურმისტრების პალატა, ანუ რატუშა – მოსკოვში, ხოლო სხვა ქალაქებში – საეროპო ქოხები**. ამ ორგანოებში პირებს ირჩევდნენ სავაჭრო-სამრეწველო წოდების წარმომადგენლებისაგან. აბსოლუტიზმის პერიოდში შეიქმნა **საპოლიციო მმართველობის** ორგანოები. 1718 წელს პეტრე I-მა პეტერბურგში დააწესა **გენერალ-პოლიცმაისტერის** თანამდებობა. კონკრეტულ ქუჩებს განაგებდნენ **მამასახლისები**. ყოველი ათი ეზო შედიოდა ათეულის მეთაურის გამგებლობაში. ეკატერინე II-მ დახვეწა ეს სისტემა და დედაქალაქში საპოლიციო ფუნქციები დააქისრა **ობერ-პოლიცმაისტერებს**,

ხოლო სხვა ქალაქებში – გოროდნიჩებს. 1782 წლიდან იქმნება ახალი საპოლიციო ორგანო – **Управа благочиния**. ეს ორგანო იქმნებოდა ყოველ ქალაქში და საკუთარ ფუნქციებს ასრულებდა კოლეგიურად. მას მეთაურობდნენ **ობერ-პოლიცმაისტერი და გოროდნიჩი**.

აბსოლუტიზმის ხანაში გარკვეული ცვლილებები განიცადა **სასამართლო ორგანოების სისტემაში**. მათი მოწყობა მნიშვნელოვან ცვლილებებს განიცდიდა. თუმცა, ეს რეფორმა არ შეხებია რუსული სასამართლოს წოდებრივ-სოციალურ შინაარსს. სასამართლო კვლავ რჩებოდა ანტაგონისტური ურთიერთობების რეგულირების მექანიზმად და გაბატონებული ფენის ინტერესების დამცველად. თუმცა, **სასამართლომ მაინც განიცადა ერთი მნიშვნელოვანი ცვლილება: სასამართლო გამოეყო ადმინისტრაციას**. ამ მიმართულებით, პირველი ნაბიჯი გადადგა პეტრე I-მა, როცა დააწესა, ადმინისტრაციისგან გამოყოფილი, **რამდენიმე სპეციალური სასამართლო ორგანო**. მთლიანად რეფორმირებულ იქნა **სასულიერო სასამართლო**. პირველი ინსტანციის სასულიერო სასამართლოს სახით, დადგენილ იქნა **სასულიერო საქმეთა მმართველი**, მეორე ინსტანცია კი იყო – **ეპარქიის არქიელი**. სასამართლო ფუნქციების შესრულება დაევადა სპეციალურ დაწესებულებას – **კონსისტორიას**. ხოლო საეკლესიო სასამართლოს უზენაეს ინსტანციას წარმოადგენდა **სინოდი**. პეტრე I-ის რეფორმებმა ვერ გამოიღო სასურველი შედეგი. უფრო თანმიმდევრული იყო ეკატერინე II-ის საქმიანობა, რომლის დროსაც საბოლოოდ დასრულდა სასამართლოს ადმინისტრაციისგან გამოყოფის პროცესი. ამასთანავე, მის მიერ შექმნილი, **სასამართლო ორგანოები მოეწყო მევეთრად წოდებრივი პრინციპის შესაბამისად: ცალკე აზნაურთა სასამართლო, ცალკე – მოქალაქეებისათვის, ცალკე – სახელმწიფო გლეხებისათვის შექმნილი სასამართლო**. იმპერიის უზენაესი სასამართლო იყო **სენატი**. გუბერნიების ყველა სასამართლოების უზენაესი ინსტანცია იყო ორი პალატა: **სამოქალაქო და სისხლის სამართლის სასამართლოები**.

პეტრე I-ის დროს შეიქმნა **პროკურატურა**. მან დააწესა სენატის **გენერალ-გუბერნატორის** თანამდებობა, ხოლო კოლეგიებსა და ქვედა ინსტანციის სასამართლოებში – **პროკურორების** თანამდებობები.

პეტრე I-ის **სამხედრო რეფორმის** მთავარი შედეგი იყო **რეგულარული არმიის შექმნა**, რომელიც **რეკრუტირების** გზით ახდენდა ჯარისკაცთა მობილიზაციას. ეს იყო უკვე პროფესიული არმია. არმიას იყოფოდა შემდეგ ქვედანაყოფებად: **ლევიონი, ბატალიონი, ასეული**.

§4. შუა საუკუნეების ევროპული ცივილიზაციების და რუსეთის სამართალგანვითარება

1) ფრანგული სამართალგანვითარება, შუა საუკუნეების პერიოდში

ა) ფრანგული სამართლის წყაროების ევოლუცია, შუა საუკუნეების პერიოდში

შუასაუკუნოვანი პერიოდის დასავლეთევროპული სამართლის წყაროთა ევოლუციის ყველაზე ტიპური ნიშნები სწორედ ფრანგულ სამართალგანვითარებაში გვხვდება. შუა საუკუნეების ეპოქის ყველა ეტაპზე, ბატონ-ყმური ეპოქისათვის დამახასიათებელი განკერძოება და პარტიკულარიზმი, არსებითად აფერხებდა საფრანგეთში ერთიანი და მწყობრი ეროვნული სამართლის სისტემის ჩამოყალიბების პროცესს, რაც მნიშვნელოვნად ასუსტებდა ეროვნული ფრანგული სახელმწიფოებრიობისა და სამართალგანვითარების ფორმირებას. მიუხედავად იმისა, რომ **XV საუკუნის ბოლოდან, ფრანგულმა სახელმწიფოებრიობამ დასძლია, შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი სეპარატიზმი და პოლიტიკური დაქუცმაცებულობა, შექმნა ძლიერი აბსოლუტისტური სამეფო ხელისუფლება და მოახდინა საზოგადოების რელიგიურ-სულიერი კონსოლიდაცია, 1789 წლის რევოლუციამდე** საფრანგეთს საერთოდ არ გააჩნდა ერთიანი სამართლებრივი სისტემა და ფრანგული სამართალი წარმოადგენდა მრავალრიცხოვანი სამართლის სისტემების კონგლომერატს, რომელთა მოქმედება ვრცელდებოდა ან პირთა მხოლოდ გარკვეულ წრეზე, ან ტერიტორიის მხოლოდ კონკრეტულ, ხშირად არც თუ ვრცელ, ფარგლებზე.

XVIII საუკუნის ბოლომდე, ფრანგული სამართლის წყაროთა შესწავლისათვის აუცილებელია ყურადღების გამახვილება ერთ მნიშვნელოვან გარემოებაზე. კერძოდ, **ნაპოლეონის კოდიფიკაციამდე პერიოდში, სამართლის წყაროთა შესწავლისას, თავისებურებად მიიჩნევა საფრანგეთის სახელმწიფოს ტერიტორიის ორ დიდ რეგიონად დაყოფა იმის მიხედვით, თუ რომელ წყაროს სად (რომელ რეგიონში) ენიჭებოდა უპირატესობა, საზოგადოებრივი ურთიერთობების რეგულირების პროცესში**. საფრანგეთის ჩრდილოეთი რეგიონები, ჯერ კიდევ X საუკუნიდან მოყოლებული, ე.წ. **კუტიუმების ქვეყნად**, ანუ ჩვეულებითი სამართლის მოქმედების არეალად მიიჩნეოდა. ხოლო, საფრანგეთის სამხრეთ ნაწილში, ადგილი ჰქონდა სამართლის წყაროთა სიმრავლესა და ხშირად, სამართლის ნორმათა შეფარდების პროცესში, ნორმის კოლიზიის უშედეგო დაძლევის მცდელობას. ამრიგად, **კოდიფიკაციამდე პერიოდის ფრანგული სამართლის წყაროთა შესწავლის პროცესში, ამოსავალ დებულებად ტერიტორიული ანუ სიცვრცობლივი პრინციპი ითვლება**.

შუა საუკუნეების ეპოქის ფრანგული სამართლის უმნიშვნელოვანეს წყაროდ, საოცარი სიჭრელის მქონე, ჩვეულება გვევლინება. X საუკუნეში საფრანგეთში, პრაქტიკულად გაუქმდა სალიკური სამართალი და სხვა ბარბაროსული სამართლის ძეგლები, რომელთა მთავარ ნიშანს, მათი მოქმედების პერსონიფიცირებული, პარტიკულარული პრინციპი წარმოადგენდა. აღნიშნული ძეგლების ნაცვლად, საბატონო სეპარატიზმისა და დაქუცმაცებულობის პირობებში, ფეხი მოიკიდა ტერიტორიულმა ჩვეულებითმა სამართალმა – კუტიუმებმა, რომელთა მთავარ თავისებურებას, მოქმედების არეალის გათვალისწინებით, საოცარი სიჭრელე და ხშირად ურთიერთსაპირისპირო ეფექტიც კი წარმოადგენდა (მაგ., ნორმანდიის, ანჟუს, ბრეტანის კუტიუმების კრებულები). როგორც უკვე აღინიშნა, განსაკუთრებით დიდ როლს კუტიუმები ჩრდილოეთ საფრანგეთში ასრულებდნენ, რის გამოც ქვეყნის ამ ნაწილს კუტიუმების ქვეყანაც კი ეწოდა. ჩვეულება ზეპირი ფორმით დგინდებოდა (ამიტომ, ჩრდილოეთ საფრანგეთს დაუწერელი სამართლის ქვეყნადაც მოიხსენიებდნენ); ჩვეულება იმ ჩვევების, ტრადიციების საფუძველზე ყალიბდებოდა, რომლებიც გარკვეული ტერიტორიის ფარგლებში, ადგილობრივი ან რეგიონალური მასშტაბით, თაობიდან თაობას გადაეცემოდა და საყოველთაო აღიარებას პოულობდა. ჩვეულებითი სამართლის მოქმედების ძალასა და ავტორიტეტს ის ფაქტორი განაპირობებდა, რომ მასში ასახული იყო საბატონო საზოგადოების ტერიტორიული კოლექტივის რეალური მოთხოვნები და მისი ფორმირება, როგორც წესი, იყო კომპრომისის შედეგი და არა სახელმწიფო ხელისუფლების დაუფარავი თვითნებობა. სწორედ საყოველთაო კომპრომისი განაპირობებდა კუტიუმების ნებაყოფლობითი შესრულების ფაქტს, მიუხედავად იმისა, რომ მათ მალევე შეიძინეს საყოველთაოდ-სავალდებულო ძალა, რაც, თავის მხრივ, სასამართლო ხელისუფლებით იყო განმტკიცებული და უზრუნველყოფილი. იმისათვის, რომ კუტიუმებს სასამართლოში აღიარება მოეპოვებინათ, სავალდებულო მოთხოვნად, მათი უხსოვარი დროიდან, ანუ სულ მცირე ორმოცი წლის წინ დადგენა მიიჩნეოდა. XII საუკუნიდან მოყოლებული, მოხდა ცალკეული კუტიუმების ჩაწერა, ხოლო XIII საუკუნის შუა ხანებში, ნორმანდიაში შეიქმნა ჩვეულებითი სამართლის საკმაოდ ვრცელი კრებული – ნორმანდიის დიდი კუტიუმი, რომელსაც აქტიურად იყენებდნენ სასამართლო პრაქტიკაში. ამ დროიდან მოყოლებული, გაჩნდა ადგილობრივი ჩვეულებითი სამართლის კერძო კრებულები, რომელთა შედგენა სამეფო მოსამართლეებმა და ლეგისტებმა ითაგეს. კუტიუმების ერთ-ერთ ადრეულ ჩანაწერს მეგობრებისადმი რჩევა (1253 წელი) წარმოადგენს, რომელიც პიერ დე ფონტენის მიერაა შედგენილი. თუმცა, შუასაუკუნოვანი პერიოდის საფრანგეთის ყველაზე ცნობილ და პოპულარულ ჩვეულებითი სამართლის კრებულად ბოვეზის კუტიუმები (დაახ. 1283 წელი) ითვლება, რომელთა ავტორი სამეფო ბაღი – ფილიპ დე ბომანუარი გახლდათ. მიუხედავად იმისა, რომ ბოვეზის კუტიუმები კლერმონტის საგრაფოს (საფრანგეთის ჩრდილო-დასავლეთი) სასამართლო ოლქის კუტიუმების ჩანაწერს ეფუძნებოდა, ფილიპ დე ბომანუარმა, საკუთარ თხზულებაში, მოახდინა ჩვეულებითი სამართლის ნორმების ფართო ანალიზი და განზოგადება, რადგან მის კრებულში იმპლემენტირებული იქნა სხვა სასამართლო ოლქების კუტიუმები, კანონიკური და რომის სამართლის სხვადასხვა ინსტიტუტი. ბოვეზის კუტიუმები შედგება პროლოგისა და სამოცდაათი თავისაგან, რომლებშიც სამართლებრივი მასალა, რაიმე მწყობრი სისტემის დაცვის გარეშეა განლაგებული. კრებული შეიცავს, სამართლის სხვადასხვა ინსტიტუტის მიხედვით, ჩამოყალიბებულ კუტიუმებს, კერძოდ: მასში საუბარია სასამართლო ორგანიზაციისა და სასამართლო პროცესის, პირთა სხვადასხვა კატეგორიის სამართლებრივი სტატუსის, მიწათმფლობელობის იურიდიული რეჟიმის შესახებ. ბოვეზის კუტიუმები აღგენდნენ ჩვეულებითი სამართლის ნორმების, უპირობოდ სავალდებულო ძალას არა მხოლოდ ადგილობრივი მოსახლეობის, არამედ სახელმწიფო ხელისუფლების მიმართაც.

ბოვეზის კუტიუმების შემდეგ შეიქმნა, მთელი რიგი მსგავსი შინაარსის, კუტიუმებისა: ტულუზის კუტიუმები (1296), ბრეტანის უძველესი კუტიუმი (1330); სასამართლოებში განსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა, 1389 წელს შედგენილი, საფრანგეთის დიდი კუტიუმი.

ვინაიდან ჩვეულებითი სამართლის კერძო კრებულები იყო არასრულყოფილი აქტები, გართულდა მათ საფუძველზე სასამართლოებში მტკიცებულებათა წარმოდგენისა და მათი სამართლებრივი შემოწმების პროცედურა, რადგან თუ რომელიმე ჩვეულება ბადებდა ეჭვს, ან სადაო ხდებოდა, მოსამართლე სპეციალურ გამოძიებას ატარებდა, რომლის დროს დაიკითხებოდა ადგილობრივი ჩვეულების მცოდნე ათი პირი მაინც. მათ ერთხმად უნდა დაედასტურებინათ მითითებული კუტიუმების არსებობა და მათი შინაარსი. ასეთი პროცედურა წარმოშობდა მრავალ სასამართლო დავას და არ უზრუნველყოფდა იურიდიული სირთულეების თავიდან აცილებას.

1454 წელს მეფე შარლ VII-ემ, სპეციალური ორდონანსით, ყველა ბალისგან მოითხოვა, მათი საბალიაჟოს ფარგლებში მოქმედი, კუტიუმების ერთ კრებულად გაერთიანება და პარიზის პარლამენტისათვის გაგზავნა, კუტიუმების შინაარსისა და მოქმედების სფეროს განზოგადების მიზნით. მეფის მოთხოვნის შესაბამისად, მოხდა კუტიუმების სამოცი დიდი და ორასამდე მცირე კრებულის ჯერ შედგენა, შემდეგ – რედაქტირება. იმ პირობებში, როცა ჯერ კიდევ არ იქნა აღმოფხვრილი ჩვეულებითი სამართლის სიჭრელე, კუტიუმების კრებულის შედგენა ხელს უწყობდა მათ კონსერვაციას. რედაქტირებული კუტიუმები კანონების თვისებებს იძენდნენ: გარკვეულობას, სტაბილურობას, უცვლელობას. მიუხედავად იმისა, რომ კუტიუმები, ფორმალურად, არ განიხილებოდა კანონად, მათი რედაქტირება სამეფო ხელისუფლების ბრძანებით, ფაქტიურად, სახელმწიფოს მხრიდან მათ

სანქციონირებას ნიშნავდა.

სამხრეთ საფრანგეთში, თანდათანობით, სამართლის ყველაზე მნიშვნელოვან წყაროდ იქცა რომის სამართალი, რომელსაც, აღნიშნულ რეგიონში, გადგმული ჰქონდა საკმაოდ ღრმა ისტორიული ფესვები. გალიაში რომის სამართლის დამკვიდრება გაიუს იულიუს კეისრის ლაშქრობებთან იყო დაკავშირებული. რომის სამართალმა მყარი პოზიციები შეინარჩუნა, რომის იმპერიის დაცემის შემდეგაც; თუმცა, უფრო ზუსტი იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ეს უფრო ტრანსფორმირებული გალურ-რომაული სამართალი იყო, რომელიც იუსტინიანეს კოდიფიკაციას კი არ ეფუძნებოდა, არამედ ითვალისწინებდა, თეოდოსიუს II-ის კანონმდებლობის გამარტივებულ ვერსიასა და ვესტგუთების მეფის – ალარიუსის მიერ შედგენილ, რომის სამართლის ბარბაროსულ კრებულს. ის ფრანგი იურისტები, რომლებიც კომენტირებას უკეთებდნენ რომის სამართლის აღნიშნულ ძეგლებს და, ამისთვის გლოსირების მსგავს, მეთოდებს იყენებდნენ, საკუთარ მოღვაწეობას, გლოსატორთა სახელგანთქმული იტალიური სკოლის დაფუძნებამდე, გაცილებით ადრე იწყებენ. საფრანგეთში, რომის სამართლის რენესანსის ეპოქა, XIII საუკუნეზე მოდის, როცა ქვეყნის სამხრეთ ნაწილში გაჩაღდა გლოსატორთა სამართალშეოქმედებითი საქმიანობა და გზა გაეხსნა, იუსტინიანეს მიერ კოდიფიცირებული, რომის სამართლის ძირითად დებულებებს. გლოსატორთა სკოლის ერთ-ერთ თვალსაჩინო წარმომადგენლად პლაცენტინუსი ითვლებოდა, რომელმაც XIII საუკუნის დასაწყისში, მონპელიეს უნივერსიტეტში დაამკვიდრა რომის სამართლის (უპირველეს ყოვლისა, იუსტინიანეს დიგესტების) სწავლება. მოგვიანებით, იურიდიული ფაკულტეტები გაიხსნა საფრანგეთის სხვა უნივერსიტეტებშიც. ფრანგი პროფესორი-გლოსატორები კვლევის იმავე მეთოდებს იყენებდნენ, რომლებითაც ამ სკოლის იტალიელი ფუძემდებლები სარგებლობდნენ. ისინი კომენტირებას უკეთებდნენ იუსტინიანეს დიგესტების ტექსტს და მასში ახდენდნენ კომენტარებისა და განმარტებების (გლოსების) ჩართვას. თავის მხრივ, კომენტარები და გლოსებიც შესწავლასა და განზოგადებას ექვემდებარებოდნენ. მაშასადამე, გლოსატორების მიერ, აღნიშნული წესით შესწავლილი და განმარტებული, რომის სამართალი საფრანგეთში “მეცნიერთა სამართლად” (დოქტრინად) იქცა და მას არაფერი აკავშირებდა სამეფო სასამართლოების სამართალშეოქმედებით საქმიანობასთან.

თავდაპირველად, საფრანგეთის სამეფო ხელისუფლების დამოკიდებულება, რომის სამართლის მიმართ, არ იყო ერთგვაროვანი. ერთი მხრივ, სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებისა და სახელმწიფო აპარატის სრულყოფის მიზნით, მეფე და მისი ლევისტები აქტიურად იყენებდნენ რომის საჯარო სამართლის მრავალ დებულებას. თუმცა, მეორე მხრივ, რომის სამართლის დაკანონება ნიშნავდა, რომელ-გერმანელი იმპერატორის (გერმანელი ერის საღვთო რომის იმპერიის იმპერატორის) უზენაესობის აღიარებას. ამიტომ, მეფე ფილიპე ავგუსტუსმა საერთოდ აკრძალა პარიზის უნივერსიტეტში რომის სამართლის სწავლება, თუმცა ეს პროცესი მაინც არ შეფერხებულა, სამეფო დოქტრინაში განლაგებულ, სხვა უნივერსიტეტებში. საბოლოოდ, 1679 წელს, მეფე ლუი XIV-მ ბრძანა რომის სამართლის სწავლების აღდგენა პარიზის უნივერსიტეტშიც. მიუხედავად იმისა, რომ საფრანგეთის მეფეებმა აღიარეს რომის სამართლის დოქტრინული მნიშვნელობა, მათ, არსებითად შეზღუდეს მისი პრაქტიკული გამოყენება. ლუი წმინდანმა (XIII ს.) დაადგინა, რომ რომის სამართალი არ იყო საფრანგეთის სამეფოსათვის სამართლის საგაღდებულო სისტემა. ფილიპე მამაცმა კი საერთოდ აუკრძალა პრაქტიკოს იურისტებს რომის სამართლით სარგებლობა, ჩვეულებითი სამართლის ქვეყანაში. რაც შეეხება სამხრეთ საფრანგეთს, აქ, რომის სამართლის აღიარების თვალსაზრისით, გამოსავალი იმაში იქნა ნაპოვნი, რომ, აღნიშნულ სამართლის სისტემას ეწოდა “დაწერილი ჩვეულებების” თავისებური ნაირსახეობა. ამიტომ, თუ სამხრეთ საფრანგეთს, თავდაპირველად, ეწოდებოდა ჩვეულებითი სამართლის ქვეყანა, XIV საუკუნიდან იგი საბოლოოდ აღიარეს “დაწერილი სამართლის ქვეყნად”.

თუმცა, იმის მტკიცება, რომ საფრანგეთის ჩრდილოეთი და სამხრეთი ნაწილები, მკვეთრად და აბსოლუტურად ზუსტად იყო ერთმანეთისგან გამოჯნული და მათ შორის გადაუღალახავი სამართლებრივი ზღუდე არსებობდა, გადაჭარბებული და, რაც მთავარია, მეცნიერულად დაუსაბუთებელია. თანდათანობით, სამხრეთ საფრანგეთში აღმოიფხვრა ჩვეულებითი სამართალი, ხოლო, იუსტინიანეს კანონმდებლობით დადგენილმა რომის სამართალმა შეიძინა საერთო სამართლის როლი და სასამართლო პრაქტიკაშიც აქტიურად შეიჭრა. XIV-XV სს. რომის სამართლის გავრცელების პროცესმა მოიცვა დაწესებული სამართლის ქვეყანაც. მიუხედავად იმისა, რომ ამ რეგიონში რომის სამართალს აღიქვამდნენ დაწერილი გონისა (*ratio scripta*) და სამართლის დამატებითი წყაროს სახით, მან მაინც მოახდინა გავლენა კუტიუმების რედაქტირებისა და ჩაწერის პროცესზე, რასაც ხელს უწყობდა პარლამენტის საქმიანობა, რომელშიც, აღნიშნულ პერიოდში, დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ პოსტგლოსატორები (ბარტოლისტები) – იტალიელი პოსტგლოსატორის ბარტოლას მიმდევრები.

XIV საუკუნეში, საფრანგეთში ჩამოყალიბდა რომის სამართლის საკუთარი სკოლა, რომელსაც ეწოდა ჰუმანისტების სკოლა. ამ სკოლის წარმომადგენლები, აღორძინების (რინაშიმენტო – რენესანს) იდეებიდან გამომდინარე, უარყოფდნენ სქოლასტიკისა და დედუქციის მეთოდებს, რომლებსაც საკუთარ საქმიანობაში აქტიურად იყენებდნენ პოსტგლოსატორები. თუ ბარტოლისტები რომის სამართლის შესწავლას პრაქტიკული აუცილებლობით ხსნიდნენ, ჰუმანისტი-იურისტები რომის სამართალს

სწავლობდნენ, როგორც სამართლის სისტემას (როგორც ასეთს) და ამისთვის იყენებდნენ მხოლოდ ისტორიზმის მეთოდს. სამართლის შესწავლის აღნიშნული მეთოდი საფრანგეთში დაამკვიდრა იტალიელმა პროფესორმა **ალციატუსმა**. პუმანისტმა იურისტებმა საფრანგეთის ქ. ბურჟეს უნივერსიტეტში ჩამოაყალიბეს ინტელექტუალური ცენტრი, რომელშიც მოღვაწეობდნენ ანტიკური ფილოლოგიის, ისტორიის, ნატიფი ხელოვნების სპეციალისტები. აღნიშნული ცენტრის დამსახურებაა იუსტინიანეს კოდიფიკაციის, XII ტაბულის კანონებისა და სხვა ძველრომაული იურიდიული შინაარსის თხზულებების დრმა მეცნიერული შესწავლა. ბურჟეს ინტელექტუალური ცენტრის ყველაზე ცნობილ წარმომადგენლად ითვლება **ჟაკ კუაციუსი (1522-1590)**, რომელსაც მეტსახელად **რომანისტთა მთავარი**ც კი უწოდეს. მისი ნაშრომები, ძირითადად, იმ რომაელი იურისტების ნაშრომთა კომენტარებსა და ფრაგმენტებს ეხება, რომლებიც წარმოდგენილი იყო იუსტინიანეს კოდიფიკაციაში. პუმანისტმა იურისტებმა გავლენა ვერ მოახდინეს სასამართლო პრაქტიკაზე, რის გამოც მათ, XVII-XVIII სს., კვლავ დაუთმეს ასპარეზი ბარტოლისტების სკოლის წარმომადგენლებს. თუმცა, პუმანისტების ნაშრომებმა ნიადაგი მოუზადეს რომის სამართლის კონსტრუქციის გამოყენებას, პოსტრეველუციური საფრანგეთის კანონმდებლობაში. მაშასადამე, **დასკვნის სახით, შეიძლება ითქვას, რომ რომის სამართალი საფრანგეთში იყო არა მხოლოდ მოქმედი სამართლის ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო, არამედ, ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი, ეროვნული სამართლებრივი კულტურის შემადგენელი ელემენტიც.**

საფრანგეთის მთელ ტერიტორიაზე, თანაბრად მოქმედ კიდევ ერთ სამართლის წყაროდ ითვლებოდა **კანონიკური სამართლის ნორმები**. ეკლესიის ის უფლება, რომ შეექმნა საკუთარი იურიდიული სისტემა, რომელსაც გამოიყენებდნენ ეკლესიის საშინაო საქმეების რეგულირებისათვის, აღიარეს ჯერ რომის იმპერიამ და ფრანკების სახელმწიფომ, – შემდეგ, ამ უკანასკნელთა გავლენით, კანონიკური სამართალი ფართოდ გავრცელდა საფრანგეთის სახელმწიფოშიც. საეკლესიო სამართლის განვითარების მწვერვალი მოდის XII-XIII საუკუნეებზე, როცა საგრძნობლად გაფართოვდა საეკლესიო ტრიბუნალების კომპეტენცია, კერძოდ, მათი იურისდიქცია ვრცელდებოდა არა მხოლოდ **კლერიკოსებზე**, არამედ საერო ურთიერთობის მრავალ ინსტიტუტზე. მომდევნო საუკუნეებში, საფრანგეთის სამეფო ხელისუფლებასა და რომის კურიას შორის გამწვავებული ბრძოლის შედეგად, კანონიკური სამართლის მოქმედების სფერო არსებითად იზღუდება, ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე. **1539 წლის სამეფო ორდონანსით**, საეკლესიო სასამართლოებს აეკრძალათ საერო პირთა სასამართლო დავების განხილვა. ამავე პერიოდში დამკვიდრდა დებულება, რომ მეფე ერთპიროვნულად განაგებს ხელისუფლებას, მთელი სამეფოს ფარგლებში, ამიტომ რომის პაპის **დეკრეტალები და საეკლესიო კრებების დადგენილებები** არ იყო სავალდებულო ფრანგებისათვის. კანონიკური სამართლის მოქმედების შეზღუდვა გაგრძელდა აბსოლუტიზმის დამკვიდრების პერიოდში, როცა მეფეს მიენიჭა უფლება, განესაზღვრა კანონიკური სამართლის ნორმების სავალდებულო ძალა.

შუა საუკუნეების საფრანგეთში სამართლის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენდა **საქალაქო სამართალი**. მას განიხილავდნენ ჩვეულებითი სამართლის კიდევ ერთ ნაირსახეობად. ფრანგული საქალაქო სამართალი დიდი მრავალფეროვნებით ხასიათდებოდა, თუმცა მას ბევრი საერთო ნიშანიც ჰქონდა. საქალაქო სამართლის მთავარი წყარო იყო, **ქალაქების მიერ მიღებული ქარტიები**. მათ ჰქონდათ ნორმატიული ხასიათი და ისინი იმ კომპრომისის შედეგი იყო, რომელიც მიღწეული იქნა ქალაქის მოსახლეობასა და მეფეს ან ცალკეულ სიუზერენს შორის. **საქალაქო ქარტიებსა** და, მათ საფუძველზე შექმნილ, შიდა რეგლამენტებში გათვალისწინებული იყო მშვიდობიანი ცხოვრებისა და მართლწესრიგის დაცვა, საბატონო ჩვეულებითი სამართლის მიღმა დარჩენილი, მოქალაქეთა უფლებებისა და თავისუფლებების აღიარება (მოქალაქეთა სიცოცხლისა და ქონების ხელყოფის აკრძალვა, საცხოვრებელი ადგილის ხელშეუხებლობა), სავაჭრო-სახელოსნო საქმიანობის რეგლამენტაცია.

ქვეყანაში შიდასავაჭრო კავშირების განმტკიცებამ და, განსაკუთრებით, საერთაშორისო სავაჭრო ბრუნვის გაფართოებამ, გამოაშკარავა საქალაქო სამართლის არსებითი ნაკლოვანებები, ვინაიდან ამ სამართლის წყაროს უარყოფით თვისებას წარმოადგენდა მისი პარტიკულარული ხასიათი. სწორედ ხსენებული ნაკლის აღმოფხვრით იყო განპირობებული, ვაჭრობის სფეროში, საერთაშორისო და საზღვაო სამართლის ნორმების აღიარება. ფრანგული საერთაშორისო სავაჭრო და საზღვაო სამართალი, ამ თვალსაზრისით, დაესესხა იტალიურ და ესპანურ ქალაქებში (პიზა, ბარსელონა) დამკვიდრებული, საზღვაო ჩვეულებებისა და სავაჭრო ჩვევების კრებულებს, რომელთა ანალოგი, დროთა განმავლობაში, შეიქმნა საფრანგეთშიც. ასეთი კრებულებიდან საყოველთაოდ აღიარებული იყო, XIII საუკუნეში, ქალაქ ოლერონში შედგენილი, **სავაჭრო და საზღვაო ჩვევების რეესტრი**, რომლის დებულებები თანაბრად სავალდებულო ძალის მქონე იყო, საფრანგეთისა და ინგლისის საპორტო ქალაქებისათვის.

სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებამ, ხელი შეუწყო მეფეთა საკანონმდებლო აქტებისათვის სამართლის წყაროს მინიჭებას, რითაც მათ სათანადო ადგილი დაიმკვიდრეს, სამართლებრივი ურთიერთობების რეგულირების პროცესში. **სამეფო კანონმდებლობის აქტები იყო: დადგენილებანი, ორდონანსები, ედიქტები, ბრძანებები, დეკრეტალები**. მეფე ფილიპე IV-ე ლამაზის დროიდან მოყოლებული (XIII საუკუნის ბოლო – XIV საუკუნის დასაწყისი) სამეფო აქტებს, უფრო ხშირად, ეწოდებოდათ **ორდონანსები**. XVII საუკუნის მეორე ნახევრამდე, სამეფო კანონმდებლობას არ ახა-

სიათებდა რაიმე სახის სისტემატიზაცია და მასში შემავალი სამართლებრივი მასალის კლასიფიკაცია. უფრო ხშირად, ასეთი **ორდონანსები** ხასიათდებოდნენ მრავალპროფილიანობით (მაგ., 1566 წლის **მულენის ორდონანსი**, რომელიც შეიცავდა იპოთეკის, სასამართლო მტკიცებულებების, პროვინციის გუბერნატორთა სახელისუფლო კომპეტენციის მარეგულირებელ ნორმებს). **სამეფო კანონმდებლობისათვის დამახასიათებელი იყო დეკლარაციულობა და მისი გამოყენება მნიშვნელოვნად ართულებდა მართლმსაჯულების განხორციელებას.** XVI საუკუნის შუა ხანებისათვის, **სამეფო ორდონანსების რაოდენობა იმდენად გაიზარდა, რომ გენერალური შტატები იძულებული გახდნენ, მეფისგან მოეთხოვათ, მათი კოდიფიცირება, რათა აღმოფხვრილიყო სამართლის ნორმათა კოლიზია და საკანონმდებლო ხარვეზი.** ამასთან დაკავშირებით, ცნობილმა იურისტმა ბრისონმა მოამზადა **ერცელი კომპილაცია**, რომელსაც საფუძვლად დაედო მოქმედი სამეფო კანონმდებლობა. აღნიშნული კომპილაცია, **მეფე ანრი III-ის კოდექსის** სახელწოდებითაა ცნობილი და იგი 1587 წელს გამოიცა, როგორც კერძო თხზულება, რომელიც, იმდროინდელ საფრანგეთში, დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. XVII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVIII საუკუნის განმავლობაში, განსაკუთრებით მეფე ლუი XIV-ის ზეობაში, საკოდიფიკაციო საქმიანობა უფრო მაღალ საფეხურზე ავიდა, კერძოდ: **კოლბერის** ხელმძღვანელობით, შეიქმნა საკანონმდებლო რეფორმის განმახორციელებელი, სპეციალური საბჭო. აღნიშნულ პერიოდში გამოიცა სამეფო კანონების მთელი სერია (ე.წ. **დიდი ორდონანსები**), რომლებიც, ფაქტიურად, ახდენდნენ იმ სამართლის ნორმების კოდიფიცირებას, რომელთა მეშვეობით რეგულირდებოდა სისხლის სამართლის და სისხლის სამართლის საპროცესო, სავაჭრო და საზღვაო სამართლის, მექანიკური საბრუნავი საბრუნავი საბრუნავი ინსტიტუტები. თუმცა, უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ სამეფო კანონმდებლობით მოწესრიგდა საზოგადოებრივი ურთიერთობების მხოლოდ ის ვიწრო წრე, რომელიც საჯარო წესრიგის უზრუნველყოფას ემსახურებოდა და მან, არსებითად, ვერ ჩამოაყალიბა ფრანგული სამართლის მწყობრი სისტემა. ფრანგული შუასაუკუნოვანი სამართლის დამატებით და, შედარებით უმნიშვნელო წყაროდ **პარლამენტების, კერძოდ – პარიზის პარლამენტის სასამართლო პრაქტიკა ითვლება.** მაგ., კუტიუმების გამოყენების შესახებ, პარლამენტის დადგენილებებს მიენიჭა ნორმატიულ-სავალდებულო ძალა.

ბ) ფრანგული კერძო სამართლებრივი ურთიერთობები შუა საუკუნეებში

I. მიწაზე საბატონო საკუთრების უფლება

შუა საუკუნეების პერიოდში, საფრანგეთის სამართლის ანტაგონისტური ხასიათი, ყველაზე ნათლად, იმაში გამოიხატა, რომ მან დაადგინა: 1) **საერო და სასულიერო არისტოკრატიის უპირობო პრივილეგიები, მიწათმფლობელობის საკითხში.** XI საუკუნისათვის საერთოდ გაქრა, მიწაზე საგლეხო საკუთრების თავისუფალი უფლება და **აღოლიალური მფლობელობის** სხვა ფორმები, რომლებიც, შედარებით დიდხანს, შენარჩუნდა ქვეყნის სამხრეთ რეგიონებში. საადგილმამულო საკუთრების ძირითად და, პრაქტიკულად, ერთადერთ ფორმად **ჩამოყალიბდა ფეოდი. სუბინფეოდაციის** პროცესის განვითარების შედეგად, **დამკვიდრდა წესი, რომ მიწის თითოეულ მპყრობელს უნდა ჰყოლოდა საკუთარი სენიორი** ანუ გაბატონდა პრინციპი: **“არ არის მიწა, სენიორის გარეშე”.** აღნიშნული წესი, თავდაპირველად, წარმოიშვა ქვეყნის ჩრდილოეთ ნაწილში, ხოლო XIII საუკუნიდან ის საფრანგეთის ყველა რეგიონში გავრცელდა. სამეფო ხელისუფლების განმტკიცებით, ლეგისტებმა და სამეფო სასამართლოს მოსამართლეებმა დაასაბუთეს მოთხოვნა, რომ საფრანგეთის ტერიტორიაზე არსებული ყველა მიწა, მპყრობელს გადაეცემოდა, მხოლოდ მეფის სახელით და მისი თანხმობით.

2) საფრანგეთის სამართლის მეორე, წმინდა საბატონო ნიშნად, ითვლება **საადგილმამულო საკუთრების უფლების დანაწევრებული ხასიათი.** როგორც წესი, მიწაზე არ ერცელებოდა, ერთი კონკრეტული პირის, შეუზღუდავი საკუთრების უფლება; **დამკვიდრდა წოდებრივი კიბის განსხვავებულ საფეხურზე მდგარი, ორი ან მეტი ბატონის, საკუთრების უფლება, გარკვეულ მიწათმფლობელობაზე.** სამართალი მკვეთრად განასხვავებდა უზენაესი და საშუალო მესაკუთრის უფლებამოსილებას და განამტკიცებდა საადგილმამულო საკუთრების იერარქიულ სტრუქტურას. საკუთრების უფლების დანაწევრების იურიდიული დასაბუთება, ყველაზე სრულყოფილად, ჩამოაყალიბეს გლოსატორთა სკოლის წარმომადგენლებმა. თავდაპირველად, ვასალთა უფლებები მიწაზე მათ განსაზღვრეს იმ კლასიკური რომაული სამართლებრივი ფორმულის თანახმად, რომელიც მათ მიწის ნაკვეთით სარგებლობისა და ნაყოფის მიღების უფლებას (**ius utendi et fruendi**) ანიჭებდა. თუმცა, მოგვიანებით, რომის სამართლის კლასიკური დებულებების გვერდის ავლით, მათ ჩამოაყალიბეს ახალი წესი, ერთსა და იმავე ნივთზე რამდენიმე მესაკუთრული უფლების თანაარსებობის შესახებ, კერძოდ: სენიორს მიენიჭა ე.წ. “პირდაპირი და უშუალო საკუთრების უფლება (**dominium directum**), ხოლო ვასალს – “სასარგებლო საკუთრების უფლება” (**dominium utile**).

სასარგებლო საკუთრების უფლების ძალით, ვასალს, რომელიც უშუალოდ სარგებლობდა მიწის ნაკვეთის მესაკუთრის პრივილეგიით, უფლება მიეცა განეხორციელებინა გლეხების ექსპლუატაცია,

სხვადასხვაგვარი გადასახადების დაწესებისა და აკრეფის გზით. სენიორი კი, ინარჩუნებდა მიწის უზენაესი მესაკუთრის სტატუსს, ადგენდა ადმინისტრაციულ-სასამართლო წესებს და ახორციელებდა, ვასალისათვის გადაცემული ნაკვეთის განკარგვაზე კონტროლს. ამრიგად, **სუბინფოდაცია ანუ ფეოდალის ნაწილის, ქვევასალებისათვის გადაცემის რიტუალი, XI საუკუნიდან მოითხოვდა უზენაესი სენიორის (სიუზერენის) თანხმობას**. მოგვიანებით, სუბინფოდაციას ვასალები დამოუკიდებლადაც ახორციელებდნენ, თუმცა ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით დადგენილი, შეზღუდვების დაცვით. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ XIII საუკუნიდან მოყოლებული, ჯერ სენიორი, შემდეგ კი მეფეც კრძალავდა მიწის ნაკვეთების ეკლესიისათვის გადაცემას, რადგან ასეთი ქმედება იწვევდა **“ლენის (საბატონო მამულის) მოკვლას”**: მიწის უზენაესი მესაკუთრე სამუდამოდ კარგავდა ასეთ მამულს, რადგან ეკლესია, რომელიც არ იყო სამხედრო სამსახურის გაწვევის ვალდებულებით დატვირთული, **“მკვდარი ხელი”** პერობდა მისთვის გადაცემულ საბატონო მამულს. უძრავ ქონებასთან მიმართებაში, მიწაზე საკუთრების უფლება არაინდივიდუალურ, არამედ საოჯახო-საგვარეულო ხასიათს ატარებდა, რის გამოც საგვარეულო მამულის განკარგვაზე სწორედ სანათესაო ახორციელებდა კონტროლს. ასეთი მამულების განკარგვაზე ნათესავების თანხმობა აუცილებელ პირობად რჩებოდა, თითქმის XIII საუკუნემდე. მოგვიანებით, ეს მოთხოვნა შემსუბუქდა, თუმცა ნათესავებმა შეინარჩუნეს საოჯახო ქონების გამოსყიდვის უფლება (**რეტრაქტის უფლება**), მამულის გასხვისებიდან ერთი წლისა და ერთი დღის ვადაში. თუ ოჯახის უფროსი უშვილოდ გარდაიცვალა, საოჯახო ქონება იმავე ხაზს უბრუნდებოდა, რა ხაზითაც, გარდაცვლილმა მესაკუთრემ, მოიპოვა აღნიშნული ქონება. საადგილმამულო უფლებების განსაკუთრებული კონსტრუქცია, შემუშავებული იყო **ჩვეულებითი სამართლის ქვეყანაში**, სადაც **კუთიმებისათვის** საერთოდ უცნობი იყო მიწაზე საკუთრების უფლება და აღიარებული იყო მხოლოდ **მფლობელობის უფლება (სეზინა)**. სეზინა წარმოადგენდა, სენიორისაგან დამოკიდებულ, მიწის პერობას, რომელიც აღიარებული იყო ჩვეულებითი სამართლის ნორმებით და, როგორც საკუთრება, ექვემდებარებოდა სასამართლო დაცვას. ფაქტიურად, სეზინა იძენდა ფეოდალის ფორმას და ვასალს ის, ინვესტიტურის მეშვეობით, გადაეცემოდა. მიწის მპერობელის უფლებების განმტკიცება ხდებოდა პერობის ხანდაზმულობის ვადის საფუძველზე, კერძოდ: თუ, თავდაპირველად, ჩვეულებითი სამართალი ადგენდა საკმაოდ მცირე ხანდაზმულობის ვადას – ერთი წელი და ერთ დღე, მოგვიანებით ეს ვადა ათიდან ოცდაათ წლამდე გაიზარდა. მიწაზე საბატონო საკუთრების უფლების ერთ-ერთ თავისებურებად ის გარემოება ითვლებოდა, რომ ეს საკუთრების უფლება უშუალოდ უკავშირდებოდა, მიწაზე, გლეხების მფლობელობის უფლებას, რომელიც შეზღუდულ, თუმცა მუდმივ უფლებას წარმოადგენდა. თავდაპირველად, გლეხს არ შეეძლო, სენიორის ნებართვის გარეშე, საკუთარი მიწის ნაკვეთის გასხვისება, ისევე, როგორც სენიორს ეკრძალებოდა, თვით **პირადად დამოკიდებული სერვების**, თვითნებური აყრა და განდევნა, მათ მფლობელობაში არსებული მიწის ნაკვეთებიდან. XIII საუკუნიდან **ცენზივა** იქცა მიწის საგლეხო მფლობელობის ძირითად ფორმად. ცენზიტარიუსი თავისუფლდებოდა პირადი ბუვარისაგან და უფრო მეტ თავისუფლებას იძენდა, მიწის ნაკვეთების გასხვისების დროს. თუმცა, მიწაზე საგლეხო უფლება, კვლავ, სენიორის საადგილმამულო საკუთრების უფლებისგან ნაწარმოებ უფლებად ითვლებოდა, რის გამოც საგლეხო მეურნეობა დატვირთული იყო მრავალფეროვანი საბატონო გადასახადებით.

რაც შეეხება სენიორებს, ისინი მუდმივად ცდილობდნენ საგლეხო გადასახადების გაზრდას, რაშიც მათ სამეფო ხელისუფლებაც უწყობდა ხელს. ამიტომ, მებატონეები ცდილობდნენ გაეფართოვებინათ ცენზიტარიუსების მფლობელობის უფლებები. გლეხებმა (განსაკუთრებით, აბსოლუტიზმის ხანაში) მოიპოვეს საკუთარი ცენზივას გამოსყიდვის, განუქების, დაგირავების ან სხვაგვარად გადაკეთების უფლება, თუმცა ერთი პირობით – მებატონე, როგორც ყოველთვის, დადგენილ ვადასა და განსაზღვრული ოდენობით მიიღებდა **კუთვნილ გადასახადს – ცენზს**. ფისკალური მოსაზრებებიდან გამომდინარე, სამეფო იურისტებმა შესძლეს იმ თეზისის დასაბუთება, რომ ცენზივა თითქმის სრულყოფილი საკუთრებაა, რადგან, ფორმალურად, მხოლოდ საკუთრების უფლების ობიექტის დაბეგვრაა შესაძლებელი **სამეფო გადასახადით – ტალით**. თუმცა, ამავდროულად, მათ არ ავიწყდებოდათ იმ განსხვავების დანახვა, რომელიც ნამდვილად არსებობდა საბატონო საკუთრებასა და ცენზივას შორის, კერძოდ: **სენიორის სამისდღეშიო უფლება ცენზისა და სხვა გადასახადების მიღებაზე, ანუ საბატონო რენტის მიღების შეუზღუდავი უფლება**.

1789 წლის რევოლუციამდე, საფრანგეთში, მიწაზე საბატონო საკუთრების უფლების გვერდით, თანაარსებობას განაგრძობდა სათემო-საგლეხო მიწათმფლობელობის ელემენტები, სათემო საძოვრების, სათემო ტყე-პარკის სახით, რომელთა მიმართ სარგებლობის უფლება თანაბრად ეკუთვნოდა თემის ყველა წევრს.

XVI საუკუნიდან, კაპიტალის თავდაპირველი დაგროვების პროცესმა, დიდად განაპირობა სათემო მიწათმფლობელობის შემდგომი ბედი. ფრანგული თავადაზნაურობა, რასაკვირველია, აქტიურად ჩაება სასაქონლო-ფუტლადი ურთიერთობების განვითარებაში, თუმცა ინგლისში მიმდინარე მოვლენებისგან განსხვავებით, მათ არ შეეძლოთ ცენზიტარიუსების საკუთარი მიწის ნაკვეთებიდან თვითნებური აყრა-განდევნა. ამიტომ, თავადაზნაურობა აქტიურად ახორციელებდა სათემო სავარგულების დატაცებას. თუ, თავდაპირველად, სამეფო ხელისუფლება კრძალავდა სათემო მიწათმფლობელობის ხელყოფას,

მეფე ლუი XIV-ის დროიდან მოყოლებული, **ტრიაუის შესახებ ედიქტის საფუძველზე**, თავდაზნაურობას მიეცა უფლება, სახელმწიფო ხაზინაში შესაბამისი თანხის გადახდის შემდეგ, მიესაკუთრებინა საგლეხო თემების კუთვნილი საგარეულების ერთი მესამედი. ფაქტიურად, გლეხობას წაერთვა სათემო მიწების ორ მესამედზე მეტი ოდენობის ფართობი. რაც შეეხება საქალაქო-საადგილმამულო საკუთრების უფლებას, ის, ძირითადად, თავმოყრილი იყო პატრიციულ-ბიურგერული ზედაფენის ხელში და, რომის სამართლის კონსტრუქციის შესაბამისად, ხშირ შემთხვევაში, მიახლოებული იყო შეუზღუდავ საკუთრების უფლებასთან. სწორედ აღნიშნული მიზეზით, საფრანგეთში მოქმედი ამქრების სისტემა, მიუხედავად იმისა, რომ მას სამეფო აქტებით მიენიჭა დამატებითი პრივილეგიები, ნელ-ნელა დაქვეითდა და, საბოლოოდ, ადგილი დაუთმო მანუფაქტურულ წარმოებას. საფრანგეთში მანუფაქტურების სწრაფ განვითარებას ხელს უწყობდა, აბსოლუტიზმის ხანაში განხორციელებული, **მერკანტილიზმისა და პროტექციონიზმის პოლიტიკა**, რაშიც იგულისხმება სახელმწიფოს აქტიური ჩარევა სამეურნეო ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში. განსაკუთრებით ფართო ხასიათი, პროტექციონიზმის პოლიტიკამ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში შეიძინა, როცა საფრანგეთის სახელმწიფოს პირველ მინისტრად დაინიშნა **ჟ. კოლბერი**. სახელმწიფო შემოსავლების გაზრდის მიზნით, კოლბერი კრძალავდა საფრანგეთში უცხოური წარმოების პროდუქციის იმპორტს, ქვეყნიდან ნელ-ნელის გატანას, წახალისებდა მზა პროდუქციის ექსპორტს, რამაც საფრანგეთში ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა მეურნეობის განვითარებას. სახელმწიფოს პროტექციონიზმით შექმნილი სამეფო მანუფაქტურები, ხშირ შემთხვევაში, წამგებიანი იყვნენ, თუმცა ისინი აქტიურად უწყობდნენ ხელს, საფრანგეთში კაპიტალისტური ურთიერთობების დამკვიდრებას.

საერთაშორისო კომერციულ საქმიანობაში მონაწილე, ზოგიერთი სავაჭრო კომპანია (ოსტ-ინდური, ვესტ-ინდური, ლევანტიური), შეიქმნა სახელმწიფო კაპიტალის მონაწილეობით. ეს კომპანიები, მოგების გარკვეულ ნაწილს, სახელმწიფო ხაზინაში რიცხავდნენ. აბსოლუტიზტური მთავრობა, დროდადრო, იყენებდა სახელმწიფო სესხის სისტემას და, გარკვეული პროცენტის მქონე, სახელმწიფო ობლიგაციებსაც უშვებდა. ამ ფასიანი ქაღალდების შემძენი, უპირველეს ყოვლისა, მევახშეობის მიმდევარი ბურჟუაზია გახლდათ, რომელიც მეფისათვის სესხის მიცემით, ცდილობდა საკუთარი ინტერესების დაკმაყოფილებას.

ვაჭრობისა და მრეწველობის სამართლებრივი რეგულირების, წმინდა საბატონო მეთოდები, აისახა აბსოლუტიზმის საგადასახადო პოლიტიკაშიც, კერძოდ, მნიშვნელოვნად გაიზარდა ირიბი გადასახადების (**აქციზების**) რაოდენობა: მარილისა და ღვინის გაყიდვისათვის დაწესებული გადასახადი. საგადასახადო წესები მძიმე ტვირთად დააწვა საგლეხო მეურნეობებს. ამავდროულად, გაზრდილი გადასახადები დაბრკოლებას უქმნიდა, საფრანგეთში, სავაჭრო-სამრეწველო კაპიტალის ჩამოყალიბების პროცესს, თუმცა ხელსაყრელი გარემო ექმნებოდა მევახშეობასა და ბურჟუაზიის საფინანსო წრეების საქმიანობას. გამომსყიდველთა სპეციალური კომპანიები (მევახშეებისა და ბანკირებისგან შემდგარი), სამეფო ხაზინაში მსხვილი ფულადი თანხის შეტანის სანაცვლოდ, იძენდნენ, გარკვეულ ტერიტორიაზე, სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის უფლებას. აღნიშნულ კომპანიებს გადასახადების ამკრეფთა საკუთარი შტატიც ჰყავდათ. სახელმწიფო იძულების გამოყენებით, ისინი ცდილობდნენ მოსახლეობიდან, დადგენილ გადასახადებზე მეტი ოდენობის თანხის ამოღებას, მიუხედავად იმისა, რომ, ფორმალურად, აღნიშნული პრაქტიკა უკანონოდ ითვლებოდა. რიგ შემთხვევებში, სამეფო ხელისუფლება იძულებული იყო სასამართლო პროცესიც კი გაემართა, სკანდალური რეპუტაციის მქონე საქმოსნების წინააღმდეგ, რომლებიც ხალხში “სისხლისმსმელთა” სახელით იყვნენ ცნობილი. ზოგჯერ სამეფო ხელისუფლება საერთოდ კრძალავდა ამგვარი კომპანიების საქმიანობას, თუმცა გამომსყიდველთა საქმიანობა შენარჩუნებული იქნა, თვით 1789 წლის რევოლუციამდე.

ვაჭრობისა და სამრეწველო წარმოების სახელმწიფო რეგლამენტაცია იქცა ეკონომიკური განვითარების მუხრუჭად, რითაც კიდევ უფრო გამწვავდა, ფრანგულ საზოგადოებაში არსებული, სოციალური კონფლიქტი და დაჩქარდა 1789 წლის რევოლუციური მოვლენები.

II. ვალდებულებითი სამართლის ინსტიტუტების ევოლუცია, შუა საუკუნეების საფრანგეთში

ხანგრძლივი დროის განმავლობაში შენარჩუნებული საბატონო მეურნეობის კარჩაკეტილი ხასიათი და ქვეყნის ტერიტორიული დაქუცმაცებულობა, მნიშვნელოვნად აფერხებდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების და, შესაბამისად, სახელშეკრულებო სამართლის განვითარების პროცესს. მიუხედავად იმისა, რომ გვიანშუასაუკუნეების პერიოდში, მნიშვნელოვნად განვითარდა კაპიტალისტური სახელშეკრულებო ურთიერთობები, მათ ჯერ კიდევ, არსებითად, შენარჩუნებული ჰქონდათ ბატონ-ყმური ხასიათი და შეზღუდულობა. სამართლის საბატონო ხასიათი ნათლად ვლინდებოდა თვით **ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულებაშიც**. ადრეულ ხანაში ნივთების და, უპირველეს ყოვლისა, უძრავი ქონების გაყიდვა საჭიროებდა, გასხვისებისათვის დადგენილ, სახეიმო ფორმას, რომელიც უზრუნველყოფდა ნასყიდობის ხელშეკრულების სიმტკიცეს. XII საუკუნიდან, განსაკუთრებით ქვეყნის სამხრეთ ნაწილში, რომის სამართლის გავლენით, ყიდვა-გაყიდვის მნიშვნელოვანი გარიგებები დაწერილი ფორმით იდებოდა, მოგვიანებით კი – სანოტარო წესით დამოწმებასაც მოითხოვდა. ასეთი გარიგებების ტექსტი,

ხშირად, ერთგვაროვანი ფორმულების სახეს ატარებდა. თუ, თავდაპირველად, ნასყიდობის ხელშეკრულების ნამდვილობისათვის სავალდებულო იყო არა მხოლოდ მხარეთა შორის შეთანხმების მიღწევა, არამედ, ხელშეკრულების საგნად ქცეული, ნივთის გადაცემა, XIII საუკუნიდან, სავაჭრო ბრუნვის განვითარებასთან ერთად, დამკვიდრდა წესი, რომ ნასყიდობის ხელშეკრულება ძალაში შესულად ითვლებოდა, მხარეთა შორის, შეთანხმების მიღწევის მომენტიდან და ხელშეკრულების ობიექტი, შესაძლებელია, მომავალი ნივთიც გამხდარიყო. განსაკუთრებულ რეგლამენტირებას ექვემდებარებოდა მიწის ნაკვეთების ყიდვა-გაყიდვა, **ჩვეულებითი სამართლის ქვეყანაში**. სენიორი აღიჭურვა უპირატესი შესყიდვის უფლებით, მისი ვასალის მიერ მამულის გაყიდვის შემთხვევაში. გარდა ამისა, სენიორს, გამყიდველის ნათესავების მსგავსად, კუტიუმებით დადგენილ ვადაში, შეძლო ვასალის მიერ უკვე გაყიდული მამულის გამოსყიდვა. მოგვიანებით, უძრავი ქონების გაყიდვისას, ნოტარიუსებმა მოითხოვეს გამყიდველის ოჯახის იმ წევრთა სავალდებულო დასწრება, რომლებიც, ხელშეკრულების დადების მომენტი, თოთხმეტი წლის ასაკს იყვნენ მიღწეული. აღნიშნული მოთხოვნის მიზანი იყო, სამომავლო საოჯახო მტრობის პრევენცია. სათავადაზნაურო სენიორიებისა და საგლეხო მიწათმფლობელობის (**ცენზივის**) გაყიდვა ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა, კაპიტალისტური ურთიერთობების ჩასახვისა და საბატონო მეურნეობის კრიზისის პერიოდში. XVII საუკუნიდან, ბურჟუაზია აქტიურად ყიდულობდა თავადაზნაურთა მიწებს, განსაკუთრებით დიდი ქალაქების ირგვლივ მდებარე სოფლებში, თანაც არა იმ მიზნით, რომ დაენერგათ მეურნეობის განვითარების ახალი მეთოდები და საშუალებები, არამედ იმისათვის, რომ შესაძლებლობა ჰქონოდათ ადვილად აეკრიფათ საბატონო **რენტა** (გადასახადი). ხშირად ყიდვა-გაყიდვის ობიექტად არა თვით მიწის ნაკვეთი, არამედ, მასთან დაკავშირებული, სარენტო უფლებები ხდებოდა.

X-XI საუკუნეებში, როცა ქონების ყიდვა-გაყიდვა საკმაოდ იშვიათ მოვლენად ითვლებოდა და, ხშირ შემთხვევაში, ეწინააღმდეგებოდა თავადაზნაურთა ღირსების შესახებ წარმოდგენებს, განვითარდა **ჩუქების ხელშეკრულება**. არც თუ იშვიათად, ჩუქების ხელშეკრულების ქვეშ, შენიღბული იყო ნასყიდობის ხელშეკრულება, რომელიც, ფაქტიურად, იყო ორმხრივი და სასყიდლიანი გარიგება. ნაჩუქარი ქონების შემძენი ვალდებულებას კისრულობდა მჩუქებლისათვის, მადლიერების ნიშნად, გადაეცა გარკვეული ქონება (იარაღი, ცხენი). ჩუქების ხელშეკრულებას მაშინაც იყენებდნენ, როცა სურდათ გვერდი აეგლოთ, კუტიუმებით დადგენილი შეზღუდვისათვის, ანდერძით მეკვიდრეობის მიმართ. თავის მხრივ, ჩვეულებითი სამართალი გარკვეულ შეზღუდვას უწესებდა მჩუქებელსაც, განსაკუთრებით საერთო-საგვარეულო ქონების გაჩუქებასთან დაკავშირებით. 1731 წლის **სპეციალური სამეფო ორდონანსით ჩუქების შესახებ**, მოწესრიგდა და კოდიფიცირებული იქნა ჩვეულებითი სამართლის ნორმები, რითაც **აიკრძალა ჩუქება, გამჩუქებლის გარდაცვალების შემდეგ (შენიღბული ანდერძი)**, თუ ის არ იყო სპეციალურად გათვალისწინებული საქორწინო კონტრაქტში.

აბსოლუტიზმის ხანაში, საფრანგეთში ფართოდ გავრცელდა **მიწის ქირავნობის (იჯარის) ხელშეკრულება**, რამაც დიდად განაპირობა სოფლად კაპიტალისტური ურთიერთობების დამკვიდრება.

XVI-XVIII საუკუნეებში თავადაზნაურობის დიდმა ნაწილმა მიატოვა საკუთარი მეურნეობა, უარი თქვა სახნავ-სათესი მიწების დიდ ნაწილზე და იჯარით გასცა ისინი, ფიქსირებული გადასახადის ან მიღებული მოსავლის გარკვეული ოდენობის სანაცვლოდ. თავდაპირველად, იჯარის ხელშეკრულება იდებოდა მხოლოდ ერთი წლის ვადით, მოგვიანებით – ის მნიშვნელოვნად გახანგრძლივდა (მოიჯარის ერთი, ორი ან მეტი სიცოცხლის ვადით). გლეხობის ექსპლუატაციის აღნიშნული ფორმა, თავადაზნაურობისათვის უფრო მომგებიანი აღმოჩნდა, რადგან საიჯარო გადასახადის ოდენობა (ცენზებისგან განსხვავებით) არ იყო ჩვეულებითი სამართლით განსაზღვრული და, დროისა და ვითარების კვალობაზე, გადასინჯვას (გაზრდას) ექვემდებარებოდა. გარდა ამისა, **ცენზივასგან** განსხვავებით, იჯარით გაცემული მიწის ნაკვეთი, ხელშეკრულების ვადის ამოწურვისთანავე, სენიორის განკარგულებაში ბრუნდებოდა.

რევოლუციამდელ პერიოდში, მიწის ნაკვეთების მოკლევადიან იჯარას (ხუთი-ათი წლით) აქტიურად იყენებდა ბურჟუაზია, რომელმაც წინა პერიოდში შეიძინა თავადაზნაურთა მამულები. საიჯარო ურთიერთობებმა ქონების ძალზედ ფართო სფერო მოიცვეს. არც თუ იშვიათად, გამდიდრებული გლეხობა და ბურჟუაზია თავადაზნაურობიდან, მოკლევადიანი იჯარით და გარკვეული საიჯარო გადასახადის სანაცვლოდ, იძენდა **ბანალიტეტის** უფლებას (საადგილმამულო მესაკუთრეთა საბატონო მონოპოლია) ან **საბატონო რენტის** სხვა ფორმებს.

შუა საუკუნეების ფრანგულ სამართალში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა **სესხის ხელშეკრულებას**. XII-XIII საუკუნეების სავალო დოკუმენტებში გამოყენებული იქნა **სესხის რომაული ფორმულა (mutuum, mutuidatio)**, თუმცა, მან ვერ მოიპოვა ფართო გავრცელება. კანონიკური სამართალი, ფორმალურად, კრძალავდა სასყიდლიანი სესხის გარიგებებს, მაგრამ, ვინაიდან შუა საუკუნეების საფრანგეთში, ყველაზე მსხვილ კრედიტორად თვით ქრისტიანული ეკლესია იქცა, მანვე შემოიღო დამკვიდრებული აკრძალვიდან თავის დაღწევის ხერხები. რიგ შემთხვევებში, მოვალე კრედიტორს უხდიდა წინასწარ დადგენილ თანხას (ვადის თითქმის 25%-მდე), რომელიც არ ითვლებოდა პროცენტად. სხვა შემთხვევაში, მოვალე ვალდებულებას კისრულობდა, ეკლესიისათვის გადაეხადა ფიქსირებული რენტა, მიღებული შემოსავლის გარკვეული ოდენობის სახით. დროთა განმავლობაში, სესხის ხელშეკრულებაში, სულ უფრო ხშირად, იყენებდნენ ე.წ. **“მეფდარ გირაოს”**, რომლის დროსაც

მოვალე აგირავენდა მიწის ნაკვეთს, ხოლო მიწიდან მიღებული შემოსავალი ირიცხებოდა კრედიტორის ანგარიშზე და მას არ იყენებდნენ ძირითადი ვალის დაფარვისათვის.

XIV-XV საუკუნეებში, საფრანგეთში, ძირითად კრედიტორად იქცა **ქალაქის ბურჟუაზია (მევახშეები)**, რომელიც მიწის გირაოს ან რენტის აკრეფის უფლების სანაცვლოდ, ფულს ასესხებდა სენიორებს და თვით მეფესაც კი. აბსოლუტიზმის პერიოდში მევახშეობამ იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო, ხოლო დაგირავებული სენიორიების რიცხვი იმდენად გაიზარდა, რომ აღნიშნულმა გარემოებამ თავადაზნაურთა საყოველთაო უკმაყოფილება გამოიწვია.

XVIII საუკუნეში გამოცემული, სამეფო ორდონანსით იკრძალებოდა ქონების დაგირავენა, თუ მას თან ახლდა დაგირავებული მიწის ნაკვეთის კრედიტორისათვის გადაცემა. თუმცა, ჯერ კიდევ XII საუკუნიდან, განსაკუთრებით ეკლესიის მიერ მევახშეობის გამოყენების პროცესში, სესხის ხელშეკრულების გარანტიად იყენებდნენ **იპოთეკას**. იპოთეკა გულისხმობდა, დაგირავებული მიწის ნაკვეთის, მოვალის მფლობელობაში დარჩენას, თუმცა ამ უკანასკნელის მიერ, დადგენილი რენტის გადახდის პირობით.

სავაჭრო და მევახშეთა კაპიტალის გაზრდა, საბანკო ოპერაციების გაფართოვება, მოითხოვდა ვაჭართა, ბანკირთა, და მაკლერთა პროფესიული საქმიანობის სპეციალურ რეგლამენტაციას. ჩამოყალიბებული საერთაშორისო სავაჭრო პრაქტიკის გათვალისწინებით, 1673 წელს გამოიცა **ვაჭრობის შესახებ სამეფო ორდონანსი**, რომელიც ატარებდა მისი შემდგენელის სახელს და მას ეწოდებოდა **სავარის კოდექსი**, ხოლო 1681 წელს – კიდევ ერთი – **საზღვაო ვაჭრობის შესახებ ორდონანსი** გამოსცეს. აღნიშნული აქტებით, განისაზღვრა ვაჭრების სამართლებრივი სტატუსი და სავაჭრო ამხანაგობების შექმნის წესი; ისინი შეიცავდნენ სპეციალურ ნორმებს, რომლებიც იმ ინსტიტუტებს აწესრიგებდნენ, რომლებშიც გათვალისწინებული იყო **საერთაშორისო და საზღვაო ვაჭრობის პრაქტიკის მოთხოვნები: თამასუქი, გაკოტრება და დაზღვევა**.

შუა საუკუნეების პერიოდში, საფრანგეთში მოქმედი სამართლის საბატონო ხასიათი გამოვლინდა ვაჭრობისა და სამრეწველო წარმოების მრავალრიცხოვან შეზღუდვებშიც. მეურნეობის ამ დარგების წარმოშობა, ისტორიულად, დაკავშირებული იყო, სამეფო ქარტიებსა და საქალაქო სამართლის ნორმებში ასახულ, საქალაქო ცხოვრების წოდებრივ-კორპორაციულ ორგანიზაციასთან. **სახელისწო ამქრებსა და სავაჭრო გილდიებისათვის** პრივილეგიების მინიჭებით, შუა საუკუნეების სამართალი გადაულახავ წინაღობას აწესებდა კერძო მეურნეობის განვითარებისათვის და ზღუდავდა თავისუფალი ნების გამოვლენას, სახელშეკრულებო ურთიერთობების სფეროში. საფრანგეთში, წერილმანი სამართლებრივი რეგლამენტაცია გავრცელდა არა მხოლოდ ამქრებისა და ვაჭრების საქმიანობაზე, არამედ წარმოების შიდაორგანიზაციასა და გამოყენებულ ტექნოლოგიურ პროცესებზე, რამაც ასახვა პოვა ნედლეულის სახეობისა და მისი გადამუშავების წესების დეტალურ განსაზღვრაზე, საწარმოო პროცესის, მზა პროდუქციის კალკულაციასა და ხარისხის დადგენაზე.

ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარების პირველ ეტაპზე, განსაკუთრებით საბატონო თვითნებობის პირობებში, სამრეწველო და სავაჭრო საქმიანობისათვის ზუსტი სამართლებრივი ჩარჩოების დადგენა, ხელს უწყობდა არა მხოლოდ მათ მოწესრიგებას, არამედ სამართლებრივი დაცვის უზრუნველყოფას. თუმცა, დროთა განმავლობაში, დაწერილმანებული რეგლამენტაციით, სამრეწველო გაერთიანებები და სავაჭრო მონოპოლიები გადაულახავ წინაღობას აწყდებოდნენ, მათი შემდგომი განვითარების თვალსაზრისით.

III. საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართალი

საფრანგეთში **ქორწინებისა და ოჯახის საკითხებს აწესრიგებდა კანონიკური სამართალი**. XVI-XVIII საუკუნეებში, სამეფო ხელისუფლება შეეცადა განემტკიცებინა სახელმწიფოს გავლენა საოჯახო-საქორწინო ურთიერთობებზე და, რამდენიმე ორდონანსის გამოცემით, დაარღვია ქორწინებისადმი მიძღვნილი საეკლესიო სამართლის ნორმები. თვით **ქორწინება, მიუხედავად იმისა, რომ კვლავინდებურად საეკლესიო ჩანაწერებით ფიქსირდებოდა, უკვე არა მხოლოდ რელიგიურ საიდუმლოებად, არამედ სამოქალაქო მდგომარეობის აქტადაც განიხილებოდა**. გადაიხედა ძველი კანონიკური წესი, რომლის ძალით, **ქორწინებაში შემსვლელთათვის სავალდებულო არ იყო მშობლების თანხმობა**. ამიერიდან, მშობლების ნების დამრღვევი შვილები კარგავდნენ მემკვიდრეობის უფლებას. გარდა ამისა, XVII საუკუნეში მშობლებმა მოიპოვეს, პარიზის პარლამენტისადმი საჩივრით მიმართვის უფლება, თუ მღვდელი (კიურე) გაბედავდა და მექორწინებს დააქორწინედა, მშობლების თანხმობის გარეშე. ვინაიდან, კანონიკური სამართლის ძალით, დაუშვებელი იყო ქორწინების შეწყვეტა, პარლამენტს არ შეეძლო ქორწინების ბათილად ცნობა და ამიტომ, ეს უკანასკნელი, ქორწინებას უკანონოდ დადებულად აცხადებდა, რაც იწვევდა იურიდიული შედეგის არარსებობას.

მეუღლეებს შორის წარმოშობილი პირადი ურთიერთობებიც (ქმრის ხელისუფლების უზენაესობა, ცოლის მისდამი უპირობო მორჩილება, თანაცხოვრების და ერთგურობის მოვალეობა) კანონიკური სამართალით წესრიგდებოდა. თუმცა, საფრანგეთის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ნაწილებში, განსხვავებულად წესრიგდებოდა ოჯახში შვილების სამართლებრივი მდგომარეობა და, მეუღლეებს

შორის არსებული, ქონებრივი ურთიერთობები. ჩვეულებითი სამართლის ქვეყანაში მშობლის ხელისუფლება განიხილებოდა, როგორც თავისებური მეურვეობა, რომელიც შენარჩუნებული იყო შვილების სრულწლოვანებამდე. ქვეყნის იმავე ნაწილში, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში, რომის სამართლის გავლენით, ჩამოყალიბდა შვილებზე მამის ძლიერი ხელისუფლება, თუმცა აქვე მოქმედებდა ქმრისა და ცოლის ქონების განცალკევებული რეჟიმი.

გვიანშუასაუკუნეების პერიოდში, რომის სამართლის ნორმების გავლენით, შემცირდა ცოლის ქონებრივი სამართალსუბიექტობის მოცულობა. სამხრეთ საფრანგეთში, ქმრის უნებართვოდ დადებული ყველა გარიგება ბათილად იქნა მიჩნეული. ხოლო, ჩრდილოეთში, პირუკუ, გაუქმდა ქონების თანამესაკუთრული რეჟიმის სავალდებულობა და თითოეულ მეუღლეს მიენიჭა მეტი თავისუფლება, რათა ურთიერთშეთანხმებით გადაეწყვიტათ ქონებრივი საკითხები. აღნიშნული პერიოდის საფრანგეთში, კიდევ უფრო განმტკიცდა მშობლების ძალაუფლება შვილების მიმართ და, რომის სამართლის გავლენით, ამ უკანასკნელთ ეკრძალებოდათ რაიმე გარიგების დადება, მშობლების (განსაკუთრებით მამის) ნებართვის გარეშე. სამეფო ადმინისტრაციამ მამას უფლებაც კი მიანიჭა ურჩი შვილი საპრობილეში მოეთავსებინა.

ფრანგული მემკვიდრეობითი სამართლის დამახასიათებელ ინსტიტუტს წარმოადგენდა **მაიორატი**, ანუ **საადგილმამულო ქონების მემკვიდრეობით გადაცემა**, **გარდაცვლილი მამკვიდრებლის უფროსი ვაჟიშვილისათვის**. მაიორატის პრინციპით თავიდან იქნა აცილებული საბატონო სენიორიებისა და საგლეხო მეურნეობების ხელოვნური დაქუცმაცება. მემკვიდრეს ევალებოდა უმცროს (არასრულწლოვან) დაძმებზე ზრუნვა და გასათხოვარი დების გამზითვა. სამხრეთ საფრანგეთში, რომის სამართლის გავლენით, ფართოდ გავრცელდა ანდერძისმიერი მემკვიდრეობა. ამ ინსტიტუტის დამკვიდრებას აქტიურად უწყობდა ხელს კათოლიკური ეკლესიაც, რადგან მამკვიდრებლის უკანასკნელი ნების აღმსრულებლებად გამოდიოდნენ სწორედ სამღვდელოების წარმომადგენლები და, თანაც მამკვიდრებელი, ეკლესიის სასარგებლოდ, ხშირად ადგენდა **ლეგატს** (საანდერძო დანაკისრს). ეკლესიის გავლენით, ანდერძით მემკვიდრეობა ჩვეულებითი სამართლის ქვეყანაშიც იკიდებს ფეხს. თუმცა, ჩრდილოეთ საფრანგეთში, მემკვიდრეობის ეს სახე არსებითად იზღუდებოდა, კანონისმიერი მემკვიდრეების სასარგებლოდ. ქვეყნის ამ ნაწილში მოქმედებდა წესი, რომ კანონით მემკვიდრეს, საანდერძო განკარგულებით, ვერ დატოვებდნენ სამკვიდროს მიღმა, თუ მამკვიდრებელს საამისოდ არ ექნებოდა სერიოზული მიზეზი.

გ) ფრანგული სისხლის სამართალი

I. სისხლის სამართლის მატერიალური ნაწილი

IX-XI საუკუნეებში, საფრანგეთში ჯერ კიდევ მოქმედებდა დანაშაულისა და სასჯელის ის სისტემა, რომელიც ცნობილი იყო ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდში. **დანაშაული** კვლავინდებურად განიხილებოდა კერძო წყენად ანუ ცალკეული პირის ინტერესების ხელმყოფ ქმედებად; **სასჯელი** არ გამოირჩეოდა განსაკუთრებული ოდიოზურობით და წარმოადგენდა მხოლოდ კერძო პირისათვის მიყენებული ზიანის კომპენსაციას.

თუმცა, XI-XII საუკუნეებში, საკმაოდ მკვეთრად გამოიხატა, სისხლის სამართლისათვის დამახასიათებელი საბატონო ნიშნები. დანაშაული აღარ განიხილება მხოლოდ კერძო წყენად და მას აღიქვამდნენ **“მშვიდობისა და უსაფრთხოების დარღვევად”**, ანუ **საბატონო წესრიგის ხელმყოფ ქმედებად**. ამავე პერიოდში განვითარდა სისხლის სამართლის ისეთი თვისებანი, როგორიც იყო: **ბრალის გარეშე სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის დაწესება**; **სასჯელის ოდიოზურობა და განსაკუთრებული სიმკაცრე**; **დანაშაულის შემადგენლობის გაურკვეველობა**. საბატონო სისხლის სამართალს ახასიათებდა კიდევ ერთი არსებითი ნიშანი: თვით სენიორებს შორის (ერთმანეთის მიმართ), დანაშაულებრივი ქმედების ჩადენის შემთხვევაში, მოქმედებდა ე.წ. **“თანასწორობა სასამართლო”**, რომელიც საქმეს იხილავდა, საბატონო ღირსების შესახებ წარმოდგენის საფუძველზე; ხოლო, თუ დანაშაულში ბრალდებული იყო გლეხი, მის მიმართ, მოსამართლეობასა და კანონმდებლად ქცევას თვით მისი სენიორი კისრულობდა. სენიორი უფლებამოსილი იყო, გლეხების მიმართ, სისხლის-სამართლებრივი რეპრესიები გაეტარებინა ყველაზე უმნიშვნელო გადაცდომის შემთხვევაშიც კი, მათ შორის საბატონო გადასახადების გადაუხდელობის გამო.

სახელმწიფოს ცენტრალიზაციისა და სამეფო ხელისუფლების განმტკიცების პირობებში, XIII-XV საუკუნეებში, არსებითად შეიზღუდა სენიორალური იურისდიქცია და გაიზარდა სამეფო კანონმდებლობის როლი სისხლის სამართლის სფეროში, რომელიც სულ უფრო რეპრესიულ ხასიათს იძენდა. ამავე პერიოდში გაფართოვდა იმ საქმეთა წრე, რომლებიც მიეკუთვნა **“მომე დანაშაულის”** კატეგორიას, ანუ ე.წ. **“სამეფო შემთხვევები”**, კერძოდ: ყალბი ფულის მოჭრა, მკვლელობა, გაუპატიურება, ცეცხლის წაკიდება და სხვა. სამეფო კანონმდებლობა აქტიურად ჩაერია რელიგიურ სფეროში და მნიშვნელოვნად განავრცო კანონიკური სამართლის ნორმები. კერძოდ, ჯერ კიდევ 1268

წელს, მეფე ლუი IX-მ გამოსცა **ორდონანსი**, რომელიც სპეციალურ სასჯელს აწესებდა ღვთისმგმობელთათვის. ამავდროულად, გაჩნდა **დანაშაულის რამდენიმე შემადგენლობა, რომელიც დაკავშირებული იყო “მისი უდიდებულესობის” შეურაცხყოფის ცნებასთან**. დანაშაულის, როგორც “კერძო საქმის” შესახებ წარმოდგენა საბოლოოდ აღმოიფხვრა 1357 წლის **“მარტის დიდი ორდონანსით”**, რომელიც გულისხმობდა, **დანაშაულის სანაცვლოდ, ფულადი კომპენსაციის დაწესებას**. წოდებათა მოთხოვნით, მეფეს აეკრძალა, მძიმე დანაშაულში ბრალდებული პირების შეწყალება. 1789 წლის რევოლუციამდე, ამა თუ იმ პირის მიმართ დადგენილი სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა, განისაზღვრებოდა პირის წოდებრივი კუთვნილების შესაბამისად. თავადაზნაურობის მიმართ, სხეულებრივი სასჯელის გამოყენება დაიშვებოდა მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში და მათ, ძირითადად, სასჯელის სახით უფარდებდნენ ჯარიმის გადახდას და ქონების კონფისკაციას; ამავდროულად, მოსამართლეებს ეკრძალებოდათ თავადაზნაურობის სიკვდილით დასჯა ჩამოხრობით. თუმცა, აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ საგლეხო აჯანყების ჩახშობის დროს, საერთოდ უგულებელყოფილი იყო კანონიერების ცნება, სასამართლო და პრეიუდიციურ დასჯას შორის არსებული განსხვავებანი. ამის მაგალითად გამოდგება ცნობილი **ჟაკერია – 1358 წლის საგლეხო ომი**, რომლის შედეგად, სასამართლოს გარეშე, სიკვდილით დაისაჯა 20 ათასზე მეტი ადამიანი.

შუასაუკუნოვან ფრანგულ სამართალში დაიშვებოდა **ობიექტური შერაცხვა**, ანუ **ბრალის გარეშე სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის დაწესება**. კერძოდ, სამეფო კანონები ითვალისწინებდნენ საქალაქო კორპორაციების წევრებისა და იმ პირთა ოჯახის წევრების კოლექტიურ პასუხისმგებლობას, რომლებიც პოლიტიკური დანაშაულის ჩადენაში იყვნენ ბრალდებულნი. კანონმდებლობა და კუტიუმები იცნობდნენ **შერაცხაობის ცნებას**, ანუ **ადამიანის უნარს, გაეთვალისწინებინა საკუთარი ქმედების მნიშვნელობა, ფსიქიკური მდგომარეობის შესაბამისად**. თუმცა, მთელი რიგი დანაშაულის გამო, სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობა, ჰკუთვნებოდა და მცირეწლოვანთა მიმართ იყო შეფარდებული (მაგ., “მისი უდიდებულესობის პიროვნების შეურაცხყოფისათვის”). სისხლის სამართლებრივ დევნას ექვემდებარებოდა დამნაშავის გვამი, აგრეთვე ის ცხოველები და უსულო საგნები, რომლებიც, შესაძლოა, გამხდარიყო ადამიანის სიკვდილის მიზეზი.

აბსოლუტიზმის ეპოქის კანონმდებლობამ საკმაოდ დეტალურად განსაზღვრა იმ **დანაშაულის შემადგენლობა, რომელიც ჩადენილი იყო მეფის, საფრანგეთის სახელმწიფოსა და კათოლიკური ეკლესიის წინააღმდეგ**. ამასთან დაკავშირებით, არსებითად გაფართოვდა “მისი უდიდებულესობის შეურაცხყოფის” ცნების მნიშვნელობა. ყველაზე მძიმე დანაშაულად ითვლებოდა მეფის, მისი ოჯახის წევრების **შეურაცხყოფა და ქვეყნის წინააღმდეგ აჯანყებისა და შეთქმულების მოწყობა**.

XVII საუკუნეში, რიშელიეს დროს, შეიქმნა “მისი უდიდებულესობის შეურაცხყოფის” დანაშაულის **“მეორე საფეხური”**, რომელიც გულისხმობდა მეფის მინისტრების, სამეფო ჯარების მეთაურთა, პროვინციების გუბერნატორთა და სხვა სამეფო მაღალჩინოსანთა წინააღმდეგ შეთქმულებას, ომის დროს – **დალატს, დეზერტირობას, ჯაშუშობას, მეფის თანხმობის გარეშე, სამხედრო ციხე-სიმაგრის მშენებლობის აკრძალვას**. საკმაოდ მრავალფეროვანი იყო რელიგიური დანაშაულის წრე: **ღვთისმგმობა, მკრეხელობა, მისნობა-ჯადოქრობა, ერეტიკოსობა**. ერეტიკოსობისა და სხვა რელიგიური დანაშაულის ცნება ძალზედ ბუნდოვანი იყო და ვითარდებოდა ფრანგული სახელმწიფოებრიობის ევოლუციის შესაბამისად. 1547 წელს, მეფე ანრი II-მ გამოსცა **ედიქტი**, რომელმაც სათავე დაუდო ერეტიკოსების მასობრივ დევნას, რაც კიდევ უფრო გამწავდა რეფორმაციის პერიოდში. ერეტიკოსების მასობრივი დევნის კულმინაციად იქცა 1572 წლის 18 აგვისტოს ცნობილი **“ბართოლომეს ღამე”**, როცა, სასამართლოს გარეშე, ამოხოცეს 2 ათასზე მეტი **კალვინისტი – ჰუგენოტი**. ამავე ედიქტის საფუძველზე, **ჰუგენოტების** მასობრივი რეპრესიები გრძელდებოდა XVI-XVII საუკუნეების განმავლობაში, ვიდრე 1628 წელს, რიშელიეს ბრძანებით, არ იქნა დანგრეული ჰუგენოტების უკანასკნელი დასაყრდენი – **ლაროშელის ციხე-სიმაგრე**.

კაპიტალიზმის განვითარების ადრეულ ეტაპზე, როცა ადგილი ჰქონდა გლეხების მასობრივ გაღატაკებას და ლუკმა პურის საშოვნელად მათი სოფლებიდან ქალაქებში განდევნას, სამეფო ხელისუფლებამ გაატარა სისხლის-სამართლებრივი რეპრესიების სპეციალური ღონისძიებანი იმ მიზნით, რომ, მაწანწალა და მათხოვრობით მცხოვრებთაგან, შექმნილიყო დაქირავებული შრომის იაფი მუშა-ხელი. რევოლუციამდე პერიოდში, სამეფო კანონმდებლობამ შემოიღო წესი, რომლის თანახმად, ის პირები, რომლებსაც არ ჰქონდათ საარსებო მიწიშუმი და მათხოვრობით ირჩენდნენ თავს, იძულების წესით, იგზავნებოდნენ **გალერებზე (კატორღულ სამუშაოზე)**.

დანაშაულის მსგავსად, სამეფო კანონმდებლობა აწესებდა, **საკმაოდ ვრცელი და გაურკვეველი შინაარსის მქონე, სასჯელის სახეებს**. სასჯელის **შეფარდება** და მისი სახეობის შერჩევა დამოკიდებული იყო სასამართლოს ნებაზე, რომელიც აუცილებლად ითვალისწინებდა ბრალდებულის წოდებრივ კუთვნილებას. სასჯელის მიზანი იყო **დამნაშავის და, ზოგადად, საზოგადოების დაშინება და შურისძიება**. სასამართლოს მიერ გამოტანილი განაჩენის აღსრულება **საჯაროდ ხდებოდა, რათა მსჯავრდებულის ტანჯვა-წამებას გამოეწვია დამსწრეთა დაშინება**. სასჯელი ითვალისწინებდა სიკვდილით დასჯის ოდიოზურ წესებს: **დამნაშავის ცოცხლად კოცონზე დაწვა, დანაწევრება, ცხენებსშუა ჩაბმა და გახლეჩა**. ძალზედ მრავალფეროვანი იყო ასოთმიდებითი და სხეულებრივი სასჯელის სახეები: **ენის, კიდურების მოკვეთა, გახურებული მაშებით ხორცის მოგლეჯა და სხვა**.

ფართოდ იყენებდნენ საპატიმრო სასჯელსაც, რომელსაც, ადრეულ პერიოდში, მხოლოდ საეკლესიო სასამართლოები უფარდებდნენ დამნაშავეს. ძირითადი და დამატებითი სასჯელის სახით, გათვალისწინებული იყო ქონების კონფისკაცია. სასჯელის აღნიშნული სახე სამეფო ხელისუფლების ინტერესში შედიოდა, განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე ეხებოდა ბურჟუაზიის დიდ ქონებას. ფრანგულ სისხლის სამართალში მკვეთრად გამოვლინდა, შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი, ისეთი სპეციფიკური ნიშანი, როგორიცაა, ჩადენილ დანაშაულსა და მისთვის გათვალისწინებულ სასჯელს შორის, შეუსაბამობა, რასაც კიდევ უფრო ამძაფრებდა სამეფო სასამართლოების თვითნებობა, რომლებიც ბოროტად სარგებლობდნენ ისეთი სასჯელის გამოყენებით, როგორიც იყო ქონების კონფისკაცია, რაც მსხვილი ბურჟუაზიის უკმაყოფილებას იწვევდა და, რის გამოც რევოლუციამდელი სისხლის სამართლის კანონმდებლობა კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარეს, ამ უკანასკნელის მოწინავე ნაწილის იდეოლოგებმა.

II. სასამართლო პროცესის განვითარება, შუა საუკუნეების საფრანგეთში

XII საუკუნის ბოლომდე ფრანგული სასამართლო პროცესი ინარჩუნებდა საბრალდებო ხასიათს. დიდი გავრცელება პოვა სასამართლო ორთაბოძლამ, რომლის განხორციელება ხდებოდა როგორც მხარეთა თანხმობით, ისე ერთ-ერთი მხარის მოთხოვნით, როცა პროცესის რომელიმე მონაწილე ეჭვიმტანილი იყო ცრუ ბრალდებაში. ჩვეულებითი სამართალი დეტალურად აწესრიგებდა სასამართლო ორთაბოძლის ჩატარების წესებს.

სენიორალურ სასამართლოში, გლეხების მიერ ჩადენილი სამართალდარღვევის საქმეებზე, ჯერ კიდევ XI საუკუნიდან, ტრადიციული მტკიცებულებების გვერდით, ფართოდ გამოიყენებოდა წამებით ჩვენების მიღება, რის გამოც სასამართლო პროცესი კარგავდა შეჯიბრითობით ხასიათს და იძენდა ინკვიზიციური (სამძებრო) პროცესის თვისებებს. ინკვიზიციური პროცესი, თავდაპირველად, მოქმედებდა რომის კათოლიკური ეკლესიისადმი დაქვემდებარებულ სასამართლოებში, ხოლო XIII საუკუნიდან მას ფართოდ იყენებდნენ სამეფო და სენიორალურ სასამართლოებშიც. XV საუკუნის ბოლომდე პროცესის სამძებრო და საბრალდებო ფორმები თანაარსებობდნენ თითქმის პარალელურად. თუმცა, საბრალდებო პროცესი თანდათანობით გაუქმდა, რადგან ხმარებიდან გამოვიდა მისთვის დამახასიათებელი, მტკიცებულების სახე – ე.წ. ღვთის მსჯავრი – ორდალების სისტემა და სასამართლო ორთაბოძლა. სამძებრო პროცესის საბოლოო დამკვიდრება მოხდა აბსოლუტიზმის ხანაში, რასაც ხელი შეუწყო სამეფო აქტების გამოცემამ: 1498 წლის ედიქტმა, 1539 წლის ედიქტმა და 1670 წლის დიდმა სისხლის-სამართლებრივმა ორდონანსმა. მართალია, თავდაპირველად, სამძებრო პროცესს ეწოდებოდა ექსტრა-ორდინალური, მაგრამ, დროთა განმავლობაში, მისი გამოყენება იძენდა საყოველთაო ხასიათს, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი სისხლის-სამართლებრივი საქმეების მიმართ.

2) ინგლისური სამართალგანვითარება, შუა საუკუნეების პერიოდში

ა) სამართლის წყაროების ევოლუცია

ნორმანდიული დინასტიის პირველი მეფეების პოლიტიკა მიმართული იყო "ძველი და კეთილი ანგლო-საქსური ჩვეულებების" დაცვისა და შენარჩუნებისაკენ. ამ პერიოდში, სავარაუდოდ, უკვე ჩამოყალიბდა ინგლისური სამართლის მყარი ისტორიული მემკვიდრეობითობის ტრადიცია, ხოლო მისი ნორმების დაცვის მთავარი გარანტიის როლი მიენიჭა ძლიერ სამეფო ხელისუფლებას, რომელიც აქტიურად უწყობდა ხელს საერთოსა-ხელმწიფოებრივი სამეფო სასამართლოების სისტემის შექმნას.

XII საუკუნეში, მეფე ჰენრი II-ის ზეობაში, საფუძველი ეყრება გამსვლელი სამეფო სასამართლოების საქმიანობას, რომლებიც პირდაპირ იყო დაკავშირებული ქვეყნის ე.წ. "საერთო სამართლის" (Common Law) ჩამოყალიბებასთან. "საერთო სამართლის" საფუძველზე, გამსვლელი სამეფო სასამართლოები, უპირველეს ყოვლისა, განიხილავდნენ "სამეფო (გვირგვინის) დავეს", ანუ ისეთ საქმეებს, რომლებიც უშუალოდ უკავშირდებოდა სამეფო ხაზინაში შემოსავლების მოზიდვას, კერძოდ: მონარქის საბატონო უფლებების შესახებ, განძის აღმოჩენის შესახებ, საეჭვო სიკვდილისა და სამეფო მშვიდობის დარღვევის შესახებ, სამეფოს თანამდებობის პირების მიერ, ხელისუფლების ბოროტად გამოყენების შესახებ სამართალ-დარღვევებს. გარდა ამისა, გამსვლელი სასამართლო სესიები განიხილავდნენ "საერთო დავეს", ანუ "ხალხის დავესაც" იმ არსების შესახებ, რომლითაც ხალხი მეფეს მიმართავდა და მოითხოვდა მეფის მართლმსაჯულებას. სწორედ ასეთი "საერთო დავესის" განმხილველ, პირველ ცენტრალურ სამეფო სასამართლოდ იქცა, 1180 წელს შექმნილი, "საერთო დავესის" სასამართლო. XIII საუკუნის დასაწყისში, მეფისათვის წარდგენილი საჩივრების განხილვის ფუნქცია გადაეცა "სამეფო სკამის სასამართლოს". გამსვლელმა სასამართლოებმა დაიწყეს ადგილობრივი ჩვეულებითი სამართლის ნორმების უნიფიცირება და, სამეფო კანცელარიის მეშვეობით, ჩამოაყალიბეს "საერთო სამართალი". ამასთანავე, სამეფო კანცელარია გამოსცემდა ბრძანებებს (write) (როგორც წესი,

დაზარალებული მხარის განცხადების საფუძველზე), რომელიც შეიცავდა, მოპასუხის ან შერიფის მიმართ მოთხოვნებს, რათა ამ უკანასკნელს შეესრულებინა ან აღმოეფხვრა მომჩივანის დარღვეული უფლებები. მოგვიანებით, გამოიცა სპეციალური სასამართლო ბრძანებები, რომელთა მოთხოვნები, უშუალოდ, მოპასუხის მიმართ იყო გამოთქმული, კერძოდ: "გამოცხადდი ჩვენთან ან, ვესტმინსტერში, ჩვენი მოსამართლეების წინაშე და გაეცი პასუხი აღნიშნულ საჩივარზე", ანუ აღიარე ან უარყავი სხვა პირის დარღვეული უფლება. დროთა განმავლობაში, ბრძანებებში ნათლად იქნა ჩამოყალიბებული მოთხოვნის, სარჩელის სახე; მოხდა ბრძანებების კლასიფიცირება, სამართალდარღვევათა სახეების მიხედვით. მოსარჩელე ნამდვილად რწმუნდებოდა, რომ თუ მისი უფლების დარღვევა, რომელიც იქნებოდა შესაბამისი ბრძანებაში გამოხატული, სასამართლოში დადასტურდებოდა, ის მოიგებდა საღარი საქმეს. აღნიშნული ამოცანის გადაჭრას ემსახურებოდნენ, ჰენრი II-ის ასიზები (ასიზა იყო ჰენრი II-ის საკანონმდებლო აქტები და სარჩელთა ფორმები), რომლებმაც დაადგინეს მიწის შესახებ, სამოქალაქო დავების განხილვის, ერთგვაროვანი წესები. ასიზებს შორის ყველაზე ცნობილი და უპირატესი ძალის მქონე იყო ე.წ. "დიდი ასიზა" (რომელიც გულისხმობდა მიწაზე, სამართლებრივი ტიტულის დადგენის შესახებ, სარჩელის განსაკუთრებულ ფორმას), კლარენდონის (1166 წელი) და ნორტჰემპტონის (1176) ასიზები, რომლებიც გამოიცა როგორც გამსვლელი სასამართლოს საქმიანობის ინსტრუქცია.

ვინაიდან "საერთო სამართლის" განვითარების ადრეულ ეტაპზე, სამეფო ბრძანებები გამოიცემოდა ყოველი კონკრეტული საქმის ირგვლივ, უკვე XIII საუკუნის დასაწყისისათვის, მათი რაოდენობა იმდენად გაიზარდა, რომ შეუძლებელი გახდა მათი შინაარსის გარკვევა, რის გამოც, ამავე პერიოდში "საერთო სამართლის" ირგვლივ, გამოიცა ე.წ. ბრძანებათა რეესტრები (თავისებური სარჩევები), რომლებშიც ბრძანებები ფიქსირდებოდა სარჩელთა ნიმუშების სახით, ანუ მათ მიეცათ მკაცრად იურიდიული ფორმა. ამ დროიდან მოყოლებული, მხარეებს აეკრძალათ საკუთარი უფლებების თავისუფალი დასაბუთება და ისინი ვალდებული იყვნენ, დამორჩილებოდნენ ბრძანებათა ნიმუშებს, რაც, თავის მხრის, აუცილებლად გამოიწვევდა ბრძანებათა სისტემის კონსერვაციას და სასარჩელო მოთხოვნათა ახალი ფორმულების შექმნის შეფერხებას. ასეც მოხდა. თუ სამეფო კანცლარიის მეთაური – ლორდ-კანცლერი, საკუთარი ინიციატივით, მოისურვებდა რაიმე ბრძანების გამოცემას, მოსამართლეებს შეეძლოთ მის აღსრულებაზე უარის თქმა. ახალი ბრძანების გამოცემის შეზღუდვა აისახა 1258 წელს გამოცემულ ე.წ. ოქსფორდის პროვიზიებში, ანუ მაშინ, როცა გამწვავდა დაპირისპირება მსხვილ მიწათმფლობელებს (ბარონებს – ლენდ-ლორდებს) და მეფეს შორის. მეფის სახელზე შემოსული და დაკმაყოფილების გარეშე დარჩენილი საჩივრების ნაკადი იმდენად დიდი იყო, რომ ინგლისის მეფე იძულებული გახდა 1285 წელს გამოეცა ე.წ. ვესტმინსტერის სტატუტი, რომლის ძალით, "ბრძანებათა რეესტრის" მცველი ლორდ-კანცლერი განაგრძობდა "საერთო სამართლის" მოქმედების სფეროს, ანალოგიის ხერხის გამოყენებით და ახალი ბრძანებების გამოცემის გზით. "ბრძანებათა რეესტრი" შეივსო ე.წ. უნივერსალური სარჩელით, რომლის გამოყენება შესაძლებელი იყო "ყოველი მოცემული შემთხვევისათვის". თუმცა, ესეც დროებითი ღონისძიება იყო და მისი მეშვეობით შეუძლებელი იქნებოდა ყველა ცხოვრებისეული ვითარების გათვალისწინება. "Common Law" განაგრძობდა კონსერვაციას. XV საუკუნიდან მოყოლებული, კანცლერი აღარ ადგენდა ბრძანების ფორმულას; მათ წერდა თვითონ მოსამართლე, თუმცა ის აუცილებლად მიაერთმევდა ბრძანების ფორმულას მეფეს, სარჩელის სამეფო ბეჭდით დამოწმების მიზნით.

"Common Law"-ს ნორმების შექმნის მეორე წყაროს წარმოადგენდა თვით გამსვლელი სამეფო სასამართლო სესიების სასამართლო პრაქტიკა. სასამართლო საქმეების ირგვლივ ჩანაწერების წარმოება (ჯერ მხარეთა მოკლე განცხადების, შემდეგ დავის დაწვრილებითი აღწერისა და სასამართლო გადაწყვეტილების მოტივაციის ფორმით) იწყება თვით გამსვლელი სასამართლოების ინსტიტუტის შექმნის დღიდან. XIII საუკუნის დასაწყისიდან, სასამართლო ოქმების გამოქვეყნება მოხდა ე.წ. "დავების გრაგნილების" ფორმით. მათში შესული მუხლები (სარჩელის დაკმაყოფილების მოტივაცია) ადასტურებდა, ამა თუ იმ, ჩვეულების არსებობას და ის, სამომავლო პრეცედენტის სახით, გამოსადეგი ხდებოდა შემდგომი სასამართლო პრაქტიკისათვის. თუმცა, ჩანაწერების ქაოტური ხასიათი მნიშვნელოვნად ურთულებდა მოსამართლეს, მისთვის საჭირო მონაცემების მოძიებას. XIII საუკუნის შუა ხანებიდან მოყოლებული, მოსამართლეები, ყველაზე მნიშვნელოვანი სასამართლო საქმეების შესახებ, ცნობებს იღებდნენ ოფიციალური ანგარიშების "ყოველწლიური კრებულებიდან". 1553 წლიდან ამ კრებულების ნაცვლად, შემოიღეს, კერძო შემდგენელის მიერ შექმნილი, სისტემატიზირებული სასამართლო ანგარიშები. სასამართლო საქმეების მასალების გამოქვეყნების შემდეგ, ჩამოყალიბება დაიწყო სასამართლო პრეცედენტის თეორიამ, რომელიც ჯერ კიდევ არ იყო დასრულებული. წინა პერიოდის სამეფო სასამართლოების გადაწყვეტილებებში განმტკიცებული, სახელმძღვანელო პრინციპი გარკვეული სამართლებრივი საკითხების შესახებ, თანდათანობით, იქნდა ნიმუშის ძალას, თუ ადგილი ექნებოდა, სამომავლოდ, ანალოგიური შინაარსის საკითხის განხილვას.

XIV საუკუნეში, ინგლისში სწრაფად ვითარდება საბაზრო, კერძომესაკუთრული ურთიერთობები, თუმცა ისინი ადეკვატურ ასახვას ვერ პოულობენ "საერთო სამართლის" ნორმებში, რომელთა ფორმალიზმი პირდაპირ უშლიდა ხელს ამ ურთიერთობების მოწესრიგებას. მაშინ ისმის შეკითხვა: რატომ ვერ

მოხერხდა, რომ კერძოსამართლებრივი ურთიერთობების მოწესრიგება, ინგლისში განხორციელებულიყო რომის სამართლის მზა რეცეპტებით? პასუხი უნდა გეძიოთ, უპირველეს ყოვლისა, ინგლისური სასამართლოების ფორმირების ისტორიაში. ნორმანდიულმა დაპყრობამ ინგლისი მიუახლოვა კონტინენტური ევროპის ინტელექტუალურ ცხოვრებას. უილიამ კონკვერერის დაპყრობითი ექსპედიციის შემდეგ, მალევე, ბოლონიის უნივერსიტეტში, იუსტინიანეს დიგესტების შესახებ, ლექციების კითხვას იწყებს ცნობილი იურისტი ირნერიუსი, ხოლო მოგვიანებით, კიდევ ერთი იურისტი – გრაციანუსი ჰქმნის საკუთარ "დეკრეტებს", რომლებიც საფუძვლად დაედო კანონიკურ სამართალს. რომისა და კანონიკური სამართლის სასწავლო კურსები იკითხება ოქსფორდში, ხოლო კანონიკური სამართლის სკოლები იქმნება ეკლესია-მონასტრებში.

პირველი ინგლისელი მოსამართლეები, ანუ კლასიკოსები და მოხელეები, არ იყვნენ მოკლებული რომის სამართლებრივი კულტურის მიღწევებს. თუმცა, XIII საუკუნის ბოლოდან, ედუარდ I-ის ზეობის ხანაში, მოსამართლეებად ინიშნებიან პროფესიონალები. სწორედ ამ პერიოდიდან ყალიბდება მოსამართლეთა ჩაკეტილი კორპორაციები, რომლებსაც გააჩნდათ საკუთარი სამფლობელოები. აღნიშნულ სამფლობელოებში მიმდინარეობდა მოსამართლეთა და სამართალდამცავთა (ბარისტრები და სოლისიტრები) მომზადება. ინგლისელმა მოსამართლეებმა მოახდინეს ინგლისური მართლწესრიგის მონოპოლიზაცია, რითაც ისინი იცავდნენ საკუთარ პროფესიულ ინტერესებს და გამოდიოდნენ "საერთო სამართლის" აპოლოგეტებად; თანაც, ამკვიდრებდნენ მის უპირობო უპირატესობას რომის სამართლის წინაშე. აღნიშნული პერიოდის ინგლისელი სამართალმცოდნეების მტკიცებით, ისინი სამართალს კი არ ჰქმნიდნენ, არამედ, კიდევ ერთხელ, ადასტურებდნენ მისი ნორმების მუდმივ არსებობას. ამრიგად, "საერთო სამართლის" თვითმყოფადმა სისტემამ, უკვე XIV საუკუნეში, მყარად დაიმკვიდრა ადგილი მთელი ქვეყნის მასშტაბით და იქცა, სახელმწიფოში, სამართლებრივი ურთიერთობების მთავარ რეგულატორად.

"საერთო სამართლის" ზოგადი უუნარობის, ფორმალიზმის, სიძვირის და მოუქნელობის შედეგად, XIV საუკუნის შუა ხანებში, ინგლისში ყალიბდება "სამართლიანობის სასამართლო" და კიდევ ერთი სამართლის სისტემა – "სამართლიანობის სამართალი"(aequity). "სამართლიანობის სამართლის" საყოველთაოდ აღიარებული ცნება ასოცირდება სამართლის ისეთ ნიშანთან, როგორიცაა მისი "ბუნებრივი სამართლიანობა".

თუ დაზარალებული პირი მეფეს "ღვთიური მოწყალების" თხოვნით მიმართავდა და სამართალს ვერ "მიიღებდა" "საერთო სასამართლოში", ღორდ-კანცლერი გასცემდა ბრძანებას, რათა ხელმყოფი გამოცხადებულიყო კანცლერის სასამართლოში, წინააღმდეგ შემთხვევაში მას ემუქრებოდა დაჯარიმება. კანცლერის სასამართლოში საქმის განხილვა და გადაწყვეტილების გამოტანა ხდებოდა ყოველგვარი ფორმალის გარეშე. თუ სასამართლო გადაწყვეტილების აღსრულება ჭიანჭურდებოდა, მსჯავრდებულის მიერ, ან ის საერთოდ უარს ამბობდა მის შესრულებაზე, მას ემუქრებოდა პატიმრობა, კანცლერის სპეციალური ბრძანების საფუძველზე, სასამართლოს მიმართ უპატივცემულო დამოკიდებულების გამო. XIV საუკუნის დასაწყისში, მეფე ედუარდ II-ის ზეობაში, ღორდ-კანცლერის აპარატი საბოლოოდ იქცა "სამართლიანობის სასამართლო ორგანოდ", რომელიც არ იყო შებოჭილი "საერთო სამართლის" ნორმებით და ხელმძღვანელობდა მხოლოდ "სამართლიანობის სამართალით". "სამართლიანობის სამართალს" არ გააჩნდა მკაცრი დეტერმინირება და მრავალი საკითხის გადაწყვეტა მოსამართლის ნებაზე იყო დამოკიდებული, რაც უთუოდ გამოიწვევდა, მთელი რიგი ისეთი შეზღუდვებისა და პრინციპების შემუშავებას, რომლებიც გამოყენებული იქნებოდა "სამართლიანობის" ინსტრუმენტად.

"სამართლიანობის სამართლის" ძირითადი პრინციპები, რომელთა ნაწილი სათავეს იღებდა "საერთო სამართლის" ნორმებიდან, XIV საუკუნეში ჩამოყალიბდა გარკვეული სისტემის სახით. აღნიშნულმა პრინციპებმა დღემდე შეინარჩუნეს ძალა. "სამართლიანობის სამართლის" ძირითადი პრინციპებია: 1) "სამართლიანობის სამართალი" არის "მეფის წყალობა", და არა დაზარალებულის უპირობო უფლება; 2) "სამართლიანობის სამართლის" გამოყენება დაუშვებელია ყველა სამართალდარღვევის შემთხვევაში, ვინაიდან ის ატარებს დისკრეციულ ხასიათს ანუ დამოკიდებულია სასამართლოს შეხედულებაზე; 3) "სამართლიანობის სამართლის" მინიჭება არ უნდა არღვევდეს იმ პირთა უფლებებს, რომლებსაც იცავს "საერთო სამართალი", თუ აღნიშნული პირები არ ჩაიდნენ ისეთ სამართალდარღვევას, რომლის შედეგადაც, მათი ინტერესების დაცვა, პირდაპირ ეწინააღმდეგება სამართლიანობის ცნებას; 4) თუ "სამართლიანობის სამართლისა" და "საერთო სამართლის" ნორმებს შორის წარმოიშეება კოლიზია, უპირატესობა ენიჭება ამ უკანასკნელს; 5) თუ კოლიზია წარმოიშეება "სამართლიანობის სამართლის" ნორმებს შორის, უპირატესობა ენიჭება იმ უფლებებს, რომელთა წარმოშობა, დროის მიხედვით, უფრო ადრე მოხდა; 6) თანასწორობა – სამართლიანობა, ანუ ის, ვინც სამართლიანობას ეძებს, თვითონ უნდა მოიქცეს სამართლიანად; 7) "სამართლიანობის სამართალი" აღიარებს კანონის უპირატესობას, თუმცა დაუშვებლად მიიჩნევს კანონზე მითითებას, უდიდესი ქმედების ჩადენის ან გამართლების მიზნით.

"სამართლიანობის სამართალი" იმისთვის არ შექმნილა, რომ შეეცვალა "საერთო სამართალი", არამედ - იმისათვის, რომ ამ უკანასკნელისათვის მეტი ეფექტურობა მიეცა და გაეთავისუფლებინა ის ძველი ფორმებისაგან, რათა დაცული ყოფილიყო, საზოგადოებრივი ურთიერთობის მონაწილეთა, დარღვეული

ან დაუცველი უფლებები და ინტერესები, რომელთა გათვალისწინება ვერ მოხერხდა, "საერთო სამართლის" ნორმების მიხედვით. თუ, თავდაპირველად, "სამართლიანობის სამართალი" მხოლოდ ავსებდა "საერთო სამართლის" ნორმებს, დროთა განმავლობაში, ისტორიული გარემოებების შეცვლის კვალობაზე, მათ შორის წარმოიშვა მკვეთრი დაპირისპირება, რასაც დიდად შეუწყო ხელი 1616 წლის მოვლენებმა, კერძოდ: "საერთო დავების" სასამართლოს მოსამართლემ ე. კოკმა, ვესტმინსტერში, ეკვქვეშ დააყენა "სამართლიანობის სასამართლოს" კომპეტენცია, "საერთო სამართლის" სასამართლოს გადაწყვეტილების მიმართ. კონფლიქტური ვითარების გამწვავებას ინსპირირებდა კანცლერის სასამართლოს ბრძანებები, რომლებიც პირდაპირ კრძალავდნენ, "საერთო სამართლის" სასამართლოს ზოგიერთი გადაწყვეტილების აღსრულებას. ინგლისის ბოლოსწინა აბსოლუტმა მეფემ – ჯეიმს I-მა, აღნიშნული კონფლიქტი გადაჭრა "სამართლიანობის სასამართლოს" სასარგებლოდ, ვინაიდან მისი მოსამართლეები მხარს უჭერდნენ მონარქის აბსოლუტურ და შეუზღუდავ ხელისუფლებას, მის შესაძლებლობას, "საკუთარი მოხელეების მეშვეობით", ჩარეულიყო მართლმსაჯულების აღსრულებაში. მეფემ გამოსცა ბრძანებულება, რომლის ძალით, "საერთო სამართლის" და "სამართლიანობის სამართლის" ნორმებს შორის, კოლიზიის არსებობის შემთხვევაში, უპირატესობა ენიჭებოდა ამ უკანასკნელს, რამაც მნიშვნელოვნად განამტკიცა, ისედაც საკმაოდ ავტორიტეტული, სამართლის სისტემის ქმედითობა, სამართლებრივი ურთიერთობების მოწესრიგების ასპექტში.

პრეცედენტული სამართლის განვითარების განსაკუთრებული ხასიათი მოითხოვდა ინგლისელი სამართალმცოდნეების ნაშრომთა გულმოდგინე შესწავლას, მითუმეტეს, რომ ინგლისელი მეცნიერები, თავიდანვე, აქტიურად მონაწილეობდნენ, ორივე სამართლის სისტემის ირგვლივ სამეცნიერო თხზულებების შემუშავებაში.

სამართლის შესახებ პირველი ინგლისური ტრაქტატი, ჩნდება ჯერ კიდევ XII საუკუნეში. მისი ავტორი გახლდათ, მეფე ჰენრი II-ის იუსტიციარი – **გლენვილი**. აღნიშნული ტრაქტატი წარმოადგენდა **სამეფო სასამართლოების ბრძანებათა კომენტარებს**. "საერთო სამართლის" ნორმების ძალზედ დაწვრილებითი განმარტებები მოცემულია "სამეფო სკამის" მოსამართლის – **ბრაქტონის (XIII ს.) ნაშრომში**, რომელშიც გამოყენებული იყო იუსტინიანეს დიგესტების ხუთასამდე ამონარიდი, თუმცა – მათი პირდაპირი დასახელების გარეშე.

XV საუკუნიდან ჩნდება **სამეცნიერო ტრაქტატები**, სამართლის ძალზედ რთული და მნიშვნელოვანი პრობლემატიკის ირგვლივ, კერძოდ: **სტატუტური სამართლის ნორმები**, რომელთა მნიშვნელობა, დროის კვალობაზე, სულ უფრო მზარდი იყო. XVII საუკუნის დასაწყისში, ხსენებულმა ე. კოკმა შექმნა **"ინგლისის კანონების ინსტიტუციები"**, რომლებიც შედგებოდა ოთხი წიგნისაგან. პირველი წიგნი ეხებოდა ინგლისელი მეცნიერის **ლითლტონის** ნაშრომის **"საადგილმამულო უძრავი ქონების პეროების შესახებ" კომენტარებს**, მეორეში – ასახული იყო ყველაზე მნიშვნელოვანი სტატუტები, მესამე – ეძღვნებოდა სისხლის სამართლის ნორმებს, ხოლო მეოთხე – სასამართლო მოწყობასა და სამართალწარმოების საკითხებს. ინგლისური სასამართლოების პრაქტიკაში გახშირდა, ყველაზე გამოჩენილი მეცნიერი-იურისტების ნაშრომების მიხედვით, საქმეების გადაწყვეტა, რამაც, არსებითად, განაპირობა ინგლისური სამართლის კიდევ ერთი წყაროს – **დოქტრინული სამართლის** ჩამოყალიბება. შუა საუკუნეების პერიოდში, ინგლისურ სამართალში პრეცედენტული ნორმების ბატონობის პირობებში, განსაკუთრებით გარდამავალ პერიოდებში, საკმაოდ დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა **სამეფო კანონმდებლობასა და სტატუტურ სამართალს**. სამეფო კანონშემოქმედება განსაკუთრებით გაფართოვდა პოსტნორმანდიულ პერიოდში, კერძოდ – უილიამ კონკვერერის ზეობაში. მეფე უილიამის პირველი კანონები ეხებოდა, სამეფო ხელისუფლებასა და ქრისტიანულ ეკლესიას შორის, ურთიერთობების მოგვარებას. 1114 წლიდან ჩნდება სამეფო კანონმდებლობის პირველი კრებული.

სამეფო კანონებს ეწოდებოდა ასიზები, ქარტიები, თუმცა მათ უფრო ხშირად მოიხსენიებდნენ **ორდონანსებად და სტატუტებად**. პარლამენტის დაარსებამდე, უფრო ზუსტად მეფე ედუარდ II-ის ზეობამდე, არ შეინიშნებოდა გამსხავება სამეფო ორდონანსებსა და სტატუტებს შორის. თანდათანობით, სტატუტი ეწოდა იმ აქტს, რომელიც პარლამენტის მიერ იქნა მიღებული და მეფის მიერ დამოწმებული. სტატუტი – საპარლამენტო აქტი, შუასაუკუნოვანი ინგლისური სამართლის სხვა წყაროებისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ მისი კანონიერება ვერ გახდებოდა სასამართლო განსჯის საკითხი, განსხვავებით მისი ახსნა-განმარტების საკითხისა. თავდაპირველად, სტატუტი იმ ადგილის სახელწოდებას იძენდა, სადაც ხდებოდა მისი შექმნა (მაგ., 1235 წლის მერტონის სტატუტი, 1276 წლის გლოსტერის სტატუტი). თუმცა, თანამედროვე საპარლამენტო აქტისადმი მიახლოებული, სტატუტის ცნება ჩნდება 1327 წლიდან.

ამ დროიდან მოყოლებული, საკანონმდებლო აქტების ერთი ნაწილი გამოიცემა **"მეფისა და საბჭოს" ურთიერთშეთანხმებით, ხოლო მეორე ნაწილი – "პარლამენტის თანხმობით"**. პარლამენტმა დაადასტურა მეფის უფლება, **"საბჭოსთან შეთანხმებით"**, გამოეცა ბრძანებულებები და მანვე დაადგინა, რომ მხოლოდ სტატუტს ძალუძს ადრინდელი სტატუტის შინაარსის შეცვლა. სამეფო კანონმდებლობის მიმართ, შემოღებული ყველა საპარლამენტო შეზღუდვა, უარყოფილი იქნა აბსოლუტური მონარქიის პერიოდში, როცა, ფაქტურად, მხოლოდ მეფის ბრძანებულებებით ხდებოდა ყველაზე მნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივი საკითხების მოწესრიგება, ხოლო პარლამენტი, ხშირად, თვითონვე ანიჭებდა მეფეს ისეთი ბრძანებულებების გამოცემის უფლებამოსილებას, რომლებიც ცვლიდნენ საპარლამენტო სტა-

ტუტის შინაარსს. ფაქტიურად, დადგენილი კანონშემოქმედებითი საქმიანობის დელეგირების პრაქტიკა, განმტკიცდა 1539 წლის სტატუტით, რომლის ძალით, მეფეს მიენიჭა უფრო ფართო უფლებამოსილებანი, პროკლამაციებისა და ბრძანებულებების გამოცემის თვალსაზრისით, მაშინ, როცა "არ ტარდებოდა პარლამენტის სხდომები, ხოლო საჭირო იყო, ვითარებიდან გამომდინარე, გადაუდებელი ღონისძიებების გატარება". ინგლისური Common Law და Statute Law ერთობლივად ჰქმნიდნენ ე.წ. Substantive Law.

შუა საუკუნეების ინგლისური სამართლის წყაროთა შორის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა **სავაჭრო და კანონიკური სამართლის ნორმებს**. "საერთო სამართლის" კონსერვატიული ფორმალიზმი ხელს უშლიდა საბაზრო ურთიერთობების ჩამოყალიბება-განვითარებას, რამაც დიდად განაპირობა ინგლისურ სამართალში ისეთი სავაჭრო და კანონიკური ნორმების ადაპტირება, რომლებიც იქნებოდა სახელმწიფოთაშორისი ხელშეკრულებების საფუძველზე. მრავალრიცხოვანი სავაჭრო გაერთიანებების შექმნა პირდაპირ იყო დაკავშირებული ინგლისური სავაჭრო სასამართლოების საქმიანობასთან, რომელთა სამართლებრივი კომპეტენცია, ხშირად, განმტკიცებული იყო სამეფო სტატუტებით. საქმე იმაში მდგომარეობდა, რომ ინგლისის საპორტო ქალაქებში, რომლებიც XIII საუკუნის ბოლოდან, საერთაშორისო ვაჭრობის მნიშვნელოვან ცენტრებად იქცნენ, შალეულის, მაუდის, ლითონის გასაღების საბითუმო ბაზრობებთან ერთად, იქმნება სპეციალური სასამართლოების მთელი ქსელი (**court of the steple**). XIV საუკუნეში, საბითუმო ვაჭრობის წესების დამცველი სასამართლოები მოქმედებდა ინგლისის 614 ქალაქში. ინგლისის მეფეები მშვენივრად აცნობიერებდნენ, რომ საერთაშორისო ვაჭრობა, სახელმწიფოს ხაზინისათვის, მეტად სარგებოდა იყო და, ამის გამო, ცდილობდნენ წახალისებინათ არა მხოლოდ ვაჭრების საქმიანობა (რამაც ასახვა პოვა **Magna Carta-ს 41-ე მუხლში**), არამედ სავაჭრო სასამართლოების მოღვაწეობა. **სავაჭრო სასამართლოებში ჩამოყალიბდა სავაჭრო სამართლის ისეთი ინსტიტუტები, როგორიც იყო კონვერტირებადი თამასუქი, სადაზღვევო პოლისი, საზღვაო სესხი, ტვირთის გირაგნობის უზრუნველყოფით გაცემული სესხი და სხვა**. აღნიშნული სასამართლოების გადაწყვეტილებათა სააპელაციო ინსტანციად გამოდიოდნენ როგორც სამეფო, ისე კანცლერის სასამართლოები. ხოლო 1353 წელს მიღებული სტატუტი, მოდავე მხარეებს, პირდაპირ მიუთითებდა სავაჭრო სამართლის ნორმების გამოყენებაზე, რითაც **საბოლოოდ დადგინდა, რომ სავაჭრო სასამართლოებში საქმის განხილვა ხდებოდა მხოლოდ სავაჭრო სამართლის და არა "საერთო სამართლის" საფუძველზე**.

შუა საუკუნეების ინგლისში, საეკლესიო სამართლისა და საეკლესიო სასამართლოების როლი და მნიშვნელობა ხან იზრდებოდა, ხან კი მცირდებოდა, რაც პირდაპირ იყო დაკავშირებული იმ რთულ და გამუდმებულ ბრძოლასთან, რომელიც მიმდინარეობდა საერო და სასულიერო ხელისუფლებებს შორის, საკუთარი იურისდიქციის გაფართოვების მიზნით. "ყოველი, ვინც იქნება დადანაშაულებული საეკლესიო მშვიდობის დარღვევაში", – უილიამ ქონტვერერის კანონის თანახმად, – "ვალდებულია გამოცხადდეს, ეპისკოპოსის მიერ მითითებულ ადგილზე და იქ ანაზღაუროს მიყენებული ზიანი, როგორც ამას მოითხოვს არა ასეულის (ადგილობრივი მმართველობის ორგანო) ჩვეულება, არამედ კანონიკური სამართალი და საეკლესიო სასამართლო". **საეკლესიო იურისდიქცია არ ემაყოფილებოდა მხოლოდ საეკლესიო საკუთრების ხელყოფის, საოჯახო ურთიერთობების, ანდერძის დატოვებასთან დაკავშირებული საკითხების გადაწყვეტისა და რელიგიური დანაშაულის დასჯით (ერეტიკოსობა, ღვთისგმობა, ჯადოსნობა და სხვა) და ის საკუთარ ინტერესებს იჩენდა, წმინდა საერო ხასიათის, ურთიერთობების მიმართაც, კერძოდ, ცდილობდა საკუთარი გავლენა მოეხდინა სახელმწიფოებო ურთიერთობების სფეროზეც: "დაპირების დარღვევის გამო" შეტანილი სარჩელით, ცდილობდა იმის დამტკიცებას, რომ ადგილი ჰქონდა "ბოროტად გამოყენებული ნდობის" ცოდვას, რის გამოც საქმე უნდა განსჯილიყო კანონიკური სამართლის ნორმებით. საეკლესიო იურისდიქციის გაფართოვების წინააღმდეგ მკვეთრად გაილაშქრა მეფე ჰენრი II-მ. მისი მეფობის დასაწყისში, სამეფო სასამართლოებმა, საეკლესიო სასამართლოებს პირდაპირ აუკრძალეს წარმოებაში ისეთი სარჩელების მიღება, რომლებიც ეხებოდა ქონებისა და ვალების შესახებ დავებს. მეფე ედუარდ I-ის 1285 წლის სტატუტი საეკლესიო სასამართლოებს უკრძალავდა, "დაპირების დარღვევის შესახებ" საქმეების წარმოებაში მიღებას იმ მოტივით, რომ საქმეთა აღნიშნული კატეგორია არ განეკუთვნებოდა "იმ საეკლესიო საქმეების ჩამონათვალს, რომელიც საჭიროებდა ზნეობრივ განწმენდას".**

მიუხედავად ამისა, XVI საუკუნემდე, ანუ ჰენრი VIII-ის მიერ, ანგლიკანური ეკლესიის დამკვიდრებამდე, არავინ აყენებდა ეჭვის ქვეშ პაპის იურისდიქციის კანონიერებას ისეთი საკითხების მიმართ, როგორიცაა "რწმენისა და ღვთისმსახურების ორთოდოქსალურობა, ზნეობის სიწმინდე, ქორწინების კანონიერება, კანონიერი შვილების სტატუსი, ანდერძის შედგენა და შენახვა". თუმცა, იმავე XVI საუკუნეში, საპარლამენტო აქტით დადგინდა, რომ ინგლისში შენარჩუნებული იქნებოდა კანონიკური სამართლის ნორმების მოქმედება, თუ, მომავალში, არ მოხდებოდა აღნიშნული ნორმების მოქმედების გადახედვა, რაც, საბოლოო ჯამში, განუხორციელებელი დარჩა. **კანონიკური სამართლის მოქმედების გადახედვასთან დაკავშირებით, მიღებული იქნა მხოლოდ ერთი კანონი, კერძოდ: კენტერბერისა და იორკის საეკლესიო კრებების დადგენილებები, რომლებიც ძალაში შევიდა ჰენრი VIII-ის დროს, ("letters of bisness") სახელწოდებით. აღნიშნული კანონის თანახმად, კანონიკური სამართლის ნორმების**

მოქმედება მაშინ არის მიზანშეწონილი, თუ ისინი შეესაბამება სამეფო კანონებს, ან "გვირგვინის პრეროგატივას" და "არ ეწინააღმდეგება, ან არ არღვევს მათ". ამასთანავე, აღსანიშნავია, რომ კანონიკური სამართლის ნორმების ახსნა-განმარტება კანონითა და ანდერძით შემკვიდრების შესახებ, შეადგენდა "საერთო სამართლის" სასამართლოების კომპეტენციას.

ბ) საკუთრების უფლება

საბატონო საადგილმამულო საკუთრების უფლება მთლიანად განაპირობებდა ინგლისური სამართლის სისტემის ხასიათს. მისი სირთულე დაკავშირებული იყო მრავალ ისტორიულ მოვლენასთან, კერძოდ: შუა საუკუნეების პერიოდში შენარჩუნებული იქნა თავისუფალი გლეხობის გარკვეული ფენა – მიწის მესაკუთრეები; არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო ის, რომ მიწის უზენაეს მესაკუთრედ ითვლებოდა ინგლისის მეფე, რაც, გარკვეულწილად, განაპირობებდა მიწის "პერობის" სხვა საბატონო ფორმების არსებობას.

ინგლისური სანივთო სამართალი იცნობდა ქონების ორ ჯგუფს: მოძრავი და უძრავი ქონება, თუმცა ტრადიციული იყო ნივთების შემდეგი კლასიფიკაცია: რეალურ (real property) და პერსონალურ საკუთრებაში (personal property) არსებული ნივთები. ნივთების აღნიშნული კლასიფიკაცია ჩამოყალიბდა ისტორიული განვითარების შედეგად, რაც დაკავშირებული იყო იმ სარჩელების განსხვავებულ ფორმებთან, რომლებიც იცავდნენ რეალურ და პერსონალურ საკუთრებას.

ინგლისური საბატონო საადგილმამულო სამართალი, უპირველეს ყოვლისა, აღიარებდა საადგილმამულო უფლებათა სპეციალური სახეობის დაცვას, რაც შესაძლებელი იყო რეალური სარჩელების (real action) მეშვეობით. Real action-ი იყო აბსოლუტური ხასიათისა და მისი წარდგენა შესაძლებელი იყო ნებისმიერი პირის მიმართ. რეალური სარჩელებით დაიცვებოდა საგვარეულო უძრავი ქონება და, მიწაზე არსებული, მხოლოდ ის უფლებები, რომლებიც ატარებდა თავისუფალი პერობის ხასიათს (მეფისა ან სხვა ღირსის მიერ ბოძებული საბატონო ფლობა). ამავე უფლებათა ჩამონათვალს მიეკუთვნებოდა საბატონო ტიტულის მოპოვების უფლება. ყველა დანარჩენი ნივთების დაცვა ხდებოდა, პერსონალური სარჩელების მეშვეობით. Personal action-ით შესაძლებელი იყო მიყენებული ზიანის ანაზღაურების მოთხოვნაც.

მიწას თავიდანვე განსაკუთრებული ადგილი ეკავა შუასაუკუნოვან ინგლისურ სამართალში არა მხოლოდ ეკონომიკური, არამედ პოლიტიკური მნიშვნელობით, რადგან მეფეს მიწისადმი სამხედრო-პოლიტიკური დაინტერესება ჰქონდა და ის მიწას, საბატონო ღებების სახით, გასცემდა მხოლოდ სამხედრო და სამოქალაქო სამსახურის სანაცვლოდ. მიწების გაცემა, სამეფო წყალობის სახით – ბოქლენდი – ხდებოდა, ჯერ კიდევ ანგლო-საქსურ პერიოდში და მიწების ამგვარი პერობა, ფოლქლენდისა ("სახალხო მიწების") და ალოდიური მიწათმფლობელობის სახით, მოქმედებდა წინანორმადიული პერიოდის ინგლისში. ნორმანდიელთა დაპყრობის შემდეგ, ინგლისურ სამართალში უკვე აღარ არსებობდა მიწაზე შეუზღუდავი, უპირობო საკუთრების უფლება. საადგილმამულო უფლებები აღინიშნებოდა ორი მთავარი ცნებით: 1) Tenancy – ფლობა, პერობა; 2) Estate for life – მფლობელობითი უფლების მოცულობა, სამართლებრივი ინტერესის სფერო (მათი ხანგრძლივობა, გასხვების შესაძლებლობა).

ფლობა (tenancy), თავის მხრივ, იყო თავისუფალი და დამოკიდებული. თავისუფალი მიწათმფლობელობა – (freehold) – იყო სარაინდო სამსახურის სანაცვლოდ ან პირობით მიღებული მიწათმფლობელობა (ანუ პირადი სამსახურის უფლებით), აგრეთვე იმ თავისუფალი გლეხების მიწათმფლობელობის უფლება, რომლებიც საკუთარ მეზატონეს – ლენდლორდს უხდიდნენ ფიქსირებულ ფულად გადასახადს და შედიოდნენ მის იურისდიქციაში (სოკაჟი). დამოკიდებული მიწათმფლობელობა დაკავშირებული იყო, ლენდლორდის სასარგებლოდ, გლეხების მიერ პირადი და საადგილმამულო ბეგარის (ლალა და პირადი სამსახური) გადახდასთან და, დროთა განმავლობაში, ის იქცა საბატონო იჯარის სამემკვიდრეო უფლებად, რომელსაც ეწოდებოდა copyhold, ვინაიდან აღნიშნული იჯარის პირობები ფიქსირდებოდა მანორიალური სასამართლოს ოქმების ასლებში. თავდაპირველად, დამოკიდებული მიწათმფლობელობა არ სარგებლობდა დაცვის უფლებით, სამეფო სასამართლოში. თუმცა, XV საუკუნიდან მასთან დაკავშირებული საჩივრები განიხილებოდა ჯერ კანცლერის სასამართლოში, ხოლო XVI საუკუნიდან (კანცლერის სასამართლოს გავლენით), – "საერთო სამართლის" სასამართლოებშიც, რასაც საფუძვლად დაედო ის ფიქცია, რომ თითქმის კოპიჰოლდერმა შეიძინა "ფრიჰოლდერის ინტერესი".

Estate-ის ცნება დღემდე მოქმედებს ინგლისურ და ამერიკულ საადგილმამულო სამართალში. აღნიშნული ცნება, უძრავი ქონების მიმართ, წარმოდგენას გვიქმნის არა მხოლოდ მფლობელობის უფლების მოცულობის, არამედ, საკუთრების გადაცემასთან დაკავშირებული ტექნიკური საშუალებების შესახებ.

Estate-ი მოიცავს პირთა განსაკუთრებული წრის უფლებებს: მასში შედიან, როგორც დაბადებული (ყველა ასაკობრივი ჯგუფის), ისე დაუბადებელი (ჩანასახი) პირები, რომლებიც ჩართული არიან

საკუთრების ფლობის, მისით სარგებლობის, მისი განკარგვის და მასზედ კონტროლის დაწესების ურთიერთობებში.

ესთეითის ცნებაც განიცდიდა ისტორიულ ევოლუციას. ინგლისური სამართლის ისტორია, შუა საუკუნეებში, უშუალოდ იყო დაკავშირებული ინგლისელი ბარონების ბრძოლასთან მამულის თავისუფლად განკარგვის თაობაზე, ვინაიდან მათ მიერ სამფლობელოების მიღება, მოითხოვდა გარკვეული სამსახურის სავალდებულო შესრულებას. 1290 წელს გამოიცა "**Quia Emptores**" სტატუტი, რომლის ძალით, ღორდს მიწის გასხვისების უფლება მხოლოდ იმ პირობით ჰქონდა, რომ მის ახალ შემძენზე მთლიანად გადადიოდა სამსახურებრივი მოვალეობები. ამავე სტატუტით განმტკიცდა ის მოთხოვნა, რომ, ეკლესიის "შეკდარ ხელში", სასტიკად იკრძალებოდა მამულების ნებისმიერი გზით გადაცემა. აღნიშნული ხასიათის აკრძალვა იმით იყო განპირობებული, რომ მიწათმფლობელობა, იძულებითი წესით, უნდა ამორიცხებულიყო საბატონო ბრუნვიდან, რადგან არც მეფეს და არც უწინდელ ღორდს, თუ მას შემკვიდრე არ დარჩებოდა, ეკლესიის მფლობელობიდან აღარ შეეძლოთ მიწის უკან გამოთხოვა. საბატონო მიწათმფლობელობის უფლებრივმა გაფართოვებამ, შუა საუკუნეების ინგლისში, ჩამოაყალიბა თავისუფალი მიწათმფლობელობის ყველაზე პრესტიჟული ფორმა – (**estates in fee simple**), რომელიც, მფლობელობის უფლების თვალსაზრისით, ყველაზე ფართო მოცულობის იყო და თითქმის უტოლდებოდა კერძო საკუთრების უფლებას. მისი კერძო საკუთრების უფლებისგან განსხვავება, მხოლოდ იმაში მდგომარეობდა, რომ შემკვიდრეთა არყოფნის შემთხვევაში, მამული ბეითალმან ქონებად (ამოვარდნილი ოჯახის ქონება) კი არ ცხადდებოდა, არამედ გადადიოდა უწინდელი ღორდის ან მისი, თუნდაც, შორეული ნათესავის ხელში.

აბსოლუტურად განსხვავებული სამართლებრივი სტატუსი ჰქონდა ე.წ. "**ნაკრძალის მიწებს**" (ანუ **estate in fee tail** – უძრავ ქონებას). მიწების აღნიშნული კატეგორია გადადიოდა მხოლოდ მფლობელის კანონიერი მემკვიდრის ხელში, კერძოდ – უფროსი ვაჟისთვის. 1285 წლის სტატუტით უძრავი ქონების შესახებ, "**ნაკრძალი მიწები**" ჩაითვადა იმ საოჯახო საკუთრებად, რომელსაც იცავდა "**საერთო სამართლი**" და მასზედ პრეტენზიის განცხადება ეკრძალებოდა კრედიტორებსაც. ამ სტატუტის შემქმნელთა მიზანი იყო არ დაეშვათ, მასაკუთრის მიერ, აღნიშნული ქონების გასხვისება ან მისი დატვირთვა, მემკვიდრეების ინტერესების საწინააღმდეგოდ, თუნდაც – მესაკუთრის სიცოცხლეში. თუმცა, ეს აკრძალვა ძალევე მიივიწყეს და უძრავის ქონების მფლობელს უნდა გადაეტანა, ძალზედ ძვირადღირებული ფიქტიური, სასამართლო პროცესი, რათა მოეპოვებინა საკუთარი მამულის, როგორც "**მარტივი საკუთრების**" განკარგვის უფლება.

მფლობელობითი უფლებების მოცულობის ასპექტში, თავისუფალი პერსონის შემდეგი ორი ფორმა იყო ცნობილი: 1) **სამისდღეშიო მფლობელობა (estate for life)** და 2) **ვადიანი მფლობელობა (გარკვეული ვადით – for years)**. **For life** უძრავ ქონებაზე უფლება პირს აღმოუცენდებოდა არა მხოლოდ მისი ცხოვრების ვადით, არამედ – მესამე პირის, მაგ., მისი ცოლის სიცოცხლის ვადითაც. მიწაზე აღნიშნული უფლება ითვლება, "**საერთო სამართლისათვის**" ცნობილ, ყველაზე ძველ უფლებად. **For life** მიწის მპყრობელს, **for simple** მპყრობელზე ნაკლები უფლებები ჰქონდა, თუმცა მისი უფლებები აღემატებოდა **for year** მპყრობელის უფლებებს (**for year** მპყრობელს უტოლდებოდა მოიჯარეც). **For life** მპყრობელს ჰქონდა, არა მხოლოდ მიწის ზედაპირის, არამედ მისი წიაღისეულის განკარგვის უფლებაც, რადგან ის იყო მიწის წიაღის **in fee simple** მფლობელიც (მესაკუთრე). თუმცა, **for life** მპყრობელს, უძრავი ქონების ვადიანი მოიჯარის მსგავსად, ეკისრებოდა მიწისათვის მიყენებული ზიანის ანაზღაურების ვალდებულება. ის პირი, რომელიც საკუთარ მიწაზე – უძრავ ქონებაზე დაადგენდა **სამისდღეშიო საკუთრების ტიტულს**, კვლავ რჩებოდა აღნიშნული ქონების მესაკუთრედ. მასვე ეკუთვნოდა, აღნიშნულ ქონებაზე, "**გამოსაცდელი საკუთრების უფლება**", რითაც ის მოიპოვებდა ქონებაზე საკუთრების უფლებას, თუ სხვა პირს დაეკარგებოდა ამ ქონებაზე სამისდღეშიო საკუთრების უფლება.

მიუხედავად მიწის იჯარის ვადის ხანგრძლივობისა, შუა საუკუნეების იურისტები მაინც არ თვლიდნენ მიწის იჯარას რეალურ საკუთრებად (**real property**), ანუ იმ უფლებად, რომლის აღდგენა შესაძლებელი იყო რეალური სარჩელის საფუძველზე. "**სამართლიანობის სამართალი**", განსაკუთრებულ შემთხვევაში, მოითხოვდა უკანონოდ მიტაცებული საიჯარო მიწის უკან დაბრუნებას იმ ფიქციის საფუძველზე, რომ მიწის საიჯარო მფლობელობა თუმცა კი არ არის, პირდაპირი გაგებით, რეალური სარჩელის ობიექტი, მაგრამ მისი აღდგენა შესაძლებელია სასამართლოს მეშვეობით, "**წართმევის შესახებ**" რეალური სარჩელის საფუძველზე (**action of the ejectment**). საიჯარო უფლებების ანომალური პრინციპი, აღინიშნებოდა ასეთივე ანომალური ცნებით – **chattels real**, რაც ნიშნავდა მოძრავ რეალურ საკუთრებას.

შუასაუკუნოვანი ინგლისური სამართალი არ იცნობდა მიწაზე გირავნობის ინსტიტუტს იმ სახით, რომელიც დადგენილი იყო რომის (ან თანამედროვე) სამართალში, ანუ საკუთრების უფლებიდან გამოცალკევებული, სანივთო უფლებების განსაკუთრებული ნაირსახეობა, რომელიც უზრუნველყოფს, კრედიტორის მიერ გაცემული, ვადის უკან დაბრუნებას, დაგირავებული ქონების ღირებულების ხარჯზე. თუმცა, ვადის უზრუნველყოფის პრობლემა, ინგლისში ძველთაგანვე იჩინა თავი და, პრაქტიკულად, ძალზედ მწვავე ხასიათი მიიღო, ჯერ კიდევ XII საუკუნეში. მოვალეს, ვადის

უზრუნველყოფის მიზნით, შეეძლო კრედიტორისათვის გადაეცა მიწა ე.წ. ფიდუციალური გარიგების საფუძველზე (ნდობაზე დამყარებული გარიგება), რომლის ძალით, კრედიტორი ხდებოდა დაგირავებული ქონების მესაკუთრე, თუმცა ვალდებული იყო, ნდობის სრული დაცვით, დაებრუნებინა უძრავი ქონება მოვალისათვის, ამ უკანასკნელის მიერ ვალდებულების შესრულების შემდეგ. თუ სავალ ვალდებულება არ იქნებოდა შესრულებული დათქმულ ვადაში, კრედიტორი იძენდა უპირობო საკუთრების უფლებას, დაგირავებული მიწის მიმართ. XIII-XIV საუკუნეებში დამგირავებლის უფლებებს იცავდა "საერთო სამართლის" სასამართლო, რომლის მოთხოვნის შესაბამისად, მოვალეს უბრუნდებოდა დაგირავებული მიწა, თუ ის დადგენილ ვადაში ასრულებდა ნაკისრ ვალდებულებას. კიდევ უფრო შორს წავიდა კანცლერის სასამართლო, რომელმაც XIV საუკუნეში დააწესა პრინციპი, რომლის ძალით, ყოველი დაგირავებული მამული უნდა გათავისუფლებულიყო გირაოსგან, "სამართლიანი გამოსყიდვის" საფუძველზე და შეღავათიან ვადებში. დაგირავებული მიწის გათავისუფლება უნდა მომხდარიყო კრედიტორის ხელში (დაგირავებულ ქონებაზე) საკუთრების უფლების გადასვლის შემდეგ, სასამართლოს გადაწყვეტილების გამოტანამდე. კრედიტორს "ეკრძა-ლენობდა", გირაოს ამოღების შესახებ, სასამართლო დავის გაგრძელება, რაც მითითებული იყო ე.წ. **inquisition** ბრძანებაში.

საწინეთო სამართლის წმინდა ინგლისურ ინსტიტუტად იქცა ე.წ. ტრასტი – **trust** (ნდობაზე დამყარებული საკუთრება). ინგლისელი იურისტები, მაგ., ფ. მეითლენდი (1850-1906), ამ ინსტიტუტის შესახებ აღფრთოვანებით საუბრობდნენ და ამტკიცებდნენ, რომ **trust** იყო ინგლისელთა ყველაზე დიდი მიღწევა, იურისპრუდენციის სფეროში. ნდობაზე დამყარებული საკუთრების ინსტიტუტის შექმნა დაკავშირებული იყო საბატონო მიწათმფლობელობის თავისებურებებთან, რომელთა რიცხვს მიეკუთვნებოდა: 1) მიწაზე მემკვიდრეთა წრის შეზღუდვა და 2) ეკლესიისათვის, მონასტრებსა და რელიგიური ორდენებისათვის, განსაკუთრებით ე.წ. ღატაკი ორდენებისათვის (მაგ., წმ. ფრანცისკის ორდენი) მიწის მიყიდვის შეზღუდვა, რადგან, ამ უკანასკნელთ, საერთოდ არ ჰქონდათ მიწათმფლობელობის უფლება. ნდობაზე დამყარებული საკუთრების არსი შემდეგში მდგომარეობდა: ერთი პირი – საკუთრების დამდგენი (**settlor of trust**) მეორე პირს – ნდობით აღჭურვილ მესაკუთრეს (**trustee**) გადასცემს საკუთარ ქონებას, იმ მიზნით, რომ ამ უკანასკნელს ემართა მარწმუნებლის (მეორე პირის) სარგებლის მიმღების (ბენეფიციარის) ქონება, მოგების მიღების (რაც თავდაპირველ მესაკუთრესაც შეეძლო) ან სხვა მიზნების განსახორციელებლად (მაგ., ქველმოქმედება). გადაცემული ქონება მიზნობრივი დანიშნულებით, მიწათსარგებლობისათვის, უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. აღნიშნული პრაქტიკა ჩაისახა ჯერ კიდევ XII საუკუნეში და ფართოდ გავრცელდა ჯვაროსნული ლაშქრობების პერიოდში, რითაც ნათესავეებისათვის მიწათმფლობელობის გადაცემა, სწორედ ნდობის საფუძველზე ხდებოდა, რათა მათ ემართად ტრასტული ქონება მესაკუთრის დაბრუნებამდე ან მისი ვაჟიშვილების მიერ სრულწლოვანების მიღწევამდე. ტრასტმა სასასრჩელო დაცვა მოიპოვა მხოლოდ XIV საუკუნის ბოლოს, კანცლერის სასამართლოს მეშვეობით, რადგან სარჩელში დავის საგანს წარმოადგენდა დარღვეული ნდობა და სამართლიანობის უარყოფა. სწორედ ამ დროიდან მოყოლებული, ნდობაზე დამყარებულმა საკუთრებამ შეიძინა **equitable ownership**-ის სახელწოდება, რითაც ის, არსებითად, განსხვავდებოდა, "საერთო სამართლით" დაცული **legal ownership**-ისაგან. ნდობაზე დამყარებული საკუთრების ინსტიტუტის საკანონმდებლო განმტკიცება პირველად მოხდა 1375 წელს. XV საუკუნეში, ნდობაზე დამყარებული საკუთრების უფლება გავრცელდა მიწის მნიშვნელოვან მასივებსა და უძრავი ქონების დიდ ნაწილზე. ინგლისური ეკლესიის რეფორმირებისას, მეფე ჰენრი VIII-ემ მოახდინა საეკლესიო მიწების კონფისკაცია, თუმცა იგი აღმოჩნდა მნიშვნელოვანი პრობლემის წინაშე, კერძოდ: მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესია-მონასტრები, ფაქტიურად, უზარმაზარი ქონების მფლობელები იყვნენ, მათ, ფორმალურად, არ ეკუთვნოდათ აღნიშნულ სიდიდრეზე საკუთრების უფლება. იმისათვის, რომ მომხდარიყო საეკლესიო მიწების სეკულარიზაცია, 1535 წელს ინგლისურმა პარლამენტმა მიიღო სტატუტი სარგებლობის შესახებ (**statute of uses**), რომლის შესაბამისად დადგინდა, რომ, იმ შემთხვევაში, თუ ერთი პირი მეორე პირის სასარგებლოდ, ფლობდა ქონებას, მიწის ფაქტიურ მესაკუთრედ ის პირი მიიჩნეოდა, ვისი ინტერესების გათვალისწინებით ხდებოდა მიწათმფლობელობა. სარგებლობის შესახებ სტატუტმა, გარკვეული დროით, შეაფერხა ტრასტის ინსტიტუტის შემდგომი განვითარება, თუმცა მაინც ვერ შესძლო მისი გაუქმება. რთული იურიდიული კონსტრუქციის – "სარგებლობის უფლება, სარგებლობის მიმართ" მეშვეობით, სასამართლოებმა წარმატებით დაძლიეს 1535 წლის სტატუტის შეზღუდვები და სწორედ ე.წ. "მეორადი სარგებლობის" ინსტიტუტს, საბოლოო ჯამში, მიენიჭა ტრასტის ანუ, საკუთრივ ნდობაზე დამყარებული საკუთრების, სტატუსი, რომელსაც იცავდა კანცლერის სასამართლო.

Trust-ის ფართო გავრცელება მოხდა რეფორმაციის შემდეგ, როცა საერო ხელისუფლებამ, არსებითად, შეზღუდა საეკლესიო მიწათმფლობელობა და, ფაქტიურად, გააუქმა საეკლესიო ქველმოქმედება. ელისაბედ I-ის ზეობაში, 1601 წელს, მიღებული იქნა სტატუტი "ქველმოქმედებითი სარგებლობის შესახებ", რომლის საფუძველზე შექმნა სპეციალური საპარლამენტო კომისიის უმაღლესი მოხელის თანამდებობა, რომლის მოვალეობაში შედიოდა ქველმოქმედებითი საჩუქრების კონტროლი და მათთან დაკავშირებული, სხვადასხვა სამართალდარღვევის (ხელისუფლების ბოროტად გამოყენება,

უფლებამოსილების გადამეტება, თაღლითობა) აღკვეთა. სტატუტის პრეამბულაში ჩამოთვლილი იყო ქველმოქმედებითი საქმიანობის ყველაზე გავრცელებული სახეები. თუ ტრასტის დადგენისას, მკაცრად იქნებოდა დაცული მისი დადგენის მიზანი და, ეს უკანასკნელი, შეესაბამებოდა სტატუტის პრეამბულაში შესულ ჩამონათვალს, სასამართლოები აღნიშნულ ტრასტს ანიჭებდნენ ქველმოქმედების სტატუსს.

გ) ვალდებულებითი სამართალი

ინგლისში, ჯერ კიდევ ანგლო-საქსურ ეპოქაში, ყალიბდება სახელშეკრულებო ურთიერთობები, თუმცა ხელშეკრულების ცნება (ლენური, ვასალური დამოკიდებულების გავრცელების გამო) არ ჩამოყალიბებულა, რადგან ხელშეკრულება, როგორც ფორმალურად თანასწორი ორი მხარის შეთანხმება, ამ დროს ვერ იქნებოდა დადგენილი. მეფე ინეს სამართლის მიხედვით, **შესაძლებელია განისაზღვროს გამყიდველის პასუხისმგებლობა, გაყიდული ნივთის ვარგისიანობის გამო, ან მოსარჩელესა და მოპასუხეს შორის არსებული დავის გამო, ფიცის დადებით, თუმცა აღნიშნული ურთიერთობები მიეკუთვნებოდა უფრო ადმინისტრაციულ და არა სახელშეკრულებო სფეროს.**

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, ხელშეკრულება (**contract**), როგორც ორი ან მეტი პირის ვალდებულებითი შეთანხმება, რომელიც მხარეებს შორის წარმოშობს უფლებებსა და მოვალეობებს, ინგლისურ სამართალში განსხვავდება მარტივი შეთანხმების (**agreement**) ცნებისაგან (მაგ., მეგობრული დახმარების შესახებ). ამრიგად, ინგლისური სამართლის მიხედვით, **ყველა ხელშეკრულება – შეთანხმებაა, თუმცა, ყველა შეთანხმება – არ არის ხელშეკრულება.** საბაზრო ურთიერთობების განვითარების კვალობაზე, ინგლისურ სამართალში ყალიბდება ის მარტივი ფორმები, რომლებმაც, სამომავლოდ, განავითარეს ვალდებულებითი სამართალი: **დელიქტური და სახელშეკრულებო ვალდებულებები, რაც გულისხმობდა "საერთო სამართლის" ნორმების რთულ ევოლუციურ გზას და, რაც კიდევ უფრო რთულდებოდა, იმის გათვალისწინებით, თუ რომელი უფლება იყო დარღვეული და, შესაბამისად, დარღვეული უფლების აღსადგენად ან დასაცავად, სარჩელის რა ფორმის გამოყენება იყო აუცილებელი.** "საერთო სამართლის" სასამართლოებში დაცულ, სარჩელის უძველეს ფორმად ითვლებოდა ე.წ. **"მოვალეობის შესახებ სარჩელი" (action of debt).** სარჩელის ეს ფორმა ნახსენები აქვს ჯერ კიდევ გლენვილს (XII ს.), რომელსაც ის განიხილავს **დელიქტების ჩამონათვალში, ე.წ. "უსამართლო პყრობის შესახებ" სარჩელის სახით.** "მოვალეობის შესახებ სარჩელის" საფუძველად მიიჩნეოდა ფაქტიურად მიღებული სარგებელი და არა სახელშეკრულებო ვალდებულება, რის გამოც მას იყენებდნენ მხოლოდ განსაზღვრულ შემთხვევაში. სარჩელის კიდევ ერთ ადრეულ ფორმად ითვლებოდა **"ანგარიშების შესახებ" სარჩელი (action of account),** რომლის საგანი იყო **სახელშეკრულებო ვალდებულება, რომელიც დაიდებოდა მკაცრად განსაზღვრული ფორმით.** აღნიშნული ფორმა იმას გულისხმობდა, რომ ურთიერთობის ერთ მხარეს, მეორეს სასარგებლოდ, უნდა შეესრულებინა გარკვეული მოქმედება. ეს სარჩელი, თავდაპირველად, აწესრიგებდა, ღირდსა და მისი მანორის მოურავს შორის, წარმოშობილ ურთიერთობებს და იმ პირის ანგარიშგებასთან იყო დაკავშირებული, რომელსაც ჰქონდა მინდობილი სხვისი ფული და, ამიტომ, მას უნდა ჩაებარებინა ანგარიში მასაუთრისათვის, ქონებით სარგებლობის შესახებ. მომავლაში, სარჩელი გამოიყენებოდა სავაჭრო პრაქტიკასა და ამხანაგობების საქმიანობაში. გლენვილის მოთხოვნით, **action of account** გამოიყენებოდა **მიზანშეწონილი დელიქტების მიმართ, რითაც დასაბუთებული იქნა ამ სარჩელის გამოყენება სესხის, ნასყიდობის, ქირავნობის, შენახვის ხელშეკრულებათა მიმართ.** **Action of account** მალევე განმტკიცდა ელჟარდ I-ის(1267 და 1285 წ.წ.) სტატუტებში.

საბაზრო ურთიერთობების განვითარება, უცილობლად, გამოიწვევდა, გარიგებათა და ხელშეკრულების დადებისას, უკიდურესი ფორმალის უარყოფას, რის გამოც "საერთო სამართლის" სასამართლოებმა სასარჩელო დაცვა არაფორმალურ, სიტყვიერ (ზეპირი ფორმით დადებულ) შეთანხმებებს მიანიჭეს. ინგლისურ სამართალში, XV საუკუნიდან **trespass** ("სამართალდარღვევათა შესახებ") სარჩელის (რომლის მიზანი იყო, ხელყოფისგან, პიროვნებისა და ქონების დაცვა) ნაირსახეობად იქცა, **"სიტყვიერი შეთანხმების დაცვის შესახებ" სარჩელი,** რითაც შესაძლებელი გახდა, ფაქტიურად, ახალი სარჩელის შექმნა – **"მოცემული შემთხვევისადმი გამოსაყენებელი" (action of the case).**

მეფე ელჟარდ I-ის დროს შექმნილი, დასახელებული სარჩელები, ვესტმინსტერის სტატუტებში იქნა განმტკიცებული, რასაც ის განაპირობებდა, რომ ძველი სასარჩელო ფორმულები ვეღარ აკმაყოფილებდნენ დასაცავი ურთიერთობების გაზრდილ ნუსხას. თუმცა, **action of the case** გამოყენების სფერო არც თუ ისე ფართო იყო, ვინაიდან, თავდაპირველად, სავალდებულო იყო მოვალე პირის ბრალეულობის დამტკიცება, რის გამოც, აღნიშნული სარჩელი გამოიყენებოდა, ცილისწამების შედეგად, მიყენებული ზიანის ასანაზღაურებლად. თუმცა, XV საუკუნეში ბრალის დამტკიცების მოთხოვნა უარყვეს და სამართალდარღვევათა შესახებ სარჩელები ყველა იმ შემთხვევაში გამოიყენებოდა, როცა ადგილი ექნებოდა მოსარჩელისათვის ზიანის მიყენებას, მაშინაც კი, როცა მართლსაწინააღმდეგო ქმედება გამოწვეული იყო, მოპასუხის მხრიდან, დაუდევრობით ან "საჭირო

ყაირათიანობის" არარსებობით. სახელშეკრულებო სამართლის შემდგომი ევოლუცია დაკავშირებული იყო, "საკუთარ თავზე აღების შესახებ" სარჩელის, შექმნასთან, რომელიც, თავდაპირველად, არ იცავდა ყველა არაფორმალურ შეთანხმებას, არამედ ეხებოდა იმ ურთიერთობას, სადაც ზიანის მიყენება ხდებოდა მხოლოდ ერთი პირის ბრალეულობით, ხელშეკრულების შესრულების თვით ფაქტიდან გამომდინარე. თანაც, დაუცველი რჩებოდა ის ხელშეკრულება, რომელიც მომავალში უნდა შესრულებულიყო. ზიანის მიყენება შეიძლება გამოწვეული ყოფილიყო ერთი მხარის ქმედებით, თუ ის, ხელშეკრულების შესრულების მოლოდინში, გაიღებდა რაიმე ხარჯებს. "საერთო სამართლის" სასამართლოებმა გაითვალისწინეს ეს გარემოება და გააფართოვეს, "საკუთარ თავზე აღების შესახებ" სარჩელთა, გამოყენების სფერო, რისთვისაც, პასუხისმგებლობის სიმძიმის ცენტრი, გადაიტანეს თვით დაპირების დარღვევის ფაქტზე და მიზნად დაისახეს ხელშეკრულების (როგორც ასეთის) დაცვის აუცილებლობით. თანდათანობით, "საერთო სამართლის" სასამართლოებმა შეიმუშავეს "შესაგებელი მოთხოვნის" დოქტრინა, რომელიც იქცა ნებისმიერი არაფორმალური ხელშეკრულების აღიარების აუცილებელ პირობად. ამავდროულად, ინგლისურმა სასამართლოებმა მნიშვნელოვანი გამოცდილება შეიძინეს იმ სარჩელების გამოყენების მხრივ, რომლებიც დაკავშირებული "იყვნენ იმ წმინდა ცალმხრივ გარიგებებთან, რომლებიც ატარებდნენ ნახევრადსახელშეკრულებო ხასიათს (მაგ., ჩუქება) და ჰქონდათ "ბეჭედდარტყმული დოკუმენტის" სახე. სახელშეკრულებო განვითარების შემდეგი ეტაპი იყო ისეთი მნიშვნელოვანი წესის დამკვიდრება, რომელიც ყველა ხელშეკრულებიდან მოითხოვდა მხოლოდ წერილობითი ფორმის დაცვას – "ბეჭედდასმული დოკუმენტის" სახით, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სახეზე უნდა ყოფილიყო "შესაგებელი დამაყოფილება", რომელიც გულისხმობდა მოვალის მიერ მიღებულ, გარკვეულ მოგებას (სარგებელს), ან კრედიტორის მიერ მოგების გარეშე (დაზარალება ან პასუხისმგებლობის დადგომა) დარჩენას, რაც იქნებოდა ხელშეკრულებით გამოწვეული. ინგლისური სახელშეკრულებო სამართლის განვითარებაში საკუთარი წვლილი შეიტანა სამეფო კანონმდებლობამ, რომელიც ეფუძნებოდა სავაჭრო სასამართლოების პრაქტიკას და, განვითარების თვალსაზრისით, ბევრად უსწრებდა წინ "საერთო სამართლის" სამართალწარმოებას, საბაზრო ურთიერთობების რეგულირების სფეროში. კერძოდ, ვალაუვალობის პრობლემათა თავიდანვე გამოიწვია სამეფო თავდებობის პრაქტიკის დამკვიდრება, რაც გულისხმობდა მეფის მიერ გაცემულ ღია წერილებს, რომლებშიც მეფე, კრედიტორის წინაშე, შუამდგომლობდა საკუთარ ქვეშევრდომებს, სასურველი კრედიტის მიღების მიზნით. ვალაუვალობის დაძლევის ქმედითი საშუალებების მოძიების მიზნით, 1283 წელს გამოიცა სპეციალური სტატუტი "ვაჭრების შესახებ", რომლის საფუძველზე კრედიტორი ვალად გასცემდა ფულს ან საქონელს, თუ სასესხო გარიგებას ესწრებოდა ქალაქის მერი და გარიგება ფიქსირდებოდა ქალაქის ხელმძღვანელობის ოქმებში. თუ მოვალე ვერ შესძლებდა ვალის გადახდას, მერს, ყოველგვარი სასამართლო გადაწყვეტილების გარეშე, შეეძლო ვალაუვალი პირის მოძრავი ქონების გაყიდვა, ვალის თანხის დაფარვის მიზნით, ან მარტივად მოეთხოვა მოვალისაგან, კრედიტორისათვის გადაეცა ქონების შესაბამისი ნაწილი. 1285 წელს გამოიცა "ვაჭრების შესახებ" მეორე სტატუტი, რომლის ძალით, მოვალე, რომელიც გადააცილებდა ვალის გადახდის ვადას, ექვემდებარებოდა დაპატიმრებას. ვალაუვალი მოვალე ვალდებული იყო, სამი თვის ვადაში, გაეყიდა საკუთარი ქონება და დაეფარა სავალო თანხა. თუ მოვალე არ შეასრულებდა დაკისრებულ მოთხოვნას, შერიფი, შესაბამისი სასამართლო ბრძანებით "ქონების გაყიდვით ამოღებული ფულის შესახებ", ახდენდა მოვალის ქონების რეალიზებას, კრედიტორისათვის ვალის დაბრუნების მიზნით.

XIV საუკუნეში მიღებული იქნა განსაკუთრებული კანონი, რითაც დადგინდა ის სავალდებულო სანქცია, რომელიც გულისხმობდა ვალაუვალი მოვალის ქონების პროპორციულ გადანაწილებას, მისი კრედიტორების სასარგებლოდ. თუ, თავდაპირველად, სავალდებულო სანქცია გამოიყენებოდა მხოლოდ სავაჭრო სასამართლოებში, ვაჭრების მიმართ, XVI საუკუნიდან აღნიშნულ სანქციას იყენებდნენ ყველა მოვალის მიმართ. 1571 წელს კანონმა ნება დართო კრედიტორებს, რომ ვალაუვალი პირის მიმართ, გაკოტრებულად გამოცხადების გარეშეც, გაეუქმებინათ მოვალის ის ქონებრივი განკარგულებები, რომლებიც გაკეთებული იყო "სავალო გადასახადების გადავადების, ან კრედიტორისათვის ხელის შეშლის მიზნით, ან მათი მოტყუების განზრახვით".

მოსამართლეები გავრცობილად განმარტავდნენ აღნიშნულ კანონს და, მთელ რიგ შემთხვევებში, უარს ამბობდნენ "მოტყუების განზრახვის" მტკიცებულებათა განხილვაზე, რათა მოვალისათვის აღეკვეთად, კრედიტორის ინტერესების საზიანოდ, საკუთარი ქონების განკარგვის შესაძლებლობა. მაღევე, 1585 წლის სტატუტით, აიკრძალა მიწის ნებაყოფლობითი უსასყიდლო გადაცემა, მათ შორის კრედიტორთა შესაძლო მოთხოვნების დაკმაყოფილების მიზნით, თუ ეს კეთდებოდა შესაძლო შემძენთა საზიანოდ. სასამართლოები ძალზედ მკაცრად იცავდნენ ამ სტატუტის მოთხოვნებს.

Trespass სარჩელი, როგორც ფელონიაში (მძიმე დანაშაულში) ბრალდებული მიმართ, შეტანილი სარჩელის ალტერნატივა, მაშინაც გამოიყენებოდა, როცა ადგილი ექნებოდა უძრავი, მოძრავი ქონებისა და პიროვნების მიმართ, უშუალო და ძალადობრივი გზით, ზიანის მიყენების ფაქტს. თავის მხრივ, trespass on the case სარჩელი ითვალისწინებდა, ზიანის მიყენებისგან დაცვას, მაშინ, როცა ადგილი ჰქონდა არაძალადობრივ, ან არაპირდაპირი გზით აღმოჩენილ, ან შემდგომში აღმოჩენილ ზიანის მიყენების ფაქტს. უფრო მეტიც, მოძრავი ან უძრავი ქონების მფლობელობის მცირედი ხელყოფაც კი, ითვლებოდა

"მფლობელობის დარღვევის შესახებ" სარჩელის საფუძველად, მიუხედავად იმისა განიცადა თუ არა მფლობელმა, აღნიშნული ხელყოფის შედეგად, რეალური ზარალი.

დ) შუა საუკუნეების ინგლისური საოჯახო სამართალი

შუა საუკუნეების პერიოდის ინგლისური საოჯახო სამართლის ევოლუცია დიდად განაპირობა საბატონო მიწათმფლობელობის ინტერესების დაცვის მოთხოვნამ და, კანონიკური სამართლის გავლენის ქვეშ, საოჯახო ურთიერთობების რეგულირებამ. კანონიკური სამართლის მთელი რიგი ნორმები, მაგ., ქორწინების საეკლესიო ფორმა, მრავალცოლიანობის აკრძალვა, უშუალოდ, აისხა საეკლესიო კანონმდებლობაში. კერძოდ, 1606 წლის სტატუტით, ფელონიის კატეგორიად აღიარეს ორცოლიანობა, შესაბამისი შედეგების დადგომით.

შუასაუკუნოვანი ინგლისური ოჯახი იყო პატრიარქალური. გათხოვილი ქალის სამართლებრივი მდგომარეობა ძალზედ შეზღუდული იყო. ცოლის მოძრაობა ქონება პირდაპირ გადადიოდა ქმრის ხელში, ხოლო უძრავი ქონების მიმართ, გათვალისწინებული იყო ქმრის მმართველობა. გათხოვილ ქალს არ შეეძლო დამოუკიდებლად დაედო გარიგება ან სასამართლოში მოეთხოვა საკუთარი უფლებების დაცვა. შედარებითი ქმედუნარიანობა ახასიათებდა გათხოვილ ქალებს გლეხის, ხელოსნის ან ვაჭრის ოჯახში, ანუ იქ, სადაც მოქმედებას განაგრძობდნენ ჩვეულებითი სამართლის შესაბამისი ნორმები. ხსენებული ოჯახების დიასახლისებს ხელეწიფებოდათ საკუთარი ქონების მართვა, ხელშეკრულების დადება და სავაჭრო ოპერა-ციების წარმოება.

განქორწინებას აღიარებდა ანგლო-საქსური ჩვეულებითი სამართალი. განქორწინების ან ქმრის გარდაცვალების გამო, ქორწინების შეწყვეტის შემდეგ, ქალს უფლება ჰქონდა, ქმრის ოჯახიდან წაეღო საოჯახო ქონების საკუთარი წილი (მოძრავი ქონება, პირუტყვი, ფული). თუმცა, როგორც ცნობილია, კანონიკური სამართალი კრძალავდა განქორწინებას და, მხოლოდ გარკვეული გარემოებების არსებობისას, დასაშვებად მიიჩნევდა ცოლ-ქმრის ცალ-ცალკე ცხოვრებას – "სარეცელისა და სუფრისგან განტეგებას". გამონაკლის შემთხვევაში, განქორწინებას, სავარაუდოდ, დასაშვებად მიიჩნევდნენ რომის პაპი ან ინგლისის პარლამენტი. მაგ., მეფე ჰენრი VIII-ის განქორწინებაზე უარის თქმა, რომის პაპის მხრიდან, ინგლისის მეფეებსა და რომის კურიას შორის, განხეთქილებისა და სრული განკერძოების უშუალო საბაბი გახდა, რის შედეგად ინგლისის მეფეებმა სრული უზენაესობა მოიპოვეს ინგლისური – ანგლიკანური ეკლესიის მიმართ. ქორწინების გარეშე შობილ ბავშვებს არ აღიარებდნენ და ეს მოვლენა თანაბრად უარყოფილი იქნა კათოლიკური ეკლესიის (ცოდვის შეილება) და ინგლისელი ბარონების მიერ. მიუხედავად იმისა, რომ ეკლესიას, თავდაპირველად, ჰქონდა მოკრძალებული მცდელობა დაეკანონებინა ქორწინების გარეშე შობილი ბავშვების სტატუსი, მათი მშობლების შემდგომი ქორწინების გზით, ამ განზრახვას სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწიეს ინგლისელმა ბარონებმა, რაც განპირობებული იყო, ისევ და ისევ, საბატონო მიწათმფლობელობის დაცვით (მათ არ სურდათ მანორის პოტენციური მემკვიდრეების წრის გაფართოვება). 1235 წლის მერტონის სტატუტით, პირდაპირ აიკრძალა ქორწინების გარეშე შობილი ბავშვების კანონიერ შეილებად აღიარება.

შუა საუკუნეების ინგლისისათვის უცნობი იყო მემკვიდრეობის ერთიანი და მწყობრი სისტემა. რეალური საკუთრების უფლების გადაცემის განსაკუთრებული და საკმაოდ ნელი ტემპით განვითარებადი პროცესი, მკვეთრად განსხვავდებოდა პირადი საკუთრების მემკვიდრეობით გადაცემის წესისაგან. "საერთო სამართალმა" არც საანდერძო განკარგულების ინსტიტუტი იცოდა. აღნიშნული ინსტიტუტი ჩამოყალიბდა ტრასტის ინსტიტუტთან ერთად; სწორედ ტრასტმა განსაზღვრა არასრულწლოვანთა მიერ სამკვიდროს მიღება როგორც კანონისმიერი მემკვიდრეობის, ისე ანდერძით მემკვიდრეობის წესით, ვინაიდან, ორივე შემთხვევაში, სავალდებულო იყო ქონების მმართველად დაენიშნად ნდობით აღჭურვილი მესაკუთრე.

1540 წელს პირველად დაუშვეს, ანდერძის საფუძველზე, უძრავი ქონების შეუზღუდავი განკარგვა, თუ ის არ იყო "ნაკრძალი" და, თანაც, სავალდებულოდ მიიჩნიეს, სამკვიდროს გარეშე დარჩენილი ბავშვების, მატერიალური უზრუნველყოფა. ვინაიდან "საერთო სამართლის" სასამართლოებს არ გააჩნდათ, მსგავსი ვალდებულების რეალიზაციისათვის შესაბამისი საშუალებები, აღნიშნული დავების გადაწყვეტა იკისრა კანცლერის სასამართლომ.

თუ, პირი გარდაიცვლებოდა ისე, რომ ვერ მოასწრებდა საანდერძო განკარგულების დატოვებას, მის მოძრავ ქონებაზე უპირატესი მოთხოვნის უფლება ენიჭებოდა ცოცხლად დარჩენილ მეუღლეს, რასაც ინგლისურ სამართალში ეწოდებოდა "ქართესი" – თავაზიანობა.

ე) შუა საუკუნეების პერიოდის ინგლისური სისხლის სამართალი

შუასაუკუნოვანი ინგლისური სისხლის სამართლის ნორმათა უმრავლესობა დადგინდა სასამართლო პრაქტიკის შედეგად. სტატუტური სისხლის სამართალი, სამართლის წყაროთა თვალსაზრისით,

წარმოადგენდა "საერთო სამართლის" შესაბამისი ნორმების რეალიზაციას, სამართალშეფარდებით პროცესში (მეტ-ნაკლებად შეცვლილი სახით). სამართალწარმოების პროცესში, არსებით სირთულეს წარმოადგენდა დანაშაულის და კერძო ხასიათის სამართალდარღვევათა დიფერენცირება არაიმდენად მართლსაწინააღმდეგო ქმედებათა ბუნების (შინაარსის) გათვალისწინებით, რამდენადაც მათი განხილვის პროცესის ხასიათის მიხედვით. ერთი და იგივე ქმედება შეიძლება დაკვალიფიცირებულიყო როგორც სამოქალაქო დელიქტი, და როგორც სისხლის სამართლის დანაშაული, ვინაიდან სამართალი დასაშვებად მიიჩნევდა სარჩელის ორივე ფორმის არსებობას და, ამ უკანასკნელის მიხედვით, სამოქალაქო ან სისხლის სამართლის პროცესის დადგენას (შესაბამისად, გარკვეული უფლების დაცვის ან აღდგენის მიზნით, ან სამართალდამრღვევის მიმართ, სასჯელის შეფარდებას, მის მიერ ჩადენილი სისხლის-სამართლებრივი ქმედების გამო).

I. დანაშაული

ინგლისური სისხლის სამართალი არ იცნობდა სისხლის სამართლის ნორმების დაყოფას – ზოგად და კერძო ნაწილებად. XIII საუკუნეში, ინგლისურ სამართალში გაბატონებული იყო ობიექტური შერაცხვის პრინციპი და, საუკუნეების მანძილზე, ის უმთავრესად, ეხებოდა დანაშაულებრივ მოქმედებას (მკვლელობა, ყაჩაღობა, ბავშვის მოტაცება, ქალის მიმართ ძალადობა, დამის საათებში სადგომში შეღწევით ჩადენილი ქურდობა), რაც გამოირიცხავდა დანაშაულებრივი უმოქმედობის ფაქტის დასჯადობას. ჩამოთვლილი დანაშაულებრივი ქმედებანი გულისხმობდა მხოლოდ ბოროტი განზრახვის არსებობას (*malus*).

XII საუკუნიდან, რომისა და კანონიკური სამართლის გავლენით, ნელ-ნელა დამკვიდრდა ბრალის, როგორც სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის საფუძვლის შესახებ წარმოდგენა. ნეტარი ავგუსტინეს მოძღვრებიდან გადმოღებული პრინციპი: "მოქმედება არ წარმოშობს პირის ბრალეულობას, თუ ბრალეული არ არის პირის ნება", პირველად, საკანონმდებლო დონეზე, აისახა პენრი I-ის მიერ, 1118 წელს, გამოცემულ სტატუტში. ბრალის ფორმების შემცენებაში, XIII საუკუნიდან მოყოლებული, დიდი გავლენა იქონია დოქტრინამ, ინგლისელი სამართალმცოდნეების ნაშრომებმა, კერძოდ: ბრაქტონის აზრით, განზრახი და გაუფრთხილებელი მკვლელობის ჩადენისას, პასუხისმგებლობა დგებოდა ბრალის გარეშე, თუ პირი სჩადიოდა არკრძალულ ქმედებას. ბრალის შესახებ, ბრაქტონისეული მოსაზრება გამომდინარეობდა რელიგურ-მორალისტური მოძღვრებიდან, რომ ის, "ვინც აკრძალულ საქმეს აკეთებს, შეერაცხება ყველაფერი ის, რაც დანაშაულიდან გამომდინარეობს". XIII საუკუნეში, შემთხვევით მკვლელობის დანაშაულის ჩამდენი პირი საჭიროებდა მეფის მხრიდან შეწყალებას, რისი იმედიც მას ჰქონდა, ყოველგვარი პირობის გარეშე. მკვლელობის იარაღი, ყველა შემთხვევაში, ექვემდებარებოდა კონფისკაციას, რათა მომხდარიყო მისი განწმენდა "სისხლის კვალისაგან, ღვთისადმი შეწირვის გზით" (იარაღი იყიდებოდა და მისი გაყიდვიდან მიღებული თანხა ხმარდებოდა საქველმოქმედო მიზნებს, "მონანიების გარეშე გარდაცვლილის სულის მოსახსენებლად").

მარტივი შემთხვევისა და დანაშაულებრივი გაუფრთხილებლობის ურთიერთგამიჯვნის შესახებ მოძღვრების ჩამოყალიბებაში დიდი როლი შეასრულა იმ დოქტრინამ, რომელიც ცნობილია "კოკის საკვირველი დოქტრინის" სახელწოდებით: "თუ ვინმე ისარს სტყორცნის გარეულ ფრინველს და, მსროლელის მხრიდან, რაიმე ბოროტი განზრახვის გარეშე, მოშორებით მდგომ სხვა ადამიანს დაკოდავს, – ეს არის შემთხვევა, ვინაიდან გარეული ფრინველის მოკვლა კანონიერია... მაგრამ, თუ ის მამალს... ან სხვა შინაურ ფრინველს სტყორცნიდა ისარს, რომელიც სხვა პირს ეკუთვნოდა, მაშინ, ამ ვითარებაში ჩადენილი შემთხვევითი მკვლელობა არის მიიმე (*marder*), რადგან აღნიშნული ქმედება უკანონოა".

შუასაუკუნოვანი ინგლისური სამართალი, XIV საუკუნიდან მოყოლებული, მკაცრად იცავდა პრინციპს, რომ "ჭკუასუსტი და გონებაჩლუნგი არ აგებს პასუხს დანაშაულისათვის". პასუხისმგებლობის გამომრიცხავ გარემოებათა ჩამონათვალში შედიოდა: აუცილებელი მოგერიების დროს ჩადენილი ქმედება, თუ პირი ცდილობდა პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულის აღკვეთას. სასამართლო პრაქტიკის მიერ შემუშავებული მოძღვრება თანამონაწილეობის შესახებ ეფუძნებოდა შემდეგ პრინციპს: "ის, ვინც დანაშაულს სჩადის სხვის მეშვეობით, თვითონ არის დანაშაულის ჩამდენი". თანამონაწილეობა ბრალეულობის სიმძიმეს დიდად განაპირობებდა ის ფაქტი, თუ როდის მოქმედებდა თანამონაწილე: დანაშაულის ჩადენამდე, თუ მისი ჩადენის შემდეგ. თანამონაწილეობა დანაშაულის ჩადენამდე, მაგ., წამქეზებლობის ფორმით, იწვევდა იმავე პასუხისმგებლობის დადგომას, რაც დადგენილი იყო "მთავარი ამსრულებლის" მიმართ, ხოლო – დანაშაულის ჩადენის შემდეგ წამქეზებლობა, გულისხმობდა უფრო მსუბუქი სასჯელის შეფარდებას. გარდა თანამონაწილეობის შესახებ მოძღვრებისა, შუასაუკუნოვანმა ინგლისურმა სამართალმა შეიმუშავა "განსხვავებული ხარისხის დანაშაულებრიობის შესახებ" მოძღვრებაც: "პირველი ხარისხის დანაშაულის მთავარი მონაწილე", რომელმაც ჩაიდინა დანაშაული; "მეორე ხარისხის დანაშაულის მთავარი მონაწილე, რომელიც უშუალოდ არ მონაწილეობდა დანაშაულში, თუმცა იმყოფებოდა დანაშაულის ჩადენის ადგილზე".

შუასაუკუნოვან ინგლისურ სისხლის სამართალში ჩამოყალიბდა დანაშაულის კლასიფიკაცია სამ ძირითად ჯგუფად და აღნიშნულმა დაყოფამ მიიღო ტრადიციული ხასიათი: ღალატი (treason), ფელონია (felony) და მისდიმინორი (misdemeanour). დანაშაულის კიდევ ერთი კლასიფიკაცია ატარებდა წმინდა პროცესუალურ ხასიათს. ეს დანაშაულის შემდეგი კატეგორიაა: 1) იდევნებოდა საბრალდებო აქტით და მისი განხილვა ხდებოდა ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოში (pleas of the Crown ან indictable offences); 2) ნაკლებად მნიშვნელოვანი სამართალდარღვევა (petty offences), რომელიც განიხილებოდა ჯამური წესით (summary conviction). თავდაპირველად, XIII საუკუნეში, ჩამოყალიბდა ფელონიის ცნება, რომლისთვისაც სიკვდილით დასჯის გარდა, გათვალისწინებული იყო ქონების კონფისკაცია, რაზეც მოწმობს თვით ტერმინი (felony: fee - საბატონო მამული, lon - ფასი). ფელონიას მიეკუთვნებოდა მძიმე დანაშაულის სხვა სახეებიც: ა) განზრახ მძიმე მკვლელობა (murder), ბ) მარტივი მკვლელობა (manslaughter), ძალადობრივი გზით, ღამის საათებში სხვის სახლში შეღწევა, ფელონიის ჩადენის მიზნით (burglary), გ) ქონების მიტაცება (larceny) და სხვა. ყველაზე მძიმე დანაშაულად ითვლებოდა ღალატი (treason), რომელიც XIV საუკუნეში გამოეყო დანაშაულის სხვა სახეებს. ღალატის ჩადენა ხდებოდა "საერთო სამართლის" ნორმების დარღვევით, ანუ: 1) მეფის წინაშე, ქვეშევრდომის მიერ, ერთგულების ფიცის გატეხვით (დიდი ღალატი), 2) ან ქვემდგომი ადამიანის მიერ, საკუთარი ბატონის მიმართ, ერთგულების ფიცის გატეხვით (მცირე ღალატი). მცირე ღალატად კვალიფიცირდებოდა მხოლოდ ზემდგომი პირის მკვლელობის ფაქტი, მაგ., ვასალის მიერ - საკუთარი სენიორის, ან ცოლის მიერ - ქმრის, ან სამღვდელ პირის მიერ - ეპისკოპოსის განზრახ მკვლელობა.

დიდ ღალატში დადანაშაულება ქმედითი იარაღი იყო ძლიერი სამეფო ხელისუფლების ხელში და მას ფართოდ იყენებდნენ, განმდგარი დიდგვაროვნების (ბარონების) წინააღმდეგ ბრძოლის დროს. ამ დანაშაულში ბრალდებული პირის მიმართ, იყენებდნენ არა მხოლოდ სიკვდილით დასჯას, არამედ მისი ქონების სრულ კონფისკაციას, რაც მეფისათვის შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო იყო, ვინაიდან ჩამორთმეული ქონება - მიწათმფლობელობა არ გადაეცემოდა დამნაშაულის მემკვიდრეებს და გადადიოდა მეფის განკარგულებაში. სწორედ აღნიშნული სასჯელის გამო, ღალატის ცნება, არსებითად, გაფართოვდა სამეფო სასამართლოში. თუმცა, არც ინგლისური პარლამენტი აღმოჩნდა პასიური დამკვირვებლის როლში და, პოლიტიკური კონიუქტურის გათვალისწინებით, გამოსცემდა ისეთ სტატუტებს, რომელთა მიხედვით, "დიდ ღალატად" შეირაცხა ბევრი ისეთი ქმედება, რომელსაც არ ჰქონდა რაიმე საერთო მეფის წინაშე "ერთგულების ფიცის გატეხვასთან" (მაგ., მრავალცოლიანობა მიიჩნეოდა გასაკიცხ და, შესაბამისად, უკანონო ქმედებად, თუმცა მას შემდეგ, რაც მეფე ჰენრი VIII-ემ არაერთგზის იქორწინა, ეს ქმედება აღიარეს კანონის შესაბამისად).

სამეფო სასამართლოებისა და ინგლისური პარლამენტის მხრიდან, მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების შეზღუდვას მრავალგზის ეცადა საბარონო არისტოკრატია, თუმცა მისი ცდა მხოლოდ დროებით წარმატებად შეიძლება ჩაითვალოს (1351 წლის, მეფე ედუარდ III-ის სტატუტის მიღების შემდეგ, როცა ღალატის ცნების განმარტება მოაქციეს გარკვეულ ჩარჩოებში). ინგლისელი იურისტის ე. კოკის აზრით, 1351 წლის სტატუტმა "სულაც არ შეცვალა "საერთო სამართლის" დებულება, არამედ მას მიაჩნია კანონიერი გამოხატულება".

"დიდი ღალატის" ცნება უნდა ყოფილიყო შვიდი ფორმით შეზღუდული: 1) მეფის, მისი დედოფლის, ან მათი უფროსი ვაჟისთვის და მემკვიდრის განზრახ მკვლელობა (თანაც, "განზრახვის" ცნება შეიცავდა არა მხოლოდ პირდაპირ განზრახვას, არამედ ისეთი ქმედების არსებობას, რომელიც ივარაუდებდა განზრახვის არსებობას); 2) მეფის მეუღლის, მეფის უფროსი გასათხოვარი ქალიშვილის ან მისი უფროსი ვაჟიშვილისა და მემკვიდრის მეუღლის გაუპატიურება, თუნდაც ქალის თანხმობით (რის საფუძველზეც სიკვდილით დასჯა შეერაცხა, მეფე ჰენრი VIII-ის მეორე ცოლს - ანა ბოლეინს, რომელიც, თავის დროზე, გახლდათ დედოფლის - ეკატერინე არაგონელის ფრეილინა); 3) მეფის წინააღმდეგ ომის წარმოება, რომელიც შეიცავდა, სამეფო ხელისუფლების წინააღმდეგ, ხალხის დიდი ჯგუფის ამბოხს და ძალადობის დემონსტრირებას, ამ უკანასკნელის მხრიდან; 4) მეფის მტრების მხარეზე გადასვლა, მისსავე სამეფოს ფარგლებში, "მტრებისათვის დახმარების გაწევის გზით"; 5) კანცლერის, მთავარი ხაზინადარის ან მეფის მოსამართლის განზრახ მკვლელობა. აღნიშნული ჩამონათვალი განივრცო, "საერთო სასამართლოსათვის" ცნობილი, უსაფრთხოების წინააღმდეგ მიმართული, სხვა დანაშაულის მითითებით: ჯანყისადმი მოწოდება (sedition), უწყესრიგობისა და მასობრივი არეულობის მოწყობის მიზნით, უკანონო თავყრილობის ორგანიზება, თანაშედეგობა, განზრახ დანაშაულში მონაწილეობისათვის (conspiracy), ორი ან მეტი პირის მართლსაწინააღმდეგო და განზრახ შეთანხმება. თანაშედეგობის ცნების გაურკვეველი და ბუნდოვანი შინაარსი ფართოდ გამოიყენებოდა ყველა იმ პირის დასასჯელად, ვინც უკმაყოფილებას გამოთქვამდა არსებული რეჟიმის მიმართ, ან უბრალოდ ჩაიდენდა კერძო დელიქტს (tort), ან ხელშეკრულებას დაარღვევდა იმ გარემოებებში, "რომლებიც შეიძლება მიჩნეულიყო საზოგადოებისათვის საზიანოდ".

მისდიმინორი, თანდათანობით, განვითარდა იმ სამართალდარღვევიდან, რომელიც, თავდაპირველად, მხოლოდ კერძო-სამართლებრივი წესით მიყენებული ზიანის ანაზღაურებას იწვევდა. დროის კვალობაზე, მისდიმინორის ჯგუფში შეიყვანეს ისეთი მძიმე ქმედებანიც, როგორიც იყო თადლითობა, ყალბი საბუთების დამზადება, ყალბი ფულის მოჭრა, რაც, ფაქტიურად, შლიდა ზღვარს ფელონიასა

და მისდამინორს შორის და რაც ხელს უწყობდა, დანაშაულის ჩადენის შემთხვევაში, სარჩელის შესაბამისი ფორმის შერჩევას. კერძოდ, თუ დაზარალებული მხარე შეიტანდა სარჩელს ფელონიის შესახებ, იმ დანაშაულის მიმართ, რომელიც დაკავშირებული იყო სხეულებრივი ზიანის მიყენებასთან, დამნაშავეს სიკვდილით სჯიდნენ, ხოლო, თუ მოსარჩელე მხოლოდ განაცხადებდა "უფლებათა დარღვევის" შესახებ, დანაშაული კვალიფიცირდებოდა მისდამინორად და იწვევდა საპატიმრო სასჯელის ან ჯარიმის შეფარდებას.

ქონებრივი დანაშაულის ჩამონათვალში, თავიდანვე, მიიმე კატეგორიად მიიჩნიეს ცეცხლის წაკიდება და სხვის სახლში, ძალადობრივი გზით, შეღწევა, რომლებიც კვალიფიცირდებოდა ფელონიად. ამის მიზეზი კი იყო, ინგლისელების მხრიდან, საკუთარი სახლისადმი საკრალური დამოკიდებულება. სახლი იმ ციხე-სიმაგრედ ითვლებოდა, რომელიც მას იცავდა რაიმე ზიანის მიყენებისაგან (აქედან წამოვიდა გამოთქმა: ჩემი სახლი – ჩემი ციხე-სიმაგრე). სწორედ ამიტომ, სახლისათვის ცეცხლის წაკიდება, ისჯებოდა თვით დამნაშაის ცოცხლად დაწვით.

საკმაოდ ორიგინალური იყო მიტაცების დანაშაულის განმარტება, რომელიც მიეკუთვნება ინგლისელ იურისტს ბრაქტონს: ლარსენი არა მხოლოდ მარტივი ქურდობა, არამედ "ყოველგვარი ბოროტი განზრახვითი მოპყრობა იყო, სხვისი ქონების მიმართ, მესაკუთრის ნების საწინააღმდეგოდ, ამ ქონების მისაკუთრების მიზნით". თუ მეფე ედუარდ I-ის დროს, ნებისმიერი ქურდობა, ფელონიის მსგავსად, იწვევდა სიკვდილით დასჯას, მეფე ედუარდ III-ის (XIV ს.) ზეობაში, წვრილმანი ქურდობის ფელონიად დაკვალიფიცირება უკვე იწვევდა პროტესტის გრძნობას, ამიტომ "წვრილმან ქურდობას", ფორმალურად, მაინც ფელონიად მიიჩნევდნენ, თუმცა გადაწყვედათ მისდამინორის კატეგორიაში და ან საპატიმრო, ან საჯარიმო სასჯელით კმაყოფილდებოდნენ. დანაშაულის ერთი სახის, მეორეში გადაყვანის მცდელობა, არ იყო ერთადერთი თავისებურება, რაც, ზოგადად, ახასიათებდა შუასაუკუნოვან ინგლისურ სისხლის სამართალს. თავისებურ ანომალიად შეიძლება მივიჩნიოთ ის დაუსაბუთებლად მკაცრი სასჯელი, რომელსაც იყენებდნენ უსახლკარო მოხეტიალეებისადმი და რაც განმტკიცდა საკანონმდებლო დონეზე. მეფე ჰენრი VII-ის (1457-1509) და დედოფალ ელისაბედ I-ის (1533-1603) ზეობის წლებში. მოხეტიალეთა კატეგორიას მიაკუთვნებდნენ უმუშევრებს (ერთი თვის მანძილზე); იმ მოსამსახურეებს, რომლებმაც თვითნებურად მიატოვეს საკუთარი მეპატონე; მოწყალეების მოლოდინში მყოფ მამაკაცებს (გარდა შრომის უუნარო ხეიბრებისა და, კანცლერის სპეციალური თანხმობით, უნივერსიტეტიდან დათხოვილი სტუდენტებისა). მათ მიმართ, ჩვეულებისამებრ, იყენებდნენ სიკვდილით დასჯას, საპატიმრო სასჯელს, მონადგაყიდვას, გაროზგვას, დაშანთვას.

II. სასჯელის ცნება და მიზანი

სასჯელის მიზანი, არსებითად, იცვლებოდა საბატონო სამართლის განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე: თუ, თავდაპირველად, სასჯელის მიზანი იყო დაზარალებულის ან მისი ნათესავებისათვის მიყენებული ზიანის ანაზღაურება, დროის კვალობაზე, სასჯელმა მიზნად დაისახა დანაშაულის რეციდივის თავიდან აცილება და დანაშაულის ჩამდენი პირის და, ზოგადად, საზოგადოების დაშინება (კერძოდ და ზოგადი პრევენცია), რათა აღკვეთილიყო საზოგადოების სამომავლო კრიმინალიზაცია, მითუმეტეს, როცა საქმე ეხებოდა სასჯელის ისეთ ველურ სახეს, როგორიც იყო: ცოცხალი სხეულიდან შიგნეულობის ამოგლეჯა; სამარცხვინო ბოძზე გაკრული ადამიანის მრავალგზისი გამათრახება და სხვა). XVII საუკუნეშიც კი, ინგლისში ორმოცდაათამდე დანაშაულისათვის გათვალისწინებული იყო სიკვდილით დასჯის ოდიოზური სახეები: ცოცხლად კოცონზე დაწვა, ბორბალზე დაკერა, დანაწევრება. სასჯელის უკიდურესი სიმკაცრე, რომლის რეფორმირებაც ხორციელდებოდა ძალზედ ნელი ტემპით და, ფაქტიურად, – უშედეგოდ, განპირობებული იყო დანაშაულისადმი რელიგიურ-მორალისტური მიდგომით, რაც, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა მოსამართლეთა საქმიანობისათვის განსაკუთრებული პატივის მიგებას და მათთვის მთავარი როლის მინდობას, საზოგადოებრივი მართლწესრიგის დაცვის საქმეში. სასჯელის სიმძიმე, ხშირად, აღემატებოდა დანაშაულის სიმძიმეს, რის გამოც მსაჯულები ამართლებდნენ უდაო დამნაშავეს ან, არსებითად, ამცირებდნენ დანაშაულებრივი ქმედების შედეგად, ხელყოფილი სიკეთის ზომას. ოდიოზური სასჯელისგან თავდასხნის არსებით საშუალებად, გამოდიოდა "სასულიერო წოდების" პრივილეგია, რომელიც ვრცელდებოდა ყველა იმ პირზე, რომელსაც უფლება ჰქონდა ხელდასხმული ყოფილიყო სასულიერო წოდებაში, მიუხედავად იმისა, რომ მას, ფაქტიურად, არ გააჩნდა სასულიერო სტატუსი (წერა-კითხვის მცოდნე ყველა მამაკაცი). თუმცა, 1487 წელს გამოიცა სტატუტი, რომლის საფუძველზე, "სასულიერო წოდების პრივილეგიით" სარგებლობის უფლება საერო პირს ჰქონდა მხოლოდ ერთხელ. ხოლო, 1487 წლის სტატუტით სარგებლობის შესახებ ის გარემოება მოწმობდა, რომ პირველად პასუხისმგებლობიდან გათავისუფლებულ პირს, თითზე დამდას ასმევდნენ, რათა შემდგომში მას პრეტენზია ვერ გამოეთქვა პასუხისმგებლობის შემსუბუქებაზე.

ე) შუასაუკუნოვანი ინგლისური სასამართლო პროცესის განვითარების თავისებურებანი

XII-XIII საუკუნეებში, ინგლისური პროცესი ატარებდა საბრალდებო ხასიათს, ანუ, პროცესში მონაწილე მხარეები თვითონ იყვნენ დაინტერესებული საქმის სამართალწარმოებით. XII საუკუნემდე არსებობას განაგრძობდა "ღვთის მსჯავრი" – ე.წ. ორდალთა სისტემა. მტკიცებულების მნიშვნელოვან სახედ გამოდიოდა ფიცი, რომლის დარღვევა ან ცრუ დაფიცება იწვევდა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობას. მოგვიანებით, შეჯიბრითობაზე დამყარებული საბრალდებო პროცესი, გაბანტონდა "საერთო სამართლის" სასამართლოებში, როგორც კერძო სამართლის, ისე სისხლის სამართლის საქმეთა მიმართ.

საქმის განხილვას ახდენდა, უშუალოდ, მოსამართლე (საეკლესიო და კანცლერის სასამართლოში), რაც იყო სამძებრო პროცესის ერთ-ერთი მთავარი ნიშანი. თუმცა, წამებით მტკიცებულების მოპოვებას, "საერთო სამართლის" სასამართლოებში მიმართავენ განსაკუთრებული გარემოების არსებობისას. თუ ბრალდებული აღიარებდა დანაშაულს, მას დაუყოვნებლივ უფარდებდნენ შესაბამის სსჯელს; ხოლო, თუ ის განაგრძობდა ღუმილს, მაშინ იკვლევდნენ, რამ განაპირობა "მისი მყარად ღვომა" – "ბოროტმა განზრახვამ", თუ "ღვთის რისხვამ".

"საერთო სამართალი", ღალატისა და მისდამინორის საქმეებში, გამოდიოდა იმ პრეზუმპციიდან, რომ ღუმილი – ბრალის აღიარებაა. ფელონიაში ბრალდებული პირი ექვემდებარებოდა წამებას: მას აწვენდნენ რკინის ფილაზე და ისე აშიშშილებდნენ. ბრალდებულთა უმრავლესობა ამჯობინებდა სიკვდილს, წამების ქვეშ, რადგან დამნაშავედ ცნობის გარეშე გარდაცვალების შემთხვევაში, ადამიანი იცავდა საკუთარ ქონებას კონფისკაციისაგან. პროცესისათვის უცნობი იყო საქმის წინასწარი გამოძიების სტადია. საეკლესიო სასამართლო, საოჯახო საქმეების განხილვისას, საჭიროებდა გამოძიებლის დახმარებას და მას ავალებდა მტკიცებულებათა შეგროვებას და ფაქტების დადგენას. სწორედ გამოძიებლის დასკვნაზე იყო დამოკიდებული სასამართლოს გადაწყვეტილება, განსახილველი საქმის მიმართ.

"საერთო სამართლის" სასამართლოებში მტკიცებულებათა შეგროვება ევალებოდა თვითონ მოდავე მხარეებს. XV საუკუნის ბოლოდან მოყოლებული, იკრიბებოდა ე.წ. მბრალდებელ ნაფიცთა სპეციალური ჟიური, რომელსაც ევალებოდა, ბრალდების მამტკიცებელი მასალების ნამდვილობის შემოწმება. თუ მბრალდებელი ჟიური მიიჩნევდა, რომ არსებული მტკიცებულება საკმარისი იყო პირის პასუხისმგებლობაში მისაცემად, ადგენდა ბრალდების შესახებ დოკუმენტს და, დაცვის მხარის მოსმენის გარეშე, აგზავნიდა საქმეს "მცირე ჟიურის" სასამართლოში. საქმის მასალების შემოწმების უფლება ჰქონდა მომრიგებელ მოსამართლესაც. ინტერესს იწვევს ის ფაქტი, რომ ცრუ ჩვენების მიღება, ინგლისურ სასამართლოში, ყოველთვის როდი იწვევდა სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის დადგომას. თვით საეკლესიო სასამართლოებიც კი, რომელთა კომპეტენციაში შედიოდა, ნდობის დარღვევის შესახებ საქმეთა შემოწმება, უყურადღებოდ ტოვებდნენ ცრუმოწმეობის ფაქტებს.

1540 წლის კანონით დადგინდა საჯარიმო სსჯელი მოწმის მოსყიდვის გამო, ხოლო 1562 წლიდან ცრუმოწმეობა გამოცხადდა, სამოქალაქო წესით, დასჯად ქმედებად. "ვარსკვლავთა პალატამ" ცრუმოწმეობა, როგორც დანაშაულებრივი ქმედება, დასჯადად გამოაცხადა, რადგან ის ხორციელდებოდა "სასამართლოში ცრუ ჩვენების ფორმით".

მას შემდეგ, რაც მხარეები ამომწურავად წარმოადგენდნენ საკუთარ მტკიცებულებებს, მოსამართლეს უნდა შეეჯამებინა საქმის გარემოებანი და რჩევა მიეცა ნაფიცებისათვის (საქმის ირგვლივ სამართლებრივ საკითხებზე), განსაკუთრებული აქცენტის სახით. ნაფიცთა სასამართლო უფლებამოსილი იყო, ბრალდებულის ბრალეულობის ან არაბრალეულობის შესახებ, ერთხმად გამოეტენა ვერდიქტი. ინგლისური შუასაუკუნოვანი პროცესი ატარებდა ღია, საჯარო ხასიათს, გარდა "ვარსკვლავთა პალატაში" განხილული საქმეებისა.

ვინაიდან ინგლისური პროცესი იყო საბრალდებო ხასიათისა, აქ ფეხი ვერ მოიკიდა სახელმწიფო ბრალდების ინსტიტუტმა, რომელიც უნდა ყოფილიყო განხორციელებული სპეციალური თანამდებობის პირების მიერ.

XIII საუკუნეში, ინგლისში ჩნდება პროფესიონალი უფლებადამცველი პირები, რომლებიც იყოფოდნენ ორ კატეგორიად: ბარისტერები და სოლისიტორები, ანუ ათორნეები. ბარისტერები გამოდიოდნენ სასამართლოში, ანუ პროცესში მონაწილეობდნენ, მათი კლიენტების მსგავსად (მათი სახელით). სოლისიტორები – შუამდგომლობდნენ საქმის ირგვლივ და, სასამართლო განხილვისათვის, ამზადებდნენ საქმის მასალებს. თავდაპირველად, ბარისტერების პროცესში მონაწილეობა დამოკიდებული იყო მოსამართლის ნებაზე.

3) გერმანული სამართალგანვითარება შუა საუკუნეების პერიოდში

შუა საუკუნეების გერმანული სამართალგანვითარება ხასიათდება რამდენიმე მნიშვნელოვანი თავისებურებით: ა) სამეფო ხელისუფლების ჩამოყალიბება და შემდგომში მისი თანმიმდევრული

შესუსტება განაპირობებდა, შუა საუკუნეების პერიოდის, გერმანული სამართალგანვითარების პარტიკულარიზმს, რაც იმას ნიშნავდა, რომ, ფორმალური თვალსაზრისით, გერმანიაში XII-XIII საუკუნეებში საერთოდ არ არსებობდა “საერთო გერმანული სამართალი”, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზოგადიმიპერიულ კანონმდებლობას, ცალკეული საკითხების მიმართ. ძირითადად კი, სამართალი ვითარდებოდა ცალკეულ ტერიტორიულ ერთეულებში, მათ შორის, დამოუკიდებელ და საიმპერატორო ქალაქებში. ბ) შუა საუკუნეების გერმანული სამართლის სისტემა ხასიათდებოდა სამართლის ნორმათა იმ კომპლექსის განკერძოებით, რომლებიც აწესრიგებდნენ უზენაესი საბატონო წოდების სამართლებრივ მდგომარეობას, ანუ საქმე ეხება ე.წ. ლენრეხტს. კერძოდ, თუ ინგლისში და ნაწილობრივ საფრანგეთში, XIII საუკუნიდან მოყოლებული, მოქმედებდა ვასალურ-ლენური ურთიერთობების მომწესრიგებელი ისეთი ნორმები, რომლებსაც მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ საბატონო სამართლის სხვა ნორმებთან, გერმანიაში ტრადიციულ იქცა სამართლის სისტემის დაყოფა მიწების (ცალკეული ტერიტორიების) სამართალსა – ე.წ. ლანდრეხტი და მამულის (საბატონო ურთიერთობების მომწესრიგებელი) მამულის სამართალს – ე.წ. ლენრეხტს შორის. გერმანიის ლენური, მიწების, საქალაქო და კანონიკური სამართალი აწესრიგებდა ერთგვაროვან ურთიერთობებს (მამულის თაობაზე, ქონებრივ, საოჯახო-საქორწინო, მემკვიდრეობით ურთიერთობებს) სხვადასხვაგვარად, ანუ იმის მიხედვით, თუ რომელი სოციალური ფენის წარმომადგენელი იყო სამართლის სუბიექტი და რომელ ტერიტორიაზე (რომელ მიწაში) ცხოვრობდა იგი. ხშირ შემთხვევაში, სამართლის სუბიექტის “საკუთარ უფლებას” მხოლოდ სასამართლო თუ განსაზღვრავდა. გ) შუა საუკუნეების სამართალი, ზოგადად, და კერძოდ, გერმანული სამართალი განსაკუთრებულ ერთგულებას იჩენდა იმ სასამართლო პროცედურების მიმართ, რომელთა გამოყენების შედეგად, ადამიანს შეეძლებოდა “საკუთარი სამართლის გამოყენება”. მიუხედავად ამისა, შეუძლებელია გუარყოთ ის ფაქტი, რომ გერმანიაში შემუშავებული იქნა ის ზოგადი ინსტიტუტები და პრინციპები, რომლებიც ნებაყოფლობით აღიარეს, განსხვავებული სტატუსის მქონე, პოლიტიკურმა ერთეულებმა და, რომლებმაც გერმანიის “საერთო სამართალს” ჩაუყარეს საფუძველი. აღნიშნული პრინციპები იქმნებოდა როგორც გერმანელთა ჩვეულებითი სამართლის უნივერსალური ნორმების საფუძველზე, ისე XII-XIII საკმანობის შედეგად. თუმცა, ეს პროცესი ხანმოკლე აღმოჩნდა და მალევე შეწყდა. მისი განახლება დაიწყო მხოლოდ XVI საუკუნეში. დ) გერმანული სამართლის განვითარებაში დიდი როლი შეასრულა ჩვეულებითი სამართლის ნორმების ადგილობრივმა სისტემატიზაციამ, რომელიც აგრეთვე შეიცავდა საიმპერიო კანონმდებლობის დებულებებსა და სასამართლო პრაქტიკას (“საქსონიის სარკე”, “შვაბიის სარკე”, “ფრანკონიის სარკე”).

ა) 1356 წლის „ოქროს ბულა“

საიმპერატორო ხელისუფლების გამო ატეხილი, საკმაოდ ხანგრძლივი, დაპირისპირების შედეგად, იმპერატორის ხელისუფლება დაყვანილი იქნა “*primus inter pares*”-ის დონემდე, ხოლო შტაუფენების დინასტიის დამხობის შემდეგ, დადგა უმეფობის პერიოდი (1254-1273 წწ.). აღნიშნული კრიზისული ვითარებით ისარგებლეს, სეპარატისტული განწყობის მქონე, მთავრებმა, რომლებმაც მიისაკუთრეს გვირგვინის კუთვნილი მიწები და სამეფო რეგალიები. მომდევნო პერიოდში, იმპერატორის ტიტული გადავიდა სხვადასხვა მმართველი სახლების წარმომადგენელთა ხელში, რაც გრძელდებოდა 1438 წლამდე, როცა ხელისუფლების სათავეში მოექცა ჰაბსბურგების დინასტია. ჰაბსბურგები იმპერატორის ტიტულსა და ხელისუფლებას ფლობდნენ, “საღვთო რომის იმპერიის” ლიკვიდაციამდე, რაც განხორციელდა ნაპოლეონის დაპყრობითი ომების შედეგად (ჰაბსბურგები ავსტრია-უნგრეთის იმპერატორებად რჩებოდნენ 1918 წლამდე).

1356 წელს გერმანიის იმპერატორმა კარლოს IV-მ გამოსცა დადგენილება, რომელიც ისტორიაში შევიდა “**ოქროს ბულას**” სახელწოდებით (სიგელი, რომელიც ოქროს ბეჭდითაა დამოწმებული და განსაკუთრებულადაა შეფუთული). აღნიშნულ მომენტში იმპერატორი, ძირითადად, დაკავებული იყო წარმომადგენლობითი ფუნქციებით, ანუ მეფობდა, თუმცა არ მართავდა ქვეყანას. ამავდროულად, კარლოს IV-ე (1347-1378) იყო ჩეხეთის სრულუფლებიანი მეფე: **ლუქსემბურგების მმართველი სახლი დაუნათესავდა ჩეხეთის მეფეს.**

ოქროს ბულის თანახმად, მის მიერ დადგენილი მმართველობის ფორმა, ერთდროულად, იყო **მონარქიაც (არჩევითი მონარქია) და ოლიგარქიაც – შვიდი კურფიურსტის (ტერიტორიული მთავრის) ფაქტიური მმართველობა.** ამიერიდან, იმპერატორს ირჩევდა, შვიდი კურფიურსტის შემადგენლობით წარმოდგენილი, კოლეგია: **ბრანდენბურგის მარკგრაფი, ჩეხეთის მეფე, საქსონიის პერცოგი, რაინის პფალცგრაფი და სამი მთავარეპისკოპოსი – მაინცის, კიოლნის და ტრირის.** აღნიშნული დოკუმენტი კანონიერ წესრიგად მიიჩნეოდა რომის მეფის (გერმანიის იმპერატორის) არჩევას, კურფიურსტების კოლეგიის მიერ. არჩევნები ტარდებოდა ფრანკფურტში, დასახელებული კოლეგიის მიერ, აღნიშნული მმართველების სახით ან მას შემდეგ, რაც ისინი დადებდნენ ფიცს. საარჩევნო პროცედურა – “**დროებითი მშვიდობის მეთაურის**” არჩევნები (მონარქი იყო, ერთდროულად, ქრისტიანი ხალხის მეთაური, რომის მეფე და იმპერატორი) – საკმაოდ მარტივი იყო. **არჩევნები ტარდებოდა მხოლოდ ოც-**

დაათი დღის განმავლობაში, რაიმე შესვენების გარეშე. ოცდაათდღიანი ვადის ამოწურვის შემდეგ, ამომრჩეველები “ მხოლოდ წყლითა და პურით იკვებებოდნენ და უფლება არ ჰქონდათ დაეტოვებინათ ქალაქი”, ვიდრე არ იქნებოდა არჩეული “ქრისტიანი ხალხის” ახალი მმართველი. ვინაიდან ამომრჩეველი მთავრების რაოდენობა იყო მხოლოდ შვიდი, საკითხის გადაწყვეტა უნდა მომხდარიყო ხმათა უბრალო უმრავლესობით. უპირველეს ყოვლისა, რომის იმპერატორად ახლადარჩეული კურფიურსტი, მოვალე იყო დაედგინებინა ყველა ამომრჩეველი მთავრისათვის (საერო და სასულიერო მმართველებისათვის), რომ ის ერთგული რჩებოდა “ყველა იმ პრივილეგიის, სიგელისა და უფლება-თავისუფლების, წყალობის, ძველებური ჩვეულებების, აგრეთვე საპატიო ტიტულების, რაც მათ ჰქონდათ ბოძებული, მიღებული იმპერიისაგან და რასაც ისინი ფლობდნენ არჩევნების დღისათვის”. ყველაფერი ეს ახლადარჩეულ მმართველს უნდა დაედგინებინა, კიდევ ერთხელ, მას შემდეგ, რაც მოხდებოდა მისი საიმპერატორო გვირგვინის კურთხევა. არჩეული იმპერატორი უნდა ყოფილიყო კურფიურსტთა კოლეგიის წარმომადგენელი – შვიდეულის წევრი. ვაკანსიის წარმოშობის შემთხვევაში, ამომრჩეველი მთავრების მოწვევის უფლებამოსილება ენიჭებოდა მაინცის მთავრებისკოპოსს, რომელსაც, ამავდროულად, ჰქონდა ამომრჩეველთა აზრის გამოკითხვის უფლება, შემდეგი თანმიმდევრობით: პირველი ხმას აძლევდა ტირის მთავრებისკოპოსი; მას მოსდევდა კიოლნის მთავრებისკოპოსი, რომელიც ახლადარჩეულ იმპერატორს თავზე ადგამდა საიმპერატორო გვირგვინს; მესამე იყო ბოქემიის (ჩეხეთის) მეფე, შემდეგ მოდიოდნენ რაინის პფალცგრაფი, საქსონიის პერცოგი და ბრანდენბურგის მარკგრაფი. რომელიმე ამომრჩეველი მთავრის გარდაცვალების შემდეგ, მისი “უფლება, ხმა და ხელისუფლება არჩევნების დროს”, უცილობლად და დაუბრკოლებლად გადაეცემოდა”, გარდაცვლილის პირმო ძეს, რომელიც აუცილებლად უნდა ყოფილიყო საერო წოდებისა”. ამომრჩეველთა კოლეგიაში შემავალი პირები, სხვა მნიშვნელოვანი სპეციალური, სასამართლო – სახელისუფლო პრივილეგიების მფლობელებიც იყვნენ, ვინაიდან ისინი წარმოადგენდნენ უმაღლეს თანამდებობის პირებს და ითვლებოდნენ გერმანიის იმპერატორის უპირველეს მრჩეველებად. იმპერატორი, კოლეგიის წევრებს, მათ სამფლობელოებში, გადასცემდა ყველა უმაღლეს ადმინისტრაციულ და სამხედრო უფლებამოსილებას. კერძოდ, კიოლნის, ტირისა და მაინცის ეპარქიის ქვეშევრდომები “სამუდამოდ” ექვემდებარებოდნენ მხოლოდ აღნიშნული ეპარქიების იურისდიქციას და დაუშვებელი იყო მათი სხვა სასამართლო ორგანოებში გასამართლება. აღნიშნული მოვლენა კი, ტირის, კიოლნის და მაინცის მთავრებისკოპოსებისათვის ნიშნავდა სასამართლო იმუნიტეტის მინიჭებას. რაინისა და საქსონიის ამომრჩეველი მთავრებიც სარგებლობდნენ სასამართლო პრივილეგიით და მათ შეეძლოთ დაუბრკოლებლივ ესარგებლათ საქსონიის ან ფრანკონიის საკანონმდებლო კრებულებით, აგრეთვე ეკლესიისათვის ბენეფიციუმის მინიჭების უფლებით, გადასახადებისა და მოსაკრებლის ამოღების უფლებით, ჩვეულებრივი ლენების გაცემის უფლებით (ანუ მათ გააჩნდათ ყველაზე ფართო სახის საიმუნიტეტო პრივილეგიები). იმპერატორის არყოფნის შემთხვევაში, მათ ენიჭებოდათ უფლება მიეღოთ, “საღვთო რომის იმპერიის” ერთგულებაზე, დადებული ფიცი.

კურფიურსტებს შორის გადანაწილდა საერთოიმპერიული და სასახლის კარზე არსებული ყველა უმაღლესი თანამდებობა, კერძოდ: მაინცის მთავრებისკოპოსი იყო გერმანიის კანცლერი, კიოლნისა – იტალიის კანცლერი, ტირისა – არლსის სამეფოს კანცლერი, ჩეხეთის მეფე – უმაღლესი მთავარსარდალი, რაინის პფალცგრაფი – მესტუმრე, საქსონიის პერცოგი – მარშალი, ხოლო ბრანდენბურგის მარკგრაფი – იმპერატორის მესაწოლე. კურფიურსტების დადგენილებები მიიღებოდა, ხმათა უმრავლესობით. ბუღა უკრძალავდა ვასალებს, სიუზერენის წინააღმდეგ საომრად გამოსვლას. ომი მხოლოდ იმ შემთხვევაში ითვლებოდა კანონიერად, თუ მის დაწყებამდე სამი დღით ადრე, საზეიმო ვითარებაში მოხდებოდა ომის გამოცხადება, მოწინააღმდეგე მხარისათვის. ბუღა ქალაქებსაც უკრძალავდა ერთმანეთთან კავშირების დადებას, თუმცა ქალაქები მაინც ვერ შეურიგდნენ ამ აკრძალვას. კერძოდ, შვაბიის ქალაქებმა შექმნეს, 89 ქალაქისგან შემდგარი, კავშირი, რომელსაც მოგვიანებით ეწოდა რაინის ქალაქთა კავშირი.

ბ) „საქსონიის სარკე“

სამართლის კრებულების ნორმებისა და პრინციპების მოქმედება სცილდებოდა მათ გამოცემ ადგილს და ხელს უწყობდა სამართლის გარკვეულ უნიფიკაციას. 1220 წელს შეფენმა ეიკე ფონ რეჰაუმ შექმნა საქსონიის სარკე, რომელშიც გაერთიანდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ გერმანიის ჩვეულებითი სამართლისა და სასამართლო პრაქტიკის ყველაზე გავრცელებული ნორმები. ტრაქტატი ორ ნაწილად იყოფოდა: პირველი ნაწილი ეძღვნებოდა მიწების სამართალს, მეორე – ლენურ (საადგილმამულო და ვასალური ურთიერთობების მომწესრიგებელ ნორმათა ერთობლიობას) სამართალს. მიწების სამართალი შეიცავდა ჩვეულებითი სამართლის ნორმებს და საიპერიო კანონმდებლობის ძეგლებს, რომლებსაც იყენებდნენ გერმანული მიწების სასამართლოებში, თავისუფალი “მდაბიოების” მიმართ. ლენური სამართალი აწესრიგებდა, “კეთილშობილ” თავისუფლებს შორის, წარმოშობილი ვასალური ურთიერთობების ვიწრო წრეს. საქსონიის სარკე, პრაქტიკულად, გვერდს უვლიდა რომის, ქალაქების და სავაჭრო

სამართალს და მხოლოდ იშვიათად ახსენებდა კანონიკური სამართლისა და სხვა მიწებში მოქმედ სამართლის ნორმებს. საქსონიის სარკემ გავრცელება პოვა გერმანიის რამდენიმე მიწასა და ქალაქში და მას ხშირად იყენებდნენ თვით 1900 წლამდე. კრებულის ლექსად დაწერილ პროლოგში (დაახ. 1230 წელს) მოცემულია საქსონიის სარკის სახელწოდების განმარტება, რომელიც დამახასიათებელი იყო, ზოგადად, შუასაუკუნოვანი ძეგლებისა და, კერძოდ, გერმანული სამართლის წყაროებისათვის: “სახელწოდება მისი დაე იყოს საქსონიის სარკე, იმის გამო, რომ მასში სამართალია დადებული, და რომ მან მართლად ასახოს, ისევე, როგორც სარკე ქალის სახეს ირეკლავს”. კრებული წარმოადგენს, XIII საუკუნის დასაწყისისათვის, აღმოსავლეთ საქსონიაში ჩამოყალიბებული ჩვეულებითი სამართლის ჩანაწერებს, რომელთა შედგენა განახორციელა ამ ჩვეულებების დიდმა მცოდნემ, შეფენმა ეიკე ფონ რეპპაუმ, რომელიც იყო, ერთდროულად, კრებულის შემდგენელიც და მისი განმმარტებელიც. ფონ რეპპაუ, გარკვეული პოლიტიკური პოზიციებიდან, გამოთქვამს უკმაყოფილებას ადამიანის არათავისუფალი მდგომარეობის – მონობისა და ყმა-გლეხობის გამო. ავტორი მოუწოდებდა შინაომებისა და პოლიტიკური დაქუცმაცებულობის აღკვეთისაკენ და ძლიერი საიმპერატორო ხელისუფლების შექმნისაკენ, რომელსაც კიდევ უფრო განამტკიცებდა ერთგული მაღალი თანამდებობის პირების საქმიანობა; რეპპაუს სურდა, რომ მტკიცედ ყოფილიყო დაცული ადამიანის უფლებები, რათა ეზეიმბა სამართლიანობას, არა მხოლოდ მდგომარეობით “თანასწორობა შორის”, არამედ დამოკიდებულების სხვადასხვა ფორმებში, მყოფი პირების მიმართ: ანუ მონარქსა და მის ქვეშევრდომების, ბატონსა და მის ვასალების შორის ურთიერთობებში. სამართლიანობა მიმართული იყო მუშაკის უფლებათა დაცვისაკენ, რათა მას, გაწეული შრომისათვის, გარანტირებული ჰქონოდა ანაზღაურება; სამართლიანობის უზრუნველყოფა უნდა მომხდარიყო საბატონო გადასახადების მკვეთრად განსაზღვრული ნორმებით. სამართლიანობის დაცვის საკმაოდ უჩვეულო ვარიანტად, აღნიშნული ხასიათის ურთიერთობებში, მიიჩნეოდა უსამართლობის წინააღმდეგ ბრძოლის უფლება, რომელიც გულისხმობდა მის ყველაზე მკვეთრ ფორმას – შეიარაღებულ ბრძოლას, მათ შორის, საკუთარი მოვალეობების დამრღვევი, მონარქის, თანამდებობის პირის, თუ ცალკეული მებატონის წინააღმდეგაც კი. სამართლიანობის უზრუნველყოფის აღნიშნული ვარიანტები, სხვადასხვა დროს, მხარდაჭერით სარგებლობდა და პირდაპირ გამოიყენებოდა, განსხვავებული პოლიტიკური ორიენტაციის მქონე, ძალების მიერ, კერძოდ: ჰუმანიტებისა და დემოკრატების, მონარქისტებისა და კონსერვატორების იდეოლოგთა შეხედულებებში. მსგავსი ხასიათის კონფრონტაციაში, პირველ ადგილზე გამოდიოდა საქსონიის სარკის ის დებულებები, რომლებიც ყველაზე ზუსტად და ადექვატურად ასახვდნენ ქონებრივი ხასიათის ურთიერთობების რეგულირებას, აგრეთვე ეხებოდნენ საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის საკითხებს. კერძოდ, საქსონიის სარკე ითვალისწინებდა მტკიცებულებათა მოპოვების სასტიკი ხერხების შეზღუდვას: ეჭმიტანილის გამოცდას ცეცხლითა და სხვა სასტიკი საშუალებებით, არაადამიანურ წამებას, ქალის (განსაკუთრებით – ქერივი დედისა და მისი შვილების) ღირსების სასამართლო დაცვის საკითხების მოგვარებას; აგრეთვე, დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, გერმანული და სლავური წარმოშობის გლეხობის მიმართ, თანასწორობის აღიარებას, რის დასტურად გამოდგება, გერმანული ენის არმცოდნე ბრალდებულისათვის უფლების მიჭებას, სასამართლო სხოდეშებზე, ესარგებლა თარჯიმნის მომსახურებით. კრებულის თავისებურ ნაწილს შეადგენენ, მეურნეობის რაციონალურად მართვის, წესები და მოთხოვნები: მიწათმოქმედების, მესაქონლეობის, მშენებლობის, წიაღისეულის მოპოვების, წყლით სარგებლობის და საგზაო ტრანსპორტის გამოყენების წესებმა, აგრეთვე ნაკრძალებით და სხვა ბუნებრივი სიმდიდრეებით სარგებლობის მოთხოვნებმა.

I. კრებულის სტრუქტურა

კრებული შედგება ორი მსხვილი ნაწილისგან: ლანდრეხტი (მიწების სამართალი – სამი წიგნი) და ლენრეხტი (საადგილმამულო სამართალი – სამი თავი; თანაც მეორე და მესამე თავები შეიცავენ საკანონმდებლო დადგენილებებს, სამართალწარმოებისა და საქალაქო მამულების შესახებ). ლანდრეხტი შეიცავს დებულებებს წოდებრივი დაყოფის შესახებ. თავისუფალი მოსახლეობა იყოფოდა კეთილშობილებად და მდაბიოებად (რომლებსაც აგრეთვე მოიხსენიებდნენ შეფენების წოდების სახით). არათავისუფალი, დამოკიდებული მოსახლეობა იყოფოდა ყმობაში და დამოკიდებულ მდგომარეობაში მყოფ ხალხად, რომლებსაც ევალებოდათ გადასახადის გადახდა: ჩინშის გამოღება, ან მოთჯარის სტატუსში – ლეტებად ყოფნა. სამართლის ძეგლის თანახმად, ყველაზე სასურველი სტატუსი იყო თავისუფალი ადამიანის მდგომარეობა. დე ბომანუარის მსაგავსად, ფონ რეპპაუც მიიჩნევდა, რომ ქრისტიანი ადამიანი, ბუნებითი სამართლით, თავისუფალია, თუმცა მოქმედი სამართლის სისტემით, სულ სხვა პრინციპი ბატონობს: ერთი ადამიანი, შესაძლებელია, განიცდიდეს მეორე ადამიანის ბატონობას და მისი საკუთრებაც კი იყოს.

ლენრეხტი დაწერილებით აღწერს და განმარტავს ლემურ (საბატონო) ურთიერთობებს: ლენის მიღების, პყრობისა და დაკარგვის პირობებს, განმარტავს ლენების სახეებს, მათ შორის – საქალაქო ლენს და ლენური ყოფა-ცხოვრების და ზნე-ჩვევების თავისებურებებს.

თვით კრებული შედგენილია სასამართლო განხილვის, კაზუისტურ პრაქტიკასთან, სრული შესაბამისობით (შეფენების მონაწილეობით, პატივსაცემი ადამიანების არჩევის აუცილებლობით, რათა მათ

მონაწილეობა მიიღონ სასამართლო განხილვებში). გარდა საადგილმამულო ურთიერთობების მოწესრიგებისა, დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა “საკუთრების წინააღმდეგ, ბოროტმოქმედების” აღკვეთის ღონისძიებებს, რომლებიც გულისხმობდნენ, საკმაოდ მკაცრი, სასჯელის შეფარდებას. ასეთი სასჯელი ითვალისწინებდა არა მხოლოდ ტრადიციული ჯარიმისა და ვერგელის დადებას, არამედ ასოთმიდებით სასჯელს და სიკვდილით დასჯის კვალიფიციურ სახეებს: თვალის ამოწვას, სარზე ჩამოცმას, ცოცხლივ გატყავებას, მიწაში ცოცხლივ დამარხვას, ბორბალზე დაკერვას, კოცონზე ცოცხლივ დაწვას, ჩამოხრჩობას, თავის მოკვეთას.

II. ეკლესია და იმპერია

საეკლესიო და საიმპერიო ხელისუფლებათა ურთიერთდამოკიდებულება იყო განმარტებული ორი მახვილის კონცეფციის სულისკვეთებით: “ორი მახვილი ღმერთმა უბოძა მიწიერ სამეფოს, რათა მან დაიცვას ქრისტიანობა. რომის პაპისათვის განკუთვნილია სასულიერო (მახვილი), იმპერატორისათვის – საერო. პაპისათვის დადგენილია, რომ, საჭირო დროს, იმპერატორს თეთრ ბედაურზე ამხედრებულმა, ხოლო იმპერატორს ევალემა მისი უზანგის დაჭერა, რათა უნაგირი არ ჩამოეშორებინა, რაც შემდეგს ნიშნავს: ის, ვინც ეწინააღმდეგება პაპს და ვერ იქნება საეკლესიო სამართლით დასჯილი, უნდა განიცდიდეს დევნას, იმპერატორის მხრიდან და, საერო სამართლის ძალით, დაემორჩილება პაპის ნებას. ზუსტად იგივე წესით, სასულიერო ხელისუფლება უნდა დაეხმაროს საერო სასამართლოს, თუ მას ესაჭიროება, პირველის დახმარება” (1.1).

III. ბეგარა – ვალდებულებები

ყველაზე სრულყოფილად გაწერილია გადასახადების და მოსაკრებლის გადახდის წლიური ციკლი. თითოეული ქრისტიანი, სრულწლოვანების მიღწევის შემდეგ, ვალდებული იყო, წელიწადში სამჯერ მიეღო მონაწილეობა, იმპერიის ტერიტორიაზე გამართულ, საეკლესიო სასამართლოს სხდომებში, საკუთარი მუდმივი საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით. სასამართლოებში დაკავებული, თავისუფალი ადამიანები იყოფოდნენ სამ კატეგორიად: 1) შეფენების ხალხი (ეპისკოპოსის სასამართლოში მონაწილეობდა), 2) ჩინშის ხალხი (მონაწილეობდა პრობის სასამართლოში, რომელიც, ამავდროულად, სამონასტრო მეურნეობის მეთაურიც იყო), 3) ახალმოშენე (ახალმოსახლე) (დეკანის, კაპიტულის ღვთისმსახურის სასამართლოში იყო გამწესებული). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საქსონიის სარკის მეორე წიგნის 52-ე მუხლის §2, სადაც საუბარია იმის შესახებ, თუ რა უნდა გადაუხადოს გლეხმა მეზატონეს, მთელი სასოფლო-სამეურნეო წლის განმავლობაში. “ახლა შევიცნოთ, თუ როდის, რისი გადახდა არის საჭირო. წმ. ბართოლომეს დღეს (18 აგვისტო) მოგვეთხოვება ყოველგვარი ჩინშისა და გამოსაღების გადახდა. წმ. ვალბურგის დღეს (1 მაისი) მოგვეთხოვება ბატენის ფარის მეთაულის გამოღება. ღვთისმშობლის მიძინების დღეს (15 აგვისტო) – ბატენის ფერმის მეთაუდი. წმ. იოანე ნათლისმცემლის დღეს (24 ივნისი) – ყოველგვარი ხორცეულის მეთაუდის გადახდა (რისი გამოსყიდვაც არის შესაძლებელი ფულით, ყოველწლიურად). იქ, სადაც მეთაუდის გამოსყიდვა დაუშვებელია, გადასახადის გადახდის დრო მაშინ დგება, როცა პირუტყვი ნამატს იძენს. წმ. მარგალიტას დღეს (13 ივლისი) – ყოველგვარი პურეულის მეთაუდის გადახდა, თანაც მაშინ, როცა პურეული აღებული და დაბინავებულია. წმ. ურბანის დღეს (25 მაისი) სავალდებულოა მევენახეობიდან და მებაღეობიდან მიღებული მეთაუდის გადახდა. ვინმეს ნათესი, რომელიც მან გუთნით დათესა, მისი კუთვნილება ხდება, პირველივე ხნულის გაკეთებიდან, ბაღი – მისი დარგვისა და გასხლის მომენტიდან. წისქვილისა და საბაჟო გადასახადიდან მიღებული ჩინში, აგრეთვე ფულადი ერთეულიდან და ვენახიდან შემოსული გამოსაღების გადახდის ვადა მაშინ დგება, როცა ეს დღე არის საყოველთაოდ დადგენილი” (2. 58).

საოჯახო – მემკვიდრეობითი სამართლის ურთიერთობებისათვის დამახასიათებელი იყო დებულება იმის შესახებ, რომ წოდებრივად უთანასწორო პირთა ქორწინების პირობებში, ცოლი მისდევდა ქმრის მდგომარეობას, ხოლო ბავშვები – იმ მშობლის სტატუსს, რომელსაც სოციალური კიბის უფრო დაბალი საფეხური ეკავა, რაც, თავისთავად, ნიშნავდა მათი სამემკვიდრეო უფლებების შეზღუდვას. ქორწინების პერიოდში შეძენილი ქონება ითვლებოდა თანასაკუთრებად, თუმცა ამ ქონების განკარგვის უფლება ჰქონდა მხოლოდ ქმარს; ცოლი კი მთლიანად მოკლებული იყო ამის შესაძლებლობას. განქორწინების შემთხვევაში, ქალს შეეძლო უკან მოეთხოვა მზითვად მოტანილი ქონება. მხოლოდ მოძრავი ქონების გარკვეული წილი იყო განკუთვნილი ქალის პირადი სარგებლობისათვის და მას ეწოდებოდა “ცოლის წილი”. თუმცა, მისი განკარგვის შეუზღუდავი უფლება ჰქონდა მხოლოდ ქმარს. ცოლის უძრავი ქონების მიმართ, შემდეგი წესი მოქმედებდა: “ცოლის ქონება არც უნდა გაიზარდოს, არც უნდა შემცირდეს”.

განსაკუთრებული სამართლებრივი რეჟიმი ჰქონდა მინიჭებული მიზნობრივი დანიშნულების ნივთებს, მაგ., “დილის საჩუქარი – საქორწინო საჩუქარი, თანაცხოვრების პირველ დღეს რომ მიართვეს ცოლს, რომლისთვისაც, განქორწინების შემთხვევაში, დადგენილი იყო სარგებლობის განსაკუთრებული წესი. ქონების კიდევ ერთი სახე იყო ქმრის უძრავი ქონება, რომელიც გამოიყოფოდა ქმრის გარდაცვალების შემდეგ და მიზნად ისახავდა ცოლის სამისდღეშო რჩენის უზრუნველყოფას. ცოლის წილის

მემკვიდრედ ითვლებოდა, გარდაცვლილი ქმრის, მდედრობითი ხაზის უახლოესი ნათესავი. რაც შეეხება დიდის საჩუქარსა და ცოლის სასურსათო წილს (რომლის დადგენა ქორწინების შეწყვეტისა, ან ოჯახის უფროსის გარდაცვალების, ან სამკვიდროს გახსნის შემდეგ ხდებოდა), ისინი უნარჩუნდებოდა ცოლს, სამისდღეშმოო სარჩოს სახით.

ლენრესტი გულისხმობდა ერთი მემკვიდრის პრინციპს, ანუ მამის ლენი გადაეცემოდა მხოლოდ ერთ ვაჟიშვილს. ერთმემკვიდრეობის პრინციპი არ ვრცელდებოდა ლანდრესტზე, რადგან ის ითვალისწინებდა, ყველა ვაჟიშვილის მხრიდან, სამკვიდროს, სხვადასხვა წესებით, მემკვიდრეებად ქცევას.

ლენის მიღების უფლებას და, ლენრესტის მიხედვით, დაცვის უფლებას მოკლებული იყვნენ, შემდეგი კატეგორიის პირები: სამღვდლოება, ქალები, გლეხები (ნახევრადთავისუფალი ლეტები, ჩინშის ხალხი და მოიჯარეები), ვაჭრები, “უფლებანამორთმეულები”, “კანონგარეშე შობილნი”, “არარაინდული წოდების პირები” (რომელთა მამები და დიდი წინაპრები რაინდის წოდებას არასოდეს ფლობდნენ) (ლენრესტის პირველი თავის მე-4 მუხლი).

ვალდებულებათა ურთიერთობის სფეროში, ყველაზე დიდი ყურადღება ექცეოდა ზიანის მიყენებიდან აღმოცენებულ ვალდებულებებს, ნაკლები – სახელმწიკრულებო ვალდებულებების რეგულირებას, რაც განპირობებული იყო სასაქონლო-ფუძლადი ურთიერთობების განუვითარებლობით.

ლენური სისტემის საფუძველს წარმოადგენდა, ბატონსა და მის ვასალს შორის, ერთგულების შესახებ დადებული ხელშეკრულება. ლენის მფლობელს, მისი მებატონისათვის, უნდა დაედო ცნობილი ერთგულების ფიცი, რომელიც ორივე მხარისათვის, თანაბრად, სავალდებულო იყო. ამრიგად, ლენის მფლობელი, საკუთარი მებატონისათვის – სუზერენისათვის ხელქვეითი პირი ხდებოდა, ვინაიდან ვასალი სუზერენისაგან იღებდა ლენს (1.8). ლენის მფლობელს ჰქონდა სამი ძირითადი მოვალეობა: ერთგულება, სამსახური სუზერენის სასარგებლოდ და სენიორის საბატონო კურიაში მონაწილეობის მიღება. სუზერენსაც ჰქონდა, საკუთარი ვასალის მიმართ, გარკვეული მოვალეობები: არ დაეტვირთა ვასალი უსაზღვროდ მძიმე სამსახურით, არ ეთქვა მისთვის უარი მართლმსაჯულებაზე, არ გადაეყვანა ვასალი უფრო დაბალ რანგში, არ ჩამოერთმია მისთვის ლენი, მართლსაწინააღმდეგო წესით. თუ ლენის მფლობელსა და მის სუზერენს შორის წარმოიშვებოდა დავა, მოწმედ დაკითხვის უფლება ჰქონდა მხოლოდ ვასალის მიერ დასახელებულ პირებს. სუზერენის მიერ გამოთქმული ბრალდებები, ვასალს შეეძლო უარყო, ფიცის დადებით.

IV. უფლებათა სასამართლო დაცვა

კრებული შეიცავს პასუხებსა და რეკომენდაციებს, უფლებათა სასამართლო დაცვის შესახებ: სასამართლო პროცესის სახე, მტკიცებულებათა სისტემა, სასამართლო ორგანიზაცია და სამართალწარმოების პრინციპები.

სასამართლო მოხელეთა ხელისუფლება განმტკიცებული იყო საკუთრებით, ანუ მათი თანამდებობრივი უფლებამოსილებანი განმტკიცებული იყო სასამართლო ლენზე უფლებით. სასამართლო ხელი-სუფლებით აღჭურვილი პირი, ამავედროულად, იყო მიწათმფლობელიც. სასამართლო აპარატის ყველა მონაწილე (მოსამართლეები, გრაფები, მათი მოადგილეები, ვასალები, მიწების სასამართლოებში მოღვაწე შეფენები) იკავებდა მისთვის განკუთვნილ ადგილს, სასამართლო იერარქიის საფეხურზე, მათი – მიწაზე საკუთრების უფლების – შესაბამისად, ანუ საადგილმამულო უფლების გათვალისწინებით. მაგ., შეფენი, მამისგან მიწის საკუთრებასთან ერთად, მემკვიდრეობით იღებდა შეფენის სავარძელსაც. სასამართლოს აღმასრულებელიც უნდა ყოფილიყო მსხვილი მიწათმფლობელი. მეფე, ერთდროულად, იყო მიწათმფლობელობისა და ნებისმიერი სასამართლო ხელისუფლების წყაროც (საბატონო წყობისათვის დამახასიათებელი, მიწათმფლობელობისა და პოლიტიკური ხელისუფლების ურთიერთშერწყმის პრინციპი). თუმცა, აღსანიშნავია, რომ “საქსონიის სარკე” არ იცნობდა ერთიანი სასამართლო სისტემის არსებობას, ანუ – ჯერ კიდევ არ მოქმედებდა, სასამართლოს წინაშე, ყველას თანასწორობის პრინციპი.

სასამართლო ხელისუფლება იყოფოდა: საეკლესიო, ლენური, მიწების, საქალაქო და სამეფო სასამართლო ორგანოებად. საეკლესიო სასამართლოები მოქმედებდნენ ეპისკოპოსის, პრობსტას და დეკანის მეთაურობით. საერო სასამართლოები ექვემდებარებოდნენ გრაფის, მისი მოადგილის (შუღლთჰეისის), გოგრაფის და ფოგთას (უმდაბლესი თავისუფალი წოდებისათვის), სოფლის მამასახლისის იურისდიქციას. სოფლის მამასახლისის განსჯადობას განეკუთვნებოდა მხოლოდ წვრილმანი დავები, რომელთათვის გათვალისწინებული იყო ჯარიმა და სხეულებრივი სასჯელი.

V. ერთგვაროვნების მაღალი ხარისხი გერმანულ საქალაქო სამართალში

რამდენიმე წამყვანი ქალაქის სამართლის ძეგლებს ფართოდ იყენებდნენ სხვა გერმანულ ქალაქებშიც, კერძოდ: მაგდებურგის კანონები მოქმედებდა 80-ზე მეტ ქალაქში, ფრანქფურტისა – 49 ქალაქში, ლუბეკისა – 43-ში, მიუნხენისა – 13 ქალაქში. საყოველთაოდ განთქმული იყო ქ. მაგდებურგის სამართლის ნორმები, რომლებიც 1261 წელს გაიგზავნა ქალაქ ბრესლაუში (64 მუხლი), ხოლო 1304

წელს – ქ. ჰერლიცში (140 მუხლი). XIV საუკუნეში, სისტემატიზირებული მაგდებურგი – ბრესლაუს სამართალი გამოიცა ხუთ წიგნად და მასში შევიდა ხუთასამდე მუხლი. პირველი წიგნი ეძღვნებოდა, ქალაქში მოღვაწე, მოსამართლეებს, მათი თანამდებობაზე გამწესების რიგს, მოსამართლეთა კომპეტენციასა და უფლება-მოვალეობებს. მეორე წიგნი შეიცავდა სამართალწარმოების საკითხებს, მესამე – სხვადასხვა სარჩელებს, მეოთხე – საოჯახო-მემკვიდრეობით სამართალს, მეხუთე (დაუსრულებელი) ეძღვნებოდა, სხვა წიგნებში გაუთვალისწინებელ გადაწყვეტილებებს.

VI. უნივერსალური სამართლებრივი სისტემების ჩამოყალიბება

ქალაქის სამართლის შიგნით, თანდათანობით, განვითარდა უფრო უნივერსალური სამართლის სისტემა – სავაჭრო სამართალი, ანუ ვაჭართა სამართალი, რომელიც თავიდანვე იყო ზენაციონალური ხასიათის. სავაჭრო სამართლის ნორმათა დიდი ნაწილი შევიდა ქალაქის სამართლის სტატუტებში, რომლებიც შეიქმნა XIII საუკუნეში, ქალაქ ლუბეკში, ბრიუგესა და სხვა გერმანულ ქალაქებში (ჰანზას კავშირის წევრ გერმანულ ქალაქებში). ბალტიის ზღვის თითქმის ყველა ქვეყანაში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა ვისბი-ს კანონები (შექმნილია დაახ. 1350 წ.) – ბალტიის ზღვის კუნძულ პოტლანდის საპორტო ქალაქი. ვისბი-ს კანონები აწესრიგებდნენ საზღვაო გადაზიდვებისა და საზღვაო ვაჭრობის საკითხებს. დასახელებულ ქალაქში, საკუთარი სავაჭრო ასოციაციები ჰქონდათ გერმანულ, შვედ, ლატვიელ და ნოვეგოროდელ ვაჭრებს, თუმცა ვისბი-ს სამართალზე უდიდესი გავლენა იქონია ჰამბურგისა და ლუბეკის საქალაქო სტატუტებმა. გერმანული სავაჭრო სამართლის უმნიშვნელოვანეს წყაროდ მიიჩნეოდა, სხვა ქალაქებთან დადებული, საერთაშორისო ხელშეკრულებები, რომლებიც იდებოდა ცალკეულ ქალაქებთან, მათ კავშირებთან და უცხოელ მონარქებთან, მათთვის სავაჭრო ურთიერთობებში განსაკუთრებული რეჟიმის მინიჭების თაობაზე. კერძოდ, ცნობილია ასეთი სახის ხელშეკრულება, რომელიც ქ. კიოლნმა გააფორმა ინგლისის მეფე – ჰენრი II-თან და რომლის საფუძველზე, გერმანელი ვაჭრები უფლებრივად, გათანაბრდნენ მათ ინგლისელ კოლეგებთან, ანუ მათ მიენიჭათ ე.წ. "ეროვნული რეჟიმი".

VII. სამართლის უნიფიკაცია

XIV-XVI საუკუნეებში გერმანიაში მოხდა სამართლის უნიფიკაცია, რასაც დიდად შეუწყო ხელი რომის სამართლის რეცეფციამ. XV საუკუნის ბოლოს, იუსტინიანეს დიგესტების, დროის შესაბამისად, გადამუშავებული ვარიანტი მიჩნეული იქნა უზენაესი საიმპერიო სასამართლოებისათვის სამართლის მთავარ სახელმძღვანელო წყაროდ. XVI საუკუნეში რომაული პანდექტური სამართალი იქნეს საიმპერიო კანონმდებლობის ავტორიტეტს და, გერმანიის "საერთო სამართლის სტატუსით", განაგრძობს არსებობას, ვიდრე 1900 წელს არ იქნა მიღებული გერმანული სამოქალაქო სჯულდება.

გერმანულ სისხლის სამართალში, საერთო იმპერიული პრინციპების შემუშავებაში, დიდი როლი შეასრულა სისხლის სამართლისა და სისხლის სამართლის საპროცესო სჯულდებამ, რომელიც სამართლის ისტორიაში ცნობილია "კაროლინას" სახელწოდებით.

გ) კაროლინა (იმპერატორ კარლოს V-ის სადამსჯელო სასამართლო ძეგლისდება)

კაროლინა წარმოადგენდა იმპერიის სასამართლო-სადამსჯელო დებულებათა კანონს, რომლის დანიშნულება იყო, იმპერიის სასამართლოებისათვის, კერძოდ – მოსამართლეებისა და შეფენებისათვის, სახელმძღვანელო კრებულის როლის შესრულება. კაროლინა შეიქმნა იმპერატორ კარლოს V-ის ზეობის ხანაში (1500-1558). ეს ძეგლი რაიხსტაგში განიხილეს და მიიღეს 1532 წელს. სახელწოდება კაროლინა ძეგლისდებამ შეიძინა, მისი ლათინური თარგმანის შესაბამისად – *Constitutio Criminalis Carolina*.

ძეგლისდება შედგება 219 მუხლისაგან; მათი ერთი მესამედი (104-180 მ.მ.) ეძღვნება სადამსჯელო (სისხლის-სამართლებრივი) ნორმების გამოყენებას, დანარჩენი – სასამართლო-საპროცესო საკითხების რეგულირებას. ძეგლისდებაში მრავალი დებულება გადმოღებულია იტალიური იურისპრუდენციიდან, თუმცა ის, აგრეთვე, ითვალისწინებს სხვა კრებულების მოთხოვნებსაც, კერძოდ: ბამბერგის (1507) და ბრანდებურგის (1516) დებულებებს, რომლებსაც, აღნიშნული გარემოებების გამო, მოიხსენიებდნენ "კაროლინას დედად" და "კაროლინას დად". თითოეული ძეგლი წარმოადგენდა, რეცეფცირებული რომის სამართლის, ნაირსახეობას. თუმცა, აღნიშნულია, რომ ეს ძეგლები არა მხოლოდ, "დიგესტებში" გათვალისწინებული "დასაშინებელი წიგნების" ანალოგია, არამედ მათი გადამუშავებული ვერსიებია, რომლებსაც საკუთარ ნაშრომებში გადმოგვცემდნენ იტალიელი მეცნიერი-იურისტები და მათი გერმანელი პოპულარიზატორები. ანუ შეიძლება ითქვას, რომ კაროლინა იყო, გლოსატორებისა და პოსტგლოსატორების შრომის თავისებური შედეგი, რომლის მიზანი გახდა, საყოველთაო

მნიშვნელობის, სასამართლო ჩვეულებების მოწესრიგება (*consuetudo generalis*).

ძეგლისდება შედგენილია, იმპერატორისადმი მიძღვნილი, დიდაქტიკური მოძღვრების ჟანრში, რომელიც კარლოს V-ის თხოვნით, შექმნეს მეცნიერ-იურისტებმა, მთელი იმპერიის ფარგლებში, სამართლებრივი ურთიერთობების მოსაწესრიგებლად. თუ მოსამართლეებს რაიმე ეჭვი გაუჩნდებოდათ, მათ ეძლეოდათ რეკომენდაცია "მითითებები ეთხოვათ ზემდგომი სასამართლოებისათვის, რომლებიც უკეთ ერკვეოდნენ რთულ ძველებურ ჩვეულებებში". ძეგლისდების 119-ე მუხლში პირდაპირ იყო განმარტებული, თუ სად (რა ადგილას) და ვისგან უნდა მიეღოთ შესაბამისი მითითება.

ა) კაროლინას სტრუქტურა

ძეგლისდება – "რეესტრი" შედგება შემდეგი ქვეთავებისაგან: 1) სასამართლოს შემადგენლობა, მოსამართლეთა, შეფენების და მწერალ-მიღწევის ფიცი ("ფიცი გასამართლდნენ სისხლის შესახებ"), დამსწრე პირები და დაპატიმრების საფუძვლები (მ.მ. 1-32); 2) მტკიცებულებანი (მ.მ. 33-47); 3) სასამართლოს სხდომა (მ.მ. 48-103); 4) სასჯელი (მ.მ. 104-129); 5) განზრახ მკვლელობის ჩამდენთა დასჯა (მ.მ. 130-156); 6) ქურდობის შესახებ (მ.მ. 157-192); 7) განაჩენის გამოტანა (მ.მ. 193-219).

კარლოს V-ის ძეგლისდება, სამასი წლის განმავლობაში, იყო მოქმედი სამართალი. მისი დღევანდელი, დიდად განაპირობა, შინაარსისა და პრაქტიკული დანიშნულების თავისებურებებმა:

1) კაროლინა იყო მოსამართლეებისა და შეფენებისათვის პრაქტიკული სახელმძღვანელო (ეს უკანასკნელი სასამართლოში მონაწილეობისათვის აირჩეოდნენ, ოთხიდან ოცდახუთ კაცამდე, რაოდენობით). მისი მიზანი იყო სამართალწარმოების ერთგვაროვანი წესების დადგენა და, თანაც, მოძველებული, "უზუნური ჩვეულებების" გაიქმება, სამთავროებსა და გერმანულ მიწებში. თუმცა, კურფიურსტებსა და მთავრებს უნარჩუნდებოდათ, "ძირძველი მემკვიდრეობით შეპენილი და სამართლიანი ჩვეულებანი". კაროლინას მიღებამდე, დანაშაულის შემადგენლობა ფიქსირდებოდა ან ჩვეულებითი სამართლის ჩანაწერების სახით, ან სამთავროების დადგენილებებში, მაგ., "მიწების მშვიდობის შესახებ" დადგენილებანი; 2) ძეგლისდებაში განმტკიცებულია, ზოგიერთი ახალი, მომენტი მართლმსაჯულების ორგანიზაციასა და დანაშაულის შემადგენლობის ახსნა-განმარტების ასპექტში. კაროლინა აფიქსირებდა კერძო (საბრალდებო-შეჯიბრითობით) პროცესიდან სამძებრო (საბრალდებო-საგამოძიებო) პროცესზე გადასვლის ეტაპს. ძეგლისდებაში შესულია, დანაშაულებრივსა და დასჯადის შესახებ, კანონმდებლობის ახალი ზოგადი პრინციპები: პასუხისმგებლობის აღიარება მხოლოდ ბრალის არსებობის შემთხვევაში (განზრახ ან გაუფრთხილებლობით). თუმცა, ამავდროულად, კეთდებოდა გამონაკლისიც: ბრალის გარეშე პასუხისმგებლობის აღიარება, ზოგიერთი დანაშაულის შემადგენლობისათვის, "ობიექტური შერაცხვის" პრინციპიდან გამომდინარე (სამართალდამრღვევის ცუდი რეპუტაცია); საკუთარი ბრალეულობის აღიარება, წამების გამოყენების დროს (რაც ბრალეულობის საკმარის მტკიცებულებად ითვლებოდა). გარდა ამისა, კაროლინა შეიცავდა პასუხისმგებლობის გამომრიცხავი (მართლზომიერი მოგერიება), შემამსუბუქებელი, დამამძიმებელი გარემოებების ჩამონათვალს; 3) ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, თუ რამდენად ხშირად შეუძლია მოსამართლეს გადაწყვიტოს სასამართლო საქმე, შინაგანი რწმენით და საკუთარი შეხედულებისამებრ: მოსამართლის უფლება, დანიშნოს ერთი ან რამდენიმე სასჯელი ერთდროულად, მხედველობაში მიიღოს ადგილობრივი ჩვეულებები, განმარტებისათვის მიმართოს კანონმცოდნეებს, ფართოდ გამოიყენოს დასაშინებელი ხასიათის სასჯელი (სიკვდილით დასჯა ბოროალზე დაკერით, წინასწარ, კიდურების ძელების დამსხვრევით; კოცონზე ცოცხლად დაწვით, დანაწევრებით; ასოთმილებით სასჯელის შეფარდება); 4) კანონთა კრებული ცნობილი იყო, მასში ფართოდ გათვალისწინებული, რელიგიის და მმართველობის წესის წინააღმდეგ, მიმართული დანაშაულის სიმრავლით: ყალბი ფულის მოჭრა, "მიწების მშვიდობის" ხელყოფა, ჯანყი და ღალატი, შურისძიება, ყაჩაღობა; 5) ძეგლისდება შეიცავდა უამრავ სიხლეს, რომელიც ეხებოდა, ბრალეულობის დამტკიცების მიზნით, წამების გამოყენებას. ბრალის აღიარება იქცა "მტკიცებულების დედოფლად", რაც იწვევდა წამების შეჩერებას. სასამართლოსათვის წარდგენილი მონაცემები ადვილად გადასამოწმებელი უნდა ყოფილიყო. წამების დროს მიღებული ჩვენება გადამოწმებას ექვემდებარებოდა (წამების საკნის გარეთ ჩატარებული), განმეორებითი დაკითხვის დროს. წამებისგან გათავისუფლება ეხებოდა ავადმყოფებს, ინვალიდებს, მოხუცებს და მცირეწლოვან ბავშვებს, აგრეთვე – უმადლესი წოდების პირებს, თუ მათი მოქმედება მიიჩნეოდა მსუბუქი ხასიათის სამართალდარღვევად.

ბ) სასამართლო პროცესი, "კაროლინას" მიხედვით

კრიმინალური სამართალწარმოების საერთო ფორმულა შემდეგნაირად იყო წარმოდგენილი: მართლ-მსაჯულება უნდა განხორციელდეს "სამართალსა და სამართლიანობასთან სრულ შესაბამისობაში", რათა "ყველა და თითოეულ ქვეშევრდომს ("ჩვენებიდან და იმპერიიდან") შეეძლოს ემოქმედა, "სისხლის სამართლის საქმეების მნიშვნელობისა და საშიშროების გათვალისწინება-გააზრებით, აღნიშნული დარგების სრული შესაბამისობით საერთო გერმანულ სამართალთან, სამართლიანობასა, სანიმუშო ძირძველი ჩვეულებების მიხედვით..."

მოსამართლეების, მსაჯულებისა და სასამართლო მოხელეების შესახებ კარი გვამცნობს: "ამრიგად, ჩვენ, უპირველეს ყოვლისა, ვადგენთ, ვბრძანებთ და ვისურვებთ, რომ ყველა სისხლის სამართლის სასამართლო იყოს შევსებული მოსამართლეებით, თანაც ისეთებით, რომლებიც ღვთისმოსავი, ღირსეული, კეთილგონიერი და გამოცდილი, ყველაზე ქველი და საუკეთესო იქნება იმ ადამიანებს

შორის, ვინც გეყავს ან შესაძლოა მივიდოთ თითოეული ადგილიდან... ამისთვის კი უნდა მოვიხმოთ აზნაურობა და მეცნიერები..., რათა სისხლის სამართლის სასამართლომ არავის მიაყენოს უსამართლობა, ვინაიდან აღნიშნული უმნიშვნელოვანესი საქმეები, ეხება ადამიანის ღირსებას, სხეულს, სიცოცხლესა და ქონებას და ამიტომ საჭიროა ამ საქმეების გულდასმით შესწავლა და გონიერულად გადაწყვეტა".

მოწმის ფიცში ("ფიცი სისხლის განსჯის შესახებ") იყო ნათქვამი: მე (ასეთი და ასეთი) ვფიცავ, რომ მოვალე ვარ და მსურს აღვასრულო მართლმსაჯულება, განვსაჯო და განაჩენი გამოვატანინო სისხლის სამართლის საქმეზე, ღარიბისა და მდიდრისათვის თანაბარ პირობებში და ამ მოთხოვნას არ გადაუხვიო არც სიყვარულის, არც სიძულვილის, არც საფასის, არც საჩუქრის და არც სხვა რაიმე მიზეზის გამო..."

გ) პროცესის თავისებურებანი

საბრალდებო პროცესის ნიშნები კაროლინაში, ზოგჯერ, შეჯერებული იყო ინკვიზიციურ (საგამოძიებო-სამძებრო) პროცესთან. სამართალწარმოება მიმდინარეობდა წერილობითი ფორმით და იყო ფარული ხასიათის. პროცესი შეიცავდა სამ სტადიას: 1) მოკვლევა, 2) ზოგადი გამოძიება და 3) სპეციალური განხილვა.

1) **მოკვლევა** გულისხმობდა, დანაშაულისა და დამნაშავის შესახებ, ფარული ინფორმაციის მოგროვებას; 2) **ზოგადი გამოძიება** წარმოადგენდა დაპატიმრებულის მოკლე დაკითხვას, საქმის გარემოებათა ირგვლივ. ამავე სტადიაზე მოქმედებდა, დასაკითხი პირის, "არაბრალეულობის პრეზუმციის" პრინციპი; 3) **სპეციალური განხილვა** შეიცავდა ბრალდებულისა და მოწმეების დაწერილებით დაკითხვასა და მტკიცებულებათა საერთო შეგროვებას, დამნაშავის საბოლოო გამოაშკარავებისათვის, აგრეთვე – მისი თანამზრახველების დასადგენად. ეს იყო პროცესის გადაწყვეტი სტადია. საბოლოო განსჯადობა ხდებოდა მხოლოდ თვითადიარებისა ან ბრალდებულის ჩვენების საფუძველზე. ასეთი ჩვენების მოსაპოვებლად საჭირო იყო რამდენიმე პირობის დაცვა-შესრულება: წამება უნდა განხორციელებულიყო მოსამართლის, ორი მსაჯულისა და მდივნის თანდასწრებით.

სასამართლო სხდომა მთავრდებოდა განაჩენის გამოცხადებით და მისი სისრულეში მოყვანით.

დ) დანაშაული და სასჯელი

ძეგლისდება გულისხმობდა რამდენიმე დანაშაულებრივ ქმედებას, რომელთა კლასიფიცირება შესაძლებელი იყო ხელყოფის ობიექტის მიხედვით: 1) **მორწმუნეთა და ღვთისმოსავი ადამიანების უფლებებისა და ჩვეულებების დარღვევა** (ღვთისგმობა, მისნობა, ფიცის გატეხა); 2) **საკუთრების უფლების ხელყოფა** (ქურდობა, ძარცვა, ცეცხლის წაკიდება); 3) **ადამიანის პირადი უფლებების, სიცოცხლის, ღირსების და პრივილეგიების წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაული** (მკვლელობა, ასოთმიდება, გაუპატიურება, ცილისწამება, შეურაცხყოფა); 4) **ზნეობის მოთხოვნათა დარღვევა** (ორცოლიანობა, ცოლქმრული ერთგულების დარღვევა, გარყვნილი ქმედება, ინცესტი, მცირეწლოვანთა გარყვნა, მატანკლობა); 5) **მართლმსაჯულების წესების დარღვევა** (ცრუ ფიცი, ცრუმოწმეობა სასამართლოს წინაშე); 6) **სახელმწიფოს მმართველობის დაღვნილი წესის ხელყოფა** (ღალატი, ხელისუფლების წინააღმდეგ ჯანყი, "საერო მშვიდობის დარღვევა", ყალბი ფულის მოჭრა, ყაჩაღობა); 7) **ვაჭრობის წესების დარღვევა** (ზომასა და წონაში მოტყუება).

მთელი რიგი გარემოებანი უწყობდა ხელს, ბრალისა და შესაბამისი სასჯელის, შემსუბუქებას, კერძოდ: **ბოროტი განზრახვის არარსებობა** (უგერგილობა, ქარაფშუტობა, დაუღვერობა). უფრო მრავალრიცხოვანი იყო **ბრალის დამამძიმებელი გარემოებანი**: დანაშაულის საჯარო და შებღალავითი ხასიათი, დანაშაულის განმეორებით ჩადენა (რეციდივი), მიყენებული ზიანის დიდი ოდენობა, დამნაშავის "ცუდი რეპუტაცია", დანაშაულის ჩადენა პირთა ჯგუფის მიერ (თანამონაწილეობით), საკუთარი ბატონის საკუთრების წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაული.

დანაშაულის კვალიფიკაციის დროს, უკვე განასხვავებდნენ მის ცალკეულ სტადიებს ანუ, ჩადენილ დანაშაულთან, დამნაშავის კავშირის ხარისხს. მცდელობა ისჯებოდა დამთავრებული დანაშაულის მსგავსად. მცდელობის ქვეშ იგულისხმებოდა განზრახი დანაშაულებრივი ქმედება, რომელიც ვერ განხორციელდა, დამნაშავის ნების საწინააღმდეგოდ. დანაშაულში დამხმარედ ის პირი ითვლებოდა, ვინც დამნაშავეს დაეხმარებოდა: დანაშაულის ჩადენამდე, დანაშაულის დასრულების შემდეგ, დანაშაულის ჩადენის ადგილზე. აუცილებელი მოგერიების დროს, ქმედების მართლზომიერების მტკიცების ტვირთი აწვა მკვლელს.

ი) მიუხედავად იმისა, რომ გერმანული სამართლის უნიფიცირების პოცესი მიმდინარეობდა საკმაოდ აქტიურად, უნდა აღინიშნოს, რომ "საერთო გერმანული სამართლის" ნორმებს მაინც ჰქონდათ სარეკომენდაციო ხასიათი და მათი აღიარება მთლიანად იყო დამოკიდებული ცალკეული მიწის მმართველის ნება-სურვილზე. ამიტომ, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სამართლის სისტემის ჩამოყალიბების პროცესი, უპირატესად, მიმდინარეობდა ცალკეული გერმანული მიწების – სახელმწიფოების შიგნით, მათი პოლიტიკური, კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების გათვალისწინებით.

XII საუკუნიდან, გერმანიაში, გაფართოვდა სამთავროთა კანონშემოქმედებითი საქმიანობა. სამთავროთა კანონმდებლობა ზღუდავდა ჩვეულებების მოქმედებას და შეიცავდა სისხლის სამართლის,

მემკვიდრეობითი და საეკლესიო სამართლის იმ ახალ ნორმებს, რომელთა მოქმედება ვრცელდებოდა ყველა თავისუფალ ქვეშევრდომზე. სამთავროებში, საკუთარი სამართლებრივი სისტემების შექმნის პროცესი, დაკავშირებული იყო, XVII-XVIII საუკუნეებში განხორციელებულ, ადგილობრივი სამართლის კოდიფიკაციასთან, ანუ ე.წ. "სამთავროთა აბსოლუტიზმის" ეპოქის კანონშემოქმედებით საქმიანობასთან. კერძოდ, XVIII საუკუნის შუა ხანებში შეიქმნა ბავარიის სისხლის სამართლის სჯულდება და სამოქალაქო კოდექსი, ხოლო 1768 წელს, ავსტრიაში, გამოიცა სისხლის სამართლის სჯულდება – ტერეზიანა. 1787 წელს მოხდა მისი განახლება. საქვეყნოდ ცნობილი იყო, 1784 წელს გამოცემული, ე.წ. "პრუსიის მიწის სჯულდება", რომლის წყაროები იყო: საქსონიის სარკე, რომის სამართალი, მაგდებურგისა და ლუბეკის სამართალი, ბერლინის უზენაესი სასამართლოს პრაქტიკა. სჯულდება შედგებოდა ორი ნაწილისაგან: პირველი ნაწილი ეძღვნება კერძო სამართლებრივ ურთიერთობებს; მეორე ნაწილი, ძირითადად, შეიცავდა სახელმწიფო და სისხლის სამართლის ნორმებს, აგრეთვე წოდებების, სკოლების და ეკლესიის მდგომარეობის შესახებ, დებულებებს. სჯულდება იყო "განათლებული აბსოლუტიზმისადმი" თავყვანის ცემის ნიმუში, და მასში შევიდა, საკუთრების და ადამიანის "ბუნებითი უფლებებისადმი" მიძღვნილი, თანამედროვე მოძღვრების მნიშვნელოვანი ელემენტები. თუმცა, პრუსიის სამართალში უპირატესობა ენიჭებოდა ისეთ პრინციპებს, როგორიც იყო პრუსიის მეფეთა შეუზღუდავი ხელისუფლება, საზოგადოებრივი და კერძო ცხოვრების, ყველა სფეროს, წერილმანი რეგლამენტაცია, ყმა-გლეხებისა უფლებობა, თავადაზნაურობის პრივილეგიებული მდგომარეობა. კოდექსი გაჯერებული იყო მორალისტური დებულებებით, იურიდიული ფორმულირებების გაურკვევლობით, სასჯელის მოძველებული სახეებით.

დ) საერთოიმპერიული კანონმდებლობა

XII-XIII საუკუნეებში, იმპერიის ცენტრალური ორგანოების დადგენილებებს, ძირითადად, ევალებოდათ "მიწებს შორის მშვიდობის" უზრუნველყოფა. შესაბამისად, საერთოიმპერიული კანონმდებლობა, ტრადიციულად, შეიცავდა სისხლის სამართლის ნორმებს.

თავდაპირველად, მშვიდობის შენარჩუნების მექანიზმად, იმპერიის ყველა ქვეშევრდომის მხრიდან, აუცილებლობად მიიჩნეოდა, ნებისმიერი ფორმით განხორციელებულ ძალადობაზე, უარის თქმა. გვიანდელი პერიოდის სტატუტების ნორმებმა, სიცოცხლისა და საკუთრების დაცვის შესახებ, იმპერატორული, ფიცისაგან დამოუკიდებელი ხასიათი მიიღეს და ურთიერთობათა, საკმაოდ ვრცელი, სპექტრი მოიცვეს. კერძოდ, მაინცის სტატუტით, მშვიდობის დარღვევად მიიჩნეოდა საეკლესიო იურისდიქციისადმი დაუმორჩილებლობა, საგზაო და სხვა საბაჟო გადასახადებისა და მოსაკრებლის უკანონო დაწესება, გერმანელებისა და უცხოელებისათვის თავისუფალი და უსაფრთხო გადაადგილების შეზღუდვა, დაუსაბუთებელი და უკანონო პრეტენზიის წამოყენება, რაც ცხადდებოდა დასჯად ქმედებად. დასჯადი იყო "კლასიკური დანაშაულიც", მათ შორის – ყალბი ფულის მოჭრა, მძევლად ხელში ჩაგდება, მკვლელობა (განსაკუთრებით, მშობლებისა და და-ძმის მკვლელობა), სამშობლოს დაღატი.

მშვიდობის სტატუტებით იკრძალებოდა, დაზარალებულის მხრიდან, თვითგასწორების აქტის განხორციელება და მხოლოდ, სასამართლოს წესით, უნდა გადაწყვეტილიყო საქმე, მართლსაწინააღმდეგო ხელყოფის თაობაზე, "სამართლიანად, მიწების გონივრული ჩვეულებების თანახმად". დაზარებულთა, აგრეთვე მოსამართლეების მხრიდან აღნიშნული პრინციპის დარღვევა, მინიმუმ, დაჯარიმებით ისჯებოდა, ვინაიდან "იქ, სადაც მთავრდება სამართლის ძალაუფლება, ბატონობს სასტიკი თვითნებობა". სასამართლოსადმი მიმართვის გარეშე, უკანონო თვითგასწორება, სასამართლოს წინაშე დადებული ზავის დარღვევა, ვალის უზრუნველყოფის მიზნით, მოვალის ქონების მიტაცება იწვევდა დამნაშავეს კანონგარეშედ გამოცხადებას. თუმცა, თვითგასწორება (გარკვეული წესების დაცვით) ითვლებოდა კანონიერად, თუ მხარეები ვერ დაკმაყოფილდებოდნენ სასამართლოს სამართლიანი გადაწყვეტილებით.

სტატუტებში განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა სასამართლო ორგანიზაციისა და საქმიანობის პრინციპების დაცვას. აქვე განცხადებული იყო, რომ: 1) მოსამართლის თანამდებობის დაკავება შეეძლო მხოლოდ ღირსეულ ადამიანებს; 2) მკვიდრდებოდა თანასწორობა სასამართლოს პრინციპი, რომელშიც მოწმედ გამოსვლა შეეძლოთ ზედაფენის ან იმავე წოდების წარმომადგენლებს. იმპერატორის არყოფნის შემთხვევაში, სამართალწარმოებას ხელმძღვანელობდა იუსტიციარი, რომელსაც, პირადი ღირსებით, უნდა დაემტკიცებინა თანამდებობაზე ყოფნის მიზანშეწონილობა, და რომელიც უნდა ყოფილიყო თავისუფალი წოდების წარმომადგენელი, რომელსაც საკუთარი უფლებამოსილების განხორციელება შეეძლო, სულ მცირე, ერთი წლის ვადით, "კარგი ყოფაქცევის შემთხვევაში". სასამართლო სხდომები უნდა ჩატარებულიყო ყოველ დღე, გარდა კვირა დღისა და საღმრესაწაულო დღეებისა, ქვეშევრდომთა "უფლებებისა და საკუთრების დაცვის" საქმეებზე, გარდა "თავადებისა და სხვა მაღალი წოდების წარმომადგენელთა საქმეებისა". ყველაზე მნიშვნელოვანი საქმეების მიმართ, მართლმსაჯულებას

ახორციელებდა თვით იმპერატორი. იუსტიციართან, გათვალისწინებული იყო სპეციალური ნოტარიუსის თანამდებობის შემოღება, რომელსაც დაიკავებდა საერო პირი და რომლის კომპეტენციაშიც შედიოდა საჩივრებისა და განცხადებების მიღება-შენახვა, საიმპერატორო სასამართლოში გადაწყვეტილების ჩაწერა და ოქმების შედგენა. განსაკუთრებით მკაცრად იცავდნენ მოთხოვნას ისეთი სადაო საქმის ჩაწერის თაობაზე, სადაც სავალდებულო იყო იმ ადგილის მითითება, რომლის ჩვეულების თანახმადაც უნდა გადაწყვეტილიყო აღნიშნული საქმე.

ამრიგად, გადაიდგა ნაბიჯი ისეთი მუდმივმოქმედი კანცელარიის შექმნისაკენ, სადაც მოხდებოდა მიწების ჩვეულებებისა და სასამართლო გადაწყვეტილებების შენახვა, სისტემატიზაცია და შესწავლა, რაც, არსებითად, შეუწყობდა ხელს სამართალწარმოებას, "საერთო" გერმანული სამართლის საფუძველზე.

სასჯელის პრინციპები განისაზღვრებოდა დანაშაულის ხასიათით და დამნაშავის პიროვნების გათვალისწინებით. მხედველობაში მიიღებოდა დანაშაულის "სიმძიმე, უტიფრობა და რეციდივი". ქონებრივი სამართალდარღვევა იწვევდა მიყენებული ზიანის ანაზღაურებას. თანამონაწილეები ისჯებოდნენ დამნაშავის დარად. განსაკუთრებული დათქმა ეხებოდა, იმპერატორის მიერ, ადამიანის "კანონგარეშედ გამოცხადებას", რაც მისთვის ნიშნავდა ღირსების აყრას და ყველა უფლების ჩამორთმევას. იმ პირს, ვინც შეგნებულად შეიფარავდა "კანონგარეშედ" გამოცხადებულს, სჯიდნენ დამნაშავის მსგავსად. სასტიკად უსწორდებოდნენ იმ ქალაქებსაც, სადაც "კანონგარეშედ" გამოცხადებული პირი აფარებდა თავს: ასეთ ქალაქებს არბევდნენ, ხოლო მის მოქალაქეებს სდევნიდნენ, სისხლის სამართლის წესით.

მშვიდობის სტატუსები იყო საიმპერატორო სამართლის ნაწილები. ისინი განკუთვნილი იყო, იმპერიის შემადგენლობაში შემაჯავლი, საკუთრივ გერმანული მიწებისათვის. რაც შეეხება იტალიას, მისთვის გამოიცემოდა უფრო ვრცელი და კარგად დამუშავებული საკანონმდებლო კრებულები, რომელთა მოქმედება უნდა გავრცელებულიყო ნორმანდიელთა სიცილიური სამეფოს ცენტრალიზებულ დაწესებულებებზე.

სხვადასხვა დანაშაულის თავიდან აცილებისა და პრევენციული ღონისძიებების გატარების შესახებ, საიმპერატორო კანონმდებლობის ტრადიცია აღდგა XVI საუკუნეში, ანუ კაროლინას გამოცემის შემდეგ, რომელშიც გათვალისწინებული იყო სისხლის სამართლის ზოგადი პრინციპები, აგრეთვე ჩამოთვლილი იყო დანაშაულისა და სასჯელის მრავალი სახე. აღნიშნული კანონი შეიქმნა შეფენებისათვის, როგორც მათთვის განკუთვნილი პრაქტიკული სახელმძღვანელო, სამართალწარმოების სფეროში და ის არ შეიცავდა სისხლის სამართლისა და სისხლის სამართლის საპროცესო ნორმების მკვეთრ სისტემას და ამ ნორმების თანმიმდევრული გამიჯვნის მოთხოვნებს. კაროლინასათვის ცნობილი იყო სისხლის სამართლის ისეთი ზოგადი ცნებები, როგორიც იყო განზრახვა, გაუფრთხილებლობა, პასუხისმგებლობის გამომრიცხავი, შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებები, დანაშაულის მცდელობა, თანამონაწილეობა. თუმცა, ეს ცნებები ყოველთვის როდი იყო ზუსტად ჩამოყალიბებული და მხოლოდ დანაშაულისა და სასჯელის ცალკეული სახეების გამოყენების მიმართ, თუ იქნებოდა განმარტებული. კაროლინას მიხედვით, დანაშაულის ჩადენისათვის პასუხისმგებლობა დგებოდა, როგორც წესი, ბრალის (განზრახვის ან გაუფრთხილებლობის) არსებობის შემთხვევაში. თუმცა, გერმანიის შუა საუკუნეების სისხლის სამართალი პასუხისმგებლობას ხშირად აღგენდა ბრალის გარეშეც, სხვა ადამიანის ბრალეული ქმედების (ობიექტური შერაცხვა) გამო. გარდა ამისა, ბრალეულობის დადგენის არსებული მეთოდები, ხშირად იწვევდა უდანაშაულო ადამიანის დასჯასაც. პასუხისმგებლობის გამომრიცხავი გარემოებანი დაწვრილებითაა აღწერილი კაროლინაში, მკვლელობის დანაშაულის მაგალითზე. კერძოდ, მკვლელობისათვის პასუხისმგებლობა არ დგებოდა აუცილებელი მოგერიების, "შესამე პირის სიცოცხლის, ჯანმრთელობის, ქონების დაცვის დროს", დამნაშავის დაკავებისას, სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულების დროს და ზოგიერთ სხვა შემთხვევაში. აუცილებელი მოგერიების მდგომარეობაში ჩადენილი მკვლელობა ითვლებოდა მართლ-ზომიერ ქმედებად, თუ თავდამსხმელს, მისი განადგურების მომენტში, ხელში იარაღი ეკევა ან, თუ მომგერიებელს სხვაგვარად არ შეეძლო მისი თავდასხმის მოგერიება. აუცილებელ მოგერიებაზე მითითება გამოირიცხებოდა, კანონიერი თავდასხმის დროს (დამნაშავის დაკავების დროს) და თავდასხმის შემდეგ ჩადენილი მკვლელობისას, აგრეთვე თავდამსხმელის დევნისას. სამართლის წიგნი მოითხოვდა, რომ აუცილებელი მოგერიების ყველა კონკრეტული შემთხვევა, ზედმიწევნით ზუსტად, ყოფილიყო გამოძიებული, ვინაიდან მისი მართლზომიერება უნდა ემტკიცებინა თვით მკვლელს, ხოლო არამართლზომიერი ქმედების შემთხვევაში – პასუხისმგებლობა გარდაუვალი იყო.

კაროლინა ითვალისწინებდა პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელი გარემოების არსებობას, კერძოდ: განზრახვის არარსებობა ("უგერგილობა, ქარაფშუტობა, გაუთვალისწინებლობა, გაუაზრებლობა"), დანაშაულის ჩადენა "განრისხებისა და ძლიერი აღელვების" დროს, ქურდობის დანაშაულის ჩადენისას, დამნაშავის მცირეწლოვნობა (14 წლამდე ასაკის პირი) და "პირდაპირი შიმშილი".

გაცილებით მრავალრიცხოვანი იყო პასუხისმგებლობის დამამძიმებელი გარემოებების ჩამონათვალი: დანაშაულის საჯარო, უტიფარი, "ბოროტგანზრახვითი" და ღვთისგმობითი ხასიათი, დანაშაულის რეციდივი, ზარალის დიდი მოცულობა, დამნაშავის "ცუდი სახელი", დანაშაულის ჩადენა პირთა ჯგუფის მიერ, საკუთარი ბატონის წინააღმდეგ და სხვა. სამართლის წიგნი იცნობდა დანაშაულის

ჩადენის რამდენიმე სტადიას, კერძოდ, გამოიყოფოდა: დანაშაულის მცდელობა, რომელიც განიხილებოდა ისეთ განხრახს ქმედებად, რომელიც განხორციელდა, მიუხედავად დამნაშავის ნებისა. დანაშაულის მცდელობა ისჯებოდა დამთავრებული დანაშაულის მსგავსად. თანამონაწილეობის განხილვისას, ძველისდება ყველაზე ხშირად ახსენებდა დამნაშავის დამხმარეს. აღნიშნული პერიოდის კანონმდებლები იცნობდნენ სამი სახის დახმარებას: დანაშაულის ჩადენამდე გაწეული დახმარება; დანაშაულის ჩადენის ადგილზე გაწეული დახმარება (თანაბრალეულობა); დანაშაულის ჩადენის შემდეგ გაწეული დახმარება. ამ უკანასკნელ შემთხვევაში, ერთმანეთისაგან განასხვავებდნენ "ანგარებით თანამონაწილეობას" და "სიბრალულის გამო დამნაშავის დაფარვას" (ბოლო შემთხვევაში სასჯელი იყო უფრო მსუბუქი). ადამიანის სამართლებრივი სტატუსი განისაზღვრებოდა მისი წოდებრივი კუთვნილებით. "არავის შეუძლია სხვა უფლების მოპოვება, გარდა დაბადებითი კუთვნილებისა", – ჩაწერილი იყო "საქსონიის სარკეში". ამასთანავე, ავტორი ჰკიცხავს ბატონყმურ ურთიერთობებს, ვინაიდან "მისი გონებისათვის გაუგებარია, თუ როგორ შეუძლია ვინმეს იყოს სხვისი საკუთრება". ბატონყმური მდგომარეობა, მისი აზრით, მომდინარეობდა იმ უსამართლო ჩვეულებიდან, რომელსაც იმდროისათვის ჰქონდა შეძენილი სამართლის სტატუსი.

ე) მიწების სამართალში

დიდი ადგილი ეკავა საოჯახო და მემკვიდრეობითი სამართლის საკითხებს. გერმანული სამართალი იცავდა იმ ტრადიციას, რომელიც განსაზღვრავდა, ოჯახში და ქონების მემკვიდრეობის მიმართ, ქალის დამდაბლებულ მდგომარეობას. კერძოდ, უთანასწორო ქორწინების შემთხვევაში, გადამწყვეტი იყო ქმრის მდგომარეობა, ხოლო შვილებს მემკვიდრეობით იმ მშობლის სტატუსი გადაეცემოდა, რომელსაც ჰქონდა სოციალურად უფრო დაბალი სტატუსი. საქსონიის სარკე ამკვიდრებდა ქმრისა და ცოლის ქონების ერთობლიობის პრინციპს, რაც, ფაქტიურად, ნიშნავდა თანასაკუთრებაზე ქმრის შეუზღუდავ საკუთრების უფლებას. ქმრის თანხმობის გარეშე, ცოლს, რომელიც იმყოფებოდა საკუთარი ქმრის კანონიერ მეურვეობაში, ეკრძალებოდა საკუთარი ქონების მართვა. თუმცა, საოჯახო ქონება ითვალისწინებდა ისეთი ნივთების არსებობასაც, რომელთა მიმართ მეუღლეებს შეეძლოთ ცალ-ცალკე განხორციელებინათ სამემკვიდრეო უფლებები. ასეთი ნივთების კატეგორიაში შედიოდნენ: ქალის პირადი მოხმარების ნივთები, საყოფაცხოვრებო ნივთები, ძვირფასეულობა (სამკაულები, ე.წ. "ქალის წილი"), ცოლის სამისდღეშიო სარჩო (განქორწინების ან ქმრის გარდაცვალების შემთხვევაში), ცოლის მზითვეი, აგრეთვე ქმრის მიერ მირთმეული საქორწინო საჩუქარი ("დილის საჩუქარი"). განქორწინების (განშორების) შემთხვევაში, ცოლს შეუზღუდავად შეეძლო, ქონების აღნიშნული კატეგორიით, სარგებლობა. ე.წ. "ქალის წილი" მემკვიდრეობით გადაეცემოდა მხოლოდ ქალიშვილებს. შვილები იძენდნენ ქონებას მხოლოდ მამის თანხმობით, ან ოჯახიდან გამოყოფის შემთხვევაში. მემკვიდრეობის პრინციპები ემსახურებოდნენ იმ მოთხოვნას, რომ მიწა და მამული უნდა დარჩენილიყო მხოლოდ მამაკაცის ხელში, რაც ასევე ატარებდა წოდებრივ ხასიათს. სამკვიდროს მიღებისათვის აუცილებელი პირობა იყო მამკვიდრებელთან თანაბარი (ან უფრო მაღალი) სტატუსი. თუ, ლენრეხტით, მამული მხოლოდ ერთ ვაჟიშვილს გადაეცემოდა, ლანდრეხტით – ის, თანაბარი წილით, ერგებოდა ყველა ვაჟიშვილს, ან სხვა ნათესავებსაც. მემკვიდრეებად მოიწვეოდნენ სისხლით ნათესავები, ნათესაობის მეშვიდე რიგამდე; თანაც, უპირატესობა ენიჭებოდა მამრობითი სქესის ნათესავებს. გარდა ძირითადი მემკვიდრეებისა, გერმანული საადგილმამულო სამართალი იცნობდა ე.წ. "მეწილეებს", რომლებიც სამკვიდრო ქონების გარკვეულ წილს, იღებდნენ პირველ რიგში (დაქვრივებული ცოლი, უახლოესი ნათესავი, რომელიც იძენდა სამხედრო აღკაზმულობას). შუა საუკუნეების გერმანული ლანდრეხტი, ნამდვილად, მიიჩნევდა მხოლოდ კანონისმიერ მემკვიდრეობას. თუმცა, საოჯახო ურთიერთობებში კანონიერი სამართლის გავლენის გაძლიერებამ, გამოიწვია ანდერძის დაფარული ფორმის დადგენა, ჩუქების სახით. გარდა ამისა, ქონების განაწილებისას, გამოიყოფოდა ე.წ. "გარდაცვლილის წილი", რომელიც დადგენილი იყო ეკლესიის სასარგებლოდ. ანდერძისმიერი მემკვიდრეობის ინსტიტუტი, კანონისმიერი მემკვიდრეების სასარგებლოდ, სავალდებულო წილის გამოყოფის აუცილებლობით, გერმანულ სამართალში, რომის სამართლის რეცეფციის შედეგად გაჩნდა. საქსონიის სარკე შეიცავს სხვადასხვა გარიგების ჩამონათვალს: ნასყიდობა, სესხი, პირადი ქირავნობა, შენახვა და ა.შ. თუმცა, მთლიანობაში, სახელშეკრულებო ვალდებულებები, განუვითარებელი სავაჭრო ბრუნვის პირობებში, საკმაოდ სუსტად იყო შემუშავებული. ქონების გადაცემასთან დაკავშირებული გარიგებები, სასამართლოში იდებოდა, რათა თვით სასამართლოს დაედასტურებინა მათი დადების ფაქტი. უფრო დაწვრილებით იყო მოწესრიგებული ზიანის მიყენებიდან აღმოცენებული ვალდებულებები, რომლებიც, ძირითადად, იცავდნენ მიწის საკუთრებას, ნათესების წახდენას, სამანების მოშლა-დაზიანებას. სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარება განაპირობებდა კერძო-სამართლებრივი ნორმების პერმანენტულ ჩამოყალიბებასა და სრულყოფას, აგრეთვე რეცეფცირებული რომის სამართლის ნორმების დამკვიდრებას. გაჩნდა მიწის ნაკვეთების საკუთრებაში გადაცემის ახალის ფორმა, მათი "დატვირთვით". მიწის ნაკვეთების ასეთი გაყიდვის

შედგად, გამყიდველი და შესაძლო მომავალი შემქმენი, ვალდებული იყვნენ თავდაპირველი მესაკუთრისათვის გადაეხადათ ნაკვეთიდან მიღებული შემოსავლების ნაწილი. მოძრავი ნივთების ყიდვა-გაყიდვის გარიგება ითვალისწინებდა კეთილსინდისიერი შემქმენის უფლებების დაცვას. თანაც, რომის სამართლისგან განსხვავებით, უფრო შეზღუდული იყო ნივთის მესაკუთრის უფლებები. მესაკუთრე, რომელიც საკუთარ ნივთს მიანდობდა სხვა ადამიანს და ის კი – ნივთს მესამე პირზე გაყიდიდა, უფლებას კარგავდა სარჩელი წარედგინა, ნივთის შემქმენის მიმართ. მას უფლება ჰქონდა მხოლოდ გამოეთხოვა მისთვის მოპარული ნივთი. გერმანული სამართლის აღნიშნული პრინციპი გამოიხატებოდა შემდეგი ფორმულით: **“ხელი ხელს უნდა იცავდეს”**.

მიწის სამართალმა მშვიდობის სტატუტებიდან გადმოიღო მხოლოდ ყველაზე მძიმე დანაშაულის შემადგენლობა, რომელიც, ძირითადად, არ იყო სისტემატიზირებული და, კვალიფიცირებული ფორმით, სიკვდილით დასჯას ითვალისწინებდა, განზრახვის და **“თავგებობის”** არსებობის შემთხვევაში. გაუფრთხილებლობით ჩადენილი დანაშაული კი არ ითვალისწინებდა სიკვდილით დასჯას ან სხეულებრივი სასჯელის შეფარდებას; ის გულისხმობდა მხოლოდ ვერგელდის გადახდას.

ღრმთა განმავლობაში, ცალკეულ გერმანულ მიწებში მოხდა, სისხლის სამართლის წესით დასჯადი, სამართალდარღვევის ნაირსახეობათა რაოდენობის ზრდა. ზოგჯერ ეს დაკავშირებული იყო კერძო დელიქტისა და დანაშაულის ერთმანეთისაგან მკვეთრი გამოჯგენის აუცილებლობასთან. **შემოღებული იქნა დანაშაულის დაყოფა “ღირსეულ” და “უღირს” ქმედებად.** მაგ., ჩვეულებრივი მკვლელობა ან სხეულის დაზიანება ითვლებოდა “ღირსეულ” დანაშაულად, ხოლო ქურდობა, დალატი, თაღლითობა – უღირს ქმედებად. შესაბამისად, “უღირს დანაშაულში” ბრალდებული პირი, რომელიც ბრალს იმპიმებდა მოტყუების ცოდვით, ისჯებოდა მოწამებრივი სიკვდილით; “ღირსეული” დანაშაულის ჩამდენი – მხოლოდ ზიანის ანაზღაურებით ან გადასახადის გადახდით.

XVI საუკუნის გერმანიაში, **სხვადასხვა სამთავროს სისხლის სამართალი**, ისევე, როგორც იურიდიული დოქტრინა მთლიანობაში, დაეფუძნა **კაროლინას პრინციპებს**. მისი შემდგომი განვითარება დიდად იყო დაკავშირებული მართლშეგნების ევოლუციასთან, სასჯელის შესახებ წარმოდგენებთან, რომლებიც ახლა განიხილებოდა როგორც დამნაშავის გამოსწორების საშუალება, მათ შორის იძულებითი შრომის მეშვეობით. ამასთან დაკავშირებით, იზრდება სასჯელის ისეთი სახის გამოყენება, როგორიც იყო იძულებითი სამუშაოები, გამაწილებელი სასჯელი ან გამასწორებელ სახლებში დამნაშავის მოთავსება.

საქსონიის სარკის პერიოდის ლადნრესტი ითვალისწინებდა, **სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის საქმეებზე, შეჯიბრითობითი პროცესის არსებობას**. თითოეულ მხარეს შეეძლო, “სარჩელის შეტანა იმის შესახებ, რაც მას აზარალებდა” და მოპასუხის სასამართლოში გამოძახება. ჩვეულებრივ, მოსარჩელე და მოპასუხე პროცესში მონაწილეობდნენ წარმომადგენლის (“მოლაპარაკე”) მეშვეობით, რომელიც წარმოთქვამდა პროცესუალურ ფორმულებს, ვინაიდან ფორმულის შეცდომით წარმოთქმა, იწვევდა საქმის წაგებას. სასამართლოში გამოუცხადებლობა მკაცრად ისჯებოდა და დასაშვები იყო მხოლოდ ოთხი კანონიერი მიზეზის გათვალისწინება: საპატიმროში ყოფნა, ავადმყოფობა, იმპერატორის სასამრგებლოდ სამსახურის გაწევა ან ჯვაროსნულ ლაშქრობებში მონაწილეობა.

სასამართლოში ძირითად მტკიცებულებად ითვლებოდა მოწმის ჩვენება და ფიცი. სისხლის სამართლის საქმეებზე დაიშვებოდა **“ღვთის მსჯავრიც”**, სასამართლო ორთაბრძოლის სახით, თუ აღნიშნულზე თანხმობას განაცხადებდნენ შეფენები. სასამართლო ორთაბრძოლის გამართვა იზღუდებოდა წოდებრივი თანასწორობის პრინციპით, აგრეთვე – იმ პროცესულური წესებით, რომლებიც დაწვრილებით იყო აღწერილი საქსონიის სარკეში. ორთაბრძოლის შედეგების მიხედვით, დამარცხებული მოპასუხე ექვემდებარებოდა მართლმსაჯულებას და მიიჩნეოდა დანაშაულში ბრალდებულ პირად; ხოლო ორთაბრძოლაში გამარჯვებული მოპასუხე თავისუფლდებოდა ბრალდებისგან, ჯარიმის გადახდისგან და მოსამართლისა და სასამართლოსათვის გასამრჯელოს ანაზღაურებისგან.

XV-XVI საუკუნეებში, შეჯიბრითობითი პროცესის ინკვიზიციურით (სამძებროთი) შეცვლამ, გამოიწვია აბსოლუტურად ახალი წესებისა და ფორმის დამკვიდრება, რომლებიც გაითვალისწინა **კაროლინამ**. მიუხედავად ამისა, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან, სასამართლოებში შეიზღუდა წამების გამოყენება.

ვ) ტერეზიანა

ტერეზიანაში (1768 წელი) პირდაპირ მიუთითებდნენ იმ წამების იარაღზე, რომელიც მხოლოდ უზენაესი სისხლის სამართლის სასამართლოს მიერ უნდა ყოფილიყო გათვალისწინებული და, თანაც იმ დანაშაულზე, რომლისთვისაც გათვალისწინებული იყო სიკვდილით დასჯის შეფარდება. ამ შემთხვევაში, წამების გამოყენება შესაძლებელი იყო სხვა მტკიცებულებების არარსებობისას. წამებისგან თავისუფლდებოდნენ ავადმყოფები, ინვალიდები, მოხუცები და მცირეწლოვანი პირები, აგრეთვე უმადლესი წოდების წარმომადგენლები, იმ პირობით, თუ მათ მიერ ჩადენილი დანაშაული არ ატარებდა განსაკუთრებით მძიმე ხასიათს.

4) რუსული სამართალგანვითარება შუა საუკუნეების პერიოდში

ა) სამართლის წყაროები

სამართლის წყაროებს ჩვენამდე თითქმის არ მოუღწევია, თუმცა უდავოა, რომ აქ იარსებებდა საერთო-ეროვნული საკანონმდებლო კრებულები, რომლებიც ჯერ კიდევ კიევის რუსეთის პერიოდში შეიქმნა. **სამართლის სისტემა წარმოდგენილი იყო საერო და საეკლესიო სამართლის ძეგლებით.** სამართლის უმნიშვნელოვანეს ძეგლად კვლავ **Русская Правда** ითვლებოდა, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია იმ მრავალრიცხოვანი ხელნაწერების სახით, რომლებიც სწორედ ვლადიმირ-სუზდალის სამთავროში იწერებოდა. აქვე მოქმედებდა ის მრავალრიცხოვანი **საერთორუსული წესდებები**, რომლებსაც ქრისტიანი მთავრები იღებდნენ – **მთავარ ვლადიმირის წესდება დესიატინას** – ათეულის, საეკლესიო სასამართლოების და საეკლესიო გლეხების შესახებ, იაროსლავ ბრძენის წესდება საეკლესიო სასამართლოს შესახებ.

ნოვგოროდისა და ფსკოვის სამართლის შესახებ მსჯელობა შესაძლებელია, ძირითადად, **ნოვგოროდისა და ფსკოვის სასამართლო სიგელების (Новгородская судная грамота, Псковская судная грамота - შესაბამისად: НСГ და ПСГ)** საფუძველზე. აგრეთვე მხედველობაში მისაღებია **საერთაშორისო ხელშეკრულებები** და სხვა ჩვენამდე მოღწეული დოკუმენტები. აღსანიშნავია, რომ ის დოკუმენტებიც კი, რომლებმაც ჩვენამდე მოაღწია მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი სახით, ან არსებითად ნაკლებია, ან ისეთ ხარვეზებს შეიცავს, რომ მთლად სარწმუნო წყაროდ ვერ გამოდგება, კერძოდ: **НСГ-დან შემორჩენილია მხოლოდ მცირედი ნაწილები, რომელიც 42 მუხლს შეიცავს და ПСГ-დან შემორჩენილი ტექსტი, თუმცა მთლიანად არის მოღწეული, იმდენად ხარვეზოვანია, რომ მასზე დაყრდნობა, ისტორიზმის პრინციპის არსებით შელახვად ჩაითვლება.** სადაოა ორივე დოკუმენტის დათარიღებაც. ჩვეულებისამებრ, მათ XI ს. ბოლოს შედგენილად მიიჩნევენ.

ნოვგოროდისა და ფსკოვში მოქმედებდა სხვა სამართლის კრებულებიც: უპირველეს ყოვლისა, **Русская Правда, Мерило Праведное, Кормчая Книга.** თუ **Русская Правда**, ძირითადად, სისხლის სამართლისა და პროცესუალური სამართლის წყაროა, **НСГ და ПСГ** იმ ხარვეზებს აწესრიგებდა, რომლებიც უხვად გვხვდებოდა კერძო-სამართლებრივ ურთიერთობებში, განსაკუთრებით, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარების შედეგად. არც **გალიჩ-ვოლინის სამართლის სისტემა** განსხვავდებოდა, სენიორალური მონარქიის პერიოდის, სხვა რუსულ მიწებში მოქმედი სამართლის სისტემებისაგან. განაგრძობდნენ მოქმედებას, ნაწილობრივ შეცვლილი, **Русская Правда-ს** ნორმები. თუმცა, **გალიჩ-ვოლინის მთავრები გამოსცემდნენ საკუთარ საკანონმდებლო აქტებს.** მათ შორის ღირებულ წყაროდ ითვლება, მთავრის – ივანე როსტისლავის ძე ბერლადნიკის მიერ, **1134 წელს** გამოცემული **სიგელი**, რომელიც აწესრიგებდა გალიჩის სამთავროს ეკონომიკურ კავშირებს ჩეხეთის, უნგრეთისა და სხვა ქვეყნების ვაჭრებთან. აღნიშნული **სიგელი** ადგენდა შედავათებს უცხოელი ვაჭრებისათვის. დაახლოებით 1287 წელს გამოიცა მთავრის – ვლადიმირ ვასილკოს ძის **ხელდება**, რომელიც აწესრიგებდა **მემკვიდრეობითი სამართლის ნორმებს** ვლადიმირ-ვოლინის სამთავროში. დოკუმენტში საუბარია მთავარი ვლადიმირის მიერ, საკუთარი მემკვიდრეობისათვის საბატონო ყმობაში მყოფი, გლეხების გადაცემის შესახებ. გარდა ამისა, **სიგელი** გვამცნობს **სოფლისა და ქალაქის მმართველობის წესებს.** დაახლოებით 1289 წელს, გამოიცა მთავრის – მსტისლავ დანილის ძის **საწესდებო სიგელი**, რომელიც აწესრიგებდა, **სამხრეთ-დასავლეთ რუსეთში**, დაყმევებული გლეხების დაბეგვრას.

ა) **კერძო სამართალში განმტკიცდა: სანიუთო სამართლის ძირითადი ინსტიტუტები**, კერძოდ, უფლებები ნიუთზე, რომელთა შორის ცენტრალური იყო საკუთრების უფლება. საკანონმდებლო დონეზე პირველად მოწესრიგდა თვით მოძრავი ქონების აღმნიშვნელი ტერმინი – **живот.** **ПСГ-ში** გვხვდება უძრავი ქონების აღმნიშვნელი ტერმინიც – **отчина.** კანონი ღიდ ყურადღებას უთმობს მიწას, როგორც საკუთრების უფლების ობიექტს. **ПСГ-ში** ხშირად ახსენებენ მოძრავ ქონებას, რომელშიც ცალკე იგულისხმება პირუტყვიც. საკუთრების უფლების შეძენის ხერხებს შორის, **ПСГ-ში** ნახსენებია, მფლობელობა ხანდაზმულობით. ეს უძველესი საშუალება განმტკიცებულია სახნავი მიწისა და წყალ-სატევის სათვეზაო მონაკვეთის მიმართ. ამავდროულად, კანონი ჩამოთვლის იმ აუცილებელ პირობებს, რომელთა დაცვის გარეშე ხანდაზმულობით საკუთრების უფლების შეძენა შეუძლებელი იქნებოდა. **საკუთრების უფლების შეძენის ძირითადი საშუალებები** კი **ხელშეკრულება და მემკვიდრეობა** იყო. **ПСГ-მ**, აგრეთვე, იცოდა **ნაპოვარი და ნაყოფი (ნამატი).** უფლება სხვის ნივთებზე წარმოდგენილი იყო **ПСГ-ში „кормля“-თი**, ანუ **სხვისი უძრავი ქონებით სარგებლობის სამისდღემშიო უფლებით.** ქონება **кормля-ში** გადადიოდა, როგორც წესი, მესაკუთრის გარდაცვალების შემდეგ. გარდაცვალებული მეუღლის ანდერძის საფუძველზე მიწა გადადიოდა ცოცხლად დარჩენილი მეუღლის სამისდღემშიო **кормля-ში.** **Кормля-ს** გაყიდვა იკრძალებოდა.

ბ) **კერძო სამართლის კიდევ ერთი ინსტიტუტი იყო ვაღდებულებითი სამართალი**, რომლის განვითარება განპირობებული იყო სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების განვითარებით. სამეურნეო

ცხოვრების გართულებამ გამოიწვია ხელშეკრულების დადების წესების სრულყოფა. ისეთი ხელშეკრულებების ნაცვლად, რომელთა დადება მოითხოვდა ძალზედ რთული, რიტუალებით განმტკიცებული და მოწმეებით დადასტურებული პირობების დაცვას, ჩნდება მხოლოდ წერილობითი ფორმით დადებული მრავალფეროვანი გარიგებანი. ხელშეკრულების დადების პირითად საშუალებად ჩანაწერი – წერილობითი დოკუმენტი ხდება, რომლის ასლი (ბეჭდით დამოწმებული), არქივს ბარდებოდა. ჩანაწერით იყო გაფორმებული მიწის ყიდვა-გაყიდვის, შენახვის, დიდ საფასურად გაცემული სესხის ხელშეკრულებები, იზორნიკობა და თავდებობა; წერილობითი ფორმით იდებოდა ანდერძი. ჩანაწერის გაკეთება საკმაოდ რთული საქმე იყო, თუმცა ამ დოკუმენტის გასაჩივრება არ დაიშვებოდა. მცირე თანხებზე დაწერილი დოკუმენტი (სესხი ერთი მანეთის ოდენობით) დაფებზე იყო გაფორმებული და ეს იყო არაფორმალური წერილობითი დოკუმენტი. თუმცა, დაფის, როგორც მტკიცებულების გასაჩივრება, შესაძლებელი იყო. შენარჩუნებული იყო გარიგების დადების ზეპირი ფორმა, რომელიც უფრო ხშირად სოფლებში გამოიყენებოდა. ამ შემთხვევაში საჭირო იყო 4-5 მოწმის დასწრება: სერიოზული ყურადღება ექცეოდა ვალდებულების შესრულების უზრუნველყოფას. ПСГ-ში არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება თავდებობასა და გირაოს, როგორც ვალდებულების უზრუნველყოფის საშუალებებს. თავდებობა გამოიყენებოდა მაშინ, როცა სესხის ოდენობა 1 მანეთს არ აღემატებოდა. დასაშვები იყო მოძრავი და უძრავი ქონების დაგირავება. უძრავი ქონების დაგირავებისას, არ იყო საჭირო ქონების კრედიტორისათვის გადაცემა, ხოლო მოძრავი ქონება, პირუკუ, კრედიტორის ხელში გადადიოდა. ნოვგოროდისა და ფსკოვის კანონმდებლობა და პრაქტიკა ხელშეკრულების უფრო მეტ ნაირსახეობას იცნობდა, ვიდრე Русская Правда. ყველაზე გავრცელებული იყო ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება. მოძრავი ქონების ყიდვა-გაყიდვა პირდაპირ ბაზარში ხდებოდა, ყოველგვარი ფორმალურობის გარეშე. ხელშეკრულება ზეპირი ფორმით იდებოდა, მოწმეთა დასწრება სავალდებულო არ იყო. კეთილსინდისიერ შემძენს კანონი იცავდა. თუ ნივთს ფარული ნაკლი აღმოაჩნდებოდა, ხელშეკრულება მოიშლებოდა. მიწის ყიდვა-გაყიდვა წერილობით ფორმდებოდა. მიწის ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების სუბიექტები იყვნენ ახლო ნათესავები. გარიგების გაფორმება ხდებოდა ორივე მხარის მოწმეების თანდასწრებით და მოწმდებოდა მთავარეპისკოპოსის ან მისი ნაცვლის ბეჭდით.

არსებითი თავისებურებებით გამოირჩეოდა უცხოელ ვაჭრებთან დადებული ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება. კანონიერად მიიჩნეოდა არა ნივთის გაყიდვა, არამედ გაცვლა: საქონელი საქონელზე იცვლებოდა, ხოლო სესხის გარიგება იკრძალებოდა. კანონი ადგენდა, რომ გერმანელ ვაჭარს მოწმე უნდა ჰყოლოდა (მას სამი დღე შეეძლო ეთვალერებინა ნივთი). საქონლის გადაცემა აუცილებლად გერმანულ ეზოში უნდა მომხდარიყო.

ჩუქების ხელშეკრულების დადება (განსაკუთრებით მაშინ, როცა საქმე მიწას ეხებოდა) სიგელით ფორმდებოდა და მას მოწმეების დასწრება და ბეჭდით დამოწმება მოეთხოვებოდა. როგორც წესი, ამ ფორმით ხდებოდა მონასტრისათვის ქონების ჩუქება, სულის მოსახსენიებლად. თუმცა, ზოგჯერ ჩუქების ხელშეკრულების დადება გამარტივებული წესითაც ხდებოდა. ПСГ-ე ნებას რთავდა ჩუქების ხელშეკრულება გაფორმებულიყო სახლის პირობებშიც, თუ მას დაამოწმებდნენ სამღვდელოების წარმომადგენელი და ის მოწმეები, რომლებიც არ იყვნენ მხარეთა ნათესავები. სავარაუდოდ, ეს წესი დაიშვებოდა მაშინ, როცა მხარე ავად იყო ან თუ მჩუქებელი ვერ შესძლებდა (საპატიო მიზეზით) სახლის დატოვებას. გარიგება ნამდვილი იყო მაშინ, თუ ჩუქება ნათესავის და არა გარეშე პირის მიმართ ხორციელდებოდა.

სესხის ხელშეკრულება კარგად იყო ცნობილი ძველი რუსული სამართლისათვის. ПСГ-ე, სესხის აღსანიშნავად, იყენებს ტერმინებს: „заем“ – „ссуда“. ხელშეკრულების გაფორმების წესი დამოკიდებული იყო სესხის ოდენობაზე. ერთი მანეთის ოდენობის სესხი არ მოითხოვდა წერილობით გაფორმებას, ხოლო მეტი ღირებულების სესხი აუცილებლად, წერილობითი ფორმით, უნდა ყოფილიყო დადებული, გარდა ვაჭრებს შორის დადებული სესხის ხელშეკრულებისა.

არსებითი ყურადღება ПСГ-ში ექცევა შენახვის ხელშეკრულებას. ის აღარ არის მეგობრული დახმარება და მისი დადების წესი მკაცრად ფორმალური ხდება. შენახვის ხელშეკრულება მხოლოდ წერილობითი ფორმით იდება, სადაც ჩამოთვლილი უნდა იყოს ყველა ის ფასეულობა, რომელიც შესანახად გადაიცემა. მხოლოდ რამდენიმე, განსაკუთრებულ შემთხვევაში, დაიშვება ნივთის გადაცემა ჩანაწერის გარეშე, თუმცა ამ შემთხვევაში დაიშვებოდა ისეთი მტკიცებულება, როგორც იყო ფიცი ან ორთაბრძოლა.

ქონებრივი სესხი ცნობილია ПСГ-ში, თუმცა ის უცნობი იყო Русская Правда-სათვის.

თავისებურებად მიიჩნევა ე.წ. იზორნიკობა. იზორნიკი მენახვერეთა ერთ-ერთი სახეობა იყო. ის გარიგებას დებდა იმ პირობით, რომ მიწით სარგებლობისათვის – ვალდებული იყო მეპატრონისათვის გადაეცა მოსავლის ნახევარი ან უფრო მეტი წილი. ამავე დროს იზორნიკი ხშირად იდებოდა pokryta-ს – Русская Правда-სათვის ცნობილი, купя-ს ნაირსახეობას. ხელშეკრულების ცნობილი სახეობა იყო პირადი ქირავნობა. ხელშეკრულება ზეპირი ფორმით იდებოდა, თუმცა არც წერილობითი ფორმა იყო უცხო. კანონი ორივე მხარეს თანაბარ პირობებში აყენებდა და, უფლებას აძლევდა მათ, თანაბრად დაეცვათ საკუთარი ინტერესები.

გ) მემკვიდრეობითი სამართალი იცნობდა მემკვიდრეობის ორივე სახეს: კანონით და ანდერძით

მემკვიდრეობას. კანონით მემკვიდრეები იყვნენ გარდაცვლილის ნათესავეები, რომლებიც მასთან ერთად უბღვებოდნენ მეურნეობას. ამ შემთხვევაში იგულისხმებოდა მემკვიდრეობის შესახებ წარმოქმნილი დავის გადაწყვეტის მარტივი წესი: წერილობითი მტკიცებულება საჭირო არ იყო და საკმარისი იყო მიუკერძოებელი მოწმეების ჩვენება. ასეთი სამკვიდრო, გარდა უკიდურესი საჭიროებისა, ნათესავ მემკვიდრეებს შორის არ იყოფოდა.

ანდერძით მემკვიდრეობა წერილობითი ფორმით დგებოდა და მას **рукописание** – ხელწერა ეწოდებოდა. ანდერძის დამოწმება ევალებოდა სამღვდელეობას და მას მოწმეები ადასტურებდნენ.

დ) მკვლევართა უმრავლესობა, მას შემდეგ, რაც დაითვალა **ПСГ**-ს მუხლების უმრავლესობა, დარწმუნდა, რომ მათი უმეტესობა სისხლის სამართალს ეძღვნება. ეს მუხლები განავრცობენ დანაშაულის იმ ზოგად ცნებას, რომელიც **Русская Правда**-ში იყო მოცემული. ახლა დანაშაულად ითვლებოდა ყველა ის ქმედება, რომელიც სისხლის სამართლის ნორმით იკრძალებოდა, მიუხედავად იმისა, აყენებდა თუ არა ეს ქმედება უშუალო ზიანს რომელიმე კონკრეტულ პირს – ადამიანს. კანონი არ შეიცავს ნორმებს, რომლებიც განსაზღვრავენ დანაშაულის სუბიექტთა წრეს. სავარაუდოდ, ამ წრეში მხოლოდ ხოლოპები არ შედიოდნენ. **ПСГ**-ე პასუხისმგებლობიდან გათავისუფლების საფუძველად, ზიანის არაბრალეულად მიყენებას მიიჩნევდა. დანაშაულის ახალ ცნებასთან შესაბამისობაში, იცვლება დანაშაულის სისტემაც. პირველად რუსულ სამართალში ჩნდება სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული, კერძოდ, ღალატი (**измена**) – „**перевет**“-ი. საშიშ დანაშაულად ითვლებოდა ცეცხლის წაიდება, რაც ფაქტიურად, ღალატს უტოლდებოდა.

Русская Правда-სათვის ცნობილი ქონებრივი დანაშაული უფრო ფართოვდება და იცვლება კიდევ. ამ დანაშაულის ქვეშ იგულისხმება: ყაჩაღობა, ძარცვა, მიხტომა, დაკეტილ საცავში ჩადენილი ქურდობა. **ПСГ**-მ იცის კვალიფიციური ქურდობა – მესამედ ჩადენილი ქურდობა. **ПСГ**-ს ტექსტი ვერ ასხვავებს ერთმანეთისაგან ყაჩაღობასა და ძარცვას.

გაცილებით ნაკლებად (ვიდრე **Русская Правда**) წარმოდგენილი პიროვნების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული: მხოლოდ მკვლელობა.

სასჯელის სისტემა **ПСГ**-ში მარტივია: ცნობილია მხოლოდ ორი სახის სასჯელი – სიკვდილით დასჯა და ჯარიმა. სიკვდილით დასჯის კონკრეტული სახე კანონისათვის უცნობია. მატიანეში ნახსენებია, რომ ქურდებს ჩამოსრჩობით სჯიდნენ, ცეცხლის წამიდებლებს – კოცონზე დაწვით, მოღალატეებს ბრბო უსწორდებოდა, მკვლელებს თავს კვეთდნენ, ცნობილი იყო წყალში დახრჩობაც.

ჯარიმების (**продажа**) გადახდა მთავრის სასარგებლოდ ხდებოდა. თანხის ნაწილი ფსკოვის ხაზინაში ირიცხებოდა. ჯარიმის გადახდასთან ერთად, ბრალდებული ანაზღაურებდა მიყენებულ ზიანს.

ნოვეტოროდსა და ფსკოვში განაგრძობდა მოქმედებას შეჯიბრითობითი პროცესი. თუმცა, ვითარდება სამშებრო, ინკვიციზიური პროცესის ფორმა. ორივე რესპუბლიკა იცნობდა საქმის წინასწარი მომზადების ინსტიტუტს – **свод**. პროცესი დასაშვებად მიიჩნეოდა მხარეთა წარმომადგენლობას. სიგელი კრძალავდა თანამდებობის პირების უფლებას, ყოფილიყვნენ მხარეთა წარმომადგენლები. პროცესი იწყებოდა მოსარჩელეს მიერ სარჩელის წარდგენით. პოლოვნიკი და მისი ბატონი საკუთარი დავის გადაწყვეტას იწყებდნენ, სავაჭრო მოედანზე საკუთარი პრეტენზიის საჯარო განცხადებით – ზაკლიჩი (**закличу**). მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო მოპასუხის სასამართლოში გამოძახება, რაც საჯაროდ ხდებოდა საეკლესიო მოედანზე, სამღვდელეობის თანდასწრებით. თუ მოპასუხე 5 დღის განმავლობაში არ გამოცხადდებოდა სასამართლოში, მას იძულების წესით მოიყვანდნენ. კანონი დიდ ყურადღებას უთმობს მტკიცებულებებს.

მტკიცებულებებიდან მთავარი იყო: წერილობითი დოკუმენტი. მათ შორის, პირველ ადგილზე იყო ჩანაწერი. ცალკეულ შემთხვევაში, მტკიცებულებად მარტივი ხელწერილიც – **рядница** და „**доска**“ გამოიყენებოდა. მტკიცებულებად, აღიარებაც მიიჩნეოდა (სისხლის სამართალში). დიდ როლს თამაშობდა მოწმე. განასხვავდნენ გარეშე პირთა, მეზობლების **послух**-ების (არათვითმხილველის), თუმცა – პროცესის აქტიური მონაწილეების ჩვენებას. **Послух**-ი, მოპასუხეს წინააღმდეგ მიცემულ ჩვენებას, ორთაბრძოლით იცავდა. თუ **послух**-ი სასამართლოში არ გამოცხადდებოდა, ის მხარე, რომელიც მის ჩვენებაზე დაყრდნობით აგებდა ბრალდებას, ავტომატურად, წაგებულად ითვლებოდა. კანონი გარკვეულ ფორმალისმს აწესებდა **послух**-ის ჩვენებათა შეფასებაში: თუ მოსარჩელესა და მისი ჩვენება არ ემთხვეოდა ერთმანეთს, საქმე წაგებულად ითვლებოდა. ქურდობის საქმეში მტკიცებულებად ითვლებოდა ე.წ., „**поличное**“ – ნაქურდალი ნივთი, რომელსაც ქურდობაში ეჭვმიტანილ პირთან აღმოაჩენდნენ. „**Поличное**“-ს აღმოჩენა შესაძლებელი იყო ჩხრეკის დროს, რომელსაც **пристав**-ი – ის თანამდებობის პირი ახორციელებდა, რომელთან ერთად მოსარჩელეც დაიშვებოდა.

ПСГ-ე ადგენს ორდალების ახალ სახეობას – სასამართლო ორთაბრძოლას, მინდორს. ის ფიცის აღტერნატივად გამოიყენებოდა.

პროცესი ზეპირი ფორმით ტარდებოდა, თუმცა გადაწყვეტილებას წერილობითი ფორმით იღებდნენ, სასამართლო ბაჟის გადახდის შემდეგ. სასამართლო გადაწყვეტილების აღსრულება ევალებოდა მთავრის სპეციალურ მოსამსახურეს.

წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის პერიოდის რუსეთში სამართლის მნიშვნელოვანი წყარო

იყო 1551 წლის სამართლის წიგნი, რომელსაც “სამეფოს” სახელწოდებით იცნობენ. მან ასახა ის ცვლილებები, რომლებიც რუსულმა კანონმდებლობამ განიცადა 1497 წლიდან 1550 წლამდე. 1551 წლის ასისტავის კრებამ მიიღო ე.წ. ასისტავი – Стоглав, რომელიც შეიცავდა საეკლესიო ნორმებს, ასევე სისხლის სამართლის და კერძო სამართლის ზოგიერთ ინსტიტუტს.

თუმცა, წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის ყველაზე მნიშვნელოვან საკანონმდებლო აქტად 1649 წლის ძეგლისდება (Соборное Уложение) ითვლება. ამ აქტის მიღების უშუალო საბაზად მიჩნეულია, 1648 წელს, მოსკოვში მომხდარი პოსადის ხალხის აჯანყება. პოსადელებმა მეფეს თხოვნით მიმართეს, შეემსუბუქებინა მათი მდგომარეობა და დაეცვა მათი ინტერესები. ამავდროულად, მეფეს საკუთარი მოთხოვნები აზნაურებმაც წაუყენეს, რადგან თვლიდნენ, რომ მათ ბოიარები არსებითად ავიწროებდნენ. მეფემ დაამარცხა აჯანყებული პოსადელები, თუმცა იძულებული გახდა გადაეგადებინა ზოგიერთი გადასახადის აკრეფა და რამდენადმე შეემსუბუქებინა პოსადის ხალხის მდგომარეობა. 1648 წლის ივლისში, მეფემ ბრძანა ახალი კანონპროექტის შემუშავება, რომელსაც მომავალში ძეგლისდება ეწოდა. ძეგლისდების მიღება განაპირობა სოციალური ანტაგონიზმის გამწვავებამ. მეფე და გაბატონებული ფენის ზედა ნაწილი, რომლებიც დაშინდნენ პოსადის ხალხის აჯანყებით, ცდილობდნენ ხალხის მდგომარეობის შემსუბუქებას. კანონმდებლობის შეცვლაზე დიდი გავლენა მოახდინა აზნაურების მიერ მეფისათვის მირთმეულმა აჯამ, რომელშიც ისინი ითხოვდნენ გაქცეული გლეხების უვადო და შეუზღუდავ ძებნას. 1649 წლის ძეგლისდება – უდიდესი წარმატებაა, წინა პერიოდის კანონმდებლობასთან შედარებით. ამ კანონით, მოწესრიგებული იყო საზოგადოებრივი ურთიერთობების არა ცალკეული მხარეები, არამედ იმ პერიოდის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ყველა სფერო. 1649 წლის ძეგლისდებაში აისახა სამართლის სხვადასხვა დარგის ნორმები, კაზუსტური პრინციპის გათვალისწინებით.

აბსოლუტიზმზე გადასვლა, რუსეთში, გამოირჩეოდა ფართო საკანონმდებლო საქმიანობის გავრცელებით. ხშირად კანონების ავტორებად გამოდიოდნენ მონარქები. განსაკუთრებულ ინტერესს, საკანონმდებლო საქმიანობის მიმართ, იჩენდნენ პეტრე I-ლი და ეკატერინე II-ე. მეცნიერები საუბრობდნენ ეკატერინე II-ის ლეგისლაციის, ანუ კანონშემოქმედებისადმი სიყვარულის შესახებ. სამხედრო წესდებაზე პეტრე I-ლი ერთი წელი მუშაობდა, ხოლო საზღვაო წესდებაზე – ხუთი წელი. თანამდებობის პირთა უფლებებისა და მოვალეობების განმსაზღვრელი, გენერალური რეგლამენტი თორმეტჯერ იქნა გადაშუშავებული. პეტრე პირველის დროინდელ კანონმდებლობას ახასიათებდა ნაკლები კაზუსტურობა, უფრო მეტი განზოგადება, მკვეთრი სქემატურობა და თანმიმდევრულობა. პეტრე I-ლი მოითხოვდა შექმნილი კანონების განუხრელ დაცვას. მას თვითონ, უპირობოდ, სწამდა კანონის ყოვლისშემძლეობისა, სახელმწიფო ხელისუფლების უზენაესობისა, რომელიც მოწოდებული იყო, რათა მოეწესრიგებინა ქვეშევრდომთა ცხოვრება. პეტრე I-ის დროს შედგენილი საკანონმდებლო აქტები გაჯერებული იყო უცხოური, ხშირად, რუსებისთვის გაუგებარი ტერმინოლოგიით. კერძოდ, სახელმწიფო სამსახურის შესახებ კანონს ეწოდა “რანგების (თანრიგების) შესახებ ტაბელი (ტაბულა)”; ხოლო სამხედრო- სისხლის სამართლის კოდექსს – სამხედრო არტიკული, გლეხების გადასახადებით დაბეგვრის შესახებ კანონს – პლაკატი და სხვა. ვითარება შეიცვალა ეკატერინე II-ის დროს. ის – ეთნიკურად გერმანელი, ყველა რუსზე უფრო მეტი რუსი – ცდილობდა ყველა უცხოური ტერმინის გადმოთარგმნას. XVII საუკუნის მეორე ნახევრამდე, ყველა მნიშვნელოვანი საკანონმდებლო აქტი დარგთაშორისი იყო და კანონთა თავისებურ კრებულებს უფრო წააგავდა. ასეთები იყო: Русская Правда, ПСГ, НСГ, Соборное Уложение. აბსოლუტიზმის პერიოდის რუსულ კანონმდებლობას ახასიათებდა დარგობრივი დიფერენცირება. სწორედ ამ პრინციპის მიხედვით, ხდებოდა სამართლის სისტემატიზაცია. პეტრე I-მა, მთავარ მიმართულებად, აირჩია დარგობრივი კოდექსების შექმნა. უპირველეს ყოვლისა, კოდიფიცირება შეეხო სამხედრო სამართალს, რის შედეგად შეიქმნა სამხედრო არტიკული – რუსეთის ისტორიაში პირველი სისხლის სამართლის, უფრო ზუსტად კი – სამხედრო სისხლის სამართლის კოდექსი. ამ კოდექსის შექმნას მოჰყვა სამხედრო წესდება და საზღვაო წესდება – ასევე კოდიფიცირებული კანონები, შესაბამისი სფეროების რეგულირებისათვის. კოდექსის მნიშვნელობა ჰქონდა, 1714 წელს შექმნილ, ერთიანი მემკვიდრეობის შესახებ ბრძანებულებასაც.

ბ) კერძო სამართლის ინსტიტუტების ევოლუცია, შუა საუკუნეების პერიოდში

I. საკუთრების უფლების ინსტიტუტი

საკუთრების უფლების ინსტიტუტის განვითარებამ, XVIII საუკუნის რუსეთში, ხელი შეუწყო თვით ტერმინის – საკუთრების ჩამოყალიბებას. კანონმდებლობა, ძირითადად, აწესრიგებდა უფლებას უძრავ ქონებაზე, კერძოდ – მიწაზე. 1714 წელს ვოტჩინასა და პომესტიეს რეჟიმი გაუთანაბრდა ერთმანეთს და მათ აღსანიშნავად დამკვიდრდა ერთიანი ცნება – недвижимое имение. უძრავ ქონებას წარმოადგენდა ეზო და საფაჭრო ჯიხურები, რაც ვაჭრების ქონებრივი უფლებების ზრდის მაჩვენებელი იყო. ეს კი იმაზე მეტყველებდა, რომ სახელმწიფო ხელისუფლებაც, მათ მიმართ, დიდ ყურადღებას იჩენდა.

ვოტჩინასა და პომესტიეს რეჟიმების გაიგივება სულაც არ ნიშნავდა, საბატონო მიწის საკუთრებაზე, ყოველგვარი შეზღუდვის მოხსნას. მიწაზე საბატონო საკუთრება რჩებოდა საკუთრებად, მისი განკარგვის შეუზღუდავი უფლებით. იმავე ბრძანებულებით, ერთიანი მემკვიდრეობის შესახებ, იზღუდებოდა უძრავი ქონების განკარგვა და უძრავი ქონების მემკვიდრეობითობა.

ქვეყნის ეკონომიკურმა განვითარებამ ასახვა პოვა ვალდებულებითი სამართლის ინსტიტუტების განვითარებაში და, უპირველეს ყოვლისა, ხელშეკრულების სამართლებრივ რეგულირებაში. ვაჭრობისა და მრეწველობის განვითარებამ, ხელი შეუწყო ქონების დაგირავებას. ქონების ქირავნობის ხელშეკრულების საგანი იყო როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონება. ფართოდ გავრცელდა პირადი ქირავნობა, რამაც გაამარტივა პირადი ქირავნობის დადების წესი. გავრცელება პოვა შენახვის ხელშეკრულებამ, რომლის დადების წესიც გამარტივდა, ყოველგვარი წერილობითი აქტის გარეშე. ცნობილი იყო და ფართოდ გავრცელდა ამხანაგობის ხელშეკრულება, რომელიც პირთაგან მოითხოვდა ერთმანეთის კაპიტალის გაერთიანებას და ერთობლივ მოქმედებას, საერთო სამეურნეო მიზნის მისაღწევად, მაგ., ფაბრიკის ასაშენებლად. დიდი გავრცელება პოვა ნარდობის და მიწოდების ხელშეკრულებამ. ნარდობის ხელშეკრულება გულისხმობდა მენარდის ვალდებულებას, რაიმე სამუშაო შეესრულებინა, დამკვეთის სასარგებლოდ, მაგ., სახლის მშენებლობა.

სამოქალაქო ბრუნვის განვითარება, საგარეო და საშინაო ვაჭრობის გაღრმავება განაპირობებდა, საკრედიტო ურთიერთობებში, ახალი მოვლენების ჩამოყალიბებას, კერძოდ – სესხის ხელშეკრულების შემდგომ დახვეწას და მისი დადების პროცედურის გამარტივებას. 1729 წელს გამოიცა პირველი წესდება თამასუქის შესახებ, რომელიც აწესრიგებდა თამასუქის მოძრაობას, შიდა და საერთაშორისო-სავაჭრო ბრუნვაში.

II. აბსოლუტიზმის პერიოდის რუსეთის მემკვიდრეობითი სამართალი

მემკვიდრეობითმა სამართალმაც განიცადა საინტერესო ცვლილებები, რომელთა რეგულირება ხდებოდა 1714 წლის ბრძანებულებით, “ერთიანი მემკვიდრეობის შესახებ”. ამ კანონით დადგინდა, არსებითი, ცვლილებები როგორც კანონით, ისე ანდერძისმიერი მემკვიდრეობის მიმართ. ბრძანებულება, უძრავი ქონების მემკვიდრეობით გადაცემის ნებას აძლევდა მხოლოდ ერთ რომელიმე ნათესავს. თანაც, დადგინდა, რომ ვაჟიშვილები, ქალიშვილებთან შედარებით, სარგებლობდნენ უპირატესობით. ხოლო, ქალიშვილებს უპირატესობა ენიჭებოდათ, დანარჩენი ნათესავების მიმართ. რაც შეეხება მოძრავ ქონებას, მისი გადანაწილება შვილებს შორის, მამკვიდრებლის ნებაზე იყო დამოკიდებული. ანალოგიური წესი მოქმედებდა კანონისმიერი მემკვიდრეობის მიმართ. ერთიანი მემკვიდრეობის შესახებ ბრძანებულების თანახმად, კანონისმიერი მემკვიდრეობის დროს, უძრავი ქონება რჩებოდა მხოლოდ უფროს ვაჟიშვილს; მოძრავი ქონების მემკვიდრეობაზე პრეტენზიის განცხადება შეეძლოთ დანარჩენ შვილებსაც. რა მიზანს ისახავდა მემკვიდრეობის აღნიშნული წესი? 1) მეფეს უდავოდ მიაჩნდა საგადასახადო პოლიტიკის განმტკიცება, რის გამოც მან აკრძალა უძრავი ქონების დანაწევრება. 2) პეტრე I-ლი აუცილებლობად მიიჩნევდა, თავადაზნაურთა კუთვნილი, მსხვილი მეურნეობის შენარჩუნებას, რათა ისინი არ გაკოტრებულიყვნენ და ცალმოგვ აზნაურთა წოდებაში არ გადასულიყვნენ. 3) პეტრე I-თვის არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა თავადაზნაურთა სამსახურს, სახელმწიფოს სასარგებლოდ, რომელშიც უნდა ჩამდგარიყვნენ თავადაზნაურთა დანარჩენი ვაჟიშვილები (უფროსის გარდა). ასეთი ეკონომიკური მეთოდებით ცდილობდა მეფე, თავადაზნაურთა სავალდებულო სამსახურის შესახებ, საკუთარი კანონის განმტკიცებას. ამრიგად, ერთიანი მემკვიდრეობის შესახებ ბრძანებულება მოწოდებული იყო საბატონო ურთიერთობებისა და საბატონო სახელმწიფოს განმტკიცებისათვის. თუმცა, თავადაზნაურობა, რომელიც უკვე კონსერვატიულ ძალად იქცა, ვერ ეგუებოდა აღნიშნული კანონის მოთხოვნებს და აქტიურად ცდილობდა მის გაუქმებას, რაც 1731 წელს განხორციელდა კიდევ. ეკატერინე II-მ კვლავ შემოიღო გარკვეული შეზღუდვები, საგვარეულო ქონების მემკვიდრეობით გადაცემის მიმართ.

III. საოჯახო სამართალი რუსეთში აბსოლუტიზმის ხანაში

ეკლესიის დამორჩილება სახელმწიფოსადმი აისახა საოჯახო სამართლის ინსტიტუტებზეც. ტრადიციულად, საოჯახო სამართლის ინსტიტუტები კანონიკური სამართალით რეგულირდებოდა. პეტრე I-ის დროს, საერო კანონმდებლობამ გარკვეული ცვლილებები შეიტანა საოჯახო სამართალში. ცვლილებების შეტანის პროცესი გრძელდებოდა XVIII საუკუნის განმავლობაში, რაზედაც მომწიბოვნ მრავალრიცხოვანი სამეფო ბრძანებულებები და წმინდა სინოდის დადგენილებანი. კანონმდებლობამ დაადგინა ის ნორმები, რომლებიც განსაზღვრავდნენ ქორწინების წესსა და პირობებს. ბრძანებულება ერთიანი მემკვიდრეობის შესახებ ადგენს საქორწინო ასაკს: მამაკაცისათვის – 20 წელს, ხოლო ქალისათვის – 17 წელს. კანონმდებელი ითვალისწინებდა საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ინტერესებს. იმისათვის, რომ პირს წარმატებით განეხორციელებინა სახელმწიფო სამსახური, სწავლა და საზღვარგარეთ მივლინებაში ყოფნა, ის საოჯახო მოვალეობებისგან თავისუფალი უნდა ყოფილიყო.

მიუხედავად იმისა, რომ პეტრე I-ის დროინდელი კანონმდებლობა უარყოფდა კანონიკური სამართლის ნორმებს, კერძოდ – ბიზანტიურ საოჯახო კანონმდებლობას, პრაქტიკაში, მაინც ადგილი ჰქონდა საქორწინო ასაკის შემცირებას. 1774 წელს, სინოდის დადგენილებით, **საქორწინო ასაკად მამაკაცისათვის დადგინდა – 15 წელი, ქალისათვის – 13 წელი**, ანუ მოხდა პეტრე I-ის დროინდელი კანონმდებლობის სრული იგნორირება. XVIII საუკუნეში, განაგრძობდა არსებობას ქორწინებაში შესვლის მაქსიმალური ასაკი: ქალისათვის – 60 წელი, რაც შეიღოსნობის უნარის დაკარგვით იყო განპირობებული. XVIII საუკუნეში, კვლავ შეიცვალა დამოკიდებულება იმ ვადის მიმართ, რომელიც დადგინდა **ნიშნობისა და ჯვრისწერის** პერიოდს შორის. თუ, თავდაპირველად, პეტრე I-მა ასეთ ვადად ერთი წელი დაადგინა, შემდეგში ეს ვადა ექვს კვირამდე შემცირდა, ხოლო 1775 წლიდან **ნიშნობა და ჯვრისწერა ერთდროულად ხორციელდებოდა**. გარკვეული შეზღუდვები დადგინდა ქორწინებაში შესესვლელთა მიმართ: აიკრძალა ჭკუასუსტებთან, წერა-კითხვის უცოდინარ თავადაზნაურებთან, მეთაურის თანხმობის გარეშე – ოფიცრებთან ქორწინება. გაკიცხვის საგნად მიიჩნეოდა იმ პირთა შორის ქორწინება, რომლებსაც ერთმანეთისაგან დიდი ასაკობრივი ზღვარი აშორებდა; თანაც, მნიშვნელობა არ ჰქონდა იმას, თუ რომელი ფენის წარმომადგენლები იყვნენ ისინი: თავადაზნაურობისა, თუ გლეხობის.

რამდენადმე გაფართოვდა ცოლის ქონებრივი უფლებები. ის ინარჩუნებდა საკუთრების უფლებას **მზითვესა და კეთილმონაგებ ქონებაზე**, მათ შორის – უძრავი ქონების განკარგვის უფლებაზე. შენარჩუნებული იქნა, შეიღების მშობლებისადმი უპირობო მორჩილების ძველი პრინციპი. თუმცა, დაკონკრეტდა ის შემთხვევები, როცა მშობლებს შეუზღუდავად შეეძლოთ შეიღების დასჯა: **გათვალისწინებული იყო ურჩი შეიღების გაროზგვა, ხოლო ეპატერინე II-ის დროს – მორჩილების სახლებში განთავსება**. XVIII საუკუნეში, ზედმიწევნით იქნა რეგლამენტირებული მეურვეობის ინსტიტუტი, რომელიც რუსეთში ძველთაგანვე გავრცელებდა. „გუბერნიის მმართველობის დაწესებულებებში“ გათვალისწინებული იყო მეურვეობის ორგანოთა სისტემის შექმნა, თუმცა – მკაცრად წოდებრივი პრინციპის დაცვით.

ძალზედ გართულებული იყო განქორწინების პროცედურა. XVIII საუკუნეში მიიღეს კანონი, რომელშიც გათვალისწინებული იყო ქორწინების შეწყვეტა: პოლიტიკური სიკვდილი, სამუდამო კატორღაზე გადასახლება. ამავე კანონით დადგინდა განქორწინების საფუძვლებიც: ერთ-ერთი მეუღლის ბერმონაზვნად აღკვეცა, უგზო-უკელოდ დაკარგვა.

გ) აბსოლუტიზმის პერიოდის რუსული სისხლის სამართალი

XVIII საუკუნის რუსულმა სისხლის სამართალმა განიცადა არსებითი ცვლილებები, რაც რამდენიმე გარემოებით აიხსნება: **სოციალური ანტაგონიზმის გაღრმავება (ზოგადად, ახასიათებს აბსოლუტიზმს) და სამართლებრივი კულტურის დონის საერთო ამაღლება**. სისხლის სამართლის სფეროში, განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს პეტრე I-ის დროინდელ კანონმდებლობას, კერძოდ – მის **სამხედრო არტიკულს**. სწორედ, პეტრე I-ის დროს დადგინდა, სისხლის სამართლის სამართალდარღვევის აღმნიშვნელი, თანამედროვე ტერმინი – **დანაშაული**. მნიშვნელოვნად განვითარდა მოძღვრება **დანაშაულის შემადგენლობის შესახებ**. სამხედრო არტიკულში საუბარი იყო მცირეწლოვანთა პასუხისმგებლობის შესახებ, თუმცა – შედარებით მსუბუქი ფორმით. დასაშვები იყო მათი პასუხისმგებლობიდან გათავისუფლება. ანალოგიურად წყდებოდა საკითხი, შეურაცხადი პირების მიმართ. **ბეგლისდებისგან (1649)** განსხვავებით, სამხედრო არტიკული სიმთვრალეში ჩადენილ დანაშაულს არ მიიჩნევს პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელ გარემოებად, არამედ მას, პრინციპში, პასუხისმგებლობის დამამძიმებელ საფუძვლად განიხილავს. კანონი იცნობს **თანამონაწილეობის განსხვავებულ ფორმებს**, თუმცა – თანამონაწილენი თანაბრად ისჯებიან. პეტრე I-ის დროინდელი კანონმდებლობა შეიცავს მოძღვრებას **დანაშაულის სუბიექტური მხარის შესახებ**: მასში გათვალისწინებულია **განზრახი, გაუფრთხილებლობითი და შემთხვევითი ქმედებანი**. თუმცა, ჯერ კიდევ არ იყო დადგენილი სპეციალური ტერმინოლოგია: **სამხედრო არტიკული**, ხშირად, ერთმანეთში ურევდა გაუფრთხილებლობით და შემთხვევით ჩადენილ ქმედებას. კანონი საუბრობს დანაშაულებრივი ქმედების განვითარების სხვადასხვა სტადიის შესახებ. თუმცა, სასჯელი დანაშაულის მომზადების, მცდელობის და დამთავრებული დანაშაულის გამო, ჩვეულებრივ, ერთნაირი იყო.

უფრო მწყობრი გახდა **დანაშაულის სისტემა**. კვლავინდებურად, პირველ ადგილზე იდგა **ეკლესიის წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული**. განვითარდა **სახელმწიფოს წინააღმდეგ მიმართული დანაშაული** სისტემა. დანაშაულის ეს სახე, რუსეთში, თავიდანვე იყო ცნობილი. პეტრე I-ის დროს **დანაშაულის ამ სახეობას მიეკუთვნა სამხედრო დანაშაული (დეზერტირობა, სამსახურში გამოუცხადებლობა, მშვიდობიანი მოსახლეობის წინააღმდეგ ჩადენილი სისასტიკე და ძალადობა)**. განვითარდა **სამოხელეო, ქონებრივი დანაშაულისა და პიროვნების წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულის სისტემა**.

კიევდ უფრო გართულდა სასჯელის სისტემა. გაჩნდა სასჯელის ახალი მიზანი – **მსჯავრდებულთა უსასყიდლო შრომის გამოყენება**. ამ მიზანს ემსახურებოდა სასჯელის ახალი სახე – 1699 წელს

შემოდებული, კატორღა, რომელსაც მძიმე დანაშაულის ჩადენისათვის უფარდებდნენ მსჯავრდებულს. კატორღა შეიძლება ყოფილიყო: სამუდამო, უვადო და ვადიანი. ვადიანი კატორღა 10-დან 20-მდე გრძელდებოდა. სამუდამო კატორღაზე გადასახლებულის დაშანთვა ხდებოდა. კატორღაზე ასახლებდნენ როგორც მსჯავრდებულს, ისე მისი ოჯახის წევრებს (დაუსახლებელი ადგილების ათვისების მიზნით). კატორღულ სამუშაოებს იყენებდნენ ვალაშვალის მოვალის მიმართაც. რუსულ სისხლის სამართალში სასჯელის გავრცელებულ სახეს წარმოადგენდა სხეულებრივი სასჯელი. პეტრე I-მა შემოიღო ამ სასჯელის ახალი სახეობა – შპიცრუტენები, ანუ წვეტიანი წკაპლით ცემა, რაც ნაკლებად მტკივნეული იყო, ვიდრე გაროზგვა. თუმცა, მსჯავრდებულს რამდენიმე ათასი დარტყმის გაძლევა უხდებოდა, რაც, საბოლოო ჯამში, მის დასახიჩრებას ან უფრო მეტიც – სიკვდილის დადგომას იწვევდა. ჩვეულებისამებრ, ასეთი სახის სასჯელს ჯარისკაცების მიმართ იყენებდნენ, რაც ორ მიზანს ემსახურებოდა: თვით დამნაშავეს წამებას და დანარჩენი ჯარისკაცების გაფრთხილება-დაშინებას, რადგან დამნაშავეს ჯარისკაცთა რიგებს შორის ატარებდნენ და ისე აწამებდნენ. XVIII საუკუნის ბოლოს გაფართოვდა სასჯელის ისეთი სახის გამოყენება, როგორიც იყო თავისუფლების აღკვეთა, საპატიმრო ადგილებში მოთავსების გზით.

დ) რუსული სასამართლო პროცესის განვითარება აბსოლუტიზმის ხანაში

წინა საუკუნეების პროცესუალური კანონმდებლობისა და სასამართლო პრაქტიკის განვითარების ზოგადი ტენდენცია – სამძებრო პროცესის ხვედრითი წილის გაზრდა, ე.წ. “სასამართლოს” საზიანოდ, ანუ შეჯიბრითობითი პროცესის შეცვლა, ინკვიზიციური – სამძებრო პროცესით ხელს უწყობდა სამძებრო პროცესის სრულ გამარჯვებას, განსაკუთრებით პეტრე I-ის მმართველობაში. “სასამართლოს”, სამძებრო პროცესით შეცვლის ტენდენციას განსაზღვრავდა სოციალური ბრძოლის გამწვავება, რაც პირდაპირ გამოდინარეობდა საბატონო ურთიერთობების ზოგადი განვითარებიდან. სასამართლოს დანიშნულება იყო, სახელმწიფოს ხელში, მძლავრ იარაღად ქცევა, რათა თავიდან აეცილებინათ არსებული წესრიგის დარღვევა. სასამართლო ორგანოებს მოეთხოვებოდათ არა მხოლოდ ჭეშმარიტების დადგენა, არამედ ხალხის დაშინება და მორჩილებაში მოყვანა. ამ თვალსაზრისით, სახელმწიფოსათვის უფრო მნიშვნელოვანი იყო უდანაშაულოს დასჯაც, ვიდრე საერთოდ დაუსჯელობის განცდის დამკვიდრება, ვინაიდან მთავარი მიზანი იყო – ზოგადი პრევენცია. რეპრესიული მანქანის ამოქმედება, რაც, ზოგადად, ახასიათებდა აბსოლუტიზმს, ასახვას პოულობს სასამართლო პროცესში. გამკაცრდა ის სასჯელი, რომელსაც იყენებდნენ “პროცესუალური დანაშაულის” გამო: ცრუმოწმობა და ცრუდაფიცება, რომლებსაც სიკვდილით დასჯა ემუქრებოდა. 1697 წლის 21 თებერვალს გამოიცა მეფის ბრძანებულება, რომელიც საერთოდ აუქმებდა შეჯიბრითობით პროცესს და ადგენდა სამძებრო, ინკვიზიციური პროცესის შემოღებას. ბრძანებულება არ განსაზღვრავდა პროცესის, პრინციპულად ახალი, ფორმების შემოღებას და დასაშვებად მიიჩნევდა, საუკუნეების განმავლობაში ცნობილი, სამძებრო პროცესის ფორმების გამოყენებას.

კანონი – ლაკონურია და მასში ჩამოყალიბებულია მხოლოდ ძირითადი, პრინციპული მნიშვნელობის, დებულებები. შესაბამისად, ის არ ცვლიდა უწინდელი პერიოდის კანონმდებლობას, სამძებრო პროცესის შესახებ, არამედ მოითხოვდა მის გამოყენებას, აუცილებლობის ფარგლებში. 1715 წლის აპრილში გამოიცა “პროცესების ანუ სასამართლო დავების შემოკლებული გამოხატულება”, რომელიც სამხედრო არტიკულიანად, ერთტომეულს ჰქმინდა. აღნიშნული გამოცემით, ორივე კანონი ერთმანეთისაგან იზოლირებულად გამოიყენებოდა; თითოეულს გვერდების საკუთარი ნუმერაციაც კი გააჩნია. “პროცესის შემოკლებული გამოხატულება” მთლიანად ეძღვნება სამართალწარმოებისა და სასამართლო ორგანიზაციის საკითხებს. ზოგჯერ გვხვდება ის ნორმები, რომლებშიც ასახულია მატერიალური სისხლის სამართალი. პროცესუალური სამართლის და მატერიალური სამართლის ურთიერთგამიჯვნა – XVIII საუკუნის დასაწყისის რუსული საკანონმდებლო ტექნიკის ის დიდი მონაპოვარია, რომელიც უცნობი იყო ძეგლისდებისათვის (1649). თუმცა, ჯერ კიდევ არ მომხდარა სისხლისა და სამოქალაქო პროცესის გამოიჯვნა. სასამართლო პროცესის ზოგადი მიმდინარეობა, პროცესუალური დოკუმენტებისა და მოქმედებების დასახელება, პრინციპში, ერთგვაროვანი იყო, როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლის პროცესისათვის. “პროცესის შემოკლებული გამოხატულების” საკანონმდებლო ტექნიკა საკმაოდ მაღალია. თუმცა, მას მაინც გააჩნია გარეგნული ნაკლი – უცხოური ტერმინოლოგიის სიჭარბე. კანონში განმტკიცებულია, პეტრე I-ის დრომდე, რუსეთისათვის უცნობი სასამართლო ორგანოთა მწყობრი სისტემა და სასამართლო ქვემდებარების საკითხების მეკეთრი რეგლამენტაცია. მართლმსაჯულების აღსრულებისათვის იქმნება სპეციალური ორგანოები, რომლებიც ჯერ კიდევ, საბოლოოდ, არ გამოიჯვნა ადმინისტრაციული ორგანოების სისტემას. სამხედრო სასამართლოებში მოსამართლეობას ახორციელებდნენ სამწყობრო მეთაურები; მეორე ინსტანციის სასამართლოს ფუნქციებს ასრულებდა შესაბამისი მეთაური; ხოლო სასამართლოს გადაწყვეტილების აღსრულება ევალებოდა ზემდგომ მეთაურს. კანონი ჯერ კიდევ არ იცნობდა დაყოფას, წინასწარი გამოძიების და სასამართლო ორგანოებად. ამიტომ მასში არ არის განმტკიცებული დაყოფა წინასწარ სამართალწარმოებასა და, უშუალოდ სასამართლოში, საქმის წარმოებას შორის. 1723 წლის 5 ნოემბერს გამოიცა სახელობითი ბრძანებულება სასამართლოს ფორმის შესახებ,

რომელიც აუქმებდა გამოძიებას და პროცესის ერთდერო ფორმად მიიჩნედა სასამართლოს. პეტრე I-ის დროინდელი პროცესუალური სამართლის ევოლუციაზე მსჯელობისას, შეიძლება დავასკვნათ, რომ: სასამართლო პროცესს ახასიათებდა უსისტემობა, გაუგებარი ტერმინოლოგიით გაჯერება, ზოგჯერ ურთიერთგამომრიცხავი გარემოების არსებობა.

სასამართლო პროცესის განვითარების თვალსაზრისით, მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადაიდგა, ეკატერინე II-ის დროს გამოცემული, “გუბერნიის მმართველობის დაწესებულებებში” ჩამოყალიბებული ნორმების მიხედვით. ეკატერინე II-ის დროს შეიქმნა წოდებრივი სასამართლოების რთული, თუმცა საკმაოდ მწყობრი სისტემა. ამავდროულად, განისაზღვრა მათი საქმიანობის ზუსტი რეგლამენტი. კანონი ამომწურავად აწესრიგებდა განაჩენისა და გადაწყვეტილების გასაჩივრების მრავალინსტანციურ სისტემას. უზენაეს საკასაციო ინსტანციად რჩებოდა სენატი. უფრო მკვეთრი გახდა სამოქალაქო და სისხლის სამართლის სამართალწარმოების გამოძენა. შეიქმნა სპეციალური სისხლისა და სამოქალაქო საქმეთა სასამართლო ორგანოები. უმაღლეს საერო სასამართლოში, გუბერნიის მაგისტრატში და ზედა გასწორებაში ნაგულისხმევი იყო ორი დეპარტამენტის არსებობა: სისხლისა და სამოქალაქო საქმეთა. გუბერნიის სასამართლო სისტემის სათავეში იდგა სისხლის სამართლის და სამოქალაქო სამართლის საქმეთა სასამართლო პალატები. სისხლის სამართლის საქმის აღძვრა ყოველთვის ხდებოდა პირველი ინსტანციის სასამართლოში, ანუ სამაზრო სასამართლოში, საქალაქო მაგისტრატში ან ქვედა გასწორებაში. ამ ორგანოთა სასამართლო ქვემდებარებიდან ამოიღეს ისეთი დანაშაულის განხილვა, რომელიც ისჯებოდა სიკვდილით ან სავაჭრო სიკვდილით, აგრეთვე პატივის აყრით. აღნიშნულ საქმეებზე მართლმსაჯულებას ახორციელებდნენ მეორე ინსტანციის სასამართლოები. ხოლო, პირველი ინსტანციის სასამართლოები გამოდიოდნენ საგამოძიებო ორგანოების სახით.

თავი VI. ამერიკის შეერთებული შტატების სახელმწიფო და სამათალი XVII – XVIII სს.

§1. ინგლისის ჩრდილო-ამერიკული კოლონიების მმართველობის სისტემა

აშშ-ის ადრეული ისტორია, მთელი 170 წლის (1607-1776) მანძილზე, არის ჩრდილოეთ ამერიკაში ინგლისური კოლონიების ისტორია. პირველი ინგლისური დასახლება ჩრ. ამერიკაში – ჯეიმსთაუნის სახელწოდებით, დაარსდა 1607 წ. თავდაპირველად, ის იყო ლონდონის – ვირჯინიის კომპანიის მიერ დაარსებული სავაჭრო პოსტი, ე.წ. სამეფო საზღვარი, რათა აღკვეთილიყო ესპანელთა შემოჭრა კონტინენტის ჩრდილოეთ ნაწილში. ვირჯინიის შემდგომი განვითარება დაკავშირებულია თუთუნის ვრცელი პლანტაციების შექმნასთან, რადგან მისი ექსპორტი იყო მოსახლეობის კეთილდღეობის მთავარი წყარო, მითუმეტეს, რომ მისი რიცხვი, კონტინენტის ჩრდილოეთ ნაწილში, ძალზედ სწრაფად იზრდებოდა. ჩრდილო-ამერიკული ტერიტორიების კოლონიზაციის პოლიტიკა, ახალი სამყაროს ათვისება, მთლიანად განისაზღვრებოდა ინგლისის მეფის ნების შესაბამისად და მისი განკარგულებით. თუმცა, ჩრდილოეთ ამერიკაში პირველ ევროპელ მოსახლეთა უშუალო მიზნები, სოციალური შემადგენლობა და ის გზები, რასაც ისინი იყენებდნენ კონტინენტის ასათვისებლად, ძალზედ მრავალფეროვანი იყო, მითუმეტეს, რომ ამ მოსახლეთა შორის არსებული, სერიოზული განსხვავებები საშუალებას გვაძლევს მოვახდინოთ მათი დიფერენცირება სამ ჯგუფად: პირველ ჯგუფს მიეკუთვნებოდნენ, ძირითადად, სააქციო კომპანიების წარმომადგენლები, რომლებიც ამერიკაში ჩამოვიდნენ მხოლოდ გამდიდრების მიზნით და მათ სურდათ ახალი გასაღების ბაზრების, ნედლეულის წყაროების მოძიება და მოგების მიღება; მეორე ჯგუფი – კონფესიური – წარმოდგენილი იყო პროტესტანტებით და მათი მიზანი იყო, ცხოვრებაში გაეტარებინათ საკუთარი რელიგიური და ეთიკური მიზნები, თუნდაც ახალ მიწებზე; პრინციპულად განსხვავებული იყო მესამე ჯგუფი – ინგლისური არისტოკრატია, რომელიც ახალ მიწებზე ცდილობდა ვრცელი და აყვავებული ლატიფუნდიების – საბატონო სამფლობელოების შექმნას. ამერიკის მიწის უზარმაზარი ნაწილები მათ საკუთრებაში გადადიოდა ან მეფისგან საჩუქრის სახით, ან სიმბოლური ფასის გადახდის შედეგად. ამ უზარმაზარი სამფლობელოების დასამუშავებლად, მათ დაიქირავეს ინგლისელი უღარიბესი მასა – ე.წ. სერვენტები (ფაუფერები, პატიმრები), რომლებიც, ფაქტიურად, „თეთრი მონების“ კაბალურ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. მუშა ხელის სიმცირემ, თავიდანვე განაპირობა ამ მიწებზე მონური ურთიერთობის გავრცელება, ანუ ფართოდ გამოიყენებოდა შავი (ზანგი) მონების შრომა, რომლებსაც დიდი ოდენობით იტაცებდნენ აფრიკის კონტინენტზე. სადაც ამ დროს მონებით ვაჭრობა ჰყვაოდა. პირველი შავი მონები ვირჯინიაში ჯერ კიდევ 1619 წ. ჩამოიყვანეს, ხოლო XVII ს. 60-იანი წლებიდან ჯერ აქ, მერილენდის კოლონიაში, ხოლო შემდეგ – თითქმის ყველგან მონობამ მემკვიდრეობითი ხასიათი შეიძინა. მონობა იყო ამერიკული კოლონიების სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის ერთ-ერთი თავისებურება. მეორე თავისებურებად ის მიიჩნევა, რომ აქ საბატონო ურთიერთობები ვერ განვითარდა, ვინაიდან კოლონიების ეკონომიკური განვითარება მიმდინარეობდა, XVII ს-ში უკვე ჩამოყალიბებული,

შედარებით მოწინავე და ეფექტური, კაპიტალისტური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი, პირობების გათვალისწინებით. **მესამე თავისებურებად** მიიჩნევა ის გარემოება, რომ ამერიკულ კოლონიებში, ევროპის სახელმწიფოებთან შედარებით, ნაკლები სიმკვეთრე ახასიათებდა სოციალურ ანტაგონიზმსაც. ამერიკული საზოგადოების მრავალფეროვნება, კიდევ ერთი, მნიშვნელოვანი თავისებურებით ხასიათდება. კერძოდ, როგორც სამხრეთში, ისე ჩრდილოეთში მცხოვრები სოციალური ჯგუფები, რომელთა განსახლების არეალი შესაძლებელია განისაზღვროს **ალექსანის მთებითა და მდინარე პოტომაკით**, ყოფდა ამერიკის ტერიტორიას შემდეგ ნაწილებად: 1) **სამრეწველო ჩრდილო-აღმოსავლეთი**, რომლის მოსახლეობის დიდი ნაწილი წარმოდგენილი იყო ბურჟუაზიული ელემენტებით – ვაჭრები, გემთმფლობელები, თავისუფალი წვრილი ფერმერები, ხელოსნები; 2) **მონათმფლობელური, პლანტაციური სამხრეთი**, რომელიც, თანდათანობით, ჩაება პროგრესირებად კაპიტალისტურ ბაზარში და 3) **„ველური დასავლეთი“**, რომელიც ინდიელთა მრავალრიცხოვანი ტომებით იყო დასახლებული და, რომლებსაც კოლონისტები, სულ უფრო მეტად, ავიწროვებდნენ და დასავლეთის უკაცრიელი ტერიტორიებისკენ მიერეკებოდნენ.

ამერიკული საზოგადოების 4) კიდევ ერთ თავისებურებას წარმოადგენდა **კონფესიური სიჭრელე**. აქაური ეკლესია დაყოფილი იყო მრავალრიცხოვან ურთიერთმებრძოლ სექტებად და მიმდევრობად.

5) **კოლონიები არ წარმოადგენდნენ ერთიან სახელმწიფოებრივ წარმონაქმს** (1607 წ. მოყოლებული, 75 წლის განმავლობაში, მათი რიცხვი 13-მდე გაიზარდა), რადგან მათ შორის მკვეთრი განსხვავება იყო, **პოლიტიკურ-სამართლებრივი მდგომარეობის თვალსაზრისითაც, რასაც მრავალი ისტორიული ფაქტორი განსაზღვრავდა**: ა) კოლონიების შექმნის ხერხები და გზები; ბ) მეფის მიერ გამოცემული ქარტიებით, მათთვის ბოძებული თავისუფლების მოცულობა; გ) კოლონისტებს შორის, გაბატონებული ზომიერი ან დემოკრატიული იდეოლოგია; დ) მათი მმართველი ორგანოების სამართლებრივი სტატუსი; ე) კოლონიებში მოქმედი კონგრეგაციონალისტური (პროტესტანტული) ეკლესიის საქმიანობა; ვ) კოლონიებში მონობის გავრცელების დონე, ხარისხი და სხვა.

6) კოლონიების შექმნას, როგორც წესი, ადასტურებდა **მეფის ქარტია**, რომლითაც კოლონისტებს მეფე უბოძებდა იმ ზოგიერთ უფლებებსა და თავისუფლებებს, რომლებიც მოქმედებდნენ მიტროპოლიაში. ყველა კოლონიაში, გარდა **კოლონიური მმართველობის მეთაურის – გუბერნატორისა**, მოქმედებდნენ ადგილობრივი **ლევისლატურები** – წარმომადგენლობითი საკანონმდებლო ორგანოები. უშუალოდ **გვირგვინის კოლონიებში**, გუბერნატორებს მიენიჭათ ამ კრებების **მოწვევისა და დათხოვნის უფლება**, აგრეთვე მათ გადაწყვეტილებებზე **აბსოლუტური ვეტოს დადების უფლება**. ამ კოლონიებში გუბერნატორები ქმნიდნენ სასამართლოებს და ნიშნავდნენ მოსამართლეებს, მათ მიიტაცეს ამნისტიისა და შეწყალების უფლება, ისინი ნიშნავდნენ კოლონიალურ მაღალჩინოსნებს, მეთაურობდნენ სამხედრო და საზღვაო ძალებს, სამხედრო საფრთხის შემთხვევაში. თუმცა, მათი სახელისუფლო უფლებამოსილებანი შეზღუდული იყო, ინგლისის მეფის მიერ, რომელსაც ეკუთვნოდა არა მხოლოდ კოლონიების გუბერნატორთა დანიშვნა-დათხოვნის შეუზღუდავი უფლება, არამედ კოლონიების **ლევისლატურების გადაწყვეტილებების გაუქმებისა და, საერთოდ, კოლონიების ცხოვრებისა და საქმიანობის მოწესრიგების უშუალო უფლება**, მის მიერ **„საბჭოში“** გამოცემული, **„სამეფო ბრძანებულების“** ან ინგლისის პარლამენტის დადგენილების მეშვეობით.

თუმცა, ჩრდილო-ამერიკული კოლონიების ისტორიაში, ამ ადრეულ ეტაპზე, ცნობილია რამდენიმე, შედარებით დემოკრატიული წესრიგის მქონე, კოლონიის არსებობაც. კერძოდ, საუბარია ე.წ. **„ღრმად მივარდნილ სასოფლო რეგიონებზე“**, სადაც განთავსებული იყო მცირე მოცულობის რელიგიური თემები (ახალი ინგლისი), რომელთა შორის, ამერიკის პოლიტიკის ისტორიაში, ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული ადგილი **ნიუ-პლიმუთს** ეკუთვნის, რომლის მაგალითზე მოხდა **როდ-აილენდისა და კონექტიკუტის კოლონიების მართვა**. ახალი ინგლისის კოლონიებში დემოკრატიული პრინციპების დამკვიდრება განპირობებული იყო იმ შეთანხმებით, რომელიც 1620 წელს, **ხომალდ „მეიფლაუერზე“** დაიდო და რომელსაც თანხმობა განუცხადეს **პურიტანებმა (პილიგრიმებმა)**, ინგლისიდან გამოქცევისას. ამ შეთანხმების საფუძველზე, კოლონისტები **„გაერთიანდნენ ერთიან მთლიანობაში, ერთიან ატლანტიკურ და სამოქალაქო მექანიზმში, რათა დაემყარებინათ და დაეცვათ წესრიგი“** და საერთო მიზნებისათვის მიედწიათ: დაეცვათ **„ყველასათვის თანაბარი სამართლიანობა და თანასწორობა კანონის წინაშე“**. ეს ხელშეკრულება, მოგვიანებით, აშშ-ში მიჩნეული იქნა **„კაცობრიობის ისტორიაში ერთადერთ თვითმყოფად და პრაქტიკული საზოგადოებრივი ხელშეკრულების მაგალითად“**, სხვადასხვა ფილოსოფოსის მიერ ჩამოყალიბებული, **ეფემერული დებულებებისაგან განსხვავებით**.

სხვა კოლონიებისგან განსხვავებით, **როდ-აილენდი და კონექტიკუტი** იძენენ, ფაქტიურად, **თვითმმართველი რესპუბლიკების სტატუსს**, რომლებშიც მმართველობის ყველა ორგანო იქმნებოდა არჩევნების გზით. მათი თვითნებური უფლებები, თავდაპირველად, არ იქნა აღიარებული ინგლისის მეფის მიერ, და მხოლოდ 1661-1663 წწ. ამ კოლონიებს მან **უბოძა ქარტია**, რომლითაც აღიარებული იქნა მათი უნიკალური მმართველობის სისტემის ხელშეუხებლობა. ამრიგად, ამერიკული ისტორიის ადრეულ ეტაპზე, მანამ, ვიდრე არ გამკაცრდა, მიტროპოლიის მხრიდან, კოლონიური დამოკიდებულებისა და თვითნებობის წესები, რის შესახებაც ასე მკვეთრად იყო ნათქვამი **1776 წ. დამოუკიდებლობის დეკლარაციაში**, ჩრდილოეთ ამერიკაში ჩაისახა და განვითარდა ე.წ. **„დემოკრატიული ელიტიზმის“** მმართველობის სისტემა, რომელსაც, ერთი მხრივ, ახასიათებდა მმართველობის ორგანოთა

დემოკრატიული მექანიზმების ჩამოყალიბება და, მეორე მხრივ, – კოლონიალური ხელისუფლების განხორციელება ელიტარული, ოლიგარქიული წრეების მიერ (განსაკუთრებით, სამხრეთის კოლონიებში, სადაც გაგრძელდა მონობა და მსხვილ ლატიფუნდიებში გამოიყენებოდა შავი მონური შრომა). დემოკრატიული ელიტიზმი აშშ-ში ხელისუფლების გაბატონებულ ფორმად იქცა. თუმცა, მანაც განიცადა გარკვეული ცვლილებები, ამერიკული საზოგადოების განვითარების შემდგომი ისტორიული პირობების შესაბამისად – ოლიგარქიული და დემოკრატიული ძალების პოზიციების განმტკიცების გავლენით, აგრეთვე ქვეყანაში მიმდინარე პოლიტიკური პლურალიზმისა და სხვა პოლიტიკური პროცესების გათვალისწინებით.

§2. ამერიკული რევოლუცია და ჩრდილო-ამერიკული სახელმწიფოების – შტატების შექმნა

ამერიკული რევოლუცია, რომელიც XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო, ატარებდა ანტიკოლონიური მოძრაობის ხასიათს და ის, პირობითად, სამ პერიოდს მოიცავდა: 1) შედარებით ზომიერი მოძრაობა (XVIII ს. 60-იანი წლებიდან 70-იანი წლების დასაწყისამდე); 2) რადიკალური მოქმედებების პერიოდი (70-იანი წლების I ნახევარი) და 3) საკუთრივ, რევოლუციური პერიოდი (XVIII საუკუნის 70-იანი წლების II ნახევარი). ეს რევოლუცია განსხვავდებოდა ინგლისისა და საფრანგეთის დემოკრატიული რევოლუციებისაგან იმით, რომ მიმართული იყო არა ძველი, შუასაუკუნეობრივი – საბატონო ურთიერთობების, არამედ, პირველ ყოვლისა, კაპიტალიზმის საწინააღმდეგო კოლონიური განვითარების დასამსხვრევად, რასაც ხელოვნურად იცავდა და განამტკიცებდა ინგლისის სამეფო ტახტი და, ამრიგად, ის ერთდროულად ანტიკოლონიური და დემოკრატიულ-კაპიტალისტური მოძრაობა იყო.

XVIII საუკუნის 60-იანი წლების მზარდი საპროტესტო მოძრაობა, რომელმაც წარმოშვა რევოლუციურ მოვლენათა მთელი ჯაჭვი, დაკავშირებული იყო იმ კარდინალურ ცვლილებებთან, რომლებიც, ამ დროისათვის, მოხდა კოლონიალური საზოგადოების ცხოვრებაში. მიტროპოლიის წინააღმდეგ ბრძოლა დაიწყო, ჩამოყალიბების პროცესში მყოფმა, ამერიკელმა ერმა, რომელიც არა მონებისა და ფაუფერების, არამედ თავისუფალი, ახალ მიწაზე დამკვიდრებული, საკმაოდ განათლებული, საშუალო მესაკუთრეებისაგან შედგებოდა. ისინი საკუთარ თავს პატრიოტებს უწოდებდნენ და, პირველ ყოვლისა, იბრძოდნენ საკუთარი ქვეყნის ეკონომიკური კეთილდღეობისათვის, აგრეთვე – საკუთარი დემოკრატიული უფლებებისა და თავისუფლებების აღიარებისათვის. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ 1765 წ. შეიქმნა კოლონისტების პირველი ანტიბრიტანული ორგანიზაცია „თავისუფლების შვილი“, რომელიც შედგებოდა არა ამერიკული საზოგადოების ქვედა ფენების, არამედ ამერიკული ბურჟუაზიის წარმომადგენლებისაგან. მის საფუძველზე ყალიბდებოდა „კავშირის კომიტეტები“, რომლებმაც განახორციელეს არაერთი ანტიკოლონიური ხასიათის ღია აქცია, მათ შორის – სახელგანთქმული „ბოსტონის ჩაის სმა“, როცა 1773 წ. დეკემბერში, ოსტ-ინდური კომპანიის მიერ, ბოსტონის ნავსადგურში გადმოსატვირთი, განსაბაჟებული ჩაის დიდი პარტია ზღვაში იქნა გადაყრილი, რადგან ამ კომპანიის მიერ, მუდმივად ილახებოდა კონტრაბანდისტი-მოვაჭრეებისა და გადაძვიდველთა ინტერესები. ეს აქცია გახდა, თავისებური, ნაპერწკალი და მან საბოლოოდ აანთო კოლონისტებში, თავიდანვე დისკრიმინაციული ხასიათის, კანონმდებლობის წინააღმდეგ ბრძოლის ჩირაღდანი. სწორედ ამ კანონებით (ფულის მიმოქცევის შესახებ, სამხედროების მშვიდობიან მოსახლეობაში განთავსების შესახებ, საგერბო მოსაკრებლის შესახებ, საბაჟო განაცხადების შესახებ) ილახებოდა კოლონისტების ეკონომიკური ინტერესები. კოლონიური დამოკიდებულების გამკაცრების რეჟიმი იმაშიც გამოიხატა, რომ სულ უფრო შეიზღუდა კოლონიური ასამბლეების უფლებამოსილებანი და, თითქმის გაუქმდა, კოლონისტებისათვის მინიჭებული, დემოკრატიული უფლებები და თავისუფლებები, რომლებიც განმტკიცებული იყო სამეფო ქარტიებში (აღმსარებლობის თავისუფლება, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოში სარჩელის შეტანის უფლება, პიროვნებისა და საცხოვრებელი ადგილის ხელშეუხებლობის გარანტიები და სხვა). განმათავისუფლებელი ბრძოლის დასაწყისში, კოლონისტების მოთხოვნათა ზომიერი ხასიათი (რომლებიც თავს ინგლისის მეფის ქვეშევრდომებად თვლიდნენ) იმით იყო განპირობებული, რომ მათ ჯერ კიდევ ჰქონდათ რწმენა და მორჩილების შეგრძნება, ინგლისის კონსტიტუციისა და კოლონიური ქარტიების მიმართ, რომლებსაც ისინი საკუთარი უფლებებისა და თავისუფლებების წყარობად მიიჩნევდნენ. ამ მოთხოვნათა დასაბუთების ზოგად კონტექსტში, ჩაისხა ე.წ. პომრულის იდეა, ანუ კოლონიების თვითმმართველობა, რადგან ისინი საკუთარ თავს ბრიტანეთის იმპერიის სრულუფლებიან ნაწილად მიჩნევდნენ. ხოლო ამ ნაწილებში – უზენაესი საკანონმდებლო ხელისუფლება ადგილობრივ წარმომადგენლობით-საკანონმდებლო ორგანოებს ეკუთვნოდა. ამავდროულად, ინგლისის მეფე აღნიშნული პროვინციების შემაკავშირებელ რგოლად მიიჩნეოდა, რადგან მისი ხელისუფლებიდან ჩამოშორება არა იმპერიული კავშირების რეფორმირებას, არამედ იმპერიის დაშლას ნიშნავდა.

კოლონიების პოლიტიკური ელიტისა და ინგლისის გვირგვინს შორის წინააღმდეგობების გაღრმავებასთან ერთად, რაც განსაკუთრებით გამაფრდა მას შემდეგ, რაც ინგლისის სამეფო კარმა მიიღო რეპრესიული კანონები და მოისურვა „ბოსტონის ჩაის სმის“ მონაწილეთა დასჯა, ყალიბდება

კოლონისტების ორგანიზაციული ერთობლიობა. 1774 წელს კოლონისტების მისწრაფებების გაერთიანების მიზნით, რათა მიღწეული ყოფილიყო საერთო ამოცანები, **ვირჯინიის საკანონმდებლო კრების წინადადებით**, ფილადელფიაში მოიწიეს **პირველი კონტინენტური კონგრესი**. გარდა ტრადიციული მოთხოვნისა – „**არ დაიშვება გადასახადი, წარმომადგენლობის გარეშე**“, რომელიც განმტკიცდა 1774 წ. მიღებული „**კოლონიების უფლებებისა და საჭიროებების დეკლარაციაში**“, ინგლისის მეფისადმი დაუმორჩილებლობა გამოითქვა ე.წ. „**სუფოკლის რეზოლუციით**“, რომელიც დაუმორჩილებლობის იდეას ასაბუთებდა „**ბუნების კანონებითა**“ და **საზოგადოებრივი ხელშეკრულების თეორიით**. კონტინენტური კონგრესის მიერ მიღებული დოკუმენტების შინაარსი, რომელიც ითვალისწინებდა იმ მრავალრიცხოვან დარღვევებს და ძალაუფლების ბოროტად გამოყენებას, რასაც ადგილი ჰქონდა მეტროპოლიის მხრიდან, მაინც მეტყველებდა სერიოზულ უთანხმოებაზე, დამსწრეთა რადიკალურ და ზომიერ წარმომადგენლობაში. განსაკუთრებული განსხვავებანი შეინიშნებოდა კოლონიების პოლიტიკური მომავლის საკითხში და მათ, მეტროპოლიასთან ურთიერთობების მოგვარებასთან დაკავშირებით. კონგრესმა მიიღო გადაწყვეტილება, რომ ის მთლიანად ეთიშებოდა ინგლისთან სავაჭრო ურთიერთობებს, თუმცა ირწმუნებოდა, რომ ინგლისის გვირგვინისადმი ინარჩუნებდა ერთგულებასა და მორჩილებას. მთლიანობაში, პირველი კონტინენტური კონგრესი, რომელიც წარმოიქმნა, როგორც **საკონსულტაციო ასამბლეა** და **პოლიტიკური ტრიბუნა**, მალევე გადაიქცა **მზარდი განმათავისუფლებელი მოძრაობის აქტიურ ოპოზიციურ ძალად**. კონგრესის მიერ მიღებული გადაწყვეტილებები, მიუხედავად მათში სანახევროდ გამოთქმული ხასიათისა, დიდ როლს თამაშობდნენ განმათავისუფლებელი მოძრაობის გადრმავეების საქმეში. მიუხედავად იმისა, რომ მისმა ზომიერმა ფრთამ, კოლონისტების ყველა უფლებების წყაროდ, ინგლისის კონსტიტუცია და კონსტიტუციური ქარტიები აღიარა, მისი ტრიბუნიდან გაისმა მათი მოთხოვნების ახალი რადიკალური დასაბუთება, **ბუნებითი სამართლის იდეოლოგიისა და ადამიანის ბუნებითი და განუსხვისებელი უფლებების ასპექტში**.

გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი და, შეიძლება ითქვას, გადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონე, აღმოჩნდა 1775 წ. მაისში მოწვეული **მეორე კონტინენტური კონგრესი**, რომელსაც წინ უსწრებდა, ინგლისელების წინააღმდეგ, კოლონისტების პირველი საბრძოლო გამოსვლა, 1775 წ. აპრილში **ლექსინგტონთან**, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა **ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ომს**. მეორე კონტინენტური კონგრესი, რომელიც არჩეული იყო არა **კოლონიური ასამბლეების ზომიერი წარმომადგენლობით**, არამედ **სახალხო რევოლუციური კონვენტებითა და კონგრესებით**, იქცა თავისებურ **რევოლუციურ სახელმძღვანელო შტაბად** და მან მიიღო „**იარაღის ხელში აღების მიზეზთა და აუცილებლობის დეკლარაცია**“ (1775 წლის ივლისი), რომელშიც მოწოდებული იქნა ღია შეიარაღებული ბრძოლის დაწყება, რამაც ხელი შეუწყო, **ჯორჯ ვაშინგტონის სარდლობით**, **ამერიკული კონტინენტური არმიის შექმნას**. **პომრულის** მოთხოვნა კონგრესზე უფრო რადიკალურ ხასიათს იძენდა იმის წყალობით, რომ მასთან დააკავშირეს „**ბუნების კანონები**“ და **ადამიანის ბუნებითი და განუსხვისებელი უფლებები**. კონგრესის წევრთა უმრავლესობამ ასეთ უფლებებად მიიჩნია: 1) **ეკონომიკური უფლებები** და, უპირველეს ყოვლისა, **საკუთრების თავისუფლება**, ხოლო 2) **პოლიტიკურ უფლებებში** გამოიყო: **საზოგადოებრივი ხელშეკრულების**, როგორც სახელმწიფოებრიობის შექმნის მთავარი საშუალების დადების უფლება, საჯარო ხელისუფლების მოწყობის და, მისგან გამომდინარე, დესპოტიზმისათვის წინააღმდეგობის გაწევის საერთო-სახალხო ბუნებითი უფლება. კოლონისტებს შორის რევოლუციური განწყობის ზრდა, ანტიკოლონიური ბრძოლის მესამე ეტაპზე, მნიშვნელოვნად განაპირობა, 1776 წ. იანვარში, **თომას პეინის** მიერ გამოქვეყნებულმა პამფლეტმა – „**თავისუფალი აზრი**“, რომელშიც მან მკვეთრად გააკრიტიკა ინგლისის კონსტიტუცია და თანმიმდევრულად განავრცო ორი რევოლუციური დოქტრინა: 1) **ჩრდოლოეთ ამერიკაში დამოუკიდებელი ამერიკული სახელმწიფოს შექმნა**, ქვეყნის შიგნით მიმდინარე შიდაპოლიტიკური რევოლუციური გარდაქმნების ხარჯზე და 2) **მმართველობის დემოკრატიული რესპუბლიკური ფორმის დამკვიდრება**, საყოველთაო საარჩევნო უფლებით და ქონებრივი და სხვაგვარი ცენზების გაუქმების გზით. თ. პეინის იდეებმა შტააგონეს „**ვირჯინიის შტატის უფლებათა დეკლარაციის**“ ავტორები. მათ მიერ შექმნილი დეკლარაცია 1776 წ. 12 ივნისს მოწონებული იქნა ადგილობრივი კონვენტის მიერ. ეს დეკლარაცია იქცა (გარდა რევოლუციაზე უდიდესი გავლენისა), **მსოფლიო ისტორიაში პირველ დოკუმენტად**, რომელშიც, **საკანონმდებლო დონეზე**, განმტკიცდა **ადამიანის ბუნებითი და განუსხვისებელი უფლებები**, რომლებზეც კოლონისტები უარს არასოდეს იტყოდნენ. ამ უფლებების რიცხვს მიეკუთვნებოდა: 1) „**სიცოცხლითა და თავისუფლებით დატკბობის უფლება**, რომელიც მიიღწეოდა საკუთრების შეძენითა და ფლობით“, აგრეთვე 2) „**ბედნიერებისა და უსაფრთხოების მოპოვებისაკენ ლტოლვა**“.

ამრიგად, მოიხსნა ის იდეოლოგიური ბარიერი, რომელიც ხელს უშლიდა ამერიკული კოლონიების, მეტროპოლიასთან სახელმწიფოებრივ-კონსტიტუციური ერთიანობის მოშლის მართლზომიერების აღიარებისა და, მათ მიერ, სრული დამოუკიდებლობის მოპოვების სამათლებრივ დასაბუთებას.

§3. 1776 წლის 4 ივლისის დამოუკიდებლობის დეკლარაცია

ჩრდილოეთ ამერიკის ისტორიის საეტაპო მოვლენად იქცა, 1776 წლის მესამე კონტინენტური კონგრესი, რომელმაც ცხოვრებაში გაატარა ყველა წინმსწრები დეკლარაციული განცხადებები, ამერიკულ კოლონიებში დამოუკიდებლობის გამოცხადების შესახებ.

1776 წლის 4 ივლისის დამოუკიდებლობის დეკლარაცია არ იყო საკანონმდებლო აქტი. ის არც 1787 წლის აშშ-ის კონსტიტუციის, ოფიციალურად აღიარებულ, ნაწილად იქცა. თუმცა, ძნელია გადაფასო მისი მნიშვნელობა არა მხოლოდ ამერიკული კონსტიტუციის ლიბერალურ-დემოკრატიულ პრინციპების, არამედ, მთლიანად, მსოფლიო პოლიტიკურ-სამართლებრივი აზრის მიმართ. შინაარსობრივად, დეკლარაცია, პირობითად, სამ ნაწილად შეიძლება დაიყოს. **I – შესავალი ნაწილი** ეძღვნება ყველა იმ მიზეზების განმარტებას, რომლებმაც აიძულა ამერიკული კოლონიები გაეწყვიტათ კავშირი მეტროპოლიასთან და მათთვის „**დამოუკიდებელი და თანასწორი ადგილი**“ განესაზღვრა, მსოფლიოს სახელმწიფოთა შორის. ეს მიზეზი, ბუნებით-სამართლებრივი იდეოლოგიის შესაბამისად, დასაბუთებულია „ბუნებითი კანონებით“, ყველა ადამიანის თანასწორობის შესახებ; ვინაიდან ყველა ადამიანი, დაბადებიდანვე, ალტურვილია განუსხვისებელი უფლებებით, მათ შორის „**სიცოცხლის, თავისუფლებისა და ბედნიერებისაკენ ღტოლის**“ უფლებით. ამ დოკუმენტის პოლიტიკური დოქტრინის საფუძველში დევს საზოგადოებრივი ხელშეკრულების თეორია, რომლის შესაბამისად, საკუთარი ბუნებითი უფლებების უზრუნველყოფის მიზნით, „**ადამიანები ჰქმნიან მთავრობებს**“, ხოლო ამ უფლებების გამანადგურებელი მთავრობები – ტირანულად ცხადდება. ხალხს არა თუ შეუძლია, არამედ ევალება კიდევ ასეთი მთავრობის შეცვლა და ის უფლებამოსილი და ვალდებულია დააწესოს მმართველობის ისეთი ფორმები, რომლებიც „**ყველაზე უკეთ მიესადაგება ამ ხალხის უსაფრთხოების და კეთილდღეობის უზრუნველყოფას**“. ვირჯინიის შტატის უფლებათა დეკლარაციისგან განსხვავებით, დამოუკიდებლობის დეკლარაცია, ბუნებითი უფლებების ჩამონათვალში, არაფერს ამბობს საკუთრების უფლების შესახებ. ეს არ იყო შემთხვევითი მოვლენა, ვინაიდან ამერიკული რევოლუციის ყველაზე დემოკრატიულ მოაზროვნეთა (თ. ჯეფერსონი და ბ. ფრანკლინი) შეხედულებით, რომლებიც ამერიკის მოსახლეობის ყველაზე „ქვედა“ ფენების ინტერესებს გამოხატავდნენ, კერძო საკუთრება – როგორც „ისტორიული განვითარების შედეგი“, არ ითვლებოდა ბუნებითი უფლებად. ეს კი გულისხმობდა სახელმწიფოსა და სამოქალაქო საზოგადოების უფლების შეზღუდვას, ამერიკელებს შორის ქონებრივი უთანასწორობის უდიდეს გამწვავებას. დამოუკიდებლობის დეკლარაციის მეორე ნაწილი ეძღვნება, ინგლისის მეფისა და პარლამენტის მხრიდან, „**ძალადობისა და მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების**“ გრძელი ჩამონათვლის აღწერას, რომლებიც, პატრიოტთა მტკიცებით, მიზნად ისახავდა, ქვეყანაში, „**შეზღუდული დესპოტიზმის**“ დამკვიდრებას. მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების ჩამონათვალთა დიდი ნაწილი, ჰომბრულის კონცეფციის გავლენით, ეძღვნება ადგილობრივი ლეგისლატურების უფლებამოსილებათა დარღვევს უამრავ ფაქტს, რომელთა კანონები მიიღებოდა კოლონისტების ინტერესების და კეთილდღეობის უზრუნველყოფის მიზნით“, გუბერნატორების მხრიდან ამ კანონების ცხოვრებაში გატარებაზე უარის თქმას ან მხოლოდ იმ პირობით მათ აღიარებას, თუ კოლონიები უარს იტყოდნენ წარმომადგენლობის უფლებაზე; მშფოთვარე ლეგილატურების უკანონო დათხოვნას, მათ მოწვევას უხერხულ, ძნელად მისადგომ ადგილებში და სხვა. დეკლარაციაში მკვეთრად იყო გაკრიტიკებული მეტროპოლიის სასამართლო პოლიტიკაც, რომელიც აღიარებდა კოლონიური მართლმსაჯულების მხოლოდ მეფის ნებისგან განსაკუთრებულ დამოკიდებულებას, მეფის მიერ განსაკუთრებული საგანგებო მიმართულების დაწესებას, საზოგადოების მხრიდან, მიიმე დანაშაულის ჩადენის დაუსჯელობას, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოზე უარის თქმას, habeas corpus-ის შესაბამისი პროცედურებისა და გარანტიების დაუცველობას. დეკლარაცია მართლმსაჯულების ხარვეზებს იმ ჩინოვნიკების ხროვას უკავშირებდა, რომელიც სდევნიდა და ავიწროვებდა ხალხს. გარდა ამისა, კოლონიებში მართლმსაჯულების დარღვევა აიხსნებოდა, არასაომარ ვითარებაში, ადგილობრივი ლეგილატურების თანხმობის გარეშე, მშვიდობიან მოსახლეობაში ჯარების ჩაყენებით.

მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების ვრცელი ჩამონათვალი, დეკლარაციის მიხედვით, პირდაპირ ან ირიბად დაკავშირებული იყო მესაკუთრეთა ინტერესების დაცვის მთავარ ამოცანასთან, კოლონიების უფლებასთან თავისუფალ ეკონომიკურ განვითარებაზე, რაც უშუალოდ იყო განმტკიცებული მოთხოვნით – „**არავითარი გადასახადი წარმომადგენლობის გარეშე**“, ანუ ვაჭრობის თავისუფლება და, შესაბამისად, სამეწარმეო საქმიანობისათვის ხელისშეწყობა. დეკლარაციის თავდაპირველ ვარიანტში თ. ჯეფერსონი, ინგლისის მეფისა და პარლამენტის მიერ ჩადენილ 8 დანაშაულის ჩამონათვალში, მკვეთრად ილაშქრებდა მონობის წინააღმდეგ. თუმცა, მოგვიანებით, ეს ბრალდება მოიხსნა, რადგან მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ სამხრეთ კაროლინა და ჯორჯია.

დამოუკიდებლობის დეკლარაციის ბოლო – მესამე ნაწილში განცხადებულია, რომ „**კეთილი ხალხის სახელითა და დავალებით**“, რომლის წარმომადგენლებიც შეიკრიბნენ საერთო კონგრესზე და სახეიმოდ თქვეს, რომ: „**შეერთებული კოლონიები უფლებრივად უნდა იყვნენ თავისუფალი და დამოუკიდებელი შტატები, რომ ისინი უნდა გათავისუფლდნენ ბრიტანული გვირგვინის მხრიდან, ყოველგვარი დამოკიდებულებისაგან და მათსა და ბრიტანულ სახელმწიფოს შორის ყოველგვარი**

პოლიტიკური კავშირი უნდა იქნას გაწყვეტილი“. დამოუკიდებლობის დეკლარაციის ანალიზი იმაზე მოწმობს, რომ მის დებულებებში გარკვეული წინააღმდეგობები გვხვდება, რაც დაკავშირებული იყო, რადიკალურ და ზომიერ პოლიტიკურ ძალებს შორის, მკვეთრი დაპირისპირების არსებობასთან. კერძოდ, იმ განცხადების მიუხედავად, რომ „ყველა ადამიანი დაბადებით თავისუფალია“, დეკლარაციამ არა თუ ხელუხლებელი დატოვა მონობის ინსტიტუტი, არამედ თანასწორობის პრინციპი მხოლოდ თეთრკანიან მამაკაცებზე – მესაკუთრეებზე გაავრცელა და ამ უფლებას (თანასწორობა) ჩამოაშორა ჩრდილოეთ ამერიკის ავტოქტონური მოსახლეობა – ინდიელები, რომლებიც, ფორმალურად, თავისუფლები იყვნენ. მეტროპოლიის თვითნებობის მკვეთრი კრიტიკის მიუხედავად, ყურადღებას იქცევს დეკლარაციის ზოგიერთი დებულების გაწონასწორებული ხასიათი, რომელიც გამორიცხავდა შეურიგებელ მოწოდებას „ძმების“ – ინგლისელების წინააღმდეგ ძალადობრივი მოქმედებისაკენ. მეტროპოლიასთან ურთიერთობის გაწყვეტა იყო იძულებითი ნაბიჯი, რომელიც პატრიოტებმა გადადგეს, ინგლისელების მხრიდან სხვადასხვაგვარი ბოროტმოქმედების გრძელი ჯაჭვის გავლენით, ვინაიდან „კეთილგონიერება“ – დეკლარაციის აზრით, მოითხოვდა, რომ ძველი დროიდანვე დადგენილი მთავრობა არ იცვლებოდეს არაარსებობის მოწოდების გამო. დეკლარაციაში გაისმა, კოლონიებისათვის, ერთიანი სახელმწიფოებრიობის შექმნის იდეა. ეს იდეა განცხადებული იყო „13 შეერთებული კოლონიის“ სახელით, რომლებიც „თავისუფალ და დამოუკიდებელ შტატებად იქცნენ და რომლებმაც განცალკევებული და თანასწორი ადგილი უნდა დაიკაონ დედამიწის დერეფანთან შორის, რაც მათ ბუნების კანონებმაც მიანიჭა“ („ბუნებითი და ღვთიური კანონები“).

§4. 1781 წლის კონფედერაციისა და მუდმივი კავშირის მუხლები

კოლონიების პოლიტიკური გაერთიანების, ამა თუ იმ ფორმით, შექმნის გადაუდებელი აუცილებლობა ჯერ კიდევ განმათავისუფლებელი მოძრაობის დასაწყისში იქნა გააზრებული. ეს საკითხი დაისვა II კონტინენტური კონგრესის მონაწილეთა წინაშე. თანაც, საუბარი იყო ქმედით გაერთიანებაზე, რომლის სათავეში იდგებოდა ხელისუფლების ერთიანი ორგანო, თუმცა არა იმ ხელისუფლებისა, რომელსაც ახორციელებდნენ მეტროპოლიის მმართველობის ორგანოები, არამედ საკავშირო კონგრესის ხელისუფლება, რომლის მუშაობა უნდა დაეფუძნოს შემდეგ პრინციპებს: „ერთი კოლონია – ერთი ხმა“ და, გადაწყვეტილების მიღებისას, „ხმათა უმრავლესობა“ (13-დან 9 ხმა მაინც). თუმცა, ფულადი სახსრებს უკმარისობა, საერთო გადაწყვეტილების მიღებისადმი კოლონიების ეფექტური იძულების არარსებობა, გახდა იმის მიზეზი, რომ, ამ დროს, კონგრესი ვერ იქცა ერთიან საკანონმდებლო ორგანოდ და, ძირითადად, მან იკისრა კოლონიებს შორის, დიპლომატიური მოლაპარაკებების ცენტრის ფუნქცია. ეს საკითხი კვლავ დადგა დღის წესრიგში 1776 წლის ივლისში, მესამე კონტინენტური კონგრესის დროდ. კონგრესის მუშაობა მიმდინარეობდა საერთო ამერიკული პოლიტიკური ორგანოს სახით; შეიქმნა კომიტეტი, რომელსაც დაევა „კონფედერაციის მუხლების“ მომზადება. ამ დოკუმენტის მთავარი დანიშნულება უნდა ყოფილიყო, კონფედერაციისა და შტატების მთავრობებს შორის, უფლებამოსილებათა გამიჯვნა.

„კონფედერაციისა და მუდმივი კავშირის მუხლების“ მეორე ვარიანტი, პრინციპულად, განსხვავდება პირველი ვარიანტისაგან. ის მოწონებული იქნა 1779 წლის 15 ნოემბერს, თუმცა, შტატებს შორის თავისებური ხელშეკრულების სახით, რატიფიცირებულ იქნა მხოლოდ 1781 წლის 1 მარტს. ამ დოკუმენტის საფუძველზე აღმოცენებული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, შტატების კავშირის სახით, ოფიციალურად იწოდებოდა „ამერიკის შეერთებულ შტატებად“. ამავდროულად, თითოეული შტატი ინარჩუნებდა „საკუთარ უზენაესობას, თავისუფლებას და დამოუკიდებლობას, ისევე, როგორც საკუთარ ხელისუფლებას, საკუთარ იურისდიქციას და იმ ყველა უფლებას, რომელიც ამ კონფედერაციით, არ ენიჭება კონგრესზე შეკრებილ შეერთებულ შტატებს“ (მ. 2-ე).

კონფედერაციული კავშირი განმტკიცებული იყო ერთიანი საკანონმდებლო ორგანოს – შეერთებული შტატების კონგრესით, რომელზეც შესაკრებლად ყოველწლიურად აირჩეოდნენ დელეგატები „საკანონმდებლო კრების მიერ, თითოეული შტატისათვის, დადგენილი წესისამებრ“ (მ. 5-ე). ამავდროულად, თითოეულ შტატს ენიჭებოდა ან ყველა, ან დელეგატების ნაწილის უკან გაწვევის უფლება, ერთი წლის განმავლობაში და მათი შეცვლის უფლება, წლის დარჩენილი ნაწილის პერიოდშივე. კონგრესი ერთპალატიანი იყო და შესაბამისი შტატის თითოეულ დელეგაციას მხოლოდ ერთი ხმა ჰქონდა, მათი რიცხობრივი შემადგენლობის მიუხედავად. ამრიგად, შეიქმნა ძალზე სუსტი კონფედერაციული გაერთიანება, რომელიც მიმართული იყო თავდაცვისუნარიანობის საქმეში საერთო ძალისხმევის კოორდინირებისა და საერთო „ინტერესების გაძლიერებისაკენ“ (5-ე და 8-ე მუხლები). ფორმალურად, კონფედერაციული კონგრესი აღიჭურვა საკმაოდ ვრცელი უფლებამოსილებით, განსაკუთრებით, საგარეო-პოლიტიკურ სფეროში: ომისა და ზავის საკითხების გადაწყვეტა, ელჩების გაგზავნა და მიღება, უცხოეთის სახელმწიფოებთან ხელშეკრულებებისა და შეთანხმებების დადება, შტატებს შორის ტრაქტატების დადება, თანხმობის გაცემა, სამხედრო ხომალდებისა და არმიის პირადი შემადგენლობის იმ რაოდენობის განსაზღვრა, რომელიც შტატებს მშვიდობიანობის პერიოდში უნდა

შენახათ, აგრეთვე „ბრუნვაში მყოფი ფულის რაოდენობისა“ და მისი კურსის განსაზღვრა. თუმცა, ამ უფლებათა რეალიზაციისათვის საჭირო იყო შტატების მთელი რაოდენობის ორი მესამედის თანხმობა, რაც კიდევ ერთხელ ხაზგასმით აღნიშნავდა ამ დამოუკიდებელი სახელმწიფოების სტატუსს. კონფედერაციის კომპეტენციიდან გამოირიცხა სამხედრო მოქმედებებზე თანხმობის გაცემის უფლება, თუ „შტატი მოწინააღმდეგის მხრიდან თავდასხმას განიცდიდა, ან თუ ის გაიგებდა, რომელიმე ინდიელი ტომის მხრიდან მის ტერიტორიაზე შეჭრის განზრახვის შესახებ“ (მ. 6-ე). კონგრესის „განსაკუთრებულ“ უფლებათა ჩამონათვლიდან ამოიღეს, სამოკავშირეო ურთიერთობების სიმტკიცის განმსაზღვრელი, ყველაზე მნიშვნელოვანი უფლებამოსილებანი. სწორედ ამ ურთიერთობებს ეწოდა „ქეისის თოკი“. კონგრესი, როგორც კავშირის საკანონმდებლო ორგანო, მოკლებული იყო ისეთ მნიშვნელოვან უფლებამოსილებას, როგორიც იყო გადასახადებისა და ბაჟის დამოუკიდებელი დადგენის უფლება, შტატებს შორის ვაჭრობის რეგულირება, რაც შტატებს შორის, შესაძლო, საგაჭრო ომის მიზეზად იქცეოდა. კონგრესს არც საკუთარი გადაწყვეტილებების შესრულებისადმი იძულების ეფექტური საშუალებანი ჰქონდა, იმის მიუხედავად, რომ ის მოწოდებული იყო, ემსახურა სააპელაციო ინსტანციად ყველა იმ დავასა და გაუგებრობაში, რომელიც შესაძლოა წარმოქმნილიყო ორ ან მეტ შტატს შორის, მათი საზღვრების იურისდიქციისა და სხვა რაიმე საგნის მიმართ (მ. 9-ე). „კონფედერაციისა და მუდმივი კავშირის მუხლები“ არ ითვალისწინებდა პრეზიდენტის თანამდებობას, ან სხვა აღმასრულებელი ორგანოს არსებობას. შტატების კომიტეტი, რომელშიც 13 ადამიანი შედიოდა – ყოველი შტატიდან თითო დელეგატი – უფლებამოსილი იყო გარკვეული ფუნქციები შეესრულებინა კონგრესის სხდომათა შეწყვეტის დროს, არა უმეტეს 6 თვის ვადისა და მხოლოდ იმ საკითხზე, რომელიც მას პირდაპირ მიანიჭა კონგრესმა (9-ე და 10-ე მუხლები). თუმცა, „კონფედერაციის მუხლები“ არ არის მხოლოდ საერთაშორისო ხელშეკრულების მარტივი ნაირსახეობა. ამ დოკუმენტით იქმნებოდა ის სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, რომელიც საკავშირო სახელმწიფოებრიობის გარდამავალი ფორმა იქნებოდა, და რომელშიც საფუძველი ჩაეყარა მომავალი ამერიკული ფედერაციის ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და ფსიქოლოგიურ კავშირებს.

§5. 1787 წლის აშშ-ის კონსტიტუცია

უსაშველოდ მოძველებული „კონფედერაციის მუხლების“ გადასინჯვის აუცილებლობა იმით იყო ნაკარნახევი, რომ მკვეთრად გაუარესდა კონფედერაციის ეკონომიკური და პოლიტიკური პოზიციები, მათ შორის საერთაშორისო არენაზე. ამ პროცესების გართულებას, კიდევ უფრო, ამძაფრებდა მთავრობის ფინანსური უძლურება, ვინაიდან შტატები უარს ამბობდნენ, სამხედრო ხარჯების და „თავდაცვის და საერთო კეთილდღეობისათვის“ გაღებული თანხების, ანაზღაურებაზე. ომის დამთავრებამ და, 1783 წლის აპრილში, ყოფილ მეტროპოლიასთან პარიზის ზავის დადებამ, თვალნათლივ დაადასტურა, რომ ჩრდილო-ამერიკული შტატების კონფედერაციულმა კავშირმა ამოწურა საკუთარი შესაძლებლობანი და ის უნდა დაშლილიყო. გარდა ამისა, მკვეთრად გამწვავდა სოციალური წინააღმდეგობანი, რისი ნათელი დადასტურებაც იყო 1786-87 წლების სახალხო აჯანყება.

1787 წლის 6 მაისს მიღებული იქნა გადაწყვეტილება სპეციალური დამფუძნებელი კრების – კონსტიტუციური კონვენტის მოწვევის შესახებ, რომლის მუშაობაში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ შტატების მიერ დანიშნულ დელეგატებს, მხოლოდ „კონფედერაციის მუხლებში“ ცვლილებების შეტანისა და მათი დახვეწის მიზნით. თუმცა, მისი მუშაობის პერიოდში, ჩამოყალიბებული იქნა ახალი ფედერაციული სახელმწიფოს კონსტიტუცია.

კონვენტის მოწვევა არ იქნა ყველა შტატის მიერ მოწონებული – მის მუშაობაში, შტატების მიერ არჩეული 74 დელეგატიდან, მონაწილეობა მხოლოდ 55-მა მიიღო, რომელთა შორის სჭარბობდნენ ამერიკული რევოლუციის აღიარებული ლიდერები. ყველა დელეგატი იყო აშშ-ს თეთრკანიანი მამაკაცი მოქალაქე, მდიდარი და განათლებული ადამიანი. დელეგატები, პოლიტიკური მრწამსით, ორ ჯგუფად: 1) ფედერალისტებად – ერთიანი ფედერალური სახელმწიფოს შექმნის მომხრეები, რომელსაც ექნებოდა ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება და 2) ანტიფედერალისტები – მათი მოწინააღმდეგე დემოკრატები. ამიტომ, ახალი სახელმწიფოს კონსტიტუცია მხოლოდ კომპრომისის შედეგი შეიძლება გამხდარიყო. 1787 წლის 17 სექტემბერს მოწონებული და 9 შტატის მიერ რატიფიცირებული აშშ-ის კონსტიტუცია, ძალაში შევიდა 1789 წლის 4 მარტს. კონსტიტუცია მცირე მოცულობის დოკუმენტია, რომელიც შედგება პრეამბულისა და 7 მუხლისაგან, რომელთაგან მხოლოდ პირველი 4 მუხლი იყოფა კარებად. კონსტიტუციის შექმნის მიზანი „აშშ-ის ხალხის მიერ“ გაცხადებული იყო მის პრეამბულაში. ისინი დაყვანილი იყო „სრულყოფილი კავშირის“ შექმნის, სამართლიანობის დადგენისა და მართლმსაჯულების გარანტირების, შინაგანი სიმშვიდის უზრუნველყოფისა და ერთობლივი თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცების, საერთო კეთილდღეობისადმი თანადგომის“ გაწევამდე. კონსტიტუციის საფუძველში ჩაიდო, მის ტექსტში პირდაპირი გზით არ ჩამოყალიბებული, თუმცა ნაგულისხმევი პრინციპები: საპრეზიდენტო რესპუბლიკანიზმი, ფედერალიზმი (მოწყობა), ხელისუფლებათა დანაწილება, კონსტიტუციური სასამართლო კონტროლი. კონსტიტუცია არ შეიცავდა პოლიტიკურ-სამართლებრივ პრინციპებს, რომლებიც მანამდე გამოთქმული იყო სხვა პოლიტიკურ

დოკუმენტებში, კერძოდ, დამოუკიდებლობის დეკლარაციაში (1776 წ.) და შტატების კონსტიტუციებში: ადამიანის ბუნებითი და განუსხვისებელი უფლებები, საზოგადოებრივი ხელშეკრულების თეორია, ხალხის უფლება შეიარაღებულ აჯანყებაზე და სხვა. და ეს არ იყო შემთხვევითი გარემოება, არამედ განპირობებული იყო რთული პოლიტიკური და სოციალური ვითარებით. კონსტიტუცია მოწოდებული იყო უზრუნველყო სოციალური მშვიდობა და წესრიგი, საიმედოდ დაეცვა თეთრკანიანი უმცირესობის ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესები. ამრიგად, აშშ-ის კონსტიტუციის ფუძემდებლური პრინციპი გახდა არა სახალხო სუვერენიტეტი, არამედ ხელისუფლებათა დანაწილება და ურთერთშეჯერებისა და გაწონასწორების (check and balances) მექანიზმი.

ხელისუფლებათა დანაწილების საპრეზიდენტო მოდელის შესაბამისად, სახელისუფლებო ფუნქციები და სახელისუფლებო ფუნქციათა საგნები მკვეთრად იყო განაწილებული ხელისუფლების სამი შტოს მიერ: საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და სასამართლო. სწორედ ამ საკითხებს ეხებოდა აშშ-ის კონსტიტუციის პირველი სამი მუხლი. I-ლი მუხლის პირველ განყოფილებაში ნათქვამი იყო, რომ „საკანონმდებლო უფლებამოსილებანი, აღნიშნულით დადგენილია, ეკუთვნოდა აშშ კონგრესს, რომელიც შედგებოდა სენატისა და წარმომადგენელთა პალატისაგან“. თუ წარმომადგენელთა პალატა იქმნებოდა იმ დეპუტატებისაგან, რომლებსაც, ორ წელიწადში ერთხელ, ირჩევდა ცალკეული შტატის ხალხი, სენატის ფორმირება ხდებოდა ორსაფეხურიანი არჩევნების გზით, „თითოეული შტატიდან ორ-ორი სენატორის შემადგენლობით, რომლებსაც ადგილობრივი ლეგისლატურები 6 წლის ვადით ირჩევდნენ. ისინი როტაციას ექვემდებარებოდნენ 1/3 რაოდენობით, ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ. ამავე პირველი მუხლით, ჩამოყალიბდა სხვადასხვა საარჩევნო ცენტრები, რომელთა დაცვა მოეთხოვებოდა კონგრესის ორივე პალატის დეპუტატებს. კერძოდ, წარმომადგენელთა პალატის წევრი შეიძლება ყოფილიყო 25 წლის ასაკის აშშ-ის მოქალაქე, რომელიც 7 წლის განმავლობაში ცხოვრობდა იმ შტატში, სადაც იყრიდა კენჭს. ხოლო სენატორი შეიძლებოდა გამხდარიყო, 30 წლის ასაკს მიღწეული აშშ-ის მოქალაქე, რომელიც 9 წლის განმავლობაში ცხოვრობდა იმ შტატში, სადაც იყრიდა კენჭს. კონსტიტუციის II მუხლის I კარის მიხედვით, აღმასრულებელი ხელისუფლება ეკუთვნოდა აშშ-ის პრეზიდენტს, რომელსაც, ვიცე-პრეზიდენტთან ერთად, 4 წლის ვადით, ირიბი არჩევნების გზით, ფარული კენჭისყრით ირჩევდა ამომრჩეველთა კოლეგია. ამ კოლეგიის წევრებს თითოეული შტატი იმ წესის მიხედვით ნიშნავდა, რომელიც დადგენილი იყო მისი ლეგისლატურით. აშშ-ის პრეზიდენტის თანამდებობაზე აირჩეოდა, 35 წლის ასაკს მიღწეული, დაბადებით აშშ-ის მოქალაქე, ან ის პირი, რომელიც აშშ-ის მოქალაქე იყო კონსტიტუციის მიღების მომენტისათვის და ამ ქვეყანაში ცხოვრობდა სულ მცირე 14 წლის განმავლობაში. პრეზიდენტს ძალზედ ვრცელი უფლებამოსილებანი მიენიჭა, რის გამოც მას დემოკრატიკაში „არჩევითი მონარქი“ უწოდეს. პრეზიდენტი იყო: არმიისა და ფლოტის მთავარსარდალი; ცალკეული შტატების პოლიციის მეთაური; მას ამინსტიის და შეწყალების უფლება მიენიჭა; მას „სენატის თანხმობით“, ხელშეკრულების დადების უფლება ჰქონდა, იმ პირობით, რომ ხელშეკრულებას მოიწონებდა სენატის შემადგენლობის 2/3; თანამდებობაზე ნიშნავდა ელჩებს, კონსულებსა და სხვა ოფიციალურ წარმომადგენლებს, უზენაესი სასამართლოს მოსამართლეებს და აშშ-ის სხვა თანამდებობის პირებს. მას, საგანგებო მდგომარეობისას ან სხვა საჭიროებისას, შეეძლო კონგრესის ორივე ან ერთ-ერთი პალატის მოწვევა, კავშირის საქმეებზე ამომწურავი ინფორმაციის მიღება“ და სხვა.

აშშ-ის პრეზიდენტის ასეთი ძლიერი ერთპიროვნული ხელისუფლების შექმნის შესახებ კონვენციის გადაწყვეტილებაზე დიდი გავლენა იქონია იმ გარემოებამ, რომ პრეზიდენტობის ყველაზე რეალური კანდიდატი სწორედ ჯ. ვაშინგტონი იყო.

კონსტიტუცია ძალზე მცირე ადგილს უთმობდა სასამართლო სისტემის ორგანოთა შექმნისა და ფუნქციონირების საკითხებს. მათი დაწესების უფლება კონგრესს მიენიჭა, რომელიც უფლებამოსილი იქნებოდა შეექმნა ნებისმიერი სასამართლო, რომელიც უზენაესი სასამართლოს ქვემდგომი ინსტანცია იქნებოდა (კარი 8, მუხლი 1; კარი I, მ. III). კონვენტში ეჭვი გამოითქვა საერთო ფედერალური სასამართლო ორგანოს შექმნის მიზანშეწონილობის თაობაზე. თუმცა, ეს ეჭვი მალევე გაიფანტა, როცა გაიხსენეს, თუ რამდენად არაქმედითი იყო კონფედერაცია, რომლის სისუსტე დიდად განაპირობა საერთო-სახელმწიფოებრივი სასამართლო ორგანოების არარსებობამ. კონსტიტუციის III მუხლის 2 კარის ძალით, ფედერალური სასამართლო ხელისუფლება გაგრცელდა 5 კატეგორიის საქმეებზე: 1) ყველა საქმე, რომელიც თვით აშშ-ის კონსტიტუციის, ფედერალური კანონებისა და საერთაშორისო ხელშეკრულებების საფუძველზე იყო აღმოცენებული; 2) ყველა საქმე, რომელიც ელჩებს, კონსულებს და სხვა ოფიციალურ წარმომადგენლებს ეხებოდა; 3) საადმირალოსა და საზღვაო იურისდიქციის საქმეები; 4) ყველა დაგები, რომლის ერთ-ერთი მხარე აშშ-ში იქნებოდა; 5) ორ ან მეტ შტატს შორის აღმოცენებული დავის საქმეები, რომელიმე შტატისა და სხვა შტატის მოქალაქეს შორის, სხვადასხვა შტატების მოქალაქეებს შორის, რომლებიც უფლებებს აცხადებენ სხვა შტატების მიერ დათმობილ მიწებზე.

ფედერალური სასამართლოს სპეციალურ კომპეტენციას, სპეციალურმა კანონმდებლობამ მიაკუთვნა საქმეები „სასამართლოს უპატივცემლობისა“ და ის საქმეები, რომლებიც დაკავშირებული იყო ფედერალური სასამართლოების მიერ, სხვადასხვა სასამართლო ბრძანებების გამოცემასთან, საკუთარი უფლებების რეალიზაციასთან და მათ მიერ ამ ბრძანების ნებისმიერი შტატის ქვემდგომი ინსტანციის

სასამართლოში წარგზავნასთან (ბრძანება „habaes corpus“, ამკრძალავი ბრძანება „iniunction“, მავალდებელი ბრძანება „mandatus“ და სხვა). კონსტიტუციაში პირდაპირ არ იყო ნათქვამი მოსამართლეთა შეუცვლელობასა და დათხოვნის აკრძალვის შესახებ, თუმცა მითითებული იყო, რომ „ისინი მანამ იკავებდნენ თანამდებობას, ვიდრე მათი ქცევა უმწიკვლო იყო“. განმტკიცებული იყო მოსამართლეთა მატერიალური გარანტიები, კერძოდ, მოსამართლის უფლება საკუთარი სამსახურის ღირსეული ანაზღაურებით, რომლის მოცულობის შემცირება დაუშვებელი იყო, მისი სამსახურში ყოფნის მთელ პერიოდში.

ხელისუფალთა დანაწილების ამერიკული კონცეფცია – არა მხოლოდ ხელისუფლების სხვადასხვა შტოებს შორის, სახელისუფლებო ფუნქციებისა და კომპეტენციის საგანთა გამიჯვნა და მათი დამოუკიდებლობა, არამედ ამ კომპეტენციის უდავო და, უფრო მეტიც, ძირითადი ნაწილი „ურთიერთშეკავებისა და გაწონასწორების“ სისტემა, შემაკავებელი კონტროლი და ხელისუფლებათა დაბალანსება იმ დროს, თუ საფრთხე შეექმნება მათ შორის ურთიერთგაწონასწორებასა და წარმოიქმნება სახიფათო დისბალანსი. ნებისმიერ ნორმალურად მოქმედ სახელმწიფო მექანიზმში, ხელისუფლების ყველა შტო ერთმანეთთან თანამშრომლობს და ურთერთშემოქმედებას ახდენს. თუმცა, ასეთი ურთიერთშემოქმედება, ძალთა შორის თანასწორობის შენარჩუნების შემთხვევაშიც კი, არ გამორიცხავს მათ შორის შინაგანი დაძაბულობის შემთხვევებს. სწორედ ამ დაძაბულობისა და დისბალანსის მოხსნას, ხელისუფლების ცალკეულ შტოებს შორის, უნდა ემსახუროდეს „ურთიერთ-შეკავებისა და გაწონასწორების“ სისტემა, რომლის დროს ხელისუფლების თითოეულ შტოს შესაძლებლობა ეძლევა წინააღმდეგობა გაუწიოს, მეორე სახელისუფლებო შტოს მხრიდან, უზურპატორული მისწრაფებების განხორციელებას. ეს სისტემა სულაც არ ნიშნავდა, რომ რომელიმე შტო თვითნებურად ჩაეროდა მეორის უფლებამოსილებაში, არამედ ახორციელებდა და უზრუნველყოფდა შტოების ურთიერთ საკონსტროლო ფუნქციებს და ამისათვის ანიჭებდა მათ გარკვეულ საშუალებებსა და ხერხებს, რომლებიც ორგანიზაციულ-პროცედურული და უფლებამოსილებითი ხასიათისა იყო.

აშშ-ის კონსტიტუციის მიხედვით, კონგრესის შემადგენელი რგოლი აშშ-ის პრეზიდენტია, რომელიც ვეტოს უფლების გამოყენებით, შემოქმედებს კონგრესის მიერ მიღებულ კანონპროექტებზე. საპრეზიდენტო ვეტო შეიძლება დაძლეული იქნას, თუ მოხდება იმავე კანონპროექტის განმეორებითი განხილვა და მის დამტკიცება წარმომადგენელთა პალატისა და სენატის წევრთა 2/3-ის მიერ. აშშ-ის პრეზიდენტის შემაკავებელია სენატი, რომელიც ამ უფლებას ახორციელებს, „სახელმწიფო მეთაურისათვის“ „რჩევებისა და თანხმობის მიცემის“ მეშვეობით. კონსტიტუციაში აღნიშნულა, რომ კონგრესი, სახელმწიფოს მეთაურთან ერთად, მონაწილეობს პრეზიდენტის მიერ საგარეო და საშინაო პოლიტიკის უმნიშვნელოვანესი უფლებამოსილებების განხორციელების პროცესში, კერძოდ: საერთაშორისო ხელშეკრულებების დადებისას, სავალდებულო იყო, რომ მათი მოწონება-დამტკიცებაში მონაწილეობა მიეღო, სხდომაზე დამსწრე სენატორთა 2/3-ს მაინც. იმის მიუხედავად, რომ პრეზიდენტი შეიარაღებული ძალების მთავარსარდალი იყო, მას არ შეეძლო ომის გამოცხადება, ვინაიდან ამ უფლებით მხოლოდ კონგრესი იყო აღჭურვილი. მხოლოდ კონგრესის სახელით და მისი მხრიდან არსებითი კონტროლის ქვეშ, პრეზიდენტს შეეძლო საგანგებო მდგომარეობის შემოღება ქვეყანაში და შეიარაღებული ძალების გამოყენება. ფედერალური კონგრესი, აშშ-ის პრეზიდენტისა და უზენაესი სასამართლოს მოსამართლეების მიმართ, მათი მხრიდან უხეში ამორალური საქციელის ჩადენის შემთხვევაში, ითხოვდა მათი თანამდებობიდან ვადამდე გადაყენებას, იმპიჩმენტის პროცედურის წესით. თავის მხრივ, უზენაესი სასამართლო ახორციელებს კონგრესის და აშშ-ის პრეზიდენტის შეკავებას, საკუთარი კონსტიტუციური კონტროლის უფლებების მეშვეობით, რადგან ამოწმებს ამ ორგანოების მიერ მიღებული აქტების კონსტიტუციასთან შესაბამისობის საკითხს.

1787 წლის აშშ-ის კონსტიტუცია განამტკიცებდა აშშ-ის სახელმწიფო წყობილების ფედერაციულ ფორმას, იმის მიუხედავად, რომ კონსტიტუციის ტექსტში არ იყო გამოყენებული „ფედერაციის“ ცნება. მის საფუძველში ჩაიღო დუალიზმის (ორგვარობა) პრინციპი, რომელიც განსაზღვრავდა კავშირის საგნობრივ კომპეტენციას და არა შტატებისათვის მიკუთვნებულ უფლებამოსილებათა სფეროს.

კერძოდ, კონსტიტუციაში შეტანილი X შესწორება (1791) აზუსტებდა ფორმულას „შტატების ნარჩენი უფლების შესახებ“ და აღგენდა, რომ, აღნიშნული კონსტიტუციით, აშშ-ის „მიუნიჭებელი უფლებამოსილებანი“ და ის ფუნქციები, რომელთა შესრულება არ ეკრძალებათ ცალკეულ შტატებს, შენარჩუნებული აქვთ ამ შტატებს ან მთლიანად ამერიკის ხალხს. კონსტიტუცია განამტკიცებდა ნებისმიერი ტრადიციული სახელმწიფოსა და კონსტიტუციის აუცილებელ პირობას – ფედერალური სამართლის უზენაესობის (სუპრემაციის) პრინციპს, რომელიც აისახა კონსტიტუციის VI მუხლში; აშშ-ის კონსტიტუციაში ცვლილებებისა და დამატებების შესატანად საჭირო იყო შტატებში სპეციალური კონვენტების მოწვევა და მათი მოწონება ლეგისლატურების ან შტატების კონვენტების სულ მცირე 3/4-ის მიერ.

ფილადელფიის კონვენტის მიერ დამტკიცებული, ფედერალური კონსტიტუცია მხოლოდ იმ შემთხვევაში შევიდოდა ძალაში, თუ მის რატიფიკაციას მოახდენდა 13-დან 9 შტატი მაინც.

კონსტიტუციის პროექტის მიმართ იყო გარკვეული შენიშვნებიც: 1) მასში არ იყო გათვალისწინებული ის პრინციპი, რომლის მიხედვით ის ძალაუფლება, რომელიც კონსტიტუციას არ მიუნიჭებია აშშ-ის

კონგრესისათვის, შტატებს უნდა შენარჩუნებოდათ; 2) კონსტიტუციაში არაფერი იყო ნათქვამი იმის შესახებ, რომ შტატებს უნარჩუნდებოდათ სუვერენიტეტი იმ ფარგლებში, რომელიც არ ჰქონდა მიკუთვნებული ფედერაციას; 3) კონსტიტუცია არ შეიცავდა ცალკე კარს მოქალაქეთა უფლებებისა და თავისუფლებების შესახებ. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ კონსტიტუციაში მაინც იყო განმტკიცებული ზოგიერთი უფლებები და მათი დაცვის კონსტიტუციური გარანტიები: ა) habeas corpus – ბრძანების გაცემის უფლება; ბ) კანონის უკუქცევითი ძალის აკრძალვა; გ) სასამართლოს გარეშე, დევნისა და დასჯის შესახებ, ბილის გაცემის უფლება; დ) ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს გარანტირება; ე) რაიმე სახის პრივილეგიების დაწესების აკრძალვა, თანამდებობაზე დანიშვნის დროს; ვინაიდან აიკრძალა ყოველგვარი თავადაზნაურული ტიტული და წოდება; ე) კონსტიტუციაში მკაცრად განისაზღვრა ისეთი დანაშაულის დეფინიცია, როგორიც იყო სახელმწიფოს ღალატი.

§6. 1791 წლის Bill of Rights

ახალი კონსტიტუციის საფუძველზე შეკრებილ წარმომადგენელთა პალატის ერთ-ერთ პირველ სხდომაზე ჯ. მედისონმა წარმოადგინა „საერთო-სახელმწიფოებრივ უფლებათა შესახებ ბილის“ პროექტი. 1789 წლის 21 სექტემბერს ის დაამტკიცეს აშშ-ის კონსტიტუციაში ოფიციალურად შეტანილი X შესწორების სახით, თუმცა – ძალაში შევიდა მხოლოდ 1791 წელს.

ბილში განცხადებული უფლებები, თავისუფლებები და მათი გარანტიები გაცილებით ვიწრო იყო იმასთან შედარებით, რაც გაითვალისწინეს შტატების კონსტიტუციებმა და დეკლარაციებმა, უფლებების შესახებ ნაწილში. ამის მიუხედავად, შეუძლებელია გადაფასდეს ამ დოკუმენტის მნიშვნელობა, რომელმაც, პირველად მსოფლიო ისტორიაში საერთო-სახელმწიფოებრივ დონეზე, დაადგინა ამერიკის მოქალაქის სამართლებრივი სტატუსის ერთგვაროვნება, მეორედ განსაზღვრა მოქალაქის უფლებებისა და თავისუფლებებზე ფედერალური კონტროლის სფერო, ასევე, პირველად კონსტიტუციური კანონმდებლობის დონეზე, ჩამოაყალიბა მოქალაქის ის უფლებები და თავისუფლებები, რომლებიც დაუშვებელი იყო განემარტათ, როგორც ხალხის მიერ შენარჩუნებული უფლებებისა და თავისუფლებების შეზღუდვა და დამცრობა.

1791 წელს ბილის უფლებათა შესახებ, პირობითად, ორი ნაწილის გამოყოფა შესაძლებელი. I-ლ ნაწილში განმტკიცებული იყო მოქალაქის კლასიკური დემოკრატიული უფლებები და თავისუფლებები: აღმსარებლობის არჩევის თავისუფლება; სიტყვისა და ბეჭდითი სიტყვის თავისუფლება; ხალხის უფლება მშვიდობიან შეკრებებსა და პეტიციით მთავრობისადმი მიმართვა; პიროვნების, საცხოვრებელი ადგილის, ქაღალდებისა და ქონების ხელშეუხებლობა; დაუსაბუთებელი ჩხრეკისა და დაპატიმრების აკრძალვა. ასევე განმტკიცებული იყო, ისტორიული გარემოებებით განპირობებული, იარაღის შენახვისა და ტარების უფლება, თუმცა იკრძალებოდა მშვიდობიან პერიოდში მოსახლეობაში სამხედრო ნაწილების ჩაყენება (1, 2, 3, 4 შესწორებები).

ბილის მეორე ნაწილში შევიდა ამ უფლებებისა და თავისუფლებების გარანტიები, რომლებსაც V შესწორებაში „სათანადო სამართლებრივი პროცედურის“ წესები ეწოდა: ბრალდებულის უფლება მიეღო ინფორმაცია მისთვის წაყენებული ბრალდების არსისა და დასაბუთებულობის შესახებ; უფლება მისი საქმის გადაუდებელი და საჯარო განხილვის შესახებ, მიუკერძოებელი ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოს მიერ; უფლება მოწმეებთან დაპირისპირებასა და ადვოკატის დახმარებაზე; უფლება სასამართლოში არ მიეცა ჩვენება საკუთარი თავის წინააღმდეგ და ორჯერ ერთსა და იმავე საქმეზე (დანაშაულზე) არ ყოფილიყო პასუხისგებაში მიცემული; არაგონივრულად დიდი ჯარიმებისა და გირაოს შეტანის აკრძალვა; „მკაცრი და უჩვეულო სასჯელის“ გამოყენების აკრძალვა; კერძო საკუთრების ჩამორთმევა საზოგადოებრივი აუცილებლობის მომიზეზებით, სამართლიანი ანაზღაურების გარეშე (V, VI, VII, VIII შესწორებები).

მოგვიანებით, ფედერალისტები შეეცადნენ შეეზღუდათ „ბილის“ მოქმედება და 1798 წელს მიაღწიეს „მტრულად განწყობილი უცხოელების შესახებ“ კანონის მიღებას (კერძოდ, ფრანგი იმიგრანტები), აგრეთვე მიიღეს ნატურალიზაციის შესახებ და აჯანყების წაქეზების შესახებ კანონები.

მოგვიანებით, რესპუბლიკელი – თ. ჯეფერსონი, ფედერალისტების წინააღმდეგობის მიუხედავად, გაატარებს რიგ დემოკრატიულ ღონისძიებებს: გააუქმებს 1798 წელს არადემოკრატიულ კანონს უცხოელების შესახებ; სრული მოქმედებით აღადგენს უფლებათა შესახებ ბილს, კერძოდ, სიტყვისა და ბეჭდითი სიტყვის თავისუფლებას; ხოლო 1801 წელს გააუქმებს აჯანყებისათვის წამქეზებელთა წინააღმდეგ მიმართულ სუპრესიულ კანონს.

თავი VII. XVII-XVIII საუკუნეების ევროპული რევოლუციების პერიოდის სახელმწიფო და სამართალი

§1. XVII საუკუნის ინგლისის რევოლუცია და სახელმწიფოს განვითარება

1) XVII საუკუნის ინგლისის რევოლუციის პოლიტიკური და სამართლებრივი წინაპირობები

ინგლისში თანამედროვე სახელმწიფოს ჩამოყალიბება XVII საუკუნის ინგლისის რევოლუციის შედეგად მოხდა, რომელსაც ეწოდა "დიდი ჯანყი" (1640-1660 წწ.), აგრეთვე იმ სახელმწიფო გადატრიალების შემდეგ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1688 წელს და ისტორიაში ცნობილია "სახელოვანი რევოლუციის" სახელწოდებით. ინგლისის რევოლუცია, როგორც ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული რევოლუციური მოძრაობა, განვითარდა პურიტანული ღოზუნგების ქვეშ და მოითხოვდა გაბატონებული ეკლესიის რეფორმირებას და "ძველი ჩვეულებებისა და თავისუფლების" აღდგენას, რაც ხშირად და, არსებითად, ირღვეოდა სამეფო ადმინისტრაციის პოლიტიკის შედეგად. ინგლისის რევოლუციამ მიიღო, მეფესა და პარლამენტს შორის, ტრადიციულად ღრმა დაპირისპირების ფორმა და ამ "ჯანყს" კიდევ უფრო აღრმავებდა არსებული სისტემის ეკონომიკური და პოლიტიკური კრიზისის გამწვავება. ინგლისში მშენებარე პოლიტიკურ-სამართლებრივი კონფლიქტი დასრულდა მხოლოდ 1688 წელს, "სახელოვანი რევოლუციის" შედეგად, როცა სამეფო პრეროგატივისა და პარლამენტის მთავარი კომპეტენცია, ზოგადი სახით, დადგენილი იქნა საკანონმდებლო წესით. ამასთანავე, კონსტიტუციური კონფლიქტის გარეგანი ფორმის მიღმა, უნდა დავინახოთ რევოლუციურ-სოციალური მოძრაობა, რომელიც მიმართული იყო შუასაუკუნოებრივი წყობილების წინააღმდეგ. მისი თავისებურებანი განპირობებული იყო განსაკუთრებული, თუმცა ინგლისისათვის, ისტორიულად კანონ-ზომიერი, სოციალურ-პოლიტიკური ძალების გადანაწილებით. XVII საუკუნის რევოლუციური მოძრაობის წარმმათებელ ძალად გვევლინება ე.წ. "ახალი ინგლისური თავადაზნაურობა" – ჯენტრი, რომელიც გამოდიოდა, ინგლისური საზოგადოების იმ ანტიარისტოკრატიულ ფენებთან კავშირში, რომლებიც წარმოდგენილი იყვნენ თემთა პალატაში. სწორედ ამ კავშირის წყალობით, ინგლისურმა რევოლუციამ შეიძინა ზომიერად-კონსერვატიული ხასიათი და განაპირობა ქვეყნის შუასაუკუნოებრივი პოლიტიკური სისტემის საკმაოდ ნელი ტრანსფორმაცია და მოდერნიზაცია.

ეკონომიკურ სფეროში, ინგლისის რევოლუციის დაუსრულებლობა იმაში მდგომარეობდა, რომ აქ შენარჩუნებული იქნა ინგლისელი ლენდ-ლორდების მსხვილი მიწათმფლობელობა და გლეხებისათვის მიწების გადაცემაზე უარის თქმა, რაც გამორიცხავდა აგრარული საკითხის გადაწყვეტის შესაძლებლობას. "ახალი თავადაზნაურობის" გავლენა იმაშიც მდგომარეობდა, რომ ინგლისში შეიქმნა კონსტიტუციური მონარქიის ისეთი ფორმა, რომელიც, წარმომადგენლობითი ორგანოების გარდა, ინარჩუნებდა, შუა საუკუნეების პერიოდისათვის დამახასიათებელ დაწესებულებებს, ღორღთა პალატისა და საიდუმლო საბჭოს სახით, აგრეთვე გვირგვინისათვის იმ პრივილეგიის მინიჭებას, რომელიც წარმოიქმნა ჯერ კიდევ შუა საუკუნეების პერიოდში და კვლავ მტკიცედ განაგრძობდა არსებობას.

ინგლისის რევოლუციის დაწყების მომენტისათვის, ინგლისურ საზოგადოებაში მმართველობის გაბატონებულ პოლიტიკურ-სამართლებრივ კონცეფციას წარმოადგენდა, ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში ჩამოყალიბებული, ე.წ. "შერეული მონარქიის" თეორია, რომელიც ხელისუფლების აღსრულებისას, გამორიცხავდა გვირგვინის თვითნებობას და ყოველი ახალი გადასახადის შემოღებისას, ადგენდა მხოლოდ გვირგვინისა და პარლამენტის ორივე პალატის "შერეებული" ძალაუფლების აუცილებლობას. თუმცა, პრაქტიკულად, ეჭვის ქვეშ არ დამდგარა მეფის დამოუკიდებელი პრეროგატივის არსებობა, მითუმეტეს, რომ ის გამომდინარეობდა სამეფო ხელისუფლების "ღვთაებრივი" და სამხედრო-საბატონო ბუნებიდან. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს პრეროგატივა და მისი გამოყენების ფარგლები, არ იყო განმტკიცებული საკანონმდებლო წესით და მას გააჩნდა სხვადასხვა სახის სამართლებრივი რეგლამენტაციის წყაროები, მათ შორის "საერთო სამართალი" და ცალკეული პრეცედენტები. როგორც წესი, სამეფო სასამართლოები ამ აქტებს აძლევდნენ, მეფის ინტერესების შესაბამისს, ახსნა-განმარტებას, განსაკუთრებით ისეთი საკითხების მიმართ, როგორის იყო ცალკეული ქვეშევრდომების უფლებები და თავისუფლებები (დაპატიმრება, საპატიმროში მოთავსება, ქონების კონფისკაცია და სხვა). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მონარქი იყო იურიდიულად ხელშეუხებელი და "მას არ შეეძლო არასწორი მოქცევა". თანაც, მის ნებაზე იყო დამოკიდებული კანონის ძალაში შესვლა, ანუ ის იყენებდა აბსოლუტური ვეტოს უფლებას, თვით პარლამენტის არსებობის პირობებშიც კი.

მძაფრი პოლიტიკურ-სამართლებრივი დისკუსიები, სამეფო პრეროგატივისა და პარლამენტის უფლებებისა და კომპეტენციის, აგრეთვე ქვეშევრდომთა უფლებებისა და თავისუფლებების შესახებ, მუდმივად თან სდევდა XVII საუკუნის დასაწყისის წინარევოლუციურ პერიოდს. ინგლისის რევოლუციის დასაწყისში, ქვეყანაში, ფაქტიურად, შეიქმნა ორი დაპირისპირებული პოლიტიკური ბანაკი. თითოეული

მათგანი ცდილობდა საკუთარი სოციალურ-პოლიტიკური ინტერესების დაცვას და განასახიერებდა იმ განხეთქილებას, რასაც ადგილი ჰქონდა ინგლისელ ერში, სახელმწიფო და საეკლესიო მოწყობის საკითხებთან დაკავშირებით.

"ძველი", შუა საუკუნეების პერიოდის, ინგლისურ თავადაზნაურობას, ანგლიკანური და კათოლიკური ეკლესიის სამღვდელოების წარმომადგენლებს ეწოდებოდათ როიალისტები (ანუ კავალერები) და ისინი წარმომადგენდნენ მეფისა და ანგლიკანური ეკლესიის დასაყრდენს. ამ ჯგუფის ყველაზე ორთოდოქსალური ნაწილი მხარს უჭერდა, ჩამოყალიბებული "კონსტიტუციის" კონსერვატიულ ახსნა-განმარტებას, რომელიც იქნებოდა კანონებით შეზღუდული და რომლის დაცვა მეფის "კეთილ ნებაზე" იქნებოდა დამოკიდებული. ნებისმიერი პრეტენზია, მონარქისგან დამოუკიდებელი ხელისუფლების განხორციელების შესახებ, მათ მიერ განიხილებოდა, როგორც თვით ღმერთის მიერ დადგენილი წინადა დაწესებულების დამხობა და, მაშასადამე, უნდა ყოფილიყო მკაცრად დასჯილი და აღკვეთილი. როიალისტებს შორის, ყველაზე დიდი პოპულარობით სარგებლობდა, სახელმწიფოებრიობის შექმნის, პატრიარქალური თეორია, რომელშიც მეფე გამოდიოდა ერის მამად და მას, საკუთარი ქვეშევრდომების მიმართ, ჰქონდა მინიჭებული მამის უფლებები. პარლამენტი კი, როიალისტების აზრით, უნდა ყოფილიყო მხოლოდ მეფესთან არსებული სათათბირო დაწესებულება.

არსებული რეჟიმის ოპოზიციის ბანაკში, ერთი სახელწოდების ქვეშ – პურიტანები გაერთიანდნენ ის ძალები, რომლებსაც სურდათ ბურჟუაზიული გარდაქმნების განხორციელება, ანგლიკანური ეკლესიის კათოლიციზმისგან "გათავისუფლების" (განწმენდის) ეგიდით, რევოლუციის დასრულება და ახალი ეკლესიის შექმნა, რომელიც დამოუკიდებელი იქნებოდა მეფის ხელისუფლებისა და ეპისკოპოსებისგან. პურიტანიზმი, როგორც კალვინიზმის ადგილობრივი ნაირსახეობა, რელიგიური რეფორმაციის იდეებიდან გამომდინარეობდა და ასაბუთებდა ხალხის უფლებას, წინააღმდეგობა გაეწია ტირანიისათვის, აგრეთვე მხარს უჭერდა საზოგადოებრივი ხელშეკრულების კონცეფციას და ქვეყნის მართვას კანონების საფუძველზე, საერთო სარგებლიანობის კრიტერიუმების გათვალისწინებით. რევოლუციის იდეური მომზადების საქმეში, დიდი როლი ითამაშეს ინგლისელ იურისტთა და ფილოსოფოსთა (ფ. ბეკონი, თ. ჰობსი, ჯ. ლოკი და სხვები) ნაშრომებმა, რომლებშიც არამხოლოდ საზგასმული იყო პარლამენტის განსაკუთრებული როლი შუა საუკუნეების ინგლისურ "კონსტიტუციაში" და სამართლებრივი რეფორმების აუცილებლობა, არამედ დასაბუთებული იყო ხელისუფლების, როგორც ქვეშევრდომთა კეთილდღეობის უზრუნველყოფის საშუალების, უზენაესობა და მისი მოვალეობა, მართოს სახელმწიფო გამოქვეყნებული კანონების შესაბამისად.

XVII საუკუნის 20-იან წლებში, ინგლისის პარლამენტში, ოპოზიციის გაფართოებას თან სდევდა ძალზედ მნიშვნელოვანი პოლიტიკურ-სამართლებრივი დოკუმენტების მიღება, რომლებმაც შექმნეს იდეური და სამართლებრივი ბაზა, როგორც მომავალი რევოლუციური, ისე შემდგომი პერიოდის კანონმდებლობისათვის.

1621 წელს, თემთა პალატის მიერ, მიღებული იქნა ე.წ. პროტესტაცია, რომლითაც მეფეს წარედგინა მითითება იმის შესახებ, რომ პარლამენტის თავისუფლებები, პრივილეგიები და უფლებამოსილებანი არიან ინგლისის მეფის ქვეშევრდომთა უძველესი და, უპირობოდ, თანდაყოლილი უფლებები. ასეთი უფლებების რიცხვს მიეკუთვნებოდა, პარლამენტის მიერ, ყველა პოლიტიკურად მნიშვნელოვანი საკითხის განხილვის თავისუფლება, განსაკუთრებით – სიტყვის თავისუფლება პარლამენტში და დეპუტატების დაპატიმრების აკრძალვა.

1628 წლის 7 ივნისს მიღებულ იქნა "პეტიცია უფლებათა შესახებ" (ქვეშევრდომთა სხვადასხვა უფლებებისა და თავისუფლებების შესახებ პეტიცია). მასში ჩამოყალიბებული იყო მთელი რიგი მოთხოვნებისა, რომლებსაც უნდა დაედგინებინათ პარლამენტის ტრადიციული უფლებები, ქვეშევრდომთა უფლებები და თავისუფლებები და მეფის მხრიდან მათი პატივისცემა. პეტიციაში ჩამოთვლილი იყო, სამეფო ადმინისტრაციის მხრიდან, მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების ფაქტები და 1215 წლის "თავისუფლებათა დიდ ქარტიაზე", ედუარდ I-ის და ედუარდ II-ის კანონებზე დაყრდნობით, პარლამენტი მეფისგან მოითხოვდა: 1) არავინ იყო, იძულების წესით, ვალდებული მეფის ხაზინაში გადაეხადა სესხი, შესაწირი და სხვაგვარი გამოსადები "საყოველთაო თანხმობის გარეშე"; 2) არც ერთი ადამიანი აგებდა პასუხს, არ დაექვემდებარებოდა რაიმე სახის დევნას, მათ შორის არ შეეფარებოდა საპატიმრო სასჯელი და საპატიმრო დაწესებულებაში განთავსება, იმ მოტივით, რომ პირმა უარი თქვა გაურკვეველი გადასახადის გადახდაზე; 3) დაუშვებელი იყო არმიის განლაგება მშვიდობიანი მოსახლეობის ბინებში, თუნდაც სამხედრო ვითარების დროს; 4) არავითარი პირი აღიჭურვებოდა განსაკუთრებული სასამართლო უფლებამოსილებით, სამხედრო დროის კანონების შესაბამისად და, ამ კანონების საფუძველზე, დაუშვებელი იყო ქვეშევრდომთა სიკვდილით დასჯა, ქვეყნის კანონებისა და თავისუფლებათა შესაბამისად. განსაკუთრებით აღინიშნა ის მოთხოვნა, რომ მეფეს, ყველა უწინდელი გადაწყვეტილება და მოქმედება, რომელიც "ხალხის უფლებათა დასაკნინებლად" მიიღებოდა, უნდა გამოეცხადებინა ძალადაკარგულად (სამომავლოდ) და, მის საფუძველზე, ვეღარ ჩამოყალიბებოდა პრეცედენტი. ჩარლზ I-მა პეტიციას უპასუხა საკუთარი რეზოლუციით, რომელშიც, ზოგადი ფორმით, მოისურვა, რომ სამეფოს კანონები და ჩვეულებები, სათანადო წესით, შესრულებულიყო და მიუთითა, რომ საკუთარ თავს მოვალედ თვლიდა დაეცვა ქვეშევრდომთა სამართლიანი უფლებები და თავისუფლებები იმავე მოცულობით და სახით, როგო-

რითაც ის იცავდა საკუთარ პრეროგატივას. მიუხედავად ამისა, ჩარლზ I-მა დაითხოვა პარლამენტი და 11 წლის განმავლობაში, 1640 წლამდე, მას აღარ მოუწევია წარმომადგენლობითი ორგანო. პოლიტიკური კრიზისის გამძაფრებისა და მონარქიის სოციალური ბაზის შევიწროების შემდეგ, მეფის ოპოზიციის ბანაკში საბოლოოდ ჩამოყალიბდა სამი ძირითადი პოლიტიკური მიმდინარეობა: პრესვიტერიანელები, ინდეპენდენტები და ლეველერები.

ა) პრესვიტერიანელთა პოლიტიკური პროგრამა, რომელსაც მხარს უჭერდა, ძირითადად, "ახალი თავადაზნაურობის" ზედაფენა და მსხვილი ბურჟუაზია, გულისხმობდა ინგლისური ეკლესიის გაწმენდას კათოლიციზმის გადმონაშთებისაგან; საეკლესიო-ადმინისტრაციული ოლქების სათავეში, არჩევითი უზუცესების – პრესვიტერების დამტკიცებას; სამეფო თვითნებობის შეზღუდვას; მეფესა და პარლამენტს შორის, "სახელისუფლო ბალანსის" აღდგენას, რაც ყველა პოლიტიკური ძალის თანაფარდობის საფუძველზე უნდა მომხდარიყო. ეს დაჯგუფება, მიუხედავად იმისა, რომ, გარკვეულწილად, ამართლებდა მეფის ხელისუფლების შეზღუდვას, მაინც უარყოფითად აფასებდა ტრადიციული "კონსტიტუციისა" და საერთო სამართლის ფარგლებს გარეთ გასვლას და მათ მკაცრ დაცვას მოითხოვდა. პრესვიტერიანელებმა ხელთ იგდეს და შეინარჩუნეს ძალაუფლება პარლამენტში, სამოქალაქო ომის დამთავრებამდე, ვიდრე 1648 წელს ინდეპენდენტებმა არ მოახდინეს სახელმწიფო გადატრიალება.

ბ) ინდეპენდენტები, რომელთა პოლიტიკური ლიდერი იყო ოლივერ კრომველი, ძირითადად, წარმომადგენდნენ საშუალო და წვრილი აზნაურებისა და ქალაქის საშუალო ბურჟუაზიული ელემენტების ინტერესებს. მოსახლეობის აღნიშნული ფენა მოითხოვდა, სახელმწიფო სისტემაში, პარლამენტის დამოუკიდებელი როლის განმტკიცებას. ინდეპენდენტების პროგრამა გულისხმობდა, ქვეშევრდომთა განუსხვისებელი უფლებებისა და თავისუფლებების აღიარებასა და დაცვას, უპირველეს ყოვლისა, პროტესტანტებისათვის – სინდისის თავისუფლებასა და სიტყვის თავისუფლებას. ინდეპენდენტები გამოთქვამდნენ ცენტრალიზებული სახელმწიფოებრივი ეკლესიის გაუქმებისა და ადგილობრივი რელიგიური თემების შექმნის იდეას, რომელიც დამოუკიდებელი იქნებოდა ადმინისტრაციული აპარატის გავლენისგან. რევოლუციის ინდეპენდენტური ეტაპი (1649-1660) დაკავშირებული იყო მონარქიის გაუქმებისა და რესპუბლიკის დამყარებასთან, რომელიც მომავალში გადაიზარდა სამხედრო დიქტატურაში.

გ) ინგლისის რევოლუციის მსვლელობისას, ინდეპენდენტურ მიმდინარეობას გამოეყვნენ ე.წ. ლეველერები, რომლებმაც მოიპოვეს ხელისუფლებისა და გლეხების დიდი მხარდაჭერა. 1647 წელს მათ გამოსცეს მანიფესტი – "სახალხო შეთანხმება", რომელშიც გამოითქვა ლეველერთა შეხედულებები, სამართლიანი პოლიტიკური ორგანიზაციის შესახებ. ეს ორგანიზაცია უნდა დაფუძნებოდა სახალხო სუვერენიტეტის იდეას. ისინი მოითხოვდნენ დემოკრატიული რესპუბლიკის დამყარებას, ერთპალატიანი პარლამენტით სათავეში, ხელისუფლებათა დანაწილებას საკანონმდებლო, აღმასრულებელი და სასამართლო ორგანოების სახით, მამაკაცებისათვის საყოველთაო საარჩევნო უფლების მინიჭებას, დაწერილი კონსტიტუციის შემუშავებას, რეფერენდუმის ინსტიტუტის შემოღებას, სამართლის რადიკალურ რეფორმირებას. ლეველერები მოითხოვდნენ შემორაგული მიწების თემისათვის დაბრუნებას და საეკლესიო მეთოდის გაუქმებას. თუმცა, მათ უარყოფითი დამოკიდებულება ჰქონდათ, საყოველთაო სოციალური თანასწორობის მიმართ და მათ უყურადღებოდ დატოვეს ინგლისური გლეხობის მთავარი მოთხოვნა, კოპიჰოლდის გაუქმებისა და ლენდ-ლორდების ხელისუფლების გაუქმების თაობაზე.

დ) ლეველერების ყველაზე რადიკალურ ფრთას შეადგენდნენ დიგერები (მთხრელები), რომლებიც გამოხატავდნენ ქალაქისა და სოფლის უღარიბესი ფენების ინტერესებს. მათი მოთხოვნა იყო მიწაზე კერძო საკუთრების გაუქმება. დიგერები გამოდიოდნენ ინდეპენდენტების რესპუბლიკის წესებისა და დადგენილებების მკვეთრი კრიტიკით.

2) „ხანგრძლივი პარლამენტის“ კანონმდებლობა

1640 წლის შემოდგომაზე მოწვეული იქნა ე.წ. ხანგრძლივი პარლამენტი (1640-1653), რომლის მუშაობის დროს, მეფე წააწყდა ოპოზიციის ორგანიზებულ წინააღმდეგობას. ოპოზიციას ხელმძღვანელობდნენ ზომიერი პრესვიტერიანელები. თემთა პალატის ლიდერები მშვენივრად აცნობიერებდნენ, რომ პარლამენტს არ გააჩნდა მკვეთრად ჩამოყალიბებული უფლებები და პრივილეგიები და, რომ ის ვერ შესძლებდა მეფის პოლიტიკისათვის რეალური წინააღმდეგობის გაწევას, შუა საუკუნეების კანონმდებლობაზე დაყრდნობით, რის გამოც მათ წამოაყენეს ახალი კანონების მიღების მოთხოვნა იმ სფეროებში, სადაც არსებობდა "მნიშვნელოვანი გაურკვევლობა და ბუნდოვანი განმარტებები". ამავდროულად, თემთა პალატამ მოითხოვა იმ ძველი სამართლიანი კანონების განუხრელი დაცვა, რომლებიც ეხებოდა იმ პირთა დასჯას, რომლებიც პასუხისმგებელნი იყვნენ ამ კანონების დარღვევისათვის. გარდა ამისა, თემთა პალატის ლიდერებმა, ქვეყანაში არსებული ყველა უბედურების

მიზეზად, მეფის "უგუნური მრჩეველების" საქმიანობა მიიჩნეეს და 1641-1642 წლებში იმას მიადწიეს, რომ თემთა პალატის ინიციატივით, დაპატიმრებული და სახელმწიფოს ღალატის ბრალდებით იქნენ გასამართლებული, მეფე ჩარლზ I-ის მთავარი მრჩეველები: თ. უენტოვორთი, გრაფი სტრაფორდი და კენტერბერეელი მთავარეპიკოპოსი – უ. ლოდი. ამ აქტით, კიდევ ერთხელ, დადასტურდა პარლამენტის უფლება, სისხლის სამართლებრივი დევნა გაეგრძელებინა სახელმწიფოს უმადლეს თანამდებობის პირებზე, სხვადასხვა საპარლამენტო პროცედურების გამოყენების გზით. პარლამენტისავე მოთხოვნით, მეფემ ცვლილება შეიტანა მოსამართლეთა დაპატიმრების წესში და დაადგინა, რომ მოსამართლე მანამ იქნებოდა თანამდებობაზე, ვიდრე ის კარგად მოიქცეოდა და არა მანამ, ვიდრე "ის სასურველი იქნებოდა მეფისათვის".

1641 წლის 15 თებერვალს მიიღეს "სამწლიანი აქტი", რომლის მიხედვით, მეფეს უნდა მოეწვია პარლამენტი სამ წელიწადში ერთხელ მაინც, ხოლო, თუ მეფე არ იქნებოდა თანახმა პარლამენტის მოწვევაზე, ამ უკანასკნელს მაინც მოიწვევდნენ სხვა პირთა ინიციატივით (ლორდ-კანცლერი, პერები, შერიფები), ან დამოუკიდებლად. გარდა ამისა, დადგინდა, რომ პარლამენტის დათხოვნა ან მისი საქმიანობის შეჩერება დაუშვებელი იყო მისი სხდომების დაწყებიდან, ორმოცდამეათე დღემდე მაინც. 1641 წლის მაისში, სამწლიან აქტში დამატების შეტანის სახით, მიღებული იქნა კანონი, რომელიც კრძალავდა პარლამენტის კონკრეტული შემადგენლობის სხდომების შეწყვეტას, მისი სხდომების გადავადებას ან მის დათხოვნას, თუ არა – ამ პარლამენტის შემადგენლობის მიერ გამოცემული აქტის საფუძველზე. ამრიგად, იკრძალებოდა არასაპარლამენტო მმართველობის დამყარების შესაძლებლობა და იზღუდებოდა გვირგვინის ტრადიციული პრეროგატივა, რითაც ეს უკანასკნელი ახორციელებდა პარლამენტის მოწვევასა და დათხოვნას, საკუთარი აქტების საფუძველზე.

1641 წლის ივლისში, მიღებული იქნა ორი აქტი, რომლებითაც იზღუდებოდა საიდუმლო საბჭოს უფლება-მოხილება, მართლმსაჯულებისა და სამართალწარმოების სფეროში და უქმდებოდა საგანგებო სახელმწიფო ტრიბუნალების სისტემა, კერძოდ, "გარსკვლავთ პალატისა" და "მაღალი კომისიის" საქმიანობა. 1641 წლის ივნის-აგვისტოში მიღებული აქტების სერია ზღუდავდა გვირგვინის უფლებას, უკონტროლოდ და უვადოდ, აეკრიფა ზოგიერთი გადასახადი (ტონობითი და გირვანქობითი), იძულების წესით, რაინდობაში შესვლის, სამეფო "ტყეების საზღვრების გაფართოების", ე.წ. "გემის ფულის" სახით.

ხანგრძლივმა პარლამენტმა დაამტკიცა ზოგიერთი საკუთარი პროცედურა – პრივილეგია, რომელთა შორის ნაგულისხმევი იყო საქმეთა განხილვის რიგითობის დამოუკიდებელი დადგენა, საპარლამენტო ანგარიშებისა და საკუთარი რეზოლუციების გამოქვეყნების უფლებამოსილება. პარლამენტში განსაკუთრებული დისკუსია გამოიწვია ისეთი დოკუმენტის მიღებამ, როგორიც იყო, 1641 წლის 1 დეკემბერს გამოცემული, დიდი რემონსტრაცია. მას ჰქონდა ხალხისადმი მიმართვის ფორმა და იგი შეიცავდა იმ ანტისახელმწიფოებრივი ქმედებების ჩამონათვალს, რომლებსაც ჰქონდა ადგილი სამეფო ადმინისტრაციის მხრიდან, საგარეო და საშინაო პოლიტიკის სფეროში. კერძოდ, საუბარი იყო იმის შესახებ, რომ პარლამენტმა გააუქმა მონოპოლიები, გადასახადების თვითნებური დადგენა, პარლამენტის საქმიანობაში გაუმართლებელი შესვენებები, მისი თვითნებური დათხოვნის შესაძლებლობა, საიდუმლო საბჭოს უფლებამოსილების შეზღუდვა და საგანგებო ტრიბუნალების გაუქმება. განხორციელდა სასამართლოებისა და სამართალწარმოების მოწესრიგება. ამავდროულად, დოკუმენტი ადგენდა ახალ მოთხოვნებს იმის შესახებ, რომ მეფე, სამოხელოდ, თანამდებობაზე დანიშნავდა მხოლოდ იმ პირებს, რომლებსაც ნდობას გამოუცხადებდა პარლამენტი, რის გარეშეც დადებითად ვერ გადაწყდებოდა საკითხი მეფისათვის სუბსიდიების გამოყოფის შესახებ. ეს წინადადება მეფემ მიიჩნია მისი სამეფო პრეროგატივის შეზღუდვად, რის გამოც უარი თქვა დიდი რემონსტრაციის დამტკიცებაზე.

1641 წლის საპარლამენტო აქტების მიზანიც მეფის ხელისუფლების შეზღუდვა იყო და მათ უნდა დაეფუძნებინათ კონსტიტუციური მონარქიის გარკვეული ფორმა. თუმცა, ამ პერიოდში კონსტიტუციური მონარქია ვერ დამკვიდრდა, ორხელისუფლებიანობის დამყარების გამო, რაც შემდგომში გადაიზარდა, მეფისა და პარლამენტის მომხრეებს შორის, სამოქალაქო ომში. 1642 წლის იანვარში, მას შემდეგ, რაც მეფემ განახორციელა თემთა პალატის ლიდერების დაპატიმრების უშედეგო მცდელობა, ის იძულებული გახდა დაეტოვებინა ლონდონი და გადასახლდა ოქსფორდში. ამის შემდეგ ინგლისში დამკვიდრდა ორი მოწინააღმდეგე და, ფაქტიურად, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ხელისუფლება, რომელიც აკონტროლებდა ინგლისის სამეფოს სხვადასხვა ტერიტორიას და თითოეულში სარგებლობდა შეუზღუდავი საკანონმდებლო და ადმინისტრაციული უფლებამოსილებით. ამ დაპირისპირებამ, რომელსაც ეწოდა "ქაღალდების ომი", გასტანა თითქმის 1642 წლის ზაფხულამდე. თუმცა, მას არ გამოუწვევია შეიარაღებული კონფლიქტი. ორივე მხარე კვლავ განაგრძობდა სამართლებრივი დავების რეჟიმში ყოფნას და ცდილობდა მოლაპარაკებას, კომპრომისის მიღწევის მიზნით. ამავე დროს, ხდებოდა საკუთარი შეიარაღებული ძალების შექმნა და მობილიზაცია. 1642 წლის თებერვალ-მარტში, პარლამენტმა რამდენჯერმე დაადასტურა, მეფის მიერ უარყოფილი ორდონანსი სახალხო ლაშქრის შესახებ, რომლის ძალით, აღნიშნული ლაშქრის მეთაურად ინიშნებოდა ის პირი, ვინც მოიპოვებდა პარლამენტის ნდობას და პასუხისმგებელი იქნებოდა მხოლოდ პარლამენტის წინაშე. 1642 წლის მაისის თვეში, პარლამენტის მიერ მიღებული დეკლარაციის თანახმად, პარლამენტი უარყოფდა გვირგვინის უფლებას აბსოლუტური ვეტოს გამოყენების თაობაზე, პარლამენტის მიერ მიღებული ბილების მიმართ.

1642 წლის 2 ივნისს მიღებული იქნა პროტესტაცია, რომელშიც შევიდა, მეფისათვის წაყენებული მოთხოვნების მაქსიმალური ჩამონათვალი და რომელიც ცნობილია "19 წინადადების" სახელწოდებით. ეს ჩამონათვალი შეიცავს შემდეგ მოთხოვნებს: ყველა უმაღლესი თანამდებობის პირისა და მეფის შეილეს ადმინისტრაციულ დანიშვნა უნდა მოხდეს მხოლოდ პარლამენტის თანხმობით; ყველა საქმის გადაწყვეტა უნდა განხორციელდეს მხოლოდ იმ მრჩეველებთან შეთანხმებით, რომლებიც დანიშნულია პარლამენტის მიერ; თანამდებობები მხოლოდ იმ პირებს უნარჩუნდებოდეს, რომლებიც "კარგად იქცევიან"; დაცვისა და ჯარის ყოლა შესაძლებელია მხოლოდ კანონის მოთხოვნათა შესაბამისად. მას შემდეგ, რაც მეფემ უარი განაცხადა ამ წინადადების მიღებაზე, დაიწყო პირველი სამოქალაქო ომი. უკვე ომის მსვლელობისას, 1645 წელს, პარლამენტმა მიიღო "აქტი ჯარის ახალი მოდელის შესახებ", რომელიც გულისხმობდა ახალი პროფესიული მუდმივი არმიის შემქნას, ნაცვლად სახალხო ლაშქრისა. მისი შენახვა ევალებოდა სახელმწიფოს. ჯარის რიგითი შემადგენლობა იკრიბებოდა გლეხებისა და ხელოსნების ხარჯზე. ოფიცერთა თანამდებობის დაკავება ხდებოდა მხოლოდ საკუთარი შესაძლებლობების და არა წარმომადგენლობის მიხედვით. ამ ღონისძიებების შედეგად, პარლამენტის არმია იქცა ბრძოლისუნარიან და პოლიტიკურად ორგანიზებულ ძალად, რომელმაც დაამარცხა ჯერ მეფის არმია, ხოლო შემდეგ – გადამწყვეტი როლი ითამაშა, რევოლუციის შემდგომ განვითარებაში.

სამოქალაქო ომის პერიოდში, ხანგრძლივი პარლამენტის მიერ, გატარებული იქნა რამდენიმე მნიშვნელოვანი, სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის, რეფორმა. ვინაიდან 1643 წელს გაუქმდა ეპისკოპატი და შემოღებული იქნა ეკლესიის პრესვიტერიანული მოწყობა, მოხდა სახელმწიფოს მიერ, ეპისკოპოსებისა და რთილისტების კუთვნილი მიწების, კონფისკაცია და მათი საჯარო გასხვისება, რის შედეგად მიწების დიდი ნაწილი გადავიდა ბურჟუაზიისა და ჯენტრის ხელში. ყველა ფეოდალური საერო სამართლის თავისუფალ პერობად, ანუ, ფაქტიურად, ფეოდალური გადასახადებისგან თავისუფალ, კერძო საკუთრებად. თუმცა, კოპიოლდი, როგორც დამოკიდებული საგლეხო პერობის ფორმა, კვლავ განაგრძობდა არსებობას. გლეხების დიდი ნაწილი ვერ იძენდა მიწას, ვინაიდან მათ უწევდათ ძალზედ მაღალი ფასის გადახდა. პარლამენტმა დაადასტურა და შეინარჩუნა საგლეხო მიწების შემორაგვის კანონიერება.

1647 წელს, ხუთწლიანი სამოქალაქო ომის დამთავრებამ და მეფის დატყვევებამ, დაძაბა ურთიერთობა პრესვიტერიანელებსა და საპარლამენტო ინდეპენდენტური არმიის წარმომადგენლებს შორის. მას შემდეგ, რაც პრესვიტერიანელები შეეცადნენ მეფესთან გაემართათ მოლაპარაკებები და მიედწიათ კომპრომისისათვის, გაჩაღდა მეორე სამოქალაქო ომი და მოხდა არმიის რევოლუციური მოთხოვნების რადიკალიზაცია. 1648 წლის დეკემბერში, ხანგრძლივი პარლამენტის დათხოვნის მოთხოვნამ, გამოიწვია მისი "გაწმენდა" ყველაზე აქტიური პრესვიტერიანელებისაგან. "ხანგრძლივი პარლამენტიდან" "მონარქისტების" განდევნის შემდეგ, მის შემადგენლობაში დარჩა მხოლოდ ოთხმოც წევრამდე, "მდაბიოთა" დეპუტაციის სახით. პოლიტიკური ძალაუფლება გადავიდა ინდეპენდენტების ხელში. 1649 წლის 4 იანვარს გამოიცა თემთა პალატის დადგენილება, რომლითაც ის საკუთარ თავს უწოდებდა ინგლისის სახელმწიფოს უზენაეს ხელისუფლებას. ყველა კანონიერი ხელისუფლების წყაროდ გამოცხადდა მხოლოდ ინგლისელი ხალხი, ხოლო ის, რაც კანონად იყო დადგენილი ან გამოცხადებული, მიიჩნეოდა (თემთა პალატის მიერ) კანონის ძალის მქონედ და ხალხისათვის საგადასმელად, "მეფისა და ღმრთის თანხმობის გარეშე". მეფის გასამართლებისა და 1649 წლის 30 იანვარს სიკვდილით დასჯის შემდეგ (რაც არამხოლოდ ყოველგვარი იურიდიული ფორმის დასრულების გარეშე, არამედ მონარქის ხელშეუხებლობის შესახებ საერთო სამართლის პრინციპების სრული უგულებელყოფით განხორციელდა), 1649 წლის მარტში, პარლამენტის აქტების საფუძველზე, გაუქმდა სამეფო ტიტული და ღმრთა პალატა. სახელმწიფოს რესპუბლიკური მართვა-გამგეობის ფორმის კონსტიტუციური გაფორმება დასრულდა, 1649 წლის 19 მაისს გამოქვეყნებული, ინგლისის თავისუფალ სახელმწიფოდ გამოცხადების შესახებ აქტით, რომელშიც ინგლისი ცხადდებოდა რესპუბლიკად და თავისუფალ სახელმწიფოდ, ხოლო უზენაესი ხელისუფლების აღმსრულებლად იქცნენ, პარლამენტში წარმოდგენილი, ხალხის რჩეულნი. აღმასრულებელი ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო იყო სახელმწიფო საბჭო, რომელიც პასუხისმგებლობას იხსნიდა პარლამენტის წინაშე. თუმცა, სახელმწიფო საბჭოს ფაქტიურ მეთაურობას ახორციელებდა სამხედრო საბჭო, რომლის სათავეშიც იდგა ოლივერ კრომველი.

1649-1652 წლების რევოლუციური კანონმდებლობა კიდევ ერთხელ ადასტურებდა, საადგილმამულო ურთიერთობებში მომხდარ ცვლილებებს და ხელს უწყობდა მეწარმეობის განვითარებას. კერძოდ, 1651 წელს მიღებული იქნა სანავიგაციო აქტი (სავაჭრო ფლოტის გადიდებისა და ინგლისელი ერის ზღვაოსნობის წახალისების შესახებ აქტი), რომელიც გულისხმობდა პროტექციონისტური ღონისძიებების გატარებას, ინგლისის კოლონიებიდან საქონლის შემოტანის მიმართ. თუმცა, პოლიტიკურ და რელიგიურ ცხოვრებაში, რესპუბლიკა ამკვიდრებდა მკაცრ და რადიკალურ პურიტანულ მსოფლმხედველობას. 1650 წლიდან სამართალწარმოება ხორციელდებოდა მხოლოდ ინგლისურ ენაზე. 1652 წელს მიღებული იქნა აქტი ირლანდიის მოწყობის შესახებ, რომელიც გულისხმობდა ყველა იმ პირის სიკვდილით დასჯას ან გაძევებას, ქონების კონფისკაციით, ვინც გამოვიდოდა ინგლისის პარლამენტის წინააღმდეგ, ხოლო იმ კათოლიკეების მიმართ, ვინც "ინგლისის სახელმწიფოს ინტერესების მიმართ, თავდადებული ერთგულება ვერ დაადასტურეს", რევოლუციის პერიოდში, გამოიყენებოდა ქონების

მესამედის კონფისკაცია.

რესპუბლიკის დამკვიდრებამ ვერ შეასუსტა გამწვავებული სოციალური ბრძოლა. როიალისტების მიწების ახალმა კონფისკაციამ, სამეფო მიწების გაყიდვამ და ირლანდიის წინააღმდეგ, 1649-1653 წლებში, პარლამენტის არმიის მონაწილეობით გამართულმა ომმა, გამდიდრებული ინდეპენდენტების დიდი ნაწილი მიწის მსხვილ მესაკუთრებად აქცია, რომლებსაც აღარ სურდათ რევოლუციის გაგრძელება და ისინი გამოდიოდნენ რევოლუციის შეწყვეტის მოთხოვნით. მეორე მხრივ, გაღრმავდა, ახლა უკვე დაუძლურებული, ხანგრძლივი პარლამენტის ე.წ. "მეფის კუდებად" ქცეული, დეპუტატების უმაცოფილება, ინდეპენდენტური რესპუბლიკის მიერ გატარებული სოციალური და კონფისიური პოლიტიკით, რის გამოც 1653 წლის გაზაფხულზე ოლივერ კრომველმა, არმიის ზედაფენის დახმარებით, გარკვეა ხანგრძლივი პარლამენტის აღნიშნული დეპუტაცია და დაამყარა პროტექტორატი – პირადი ძალაუფლების რეჟიმი.

3) ოლივერ კრომველის პროტექტორატი და 1653 წლის „მმართველობის იარაღი“

1653 წლის ბოლოს, ოფიცერთა საბჭო ამზედებს მმართველობის ახალი, დროებითი ფორმის შესახებ აქტს, რომელსაც ეწოდა "მმართველობის იარაღი". აქტის პირველი მუხლის თანახმად, ინგლისში, შოტლანდიასა და ირლანდიაში საკანონმდებლო ხელისუფლება თავმოყრილი იყო ხალხისა და ლორდ-პროტექტორის ხელში. ხალხი წარმოდგენილი იყო ერთიან საერთო-ბრიტანულ პარლამენტში. პარლამენტის წევრთა არჩევის უფლება (აქტიური საარჩევნო უფლება) ენიჭებოდათ, 21 წლის ასაკს მიღწეულ, "ღვთისმოშიშ და კეთილად აღზრდილ" მამაკაცებს, რომელთაც საკუთრების უფლებით ეკუთვნოდათ 200 გირვანქა სტერლინგის ღირებულების უძრავი და მოძრავი ქონება, რაც, ფაქტიურად, ნიშნავდა ძველი, რევოლუციამდელი ქონებრივი ცენზის აღდგენას. საარჩევნო უფლებას მოკლებული იყვნენ კათოლიკეები და ის პირები, რომლებიც იბრძოდნენ მეფის მხარეზე, რევოლუციის პერიოდში. პროტექტორატის პერიოდის ერთპაღალტიანი პარლამენტი უნდა მოწვეულიყო სამ წელიწადში ერთხელ მაინც. მისი დათხოვნა დაუშვებელი იყო პარლამენტის წევრთა თანხმობის გარეშე, პირველი სხდომიდან ხუთი თვის განმავლობაში. პარლამენტის მიერ მიღებული და ლორდ-პროტექტორის მიერ უარყოფილი ბილები ძალაში შევიდოდა, თუ 20 დღის განმავლობაში ლორდ-პროტექტორი არ დაადასტურებდა საკუთარ მოსაზრებას, ბილის უარყოფის შესახებ. ასეთ ბილს აღარ ესაჭიროებოდა ლორდ-პროტექტორის თანხმობა. თუმცა, არაფერი იყო ნათქვამი იმ კანონპროექტების შესახებ, რომლებიც დასაბუთებულად იქნებოდა უარყოფილი პროტექტორის მიერ. სავარაუდოდ, ამ შემთხვევაში ლორდ-პროტექტორის ვეტო მიიჩნეოდა აბსოლუტურად. დადგინდა, რომ კანონების შეცვლა, შეჩერება ან გაუქმება, პარლამენტში ხალხის თანხმობის გარეშე, ისევე როგორც ახალი კანონების მიღება და ახალი გადასახადების დადგენა ყოველად დაუშვებელი იყო. ამ წესიდან მნიშვნელოვან გამონაკლისს წარმოადგენდა ის ყოველწლიური მოსაკრებელი, რომელიც დაადგინა მმართველობის იარაღმა. ეს მოსაკრებელი განკუთვნილი იყო არმიისა და ფლოტის შესანახად. გარდა ამისა, ამ გადასახადს იყენებდნენ იმ ხარჯების დასაფარად, რომლებიც ესაჭიროებოდა სამთავრობო და სასამართლო ორგანოების საქმიანობას. შესაბამისად, ამ გადასახადის ზომა განსაზღვრული იყო და მისი გაუქმება ან შეცვლა დაუშვებელი იყო, ლორდ-პროტექტორის თანხმობის გარეშე. მმართველობის იარაღში აისახა რევოლუციური კანონმდებლობის ერთ-ერთი ძირითადი მოთხოვნა: უმაღლესი თანამდებობის პირების დანიშვნა (კანცლერი, ხაზინადარი და სხვა) ხდებოდა მხოლოდ პარლამენტის თანხმობით. მმართველობის იარაღი ხშირად განიხილება, როგორც, ინგლისის ისტორიაში პირველი და ერთადერთი, თანაც რესპუბლიკური, დაწერილი კონსტიტუცია. მან ასახა ინდეპენდენტების ზედაფენის მიერ, ძალთა "თანაფარდობის" ოპტიმალური ფორმის მოძიების მცდელობა, რომელიც შესძლევდა პარლამენტის შეუზღუდავი ძალაუფლების შესუსტებას და, ამავედროულად, ხელს არ შეუშლიდა ძლიერი, ერთპიროვნული ხელისუფლების განხორციელებას. თანაც, პროტექტორატის პერიოდის პოლიტიკური რეჟიმი იყო სამხედრო დიქტატურა. სამხედრო მეთაურები ახორციელებდნენ საზოგადოებრივი ცხოვრების მკაცრ რეგლამენტაციას; მათ აღადგინეს ცენზურა, შემოიღეს სანქციები ურწმუნოთა და ღვთისმგებელთა წინააღმდეგ. მას შემდეგ, რაც 1657 წელს, ლორდ-პროტექტორი აღიჭურვა მემკვიდრის დანიშვნის უფლებით, აღდგა პარლამენტის ბიკამერალური სტრუქტურა, თანაც ე.წ. სხვა პალატის წევრებს ნიშნავდა თვით ლორდ-პროტექტორი. კრომველის ვაჟიშვილის – რიჩარდის მმართველობის პერიოდში (1658-1660 წწ. გაზაფხული) მეფის "კუდება" (დეპუტატებმა) მიიღეს გადაწყვეტილება პარლამენტის თვითდათხოვნისა და ტახტზე, სიკვდილით დასჯილი მეფის – ჩარლზ I-ის ვაჟიშვილის – ჩარლზ II-ე სტუარტის მეფედ მოწვევის შესახებ.

4) კონსტიტუციური მონარქიის დამყარება და მისი ევოლუცია XVII-XVIII საუკუნეებში

ჯენტრისა და ბურჟუაზიის ზედაფენის ჩანაფიქრით, სტუარტების "რესტავრირებული" მონარქია უნდა

ყოფილიყო შეზღუდული (კონსტიტუციური) მონარქიული მმართველობა და მას უნდა მიეცა რევოლუციის მთავარი მონაპოვარისათვის ხელშეუხებლობის გარანტიები. მართლაც, 1660 წლის 1 აპრილის ე.წ. ბრედის დეკლარაციის თანახმად, მეფე ჩარლზ II-ე პირობას დებდა, რომ არმიის შენახვის, როიალისტთა მიწების, რევოლუციის მონაწილეთა პარტიების, რჯულშემქნარებლობის შესახებ საკითხების გადაწყვეტა, მოხდებოდა მხოლოდ პარლამენტის თანხმობით. მომდევნო რამდენიმე წლის განმავლობაში, მართლაც, მიღებული იქნა აღნიშნულ მოთხოვნათა დამადასტურებელი აქტი. თუმცა, ქვეყანაში, პოლიტიკურ ძალთა გადანაწილებამ, ხელი შეუწყო მონარქიული რეაქციის გამწვავებას. დაიწყო რევოლუციის მონაწილეთა დევნა, ლიკვიდირებული იქნა პრესვიტერიანელებისა და ინდეპენდენტების ორგანიზაციები. ანუღირებული იქნა ხანგრძლივი პარლამენტის მიერ მიღებული ის აქტები, რომლებმაც, თავის დროზე, ვერ მოიპოვეს მეფის მოწონება, აგრეთვე რესპუბლიკისა და პროტესტანტის პერიოდის კანონმდებლობა. ამავდროულად, აღდგა ანგლიკანური ეკლესია, ძველი საარჩევნო სისტემა, საიდუმლო საბჭო და სხვა რევოლუციამდელი სახელმწიფო ორგანოები და მათი ფორმირების ძველი წესები. თუმცა, არ განხორციელდა, მეფის მომხრეთა სასარგებლოდ, მიწების ხელახალი მასობრივი გადანაწილება, რისაც ყველაზე მეტად ეშინოდა ოპოზიციას. თანაც, თუ ჩარლზ II-ის მეფობა იყო ძალზედ მოქნილი და კომპრომისული, მისი მემკვიდრე – ჯეიმზ II-ე ღიად და დაუფარავად მიემხრო კათოლიციზმს და გაამწვავა, ისედაც მძიმე საგარეო და საშინაო პოლიტიკური ვითარება, რამაც ქვეყანაში გამოიწვია საყოველთაო უკმაყოფილება. 1680 წლის დასაწყისში, სამ-წლიანი აქტის დარღვევამ, უმაღლესი კომისიის აღდგენამ და ოპოზიციის წარმომადგენელთა სიკვდილით დასჯამ, პარლამენტი კვლავ აქცია პოლიტიკური ბრძოლის არენად და ერთმანეთს დაუპირისპირა მეფისა და ოპოზიციის მომხრეები. ამ პერიოდში პარლამენტში ჩამოყალიბდა ორი პოლიტიკური დაჯგუფება: მეფის მომხრეთა – თორი და ოპოზიციური – ვიგები; მიუხედავად იმისა, რომ ორივე დაჯგუფება ჯერ კიდევ, ორგანიზაციულად, არ იყო ჩამოყალიბებული, მათი პოლიტიკური ურთიერთობები, სამომავლოდ, ღიად განაპირობებდნენ ქვეყნის შემდგომ განვითარებას.

5) კონსტიტუციური მნიშვნელობის ძირითადი აქტები

ა) სამეფო თვითნებობასთან ბრძოლის, კიდევ ერთ წარმატებულ გამოვლინებად, ითვლებოდა "ქვეშევრდომთა თავისუფლების უკეთესად უზრუნველყოფისა და მათი ზღვების მიღმა დაპატიმრების აღკვეთის შესახებ" აქტის – Habeas corpus Act მიღება, 1679 წლის 26 მაისს. ეს კანონი მოწოდებული იყო აღეკვეთა ან შეეზღუდა, მეფის მხრიდან საკუთარ მოწინააღმდეგეებთან საპარლამენტო ოპოზიციის რიგებში, საიდუმლო გასწორების შესაძლებლობა. თუმცა, ამ აქტმა შეიძინა უფრო დიდი მნიშვნელობა და მისი გამოყენება შესაძლებელი გახდა ყველა უკანონოდ დაკავებულის მიმართ. ამ კანონმა გაამარტივა და მოაწესრიგა, დაკავებული პირის სასამართლოში წინასწარი მოყვანის შესახებ სასამართლო ბრძანების მიღების არსებული პროცედურა. ასეთი ბრძანება გადაწყვეტდა საკითხს, დაპატიმრებული პირისათვის საპატიმრო აღმკვეთი ღონისძიების შეფარდების შესახებ. ნებისმიერი ქვეშევრდომი, რომელიც დაკავებული იქნება "სისხლის სამართლის ან ამგვარად მიჩნეული დანაშაულის" ჩადენისათვის (ქმედება, რომელიც გამოორიცხავდა სახელმწიფო დალატს და მძიმე დანაშაულს), იძენდა უფლებას, პირადად ან საკუთარი წარმომადგენლის მეშვეობით, მიემართა სასამართლოსათვის წერილობითი თხოვნით, გაეცათ მის სახელზე ბრძანება "habeas corpus", რომლის ადრესატი იქნებოდა ის თანამდებობის პირი (შერიფი, საპატიმროს უფროსი), რომლის განკარგულებაშიც იქნებოდა დაპატიმრებული პირი. Habeas corpus ბრძანების მიღების შემდეგ, შერიფი და საპატიმროს უფროსი ვალდებული იყო, კანონით დადგენილ ვადაში, დაპატიმრებული პირი მიეყვანათ ლორდ-კანცლერთან, ან სამეფო ბეჭდის მცველ ლორდთან, ან სხვა (სახელმწიფო) აქტში მითითებულ ინგლისის უმაღლეს მოსამართლესთან, პირის დაპატიმრების ჭეშმარიტი მიზეზების მითითებით. დაპატიმრების შესახებ ბრძანების ასლის განხილვის და დაკავების მოტივების გამოკვლევის შემდეგ, მოსამართლეს მოეთხოვებოდა (ფულადი გირაოს გადახდისა და თავდებში გაშვებისას, დაპატიმრებული ვალდებული იქნებოდა, რომ გამოცხადებოდა სასამართლოს უახლოეს სესიაზე, საქმის არსებითი განხილვისათვის) დაკავებულის გათავისუფლება. თუ პირი დაპატიმრებული იყო სახელმწიფო დალატის ან სხვა მძიმე დანაშაულისათვის, მას არ მიეცემოდა habeas corpus ბრძანება. ამ შემთხვევაში მოქმედებდა, საქმის განხილვისა და გირაოს სანაცვლოდ გათავისუფლების შესახებ, პეტიციის წარდგენის ზოგადი პროცედურა. ასეთი დანაშაულის ჩამდენი პირებისათვის გათვალისწინებული იყო სწრაფი მართლმსაჯულების გარანტია. ხოლო, თუ ადგილი ექნებოდა საქმის გაჭიანურებას (ბრალდების დაგვიანებას ან საქმის მოსმენის გადავადებას), დაპატიმრებული პირი უნდა გათავისუფლებულიყო საპატიმრო აღმკვეთი ღონისძიებისგან. Habeas corpus ბრძანების საფუძველზე გათავისუფლებული პირის ხელმეორედ დაპატიმრება დაუშვებელი იყო, სასამართლოს სხდომის ჩატარებამდე (ერთი და იგივე დანაშაულისათვის). იკრძალებოდა დაკავებული პირის, ერთი საპყრობილედან მეორეში გადაყვანა, ან სასამართლოს გარეშე დაკავება და გამოძიების ჩატარება ინგლისის საზღვარო სამფლობელოების საპყრობილეებში. კანონი ითვალისწინებდა თანამდებობის პირთა, მოსამართლეების

პასუხისმგებლობას habeas corpus ბრძანების მოთხოვნათა შეუსრულებლობისათვის: მაღალ ჯარიმებსა, დაპატიმრებულის სასარგებლოდ და თანამდებობიდან დათხოვნას.

1679 წლის Habeas corpus Act-ი, 1215 წლის Magna Carta Libertatum-ს გარდა, ინგლისში იქნდა ერთ-ერთი კონსტიტუციური დოკუმენტის მნიშვნელობას, რომელიც შეიცავდა სამართლიანი და დემოკრატიული მართლმსაჯულების მთელ რიგ პრინციპებს: არაბრალეულობის პრეზუმპცია, ეჭვმიტანილის დაკავებისას კანონიერების დაცვა, სწრაფი და ოპერატიული სასამართლო პროცესის ჩატარება, "სათანადო სასამართლო პროცედურის" საფუძველზე, სამართალდარღვევის ჩადენის ადგილის მიხედვით (სასამართლო ქვემდებარება). თუმცა, კანონის მოქმედება შესაძლებელი იყო პარლამენტის დადგენილებით.

ჯეიმს II-ის პოლიტიკამ, რომელიც ჰქმნიდა ბურჟუაზიისა და ჯენტრის მიერ მიტაცებული მიწების გადაწელების ახალ საფრთხეს, გამოიწვია ვიგებისა და თორის დროებითი გაერთიანება, რის შედეგადაც, 1688 წელს, მოხდა სახელმწიფო გადატრიალება, რომელიც მიზნად ისახავდა ჯეიმს II-ის შეცვლას უფრო "სასურველი" მონარქით. ეს სახელმწიფო გადატრიალება ისტორიაში შევიდა "სახელმწიფო რევოლუციის" სახელწოდებით. მან, ძირითადად, დაასრულა კომარომისის დამკვიდრება, ეკონომიკურად გაბატონებულ ბურჟუაზიასა და, ოფიციალურად მმართველ, საადგილმამულო არისტოკრაციას შორის. საფუძველი ჩაეყარა მყარ კონსენსუსს მოწინავე პოლიტიკურ ძალებს შორის, ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკური განვითარების ფუძემდებლური საკითხების მიმართ, რაც იქცა ინგლისური პოლიტიკური კულტურის უმნიშვნელოვანეს ნიშნად. ამიერიდან, აღნიშნულ ძალებს შორის, უთანხმოება აღარ უნდა ატარებდეს პრინციპულ ხასიათს, რის გამოც, შესაძლოა, ინგლისურ საზოგადოებაში დარღვეულიყო არსებული თანხმობა და პოლიტიკური სტაბილურობა. ვიგიზმის პოლიტიკური იდეოლოგიის მიზანი იყო შეზღუდული მონარქიის შექმნა და მისი დაცვა, რაც შესაძლებელი იქნებოდა კანონიერების საფუძველზე და იარსებებდა საკანონმდებლო ხელისუფლების უზენაესობის პირობით და ხელისუფლებათა ურთიერთშეკავების სისტემის საფუძველზე. 1688 წლის გადატრიალების კომარომისული ხასიათი აისახა ჯონ ლოკის (1632-1704) კლასიკურ ლიბერალურ დოქტრინაში, სადაც დასაბუთებული იქნა ინგლისში, XVIII საუკუნის მიჯნაზე, შექმნილი კონსტიტუციურ-მონარქიული მმართველობის ძირითადი ნიშნები.

ინგლისში, კონსტიტუციური მონარქიის დამკვიდრება გაფორმდა, პარლამენტის მიერ მიღებული, ორი აქტის საფუძველზე: 1689 წლის Bill of rights და 1701 წლის აქტი მოწყობის შესახებ (ტახტის მემკვიდრეობის შესახებ). ხელისუფლებათა დანაწილების ძირითადი პრინციპების საფუძველები გათვალისწინებული იყო 1689 წლის 13 თებერვალს მიღებულ ბილში უფლებათა შესახებ (Bill of rights), რომელმაც განსაზღვრა პარლამენტის მდგომარეობა სახელმწიფო ორგანოთა სისტემაში და მეფის ხელისუფლების განხორციელების ფარგლები, წარმომადგენლობით ორგანოსთან ურთიერთობის ასპექტში. ამ კანონში გათვალისწინებული იყო ტრადიციული მითითებები ღორღთა და თემთა პალატის ძველ უფლებებზე და მთელი რიგი დებულებებისა, რომლებიც დაადგინა, ჯერ კიდევ, 1628 წლის პეტიცია უფლებათა შესახებ. გარდა ამისა, დადგინდა, რომ სამეფო ტახტის დაკავება შეუთავსებელი იყო კათოლიკურ სარწმუნოებასთან. საკანონმდებლო ხელისუფლებისა და საფინანსო პოლიტიკის სფეროში პარლამენტის უზენაესობის აღიარებასთან ერთად, ბილი მიიჩნედა არაკანონიერად: 1) მეფის ხელისუფლების მხრიდან, კანონების შეჩერებას ან მათი შესრულების მოთხოვნას (ე.წ. სუსპენზიური ხელისუფლება), პარლამენტის თანხმობის გარეშე; 2) მეფის ხელისუფლების მხრიდან, კანონების შეცვლას ან მათი დებულებების გაუქმებას, მეფის ბრძანებით (ე.წ. დისპენსიური ხელისუფლება); 3) გადასახადების აკრეფას, გვირგვინის სასარგებლოდ და განკარგულებაში, თითქოს და პრეროგატივის მომიზეზებით, პარლამენტის თანხმობის გარეშე ან სხვა რაიმე წესით, რომელიც არ იქნებოდა პარლამენტის მიერ დადგენილი; 4) მეფისადმი თხოვნით მიმართვის გამო, პირის დაკავებას და დევნას; 5) მშვიდობიანობის პირობებში, მუდმივი ჯარის შეკრებას და რჩენას სამეფოს ტერიტორიის ფარგლებში, პარლამენტის თანხმობის გარეშე; 6) ბილი აცხადებდა, პარლამენტის წევრთა არჩევის თავისუფლებას, პარლამენტში სიტყვით გამოსვლისა და კამათში მონაწილეობის თავისუფლებას; 7) ის ადგენდა, რომ ყველაფერი, რაც ხდება პარლამენტში, არ უნდა გახდეს საბაბი პარლამენტის წევრის დევნისა ან სასამართლოში დაბარებისა აღნიშნული საკითხის განხილვისათვის, გარდა თვით პარლამენტისა; 8) დაუშვებელი იყო უსაზღვროდ გაბერილი გადასახადების დადგენა, არაგონივრულად გაზრდილი ჯარიმების დაკისრება, ოდიოზური და უჩვეულოდ მკაცრი სასჯელის შეფარდება; 9) ბილი შეიცავდა სპეციალურ მითითებას, რომ პარლამენტი, საკმაოდ ხშირად, უნდა მოიწვეოდეს. თუმცა, მოგვიანებით, ეს დებულება დაზუსტდა და პარლამენტის უფლებამოსილებათა ვადა განისაზღვრა ჯერ "სამწლიანი აქტით" (1694 წ.) – სამი წლით, ხოლო შემდეგ "შვიდწლიანი აქტით" (1716 წ.) – შვიდი წლით.

მოწყობის შესახებ აქტი (ქვეშევრდომთა უფლებებისა და თავისუფლებების უკეთ უზრუნველყოფისა და შემდგომი შეზღუდვების შესახებ აქტი) მიღებული იქნა 1701 წლის 12 ივნისს. იგი ცნობილია ტახტის მემკვიდრეობის შესახებ აქტის სახელწოდებით. მის საფუძველზე დადგინდა ტახტის მემკვიდრეობის წესი და დაზუსტდა აღმასრულებელი ხელისუფლების პრეროგატივა. კანონი პირდაპირ მიუთითებდა, რომ სამეფო ხელისუფლება ვალდებული იყო ემოქმედა მხოლოდ (მკაცრად) კანონის შესაბამისად და

დამორჩილებოდა მხოლოდ კანონის მოთხოვნებს. ინგლისის სამეფო ტახტზე აბრძანებული პირი აუცილებლად უნდა ყოფილიყო ანგლიკანური ეკლესიის მიმდევარი. სამეფო პრეროგატივის შემდგომი შეზღუდვა გამოიხატა მოსამართლეთა, აღმასრულებელი ხელისუფლებისგან, დამოუკიდებლობის პრინციპის განმტკიცებაში: მეფის მიერ დანიშნული მოსამართლეები, საკუთარ თანამდებობას ინარჩუნებდნენ მანამ, ვიდრე "კარგად იქცეოდნენ" და თანამდებობიდან მათი გადაყენება დასაშვები იყო მხოლოდ პარლამენტის ორივე პალატის წარდგინების საფუძველზე. იმისათვის, რომ შეემცი-რებინათ გვირგვინის გავლენა პარლამენტის საქმიანობაზე, პარლამენტის წევრებს აეკრძალათ, თემთა პალატის წევრობასთან, სამეფო მინისტრის თანამდებობის შეთავსება. მნიშვნელოვან დადგენილებად მიიჩნევა მეფისათვის, საკუთარი მინისტრების მიმართ, შეწყალების უფლების ჩამორთმევა, თუ მინისტრების დადანაშაულება მომდინარეობდა თემთა პალატის მხრიდან, იმპიჩმენტის წესით. უნდა აღინიშნოს, რომ რამდენიმე წლის შემდეგ მიღებული მთელი რიგი აქტების მიხედვით (1705-1707 წ.წ.), ტახტის მემკვიდრეობის შესახებ აქტის რამდენიმე მუხლი გაუქმდა, კერძოდ: დაიშვებოდა პარლამენტის წევრობასთან მინისტრის თანამდებობის შეთავსება, რის გარეშეც ინგლისში ვერ დამკვიდრდებოდა "პასუხისმგებელი მთავრობის" სისტემა.

1716 წლს მიღებული შვიდწლიანი აქტი აღგენდა პარლამენტის მოწვევისა და დათხოვნის, აგრეთვე მისი სასესიო მუშაობის პრინციპებსა და წესებს. შედეგად, დასრულდა პარლამენტის, როგორც მულტიგომოქმედი ორგანოს მოწვევის პროცედურის საკანონმდებლო რეგულირება. უფრო ადრე, 1670-ან წლებში, თემთა პალატამ მიიღო რამდენიმე რეზოლუცია, რომელთა თანახმად, ღირდთა პალატას არ შეეძლო გადასახადების გაწერის მოცულობისა და წესის შეცვლა, თუ ისინი მიღებული იყო თემთა პალატის მიერ, აგრეთვე – საკანონმდებლო ინიციატივის უფლების განხორციელება, საფინანსო ბილების მიმართ. ამრიგად, განმტკიცდა არჩევითი თემთა პალატის უპირატესი უფლება, არაარჩევითი ღირდთა პალატის მიმართ, საფინანსო საკითხების რეგულირების სფეროში. ძირითადად, დადგინდა და გაიმიჯნა მეფისა და პარლამენტის, პარლამენტის ქვედა და ზედა პალატების პრეროგატივები საფინანსო საკითხებში.

მაშასადამე, XVII-XVIII ს.ს. მიჯნაზე, ინგლისში გაფორმდა პარლამენტის უზენაესობა (თემთა პალატის ლიდერობით) საკანონმდებლო ხელისუფლების სფეროში, აღიარებული იქნა პარლამენტის განსაკუთრებული უფლება, ვოტირება მოეხდინა არმიის ფორმირების საკითხზე და მისი ბიუჯეტის შემუშავების სფეროში, აგრეთვე მოსამართლეთა შეუცვლელობის პრინციპთან დაკავშირებით. შენარჩუნებული იქნა ხელისუფლებათა დუალიზმი. ამიტომ, XVII-XVIII საუკუნეების ინგლისის სახელმწიფო წყობილება განისაზღვრა როგორც დუალისტური მონარქია. მეფე ინარჩუნებდა აბსოლუტური ვეტოს უფლებას იმ კანონპროექტების მიმართ, რომლებსაც იღებდა პარლამენტი. ამავდროულად, ის ფლობდა შეუზღუდავ უფლებას მთავრობის შექმნის და მისი პოლიტიკის განხორ-ციელების მიმართ. უცვლელი რჩებოდა პარლამენტისა (ორივე პალატიურთ) და მეფის ერთიანობის შესახებ წარმოდგენა. მეფე არ იყო პარლამენტის წინაშე პასუხისმგებელი, ისევე როგორც მისი "უდიდებულესობის მთავრობა" (საიდუმლო საბჭო) და ე.წ. კაბინეტი (რომელიც გამოეყო საიდუმლო საბჭოს), რომლის შემადგენლობაში შედიოდა ხუთი ან შვიდი ყველაზე გავლენიანი მინისტრი.

§2. XVIII საუკუნის საფრანგეთის დიდი რევოლუცია და კონსტიტუციური წყობილების დამყარება

1) XVIII საუკუნის საფრანგეთის დიდი რევოლუცია და აბსოლუტიზმის დამხობა

კონსტიტუციური წყობილებისა და სახელმწიფო ხელისუფლების მოწყობის ახალი, დემოკრატიული პრინციპების დამკვიდრების საქმეში განსაკუთრებული როლი შეასრულა 1789 წლის საფრანგეთის დიდმა რევოლუციამ. მას, ჭეშმარიტად, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მხოლოდ მისი მამოძრავებელი ძალების სიმრავლისა და მრავალფეროვნების გამო, არამედ – შორს მიმავალი სოციალურ-პოლიტიკური შედეგების გათვალისწინებით.

XVIII საუკუნის საფრანგეთის დიდი რევოლუციის მნიშვნელობა არ შემოიფარგლება მხოლოდ ერთი ქვეყნის და ერთი ათწლეულის ჩარჩოებით. მან მძლავრი იმპულსი მისცა, მაშინდელ სამყაროში განხორციელებულ, სოციალურ პროგრესს, განაპირობა დედამიწის ზურგზე კაპიტალიზმის ტრიუმფალური სვლა და, ამავდროულად, გახდა მსოფლიო ცივილიზაციის პერიოდიზაციის ახალი საფეხური, ანუ დასაბამი მისცა ე.წ. ახალი ხანის პერიოდს.

საფრანგეთის რევოლუციამ, მისი წინამორბედი რევოლუციებისგან განსხვავებით (ნიდერლანდების, ინგლისის, ამერიკის), ძირფესვიანად შეარყია და, ფაქტიურად, დამხობის პირამდე მიიყვანა, საუკუნეების მანძილზე გაბატონებული, ბატონ-ყმური ურთიერთობები, რომლებიც იყო შუა საუ-კუნეების პერიოდის მთავარი თანმდევი სოციალურ-პოლიტიკური მოვლენა. მან დაამხო "ძველი რეჟიმის" ეკონომიკური და პოლიტიკური დანაწესები, მათ შორის, აბსოლუტური მონარქია, რომელიც იყო შუასაუკუნოებრივი სახელმწიფოებრიობის მთავარი სიმბოლო და მისი მრავალსაუკუნოვანი

ევოლუციის შედეგი. საფრანგეთის რევოლუცია, არსებითად, იყო გარდაუვალი, ვინაიდან ფრანგული საზოგადოების შემდგომი განვითარება, ბატონ-ყმური წარმოდგენებისა და ინსტიტუტების არსებობის პირობებში, ჩიხში შევიდა და განიცდიდა რევრესს. **ბურბონების სამეფო** დინასტიამ, რომელიც უკვე ვეღარ გამოხატავდა საერთო-ეროვნულ ინტერესებს, ვეღარ შესძლო, განუხრელად მზარდი, ეკონომიკური, სოციალური და პოლიტიკური კრიზისის თავიდან აცილება. XVIII საუკუნის ბოლოსათვის ფრანგული აბსოლუტიზმი, რომელმაც, ერთ დროს, მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ქვეყნის ეკონომიკურ, კულტურულ და სოციალურ განვითარებაში, ახლა იქცა შუასაუკუნოებრივი რეაქციის მთავარ პოლიტიკურ დამცველად. ამ დროისათვის სახელმწიფოს სამოხელეო და სამხედრო-საპოლიციო აპარატი, როგორც აბსოლუტური სახელმწიფოს საფუძველი, სულ უფრო ხშირად და თანაც დაუფარავად, გამოიყენებოდა გახშირებული საგლეხო აჯანყებებისა და, მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ მებრძოლი, ბურჟუაზიის გამოსვლების ჩასახშობად. თვით თავადაზნაურობა და სამღვდელოებაც უკმაყოფილო იყო სამეფო სახლის ავტორიტარული პოლიტიკით, ვინაიდან აბსოლუტიზმი ნიშნავდა, მათთვის სასურველი და ტრადიციული უფლება-პრივილეგიების დაკარგვას (დეულების, შინაომების აკრძალვას, საკუთარი სამხედრო ამალის ყოლაზე უარის თქმას).

XVIII საუკუნის ბოლო მესამედში, სულ უფრო ნათელი გახდა აბსოლუტიზმის კრიზისული მდგომარეობა, რაც განსაკუთრებული სიმკვეთრით გამოვლინდა მეფის მთავრობის საფინანსო პოლიტიკაში. სახელმწიფო ხაზინიდან უზარმაზარი თანხები მიედინებოდა, თვით სამეფო ოჯახის გრანდიოზული ხარჯების დასაფარად, თავადაზნაურობისა და სამღვდელოების ზედაფენის გამოსაკვებად, სამეფო კარის გარეგნული ბრწყინვალეობის შესანარჩუნებლად. მიუხედავად იმისა, რომ მესამე წოდებიდან აკრეფილი გადასახადები და გამოსაღები განუხრელად იზრდებოდა, სამეფო ხაზინა იყო მუდმივად ცარიელი, ხოლო სახელმწიფო ვალი აღწევდა ასტრონომიულ თანხებს.

ამრიგად, XVIII საუკუნის საფრანგეთის დიდი რევოლუცია ყალიბდებოდა და მიმდინარეობდა, მისი წინამორბედი რევოლუციებისგან პრინციპულად განსხვავებულ პირობებში. მესამე წოდების კონფრონტაციამ აბსოლუტიზმთან, თავადაზნაურობასა და გაბატონებულ კათოლიკურ ეკლესიასთან, შეიძინა გაცილებით უფრო მკვეთრი ფორმები, ვიდრე ამას ჰქონდა ადგილი, საუკუნენახევრის წინ, ბრიტანეთის კუნძულებზე, ინგლისის რევოლუციის პერიოდში. ფრანგული ბურჟუაზია, აცნობიერებდა რა საკუთარ მზარდ ეკონომიკურ ძალას, უფრო მტკიცე უფლად რეაგირებდა საკუთარ ჩაგვრასა და პოლიტიკურ უუფლებობაზე. მას აღარ სურდა შერიგებოდა ბატონ-ყმურ და აბსოლუტისტურ წყობას, რომლის პირობებში მესამე წოდების წარმომადგენლები ჩამოცილებული იყვნენ, სახელმწიფო საქმეებში მონაწილეობას და სამართლებრივადაც დაუცველობას განიცდიდნენ, ქონების უკანონო კონფისკაციის დროს და მეფის მოხელეთა თვითნებობის პირობებში.

ფრანგული ბურჟუაზიის განწყობა დიდად იყო განმტკიცებული ახალი იდეოლოგიური მრწამსით, რომელიც ცნობილია XVIII საუკუნის **ფრანგული განმანათლებლობის სახელწოდებით**. დიდი ფრანგი განმანათლებლები (**ვოლტერი, მონტესკიე, რუსო, დიდრო, ენციკლოპედისტები, ჰოლბახი და ჰელვეციუსი**), საკუთარ ნაშრომებში მკვეთრად აკრიტიკებდნენ "ძველი რეჟიმის" ნაკლოვანებებს. **"ბუნებითი სამართლის"** სკოლის პოზიციებიდან გამოდინარე, მათ დამაჯერებლად დაამტკიცეს ამ რეჟიმის "უგუნურობა". გარდა ამისა, **ფრანგ რევოლუციონერებს შეეძლოთ გაეზიარებინათ ინგლისელი და ამერიკელი თანამოაზრეების თეორიული და პრაქტიკული გამოცდილება**. მათ განკარგულებაში არსებობდა, საკმაოდ კარგად გააზრებული, კონსტიტუციური სახელმწიფოებრივი წესრიგის მოწყობის **პროგრამა**. რევოლუციონერებმა აიტაცეს ის პოლიტიკური ლოზუნგებიც (**"თავისუფლება, თანასწორობა, ძმობა"**), რომლებიც აამოძრავებდნენ მესამე წოდებას, ანუ, პრაქტიკულად, **ფრანგული საზოგადოების ფართო მასებს და ჩართავენ მათ აბსოლუტიზმის წინააღმდეგ უკომპრომისო ბრძოლაში**. მესამე წოდების პოლიტიკური პროგრამა აისახა აბატი სიეისის ცნობილ ბროშურაში – **"რა არის მესამე წოდება?"** აბსოლუტიზმის წინააღმდეგ გამოსულმა სიეისმა, დარწმუნებით და ამომწურავად, გასცა მკითხველს პასუხი ერთი სიტყვით: **"ყველაფერი"**. არანაკლებ კატეგორიული იყო ავტორის პასუხი კიდევ ერთ კითხვაზე, რომელიც ეხებოდა, მესამე წოდების მონაწილეობას, ქვეყნის სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში: **"რა იყო ის აქამდე, პოლიტიკურ წყობაში? – არაფერი"**. სიეისი და მესამე წოდების სხვა პოლიტიკური ლიდერები უპირისპირდებოდნენ სამღვდელოებისა და თავადაზნაურობის წოდებრივ პრივილეგიებს და ქადაგებდნენ **ეროვნული ერთობისა და ეროვნული სუვერენიტეტის** იდეას.

1780-იან წლებში შექმნილი რევოლუციური ვითარება პირდაპირ უკავშირდებოდა ფრანგული სახელმწიფოს ფინანსურ კრახს, იმ სამრეწველო-სავაჭრო და სასოფლო-სამეურნეო კრიზისს, დამშუვლი მოსახლეობის აჯანყებებს, რომლებიც აიძულებდნენ მეფის ხელისუფლებას გაეტარებინა არსებითი ხასიათის რეფორმატორული ღონისძიებანი. მეფე იძულებული გახდა, მთავრობაში მოეხდინა გარკვეული გადაადგილებანი (**შეიცვალა ფინანსების რამდენიმე გენერალური კონტროლიორი**) და მოეწვია **გენერალური შტატები, რომელთა არსებობა არ გახსენებიან 1614 წლიდან მოყოლებული**.

მეფე და ქვეყნის უზენაესი არისტოკრატია საბოლოოდ დაშორდნენ ფრანგულ საზოგადოებას. ისინი, თითქმის, ვეღარ აღიქვამდნენ ქვეყანაში შექმნილ შიდა და საგარეო-პოლიტიკურ ვითარებას და მათ არ იცოდნენ საკუთარი ქვეშევრდომების ჭეშმარიტი მდგომარეობა. მეფე და მისი გარემოცვა, ფინანსური და პოლიტიკური კრიზისიდან გამოსვლის ერთადერთ იმედად, მიიჩნევდნენ გენერალური შტატების მოწვევას. თანაც, მათ დასაშვებად მიიჩნიეს მესამე წოდების წარმომადგენლობის გაზრდა (600-მდე

დეპუტატი) გენერალურ შტატებში, მაშინ, როცა მოსახლეობის ორი პროცენტის იდეებისა და ინტერესების გამომხატველი დეპუტატების რიცხვი (თავადაზნაურობა და სამღვდლოება), კვლავინდებურად, 300-300 წევრს შეადგენდა. დეპუტატების რაოდენობრივ შემადგენლობაში მომხდარი ცვლილებების ნეიტრალიზება, შესაძლებელი იქნებოდა ხმის მიცემის ძველი წესის შენარჩუნების გზით (თითოეული წოდება ცალ-ცალკე უყრიდა კენჭს, წამოყენებულ წინადადებას). თუმცა, 1789 წლის მაისში, გენერალური შტატების გახსნის შემდეგ, მესამე წოდების დეპუტაციამ, რომელთა რიცხვში შევიდნენ სხვა წოდების წარმომადგენლებიც, მეფეს გამოუცხადა დაუმორჩილებლობა. მათ მოითხოვეს არა წოდებრივი, არამედ ერთობლივი სხდომების ჩატარება და გენერალური შტატების ყველა დეპუტატის მიერ გადაწყვეტილების მიღება, ხმათა უმრავლესობით. ამ პროცედურული კონფლიქტის მიღმა, რომლის დროსაც მესამე წოდების დეპუტატებმა უარი თქვეს დათმობაზე წასულიყვნენ, მეფის ხელისუფლების მიმართ, იმალებოდა, აბსოლუტიზმისადმი, მკვეთრი და შეურიგებელი წინააღმდეგობა.

ჯერ კიდევ, სიეიესის ბროშურაში იყო საუბარი საფრანგეთში კონსტიტუციური (ძირითადი) კანონების მიღების აუცილებლობაზე. აბუნტებულმა დეპუტატებმა, რომლებიც საკუთარ თავს თვლიდნენ მთელი ერის წარმომადგენლებად, ჯერ ეროვნულ კრებად (1789 წლის 17 ივნისი), ხოლო შემდეგ – დამფუძნებელ კრებად (1789 წლის 9 ივლისი) გამოყოფა და მოწოვა გადაწყვიტეს, რითაც ხაზი გაესვა საერთოეროვნული და არაწოდებრივი ორგანოს დაფუძნების აუცილებლობას, რომლის მიზანი იყო, საფრანგეთში, ახალი კონსტიტუციური წყობის შექმნა. მესამე წოდების ბელადთა გადამწყვეტი მოქმედებები წარმატებით დასრულდა, რადგან ისინი გამოხატავდნენ ქვეყნის მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობის ინტერესებს და, კრიტიკულ მომენტში, ხალხმა დახმარება გაუწია საკუთარ წინამძღოლებს. მეფე ლუი XVI-მ გადაწყვიტა დამფუძნებელი კრების გარეკვა, რამაც გამოიწვია პარიზის მოსახლეობის საყოველთაო აჯანყება 1789 წლის 12-14 ივლისს, რომლის შედეგად აჯანყებულებმა გაანადგურეს, ფრანგული აბსოლუტიზმის მთავარი სიმბოლო და ბურჟი – ბასტილიის ციხე-სიმაგრე. 14 ივლისის აჯანყება იყო რევოლუციის დასაწყისი და, ამავდროულად, მრავალსაუკუნოვანი მონარქიული მმართველობის დასასრული. მთელი ქვეყნის მასშტაბით, აჯანყებული ხალხი აუქმებდა სამეფო ადმინისტრაციის ორგანოებს და მათ ნაცვლად ჰქმნიდა ახალ არჩევით ინსტიტუციებს – მუნიციპალიტეტებს, რომელთა შემადგენლობაში შედიოდნენ მესამე წოდების ყველაზე ავტორიტეტული წარმომადგენლები.

რევოლუციის პირველ ეტაპზე (14 ივლისი 1789 წელი – 10 აგვისტო 1792 წელი) საფრანგეთში, მთელი ძალაუფლება, ფაქტიურად, გადავიდა ყველაზე აქტიური და, ლიბერალურად განწყობილი, დეპუტატების – **ო. მირაბო, ა. ლამეტი, ა. დიუპორი, ჟ. - ჟ. მუნიე, შ. ტალეირანი, გენერალი მ. ლაფაიეტი, აბატი სიეიესი** – ხელში, რომლებიც გამოდიოდნენ, ჯერ გენერალურ შტატებში, ხოლო შემდეგ – ეროვნულ (დამფუძნებელ) კრებაში მთელი ფრანგი ხალხის და რევოლუციის სახელით. ობიექტურად, ისინი გამოხატავდნენ მსხვილი ბურჟუაზიის (მეწარმეებისა და ბანკირების) და, ლიბერალურად განწყობილი, თავადაზნაურობის ინტერესებს და ცდილობდნენ მონარქიის შენარჩუნებას, რისთვისაც ძველი და საძირკველგამოცდილი სახელმწიფოებრივი მექანიზმის საფუძველში, სურდათ ახალი კონსტიტუციური წყობის დამყარება. აღნიშნული მოთხოვნების გამო, მესამე წოდების ამ ბელადებს, დამფუძნებელ კრებაში ეწოდათ კონსტიტუციონალისტები. მათი მთავარი მიზანი იყო მეფის ხელისუფლებასთან კომპრომისის მიღწევა. თუმცა, ამავდროულად, ისინი მუდმივად განიცდიდნენ "ქუჩის" – რევოლუციურად განწყობილი, მასების ზემოქმედებას.

მაშასადამე, რევოლუციის პირველი პერიოდის მთავარი შინაარსი იყო, დამფუძნებელი კრების დაბაბული და ხანგრძლივი ბრძოლა მეფის ხელისუფლებასთან, კონსტიტუციური წყობის დასამყარებლად და ტრადიციული სამეფო პრეროგატივის შესაკეცად. მოსახლეობის რევოლუციურად განწყობილი, ფართო მასების ზემოქმედებით, კონსტიტუციონალისტებმა, დამფუძნებელი კრების მეშვეობით, განახორციელეს მთელი რიგი ანტიბატონ-ყმური გარდაქმნებისა და შეიმუშავეს დემოკრატიული დოქტრინები.

2) 1789 წლის 26 აგვისტოს "ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაცია"

რევოლუციის პირველივე დღეებში, ჯერ ეროვნულმა, შემდეგ – დამფუძნებელმა კრებამ, მიზნად დაისახა ახალი სახელმწიფო ხელისუფლების მოწყობის პრინციპების შემუშავება, რის გამოც შეიქმნა სპეციალური საკონსტიტუციო კომისიები. მომავალი ფრანგული კონსტიტუციის ცალკეულ მუხლებზე მუშაობა გრძელდებოდა 1789 წლის სექტემბრამდე.

ფრანგული კონსტიტუციონალიზმის განვითარების გზაზე, უმნიშვნელოვანეს მოვლენად, ითვლება 1789 წლის 26 აგვისტოს "ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაციის" სახეიშო გამოცხადება. ამ დოკუმენტში ჩამოყალიბდა სახელმწიფო-სამართლებრივი ხასიათის უმნიშვნელოვანესი მოთხოვნები, რომლებიც გამოხატავდნენ, რევოლუციურად განწყობილი, მესამე წოდების იდეებს, მითუმეტეს, რომ მოსახლეობის ეს კატეგორია, ერთდროულად, ებოძა მეფესაც და მთელ ძველ რეჟიმსაც. დეკლარაციის შინაარსზე, რომელიც ეფუძნებოდა ბუნებითი სამართლის კონცეფციებს, დიდი გავლენა იქონია

XVIII საუკუნის ფრანგულმა განმანათლებლობამ, აშშ-ის "დამოუკიდებლობის დეკლარაციამ" და "ვირჯინიის შტატის უფლებათა დეკლარაციამ". ფრანგული დეკლარაციის ავტორები (მირაბო, ლაფაიეტი და ლიუპორი) ადამიანს განიხილავდნენ იმ პირად, რომელიც ბუნებისგან იყო დაჯილდოებული ბუნებითი და განუსხვისებელი უფლებებით და ამტკიცებდნენ, რომ "ყველა ადამიანი იბადება თავისუფალი და უფლებებში თანასწორი" (მუხლი I). სწორედ, "ადამიანის უფლებების მივიწყება და მათი უგულვებელყოფა", დეკლარაციის ავტორთა აზრით, იყო "ყოველგვარი საზოგადოებრივი უბედურებისა და მთავრობათა მანკიერების მიზეზი". ადამიანის ბუნებითი უფლებების ჩამონათვალში (აშშ-ის დამოუკიდებლობის დეკლარაციის გათვალისწინებით) შეტანილი იქნა: თავისუფლება, კერძო საკუთრება, უსაფრთხოება, ჩაგვრისადმი წინააღმდეგობის გაწევის უფლება (მუხლი II). დეკლარაცია პირველ ადგილზე აყენებდა თავისუფლებასა და კერძო საკუთრებას და ამით მან ცხოვრებაში გაატარა, ვოლტერის ცნობილი გამონათქვამი: "თავისუფლება და საკუთრება – აი, ბუნების კივილი". ბუნებითი უფლებების კონცეფციაში, რომლებსაც პრეტენზია ჰქონდათ ადამიანის ბუნების უნივერსალურ გამოვლინებაზე, რეალიზებული იქნა, არა მხოლოდ ფრანგი ხალხის ზოგადდემოკრატიული მისწრაფებანი, არამედ ბურჟუაზიის სპეციფიკური ინტერესები (მასში განმტკიცდა, ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი, კაპიტალისტური საზოგადოების უმნიშვნელოვანესი ურთიერთობები). კერძოდ, თავისუფლების ცნება, რომელიც ჩამოყალიბდა IV მუხლში, იმ დროს გაბატონებული ინდივიდუალისტური კონცეფციის შესაბამისად, გაგებული და აღქმული იქნა, როგორც იმ "ყველაფრის კეთება, რაც არ მიაყენებს სხვას ზიანს". თავისუფლების იდეა, დეკლარაციაში, უდაოდ, იყო ყველაზე მთავარი დემოკრატიული მონაპოვარი. ის არ იყო დაყვანილი, მხოლოდ პოლიტიკური თავისუფლების დონემდე. პრაქტიკაში, თავისუფლების ცნებაში შეტანილი იქნა მისი ისეთი გამოვლინებაც, როგორიც იყო მეწარმეობის თავისუფლება, გადაადგილების თავისუფლება, რელიგიური მრწამსის თავისუფლება და სხვა. დეკლარაციის ავტორები, აბსტრაქტულ-ინდივიდუალისტური სულიკვეთებით, განიხილავდნენ საკუთრების ცნებასაც. მათი აზრით, საკუთრება – ის ერთადერთი ბუნებითი უფლებაა, რომელიც ამ დოკუმენტში ცხადდება "ხელუხლებელ და წმინდა" უფლებად. კერძო საკუთრების ხელშეუხებლობა იყო გარანტირებული: არავის შეიძლება ის ჩამოერთვას, თუ არა კანონით დადგენილი, უტყუარი საზოგადოებრივი აუცილებლობით, თანაც "მხოლოდ სამართლიანი და წინასწარანახლადურებადი" პირობების დაცვით (მუხლი 17). მოქალაქეთა ქონებრივი ინტერესების დაცვის მისწრაფება აისახა მე-13 და მე-14 მუხლებში, რომლებიც კრძალავდნენ სამეფო გადასახადების თვითნებურ შემოღებას (მათ შორის, შეიარაღებული ძალების შესანახად) და ადგენდნენ საგადასახადო სისტემის ზოგად პრინციპებს (ზოგადი მოსაკრებლის თანაბარი გადანაწილება და მისი აკრეფა, მხოლოდ თვით მოსახლეობის, ან მისი წარმომადგენლის თანხმობით). დეკლარაციაში განხორციელდა "სახელმწიფო ხელისუფლების," თავისებური, ნაციონალიზაცია, რომელიც ახლა განიხილებოდა "არა მეფის პირად უფლებაზე დამყარებულად", არამედ ის განიმარტა, როგორც იმ ეროვნული სუვერენიტეტის გამოვლინება, რომლის წყაროც ეფუძნება "ერის არსებობას" (მუხლი 3). სახელმწიფოში ნებისმიერი ხელისუფლება, მათ შორის მეფისაც, მხოლოდ ამ წყაროდან უნდა მომდინარეობდეს და განიხილებოდეს, როგორც მხოლოდ ერის ნებიდან ნაწარმოები. საზოგადოებას მიენიჭა უფლება, მოეთხოვა პასუხი თითოეული თანამდებობის პირისაგან, მისთვის "მინდობილი მმართველობის ნაწილის" განხორციელების თაობაზე (მუხლი 15). კანონი განიხილებოდა საერთო ნების გამოვლინებად (მუხლი 6), და მოქალაქეებს უფლება ჰქონდათ, პირადად ან წარმომადგენლების მეშვეობით, მონაწილეობა მიეღოთ მის დადგენაში. აქვე გამოცხადდა, რომ ყველა მოქალაქეს, "მისი უნარის შესაბამისად", თანაბარ პირობებში, შეეძლო ყველა სახელმწიფო თანამდებობის დაკავება. არსებითად, ეს ნიშნავდა, რომ სახელმწიფომ უარი თქვა, სახელმწიფო აპარატის არისტოკრატიულ, ჩაკეტილ პრინციპზე და გზა გაუხსნა მესამე წოდების წარმომადგენლებსაც, რადგან დასაბუთებული იყო, სახელმწიფო თანამდებობების დაკავების შესაძლებლობა ყველა მოქალაქისათვის, "მათი კანონის წინაშე, თანასწორობის" პრინციპის შესაბამისად. დეკლარაციამ გამოაცხადა, დემოკრატიული წყობის შესაბამისი, მოქალაქის უპირველესი უფლებები და თავისუფლებები: აზრის თავისუფლად გამოთქმა, წერითი და ბეჭდვითი სიტყვის თავისუფლება (მუხლი 11); "საკუთარი მოსაზრებების, მათ შორის, რელიგიური მრწამსის თავისუფლება" (მუხლი 10). 1789 წლის დეკლარაციის ყველაზე მნიშვნელოვან და, დღემდე ფასდაუდებელ, იდეად ითვლება კანონიერების პრინციპი. სამეფო ხელისუფლების თვითნებობის წინააღმდეგ ბრძოლისას, კონსტიტუციონალისტები საკუთარ თავზე იდებდნენ ვალდებულებას, აეშენებინათ ის ახალი წესრიგი, რომელიც "მკაცრად დაეფუძნებოდა კანონის მოთხოვნებს". აბსოლუტიზმის ეპოქაში მოქმედებდა პრინციპი, რომელსაც შეეძლო პიროვნების დათრგუნვა და დამორჩილება, ანუ "მხოლოდ ის არის დასაშვები, რაც ნებადართულია". დეკლარაციის მე-5 მუხლი ადგენდა: "დასაშვებია ყველაფერი, რაც არ იკრძალება კანონით". არავინ შეიძლება დაისაჯოს იმისათვის, რაც არ არის გათვალისწინებული კანონით.

დამფუძნებელი კრების დეპუტატებს ნათლად ჰქონდათ წარმოდგენილი, რომ თუ არ იქნებოდა შემუშავებული პიროვნების ხელშეუხებლობის გარანტიები, საუბარი უსაფრთხოებაზე – ადამიანის ერთ-ერთ ძირითად ბუნებით უფლებასა და, მაშასადამე, საკუთარი ქონებითა და პოლიტიკური უფლებების თავისუფლად სარგებლობაზე, ფუჭი და უსარგებლო იქნებოდა. სწორედ ამიტომ, მე-8 მუხლში მევეთრად ჩამოყალიბდა ახალი სისხლისსამართლებრივი პოლიტიკის ძირითადი პრინციპები: "კანონს

შეუძლია დაადგინოს მხოლოდ უკიდურესად საჭირო და უდაოდ აუცილებელი სასჯელი და არავინ შეიძლება დაისაჯოს იმ კანონის მოთხოვნის გარეშე, რომელიც, სათანადო წესით, იქნა გამოცემული და გამოქვეყნებული, სამართალდარღვევის ჩადენამდე". ეს პრინციპები, მოგვიანებით, განმტკიცდა კლასიკურ ფორმულაში: "არ არის დანაშაული და სასჯელი, ამის შესახებ კანონში მითითების გარეშე" (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) და "კანონს არ აქვს უკუბაღა". სახელმწიფოს მოვალეობა, უზრუნველყოს საკუთარი მოქალაქეების უსაფრთხოება, განსაზღვრავდა პიროვნების პროცესუალური დაცვის ფორმებსაც. "არავინ შეიძლება იქნას ბრალდებული ან დაპატიმრებული, კანონით გათვალისწინებული ფორმებისა და შემთხვევის, მკაცრი დაცვის გარეშე" (მუხლი 7). მე-9 მუხლში მითითებული იყო, რომ ნებისმიერი პირი არაბრალეულად ითვლება მანამ, ვიდრე არ დადგინდება საპირისპირო რამ. ამრიგად, დეკლარაციამ დაადგინა არაბრალეულობის პრეზუმპცია იმის საწინააღმდეგოდ, რაც შუა საუკუნეებში მოქმედებდა, ეჭმიტანილის ცოდვილობისა და ბრალეულობის შესახებ წარმოდგენის სახით. მეორე მხრივ, ყველა მოქალაქე, რომელიც "დაკავებული იქნებოდა კანონის შესაბამისად ვალდებული იყო, უსიტყვოდ, დამორჩილებოდა კანონის მოთხოვნებს". ამ შემთხვევაში მკაცრად ისჯებოდა წინააღმდეგობის გაწევა, ხელისუფლების წარმომადგენლის მიმართ. კანონიერების იდეა განმტკიცდა იმ ზოგადი პრინციპების სახით, რომლებიც ეხებოდა სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანიზებასა და, პირველყოფილისა – ხელისუფლებათა დანაწილების პრინციპს: "საზოგადოება, რომელშიც არ არის უზრუნველყოფილი უფლებებით სარგებლობა და არ მომხდარა ხელისუფლებათა დანაწილება, არ ფლობს კონსტიტუციას" (მუხლი 16).

1789 წლის ადამიანის და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა არა მხოლოდ საფრანგეთისათვის, არამედ მან უდიდესი გავლენა იქონია მსოფლიოს შემდგომ განვითარებაზე. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ მას არ მიენიჭა ნორმატიული აქტის ძალა. ის განიხილებოდა როგორც, მხოლოდ იმ რევოლუციური ხელისუფლების საწყისი დოკუმენტი, რომელსაც სურდა კონსტიტუციური წყობის დამყარება. დეკლარაციის დებულებებზე დაყრდნობით, კონსტიტუციონალისტებმა, მას შემდეგ, რაც ხელთ იგდეს სახელმწიფო ხელისუფლება, ფრანგი ხალხის გაგლენით, განახორციელეს მთელი რიგი ანტიბატონ-ყმური, დემოკრატიული გარდაქმნები. დამფუძნებელმა კრებამ, საგლეხო რევოლუციის ზემოქმედებით, 1789 წლის 4-11 აგვისტოს დეკრეტების საფუძველზე, საზეიმოდ განაცხადა, რომ "საბოლოოდ აუქმებდა შუასაუკუნოებრივ წყობას". თუმცა, უსასყიდლოდ გაუქმდა მხოლოდ გლეხების პირადი და ბატონყმური ვალდებულებები და მეორეხარისხოვანი თავადაზნაურული ინსტიტუტები, კერძოდ: ნადირობისა და გლეხების მიწებზე ბოცვერების გაშენების სენიორალური უფლება. საბატონო ვალდებულებების ძირითადი ნაწილი გლეხებს უნდა გამოესყიდათ (მუდმივი საადგილმამულო რენტები, ნატურალური და ფულადი გადასახადები). დეკლარაციის მიღების შემდეგ დადგენილი საკანონმდებლო აქტების საფუძველზე (1789 წლის 24 დეკემბრის დეკრეტით), დამფუძნებელმა კრებამ მოახდინა საეკლესიო ქონების და სამღვდლოების მიწების ნაციონალიზაცია, რის შედეგად მათი დიდი ნაწილი შეისყიდა ქალაქისა და სოფლის ბურჟუაზიამ. ფრანგული კათოლიკური ეკლესია გამოეყო ვატიკანს და ახალი სამოქალაქო მოწყობა შეიძინა. სამღვდლოებამ ერთგულების ფიცი დადო ფრანგული სახელმწიფოს წინაშე და მის კმაყოფაზე გადავიდა. ეკლესიამ დაკარგა სამოქალაქო მდგომარეობის აქტების რეგისტრაციის ტრადიციული უფლება. დამფუძნებელმა კრებამ გააუქმა წოდებრივი დაყოფა და ამქრული სისტემა, აგრეთვე მემკვიდრეობის შუასაუკუნოებრივი წესი (მაიორატის პრინციპი). მანვე გააუქმა ძველი არისტოკრატიული საზღვრები და, საფრანგეთის მასშტაბით, დაადგინა ერგვაროვანი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობა, დეპარტამენტების, დისტრიქტების, კანტონების, კომუნების სახით. კონსტიტუციონალისტები, რომელთა მიზანი იყო მეფე ლუი XVI-ესა და თავადაზნაურობასთან კომპრომისის მიღწევა და პოლიტიკური ზომიერების დაცვა, არ ერიდებოდნენ მკაცრი საკანონმდებლო აქტების მიღებას, რომლებიც ითვალისწინებდნენ, რევოლუციურად განწყობილი მასების დასჯას. კერძოდ, მათ გამოაქვეყნეს რამდენიმე დეკრეტი "უწესრიგობისა და ანარქიის" შესახებ, აგრეთვე კანონების მიმართ დაუმორჩილებლობის წამქეზებელთა წინააღმდეგ მიმართული აქტი (1791 წ. 18 ივნისის დეკრეტი). 1791 წ. სექტემბერში მათ მიიღეს დეკრეტი, რომელიც ითვალისწინებდა იმ თანამდებობის პირთა დასჯას, რომლებიც გამოსცემდნენ, რაიმე სახის, ანტიკონსტიტუციურ პეტიციას, აგრეთვე მოქალაქეთა და მათი ქონების უსაფრთხოების დამცველი სპეციალური საქალაქო პოლიციის შექმნას.

განსაკუთრებული ინტერესი გამოიწვია, 1789 წ. 22 დეკემბრის დეკრეტმა, რომელიც, თანასწორობის იდეის საპირისპიროდ, ადგენდა ფრანგების დაყოფას " აქტიურ და პასიურ" მოქალაქეებად. მხოლოდ " აქტიურ " მოქალაქეებს ენიჭებოდათ არჩევნებში მონაწილეობის მიღების უფლება, " პასიურები " კი – მოკლებულნი იყვნენ აღნიშნულ სტატუსს. თანაც, " აქტიური " მოქალაქეებისათვის დადგენილი იყო შემდეგი ცენზები: 1. მოქალაქეობა – ფრანგობა; 2. ასაკობრივი ქვედა ზღვარი – 25 წელი; 3. ბინადრობის ცენზი, მინიმუმ 1 წელი, გარკვეული კანტონის ტერიტორიაზე; 4. პირდაპირი გადასახადის გადახდა, მოცემულ ადგილზე, სამი დღის ხელფასის ოდენობით; 5. "გასამრჯელოს მიღებით", მოსამსახურედ ყოფნის აკრძალვა.

ფრანგების აბსოლუტური უმრავლესობა ვერ აკმაყოფილებდა აღნიშნულ კვალიფიციურ მოთხოვნებს, რის გამოც შედიოდა "პასიური" მოქალაქეების კატეგორიაში. კონსტიტუციონალისტების მმართველობის პერიოდში, მიღებული იქნა ძალზედ არადემოკრატიული კანონებიც, კერძოდ: 1791 წ. 14 ივნისს,

დეპუტატი ლე შაპელიეს მიერ წარმოდგენილი და დამფუძნებელი კრების მიერ მაშინვე დამტკიცებული, დეკრეტი, რომელიც მიმართული იყო, ფორმალურად, შუასაუკუნოებრივი კორპორაციებისა და ამქრების, ხოლო, ფაქტიურად კი, მუშათა კავშირებისა და მეწარმეთა გაერთიანებების, აგრეთვე ნებისმიერი ფორმით, საქმიანობის განმახორციელებელი პოლიტიკური კლუბების წინააღმდეგ. ლე შაპელიეს კანონის დამრღვევთ ემუქრებოდა მკაცრი სასჯელი – ჯარიმა, ერთი ათასი ლივრის ოდენობით, "აქტიური" სამოქალაქო უფლების ჩამორთმევა, ერთი წლის ვადით და საპატიმროში გამწყვდობა.

3) 1791 წლის საფრანგეთის კონსტიტუცია

რევოლუციის პირველი ეტაპისა და დამფუძნებელი კრების საქმიანობის მთავარი შედეგი იყო 1791 წლის კონსტიტუციის მიღება. მისი საბოლოო ტექსტი შედგენილი იყო იმ მრავალრიცხოვანი საკანონმდებლო აქტების საფუძველზე, რომლებიც მიღებული იქნა 1789-1791 წლებში და რომლებსაც ჰქონდათ კონსტიტუციური მნიშვნელობა. 1791 წლის ზაფხულში, ვარენის კრიზისის პირობებში, კონსტიტუციური კომიტეტის მუშაობისას, წარმოიქმნა აზრთა სხვაობა აღმასრულებელი ხელისუფლების მოწყობის საკითხთან დაკავშირებით, ვინაიდან, მეფისა და მისი ოჯახის დედაქალაქიდან ფარული გაქცევის გამო, კომიტეტის წევრებმა ეს შემთხვევა შეაფასეს, როგორც ღალატი რევოლუციის საქმისადმი და აუცილებლობად მიიჩნიეს მმართველობის რესპუბლიკური ფორმის დამყარება. აგვისტოს თვის ბოლოქარი დეპარტების პერიოდში, კონსტიტუციის პროექტში შეტანილი იქნა მთელი რიგი, არსებითი ხასიათის, შესწორებებისა. კერძოდ, დამფუძნებელი კრება დათანხმდა, შესწორება შეეტანა ქონებრივი ცენზის საკითხში. მეფეს მიენიჭა არმიის სარდლობის უფლება და, მის მიმართ აღიარებული იქნა ერის წინამძღოლის მემკვიდრეობითი სტატუსი, რომელიც არ ექვემდებარებოდა გადაყენებას და სასამართლო განსჯადობას. კონსტიტუციის ფარგლებს გარეთ, გატანილი იქნა ეკლესიის სამოქალაქო მოწყობისა და სამღვდლოების სამართლებრივი მდგომარეობის საკითხები. მეფის მხდრიდან მკვეთრი წინააღმდეგობის გამო, პირველი ფრანგული კონსტიტუცია დამტკიცებული იქნა მხოლოდ 1791 წლის 3 სექტემბერს. რამდენიმე დღის შემდეგ, მის ერთგულებაზე დაიფიცა საფრანგეთის მეფე. კონსტიტუცია გამოქვეყნდა, 1789 წლის ადამიანის და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაციასთან ერთად. თუმცა, ეს უკანასკნელი არ განიხილებოდა როგორც, საკუთრივ, კონსტიტუციური ტექსტი. იმგვარი პრაქტიკა, როცა კონსტიტუციის თანმდევად გამოდის უფლებათა დეკლარაცია, ჩვეულებად იქცა არამხოლოდ ფრანგული, არამედ მსოფლიო კონსტიტუციონალიზმისთვისაც. ამავდროულად, საკუთრივ კონსტიტუციის ტექსტს, წინ უსწრებდა მოკლე შესავალი – პრეამბულა. პრეამბულაში დაკონკრეტებული იქნა და შემდგომი განვითარება პოვა რამდენიმე ანტიბატონ-ემურმა დებულებამ, რომლებსაც ითვალისწინებდა 1789 წლის დეკლარაცია. კერძოდ, გაუქმდა წოდებრივი განსხვავებანი და თავადაზნაურული ტიტულები, ამქრები და ხელოსანთა კორპორაციები, სახელმწიფო თანამდებობების ყიდვისა და მემკვიდრეობით გადაცემის სისტემა და სხვა შუასაუკუნოვანი ინსტიტუტები. პრეამბულაში ასახვა პოვა "თანასწორობის" იდეამაც: "ერის არც ერთი ნაწილისათვის, არც ერთი ინდივიდისათვის არ დაიშვება რაიმე განსაკუთრებული უფლება, ან სამართლებრივი გამოწკეპის მინიჭება, რომელიც საყოველთაო ყველა ფრანგისათვის".

კონსტიტუციაში, 1789 წლის დეკლარაციისგან განსხვავებით, გაფართოვდა პირადი და პოლიტიკური უფლებებისა და თავისუფლებების წრე. კერძოდ, კონსტიტუციამ დაადგინა, ქვეყნის შიგნით, გადაადგილების თავისუფლება, იარაღის გარეშე და საპოლიციო მოთხოვნათა დაცვით, შეკრებების თავისუფლება, სახელმწიფო ხელისუფლებისადმი ინდივიდუალური პეტიციებით მიმართვის უფლება. კონსტიტუცია ითვალისწინებდა რამდენიმე სოციალური უფლების არსებობას, რაც შეესაბამებოდა, რევოლუციის წლებში, საფრანგეთში ფართოდ გავრცელებული ეგალიტარულ (სოციალისტურ) იდეოლოგიას. კერძოდ, დეკლარირებული იყო საყოველთაო, ნაწილობრივ უფასო, სახალხო განათლება, სპეციალური მმართველობის შექმნა, რომელიც უზრუნველყოფდა "უპატრონოდ მიტოვებული ბავშვების აღზრდას და მათზე ზრუნვას, უმუშევართათვის და უპოვართათვის სამუშაოსა და დახმარების გაცემას".

შემდგომი განვითარება პოვა ეროვნული სუვერენიტეტის კონცეფციამ, რომელიც "იყო ერთიანი, განუყოფელი და განუსხვისებელი". ხაზი გაესვა იდეას, რომ ერი იყო ყოველი ხელისუფლების ერთადერთი წყარო და ხელისუფლების განხორციელება უნდა მომხდარიყო მხოლოდ წარმომადგენლობის მეშვეობით, რითაც, კონსტიტუციის საფუძველზე, პრაქტიკაში განხორციელდა, იმდროისათვის მოწინავე, ხელისუფლების წარმომადგენლობითი ორგანოების შექმნის იდეა.

კონსტიტუციის კომპრომისული ხასიათი, რომელშიც აისახა ახალი ბურჟუაზიული და ძველი ბატონ-ემური ძალების პოლიტიკური კავშირის ტენდენციები, უპირველეს ყოვლისა, გამოიხატა მმართველობის მონარქიული ფორმის შენარჩუნებაში. ხელისუფლებათა დანაწილების დოქტრინა, რომელიც ჯერ კიდევ 1789 წლის დეკლარაციაში გამოცხადდა და, საკმაოდ თანმიმდევრულად, გატარდა ცხოვრებაში 1791 წლის კონსტიტუციის მიერ, შესაძლებლობას ჰქმნიდა, რათა ორგანიზაციულად მომხდარიყო, ორი

პოლიტიკურად გაბატონებული, ჯგუფის ინტერესების გამოჯენა და მათი მონაწილეობის უზრუნველყოფა სახელმწიფო ხელისუფლების განხორციელებაში; კერძოდ, ერთი ჯგუფი გამოხატავდა ფრანგული საზოგადოების უმრავლესობის, ხოლო მეორე – თავადაზნაურობის პოლიტიკურ ინტერესს. არჩევითი საკანონმდებლო და სასამართლო ხელისუფლება გადავიდა, გამარჯვებული მესამე წოდების, წარმომადგენელთა ხელში, ხოლო, კონსტიტუციის თანახმად, აღმასრულებელ ხელისუფლებას ახორციელებდნენ მეფე და, მის მიერ, დანიშნული მინისტრები, რაც მიიჩნეოდა თავადაზნაურული წრეების პოლიტიკურ დასაყრდენად. ამრიგად, 1791 წლის კონსტიტუციით, საფრანგეთში საბოლოოდ დამარცხდა აბსოლუტიზმი და შეიქმნა კონსტიტუციური მონარქია. კონსტიტუციამ ხაზი გაუსვა დებულებას, რომ მეფე მეფობდა მხოლოდ "კანონის ძალით", რის გამოც ნაგულისხმევი იყო, მეფის მხრიდან, "ერისა და კანონის წინაშე" ერთგულების ფიცის, საგაღდებულო წესით, დადება, რომლის დარღვევის შემთხვევაში დადგებოდა საკითხი მეფის ტახტიდან გადაყენების თაობაზე. შედარებით მოკრძალებულად ქდებოდა თვით მეფის ტიტულატურა: "ფრანგთა მეფე" და არა "ღვთის წყალობით, მეფე". სამეფო ხარჯები იზღუდებოდა ე.წ. ცივილური ბარათით, რომელსაც ამტკიცებდა საკანონმდებლო ხელისუფლება. თუმცა, კონსტიტუციის თანახმად, მეფის პიროვნება ცხადდებოდა "ხელშეუხებელ და წმიდათა-წმინდად" და მას მიენიჭა მნიშვნელოვანი უფლებამოსილებანი. მეფე განიხილებოდა სახელმწიფოს უზენაეს მეთაურად და აღმასრულებელი ხელისუფლების თავად, მასვე ეკისრებოდა ვადლებულება საზოგადოებრივი წესრიგისა და უსაფრთხოების უზრუნველყოფის სფეროში. მეფე იყო შეიარაღებული ძალების უმაღლესი მთავარსარდალი, ის ნიშნავდა უმაღლეს სამხედრო, დიპლომატიურ და სხვა მაღალჩინოსნებს, აწარმოებდა დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს, წყვეტდა ომისა და ზავის საკითხებს. მეფე, ერთპიროვნულად, ნიშნავდა და ათავისუფლებდა მინისტრებს და ხელმძღვანელობდა მათ საქმიანობას. თავის მხრივ, მეფის ბრძანებულებების ნამდვილობისათვის, საჭირო იყო, შესაბამისი მინისტრის მხრიდან, კონტრასიგნაციის (ხელმოწერა-დადასტურება) განხორციელება, რაც ხელს უწყობდა მეფის გათავისუფლებას პოლიტიკური პასუხისმგებლობისგან და ასეთი პასუხისმგებლობის დაკისრებას მთავრობისათვის. მეფე აღიჭურვა ვეტოს უფლებით, რაც აძლევდა მას საშუალებას არ დათანხმებოდა საკანონმდებლო კორპუსის გადაწყვეტილებებს. თუმცა, ეს არ იყო აბსოლუტური ვეტოს უფლება და მისი დაძლევა, შესაძლებელი იყო იმ შემთხვევაში, თუ საკანონმდებლო კორპუსის ორი მომდევნო შემადგენლობა მხარს დაუჭერდა იმავე შინაარსის კანონპროექტს. მეფის ვეტო არ ვრცელდებოდა, საფინანსო და კონსტიტუციური ხასიათის, საკანონმდებლო აქტებზე.

საკანონმდებლო ხელისუფლება ხორციელდებოდა, ორი წლის ვადით არჩეული, ნაციონალური საკანონმდებლო კრების მიერ. ხელისუფლებათა დანაწილების პრინციპიდან გამომდინარე, მეფეს არ ჰქონდა მისი დათხოვნის ან გარეკვის უფლება. კონსტიტუცია შეიცავდა ისეთ დებულებებს, რომლებითაც გარანტირებული იყო დეპუტატების მოწვევა და კრების მუშაობის დაწყება. საკანონმდებლო კრების დეპუტატებს უნდა ეხელმძღვანელათ შემდეგი პრინციპით: "ან ვიცხოვროთ თავისუფლებით, ან დაეცხოვროთ". დაუშვებელი იყო მათი დევნა, ზეპირი ან წერილობითი აზრის, ან მოქმედების გამო, ვიდრე ისინი იმყოფებოდნენ თანამდებობაზე და ახორციელებდნენ წარმომადგენლობით ფუნქციებს.

კონსტიტუცია შეიცავდა საკანონმდებლო კრების უფლებამოსილებათა და მოვალეობათა ვრცელ ჩამონათვალს. განსაკუთრებულად აღინიშნა, მისი უფლებამოსილება, სახელმწიფო გადასახადების დადგენისა და, მინისტრების მხრიდან, სახელმწიფო ხარჯების განკარგვის შემოწმების საკითხში, რითაც მინისტრები, გარკვეულწილად, დაექვემდებარენ საკანონმდებლო ხელისუფლებას. კრებას შეეძლო, მინისტრების სამართალში მიცემის მიზნით, მათ წინააღმდეგ აღეძრათ სისხლის სამართლის საქმე, "საზოგადოებრივი უსაფრთხოებისა და კონსტიტუციის დარღვევის" დანაშაულის გამო. მხოლოდ საკანონმდებლო კრება აღიჭურვა საკანონმდებლო ინიციატივისა და ომის გამოცხადების უფლებით.

კონსტიტუციის საფუძველზე, განისაზღვრა სასამართლო ხელისუფლების მოწყობის ძირითადი პრინციპები, რომელთა "განხორციელება არ შეეძლო არც საკანონმდებლო, არც აღმასრულებელ ხელისუფლებას და არც მეფეს". დადგინდა, რომ მართლმსაჯულებას ახორციელებდნენ, ბაჟის გადახდის გარეშე, მხოლოდ გარკვეული ვადით ხალხის მიერ არჩეული და მეფის მიერ დამტკიცებული, მოსამართლეები. მოსამართლეთა გადაყენება ან დათხოვნა შესაძლებელი იყო, მხოლოდ კანონით მკაცრად განსაზღვრული, წესის შესაბამისად, მათ მიერ დანაშაულის ჩადენის შემთხვევაში. თავის მხრივ, სასამართლოებსაც ეკრძალებოდა საკანონმდებლო ხელისუფლების საქმიანობაში ჩარევა, კანონის მოქმედების შეჩერება, მმართველობის ორგანოთა საქმიანობის სფეროში შეჭრა. კონსტიტუციამ გაითვალისწინა, საფრანგეთში მანამდე უცნობი, ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის შემოღება. ნაფიც მსაჯულთა მონაწილეობა გათვალისწინებული იყო არა მხოლოდ ბრალდებისა და სამართალში მიცემის, არამედ ქმედების ფაქტობრივი შემადგენლობისა და, მის ირგვლივ, განაჩენის გამოტანის სტადიაზეც. დაუშვებელი იყო ნაფიც მსაჯულთა, კანონიერი შემადგენლობით, გამართებული პირის "კვლავ, ერთი და იმავე საქმის გამო, განმეორებით პასუხისგებაში მიცემა".

კონსტიტუციამ საბოლოოდ განამტკიცა, რევოლუციის პერიოდში შექმნილი, საფრანგეთის ახალი აღმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობა, დეპარტამენტების, დისტრიქტების (ოლქების), კანტონების

სახით. ადგილობრივი ადმინისტრაცია იქმნებოდა არჩევნების გზით. თუმცა, სამეფო ხელისუფლებამ შეინარჩუნა, ადგილობრივი ორგანოების გაკონტროლების, მნიშვნელოვანი უფლება, კერძოდ: დეპარტამენტების ადმინისტრაციის განკარგულების გაუქმებისა და მისი მოხელეების თანამდებობიდან გადაყენების უფლებამოსილება.

მიუხედავად აღნიშნული პროგრესული ღონისძიებებისა, სახელმწიფო ხელისუფლების მოწყობის საკითხში, კონსტიტუციამ შეინარჩუნა მთელი რიგი კონსერვატიული ინსტიტუტები, რომლებიც ჩამოყალიბდა, ჯერ კიდევ, დამუშავებული კრების მუშაობის პირველ თვეებში. მისი ლიდერების პოლიტიკური ზომიერების ნათელი დადასტურებაა ის დებულება, რომელმაც განამტკიცა, ჯერ კიდევ 1789 წლის 22 დეკემბერს მიღებული, დეკრეტის დადგენილება, საფრანგეთის მოქალაქეების "აქტიურ" და "პასიურ" მოქალაქეებად დაყოფის შესახებ. კონსტიტუციამ მხოლოდ "აქტიურ" მოქალაქეებს მიანიჭა უმნიშვნელოვანესი პოლიტიკური უფლება – მონაწილეობა მიეღოთ საკანონმდებლო კრების არჩევნებში. გარდა ამ დეკრეტით გათვალისწინებული კვალიფიკაციური მოთხოვნების შენარჩუნებისა, კონსტიტუციამ "აქტიური" მოქალაქეებისათვის შემოიღო ორი დამატებითი მოთხოვნა: ა) მუნიციპალიტეტის ეროვნული გვარდიის რიგებში ჩარიცხვა და ბ) სამოქალაქო ფიცის დადება.

"აქტიური" მოქალაქეების პირველადი კრებები ირჩევენდნენ ამომრჩეველებს, რომლებიც მონაწილეობას იღებდნენ დეპარტამენტის კრებებში, სადაც ხდებოდა საკანონმდებლო კრების დეპუტატთა არჩევა. ამრიგად, არჩევნები ატარებდა ორსაფეხურიან ხასიათს. ამომრჩეველებისათვის გათვალისწინებული იყო კიდევ უფრო მაღალი ქონებრივი ცენზის დადგენა. სიმდიდრის პრივილეგია განსაზღვრავდა სადეპუტატო ადგილების გადანაწილებასაც. საკანონმდებლო კრების დეპუტატების ერთი მესამედი აირჩეოდა, ტერიტორიის მოცულობის შესაბამისად, მეორე მესამედი – "აქტიური" მოქალაქეების რაოდენობის პროპორციულად, მესამე მესამედი კი – გადახდილი გადასახადების მოცულობის გათვალისწინებით, ანუ საკუთრებისა და შემოსავლების მიხედვით.

კონსტიტუციის არათანმიმდევრული ხასიათი იმაშიც გამოიხატა, რომ მიუხედავად თანასწორობის იდეის გამოცხადებისა, ის ვერ ვრცელდებოდა საფრანგეთის კოლონიებზე, სადაც არსებობას განაგრძობდა მონობა.

1791 წლის კონსტიტუციაში მითითებული იყო, რომ "ერი ფლობს საკუთარი კონსტიტუციის შეცვლის განუსხვისებელ უფლებას". ამავდროულად, მასში გათვალისწინებული იყო, კონსტიტუციაში ცვლილებებისა და დამატებების შეტანის, ძალზედ რთული პროცედურა, რაც კონსტიტუციას ხდიდა მეტად მტკიცე და, სწრაფად მიმდინარე, ცვლილებებისადმი რთულად ადაპტირებად დოკუმენტად.

4) პირველი რესპუბლიკა საფრანგეთში

1791 წლის კონსტიტუციის შესაბამისად შექმნილი, საფრანგეთის სახელმწიფო ორგანოთა ახალი სისტემა პირდაპირ ასახავდა, მოწინააღმდეგე პოლიტიკურ ძალთა, დროებით თანაფარდობას. საბოლოო ჯამში, აღნიშნულმა კონსტიტუციამ ვერ დააკმაყოფილა ვერც ბურჟუაზიის ინტერესები, რომლებიც, არსებითად, ილახებოდა მონარქიული მმართველობის შენარჩუნების პირობებში და ვერც ლუი XVI-ისა და თავადაზნაურობის მოთხოვნები, რადგან ძველი პოლიტიკური ძალები კარგავდნენ ტრადიციულ პრივილეგიებს, რის გამოც გამუდმებით ცდილობდნენ ძველი დიდების რესტავრაციას.

ერთი შეხედვით, საკანონმდებლო კრების შემადგენლობა მეფისათვის იყო უფრო ხელსაყრელი, რადგან მასში უმრავლესობა დაიკავეს ფელიანებმა – მსხვილი საგაჭრო და სამრეწველო ბურჟუაზიის, ლიბერალურად განწყობილი თავადაზნაურობის და სხვა კონსერვატიული ძალების წარმომადგენლებმა, რომელთა მიზანი იყო რევოლუციის შემდგომი გაღრმავებისათვის ხელის შეშლა. ფელიანების მოწინააღმდეგე ძალას წარმოადგენდნენ: ჟირონდისტები (ლიდერები: ბრისო, ვერნიო, კონდორსე), რომლებიც გამოხატავდნენ რადიკალურად განწყობილი სამრეწველო და საგაჭრო წრეების ინტერესებს და იაკობინელები (ლიდერები: დანტონი, ძმები რობესპიერები, მარატი და სხვები) – მემარცხენე-რადიკალური და ყველაზე რევოლუციურად განწყობილი პოლიტიკური ძალები. მიუხედავად საკანონმდებლო კრებაში უმცირესობის სტატუსისა, ჟირონდისტები და იაკობინელები სარგებლობდნენ უდიდესი ავტორიტეტით პარიზის თვითმმართველობის ორგანოებში – სექციებსა და პარიზის კომუნის გენერალურ საბჭოში, აგრეთვე იაკობინელთა კლუბში, რომელიც იქცა რევოლუციური პარიზის პოლიტიკურ ცენტრად. სწორედ ძალთა აღნიშნულმა გადანაწილებამ, გამოიწვია, საკანონმდებლო და სამეფო ხელისუფლებას შორის, პოლიტიკური დაპაბულობის დაჩქარება, რომელიც გადაიზარდა ღია დაპირისპირებაში. მეფის ხელისუფლების ირგვლივ გაერთიანებისა და მონარქისტული ევროპის მხარდაჭერის იმედით, თავადაზნაურულმა რეაქციამ მოამზადა პოლიტიკური შეთქმულება, რევოლუციის ჩახშობის და კონსტიტუციური წყობილების დამსობის მიზნით. თუმცა, მეფის ხელისუფლებასა და 1791 წლის მონარქიულ კონსტიტუციას საბოლოო განაჩენი გამოუტანა თვით ფრანგმა ხალხმა. მეფის მიერ შეთქმულების მომზადების შესახებ მოარული ხმები, თავის სასარგებლოდ გამოიყენეს იაკობინელებმა, რომლებსაც დიდი გავლენა ჰქონდათ პარიზის მოსახლეობაზე და რომლებიც გამოდიოდნენ რევოლუციის გაღრმავების მოთხოვნით. კომუნისა და

იაკობინელთა კლუბის მოწოდებით, გამხსნეველი პარიზის მოსახლეობა აჯანყდა 1792 წლის 10 აგვისტოს და დაამხო მეფის ხელისუფლება. ამ მოვლენით დაიწყო რევოლუციის მეორე ეტაპი (1792 წლის 10 აგვისტო - 1793 წლის 2 ივნისი), რომელიც ხასიათდებოდა მასების პოლიტიკური აქტიურობით და სახელმწიფო ხელისუფლების გადასვლით ჟირონდისტების ხელში.

რევოლუციურად განწყობილი ხალხის ზეწოლით, საკანონმდებლო კრებამ, რომელშიც უმრავლესობა ეკუთვნოდა ჟირონდისტებს, გააუქმა "აქტიურ" და "პასიურ" მოქალაქეებად დაყოფა და დანიშნა ეროვნული დამფუძნებელი კონვენტის არჩევნები, რომელსაც უნდა შეემუშავებინა საფრანგეთის ახალი კონსტიტუცია.

1792 წლის 22 სექტემბერს გამოცემული დეკრეტით, კონვენტმა გააუქმა მეფის ხელისუფლება და საფუძველი ჩაუყარა საფრანგეთში რესპუბლიკური მმართველობის ფორმას. კონვენტის შემადგენლობა ასახავდა, ქვეყანაში ჩამოყალიბებული პოლიტიკური ძალების იმ რთულ სისტემას, რომელმაც განსაზღვრა ფრანგული სახელმწიფოებრიობის განვითარება რევოლუციის მეორე ეტაპზე. ამ პერიოდში მოწინავე პოზიციები ხელთ იგდეს ჟირონდისტებმა, რომლებიც, მიუხედავად სადეპუტატო მანდატების უმცირესობისა, სარგებლობდნენ ე.წ. "ჭაობის" – ცენტრისტი დაპუტატების – მნიშვნელოვანი მხარდაჭერით და ახორციელებდნენ აღმასრულებელ ხელისუფლებას, კონვენტის აღმასრულებელი კომიტეტის მეშვეობით. "ჭაობის" ფრთა ფლობდა შუალედურ მდგომარეობას, ჟირონდისტებსა და იაკობინელთა შორის, რომლებიც, რევოლუციის დაწყების შემდეგ, უფრო მეტად გაემიჯნენ ერთმანეთს. ჟირონდისტები გამოხატავდნენ ბურჟუაზიის ზომიერად-რადიკალური საზოგადოების ინტერესებს, აგრეთვე ფრანგული საზოგადოების იმ ნაწილის შეხედულებებს, რომლებიც დაიღალენ რევოლუციისგან და აღარ სურდათ მისი შემდგომი გაღრმავება. ჟირონდისტები ცდილობდნენ შეეჩერებინათ ხალხის მასების მღელვარება. ამიტომ გასაკვირი არ არის, რომ 1792 წლის ზამთარში, პარიზის რევოლუციურ ბანაკში კვლავ გაძლიერდა დაძაბულობა, რომლის შედეგად ჟირონდისტები გაირიცხეს იაკობინელთა კლუბიდან. მასში განმტკიცდა მონტანიარტა – "ჭეშმარიტი" იაკობინელების (დანტონის, რობენსპიერის, მარატის) გავლენა, რომლებიც სარგებლობდნენ პარიზის ქვედა ფენების ფართო მხარდაჭერით. იაკობინელთა ზეწოლით, ჟირონდისტებმა მიიღეს მთელი რიგი რადიკალური ზომებისა: 1792 წლის სექტემბერში მიღებულ იქნა დეკრეტი ახალი რევოლუციური წელთაღრიცხვის შესახებ, რომელიც სათავეს იღებდა საფრანგეთში რესპუბლიკური მმართველობის დამყარების შედეგად; საერთაშორისო ინტერვენციისა და მონარქისტული ამბოხის საფრთხის გამო, რომლებიც რესპუბლიკის არსებობას პირდაპირ ემუქრებოდნენ, ჟირონდისტულმა კონვენტმა დააფუძნა საზოგადოებრივი უსაფრთხოების კომიტეტი (1792 წლის 2 ოქტომბერს, პარიზის სისხლის სამართლის საგანგებო ტრიბუნალი (1793 წლის 10 მარტს) და საზოგადოებრივი ხსნის კომიტეტი (1793 წლის 6 აპრილს).

1792 წლის 10 დეკემბერს, მონარქიული რეჟიმის მიმართ პოლიტიკური ემოციების და დაგროვილი სიძულვილის გავლენით, კონვენტმა ინიცირება გაუკეთა, მეფე ლუი XVI-ის წინააღმდეგ გამართულ სასამართლო პროცესს. სასამართლოს ჩატარების დროს, დამხობილი მონარქის წინააღმდეგ იერიში-ნირებული იყო რევოლუციის მოღვაწეთა და ეროვნული კრების დეპუტატების მოსყიდვა, ემიგრანტებთან საიდუმლო კავშირები, ავსტრიისა და პრუსიისათვის სამხედრო საიდუმლოს გადაცემა. 1793 წლის 14 იანვარს ის დამნაშავედ ცნეს, ერის თავისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილ შეთქმულებასა და სახელმწიფოს უსაფრთხოების ხელყოფაში. 21 იანვარს მეფე საჯაროთ იქნა გილიოტინირებული რევოლუციის მოედანზე.

1792 წლის 25 აგვისტოს, კონვენტის მოწვევამდე, ჟირონდისტულმა მთავრობამ საკანონმდებლო კრებას მიაღებინა კანონი, თავადაზნაურული რეჟიმის ნარჩენების მოსპობის შესახებ, რომელმაც გააუქმა გლეხების მიერ საბატონო გადასახადების გამოსყიდვის წესები. ფაქტიურად, ამ კანონმა დაადგინა ის მდგომარეობა, რომელიც უკვე ჩამოყალიბდა აგრარული რევოლუციის შედეგად. აგრეთვე, მიღებული იქნა დეკრეტი, ემიგრანტებისათვის ჩამორთმეული მიწების გადანაწილების და გლეხებისათვის მათი გადაცემის შესახებ, უვადო იჯარის ან მიყიდვის გზით. თუმცა, ამ მიწების უდიდესი ნაწილი აღმოჩნდა არა გლეხების, არამედ სოფლის ბურჟუაზიის ხელში. 1793 წლის მაისში, იაკობინელთა მოთხოვნით, კონვენტმა დაადგინა მარცვლელზე მყარი ფასების შემოღება.

თუმცა, ჟირონდისტების მთავარი მიზანი იყო პოლიტიკური მდგომარეობის სტაბილიზაცია და რევოლუციის პერიოდში, ჩამოყალიბებული მესაკუთრული ურთიერთობებისა და ახალი ეკონომიკური, წესრიგის შენარჩუნება.

მიუხედავად აღნიშნული ღონისძიებებისა, ჟირონდისტულმა მთავრობამ ვერ შესძლო პარიზის მოსახლეობის რევოლუციური განწყობის შეჩერება და მისი გაკონტროლება.

1793 წლის გაზაფხულისათვის ჟირონდისტების გავლენა ხალხის მასებზე დაეცა და მათ მიერ განხორციელებული დემოკრატიული რეფორმების ნუსხაც ამოიწურა. მეორე მხრივ, სწორედ მათ ეკისრებოდა პასუხისმგებლობა, რევოლუციის პერიოდში, პარიზში მოსახლეობის გადატაკებულ მდგომარეობაზე, საგარეოპოლიტიკურ კრიზისა და მარცხზე. ვინაიდან ისინი გადაგებდნენ კონვენტში ხელისუფლებას. ჟირონდისტების მდგომარეობა მნიშვნელოვნად გაუარესდა ეკონომიკური კრიზისის გამწვავების პირობებში. მათი პოლიტიკური პოზიციებიც არსებითად შეირყა, განსაკუთრებით, ქალაქის ქვედაფენების ბელადის – **ჟ.-პ. მარატის** წინააღმდეგ არშემდგარი სასამართლო პროცესის მოწყობისა და მისი 1793

წლის ივლისში ვერაგული მკვლელობის, აგრეთვე ჟირონდისტების ლიდერებსა და პარიზის კომუნას (იაკობინელთა დასაყრდენი) შორის გამწვავებული კონფლიქტის შედეგად. ჟირონდისტების ავტორიტეტის შელახვას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ 1791 წლის კონსტიტუციის გაუქმების შემდეგ, მათ საფრანგეთს ვერ შეუქმნეს ახალი რესპუბლიკური კონსტიტუციური დოკუმენტი. 1792 წლის 11 ოქტომბერს შექმნილმა კონვენტის კონსტიტუციურმა კომისიამ, ვერ იკისრა მკვეთრი და გადამწყვეტი ღონისძიებების გატარება. აღნიშნულ მდგომარეობას, კიდევ უფრო, ამწვავებდა როიალისტური რევანშის საფრთხე, რითაც რესპუბლიკა, ფაქტიურად, დაღუპვის პირას აღმოჩნდა.

5) იაკობინელთა დიქტატურა

1793 წლის 31 მაისის – 2 ივნისის სახალხო აჯანყების შედეგად, რომელსაც პარიზის კომუნის აჯანყების კომიტეტი მეთაურობდა, კონვენტიდან განიდევნენ ჟირონდისტები და დამყარდა იაკობინელთა მმართველობის პერიოდი. ამ დროიდან იწყება რევოლუციის მესამე ეტაპი: 1793 წლის 2 ივნისი – 1794 წლის 27 ივლისი. სახელმწიფო ხელისუფლება კონვენტში გადავიდა იაკობინელთა ხელში. იაკობინელები იყვნენ ახალგაზრდა და პატივმოყვარე პოლიტიკური მოღვაწეების მცირერიცხოვანი ჯგუფი, რომლებიც მოითხოვდნენ რევოლუციის მკვეთრ და უკომპრომისო განვითარებას. იაკობინელთა ზურგს უკან იდგა რევოლუციურ-დემოკრატიული ძალების ფართო წრე (წვრილი ვაჭრები, ხელოსნები, სოფლისა და ქალაქის უღარიბესი ფენები). ამ ჯგუფებში წამყვან როლს თამაშობდნენ მონტანიარები (რობესპიერი, სენ-ჟიუსტი, დანტონი და სხვები), რომელთა გამოსვლები ასახავდნენ ხალხის მასების ეგალიტარულ და მშფოთვარე განწყობას.

რევოლუციის იაკობინელთა ეტაპზე, კულმინაციას აღწევს პოლიტიკურ ბრძოლებში მოსახლეობის სხვადასხვა ფენების მონაწილეობა. სწორედ იაკობინელთა მოღვაწეობის შედეგად, საფრანგეთში აღმოიფხვრა თავდაზნაურული სისტემის ბოლო გადმონაშთები, გატარდა რადიკალური პოლიტიკური რეფორმები, თავიდან იქნა აცილებული საერთაშორისო ინტერვენცია და მონარქიის რესტავრაციის საფრთხე. მცირემიწიანმა გლეხობამ, შეღავათიან ფასებში, შეისყიდა ემიგრანტებისათვის ჩამორთმეული მიწები და სხვა.

საფრანგეთის რევოლუციისა და სახელმწიფოებრიობის ისტორიაში, ამ პერიოდმა გაითქვა სახელი შემდეგი თავისებურებების გამო: ა) იაკობინელები არ გამოირჩეოდნენ, პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლაში, პატიოსანი ხერხებისა და საშუალებების შერჩევით და ბ) ხშირად, გამარჯვების მოპოვებას ცდილობდნენ, ძველი "რეჟიმის" მომხრეებისა და საკუთარი "მტრების" წინააღმდეგ, გაუმართლებელი ძალადობით. კერძოდ, ზოგიერთი ცნობით, იაკობინელების მიერ განხორციელებული ტერორის შედეგად, დაიღუპა ან დაზარადა 35-40 ათასი უდანაშაულო ადამიანი, მათ შორის რევოლუციური ტრიბუნალებისა და საგანგებო სასამართლოების განაჩენით, სიკვდილით დაისაჯა დაახლოებით 17 ათასი, ხოლო ყოველგვარი გასამართლების გარეშე, ვანდეაში, ლიონსა და ტულონში დაიხვრიტა დაახლოებით 12 ათასი ადამიანი. ანუ იაკობინელთა მმართველობის პერიოდი იყო ღია სამხედრო-პოლიტიკური დიქტატურა, რომელიც საკუთარ ძალაუფლებას ინარჩუნებდა, მხოლოდ ტერორისა და მოწინააღმდეგეთა დაშინება-იშვლების გზით. იაკობინელთა დიქტატურის პერიოდში განადგურდა და დაინგრა კულტურისა და ხელოვნების უამრავი ძეგლი, სასახლე, ეკლესია, მუზეუმი, რამდენიმე სოფელი და ქალაქიც კი. მიუხედავად იმისა, რომ იაკობინელები, რომლებიც გამოდიოდნენ საკუთრების არსებული ურთიერთობების შენარჩუნების მომხრეებად, ისინი ვერ აკმაყოფილებდნენ გლეხების ყველა მოთხოვნებს (თავდაზნაურთა მიწების კონფისკაციის, მათი გათანაბრებადი და უსასყიდლოდ გადასაწილების შესახებ გამოცემული აქტები), კონვენტის აგრარული კანონმდებლობა მაინც გამოირჩეოდა ყველაზე მეტი რადიკალურობით და მას, თავისი დროისათვის, ჰქონდა შორს მიმავალი სოციალურ-პოლიტიკური შედეგები, რადგან ის ხელს უწყობდა იმ სამართლებრივი ბაზის, რომელიც გლეხების ფართო მასას გადააქცევდა, მებატონეებისგან თავისუფალ, წვრილ მესაკუთრეებად. 1793 წლის 7 სექტემბერს გამოიცა კონვენტის დეკრეტი, რომელმაც დაადგინა, რომ "ვერც ერთი ფრანგი ისარგებლებდა მებატონის უფლებით, რომელიმე სფეროში, რადგან მას ემუქრებოდა მოქალაქის ყველა უფლების დაკარგვა".

ერთ-ერთი თავისებურება იყო ისიც, რომ, ქალაქის პროლეტარიატთან მჭიდრო კავშირის გამო, იაკობინელებს ხშირად უწევდათ, თავისუფალი ვაჭრობისა და კერძო საკუთრების ხელშეუხებლობის პრინციპის დარღვევა, განსაკუთრებით – საგანგებო მდგომარეობის გამო, რადგან, არც თუ იშვიათად, ადგილი ჰქონდა ფასების ზრდასა და, ქალაქის სურსათით მომარაგებაში, ხელოვნურად შექმნილ სირთულეს. 1793 წლის ივლისში კონვენტმა სიკვდილით დასაჯა შემოიღო იმ პირთა მიმართ, ვინც იქნებოდა ბრალდებული პირველადი მოხმარების საგნებით სპეკულაციურ გასაღებაში. 1794 წლის თებერვალ-მარტის თვეში მიღებულ იქნა ე.წ. ვანტოზის დეკრეტები, რომლებიც გულისხმობდნენ, უქონელი პატრიოტებისათვის, იმ ქონების უსასყიდლოდ გადაცემას, რომელიც ჩამოერთვათ რევოლუციის მტრებს. თუმცა, ვანტოზის დეკრეტები, რომლებსაც ენთუზიაზმით შეხვდა ქალაქის ლუმპენ-პროლეტარიატი, ვერ განხორციელდა, რადგან მათ წინააღმდეგ გამოვიდნენ ის პოლიტიკური ძალები, რომ-

ლებიც თვლიდნენ, რომ თანასწორობის იდეა არ უნდა განხორციელდეს რადიკალური ღონისძიებებით. 1794 წლის მაისში იაკობინელთა კონვენტმა შემოიღო ღატაკთა, ინვალიდების, ობლებისა და მოხუცების სახელმწიფო ფინანსირების სისტემა და კოლონიებში გააუქმა მონობა.

6) ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაცია და 1793 წლის საფრანგეთის კონსტიტუცია

იაკობინელთა პოლიტიკური რადიკალიზმი აისახა ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა ახალ დეკლარაციაში, რომელიც 1793 წლის აპრილში, იაკობინელთა ჯგუფს წარუდგინა რობესპიერმა. დეკლარაციის ტექსტი გადაამუშავა სპეციალურმა კომისიამ. მომზადდა აგრეთვე იაკობინელთა კონსტიტუცია, რომელიც კონვენტმა მიიღო 1793 წლის 24 ივლისს. ეს კონსტიტუცია მოწონებული იქნა საერთო-სახალხო პლებისციტის შედეგად. ამ დოკუმენტებმა, არსებითად, განიცადეს ჟ-ჟ რუსოსეული იდეების გავლენა. კერძოდ, 1) საზოგადოების მიზანი იყო "საყოველთაო ბედნიერება"; 2) მთავრობის (სახელმწიფოს) მთავარი ამოცანა იყო ადამიანისათვის, საკუთარი "ბუნებითი და განუსხვისებელი უფლებებით შეუზღუდავი" სარგებლობის უზრუნველყოფა. ამ უფლებების რიცხვს მიეკუთვნებოდა: თანასწორობა, თავისუფლება, უსაფრთხოება, კერძო საკუთრება. ეგალიტარიზმის გავლენით, იაკობინელები განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდნენ თანასწორობას. დეკლარაციაში ნათქვამია: ყველა ხალხი "ბუნების და კანონის წინაშე არის თანასწორი". კერძო საკუთრების უფლების განმარტებისას, იაკობინელებმა დაადგინეს, რომ საკუთრების უფლება არის შესაძლებლობა "ისარგებლო და განკარგო ქონება, საკუთარი შემოსავლები, შრომისა და რეწვის ნაყოფი, საკუთარი შეხედულებისამებრ" (მუხლი 16). თუმცა, სხვა საკითხების გადაწყვეტისას, კერძოდ, მოქალაქის პირადი და ქონებრივი უფლებების მიმართ, იაკობინელებმა შემოიღეს მნიშვნელოვანი სიახლე. კონსტიტუციის 122-ე მუხლის თანახმად, თითოეულ ფრანგს ჰქონდა გარანტირებული: უმადლესი განათლება, სახელმწიფო უზრუნველყოფა, ბეჭდითი სიტყვის შეუზღუდავი თავისუფლება, პეტიციის თავისუფლება, სახალხო საზოგადოებებში გაერთიანების უფლება. დეკლარაციის 7-ე მუხლის თანახმად, მოქალაქის პირად უფლებებს მიეკუთვნებოდა შეკრების უფლება "მშვიდობიანად" და რელიგიური წესების თავისუფალი განხორციელება. იაკობინელთა დეკლარაციაში განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა, დესპოტიზმისა და სახელმწიფო ხელისუფლების მხრიდან, თვითნებობის აღმოფხვრას, კერძოდ იყო ნათქვამი: "კანონმა უნდა დაიცვას საზოგადოებრივი და ინდივიდუალური თავისუფლება, მმართველი წრეების მხრიდან ყოველგვარი ჩარევისაგან" (მუხლი 9). ყოველი პირი, რომლის მიმართ ჩადენილი იქნა უკანონო, ანუ თვითნებური და ტირანული აქტი, უფლებამოსილია გაუწიოს მჩაგვრელს შეიარაღებული წინააღმდეგობა (მუხლი 11). ვინაიდან ჩაგვრისადმი წინააღმდეგობა განიხილებოდა, როგორც ის შედეგი, რომელიც 1793 წლის დეკლარაციის მიხედვით, გამომდინარეობდა ადამიანის სხვა უფლებებიდან, გაკეთდა რევოლუციური დასკვნა იმის შესახებ, რომ მთავრობის მხრიდან, ადამიანის უფლებების დარღვევის შემთხვევაში, "ხალხის ან მისი ყოველი ნაწილის აჯანყება, იყო ხალხის წმიდათაწმიდა უფლება და გადაუდებელი მოვალეობა" (მუხლი 35). ამრიგად, 1789 წლის დეკლარაციისგან განსხვავებით, სადაც საუბარი იყო მხოლოდ ეროვნულ სუვერენიტეტზე, იაკობინელთა დეკლარაციამ და კონსტიტუციამ, რუსოს იდეების მიხედვით, გაატარეს სახალხო სუვერენიტეტის იდეა. იაკობინელთა კონსტიტუციამ აურყო ხელისუფლებათა დანაწილების პრინციპი, რომელიც, ისევ რუსოს აზრით, ეწინააღმდეგებოდა სახალხო სუვერენიტეტს, როგორც ერთიანი მთლიანისა და განუყოფელის იდეას. კონსტიტუცია გულისხმობდა, დროის შესაბამისს, სახელმწიფოს მარტივ, დემოკრატიულ მოწყობას. რევოლუციამ ხელი შეუწყო, რეგიონალიზმის პრინციპის საპირისპირო, სახელმწიფო წყობილების ფორმის ჩამოყალიბებას, რომელიც განმტკიცდა კონსტიტუციის პირველი მუხლით: "საფრანგეთის რესპუბლიკა არის ერთიანი და განუყოფელი".

კონსტიტუციამ გააუქმა, მოქალაქეთა დაყოფა "აქტიურ" და "პასიურ" ამომრჩევლებად, რაც შეუფერებელი იყო თანასწორობის იდეისათვის და, პრაქტიკულად, დააკანონა, 21 წლის ასაკს მიღწეული მამაკაცებისათვის, საყოველთაო საარჩევნო უფლება. იაკობინელთა თავისებურმა მისწრაფებამ, ერთმანეთისათვის შეეთავსებინა წარმომადგენლობითი ორგანოები და უშუალო დემოკრატიის პრინციპი (რუსოს გავლენით), ასახვა პოვა იმაში, რომ ერთი წლის ვადით არჩეული საკანონმდებლო კორპუსი ანუ ეროვნული კრება, მთელი რიგი მნიშვნელოვანი საკითხების ირგვლივ (სამოქალაქო და სისხლის სამართლის კანონმდებლობა, რესპუბლიკის მიმდინარე შემოსავლებისა და ხარჯების საერთო კონტროლი, ომის გამოცხადება), მხოლოდ იმ შემთხვევაში იღებდა კანონის ძალის მქონე, გადაწყვეტილებას, თუ დეპარტამენტებში დაგზავნის შემდეგ (მათ უმრავლესობაში მოქმედი), პირველადი კრებების ერთი მეათედი მაინც, არ უარყოფდა აღნიშნულ კანონპროექტს, დეპარტამენტში ამ უკანასკნელის გაგზავნიდან ორმოცი დღის შემდეგ. ასეთი პროცედურა გულისხმობდა, სახალხო სუვერენიტეტის იდეის ცხოვრებაში გატარების მცდელობას, რაც ამ შემთხვევაში გულისხმობდა შემდეგს: "ხალხი იხილავს და ადგენს კანონებს" (კონსტ., მუხლი 10). მთელ რიგ საკითხებში, ეროვნული კრება იყო უფლებამოსილი გამოეცა დეკრეტი, რომლებსაც ჰქონდათ საგაღდებლო ძალა დამატებითი დამტკიცების გარეშე. კონსტიტუციის მიხედვით, აღმასრულებელი ხელისუფლების უმადლესი ორგანო რესპუბლიკაში იყო აღმასრულებელი საბჭო. ის უნდა შემდგარიყო 24 წევრისაგან. მათ

ირჩევდნენ ეროვნული კრების დეპუტატები იმ კანდიდატებიდან, რომლებმაც მიიღეს რეკომენდაცია პირველადი კრებისა და დეპარტამენტებისგან. აღმასრულებელი საბჭო გალდებული იყო "განესორციელებინა საერთო მმართველობის ხელმძღვანელობა და მასზედ ზედამხედველობა" (კონსტ., მუხლი 65). კრება პასუხისმგებელი და ანგარიშვალდებული იყო ეროვნული კრების წინაშე, "კანონებისა და დეკრეტების შეუსრულებლობის და აგრეთვე ბოროტად გამოყენების შემთხვევაში" (კონსტ., მუხლი 72).

7) სახელწმიფო ხელისუფლების ორგანიზაცია იაკობინელთა დიქტატურის პერიოდში

იაკობინელთა დიქტატურის პერიოდში, რევოლუციური მთავრობის მოწყობის საფუძვლები, განისაზღვრა კონვენტის მიერ, მთელი რიგი დეკრეტების ძალით. კერძოდ, 1793 წლის 4 დეკემბერს მიღებული იქნა "მმართველობის რევოლუციური წესის შესახებ" დამფუძნებელი დეკრეტი, რომელიც გულისხმობდა შემდეგს: "რესპუბლიკაში მმართველობის ერთადერთი ცენტრი იყო ნაციონალური კონვენტი, რომელიც აღიჭურვა დეკრეტების მიღებისა და განმარტების განსაკუთრებული უფლებით". კონვენტის ხელმძღვანელი როლის განმტკიცება, რევოლუციური დიქტატურის ორგანოთა სისტემაში, განპირობებული იყო თვით პოლიტიკური ბრძოლის მიმდინარეობით. ჟირონდისტების განდევნის შემდეგ, კონვენტში გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვეს იაკობინელებმა. კონვენტი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული პარიზის კომუნასთან, სახალხო კავშირებთან და იგი აღიარეს რევოლუციურ ძალთა იმ მოქმედ ცენტრად, რომელიც ოპერატიულად რეაგირებდა ცვალებად პოლიტიკურ ვითარებაზე. განიხილავდა საკითხთა უმრავლესობას. მან მოასწორო, ძალზედ ხანმოკლე პერიოდში, დამფუძნებელი და სხვაგვარი კანონების (დეკრეტების) განსაკუთრებით დიდი ოდენობით მიღება. იაკობინელთა რევოლუციური დიქტატურის სისტემაში, აღმასრულებელ ხელისუფლებას ახორციელებდა საზოგადოებრივი ხსნის კომიტეტი. მას, კონვენტის სხვა კომიტეტებს შორის, მიენიჭა უპირატესობა და მას, უშუალოდ, დაევალა რევოლუციური ტერორის განხორციელება. ამ კომიტეტის როლი განსაკუთრებით გაიზარდა 1793 წლის ივლისის თვის შემდეგ, როცა მის სათავეში, უპრინციპო და კომპრომისების მიმდევარი დანტონის ნაცვლად, ჩადგა იაკობინელთა პატივმოყვარე ლიდერი მაქსიმილიან რობესპიერი. კომიტეტის შემადგენლობაში შევიდნენ რობესპიერის უახლოესი თანამებრძოლები: ლ. სენ-ჟიუსტი, ჟ. კუტონი და სხვები. 1793 წლის 10 ოქტომბრის დეკრეტის თანახმად, საზოგადოებრივი ხსნის კომიტეტს დაეკავებოდა დროებითი აღმასრულებელი საბჭო, მინისტრები, გენერლები. მის მოვალეობაში შედიოდა, ნაციონალური კონვენტისათვის ჯერ ყოველდღიური, ხოლო 1793 წლის დეკემბრიდან – ყოველთვიური, ანგარიშის ჩაბარება, გაწეული საქმიანობის შესახებ.

კონვენტისა და სამთავრობო დაწესებულებების კავშირს ადგილობრივ დეპარტამენტებსა და არმიასთან, ამყარებდნენ და ახორციელებდნენ კომისრები, რომლებსაც ნიშნავდნენ კონვენტის დეპუტატთა რიგებიდან. კომისრები აღიჭურვეს ფართო უფლებამოსილებით. ისინი ახორციელებდნენ კონტროლს რევოლუციურ მთავრობაზე, დეკრეტების შესრულებაზე და, აუცილებლობის შემთხვევაში, მათ შეეძლოთ, დეპარტამენტებში, თანამდებობის პირთა და, არმიაში, გენერლების თანამდებობიდან გადაყენება. რთული პოლიტიკური ვითარება (კონტრრევოლუციური ამბოხი, დაღატი არმიაში) აიძულებდა კონვენტის კომისრებს, საკუთარ თავზე აედოთ, პირდაპირი ადმინისტრაციული და საორგანიზაციო ფუნქციები: სავალდებულო განკარგულებების გამოცემა, სამხედრო ნაწილების მეთაურობა და სხვა.

იაკობინელთა დიქტატურის ამოცანებს შეესაბამებოდა ადგილობრივი მმართველობის სისტემა. 1793 წლის 4 დეკემბრის დეკრეტის ძალით, დეპარტამენტების ადმინისტრაციის გამგებლობიდან გამოიყო საკითხთა უმნიშვნელოვანესი წრე, რომელიც "მიეკუთვნებოდა რევოლუციურ კანონებს, მმართველობისა და საზოგადოებრივი ხსნის სფეროს".

ამ საკითხების ირგვლივ, დისტრიქტები და მუნიციპალიტეტები ამყარებდნენ კავშირს უშუალოდ რევოლუციურ მთავრობასთან. ადგილობრივ მმართველობაში, ყველაზე დიდ აქტიურობას იჩენდნენ ის მუნიციპალიტეტები, საიდანაც განდევნეს ჟირონდისტები. კომუნებისა და მათი სექციების, აგრეთვე გენერალური საბჭოების მუშაობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ქალაქისა და სოფლის მოსახლეობის ქვედა ფენები.

იაკობინელთა დიქტატურის სისტემაში, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავათ სახალხო საზოგადოებებსა და კლუბებს, კერძოდ: პარიზის იაკობინელთა კლუბს, რომელიც ასრულებდა, რევოლუციის თავისებური პოლიტიკური შტაბის, როლს, ხოლო მისი განყოფილებები შეიქმნა მთელი ქვეყნის მასშტაბით. თავდაზნაურულ-მონარქისტული კოალიციის იმ ჯარების განადგურების ორგანიზაციაში, რომლებიც შემოიჭრნენ რესპუბლიკურ საფრანგეთში, გადამწყვეტი როლი ითამაშა იაკობინელთა მიერ გარდაქმნილმა არმიამ. 1793 წლის აგვისტოში კონვენტმა გამოსცა დეკრეტი "საყოველთაო მობილიზაციის შესახებ", რომლის თანახმად არმიის რიგებში ხორციელდებოდა, ნებაყოფლობითი ჩარიცხვიდან, სავალდებულო გაწვევის პრინციპზე გადასვლა.

იაკობინელთა დიქტატურის ერთ-ერთი არსებითი ნიშანი იყო, საგარეო მტრებისა და შინაგანი

კონტრევოლუციის წინააღმდეგ ბრძოლისას, სპეციალური ორგანოების შექმნა, რომლებიც საკუთარ საქმიანობაში იყენებდნენ რევოლუციური ტერორის მეთოდებს. იაკობინელთა რეჟიმის მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლის ორგანიზებაში, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა საზოგადოებრივი უსაფრთხოების კომიტეტი. 1793 წლის 4 დეკემბრის დეკრეტით, მას დაევალა განსაკუთრებული ზედამხედველობის განხორციელება ყველა იმ საკითხზე, რაც ეხებოდა "პიროვნებასა და პოლიციას". ის არ ემორჩილებოდა საზოგადოებრივი ხსნის კომიტეტს და ყველა მოხსენება და ანგარიში უნდა ჩაებარებინა, უშუალოდ, კონვენტისათვის. "რესპუბლიკის მტრების საქმეთა" და კონტრევოლუციური საქმიანობის გამოძიების, დაპატიმრებისა და სამართალში მიცემის უფლებით აღჭურვილი, საზოგადოებრივი უსაფრთხოების კომიტეტი, ხშირად, ბოროტად სარგებლობდა საკუთარი ძალაუფლებით და იაკობინელთა დიქტატურის სადამსჯელო ორგანოთა სისტემაში, ის იქცა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან დაწესებულებად. დისტრიქტებსა და კომუნებსში, სადამსჯელო პოლიტიკის განხორციელებაში, განსაკუთრებულ როლს თამაშობდნენ აღნიშნული რევოლუციური კომიტეტები, რომლებსაც უშუალო კავშირი ჰქონდათ საზოგადოებრივი უსაფრთხოების კომიტეტთან, რომელიც მათ ავალებდა დაპატიმრებული პირების სიებისა და მოპოვებული მტკიცებულებების გადაგზავნას. რევოლუციური კომიტეტების ფუნქციები არსებითად გაფართოვდა, 1793 წლის 17 სექტემბერს მიღებული "საეჭვო პირების შესახებ" დეკრეტის საფუძველზე, რომლის მიხედვით, ძალზედ გაფართოვდა იმ პირთა წრე, რომლებიც მიიჩნეოდნენ ეჭვიმტანილად და ეჭვმიტანილობიდან დაპატიმრებას.

იაკობინელთა დიქტატურის ორგანოთა სისტემაში, საგანგებოდ, აქტიური როლის შესრულება დაევალა რევოლუციურ ტრიბუნალს, რომელიც, თავდაპირველად, იაკობინელთა მოთხოვნით, შექმნა ჟირონდისტულმა კონვენტმა. თუმცა, ის იაკობინელთა ხელში იქცა რევოლუციური ტერორის ქმედით იარაღად, სწორედ 1793 წლის 5 სექტემბერს ჩატარებული, რეორგანიზაციის შედეგად. კონვენტი ნიშნავდა რევოლუციური ტრიბუნალის მოსამართლეებსა და დამცველებს. თვით სასამართლო პროცედურა, იყო ძალზედ სწრაფი და გამარტივებული, რაც საშუალებას აძლევდა ტრიბუნალს, მიზანმიმართულად ებრძოლა რევოლუციური მთავრობის პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეებთან – როიალისტებთან, ჟირონდისტებთან, უცხო ქვეყნის ჯაშუშებთან.

რევოლუციური არმიის სამხედრო წარმატებებმა და რესპუბლიკის მდგომარეობის განმტკიცებამ, იაკობინელთა ბლოკის შიგნით, გამოიწვია ყოფილი ერთიანობის დაშლა და შინაგანი განხეთქილების გაძლიერება. სოციალურ-ეკონომიკურმა კანონმდებლობამ, რომელიც ხელს უწყობდა შუასაუკუნოვანი ჩამორჩენილობის საბოლოო აღმოფხვრას, ობიექტურად, ხელი შეუწყო კაპიტალისტური ურთიერთობების განვითარებას, ახალი მდიდრებისა და სოციალური უთანასწორობის წარმოშობას, რითაც გაუარესდა ქალაქისა და სოფლის დატაკი მოსახლეობის სოციალური მდგომარეობა.

იაკობინელთა ტერორი შეეხო არამხოლოდ იმ მემარჯვენე ძალებს, რომლებიც არ იზიარებდნენ იაკობინელთა ბელადების მაქსიმალიზმს, არამედ იაკობინელთა მემარცხენე ფრთის ლიდერებს, რომლებიც გამოხატავდნენ ქალაქისა და სოფლის უღარიბესი ფენების ინტერესებს ("ცოფიანები", ებერტისტები). იაკობინელთა ღია პოლიტიკური რეპრესიები აშინებდა მათ ყოფილ მომხრეებს, რაც იწვევდა მათი ავტორიტეტის დაცემას და ავიწროებდა მათი ხელისუფლების სოციალურ ბაზას. ფაქტიურად, იაკობინელთა ბელადები, რეჟიმისა და საკუთარი მდგომარეობის გადარჩენის, ერთდერთ გზად მიიჩნევდნენ ღია ძალადობასა და ტერორს. ამიტომ, ბრძოლა დემოკრატიული იდეალებისათვის, გამაფრებული ტერორის პირობებში, სულ უფრო ემსგავსებოდა პირადი ძალაუფლებისათვის ტრივიალურ ბრძოლას. რობესპიერი და სხვა ბელადები სწრაფად კარგავდნენ პოპულარობას, მოსახლეობის თითქმის ყველა ფენებში. 1794 წლის ზაფხულისათვის, იაკობინელთა რეჟიმისათვის დამახასიათებელი, შინაგანი წინააღმდეგობანი გახდა იმდენად მეგეტრი და გადაუჭრელი, რომ საფრთხე დაემუქრა თვით საფრანგეთის სახელმწიფოს არსებობას. იმ პირობებში, როცა მმართველი ბლოკი თითქმის დაიშალა, კონვენტში მომწიფდა, "ჭაობისა" და მონტანიართა ჯგუფის მიერ, მომზადებული შეთქმულება (ბარასი, ფუშე, კარნო, ბილო-ვარენი). შეთქმულები, თვითგადარჩენის მიზნით, გამოდიოდნენ იაკობინელთა ტერორის და ძალადობის წინააღმდეგ, ვინაიდან იაკობინელთა ბელადებმა ამოწურეს საკუთარი რევოლუციური აქტიურობის მარაგი და მათ აღარ შეეძლოთ ხალხის მასებზე დაყრდნობა. იაკობინელთა მმართველობა, სულ უფრო მეტად, იძენდა პოლიტიკური თვითმკვლელობის ხასიათს. შეთქმულთა გეგმები, შედარებით ადვილად და სწრაფად, განხორციელდა 1794 წლის 27 ივლისს, (რესპუბლიკური კალენდრის წელთაღრიცხვით – მეორე წლის 9 თერმიდორს), რადგან მათ მიემხრო ორივე სამთავრობო კომიტეტის რამდენიმე წევრი. კონვენტის მიერ, კანონგარეშედ გამოცხადებული და, დანარჩენი დეპუტატების თვალწინ, დაპატიმრებული იაკობინელთა ლიდერები, რობესპიერისა და სენ-ჟიუსტის მეთაურობით, გადასცეს რევოლუციურ ტრიბუნალს და სიკვდილით დასაჯეს.

§1. თერმიდორიანული გადატრიალება და 1795 წლის საფრანგეთის კონსტიტუცია

1794 წლის 27 ივლისს (რევოლუციური კალენდრის მიხედვით, მეორე წლის 9 თერმიდორი) მოხდა სახელმწიფო გადატრიალება, რომლის შედეგად ხელისუფლებაში მოვიდა კონვენტის ზომიერ დეპუტატთა ჯგუფი. ეს ჯგუფი გამოხატავდა ფრანგული ბურჟუაზიის იმ ნაწილის ინტერესებს, რომელიც იზიარებდა რესპუბლიკურ იდეებს. აღნიშნული სახელმწიფო გადატრიალება ისტორიაში შევიდა თერმიდორიანული გადატრიალების სახელწოდებით. თერმიდორიანელებისათვის, რომლებმაც, თავის დროზე, მონაწილეობა მიიღეს მეფე ლუი XVI-ის მკვლელობაში (სიკვდილით დასჯაში), აბსოლუტურად მიუღებელი იყო მონარქიის აღდგენა. თუმცა, მათთვის ასევე მიუღებელი იყო რევოლუციური ტერორის რეჟიმი, რომელიც საფრანგეთში მძვინვარებდა 1793-1794 წლებში, ე.წ. იაკობინელთა დიქტატურის პერიოდში. პირველ ეტაპზე თერმიდორიანელები ინარჩუნებდნენ, იაკობინელების მიერ შექმნილი, სახელმწიფო ორგანოების სისტემას. ამავდროულად, თანდათანობით იმსხვრეოდა რევოლუციური დიქტატურის მექანიზმი; გაუქმდა იაკობინელთა საგანგებო სოციალურ-ეკონომიკური კანონმდებლობა; კარგავს სამთავრობო ორგანოს მნიშვნელობას საზოგადოებრივი ხსნის კომიტეტი, რომელშიც ახლა სხდომებს ატარებდნენ ანტიიაკობინელთა შეთქმულების მონაწილეები. რეორგანიზაცია განიცადა რევოლუციურმა ტრიბუნალმა, გაუქმდა პარიზის კომუნა და აღვილობრივი რევოლუციური კომიტეტები. თუმცა, თერმიდორიანელების მიერ რეფორმირებული პოლიტიკური სისტემა კვლავ ასოცირდებოდა რევოლუციურ ტრადიციებთან, რის გამოც, მკვეთრად დადგა საკითხი, საფრანგეთში კონსტიტუციური წყობის აღდგენის თაობაზე. ფორმალურად, ითვლებოდა, რომ მოქმედება უნდა შეენარჩუნებინა 1793 წლის იაკობინელთა კონსტიტუციას, რომელიც მიიღო იაკობინელთა კონვენტმა და დაადასტურა ამომრჩეველთა პირველადმა კრებებმა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ კონსტიტუციას, ფაქტიურად, არც კი უმოქმედია (ახალი რევოლუციური მღელვარების გამო), მემარჯვენე თერმიდორიანელები ამ კონსტიტუციაში ხედავდნენ "ორგანიზებულ ანარქიას", რის გამოც გადაწყდა ახალი კონსტიტუციური დოკუმენტის მომზადების აუცილებლობა. თერმიდორიანელები ჩქარობდნენ ახალი ხელისუფლების დეკლარაციას, ვინაიდან მათ კვლავ შეახსენა თავი იმ პოლიტიკურმა საფრთხემ, რომელიც მომდინარეობდა რთილისტებისა და ე.წ. ფელიანების (მსხვილი სავაჭრო და საფინანსო კაპიტალის წარმომადგენლები) მხრიდან. 1795 წლის აგვისტოში, კონვენტმა მიიღო საფრანგეთის კიდევ ერთი კონსტიტუცია – რესპუბლიკის III წლის კონსტიტუცია. რევოლუციის პერიოდში დამკვიდრებული ტრადიციის თანახმად, თერმიდორიანელებმა კონსტიტუციის ტექსტი გამოიტანეს პლებისციტზე – საყოველთაო-სახალხო განხილვაზე და ამ დოკუმენტს მხარი დაუჭირა ამომრჩეველთა პირველადი ორგანიზაციების უდიდესმა უმრავლესობამ, ვინაიდან ხალხი იმედოვნებდა, რომ კონსტიტუციის მეშვეობით, ის შესძლებდა რესპუბლიკის დაცვას და გადარჩენას, თავიდან აიცილებდა მონარქიის რესტავრაციის საფრთხესა და შეინარჩუნებდა დემოკრატიულ მონაპოვარს, რომელიც მან მიიღო რევოლუციის შედეგად.

ახალი კონსტიტუციის ავტორები უარს ამბობდნენ იაკობინელთა ბელადების პოლიტიკურ უგუნურობასა და რევოლუციურ უკიდურესობაზე. თუმცა, მთლიანად ინარჩუნებდნენ არა მხოლოდ რევოლუციის დევიზს – "თავისუფლება, თანასწორობა, ძმობა", არამედ მის ყველა მონაპოვარს: რესპუბლიკანიზმს, სახალხო სუვერენიტეტის იდეის ცხოვრებაში განხორციელებას, წარმომადგენლობით ორგანოებს, დემოკრატიულ უფლებებსა და თავისუფლებებს. 1795 წლის კონსტიტუციის ტექსტი გამოირჩეოდა სიტყვა-კაზმულობითა და მრავალფრაზიანობით (მასში შევიდა 372 მუხლი). თუმცა, ამავდროულად, პოლიტიკური შინაარსის თვალსაზრისით, ის გამოირჩეოდა განსაკუთრებული ზომიერებით. კონსტიტუციის თავისებურ პრეამბულად იქცა "ადამიანის და მოქალაქის უფლებებისა და მოვალეობების დეკლარაცია", რომელიც უკვე აღარ იყო გამსჭვალული რადიკალური სულისკვეთებით (მასში ვეღარ ვხვდებით ხალხის უფლებას აჯანყებაზე, ჩაგვრისადმი წინააღმდეგობის გაწევაზე და სხვა) და აქცენტს აკეთებდა საზოგადოების ეკონომიკური, ზნეობრივი და სამართლებრივი მოწყობის შენარჩუნებაზე. კონსტიტუციამ გააუქმა საყოველთაო საარჩევნო უფლება და აღადგინა ქონებრივი ცენზი. 1791-1792 წლებში მიღებული გამოცდილების წყალობით და ამ პერიოდის პოლიტიკური მოდელის გავლენით, ახალი კონსტიტუციის 22-ე მუხლის თანახმად, რესპუბლიკური წყობილების საფუძველში ჩაიდო ხელისუფლებათა დანაწილების პრინციპი. თუმცა, სახელმწიფო ხელისუფლების ახალი ორგანიზაცია გამოირჩეოდა უზომოდ გაბერილი ბიუროკრატიული სისტემით, დოქტრინიურობისადმი ლტოლვით, ანტიკური დემოკრატიისადმი წმინდა გარეგნული მიზანმიმართულობით.

1. ხელისუფლებათა დანაწილების სისტემაში წამყვანი ადგილი ეკავა საკანონმდებლო კორპუსს. კონსტიტუციის ავტორებმა გამოიჩინეს სიფრთხილე და გადადგეს პოლიტიკურად წინდახედული ნაბიჯი – მათ უარი თქვეს, ნაციონალური კონვენტის მსგავსი, ყოვლისშემძლე საკანონმდებლო ორგანოს შექმნაზე. 1795 წლის შემოდგომაზე, კონვენტმა მიიღო გადაწყვეტილება თვითდათხოვნის შესახებ და მის ნაცვლად, პირველად, ფრანგული კონსტიტუციონალიზმის ისტორიაში, შეიქმნა ორპა-

ლატიანი საკანონმდებლო კორპუსი. ის შედგებოდა: ა) უხუცესთა საბჭოსა (არანაკლებ 40 წლის ასაკს მიღწეული, 250 წევრი) და ბ) ხუთასთა საბჭოსაგან (არანაკლებ 30 წლის ასაკს მიღწეული წევრები), რომლებიც ექვემდებარებოდნენ ყოველწლიურ როტაციას, წევრთა ერთი მესამედის რაოდენობით. კონსტიტუციის მიხედვით, საკანონმდებლო ინიციატივის უფლება ენიჭებოდა 500-თა საბჭოს. თუმცა, მისი გადაწყვეტილება მხოლოდ მაშინ იქნებოდა კანონის ძალას, თუ მოწონებული იქნებოდა უხუცესთა საბჭოს მიერ. თუ უხუცესთა საბჭო უარყოფდა კანონპროექტს, მისი განმეორებითი წარმოდგენა დასაშვებია იყო მხოლოდ ერთი წლის შემდეგ. ამრიგად, საკანონმდებლო ხელისუფლება, აპრიორი, იქცა პოლიტიკური კონფრონტაციის წყაროდ და, მაშასადამე, იყო არაქმედითი და სიცოცხლის უუნარო. 1795 წლის კონსტიტუციით დადგენილი ფსევდოდემოკრატიული სახელმწიფოებრივი ფორმები არ ითვალისწინებდნენ პოლიტიკურ ძალთა რეალურ თანაფარდობას და ვერ უზრუნველყოფდნენ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ სტაბილურობას. პოლიტიკური რყევები დამახასიათებელი იყო აღმასრულებელი ხელისუფლებისათვის, რომელიც, ასევე აპრიორი, განწირული იყო არაეფექტურობისათვის. აღმასრულებელი ხელისუფლების განხორციელება დაევალა 5 წევრისაგან შემდგარ დირექტორიას, რომლის წევრებსაც ირჩევდა საკანონმდებლო კორპუსი, ფარული კენჭისყრით. დირექტორია ექვემდებარებოდა ყოველწლიურ განახლებას, მისი თითო წევრის როტაციის გზით. წმინდა აღმასრულებელი ფუნქციის განხორციელებისათვის, დირექტორია ნიშნავდა მინისტრებს, რომლებიც არ ქმნიდნენ მთავრობას. მიუხედავად იმისა, რომ კონსტიტუცია დაუშვებლად მიიჩნევდა, ერთი პირის ხელში, საკანონმდებლო და მმართველობითი ბერკეტების თავმოყრას, დირექტორიაში წამყვანი როლი ეკუთვნოდა თერმიდორიანელთა ერთ-ერთ ლიდერს, უპრინციპო კარიერისტს – ბარასს. ისევე, როგორც მმართველი ზედაფენის სხვა წარმომადგენლები, დირექტორიის წევრებიც სახელწმიფო ხაზინის შემოსავლებს იყენებდნენ პირადი კეთილდღეობისათვის. დირექტორიის რეჟიმის სამთავრობო წრეები აღმოჩნდნენ ჩაბმული ღია კორუფციაში, რამაც კიდევ უფრო დაამძიმა რესპუბლიკის ისედაც მიმე საფინანსო მდგომარეობა. დირექტორიას აღარ შეეძლო იმ პრობლემების გადაჭრა, რომლებიც იდგა ახლად-ჩამოყალიბებული სამოქალაქო საზოგადოების წინაშე, რევოლუციის პერიოდის განმავლობაში. ჯერჯერობით, აქტუალური იყო მონარქიული და საბატონო ურთიერთობების რესტავრაციის, აგრეთვე მასების ახალი რევოლუციური აფეთქების საფრთხე, მითუმეტეს, რომ ქალაქში, ლუშპენ-პროლეტარიატის ფენა იმყოფებოდა უმძიმეს სოციალურ მდგომარეობაში და ამის გამო ხშირად იმეორებდა იაკობინელთა რევოლუციურ იდეებს. დირექტორიის რეჟიმის არათანმიმდევრულობა, მის მიერ განხორციელებული პოლიტიკის მკვეთრი რყევები სხვადასხვა მიმართულებით (იაკობინელთა სასტიკი დევნა, ემიგრანტ-თავადაზნაურობასა და განდგომილ სამღვდელთაგანთან ბრძოლა, ფინანსისტებისა და სპეკულანტების მიმე საშემოსავლო გადასახადებით დაბეგვრა), საფრანგეთის პოლიტიკურ ვითარებას ხდიდა ძალზედ არასტაბილურსა და ძნელად განმსაზღვრელს. დირექტორიის მთავრობის არასაიმედოობამ, რომელიც მისდევდა "საქანელას" პოლიტიკას, დასცა 1795 წლის კონსტიტუციური რეჟიმის პოპულარობა და რეალობად აქცია მისი დამხობის საშიშროება.

§2. გენერალ ნაპოლეონ ბონაპარტეს გადატრიალება და 1799 წლის კონსტიტუცია

რესპუბლიკის III წლის კონსტიტუციის უსახელო დასასრული გარდაუვალი იყო, რადგან სწორედ ის იქცა საფრანგეთში "ყველა უბედურების მთვარე მიზეზად". დირექტორიის მიერ გატარებული "საქანელას პოლიტიკა", რომელიც იქცა მმართველი რეჟიმის განკერძოებისა და უპრინციპოების სიმბოლოდ, საბოლოო ჯამში, კარგავს ყველა თავის მიმდევარსა და 1799 წლის 18 ივნისს (რესპუბლიკის VII წლის 30 პრერიადი), დირექტორიის ერთ-ერთმა წევრმა – სიეიესმა მოაწყო კიდევ ერთი სახელწმიფო გადატრიალება, რომელიც დასრულდა რამდენიმე დირექტორისა და თითქმის ყველა მინისტრის შეცვლით. თვით სიეიესი მიზნად ისახავდა III წლის კონსტიტუციის შეცვლას, რითაც ცდილობდა საკუთარი როლის ამაღლებას. თუმცა, აღნიშნული "ლეგალური" გზა აღმოჩნდა განუხორციელებელი, რადგან კონსტიტუციის გადასინჯვის რთული პროცედურა, რომელიც დასაშვებად მიიჩნეოდა მის შეცვლას ან შესწორებას მხოლოდ 9 წლის შემდეგ (მისი ძალაში შესვლიდან), შეუძლებელს ხდიდა კონსტიტუციის გაუქმებას. ამიტომ მისი გაუქმების ორგანიზატორებმა მიმართეს კარგად აპრობირებულ ხერხს – სახელწმიფო გადატრიალების მოსაწყობად, მათ გამოიყენეს არმიის გენერალიტეტი. მითუმეტეს, რომ 1799 წლის შემოდგომისათვის, დირექტორიამ საბოლოოდ დაკარგა საკუთარი ავტორიტეტი არა მხოლოდ დემოკრატიული იდეებით გამსჭვალული რესპუბლიკელების, არამედ ახალი ბურჟუაზიული არისტოკრატის წრეებშიც, რადგან ეს უკანასკნელი ოცნებობდა მტკიცე ხელისუფლებაზე და ფრანგულ საზოგადოებაში რევოლუციური განწყობის აღმოფხვრაზე.

1799 წლის 9 ნოემბერს (რესპუბლიკის VIII წლის 18 ბრუმერი) განხორციელდა სახელწმიფო გადატრიალება, რომელიც მოაწყო, ნაპოლეონ ბონაპარტეს ირგვლივ გაერთიანებულმა, შეთქმულმა ჯგუფმა. შეთქმულებმა დაამხეს დირექტორია და გააუქმეს ყველა კონსტიტუციური ორგანო. ახალი სახელწმიფო გადატრიალების თავისებურება იყო ის, რომ: 1) მისი განხორციელება მოხდა, არა მხოლოდ ზედაფენაში მომზადებული ანტისამთავრობო გადატრიალების შედეგად, არამედ 2) შეთქ-

მუღთა დახმარება იკისრა სწორედ არმიამ, რომელიც, ნ. ბონაპარტეს ავტორიტეტის წყალობით, აღმოჩნდა თავისებური პოლიტიკური არბიტრის როლში. იმ პირობებში, როცა კონსტიტუციურ ორგანოთა სისტემა, პოლიტიკურად, მეტად არასაიმედო და არაეფექტური იყო, არმიამ იკისრა სახელმწიფო ორგანოთა საყრდენი ელემენტის და დედაბოძის როლი. რევოლუციის შემდგომი პერიოდის წლებში, არმიამ, ურიცხვი საზღვარგარეთული ლაშქრობების შედეგად, საბოლოოდ დაკარგა რევოლუციური სულისკვეთება და დიდი სიამოვნებით მიიღო ცეზარიზმის პოლიტიკის დამცველის ფუნქცია.

19 ბრიუმერს, ბონაპარტეს ზეწოლით, საკანონმდებლო კორპუსის დეპუტატებმა მიიღეს დეკრეტი, ღირეპტორიის გაუქმებისა და აღმასრულებელი ხელისუფლების, დროებით, სამი კონსულისაგან შემდგარი, კოლეგიისათვის გადაცემის შესახებ. კონსულთა კოლეგიაში შედიოდნენ: ნ. ბონაპარტე და გაუქმებული ღირეპტორიის ორი წევრი – შეთქმულებაში მონაწილე სიეიესი და როჟე-დიუკო. ფაქტიურად, ქვეყანაში მიმდინარე ყველა პოლიტიკურ მოვლენას აკონტროლებდა გენერალი ბონაპარტე, რომელმაც გამოამჟღავნა განუსაზღვრელი ენერგიულობა, წინდახედულობა და სახელმწიფო-ფოებრივი ალღო. ბონაპარტეს მმართველობა, მის მიერ ხელისუფლების განხორციელების მეთოდებითა და სოციალური ბაზით (დასაყრდენით), მკვეთრად განსხვავდებოდა ღირეპტორიის რეჟიმისაგან. ეს იყო ფრანგული საზოგადოების კონსოლიდაციის ახალი ფორმა, რომელიც განხორციელდა ავტორიტარული, ღიად არადემოკრატიული რეჟიმის დამყარების გზით. პირადი ძალაუფლების დამყარების მოსურნე გენერალმა ბონაპარტემ, რეალურად აქცია ფრანგული საზოგადოების კონსერვატიული ძალების სურვილი, რათა საბოლოოდ აღმოფხვრილიყო რევოლუციური იდეები და მათი ცხოვრებაში გამტარებელი დაწესებულებების ნარჩენები. მან სწორად გააცნობიერა აღნიშნულ ძალთა სურვილი, შექმნილიყო სტაბილური სახელმწიფო სისტემა, რომელიც არ იქნებოდა დაკავშირებული იდეოლოგიურ დოგმებთან, თუმცა უზრუნველყოფდა მათ სამეწარმეო საქმიანობას. სწორედ ამან განაპირობა ბონაპარტიზმის პოლიტიკის აქტიური მხარდაჭერა, ფრანგული საზოგადოების ფართო მასებში: როგორც ბურჟუაზიის, ისე მესაკუთრე-გლეხების მხრიდან, რადგან ყველა მათგანი, თანაბრად, ეწინააღმდეგებოდა საბატონო-მონარქიული წყობის რესტავრაციას და რევოლუციური ექსტრემიზმის ახალი ტალღის აგორებას.

ბონაპარტე იყო, საკმაოდ საღად მოაზროვნე პოლიტიკური მოღვაწე. მან სწრაფადვე გააცნობიერა, რომ, არმიამ დაამკვიდრებული პოლიტიკური რეჟიმი, შეძლებისდაგვარად, უნდა მოქცეულიყო კონსტიტუციურ ფორმებში. ის ასევე ხვდებოდა, რომ კოლეგიალური რესპუბლიკური დაწესებულებების შეცვლა ერთპიროვნული ხელისუფლებით მოითხოვდა, გარკვეული შუალედური, საფეხურების გავლას და პოლიტიკურ-იურიდიული შენიღბვის გამოყენებას. მან საკუთარ თავზე აიღო ახალი კონსტიტუციის დადგენის ინიციატივა და ამ საქმეს ჩამოაყალიბა სიეიესი, რომელიც ცდილობდა ფრანგი კონსტიტუციონალისტების "მამის" ტიტულის მითვისებას, თუმცა ამ საქმეშიც გამოამჟღავნა არათანმიმდევრულობა და მოუქნელობა. გენერალმა ბონაპარტემ – "პირველმა კონსულმა" – შემოიტანა წინადადება, ისეთი "რესპუბლიკური" სახელმწიფო ხელისუფლების შექმნის შესახებ, რომელიც გზას გაუხსნიდა მისი პატივმოყვარეობის დაკმაყოფილებას, პოლიტიკური ზრახვების განხორციელების ასპექტში. მორიგი, რესპუბლიკის VIII წლის, ფრანგული კონსტიტუცია, რომელსაც, თავდაპირველად, ხელი მოაწერეს მცირერიცხოვანი საკონსტიტუციო კომისიის წევრებმა, დამტკიცდა 1799 წლის 13 დეკემბერს, უმკაცრესი სახელმწიფო კონტროლის ქვეშ ჩატარებული პლებისციტის შედეგების გათვალისწინებით. ფრანგი ხალხის "ნების გამოვლენა" ხდებოდა არა პირველად კრებებში, ამომრჩეველთა ხმის მიცემის, არამედ, მომრიგებელი მოსამართლეებისა და ნოტარიუსების მიერ ნაწარმოებ რეესტრებში, ხელმოწერების შეგროვების გზით. ახალ კონსტიტუციაში, მიუხედავად რესპუბლიკური წყობის გარეგნული სახის შენარჩუნებისა, განმტკიცდა გენერალ ბონაპარტეს დიქტატურა, რომელიც ახლა შეინიღბა სამოქალაქო ნიშნებით. ყველა წინამორბედი ძირითადი კანონისგან განსხვავებით, ამ კონსტიტუციაში არაფერი იყო ნათქვამი ადამიანის და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაციის შესახებ, რადგან "მოქალაქე ბონაპარტე" არ მიიჩნეოდა მიზანშეწონილად ამ დოკუმენტში, "თავისუფლებისა და ამოების შესახებ", რაიმე ფრაზის ხსენებასაც კი. კონსტიტუცია გარანტიას აძლევდა ბურჟუაზიასა და გლეხობას იმ საკუთრების შენარჩუნების თაობაზე, რომელიც მათ რევოლუციის პერიოდში მოიპოვეს, თავდაზნაურთა ქონების კონფისკაციის შედეგად და ადგენდა, რომ "ეროვნული ქონება, მიუხედავად მისი წარმომავლობისა, კანონიერი გაყიდვის შემდეგ, გადადიოდა მყიდველის ხელში და დაუშვებელი იყო მისი ჩამორთმევა" (კონსტ., მუხლი 94). კონსტიტუციაში აისახა ცეზარიზმიც, არმიამ დაყრდნობაც, რადგან ეს უკანასკნელი მიიჩნეოდა საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ბურჯად. ბონაპარტემ კონსტიტუციაში დაადგინა საპენსიო ანაზღაურების აუცილებლობა იმ ობლადარჩენილი შეილემებისა და ქვრივი მეუღლეებისათვის, რომლებმაც დაკარგეს მარჩენალი, ბრძოლის ველზე დაღუპვის შედეგად (კონსტ., მუხლი 86). 1799 წლის კონსტიტუციამ, ფორმალურად, შეინარჩუნა ეროვნული სუვერენიტეტის იდეა, თუმცა ჩამოყალიბდა, სახელმწიფო საქმეებში, მოაქალაქეთა მონაწილეობის მეტად რთული და ფსევდო-დემოკრატიული სისტემა. წმინდა პოლიტიკური მიზნებით, ბონაპარტემ გააუქმა, აშკარად ანტიდემოკრატიული და პლუტოკრატიული, ქონებრივი ცენზი და მის ნაცვლად შემოიღო, თავისებური, "საყოველთაო" საარჩევნო უფლება.

კონსტიტუციის თანახმად, 21 წლის ასაკს მიღწეული ყველა მამაკაცი, ვინც ერთი წლის განმავლობაში მაინც ცხოვრობდა გარკვეულ ოლქში, მონაწილეობდა ე.წ. კომუნალური სიის (ოლქში მცხოვრები

მოქალაქეების ერთი მეათედი) არჩევაში. კომუნალურ სიებში შეტანილი პირები, თავის მხრივ, ამავე პროპორციულობით, ადგენდნენ დეპარტამენტის სიებს. და ბოლოს, ტარდებოდა არჩევნების მესამე საფეხური, დეპარტამენტის დონეზე, სადაც აირჩეოდა მოქალაქეთა ერთი მეათედი, ეროვნული ფუნქციის შესასრულებლად. თუმცა, კონსტიტუციის მიხედვით, ეროვნული სიის წევრებს არ შეეძლოთ უმაღლესი სახელმწიფო ორგანოების არჩევნებში მონაწილეობის მიღება. მათ მიიჩნევდნენ, მხოლოდ, უმაღლეს სახელმწიფო თანამდებობებზე ასარჩევ კანდიდატებად. თვით სახელმწიფო ორგანოების ფორმირება ხდებოდა რთული კოოპტაციის სისტემის – არჩევისა და დანიშვნის – გზით. ამრიგად, საკმაოდ რთული და ეშმაკურად მოფიქრებული პროცედურის მეშვეობით, ბონაპარტემ, ფაქტიურად, გააუქმა, რესპუბლიკური წყობილებისათვის დამახასიათებელი, სახელ-მწიფო ორგანოთა არჩევითობა. კონსტიტუციური სისტემის ძირითად ღერძს შეადგენდა მთავრობა, რომელიც წარმოდგენილი იყო, სამი კონსულისაგან შემდგარი კოლეგიის სახით. ფაქტიურად, მთავრობა სულაც არ იყო კოლეგიალური ორგანო, ვინაიდან მისი პირვალი კონსული აღიჭურვა განსაკუთრებული სტატუსით. კონსტიტუცია შეიცავდა, სამი კონსულის ათი წლის ვადით არჩევის შესახებ ზოგად დებულებას (ხელახალი არჩევის უფლებით). თუმცა, ის უშუალოდ განსაზღვრავდა, რომ პირველი კონსული იყო "მოქალაქე ბონაპარტე". ეს უკანასკნელი აღიჭურვა განსაკუთრებული ფუნქციით (კანონის პრომულგირება). ამიტომ, პირველ კონსულს ენიჭებოდა სახელმწიფო საბჭოს წევრთა დანიშვნისა და გადაყენების უფლება. ასევე ხდებოდა მინისტრების, ელჩების და სამხედრო მაღალჩინოსნების მიმართ. მასვე შეეძლო მოსამართლეთა დანიშვნა (თუმცა, გადაყენების უფლების გარეშე), დაწყებული მომრიგებელი მოსამართლეებით, დამთავრებული – საკასაციო სასამართლოს წევრებით. კონსტიტუციის თანახმად, პირველ კონსულს საკუთარი უფლებამოსილების შესრულება "საჭიროების შემთხვევაში, შეეძლო საკუთარი კოლეგების დახმარებით" (იგულისხმებოდა მეორე და მესამე კონსული). ამრიგად, კონსტიტუციამ, პრაქტიკულად, უარი თქვა ხელისუფლებათა დანაწილების კონცეფციაზე და, ლეგალურად, რესპუბლიკანიზმის ნიადაგზე დაამყარა პირადი ხელისუფლების რეჟიმი. საკანონმდებლო ხელისუფლების მხრიდან, შესაძლო ოპოზიციურობის შესუსტების მიზნით, ნაპოლეონმა კონსტიტუციაშივე გაითვალისწინა საკანონმდებლო პროცესის თავისებური დანაწევრება და ამ პროცესის განხორციელება დაავალა რამდენიმე ორგანოს. სახელმწიფო საბჭო, მთავრობის მითითებითა და ხელმძღვანელობით, ქმნიდა კანონპროექტებს და სთავაზობდა მათ ტრიბუნატს. ტრიბუნები აღიჭურვეს კანონპროექტის განხილვის უფლებით, ხოლო, განხილვის და საკუთარი მოსაზრებების დაფიქსირების შემდეგ, ისინი კანონპროექტს გადასცემდნენ საკანონმდებლო კორპუსს. საკანონმდებლო კორპუსის წევრებს აღარ შეეძლოთ კანონპროექტის განხილვა (რის გამოც მათ ეწოდათ "სამასი მუნჯი") და ისინი მას ან უსიტყვოდ იღებდნენ, ან უარყოფდნენ მთლიანად. პირველი კონსულის მიერ დამტკიცებული კანონპროექტი გადაეგზავნებოდა სენატს, რომელიც ან იწონებდა მას, ან უარყოფდა – როგორც არაკონსტიტუციურს. და ბოლოს, კანონპროექტი კვლავ ბრუნდებოდა პირველ კონსულთან, რომელიც ხელს აწერდა და აქვეყნებდა მას. ეს ძალზედ რთული პროცედურა, ფაქტიურად, განაპირობებდა საკანონმდებლო ორგანოების პოლიტიკურ უსუსურობასა და პირველი კონსულისადმი მათ დამოკიდებულებას. ამავდროულად, 1799 წლის კონსტიტუციამ, საკანონმდებლო ხელისუფლება აქცია ავტორიტარული სისტემის მორჩილ დანამატად, რადგან მან, კანონშემოქმედებითი პროცესის მიმართ, აქტიური ზემოქმედების საშუალება მიანიჭა პირველ კონსულს. ბონაპარტემ, ჩვეული ენერგიულობით, დაუყოვნებლივ გაშალა კანონშემოქმედებითი და საკოდიფიკაციო საქმიანობა და თვითონაც აქტიურად მონაწილეობდა ამ პროცესში. სწორედ ბონაპარტეს საქმიანობის წყალობით (რომელიც, ფაქტიურად, მოგვევლინა კანონმდებლის სახით), მოკლე ვადაში, საფრანგეთმა შეიძინა ახალი სამართლის სისტემა, რომელიც იქცა ეკონომიკური და სოციალური გარდაქმნების იურიდიულ ბაზად. 1799 წლის კონსტიტუციამ, წინამორბედი კონსტიტუციებისაგან განსხვავებით, უარი თქვა დეპარტამენტებისა და კომუნების ადმინისტრაციათა არჩევითობაზე. ყველა ადგილობრივი ჩინოსანი მთლიანად ემორჩილებოდა ცენტრალურ ადმინისტრაციას: დეპარტამენტებში პირველი კონსული ნიშნავდა პრეფექტებს, ხოლო ოლქებსა და თემებში – სუპრეფექტებსა და მერებს. არჩევითი ადგილობრივი საბჭოები (მუნიციპალური, სათემო და გენერალური) აღიჭურვეს მხოლოდ სათათბირო ფუნქციით და მათი გადაწყვეტილება აუცილებლად საჭიროებდა დამტკიცებას, შესაბამისი ადმინისტრაციის მხრიდან. ბონაპარტემ, წინდახედულად, გაიზიარა ის საფრთხე, რომელსაც მუდმივად წარმოშობდა მძლავრი ბიუროკრატიული სისტემა, მისთვის დამახასიათებელი თვითნებობითა და დესპოტიზმისაკენ ღრმადი ყოვლისშემძლე ადმინისტრაციის მხრიდან საკუთარი მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების თავიდან აცილების "გარანტიად", კონსტიტუციამ გაითვალისწინა სახელმწიფო საბჭოს მიერ ისეთი განკარგულებების გამოცემა, რომლებიც მიმართული იქნებოდა საჯარო ადმინისტრაციის საქმიანობისაკენ და ადვილად "გადაწყვეტდნენ" იმ გართულებებს, რომლებიც ახასიათებს ადმინისტრაციულ საქმიანობას. ბონაპარტე ხელმძღვანელობდა პრინციპით – "ვერავინ იქნება მოსამართლე, საკუთარ საქმეში" და ამიტომ მან, პრეფექტის გვერდით (ადგილობრივი ადმინისტრაციის ყოვლისშემძლე მეთაური), დაადგინა პრეფექტურების სპეციალური საბჭოები და აღჭურვა ისინი ადმინისტრაციული და მმართველობითი დაგების განხილვის უფლებით. ამრიგად, საფუძველი ჩაეყარა ადმინისტრაციული იუსტიციის ინსტიტუტს, რომელიც დამახასიათებელ მოვლენად იქცა შემდგომი პერიოდის საფრანგეთის სახელმწიფო წყობილებისათვის.

§3. პირველი იმპერია და სახელმწიფო აპარატის ბიუროკრატიზაცია

1799 წლის კონსტიტუციის საფუძველზე, ნ. ბონაპარტეს ხელში გაერთიანდა მთელი ძალაუფლება, რამაც ხელი შეუწყო იაკობინელთა მოძრაობის ნარჩენების საბოლოო აღმოფხვრას და როიალისტთა მოქმედებების განეიტრალებას; ამით საფრანგეთს თავიდან ააცილეს ახალი პოლიტიკური კრიზისის წარმოქმნის საფრთხე. ეს ღონისძიებები განხორციელდა ძალზედ მოკლე დროში. ბონაპარტემ, ფრანგული საზოგადოების რესპექტაბელურ წრეებს – მსხვილ ბურჟუაზიასა და მესაკუთრე-გლეხობას – უჩვენა მძლავრი მთავრობის უპირატესობა და წარმატებული სამხედრო ოპერაციების სასურველი შედეგი, რითაც ხელი შეუწყო მრეწველობის განვითარებას და, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, მომზადდა ნიადაგი რესპუბლიკური წყობის ნარჩენების საბოლოო აღმოფხვრისა და ახალი პოლიტიკური გადატრიალებისათვის. ახალი პლებისციტის შედეგად, რომელიც ჩატარდა ისეთივე ანტიდემოკრატიული ფორმით, როგორც ეს მოხდა 1799 წელს, ბონაპარტემ შემოიღო ახალი კონსტიტუცია – 1802 წლის ორგანული სენატუსკონსულტა (Senatusconsulta), რომლის ძალით ის გამოცხადდა სამუდამო კონსულად, ხოლო 1804 წელს მიღებული ორგანული სენატუსკონსულტა (Senatusconsulta) – ბონაპარტეს ანიჭებდა იმპერატორ ნაპოლეონ I-ის ტიტულს. კვლავ გამოყენებული იქნა პლებისციტის ჩატარების ნაცადი ხერხი და ნაპოლეონის ახალი მესამე კონსტიტუცია მოწონებული იქნა მთელი "ფრანგი ხალხის მიერ". მასში ძირითადი ყურადღება ექცეოდა არა სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანიზაციის საკითხს (რის მიმართაც იმპერატორმა თითქმის დაკარგა ინტერესი), არამედ დაწერილებით იქნა შემუშავებული შემდეგი საკითხები: 1) ტახტის მემკვიდრეობა; 2) იმპერატორის ოჯახის სტატუსი; 3) იმპერატორის წინაშე ერთგულების ფიცის დადება; 4) რეგენტობა. ნაპოლეონის პატივმოყვარეობამ და პოლიტიკურმა გათვლამ მალევე აღადგინა ტახტზე აბრძანების რევოლუციამდელი პროცედურა, რაც მომავალში განხორციელდა კიდევ, რომის პაპის აქტიური მონაწილეობით. ამრიგად, ნაპოლეონის პირადი ძალაუფლების პერმანენტული გაძლიერება, აუცილებლად გამოიწვევდა საფრანგეთის სახელმწიფო წყობილების ხარისხობრივ ცვლილებას, რომელიც იქცა თავისებურ მონარქიად არა მხოლოდ ფაქტიურად (შინაარსით), არამედ – იურიდიულადც (ფორმით). სახელმწიფო ხელისუფლების პერსონიფიცირებამ მწვერვალს მიაღწია. ნაპოლეონის პიროვნება, ფრანგების თვალში, ასოცირდებოდა მთავრობასთან, არმიასთან, ზოგადად – სახელმწიფოსთან. მის ნებაზე (ზოგჯერ თვითნებობაზე) იყო დამოკიდებული ფრანგული სახელმწიფოს პოლიტიკური კურსი და ბედიც კი. მონარქიული წყობილების შექმნას თან სდევდა საიმპერატორო კარის ფორმირებაც. ნაპოლეონის ნათესავეები და მისი უახლოესი თანამებრძოლნი, სენატის სპეციალური აქტით ან იმპერატორის ნებით, იქნენ პრინცის, თავადის, გრაფის ტიტულებს. იქნებოდა საიმპერატორო კარის თანამდებობებიც: დიდი კანცლერი, უზენაესი ამომრჩეველი. იმპერიის დადგენასთან ერთად, თანდათანობით, მნიშვნელობა დაკარგა კონსტიტუციამაც, ვინაიდან ნაპოლეონი, საკუთარი გეგმების განხორციელებისას, საერთოდ არ ცნობდა რაიმე ფორმალურ-იურიდიულ წინააღმდეგობებს და თავს აყენებდა კანონზე მაღლა. მოხდა სახელმწიფო ორგანოთა კონსტიტუციური სისტემის დემონტაჟი, კერძოდ: შეიცვალა სახელმწიფო საბჭოს და სენატის სტრუქტურა და კომპეტენცია. უმაღლესი მოხელეები შევიდნენ იმპერატორის მაღალ საბჭოში; მათვე შექმნეს საიდუმლო საბჭო, რომელსაც გადაეცა სახელმწიფო საბჭოსა და სენატის ფუნქციები.

საფრანგეთის იმპერიულ მმართველობაზე გადასვლით, განვითარებადი კაპიტალიზმის საფუძველზე შექმნილი სამოქალაქო საზოგადოება, იქნეს სასურველ სტაბილურობასა და წესრიგს, თუმცა, კარგავს რევოლუციის ძირითად დემოკრატიულ მონაპოვარს. მთავრობა სასტიკად სდევნიდა თავისუფლების ნებისმიერ გამოვლინებას: აიკრძალა საჯარო შეკრებები და მანიფესტაციები, პრესას დაუწესდა უმკაცრესი ცენზურა. პირველი იმპერიის პერიოდში, საფრანგეთში, ძირითადად, დასრულდა თანამედროვე რაციონალისტურ საწყისებზე შექმნილი სახელმწიფოს მშენებლობა, რომელიც გათავისუფლდა რელიგიური და წოდებრივი მემკვიდრეობისაგან. თუმცა, სახელმწიფო ხელისუფლება, ავტორიტარული რეჟიმის პირობებში, დასცილდა საზოგადოებას, გადაიქცა თვითგანვითარებად უმძლავრეს მექანიზმად, რომელიც აკონტროლებდა არა მხოლოდ საჯარო, არამედ ფრანგების კერძო ცხოვრების ყველა სფეროს. ნაპოლეონის სახელმწიფოს ღიაპროტექციონისტური ეკონომიკური პოლიტიკა, ხელს უწყობდა კაპიტალიზმის სწრაფ განვითარებას და, თავდაპირველად, სარგებლობდა მეწარმეთა ფართო წრეების მხარდაჭერით. ეს სახელმწიფო ნაპოლეონმა შექმნა ბიუროკრატიული ცენტრალიზაციის საფუძველზე, სამოქალაქო სამსახურისა და იმპერატორისადმი მოხელეთა ერთგულების პრინციპების მკაცრი დაცვით.

ნაპოლეონის დროს, მმართველობის ძირითად ორგანოებად იქცნენ სამინისტროები, რომლებიც იქმნებოდნენ, ერთპიროვნულობისა და მკაცრი აღმასრულებელი ვერტიკალის პრინციპების საფუძველზე. ნაპოლეონის მმართველობის ბოლოს, საფრანგეთში მოქმედებდა 12 სამინისტრო, რომელთა დიდი ნაწილი დაკავშირებული იყო საგაჭრო-სამრეწველო, ფისკალური, სამხედრო და სადამსჯელო პოლიტიკის განხორციელებასთან. ნაპოლეონმა, სახელმწიფო აპარატის სისტემაში,

ფაქტიურად, ჩართო კათოლიკური ეკლესიაც, რომელიც, რევოლუციური ბრძოლის შემდეგ, კვლავ აღდგა საკუთარ უფლებებში. 1801 წელს ნაპოლეონმა რომის პაპთან გააფორმა კონკორდატი, რომლის ძალით, კათოლიციზმი ცხადდებოდა "ფრანგი ხალხის უდიდესი უმრავლესობის" რელიგიად. სახელმწიფომ საკუთარ თავზე აიღო სამღვდელოების შენახვა, ხოლო რომის პაპმა მიანიჭა ნაპოლეონს, უმაღლესი თანამდებობის პირთა დანიშვნის უფლება. სამღვდელოება ერთგულების ფიცს დებდა ჯერ პირველი კონსულის, შემდეგ – იმპერატორის წინაშე. კონსულობისა და იმპერიის პერიოდში, შემდგომი განვითარება განიცადა სამხედრო ორგანიზაციამაც. ბიუჯეტის მნიშვნელოვანი ნაწილი ხმარდებოდა სამხედრო საჭიროებას. 1800 წლის სარეკრუტო მობილიზაციის განხორციელების დროს, მდიდარი წრეებისათვის შემოიღეს მოადგილის დაქირავების სისტემა, რომელიც საშუალებას აძლევდა, მდიდარი ოჯახის ვაჟიშვილებს, თავი დაეღწიათ "გადასახადისათვის საკუთარი სისხლით". სამხედრო ვალდებულებამოხდელი ჯარისკაცები, გასამრჯელოს მიღების საფუძველზე, თანახმანი იყვნენ გაეგრძელებინათ სამხედრო სამსახური, რაც ხელს უწყობდა, შეიარაღებულ ძალებში კასტრობისა და პროფესიონალიზაციის განვითარებას. იმპერიის პერიოდში იზრდებოდა ოფიცერთა შემადგენლობა ახალი, ნაპოლეონის მიერ, ჩამოყალიბებული არისტოკრატიის ხარჯზე. ნაპოლეონი, საბრძოლო სულისკვეთების ამაღლების მიზნით, წავიდა საიმპერატორო გვარდიისა და სხვა პრივილეგირებული ქვედანაყოფების (გრენადერები, დრაგუნები) შექმნაზე. იმპერატორი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა საპოლიციო სისტემის განვითარებასა და განმტკიცებას, რისთვისაც გამოიყოფოდა დიდი ასიგნაციები. პოლიციის სამინისტროში, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა გამოცდილი პროფესიონალი და ვერაგი ინტრიგანი – ფუშე, შეიქმნა პოლიტიკური გამოძიებისა და ჯაშუშობის განმტკიცებული სისტემა. ფუშემ მიადგია საპოლიციო სისტემის უმკაცრეს ცენტრალიზაციას. გენერალური კომისრები და პოლიციის კომისრები, ოლქებსა და ქალაქებში, ფორმალურად, ემორჩილებოდნენ პრეფექტს, ხოლო, ფაქტიურად, მათ ნიშნავდა მინისტრი და ისინი მოქმედებდნენ მინისტრის მეთაურობით. პარიზში შეიქმნა პოლიციის განსაკუთრებული პრეფექტურა. იმპერიის სადამსჯელო პოლიტიკის განმახორციელებელი ორგანო იყო გასამხედროებული საპოლიციო შენაერთები – ჟანდარმთა კორპუსი (რომელიც ემორჩილებოდა სამხედრო მინისტრს).

§4. ფრანგული სამართალგანვითარება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIX საუკუნის პირველ ათწლეულში

1) ფრანგული სამართალი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში

XVIII საუკუნის ფრანგული რევოლუცია ღრმად შეიჭრა სამართლის სფეროშიც, რამაც გამოიწვია ფრანგული სამართლის საერთო კრიზისი, მითუმეტეს, რომ ამ მოვლენას ისედაც ახასიათებდა არქაულობა-კონსერვატიზმი და, ფაქტიურად, ის აღარ შეესაბამებოდა დროის მოთხოვნებს. მესამე წოდების უკმაყოფილება, რევოლუციამდელი სამართლის სისტემით, კიდევ უფრო გამწვავდა, რადგან ქვეყანაში საერთოდ აღარ არსებობდა ერთიანი ნაციონალური სამართლებრივი ველი და, თითქმის მთელი ქვეყნის მასშტაბით, გაბატონდა სამართლებრივი პარტიკულარიზმი. სამართლის ძირეული რეფორმის მოთხოვნა და XVIII საუკუნის რაციონალისტური ფილოსოფიის პოსტულატები (რწმენა აბსტრაქტული ადამიანისადმი, რომელიც იმყოფება საზოგადოებისა და დროის მიღმა), რევოლუციის იდეოლოგიებს საშუალებას აძლევდა, დაესახათ უნივერსალური სამართლის სისტემის შექმნის ძირითადი მიმართულებები და ჩამოეყალიბებინათ ახალი სამართლის უმნიშვნელოვანესი პრინციპები. XVIII საუკუნის ფრანგული რევოლუციური საკონსტიტუციო და მიმდინარე კანონმდებლობა, რომელიც ეფუძნებოდა მკვეთრად განსაზღვრულ პრინციპებს, აქტიურად შეიჭრა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში და გაათავისუფლა ის შუასაუკუნოვანი სამართალგანვითარების გავლენისაგან. რევოლუციის პერიოდის რადიკალური კანონმდებლობა, მნიშვნელოვანწილად, იყო ხანგრძლივი და მწვავე ბრძოლის შედეგი, იმ გადმონაშთებთან, რომლებიც ახასიათებდა შუა საუკუნეების ეპოქას და მიუღებელი იყო მესამე წოდებისათვის, კერძოდ გლეხობისათვის.

2) ფრანგული სამართლის სისტემის ევოლუცია XIX საუკუნის პირველ ათწლეულში

რევოლუციურმა ეპოქამ არ შეუწყო ხელი საფრანგეთში ერთიანი და დასრულებული სამართლის სისტემის შექმნას და გამოიწვია, საკმაოდ განცალკევებული და შეუთანხმებელი, სამართლის ჩამოყალიბება. თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ რევოლუციური კანონმდებლობა ძალზედ ნიჰილისტურად იყო განწყობილი რევოლუციამდელი სამართლის მიმართ, იმას მაინც ჩაეყარა საფუძველი, რომ მომავალში, საფრანგეთში ამაღლდა კანონის ავტორიტეტი და ის იქცა სამართლის უმთავრეს წყაროდ, რომელშიც აისახა "ბუნებითი სამართლის" და "ბუნების მოთხოვნათა" ძირითადი პოსტულატები.

XVIII საუკუნის საფრანგეთის რევოლუციამ სასურველი ნიადაგი შეუქმნა იმას, რომ "ძლიერი ხელი-სუფლების" დამყარებისთანავე, კერძოდ ნაპოლეონ ბონაპარტეს დროს, გატარდა ფრანგული სამართლის ფართომასშტაბიანი კოდიფიკაცია, რომელმაც გამოხატა მთელი საზოგადოების, განსაკუთრებით კი, ახალი სამერწამო წრეებისა და მესაკუთრე-გლეხების ინტერესები. მოკლე დროში (1804-1810 წწ.), თვით ნაპოლეონის ენერგიული საქმიანობის წყალობით, გამოიცა 5 კოდექსი – სამოქალაქო (1804), სამოქალაქო-საპროცესო (1806), საგაჯრო (1807), სისხლის სამართლის საპროცესო (1808) და სისხლის სამართლის (1810) კოდექსები. იურისტების ფართოხანი გამოთქმით, ნაპოლეონის კოდიფიკაცია ხასიათდებოდა "გეომეტრიული სისტემის სიცხადით"; მას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა მეწარმეობის თავისუფლებისა და ფრანგულ სამართალში სხვა მოწინავე პრინციპების დამკვიდრებისათვის. მომზადებულ კოდექსებს, რა თქმა უნდა, ჰქონდათ რევოლუციური შინაარსი; მათ ასახეს რევოლუციური გარდაქმნები. თუმცა, კოდექსებში აისახა სამართლის ის მემკვიდრეობითობა, რომელიც შეწყდა რევოლუციის დროს და რომელშიც აისახა არამხოლოდ რევოლუციური სასამართლო პრაქტიკა, არამედ რევოლუციამდელი სამართალი: კუტიუმები, კანონიკური და რომის სამართალი. ფრანგული სამართლის არქიტექტონიკა (მისი დაყოფა საჯარო და კერძო სამართლად), მისი ძირითადი კონსტრუქციები და ცნებები, მრავალი იურიდიული განმარტებები სათავეს იღებდნენ რომის სამართლიდან, რომელიც გადაამუშავეს ფრანგული სინამდვილის შესაბამისად, ჯერ კიდევ, რევოლუციამდელ ეპოქაში ისეთმა გამოჩენილმა იურისტებმა, როგორებიც იყვნენ დომა, პოტიე, ბურჟონი.

ა) ნაპოლეონის სამოქალაქო კოდექსი (Code Civil de Napoleone) – 1804 წელი

1800 წლის 13 აგვისტოს პირველმა კონსულმა – ნ. ბონაპარტემ გამოსცა დადგენილება იმ საკანონმდებლო კომისიის შესაქმნელად, რომელსაც უნდა შეემუშავებინა საფრანგეთის სამოქალაქო კოდექსი. ნაპოლეონის მიერ დანიშნული, ამ კომისიის 4 წევრი გამოჩენილი და ძალზედ ავტორიტეტული იურისტები იყვნენ, რომისა და კუტიუმური სამართლის მცოდნეები: ტრონშე, პორტალის, ბიგო დე პრიაზნე და მელვილი. თვით პირველი კონსული ხშირად მონაწილეობდა კომისიის სხდომებში და მათთან ერთად იხილავდა კოდექსის სხვადასხვა მუხლებს. ნაპოლეონმა ამ კოდექსის მიმართ გამოთქვა განსაკუთრებული ფრაზა: "მე 40 ბრძოლა მოვიგე, თუმცა ვატერლოოს ბრძოლაში ყველა ჩემი წარმატება გადახაზა. სამაგიეროდ, ვერასოდეს დაივიწყებენ იმას, რაც მუდმივად იცოცხლებს და ეს იქნება ჩემი სამოქალაქო კოდექსი". სამოქალაქო სამართლის ცალკეული ინსტიტუტების თაობაზე, შემუშავებული იქნა 36 კანონპროექტი, რომლებიც 1804 წლის 21 მარტს გააერთიანეს და გამოსცეს, "ფრანგების სამოქალაქო კოდექსის" სახელწოდებით.

კოდექსი გამოირჩეოდა იურიდიული ფორმულირებისა და დეფინიციების ლოგიკური წყობით, კომპაქტურობით, განმარტებების სიცხადითა და სიზუსტით, ძირითადი ცნებებისა და სამოქალაქო სამართლის ცალკეული ინსტიტუტების მიმართ. სკ-ი შედგებოდა შესავალი ტიტულისა და 3 წიგნისაგან, რომლებშიც შევიდა 2281 მუხლი. მისი სტრუქტურა ასახავდა რომის სამართლის ინსტიტუციების წყობას: პირები, ნივთები, მემკვიდრეობა და ვალდებულებები. კოდექსის ამ სტრუქტურამ, სამოქალაქო სამართალში, შეიძინა ინსტიტუციურის სახელწოდება. თუმცა, სკ-ის მესამე წიგნის აგებულობა, ვალდებულებათა პანდექტური სისტემატიზაციის გათვალისწინებით განხორციელდა. წიგნი პირველი, "პირების შესახებ" (მმ. 7- 515), სამოქალაქო სამართლის კონკრეტულ ენაზე აყალიბებდა, თავისი ეპოქის ისეთ ზოგად ცნებებს, როგორიც იყო თანასწორობა და თავისუფლება. 8 მუხლის თანახმად, "ყველა ფრანგი სარგებლობს სამოქალაქო უფლებებით". უფლება- და ქმედუნარიანობის ამსახველი კანონები, არ ვრცელდებოდა უცხოელებზე. ნაპოლეონის კოდექსის ერთ-ერთი თავისებურება იყო იურიდიული პირის ცნების არარსებობა. ეს იმით აიხსნება, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში კაპიტალიზმი ვერ გასცდა ინდივიდუალისტურ წარმოდგენებს და ამიტომ, ნებისმიერი მოქალაქე, ქონებრივ ბრუნვაში, როგორც წესი, მონაწილეობდა დამოუკიდებლად, ფიზიკური პირის სახით. უფრო მეტიც, თვით კანონმდებელიც, გარკვეულწილად, უნდობლობას უცხადებდა ყველა სახის გაერთიანებას, რადგან ეშინოდა, რომ მათი სახით არ აღორძინებულიყო ამქრები და სხვა საბატონო კორპორაციები. სკ-მა, რევოლუციურ კანონმდებლობასთან შედარებით, ასახა ერთი უკანგადაღმეული ნაბიჯიც: მან შემოიღო "სამოქალაქო სიკვდილი", როგორც სისხლის სამართლის სასჯელის სახე და დაადგინა ქალების, სამოქალაქო უფლებებში, შეზღუდვის რამდენიმე წესი (ქალი ვერ იქნებოდა მოწმე სამოქალაქო მდგომარეობის აქტების შედგენისას).

სკ-ის პირველ წიგნში განმტკიცდა საოჯახო სამართლის ძირითადი პრინციპები. კოდექსი, ამ სფეროშიც, ასრებითად, ჩამორჩებოდა რევოლუციური პერიოდის კანონმდებლობას: მან გააუქმა ქალისა და მამაკაცის თანასწორობა, პირადი და ქონებრივი უფლებების სფეროში; შეიღებინა მიმართ, მამის ხელისუფლების შესუსტება. ქორწინების ნამდვილობისათვის საჭირო იყო მექორწინეთა ურთიერთთანხმობა, რომელიც ნებაყოფლობითი უნდა იყოს და მხოლოდ, ქორწინებაუნარიანი პირების მიერ უნდა იქნას გამოთქმული. მნიშვნელობა ენიჭებოდა ზოგიერთი სოციალური ჩვეულების დაცვას, რომლებიც აისახა სკ-ში: მრავალცოლიანობის და სისხლისადრევის აკრძალვა, ქალის ქვრივობის

სავალდებულო ვადის დაცვა, სულ მცირე 300 დღის განმავლობაში, უწინდელი ქორწინების შეწყვეტის შემდეგ. ქმარს ოჯახში ეკავა გაბატონებული მდგომარეობა: ის განსაზღვრავდა ოჯახის საცხოვრებელ ადგილს, ხოლო ცოლი უნდა გაჰყოლოდა ქმარს. სკ-ი ადგენდა ცოლისა და ქმრის უფლებათა უთანასწორობას, შვილების მიმართაც. მამის უფლება შვილებზე საკანონმდებლო დონეზე იყო დადგენილი. მას შეეძლო შვილების არსებითი შეზღუდვა. სკ-ის მეორე წიგნი "ქონებისა და საკუთრების სხვადასხვა სახეცვლილების შესახებ" (516-710) მიეძღვნა სანივთო უფლებების რეგლამენტაციას და ასევე ამოდიოდა კლასიკური რომაული კლასიფიკაციიდან: საკუთრების უფლება, მფლობელობა, სერვიტუტი, უზუფრუქტი, უზუს, ცხოვრების უფლება. კოდექსმა გააუქმა, ქონების რეგულაციამდელი, დაყოფა: საგვარეულო და კეთილმონათესავე და პირველ ადგილზე გადმოიტანა ქონების დაყოფა მოძრავ და უძრავ ნივთებად (შესაბამისად, მათი ბუნებისა და კანონით განსაზღვრის ძალით და მათი ბუნების (დანიშნულების) ან იმ საგნის მიხედვით, რომლის კუთვნილებასაც ისინი შეადგენდნენ).

სკ-ის II წიგნში ცენტრალური ადგილი ეკავა კერძო საკუთრების ინსტიტუტს. სკ-ში გამოყენებულ იქნა რომაული დეფინიცია, კერძო საკუთრების უფლების ცნების შესახებ და ის განსაზღვრა აბსტრაქტულ და აბსოლუტურ უფლებად (სკ-ს, მუხ. 544): "საკუთრება არის ნივთებით სარგებლობის და განკარგვის უფლება, ყველაზე აბსოლუტური წესით, რათა სარგებლობა არ იყოს ისეთი, რომელიც აკრძალულია კანონით ან რეგლამენტებით".

კოდექსი გამოყოფდა საკუთრების სამ ნაირსახეობას, სუბიექტის მიხედვით: ინდივიდუალური, სახელმწიფო და სათემო-კომუნალური. უპირატესობა ენიჭებოდა ინდივიდუალურ კერძო საკუთრებას. თუმცა, იყო დათქმა, რომ ზოგიერთი ობიექტი მხოლოდ სახელმწიფო (ნავსადგური, ციხესიმაგრე), ან მხოლოდ მუნიციპალურ საკუთრებაში რჩებოდა. მფლობელობის ქვეშ სკ-ის III წიგნი გულისხმობდა: "ნივთის ან უფლების ფლობისა და სარგებლობის უფლებას, რომელიც ჩვენ გაგვანია ან ვახორციელებთ უშუალოდ, ან სხვა პირის მეშვეობით, რომელიც ჩვენი სახელით მოქმედებს". იმისათვის, რომ მფლობელობამ საკანონმდებლო დაცვა მოიპოვოს, მას უნდა ჰქონოდა შემდეგი მაკვალიფიცირებელი ნიშნები: მუდმივი და უწყვეტი მფლობელობა, მშვიდობიანი, საჯარო (ღია), არაორაზროვანი და, პირის მიერ მესაკუთრის სახით, განხორციელებული.

1804 წლის სკ-ი განამტკიცებდა დებულებას, საკუთრების უფლების შეუზღუდაობის შესახებ და, ამავედროულად, ადგენდა წესებს სერვიტუტების შესახებ (II წიგნის 4 ტიტული), რომლებიც შეიმუშავა ჯერ კიდევ რომის სამართალმა. სერვიტუტები, მათი დაწესების ან მიზეზის დადგენის თვალსაზრისით, იყოფოდა: საზოგადოებრივი სარგებლობის და კერძო ინტერესის სერვიტუტებად; ნაკვეთების ბუნებრივ განლაგებაზე დაფუძნებული; აგრეთვე ერთ ნაკვეთზე, მეორე ნაკვეთის სასარგებლოდ, გაბატონებული ნაკვეთის მიერ, დადგენილი სერვიტუტები.

სკ-ი ასევე აწესრიგებდა ისეთ სანივთო-სამართლებრივ ინსტიტუტს, როგორიც იყო უზუფრუქტი (578-624 მმ). უზუფრუქტი შეიძლება დადგენილი იყოს "მოძრავ" და "უძრავ" ნივთზე, კანონის მოთხოვნიდან, ადამიანის ნების საფუძველზე. უზუფრუქტი იყო სამისდღეშიო წმინდა სახით, ან გარკვეული ვადით, ან პირობითი სანივთო უფლება, რომლის მფლობელი სარგებლობდა სხვა პირის კუთვნილი ნივთით და შეძლო მიეღო მისგან სარგებელი, ამ ნივთის უწინდელი არსის შენარჩუნების პირობით.

კოდექსში განმტკიცდა კიდევ ორი სანივთო-სამართლებრივი ინსტიტუტი – სხვისი ნივთით სარგებლობის უფლება და სხვის სახლში ცხოვრების უფლება (625-636 მმ), რომლებიც ატარებდნენ მკაცრად პირად ხასიათს და ეკუთვნოდნენ მხოლოდ უფლებამოსილ პირს, ან მის ოჯახს და დაუშვებელი იყო მათი გასხვისება, გადაცემა ან, შემოსავლის მიღების მიზნით, გამოყენება.

მესამე წიგნი "სხვადასხვა ხერხების შესახებ, რომლებიც ხელს უწყობდნენ საკუთრების შეძენას" (711-2281 მმ) – მოცულობით ყველაზე ვრცელი იყო. იგი შეეხებოდა მემკვიდრეობის, საქორწინო ხელშეკრულების, მეუღლეთა ურთიერთსაწაცვლო უფლებებს, სხვადასხვა ვალდებულებებს; ხელშეკრულებებს – ზოგადად და მათ ცალკეულ სახეებს: ყიდვა-გაყიდვას, ქირავნობას, სესხს, ჩუქებას, ამხანაგობას, შენახვას, დავალებას; ხანდაზმულობის ვადა. მითითებული იყო, რომ ქონებაზე საკუთრების უფლების შეძენა ხდებოდა მემკვიდრეობით (კანონისმიერი, ანდერძით), ვალდებულების ძალით, კერძოდ: ჩუქების ან ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულებით, ქონების გაზრდით (გადიდებით), ხანდაზმულობის ვადით, უპატრონო ქონების (ბეილთამანის) მითვისებით, მათ შორის ნადირობით, თევზაობით, შემგროვებლობით, ნაპოვართ, განძის აღმოჩენით, გადაშუშავებითა და სპეციფიკაციით. განსაკუთრებული ადგილი მიეკუთვნა მემკვიდრეობას. გარდაცვლილის (მამკვიდრების) მემკვიდრეები იყვნენ: დაღმავალი ხაზის ნათესავეები – შვილები, შვილიშვილები (პირველი რიგი); პრივილეგირებული აღმავალი ხაზის ნათესავეები (მეორე რიგი) და გვერდითი ხაზის ნათესავეები, ნათესაობის მე-12 ხარისხის ჩათვლით. თუ მამკვიდრებელს არ დარჩებოდა სისხლით ნათესავეები, მემკვიდრედ ცხადდებოდა მისი ცოცხლად დარჩენილი მეუღლე და მისი მემკვიდრეობაში შეყვანდა შეძლო სამოქალაქო ტრიბუნალის თავმჯდომარეს; ხოლო, იმ შემთხვევაში, თუ გარდაცვლილს არც მეუღლე ჰყავდა ცოცხალი, მაშინ ქონება ცხადდებოდა ბეითალმანად და გადაეცემოდა სახელმწიფოს. კოდექსმა გააფართოვა ანდერძისა და ჩუქების თავისუფლება, რომლებსაც ხშირად, იყენებდნენ მემკვიდრეობის კანონიერი რიგის გვერდის ავლით. ჩუქება ან ანდერძით მემკვიდრეობა არ უნდა აღემატებოდეს, გარდაცვლილი პირის ქონების, ნახევარს, თუ მას ერთი კანონიერი შვილი დარჩა, ერთ მესამედს – თუ ორი, და მხოლოდ ერთი

მეოთხედს – თუ სამი და მეტი კანონიერი შვილი. მემკვიდრეობის ასეთი წესის დადგენა განაპირობებდა, კანონიერი შვილების ხელში, ქონების დიდი ნაწილის გადასვლას, რომელიც, მათ შორის, თანაბრად ნაწილდებოდა, მათი ასაკის ან სქესის განურჩევლად. ამრიგად, სკ-ის მუხლები, მემკვიდრეობის შესახებ, ხელს უწყობდა საოჯახო ქონების დანაწევრებას.

სამოქალაქო კოდექსის III წიგნის დიდი ნაწილი კანონმდებელს დათმობილი ჰქონდა ვალდებულებითი ურთერთობებისადმი და მათში განმტკიცებული იყო, ვალდებულებების ტრადიციული დაყოფა სახელშეკრულებო და არასახელშეკრულებო (კანონისმიერი) ვალდებულებებად. სკ-ის მუხლებში, რომლებიც ეძღვნება სახელშეკრულებო სამართალს, ნათლად იკვეთება რომის სამართლისა და რომაელი იურისტების ცნობილი დებულებების მნიშვნელოვანი გავლენა. კერძოდ, კონტრაქტი განიხილებოდა, როგორც ხელშეკრულება, რომლის მეშვეობით, ერთი ან რამდენიმე პირი, საკუთარ თავზე იღებდა ვალდებულებას, ერთი ან რამდენიმე პირის მიმართ, შეესრულებინა ან არ შეესრულებინა რაიმე. ფრანგმა კანონმდებელმა გაიზიარა და განავითარა, კოდექსში, რომაელი იურისტების აზრი, ხელშეკრულებებში მხარეთა თანასწორობის, მისი ნებაყოფლობით დადებისა და შესასრულებლად საგადადებულობის შესახებ.

ხელშეკრულების ნამდვილობისათვის განისაზღვრა 4 აუცილებელი პირობა: მხარეთა თანხმობა, მათი უნარი დადონ ხელშეკრულება, გარკვეული საგანი (ხელშეკრულების), რაც მოვალეობის შინაარს შეადგენდა და ვალდებულების დასაშვები საფუძველები, ანუ ის უშუალო მიზანი, რაც მხარეებს ჰქონდათ მხედველობაში, ხელშეკრულების დადების დროს (1108 მ). კანონმდებელი არ ადგენდა რაიმე პირობას, რომელიც შეეხებოდა ხელშეკრულების შინაარსს, მის მომგებიანობას ან წამგებიანობას.

სახელშეკრულებო ვალდებულებების გარდა, სკ-ი განამტკიცებდა დელიქტებიდან წარმოშობილ ვალდებულებებს ანუ ისეთს, რომელიც არ წარმოიშვება მხარეთა შეთანხმების საფუძველზე.

1382-ე მუხლი ადგენდა იმ წესს, რომ ადამიანის ნებისმიერი ქმედება, რომელიც ზიანს აყენებდა მეორე პირს, ავალდებულებდა იმ პირს, ვისი ბრალეული ქმედებით მეორეს მიადგა ზიანი, მიყენებული ზიანის ანაზღაურებას. სკ-ს მიხედვით, სამოქალაქო დელიქტისათვის პასუხისმგებლობის ძირითადი საფუძველი სუბიექტის ბრალეულობა უნდა ყოფილიყო – პირდაპირი განზრახი, ან დაუდევრობით, ან წინდაუხედაობის ფორმით, ჩადენილი ქმედება.

1807 წელს საფრანგეთში გამოიცა სპეციალური სავაჭრო კოდექსი, რომელმაც შეავსო სკ-ის (1804 წ.) ის დებულებები, იურიდიული მოქმედებების შესახებ, რომლებსაც განახორციელებდნენ კომერსანტები. სავაჭრო კოდექსი, იურიდიული ცნებებისა და მოცულობის თვალსაზრისით, არსებითად ჩამორჩებოდა 1804 წლის სამოქალაქო კოდექსს. ამ ორი კოდექსის პარალელური მოქმედება, ფრანგული სამართლის სისტემაში, განამტკიცებდა კერძო სამართლის დუალიზმს, ანუ მის სამოქალაქო და სავაჭრო კოდექსებად (სამართლად) დაყოფას. სავაჭრო კოდექსის I-ლ წიგნში ("ვაჭრობის შესახებ ზოგადად") განმტკიცებული იყო ზოგადი დებულებები, რომლებიც ეხებოდა კომერსანტებს, სავაჭრო წიგნებს, ამხანაგობებს, ქონების გაყოფას, სავაჭრო ბირვებს, საბირჟო აგენტებსა და მაკლერებს, საკომისიო გარიგებებსა და თამასუქებს. სავაჭრო კოდექსის მეორე წიგნი მიეძღვნა საერთაშორისო და საზღვაო ვაჭრობის საკითხებს. ის ადგენდა საზღვაო ხომალდის სტატუსს, შეიცავდა იმ წესებს, რომლებიც არეგულირებდა საზღვაო გადაზიდვებსა და მათ დაზღვევას, საზღვაო დელიქტებისა და ავარიული ვითარების მოგვარების საკითხებს. მესამე წიგნი აწესრიგებდა გაკორტების წესებს, IV წიგნი დაკავშირებული იყო სავაჭრო იურისდიქციასთან, განსაკუთრებულ სავაჭრო ხომალდებთან და, სავაჭრო საქმეების ირგვლივ, არსებულ სამართალწარმოებასთან.

ბ) ნაპოლეონის სისხლის სამართლისა და სისხლის სამართლის პროცესის კოდექსები

ინგლისისაგან განსხვავებით, საფრანგეთში რევოლუციური პერიოდის კანონმდებლობამ რადიკალური ცვლილებები შეიტანა სისხლის სამართალში და მისი გარდაქმნა მოახდინა, დანაშაულისა და სასჯელის შესახებ ახალი წარმოდგენების შესაბამისად. თუმცა, რევოლუციურ ვითარებაში მიღებული პირველი ფრანგული – 1791 წლის სისხლის სამართლის კოდექსი დღევრძელი არ გამოდგა.

სისხლის-სამართლებრივმა პროგრამამ, რომელიც ასახავდა კლასიკური სკოლის აზრს, მწყობრი გამოხატულება პოვა, 1810 წელს შედგენილ, სისხლის სამართლის კოდექსში, რომლის შემუშავება კვლავ ნაპოლეონის სახელთან იყო დაკავშირებული. სისხლის სამართლის კოდექსი ძალაში შევიდა 1811 წლის 1 იანვრიდან. მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთ საკითხში ეს კოდექსი უკან გადაგმული ნაბიჯი იყო, რევოლუციური პერიოდის კანონმდებლობასთან შედარებით, მთლიანობაში, ის, თავისი დროის ერთ-ერთი ყველაზე პროგრესული დოკუმენტი იყო. მასში გატარებული იქნა, სისხლის სამართლის კანონმდებლობის წინაშე, ყველას თანასწორობის იდეა; ჩამოყალიბდა დანაშაულის ნათელი და მკვეთრად გამოხატული კრიტერიუმები; მკვეთრად შემოიფარგლა სასჯელის წრე; განმტკიცდა სასჯელის თანაფარდობა, ჩადენილი დანაშაულის სიმძიმესთან. 1810 წლის სისხლის სამართლის კოდექსის სტრუქტურა მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ რთული იყო, პრინციპში, იმეორებდა 1791 წლის სისხლის სამართლის კოდექსის სტრუქტურას. კოდექსი ლოგიკურად იყოფოდა ზოგად და კერძო ნაწილებად,

რომლებიც აერთიანებდნენ ოთხ წიგნს, მუხლების გამჭოლი ნუმერაციით, რაც ამარტივებდა ამ დოკუმენტით სარგებლობის ამოცანას (ზოგადი ნაწილი შედგებოდა 74, კერძო – 40 მუხლისაგან). სისხლის სამართლის კოდექსის ზოგად ნაწილს, რომელშიც ჩამოყალიბებული იყო სისხლის სამართლის ძირითადი ცნებები და პრინციპები, მიეკუთვნებოდა „წინასწარი დებულებები“ და პირველი ორი წიგნი – „სისხლის სამართლისა და გამასწორებელი სასჯელისა და მისი შედეგების შესახებ“ და „იმ პირთა შესახებ, რომლებიც ისჯებიან, თავისუფლებიან პასუხისმგებლობისაგან ან პასუხს აგებენ დანაშაულის ან გადაცდომისათვის“.

სისხლის სამართლის კლასიკური სკოლის შესაბამისად, 1810 წლის სისხლის სამართლის კოდექსში, განსაკუთრებული სიმკვეთრით, მოცემული იყო დანაშაულის ცნება. დანაშაული იყო ის ქმედება, რომელიც კანონით იყო აკრძალული (მუხლი 1); სისხლის სამართლის კანონს უკუძალა არ გააჩნია (მუხლი 4). კოდექსში საუბარი იყო დანაშაულში თანამონაწილეთა პასუხისმგებლობის შესახებ, იგულისხმებოდა იმ პირთა პასუხისმგებლობიდან გათავისუფლება, ვინც ჭკუასუსტობის ან სხვა პირთა იძულებით, *vis maior* – დაუძლეველი ძალის ზემოქმედებით, ან 16 წლის ასაკის მიღწევამდე ჩაიდინა დანაშაული, თუ ისინი ვერ ასახავდნენ საკუთარი ქმედების არსს და არ შეეძლოთ ამ ქმედების სრულფასოვანი ხელმძღვანელობა და მისი გაკონტროლება.

თუმცა, ფრანგმა კანონმდებელმა ამ პერიოდში ჯერ კიდევ ვერ შეიმუშავა სისხლის სამართლის მრავალი ზოგადი ინსტიტუტი. კერძოდ: არ იყო განსაზღვრული ბრალის ფორმები, არაფერი იყო ნათქვამი დანაშაულის ერთობლიობაზე, სისხლის სამართლის პასუხისმგებლობის ხანდაზმულობაზე. სისხლის სამართლის კოდექსში ნახსენები იყო დანაშაულის მცდელობა, თუმცა ის მთლიანად იყო გათანაბრებული დამთავრებულ დანაშაულთან, თუ დანაშაულებრივი ქმედების შეწყვეტა ხდებოდა ხელმყოფის ნების საწინააღმდეგოდ, ან მისი ნება-სურვილის გარეშე.

1810 წლის სისხლის სამართლის კოდექსმა შემოიტანა დანაშაულებრივი ქმედების ახალი კლასიფიკაცია, რომელიც სასჯელის ხასიათის შესაბამისად, სამ ჯგუფად იყოფოდა:

1) ყველაზე მძიმე ქმედებები – დანაშაული (*crimen*), რომლებიც მოწამებრივი ან გამაჰბილებელი სასჯელით ისჯებოდა; 2) გადაცდომები (*delicts*), რომლებიც გამასწორებელი ღონისძიებებით ისჯებოდა; 3) საპოლიციო სამართალდარღვევები (*contraventions*), რომელთათვის გათვალისწინებული იყო საპოლიციო ხასიათის სასჯელი.

კოდექსში მკვეთრად განისაზღვრა, ყველა შესაძლო, სისხლის-სამართლებრივი სანქციის წრე, განმტკიცდა შუასაუკუნოვანი სასჯელის უმკაცრესი სახეების გამოყენების აკრძალვა. თუმცა, სასჯელის სფეროში 1810 წლის სისხლის სამართლის კოდექსი უკან გადადგმული ნაბიჯია, 1791 წლის სისხლის სამართლის კოდექსთან შედარებით. მასში აღდგენილი იქნა: სამუდამო კატორღა (გალერებზე) და მადაროებში (კოლონიებში); სიკვდილით დასჯა, რომელსაც წინ უსწრებდა ხელების მოკვეთა; კოლონიებში დეპორტაცია; ციხე-სიმაგრეებში მოთავსება (საპყრობილედ ქცეულში). დამატებითი სასჯელის სახით, გამოიყენებოდა დამლის დასმა და ქონების კონფისკაცია. გამასწორებელი სასჯელი, სისხლის სამართლის კოდექსის 9 მუხლის თანახმად, იყო: საპატიმრო სასჯელი გამასწორებელ დაწესებულებაში მოთავსებით, ზოგიერთი პოლიტიკური, სამოქალაქო და საოჯახო უფლების დროებითი ჩამორთმევით, ან დაჯარიმებით. სისხლის-სამართლებრივი სანქციების გარდა, შემოღებული იქნა საპოლიციო ზემოქმედების ღონისძიებანი (საპოლიციო ზედამხედველობის დაწესება).

1810 წლის სისხლის სამართლის კოდექსის კერძო ნაწილში, პირველ ადგილზე გადმოტანილი იყო საჯარო ინტერესების წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაული: ღალატის, ჯაშუშობის, საფრანგეთის სახელმწიფოს უსაფრთხოების გარეგნული ხელყოფის მცდელობის გარდა, შემოღებული იქნა სპეციფიკური მუხლები, რომლებიც სასჯელს ითვალისწინებდნენ იმპერატორის პიროვნების ან მისი ოჯახის წევრების ხელყოფის მცდელობის, ხელისუფლების დამხობის ან შეცვლის მცდელობის შემთხვევაში.

ის პირი, ვინც ეჭვმიტანილი იქნებოდა სახელმწიფოს საშინაო და საგარეო უსაფრთხოების წინააღმდეგ, მოქალაქეთა წაქეზებაში, აფიშების გაკერის ან სხვა მოწოდების განხორციელებაში, განიხილებოდა დანაშაულებრივ შეთქმულებაში ბრალეულად. კერძო პირთა წინააღმდეგ ჩადენილი დანაშაულისა და გადაცდომის შესახებ, I კარის მუხლების ნახევარზე მეტი ეძღვნება კერძო საკუთრების დაცვას. მკაცრად ისჯებოდა ქურდობა, რომლის მიმართ, ხშირ შემთხვევაში, კატორღული სამუშაოების შეფარდებას იყენებდნენ. კოდექსი კრძალავდა მუშათა კოალიციების შექმნასა და მათ მიერ გაფიცვების მოწყობას, აღგენდა მოხელეთა და მათხოვრების მიმართ, მკაცრი რეპრესიების გამოყენებას, თუ მათ არ ექნებოდა მუდმივი საცხოვრებელი ადგილი და საარსებო მინიმუმი.

1810 წლის სისხლის სამართლის კოდექსთან, სულისკვეთებით, ახლოს დგას 1808 წლის სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსი, რომელიც თავისებურ დასკვნას აკეთებდა სისხლისსამართლებრივ სამართალწარმოების შესახებ. 1808 წლის სამართლის საპროცესო კოდექსმა საფრანგეთში შემოიღო ე.წ. შერეული პროცესი. პრეიუდიციური გამოძიების (წინასწარი) დროს (ეტაპზე), შენარჩუნებული იყო საქმის საიდუმლო და წერილობითი წარმოება, რომელიც ჯერ კიდევ რევოლუციამდე პერიოდში იყო ცნობილი. საგამოძიებო მოქმედებების შესრულება დაეკავლა განსაკუთრებულ გამოძიებელ მოსამართ-

ლებს, რომელთა უფლებამოსილებანი, სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსის მიხედვით, საკმაოდ ფართო იყო.

სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსი ითვალისწინებდა გამოძიებისა და ბრალდების გამოწვევას. ბრალდებას სასამართლოში მხარს უჭერდა არა გამოძიებელი, არამედ პროკურორი. სასამართლოში, პროკურორის გამოსვლის შემდეგ, სიტყვა ადვოკატს ეძლეოდა. პროკურორის მხრიდან, რეპლიკის წარმოთქმის შემთხვევაში, ადვოკატს საპასუხო გამოსვლის უფლება ენიჭებოდა. სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსმა დაადასტურა, ჯერ კიდევ, რევოლუციის პერიოდში შემოღებული (ინგლისის სასამართლო სისტემის გავლენით) ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტი, რომელსაც ვერდიქტი გამოჰქონდა განსასჯელის ბრალეულობის ან არაბრალეულობის შესახებ. თუმცა, საფრანგეთის სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსი არ მოითხოვდა ნაფიც მსაჯულთა ერთსულოვნებას: გადაწყვეტილება ხმების უბრალო უმრავლესობით მიიღებოდა.

1808 წლის სისხლის სამართლის საპროცესო კოდექსის შესაბამისად, სასამართლო სხდომის თავმჯდომარეს შეეძლო ნაფის მსაჯულებზე წყლის მოხდენა: ვერდიქტის გამოტანამდე ის სიტყვით მიმართავდა ნაფიცებს. სიტყვაში რეზიუმირებული იყო სასჯელის შინაარსი, დაფიქსირებული იყო ყველა მტკიცებულება, ჩამოყალიბებული იყო ის შეკითხვები, რომლებზეც პასუხი უნდა გავცათ.

თავი IX. ისლამური სამართალი

§1. ისლამური სამართლის ჩამოყალიბებისა და განვითარების თავისებურებანი

შუა საუკუნეების პერიოდის აღმოსავლური ცივილიზაციის ერთ-ერთი უდიდესი მოვლენა იყო ისლამური სამართალი (შარიათი). აღნიშნულმა სამართლებრივმა სისტემამ, მოგვიანებით, შეიძინა მსოფლიო მნიშვნელობა. ისლამური სამართალი ჩამოყალიბდა და განვითარდა არაბთა სახალიფოს ფარგლებში და მისი ევოლუციის პროცესი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული არაბული სახელმწიფოებრიობის განვითარების პროცესთან, როცა, მცირე ზომის პატრიარქალურ-რელიგიური თემიდან, VII საუკუნის დასაწყისში (წინასწარმეტყველი მუჰამედის დროს) ის ომეადებისა და აბასიდების დინასტიების მეფობაში (VIII-X სს.), თავისი დროის, ერთ-ერთ უდიდეს იმპერიადა იქცა.

არაბთა სახალიფოს დაცემის შემდეგ, ისლამურმა სამართალმა არა თუ დაკარგა თავისი მნიშვნელობა, პირუკუ, "შეორე სიცოცხლე" შეიძინა (ევროპაში, რომის სამართლის მსგავსად) და აზიისა და აფრიკის მთელ რიგ ქვეყნებში, შუა საუკუნეებში, სამართლის მოქმედ სისტემად იქცა (იქ, სადაც ისლამის რელიგია გაბატონებულ ოფიციალურ სარწმუნოებად გამოცხადდა – ეგვიპტე, ინდოეთი, ოსმანთა იმპერია). ისლამურმა სამართალმა შეითვისა წინა პერიოდის აღმოსავლური სამართლებრივი კულტურის მრავალი ელემენტი, კერძოდ: ჩვეულებითი სამართლის ის ნორმები და ტრადიციები, რომლებიც არაბეთის ნახევარკუნძულზე მცხოვრები ტომებისათვის იყო დამახასიათებელი ისლამური სარწმუნოების გავრცელებამდე და აგრეთვე იყო ცნობილი არაბების მიერ დაპყრობილი ტერიტორიებისათვის. მაგალითად, ომეადების დინასტიის პერიოდში, გარკვეული დროის განმავლობაში, მოქმედებას განადგობდა სახანიდური ირანისა და ბიზანტიის სამართლის სისტემები და, ნაწილობრივ, რომის სამართალი. ყველა აღნიშნულმა წყარომ გარკვეული, თუმცა მხოლოდ გარეგნული და ნაკლებადმნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა შარიათის ჩამოყალიბების პროცესზე, რაც იმის დასტურია, რომ ამ ეპოქაში ჯერ კიდევ მჭიდრო კავშირი არსებობდა აღმოსავლურსა და ევროპულ ცივილიზაციებს შორის. თუმცა, ამ წყაროებმა, საბოლოო ჯამში, ვერ განსაზღვრეს ისლამური სამართლის განუმეორებლობა და თავისებურება, რაც ისლამურ სამართალს – დამოუკიდებელ და ორიგინალურ სამართლებრივ სისტემას – გამოარჩევს სხვა თანამედროვე სამართლებრივი ოჯახებიდან (ანგლო-საქსონური სამართლის ოჯახი, რომაულ-გერმანული სამართლის ოჯახი).

შარიათის ჩამოყალიბების პროცესში, განუსაზღვრელი როლი შეასრულა მუჰამედისა და პირველი ოთხი, ე.წ. მართლმორწმუნე ხალიფას მოღვაწეობამ. სწორედ მათი ზეობის ხანაში, მუჰამედის მცნებების, გამონათქვამებისა და მოქმედებების განმარტების გზით, შეიქმნა ყველა მუსლიმისათვის – ისლამის მიმდევართა – წმინდა წიგნები: ყურანი და სუნა.

შარიათი თავიდანვე ჩამოყალიბდა და განვითარდა (განსაკუთრებით, მისი არსებობის პირველი ორი საუკუნის განმავლობაში), როგორც მკაცრად კონფესიური (რელიგიური, რელიგიაზე დაფუძნებული) სამართალი. ის ორგანულად შეერწყა ისლამის ღვთისმეტყველებას და მისი რელიგიური წარმოდგენებით იყო განმსჭვალული. ისლამის თანახმად, სამართლებრივი დებულებები განიხილება ერთიანი ღვთაებრივი წესრიგისა და კანონის სახით და სამყაროც მათი მეშვეობით იმართება. განსაკუთრებით პირველ ეტაპზე, მთლიანად შარიათმა და, საკუთრივ, მისმა ნორმატიულ-დოქტრინულმა ნაწილმა (ფიქჰი), შეითვისა არა მხოლოდ სამართლებრივი დებულებები, არამედ რელიგიური დოგმატიკა და ეთიკა. შარიათის ასეთი შერწყმულობა (სინკრეტიზმი და მთლიანობა) ასახავს პოულობს იმ სფერო-

ფიგურობაში, რომ მისი ნორმები (წესები, მოთხოვნები), ერთი მხრივ, აწესრიგებდნენ საზოგადოებრივ ("ადამიანურ") ურთიერთობებს, ხოლო, მეორე მხრივ, – განსაზღვრავდნენ მუსლიმის (ისლამის მიმდევარი) დამოკიდებულებას ალაჰისადმი (ისლამური რელიგიით – ღმერთი) – ანუ იბადათი.

შარიათში, ღვთაებრივი წინასწარმეტყველებისა და რელიგიურ-ზნეობრივი საწყისის შეყვანამ, თავისებურად, განსაზღვრა ისლამური სამართალგაგება და მართლზომიერი და მართლსაწინააღმდეგო ქმედების აღქმა და შეფასება. კერძოდ, სამართლისა და ღვთისმეტყველების მჭიდრო ურთიერთკავშირის შედეგი იყო, შარიათში, მუსლიმის მოქმედებათა იმ ხუთი ნაირსახეობის შემოყვანა, რომლებსაც, თანაბრად მიენიჭა სამართლებრივი და რელიგიურ-ზნეობრივი შინაარსი: 1) საგაღმწესო; 2) სარეკომენდაციო (სასურველი); 3) ნებადართული; 4) გასაკიცხი (თუმცა, არადასჯადი მოქმედება) და 5) აკრძალული და დასჯადი ქმედება. შარიათში, ღვთაებრივი წინასწარგანსაზღვრულობის აღიარებამ, მუსლიმის ნების თავისუფლების არსებობისა და ამ თავისუფლების ფარგლების შესახებ საკითხს დიდი მნიშვნელობა მიანიჭა, რის გამოც, რამდენიმე რელიგიურ-ფილოსოფიურ სკოლას შორის, აზრთა სხვაობა გაჩნდა. მაგალითად, ჯაბარიტების სკოლამ საერთოდ უარყო ადამიანის ნების თავისუფლება. შარიათის არსებობის პირველ სტადიაზე, საერთოდ არ იყო საუბარი მუსლიმის უფლებების შესახებ და დადგინდა, რომ მას მხოლოდ მოვალეობები ეკისრება ალაჰის წინაშე. მოვალეობების შემცველი ნორმების რაოდენობა, შარიათში, ძალზედ დიდია და ისინი მთლიანად განსაზღვრავენ მართლმორწმუნე მუსლიმის ცხოვრების წესებს, ყველა სფეროში (ყოველდღიური ხუთჯერადი ღოცვის აღსრულება, მარხვის დაცვა და ჯანსაღი ცხოვრება). ამიტომ, შემთხვევითი როდია, რომ აღნიშნული ნორმები გამოიყენება მხოლოდ მუსლიმთა მიმართ და მუსლიმთა შორის ურთიერთობების მოსაწესრიგებლად. ისლამის და შარიათის არსებობის ადრეულ ეტაპზე, ჯერ კიდევ გვხვდება ისეთი ნორმები (წესები), რომლებიც სათავეს იდებდნენ გვაროვნული წყობილებიდან და კოლექტივიზმის, მოწყალების, დაერდომილთა მიმართ მზრუნველობის ელემენტებს შეიცავდნენ. თუმცა, შარიათში აისახა, ღვთის წინაშე, ადამიანის უბედურების იდეა და, აქედან გამომდინარე, დამკვიდრდა მორჩილებისა და გასაჭირის თმენის აუცილებლობა (მოვალეობა). ყურანში პირდაპირ წერია, რომ ყველა მუსლიმის ვალაა მოთმინება და მორჩილება.

შარიათის მისტიკურ-რელიგიურმა გარსმა განაპირობა, მისი შემადგენელი სამართლებრივი ცნებებისა და კონსტრუქციების თავისებურება და, ამავდროულად, მანვე შეაფერხა შარიათში რაციონალური საწყისებისა და, ლოგიკურად დასაბუთებული, შინაგანი სისტემის ჩამოყალიბება (როგორც ეს რომის სამართალში მოხდა). თუმცა, VIII-IX სს. შარიათმა დასძლია სამყაროს პატრიარქალურ-თემური და სეპარატისტულ-ტომობრივი აღქმის საზღვრები და ის, იძულებული გახდა, დაპირისპირებოდა, სწრაფი ტემპებით განვითარებად ანტაგონისტურ საზოგადოებრივ ურთიერთობებს. სწორედ ამ პერიოდში მოღვაწეობდნენ ყველაზე ავტორიტეტული მუსლიმი სამართალმცოდნეები, რომელთა საქმიანობის წყალობით, შარიათი, ღვთაებრივი სამართალგაგებიდან უფრო რაციონალისტურში გადაიზარდა, ხოლო სამართლის ნორმების დადგენის ლოგიკურ-სისტემატურმა მეთოდმა შეცვალა, მოძველებული და ანაქრონიზმად ქცეული, კაზუისტიკა. მუსლიმმა მეცნიერ-იურისტებმა, შარიათის ფუძემდებლური და ტრადიციული საწყისების გათვალისწინებით, დაადგინეს, წმინდა იურიდიული ბუნების, ახალი სამართლებრივი დოქტრინებისა და ნორმების (ფიქჰი) მთელ სერია. ისლამურ სამყაროში ყველაზე ცნობილი და ავტორიტეტული მეცნიერი-იურისტები იყვნენ: აბუ ხანიფა, რომელსაც "დიდი მასწავლებლის" ტიტული (767 წ. გარდაიცვალა) მიენიჭა, მალიქ იბნ ანასი (795 წელს გარდაიცვალა), მუჰამედ იბნ იდრის შაფიი (820 წელს გარდაიცვალა), ახმად იბნ ჰანბალი (855 წელს გარდაიცვალა).

ისლამური სამართალი ხასიათდება გარკვეული თავისებურებებით:

1) შუა საუკუნეების ისლამური სამართლის ერთ-ერთი ნიშანი იყო მისი შედარებითი მთლიანობა. ერთი ღმერთის (ალაჰი) შესახებ წარმოდგენასთან ერთად, ჩამოყალიბდა ერთიანი სამართლებრივი წესრიგის იდეა, რომელსაც აქვს უნივერსალური ხასიათი. უფრო მეტიც, მიუხედავად იმისა, რომ ისლამური სამართალი, თავდაპირველად, მხოლოდ არაბეთის ნახევარკუნძულზე ჩამოყალიბდა, ხალიფატის ტერიტორიის გაფართოვებასთან ერთად, მან საკუთარი ნორმების მოქმედება გაავრცელა ყველა დაპყრობილ ტერიტორიაზე. საზოგადოებრივი ურთიერთობებიც რეგულირდებოდა მხოლოდ ისლამური სამართლის მოთხოვნების შესაბამისად.

2) შარიათი, განვითარების პირველ ეტაპზე, ადგენდა არა ტეროტორიულ, არამედ კონფესიურ პრინციპს. მუსლიმი, მიუხედავად მისი ადგილსამყოფელისა, (მაგ., სავაჭრო მიზნით მოგზაურობისას), მოვალე იყო დაეცვა შარიათი და შეენარჩუნებინა ისლამისადმი ერთგულება. თანდათანობით, ისლამის გავრცელებისა და სამყაროს ერთ-ერთ ძირითად რელიგიად გადაქცევასთან ერთად, შარიათი იქცა მსოფლიო სამართლებრივ სისტემად. აღნიშნული გარემოება მნიშვნელოვნად განასხვავებდა მას დასავლეთ ევროპის შუა საუკუნეების პერიოდის სამართალგანვითარებისაგან, რომელსაც ისეთი ნიშნები ახასიათებდა, როგორიც იყო პარტიკულარიზმი, მოქმედების შეზღუდული სფეროები, შინაგანი შეუთანხმებლობა.

3) შარიათი, როგორც კონფესიური სამართალი, არსებითად განსხვავდება დასავლეთ ევროპის კანონიკური სამართლისგან იმ ასპექტში, რომ ის აწესრიგებდა არა მხოლოდ მკაცრად განსაზღვრულ, საზოგადოებრივი და საეკლესიო ცხოვრების სფეროებს, არამედ გამოდიოდა იმ ყოველსმომცველი ნორმატიული სისტემის სახით, რომელიც დამკვიდრდა და უსაზღვროდ გაბატონდა აზიისა და აფრიკის

მთელ რიგ ქვეყნებში. მოგვიანებით, შარიათის ნორმები გასცდნენ ახლო და შუა აღმოსავლეთის ფარგლებს და საკუთარი მოქმედება გაავრცელეს შუა აზიისა და ამიერკავკასიის ნაწილზე, ჩრდილოეთ და, ნაწილობრივ, აღმოსავლეთ და დასავლეთ აფრიკაზე, აგრეთვე სამხრეთ-აღმოსავლეთი აზიის ვრცელ ტერიტორიაზე. თუმცა, ისლამისა და შარიათის ძალზედ სწრაფი გავრცელება, იწვევდა, განსაკუთრებით ამა თუ იმ სამართლებრივი ინსტიტუტის განმარტებისა და, ცალკეული, კონკრეტული დავის გადაწყვეტის დროს, ადგილობრივი თავისებურებების გათვალისწინებას. ამის გამო, მოგვიანებით, ერთ დროს, ერთიანი რელიგიურ-ეთიკური და სამართლებრივი სისტემა, ორ დაპირისპირებულ მიმართულებად გაიყო: 1) ორთოდოქსალური მიმართულების – სუნიზმის გვერდით, ჩამოყალიბდა კიდევ ერთი, 2) მიმდევრობა – შიიზმი, რომელიც ჩვენ დრომდე დომინირებს ირანში, აგრეთვე, ნაწილობრივ, ლიბანსა და იემენში. აღნიშნულ მიმდინარეობებს შორის მეკეთრი წინააღმდეგობა აისახა იმ სამართლის ნორმებში, რომლებიც აწესრიგებდნენ საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სფეროს. კერძოდ, შიიზმის მიხედვით, განსაზღვრულია სახელმწიფო ხელისუფლების მემკვიდრეობითობის, სამართლებრივად დადგენილი წესი და მისი, საერო და სასულიერო ავტორიტეტის მქონე, სასულიერო პირთა – იმამების ხელში თავმოყრა. უფრო მეტიც, შიიტები აღიარებდნენ და სავალდებულოდ მიიჩნევდნენ, მუჰამედის შესახებ არსებულ მხოლოდ იმ გადმოცემებსა და თქმულებებს, რომელთა შედგენა მოხდა უკანასკნელი მართლმორწმუნე ხალიფას – ალის დროს.

თანდათანობით, შარიათის ორთოდოქსალური მიმართულების – სუნიზმის მიმდევრებიც დაჯგუფდნენ ოთხ ძირითად სკოლად (მაზჰაბა). თითოეული სკოლა, არსებითად, დამოუკიდებელი მიმდინარეობა იყო და მათი საქმიანობა უკავშირდება ოთხი გამორჩენილი მუსლიმი სამართალმცოდნეს სახელს: 1) ხანიფიტები (აბუ ხანიფა), 2) მალიკიტები (მალიკ იბნ ანასი), 3) შაფიიტები (მუჰამედ იბნ იდრის შაფიი), 4) ხანბალიტები (აჰმად იბნ ხანბალი). მათ შორის ყველაზე გავრცელებული იყო ხანიფიტების მაზჰაბა (სკოლა), რომლის მიმდევრები მოღვაწეობდნენ ეგვიპტესა და ინდოეთში.

დამოუკიდებელი სკოლები ჩამოყალიბდა შიიზმის საფუძველზეც: 1) ისმაილიტები, 2) ჯაფარიტები, 3) ზეიდიტები და სხვა. ამრიგად, შუა საუკუნეების ბოლოს, შარიათი, რომლის დოქტრინული და ნორმატიული საფუძვლები გართულდა და არსებითი ცვლილებები განიცადა, იქცა ურთულეს და უზგეულო სამართლებრივ მოვლენად.

§2. ისლამური სამართლის წყაროები

1) შარიათის უმნიშვნელოვანესი წყარო იყო ყურანი – მუსლიმთა წმინდა წიგნი, რომელიც შედგებოდა იმ ლოცვებიდან, თქმულებებიდან, მოძღვრებებიდან, რომლებსაც მიაწერენ წინასწარმეტყველ მუჰამედს. ყურანში მკვლევარები პოულობენ, აღმოსავლური ცივილიზაციის უფრო ადრეული პერიოდის სამართლის წყაროებიდან და წინარეისლამური არაბეთის ჩვეულებებიდან ამოკრებილ დებულებებს. ყურანის შედგენა რამდენიმე ათწლეულით გაიწელა. მისი შინაარსის კანონიზირება და საბოლოო რედაქციის შედგენა ხალიფა ომარის დროს (644-656 წწ) მოხდა.

ყურანი შედგება 114 თვისა (სურა) და 6219 ლექსისაგან (აიათი). ამ ლექსების უმრავლესობას მითოლოგიური ხასიათი აქვს და მხოლოდ 500 აიათი თუ შეიცავს, მუსლიმთათვის სამართლებრივად სავალდებულო, ქცევის წესებს (მეცნიერთა ერთი ჯგუფის აზრით, ხოლო მეორე ჯგუფის შეხედულებით – მხოლოდ 80 ლექსია ასეთი დანიშნულების მქონე). დანარჩენი ლექსები ეხება რელიგიური მოვალეობების შესრულებას. ყურანის დებულებათა დიდი ნაწილი ატარებს კაზუისტურ ხასიათს და წარმოადგენს იმ კონკრეტულ ახსნა-განმარტებებს, რომლებიც წინასწარმეტყველ მუჰამედს აქვს გამოთქმული, კერძო შემთხვევებთან დაკავშირებით. თუმცა, ყურანის მრავალი დებულება გაურკვეველი სახისაა და იმის მიხედვით იძენს შინაარსს, თუ რა მნიშვნელობას ანიჭებენ მას კონკრეტული ურთიერთობის მოწესრიგებისას.

2) ყველა მუსლიმისათვის მეორე ავტორიტეტული და სავალდებულო წყარო იყო სუნა ("წმინდა თქმულება"), რომელიც შედგება, თვით მუჰამედის მოსაზრებებისა და მოქმედებების შესახებ, მრავალრიცხოვანი მოთხრობებისგან (ქადისები). ქადისებში გვხვდება სხვადასხვა სახის სამართლებრივი დანამატებიც, რომლებშიც ასახულია არაბულ სამყაროში მიმდინარე სოციალური ძვრები. ქადისების საბოლოო რედაქტირება IX საუკუნეში მოხდა, როცა შეადგინეს სუნას ექვსი ორთოდოქსალური კრებული, რომელთა შორის ყველაზე ცნობილი იყო ბუჰარის კრებული (870 წელს გარდაიცვალა). სუნას ეფუძნება საოჯახო-საქორწინო, მემკვიდრეობითი, მტკიცებულებითი და სამოსამართლო სამართლის ნორმები, წესები მონობის შესახებ და სხვა. სუნას ქადისები, მიუხედავად მათი გადამუშავებისა, შეიცავენ ერთმანეთის საწინააღმდეგო დებულებებს. მათ შორის ყველაზე "სარწმუნო" მხოლოდ ის ნორმები იყო, რომლებიც მთლიანად შეადგინეს ღვთისმეტყველი-იურისტებისა და მოსამართლეების შეხედულებებისამებრ. ითვლებოდა, რომ სამართლებრივად-სავალდებულო ძალა მხოლოდ იმ ქადისებს ენიჭებოდა, რომლებიც გამოსცეს მუჰამედის მოწაფეებმა. თანაც, სუნიტებისგან განსხვავებით, შიიტები მხოლოდ იმ ქადისების ნამდვილობას ცნობდნენ, რომლებიც ეკუთვნოდა ხალიფა ალისა და მის თანამოაზრეებს.

3) ისლამური სამართლის წყაროთა იერარქიაში მესამე ადგილი ეკავა იჯმას, რომელიც განიხილება "მუსლიმური თემის საერთო თანხმობად". ყურანისა და სუნას გვერდით, იჯმაც მიეკუთვნებოდა შარიათის ავტორიტეტულ წყაროთა გჯგუფს. პრაქტიკულად, იჯმა ჩამოყალიბდა მუჰამედის მიმდევართა (დაახლოებით 100 კაცი) მიერ გამოთქმული, იდენტური შინაარსის, რელიგიური და სამართლებრივი დებულებებისა და, შემდგომი პერიოდის, ყველაზე გავლენიანი მუსლიმი თეოლოგი და სამართალმცოდნე მეცნიერების შეხებულებათა საფუძველზე. იჯმა ვითარდებოდა არა მხოლოდ ყურანისა და სუნას ინტერპრეტაციის სახით, არამედ იმ ახალი ნორმების დადგენის გზით, რომლებიც არ იყო დაკავშირებული მუჰამედის სახელთან. იჯმა გულისხმობდა დამოუკიდებელი ქცევის წესებს არსებობას და სავალდებულო ხდებოდა იმის გამო, რომ მას ერთსულოვნად ეთანხმებოდნენ **მუფთები და მუჯთახიდები**. ისლამური სამართლის განვითარების ასეთ ხერხს ეწოდებოდა "იჯთიხადი". იჯმას, როგორც ისლამური სამართლის ერთ-ერთი წყაროს მართლზომიერება, მუჰამედის ცნობილი გამოცხადებით განმტკიცდებოდა: **"თუ თქვენ არ იცით, ჰკითხეთ იმას, ვინც იცის"**.

4) შარიათის გავრცობას ემსახურებოდა, იჯმასთან ახლოს მდგომი, ისლამური სამართლის კიდევ ერთი წყარო – ფეტვა, ანუ ცალკეული მუფთების მიერ, სამართლებრივ საკითხზე გამოთქმული მოსაზრებები და გამოტანილი გადაწყვეტილებები.

VIII-IX საუკუნეებში, იჯთიხადის მეთოდის ფართოდ გავრცელების გამო, ისლამური სამართალი აქტიურად ვითარდებოდა ზემოხსენებული, ძირითადი, სამართლებრივი სკოლების (მაზხაბა) მეთაურთა ნაშრომებში, დოქტრინული გზით. X საუკუნეში ყველაზე ავტორიტეტული თეოლოგი-იურისტები სტიქიურად საქმიანობდნენ, ამ დროისათვის დაგროვილი ვრცელი სამართლებრივი მასალის სისტემატიზაციის თვალსაზრისით. XI საუკუნეში, ისლამის შიგნით არსებულ ძირითად მიმდინარეობებსა და სხვადასხვა სამართლებრივი სკოლებს შორის, ურთოებრობების დაძაბვის შედეგად, ისლამური სამართალი, როგორც ერთიანი სისტემა, თითქმის, აღარ არსებობდა და მასში არსებული შინაგანი თავისებურებები, ფაქტიურად, იძენენ არსებით ხასიათს.

5) ისლამური სამართლის ყველაზე სადაო წყაროს წარმოადგენდა კიასი, ანუ სამართლებრივი დავის ანალოგიით გადაწყვეტის გზა, რომელიც იწვევდა მკვეთრ დაპირისპირებას სხვადასხვა მიმდინარეობების წარმომადგენელთა შორის. კიასის თანახმად, ყურანში, სუნასა და იჯმაში დადგენილი წესი შესაძლებელია გამოყენებული იქნას კონკრეტული საქმის მიმართ, მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ხასიათის საქმე ამ სამართლის წყაროებში პირდაპირ არ იყო გათვალისწინებული. კიასი არამხოლოდ ხელს უწყობდა საზოგადოებრივი ურთიერთობების სწრაფ და ეფექტურ რეგულირებას, არამედ მნიშვნელოვნად ათავისუფლებდა შარიათს თეოლოგიის გავლენისაგან. თუმცა, მუსლიმი მოსამართლეების ხელში, კიასი ხშირად ხდებოდა დაუფარავი თვითნებობის იარაღად. ყველაზე ფართო დასაბუთება ამ მეთოდმა მოიპოვა აბუ ხანიფასა და მისი მიმდევრების – ხანიფიტების შრომებში. კიასის წინააღმდეგ მკვეთრად გაილაშქრნენ ხანბალიტები და, განსაკუთრებით, აქტიურობდნენ შიიტები, რომლებიც საერთოდ არ თვლიან მას ისლამური სამართლის წყაროდ.

6) შარიათის დამატებით წყაროს წარმოადგენენ ის ადგილობრივი ჩვეულებები, რომლებიც, თუმცა კი, უშუალოდ არ შევიდნენ ისლამურ სამართალში, მისი ჩამოყალიბების ეტაპზე, მაგრამ პირდაპირ არ ეწინააღმდეგებოდნენ მის პრინციპებსა და ნორმებს. ამასთანავე აღსანიშნავია, რომ შარიათი აღიარებდა ჩვეულებითი სამართლის იმ ნორმებს, რომლებიც ჩამოყალიბდა თვით არაბულ სამყაროში (ურფი) და იმ ნორმებსაც, რომლებიც არაბმა დამპყრობლებმა სხვა ხალხისგან გადაიღეს და მათ, მოგვიანებით, ისლამური სამართლის გავლენა განიცადეს (ადათები).

7) დასკენისათვის, აღსანიშნავია ისლამური სამართლის ის ორი წყარო, რომელიც შარიათიდან გამომდინარეობდა და, არაბული სახელისუფლო სტრუქტურების ხელში, მძლავრ სამართლებრივ იარაღად იქცა – ფირმანი (ხალიფების ბრძანებულებები და განკარგულებები) და კანუნები. ფირმანებისა და კანუნების მიმართ, გამოთქმული იყო მოთხოვნები, რომ ისინი არ უნდა ეწინააღმდეგებოდნენ შარიათის პრინციპებს და ავსებდნენ მას იმ ნორმებით, რომლებიც მოაწესრიგებდნენ, სახელმწიფო ორგანოთა საქმიანობას და სახელმწიფოსა და მოსახლეობას შორის, ადმინისტრაციულ-სამართლებრივ ურთიერთობებს.

§3. ქონებრივი და საოჯახო ურთიერთობების სამართლებრივი რეგულირება

მიუხედავად იმისა, რომ ისლამური სამართალი არ ცნობდა სამართლის სისტემის დაყოფას ცალკეულ დარგებად, მასში მაინც შესამჩნევად განვითარდა კერძო სამართლის ცალკეული ინსტიტუტები, კერძოდ: მნიშვნელოვანი ევოლუცია განიცადა კერძო საკუთრების ინსტიტუტმა, სახელშეკრულებო და დელიქტურმა სამართალმა.

შარიათში განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო "პირადი სტატუსის უფლებას". არაბთა სახალიფოში, ისევე როგორც შუასაუკუნოვანი აღმოსავლური სამყაროს სხვა სახელმწიფოებში, არ ჩამოყალიბებულა განსაკუთრებული წოდებრივი წყობა, რომელიც შედგებოდა, უფლებრივად უთანასწორო, წოდებრივ-კორპორაციული ჯგუფებისაგან. ისლამური სამართლის მიხედვით, პირის იურიდიული მდგომარეობა

განისაზღვრებოდა მისი აღმსარებლობით. სრულუფლებიანი პირადი სტატუსი, შარიათის მიხედვით, მხოლოდ მუსლიმს ჰქონდა. ქრისტიანები და იუდეველები იმყოფებოდნენ უფლებრივად დამცრობილ მდგომარეობაში და ვალდებული იყვნენ ეხადათ მძიმე სახელმწიფო გადასახადი – ჯიზია. პირთა აღნიშნული კატეგორიის მიმართ, შარიათის ნორმები მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოქმედებდნენ, როდესაც არამუსლიმები დებდნენ მუსლიმებთან გარიგებებს, ან სჩადიოდნენ დანაშაულს. სოციალური ურთიერთობების განვითარებამ გავლენა იქონია მონების მდგომარეობაზეც. მონა არ მიიჩნეოდა სამართლის სუბიექტად, თუმცა საკუთარი მებატონის თანხმობით, შეეძლო საგაჯრო ოპერაციებში მონაწილეობა და ქონების შეძენა.

მუსლიმი-მონების გააზაბება ღვთიურ საქმედ ითვლებოდა. შარიათისათვის დამახასიათებელი, პირის სამართლებრივი სტატუსის ერთ-ერთი ნიშანი იყო ქალისა და მამაკაცის უთანასწორო მდგომარეობა.

ვინაიდან შარიათის რელიგიური წარმოდგენის თანახმად, სამართლის სუბიექტი არის მხოლოდ ღმერთი – ალაჰი, მუსლიმი (აღამიანი) განიხილებოდა, ღვთის მიერ დადგენილი, მოვალეობების მატარებელ პირად. მხოლოდ იმის მიხედვით, თუ როგორ ასრულებდა მუსლიმი საკუთარ რელიგიურ მოვალეობას, იცავდა ისლამის დებულებებს, მას, შარიათით გათვალისწინებულ მოთხოვნებიდან და სხვა იურიდიული შესაძლებლობებიდან გამომდინარე, ენიჭებოდა გარკვეული უფლებები. ამიტომ მუსლიმი სამართალმცოდნეები მუშაობდნენ არა პირის უფლებაუნარიანობის, არამედ მისი ქმედუნარიანობის საკითხის დადგენაზე და იმას არკვევდნენ, თუ როდის შეუძლია პირს მონაწილეობა მიიღოს გარიგებებსა და სხვა სამართლებრივი აქტების გადაწყვეტაში. სამოქალაქო ქმედუნარიანობა იყო აუცილებელი პირობა იმისათვის, რომ პირს შეეძინა ქონებრივი უფლებები. სრული მოცულობით ქმედუნარიანი იყო მხოლოდ სრულწლოვანი და შერაცხადი (ჯანსადი გონების მქონე) პირი. თითოეული, ცალკე აღებული შემთხვევის დროს, მოსამართლე, საკუთარი შეხედულებისამებრ, ადგენდა სრულწლოვანების მიღწევის ფაქტს. ისლამური სამართალი იცნობდა მცირეწლოვანთა, ჭკუასუსტების, ნასვამ მდგომარეობაში მყოფი პირების შეზღუდული ქმედუნარიანობის ცნებას. ისლამური სამართლებრივი დოქტრინის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო სამართლის ის ნორმები, რომლებიც გამოიყენებოდა ქონებრივი ურთიერთობების მოსაწესრიგებლად. უპირველეს ყოვლისა, სამართლის დოქტრინაში განმტკიცდა ქონების, როგორც სანივთო უფლების ობიექტის, შესახებ წარმოდგენა:

1) განსაკუთრებული კატეგორია იყო ის ნივთები, რომლებიც ან არ შედიოდა, ან არ შეიძლება შესულიყო მუსლიმის საკუთრებაში, კერძოდ: ჰაერი, ზღვა, უდაბნო, მეჩეთი, სანაოსნო გზები; 2) მუსლიმის საკუთრებაში ვერ შევიდოდა ე.წ. “უწმინდური ნივთები” – ღვინო, ღორის ხორცი, ისლამის დებულებების უარყოფელი წიგნები; 3) ისლამური სამართალი იცნობდა ნივთების მოძრავ და უძრავ კატეგორიად დაყოფას, აგრეთვე 4) გვარობით და ინდივიდუალურად განსაზღვრულ ნივთებს, რომლებიც ხასიათდებოდნენ ინდივიდუალური ნიშნებით და იყვნენ განუმეორებელი. მუსლიმი სამართალმცოდნეები დიდ ყურადღებას უთმობდნენ საადგილმამულო ურთიერთობების მოგვარებას; 5) განსაკუთრებულ ჯგუფს შეადგენდა სახელმწიფოს ქონება; 6) კერძო პირების ხელში არსებული მიწები; 7) მიტოვებული მიწები; 8) დამუშავებისათვის უვარგისი მიწები.

შარიათში დაწვრილებით არ იყო აღწერილი საკუთრების უფლების წარმოშობის საშუალებები, თანაც, ზოგიერთი მათგანის მიმართ, სხვადასხვა მაზხაბის წარმომადგენელი სამართალმცოდნეები გამოთქვამდნენ განსხვავებულ მოსაზრებებს. არაბთა დაპყრობითი ომების შედეგად მიტაცებული ქონება მოითხოვდა სამართლებრივი სტატუსის განსაზღვრას და ასეთ ქონებაზე, საკუთრების უფლების წარმოშობის წესის დადგენას. ზოგადი წესის თანახმად, დაპყრობილი მიწები გადადიოდა სახელმწიფო საკუთრებაში და მათ განკარგავდნენ ხალიფა და ამირები. სხვა ქონების სამართლებრივი სტატუსი იმის მიხედვით განისაზღვრებოდა, იყო თუ არა ის მოპოვებული ძალადობის გზით ან ძალადობის გამოყენების გარეშე. ძალადობის გზით მოპოვებული ქონება იყოფოდა რამდენიმე წილად, ხოლო თითოეული ნაწილის ოდენობას, სხვადასხვა მაზხაბა, არაერთგვაროვნად წყვეტდა. ქონების ერთი ნაწილი ეკუთვნოდა მის მოპოვებელს, მეორე – სახელმწიფოს, მესამე – მეჩეთს. შარიათი იცნობდა საკუთრების უფლების შეძენის სხვა საშუალებებსაც; 1) მემკვიდრეობით მიღება, 2) ხელშეკრულების დადების საფუძველზე ნივთის შეძენა, 3) ნივთის პოვნა – ამ საშუალების თავისებურება იმაში მდგომარეობდა, რომ იმ მიწის მფლობელი, რომელშიც აღმოაჩინეს სხვისი ნივთი, ხდებოდა ამ ნივთის მესაკუთრე. ისლამურ სახელმწიფოებში არსებული სანივთო ურთიერთობების წყობა, ზედმიწევნით იყო დაცული და მოწესრიგებული შარიათის ნორმებით, კერძოდ: კერძო საკუთრების უფლება გაღმერთებული იყო და ითვლებოდა მუდმივმოქმედ და შეუზღუდავ ინსტიტუტად, ხოლო მესაკუთრეს აბსოლუტური თავისუფლება ენიჭებოდა, საკუთარი ქონების განკარგვის თვალსაზრისით. კერძო საკუთრების ხელშეუხებლობა განისაზღვრებოდა თვით ყურანით: “თვალს ნუ დაადგამ იმას, რაც ჩვენ ზოგიერთ წყვილებს მივანიჭეთ.” განსაკუთრებული სამართლებრივი რეჟიმი დადგინდა იმ თემების მიმართ, რომლებიც თავიდანვე შეადგენდნენ მუსლიმთა თემის ტერიტორიას (მეჟა და მისი მიმდებარე ტერიტორია) და მათ ეწოდებოდა ხიჯაზი. ამ მიწებზე დასახლების უფლება მიენიჭა მხოლოდ მუსლიმებს. აქ დაუშვებელი იყო ხის მოჭრა, ნადირობა. დაპყრობილი მიწების მოსახლეობას, ჩვეულებრივ, ართმევდნენ მესაკუთრის უფლებას და ამ უფლებას განკარგავდა არაბული სახელმწიფო. ხოლო ყოფილი მიწათმფლობელი, ახალ ვითარებაში, ხდებოდა მიწის მოიჯარე და მას ევალებოდა

მძიმე გადასახადის (ხარაჯი) გადახდა.

არაბთა სახალიფოში, კერძო საბატონო საკუთრება (მულქი), სახელმწიფო და სათემო მიწათმფლობელობასთან შედარებით, იმყოფებოდა დაქვემდებარებულ მდგომარეობაში და მან ვერ მოიპოვა ფართო გავრცელება. ევროპის ქვეყნებში გავრცელებული საბატონო საკუთრების უფლებისგან განსხვავებით, მას არც იერარქიული სტრუქტურა ჰქონდა და არც, გაწეული სამსახურის პირობასთან, ყოფილა დაკავშირებული. სახელმწიფო მიწის ფონდის და საბატონო ურთიერთობების განვითარებასთან ერთად, დამკვიდრდა და გავრცელდა პირობითი მიწათმფლობელობის ფორმები. მიტაცებული მიწების ნაწილი გახდა არაბული არისტოკრატის ზედაფენის კუთვნილება, მათ მიერ გაწეული სამხედრო ან სახელმწიფო სამსახურის საფასურად (იქტა). ასეთი მიწების მფლობელს (იქტადარს) მიენიჭა, დაპყრობილი მოსახლეობიდან, გადასახადების აკრეფის უფლება. ვინაიდან, დროთა განმავლობაში, იქტა მემკვიდრეობით გადაეცემოდა, აღნიშნული უძრავი ქონება, ფაქტიურად, გაუთანაბრდა იმ მიწების სამართლებრივ რეჟიმს, რომლებზეც გავრცელებული იყო საკუთრების უფლება. ყურანის თავდაპირველი განმარტების შესაბამისად, ჰაერი და მტკნარი წყალი შედიოდნენ საერთო საკუთრებაში. თუმცა, მოგვიანებით, ჭები, წყალსატევები და მცირე ტბები გადავიდნენ მსხვილი მიწათმფლობელების საკუთრებაში. ხოლო მნიშვნელოვანი მდინარეები და ტბები კვლავ რჩებოდნენ სათემო და სახელმწიფო საკუთრების საერთო სისტემაში, რაც ერთობლივი საირიგაციო სამუშაოების ჩატარების აუცილებლობით იყო განპირობებული და ასეთი სამუშაოების ჩატარებაზე ზედამხედველობას ახორციელებდნენ სახელმწიფოს თანამდებობის პირები.

სანივთო უფლებებთან დაკავშირებული, შარიათის თავისებური ინსტიტუტი იყო ე.წ. ვაკუფი (ჩვეულებრივ, ისეთი უძრავი ქონება, რომელსაც მესაკუთრე, რელიგიური ან საქველმოქმედო მიზნებით (მეჩეთსა და მედრესეს), გადასცემდა ხოლმე არაბულ ადმინისტრაციას). ვაკუფის დამდგენი პირი, აღნიშნულ ქონებაზე, კარგავდა საკუთრების უფლებას, თუმცა ინარჩუნებდა ვაკუფის მართვას და, საკუთარი მემკვიდრეობისათვის, ვაკუფიდან მიღებული გარკვეული შემოსავლების, რეზერვირების უფლებას. ვაკუფის შემადგენელი ქონება ამოღებული იყო სავაჭრო ბრუნვიდან და დაუშვებელი იყო მისი ყიდვა-გაყიდვა, დაგირავება, თუმცა შესაძლებელი იყო მისი იჯარით გაცემა და სხვა, თანაბარი ღირებულების, საადგილმამულო ქონებაზე გაცვლა. ვაკუფის ინსტიტუტს აქტიურად იყენებდა არისტოკრატული ზედაფენი, რათა თავი აერიდებინა მაღალი გადასახადების გადახდისგან, ვინაიდან ვაკუფში შესული ქონება გათავისუფლებული იყო, სახელმწიფოს სასარგებლოდ, დაბეგვრისგან.

რომის სამართლისგან განსხვავებით, შარიათში არ ჩამოყალიბებულა ვალდებულების ზოგადი კონცეფცია. თუმცა, სახელშეკრულებო სამართლის პრაქტიკული საკითხები, რომლებიც სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობებთან იყო დაკავშირებული, ყოველმხრივ იქნა დამუშავებული. ვალდებულება იყოფოდა შემდეგ ნაირსა-ხეობად: 1) სასყიდლიანი და უსასყიდლო; 2) ორმხრივი და ცალმხრივი; 3) ვადიანი და უვადო. ისლამური საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი იყო სპეციფიკური ცალმხრივი ვალდებულების – აღთქმის გავრცელება.

შარიათის მიხედვით, ხელშეკრულება იყო ის კავშირი, რომელიც წარმოიშვებოდა მხარეთა ურთიერთშეთანხმების შედეგად და, რომელსაც, ქონებრივი უთანასწორობის პირობებში, ჰქონდა წმინდა ფორმალური ხასიათი. ხელშეკრულების პირობების გამოხატვა შესაძლებელი იყო ნებისმიერი სახით: 1) დოკუმენტურად, 2) არაოფიციალური წერილით, 3) ზეპირი ფორმით. დადებული ხელშეკრულება იყო ხელშეუხებელი და მისი დაცვა, ყურანის მიხედვით, ითვლებოდა წმინდა მოვალეობად. ბათილი იყო ის ხელშეკრულება, რომელიც იდებოდა უზნეო მიზნებისათვის, “უწმინდური” ან ბრუნვიდან ამოღებული ნივთების გამოყენებით.

მუსლიმი სამართალმცოდნეები მკაცრ პირობებს არ აყენებდნენ, ხელშეკრულებაში მონაწილე, მხარეთა ნების გამოხატვის ფორმასთან დაკავშირებით. ხელშეკრულების დადებისათვის, მხარეთა თანხმობა და ხელშეკრულების პირობები უნდა ყოფილიყო დოკუმენტურად, ზეპირად ან არაოფიციალური წერილის სახით გამოხატული. შარიათი დაწვრილებით აწესრიგებდა ხელშეკრულების სხვადასხვა სახეს: ყიდვა-გაყიდვა, ქირავნობა, ჩუქება, სესხი, შენახვა, ამხანაგობა, კავშირი და სხვა. ვაჭრობის ფართოდ განვითარებასთან ერთად, ხელშეკრულების ყველაზე დამუშავებული სახეობა იყო ყიდვა-გაყიდვა “ურთიერთთანხმობით”; ვაჭრობის მართლზომიერების შესახებ, ჯერ კიდევ ყურანში იყო ნათქვამი.

ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულება დაიშვებოდა მხოლოდ რეალურად არსებული ნივთების მიმართ. ხოლო ხანიფიტების მაზხაბა აღიარებდა მომავალში წარმოებული ნივთების ყიდვა-გაყიდვას. გაყიდულ ნივთებში ფარული ნაკლის აღმოჩენის შემთხვევაში (ავადმყოფი მონა, პირუტყვი), მყიდველს შეეძლო ხელშეკრულების მოშლა.

შარიათი შეიცავდა ისეთ დებულებას, რომელიც, ფორმალურად, კრძალავდა მევახშეობას, რის შესახებ ნათქვამია ყურანის აიათში: “აღაჰმა დაუშვა ვაჭრობა და მევახშეობა აკრძალა”. თუმცა, პრაქტიკაში, ეს აკრძალვა ხშირად ირღვეოდა. იკრძალებოდა ვალაუვალი მოვალის სავალო კაბალაში გაყიდვა, თუმცა შესაძლებელი იყო მისი იძულებითი მუშაობა, კრედიტორის სასარგებლოდ, ვალის ანაზღაურების მიზნით.

ისლამურ სამართალში დიდი ყურადღება ეთმობოდა ქონების ქირავნობის საკითხებს და, განსაკუთრებით, მიწის იჯარას. ცნობილი იყო ქირავნობის რამდენიმე ნაირსახეობა, თანაც პირველხარისხოვანი

მნიშვნელობა ენიჭებოდა, მესაკუთრის სასარგებლოდ, საიჯარო გადასახადის მოცულობასა და იჯარი გადახდის წესს. არაბულ სამყაროში ფართოდ გავრცელებული იყო კავშირისა და ამხანაგობის ხელშეკრულება. აღნიშნული სამართლებრივი ფორმა გამოიყენებოდა მიწების ერთობლივი მორწყვისა და სავაჭრო ქარვასლების მოწყობისათვის.

ისლამური რელიგია და შარიათი დაუქორწინებლობას მიიჩნევდა არასასურველ მოვლენად, ხოლო ქორწინებას თვლიდა მუსლიმის რელიგიურ მოვალეობად. თუმცა, რეალობაში, საქორწინო ხელშეკრულება ხშირად ითვლებოდა, თავისებურ, სავაჭრო გარიგებად. ქორწინების ნამდვილობის პირობები იყო: 1) ფორმალურად, ქორწინების დასადასტურებლად სავალდებულო იყო მხარეთა, მათ შორის, საპატარძლოს თანხმობა (მხოლოდ შაფიიტები არ თვლიდნენ საჭიროდ საპატარძლოს თანხმობას), მაგრამ ვინაიდან, საპატარძლოს ნების გამოხატვის უფლებას, ითვებდნენ მისი მშობლები, საქორწინო ხელშეკრულება წარმოადგენდა, ქალიშვილის გაყიდვის დაფარულ ფორმას – ფაქტიურად, მამა განკარგავდა საკუთარი ქალიშვილების საქორწინო ბედს და ამით ცდილობდა, მაქსიმალურად, მაღალი გამოსასყიდის მიღებას; 2) ქალისათვის საქორწინო ასაკად აღიარებული იყო 9 წელი. გადმოცემის თანახმად, მუჰამედი თავის უსაყვარლეს მეუღლეზე – აიშაზე მაშინ დაქორწინებულა, როცა ქალიშვილს შეუსრულდა 9 წელი. შიიტები დასაშვებად მიიჩნევდნენ ე.წ. დროებით ქორწინებას, რომელიც იდებოდა გარკვეული ვადით; 3) შარიათი კრძალავდა მუსლიმის ურწმუნოსთან ან რჯულისუარმყოფელთან ქორწინებაში შესვლას. აღნიშნული პირობების დარღვევა იწვევდა ქორწინების შეწყვეტას. თუმცა, მუსლიმი მამაკაცისათვის ნებადართული იყო სხვა სარწმუნოების მიმდევარ ქალზე ქორწინება, რადგან ივარაუდებოდა, რომ ამ ქალს ქმარი მოაქცევდა ისლამზე. მუსლიმი ქალს სასტიკად ეკრძალებოდა ურწმუნოზე გათხოვება; 4) ყურანი დასაშვებად მიიჩნევდა, მუსლიმისათვის, ერთდროულად, ოთხი ცოლის ყოლის უფლებას. გარდა ამისა, ყურანი აძლევდა მუსლიმს მხევალთა ყოლის უფლებას, მონათა წრიდან. თუმცა, ქმარი ვალდებული იყო ყველა ცოლისათვის მიეცა, მისი მდგომარეობის შესაბამისი, საცხოვრებელი, ქონება, სამოსი და საკვები. პრაქტიკაში კი, რამდენიმე ცოლის შენახვა და, მითუმეტეს, სპეციალური ჰარამხანების მოწყობა, რომლებშიც მხევალთა დიდი რაოდენობა იყო თავმოყრილი, შეეძლო მხოლოდ გაბატონებულ არისტოკრატიულ ზედაფენას.

ისლამური რელიგია ასაბუთებდა ქალის დამოკიდებულ მდგომარეობას ოჯახში. ქმრის უპირატესობა ყურანის შემდეგი დებულებით იყო დადგენილი: “ქმრები ცოლებზე მაღლა დგანან იმიტომ, რომ ღმერთმა პირველთ უპირატესობა მიანიჭა მეორეებზე, და იმიტომ, რომ პირველნი საკუთარი ქონების და ცოლების მიმართ ხარჯებს გაწევენ”.

ცოლი არ მონაწილეობდა საოჯახო ხარჯებში. მათი წარმოება ევალებოდა ქმარს. თუმცა, ქალი (ცოლი) მოვალე იყო ეწარმოებინა საოჯახო მეურნეობა და აღეზარდა შვილები. მას, თითქმის არ ჰქონდა უფლება დამოუკიდებლად მიედო მონაწილეობა ქონებრივ ბრუნვაში. მაგ., მალიქიტები თვლიდნენ, რომ ცოლს, ქმრის დაუკითხავად, ქონების მხოლოდ მესამედის განკარგვა შეეძლო. ყურანი ქმარს ნებას აძლევდა, საკუთარი შეხედულებისამებრ, დაესაჯა ცოლები, მათ შორის სხეულებრივი სასჯელით. ისლამური სამართალი დაწვრილებით განსაზღვრავდა განქორწინების საბაბსა და მისი წარმოების პროცედურას. ნებისმიერ დროს, შესაძლებელი იყო ოთხივე ქორწინების შეწყვეტა, ხოლო მომდევნო ქორწინებისა და განქორწინების რეგლამენტაცია არ ხდებოდა. შარიათი იცნობდა განქორწინების უფლების რამდენიმე სახეობას, რომლებიც ერთმანეთისგან განსხვავდებოდა როგორც მათი განხორციელების წესის, ისე იურიდიული შედეგების მიხედვით. მაგ., შესაძლებელი იყო ე.წ. დროებითი განქორწინება, რომელიც გულისხმობდა, თავისებური, გამოსაცდელი ვადის დაწესებას. მიუხედავად იმისა, რომ განქორწინების საბაბი ზუსტად იყო განსაზღვრული (ისლამისგან განდგომა), ქმარს შეეძლო ცოლთან განქორწინება მიზეზების ახსნის გარეშე, ძალზედ მარტივი ფორმით (ტალაქ) და მხოლოდ ერთი ფრაზის წარმოთქმის შედეგად: “შენ განდევნილი ხარ” ან “შენს გვარს შეუერთდი”. განქორწინების შემთხვევაში, ქმარს უნდა გამოეყო ცოლისათვის აუცილებელი ქონება, “ჩვეულების თანახმად”. განქორწინებული ცოლი სამი თვის განმავლობაში რჩებოდა ქმრის სახლში, რათა დაედგინათ, იყო თუ არა ის ფეხმძიმედ. ბავშვის დაბადების შემთხვევაში, ახალშობილი რჩებოდა მამის სახლში. ცოლს განქორწინების მოთხოვნა შეეძლო მხოლოდ სასამართლოს მეშვეობით და ისიც მკაცრად განსაზღვრული საფუძველით: ქმარს ფიზიკური ნაკლი ჰქონდა; ის საკუთარ ცოლ-ქმრულ მოვალეობებს არ ასრულებდა; სასტიკად ეპყრობოდა ცოლს, ან მის სარჩენად სახსრებს არ გამოჰყოფდა.

ძალზედ რთული და თითქმის გაურკვეველი იყო ისლამური მემკვიდრეობითი სამართალი, რომელიც არაერთგვაროვნად იყო განსაზღვრული სხვადასხვა სკოლებში (მაზხაბა). ისლამური სამართალი აღიარებდა მემკვიდრეობის ორ წესს: კანონით მემკვიდრეობას და ანდერძით მემკვიდრეობას. ანდერძით მემკვიდრეობის ნამდვილობისათვის დადგენილი იყო რამდენიმე პირობა: 1) დაუშვებელი იყო ანდერძის დატოვება კანონიერი მემკვიდრეების სასარგებლოდ; 2) ანდერძი ბათილი იყო, თუ ის მამკვიდრებლის ქონების ერთ მესამედს აღემატებოდა; 3) ანდერძის შედგენდა მოითხოვდა, სულ მცირე, ორი მოწმის დასწრებას. განსაკუთრებით დაწვრილებით იყო შემუშავებული კანონით მემკვიდრეობის წესი.

გარდაცვლილის ქონებიდან, უპირველეს ყოვლისა, დაიფარებოდა მისი ვალები და ის ხარჯები, რომლებიც დაკავშირებული იყო მის დაკრძალვასთან. შარიათის თავისებურებას ისიც წარმოადგენდა, რომ მემკვიდრეობით გადაეცემოდა, მამკვიდრებლის მხოლოდ ქონებრივი უფლებები და არა გარდაცვლილის მოვალეობები, რადგან ითვლებოდა, რომ მემკვიდრე არ იყო ვალდებული პასუხი ეგო მამკვიდრებლის მოვალეობებზე.

დარჩენილი ქონება გადადიოდა გარდაცვლილის კანონიერ მემკვიდრეებზე; კანონისმიერ მემკვიდრეთა წრე იყოფოდა რამდენიმე კატეგორიად – მემკვიდრეთა თავისებურ რიგად, კერძოდ: პირველი რიგის მემკვიდრეებად ითვლებოდნენ გარდაცვლილის შვილები, მეორე რიგისა – მისი ძმები, ხოლო მესამე რიგისა – იყვნენ მისი ბიძები. ქალის სამკვიდრო წილი იყო, კაცის წილზე, ორჯერ ნაკლები.

სამკვიდროს მიღებაზე უფლებას კარგავდნენ: რჯულის უარყოფელნი, განქორწინებული მეუღლეები, ის პირები, რომელთა, თუნდაც, გაუფრთხილებლობითმა ქმედებამ, გამოიწვია მამკვიდრებლის სიკვდილი. მხოლოდ მაღიქიტები აღიარებდნენ მეკვლელის სამემკვიდრეო უფლებებს, გარდაცვლილის ქონებაზე, თუ დამნაშავე ხელმძღვანელობდა სამართლიანი მოტივით.

§4. დანაშაული და სასჯელი, ისლამური სამართლის მიხედვით

სისხლის სამართლის ნორმები შარიათის ყველაზე ნაკლებად დამუშავებული ნაწილია. სისხლის სამართლის ნორმებს ახასიათებდა არქაულობა; ისინი ასახავდნენ, იურიდიული ტექნიკის, შედარებით, დაბალ დონეს. შარიათი არ იცნობდა დანაშაულის ზოგად ცნებას, მასში სუსტად იყო განსაზღვრული დანაშაულის მცდელობა, თანამონაწილეობა, პასუხისმგებლობის შემამსუბუქებელი და დამამძიმებელი გარემოებები და სხვა.

ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში, მუსლიმი სამართალმცოდნეები გამოჰყოფდნენ დანაშაულის სამ დიდ ჯგუფს. პირველ ჯგუფში ისეთი დანაშაული შედიოდა, რომელიც, ისლამური დოქტრინის თანახმად, ჯერ კიდევ მუჰამედის მიერ იყო განსაზღვრული. ისინი “ალაჰის უფლებების” ხელყოფად მიიჩნეოდა და ამიტომ დაუშვებელი იყო მათი პატიება. დანაშაულის ამ ჯგუფში შედიოდა: 1) ისლამისგან განდგომა, რაც სიკვდილით ისჯებოდა; 2) მმართველობის დადგენილი წესის წინააღმდეგ მიმართული ყველაზე თავხედური გამოსვლები – ჯანყი და სახელმწიფო ხელისუფლებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა; 3) აგრეთვე, ისეთი დანაშაული, რომელიც მიიჩნეოდა მძიმე რელიგიურ ცოდვად, კერძოდ: ქურდობა, სპირტიანი სასმელების მოხმარება, მრუშობა და მრუშობაში ცრუ ბრალდება.

დანაშაულის მეორე ჯგუფში შედიოდა ისეთი მართლსაწინააღმდეგო ქმედება, რომელიც მიმართული იყო, არა მთელი მუსლიმური თემის წინააღმდეგ, არამედ ხელყოფდა კერძო პირების უფლებებს. აღნიშნული ქმედების მომწვესრიგებელი ნორმები სათავეს იღებდნენ გვაროვნული წყობილებიდან და, დაზარალებულის მხრიდან, ხელმყოფის მიმართ, ინარჩუნებდნენ უშუალო გასწორების კვალს. კერძოდ, განზრახ მკვლელობა ან სასიკვდილო ჭრილობის მიყენება, მოკლულის ნათესავების მხრიდან, ისჯებოდა შურისძიებით (სისხლის აღებით). თუმცა, შარიათი უკვე ითვალისწინებდა სისხლის აღების შეცვლას ფულადი გამოსასყიდით, თუ მოკლულის ნათესავები მკვლელს აპატიებდნენ და შეურიგდებოდნენ. გაუფრთხილებლობით მკვლელობისათვის დადგენილი იყო გამოსასყიდი, რომელსაც თან ახლდა ორთვიანი მარხვა და მუსლიმი მონის გააზატება. აღნიშნული ჯგუფის სხვა დანაშაულისთვის კვლავ გათვალისწინებული იყო პასუხისმგებლობა (სხეულებრივი ზიანის შემთხვევაში) შურისძიების პრინციპით – ტალიონით. ტალიონის პრინციპი მეკეთრად იყო განმტკიცებული ყურანში: “სული-სულისათვის, თვალი-თვალისათვის, ცხვირი-ცხვირისათვის, ყური-ყურისათვის, კბილი-კბილისათვის და ჭრილობისათვის – შურისძიება”. და ბოლოს, დანაშაულის მესამე ჯგუფს ის ქმედება შეადგენდა, რომელიც არ იყო დასჯადი სახალიფოს ჩამოყალიბების პერიოდში და, შესაბამისად, ვერ აისახა შარიათის ძირითად წყაროებში. სამართლებრივი დოქტრინის განვითარებასა და, ქონებრივად დაწინაურებული ზედაფენის მიერ, არსებული წესრიგის განმტკიცებასთან ერთად, დანაშაულად აღიარებულ იქნა და, შესაბამისად, სასამართლოს გზით დასჯად ქმედებად დადგინდა ისეთი სახის დანაშაული, როგორიც იყო ზაკიათის გადახდაზე და მარხვის დაცვაზე უარის თქმა, მსუბუქი სხეულებრივი ზიანის მიყენება, შეურაცხყოფა, ხულიგნობა, ზომა-წონაში მოტყუება, თაღლითობა, მექრთამეობა, სახელმწიფო სახსრების განიავება-გაფლანგვა, აზარტული თამაშები და სხვა. ასეთი ქმედებისათვის სასჯელის ზომა დამოკიდებული იყო მუჯთახიდების მოსაზრებასა და ცალკეული მოსამართლის შეხედულებაზე.

ისლამური სამართლის მიხედვით, სასჯელში აისახა როგორც წინარესახელმწიფოებრივი და არქაული შურისძიების ხერხები, ისე მიზანმიმართული სისხლის-სამართლებრივი რეპრესიის, საკმაოდ დამუშავებული, ღონისძიებანი.

პირველი და მეორე ჯგუფის დანაშაული იწვევდა მკაცრადფიქსირებული და სასტიკი სასჯელის გამოყენებას (ჰადი და ყისასი). მესამე ჯგუფის დანაშაულისათვის განკუთვნილი სასჯელი (თაზირი) გამოირჩეოდა დიდი მრავალფეროვნებითა და მოქნილობით (ასეთი სასჯელი 4-დან 11 სახეობამდე მერყეობდა). თუმცა, აღნიშნული სასჯელიც ატარებდა, მეკეთრად გამოხატულ, სადამსჯელო ხასიათს.

მაშასადამე, შარიათი, დასაშვებად მიიჩნევა და აკანონებდა კიდეც, სისხლის აღებას (თუმცა, წინარეისლამური პერიოდისგან განსხვავებით, შედარებით შეზღუდული სახით) – ტალიონს და ნიუთიერ ან ფულად გამოსასყიდს (100 აქლემის ოდენობიდან 1 ათას დინარამდე) – ანუ კომპენსაციას დაზარალებულის, ან მისი ნათესავების სასარგებლოდ, თუ ისინი უარს იტყოდნენ სისხლის აღების უფლებაზე.

შარიათი გულისხმობდა, შუა საუკუნეებისათვის ტიპიურ, მკაცრ სასჯელს, რომლის მიზანი იყო დაშინება (ზოგადი პრევენცია), კერძოდ, მთელი რიგი დანაშაულისათვის შეფარდებული სიკვდილით დასჯა, საჯაროდ ხდებოდა (ჩამოხრჩობისა ან დანაწევრების გზით) და შემდეგ დასჯილის გვამის დაგდება, საყოველთაო

შეუარცხოვრებისათვის, ხალხმრავალ ადგილას. ხშირად იყენებდნენ სიკვდილით დასჯის ისეთ სახეებს, როგორიც იყო წყალში დახრჩობა ან მიწაში ცოცხლად დამარხვა.

შარიათი ხშირად მიმართავდა ასოთმომღები და სხეულებრივი სასჯელის შეფარდებას: თითების, ხელების, ფეხების მოკვეთა, ცემა, გვემა, ქვეებით ჩაქოლვა; საპატიმრო სასჯელს. არაბთა სახალიფოში, ჩვეულებრივ, დამნაშავეს სასჯელს მანამ უფარდებდნენ, ვიდრე საქმე სასამართლოში შევიდოდა განსახილვად. თუმცა, საპატიმრო სასჯელს, თანდათანობით, ერთ-ერთ ზომად იყენებდნენ, თანაც, ცალკეულ შემთხვევაში დამნაშავეს უფარდებდნენ უფრო პატიმრობას. თავისუფლების აღკვეთა შინაპატიმრობასა ან მეჩეთში გამომწყვდევაში მდგომარეობდა. ისლამური სამართალი იცნობდა ქონებრივ სანქციებს (ქონების კონფისკაცია და ჯარიმა) და გამაწბილებელ სასჯელს (წვერის გაპარსვა, ჩაღმის ტარების უფლების ჩამოერთმევა, საჯარო ბრალდება), აგრეთვე – გასახლება და გადასახლებას (მცირე დანაშაულისათვის).

§5. ისლამური სამართლო პროცესი

ისლამური სასამართლო პროცესი, ჩვეულებრივ, ატარებდა საბრალდებო ხასიათს. საქმის აღძვრა ხდებოდა არა სახელმწიფო ორგანოების სახელით, არამედ დაინტერესებული პირების მიერ (გარდა სახელმწიფო ხელისუფლების ორგანოების წინააღმდეგ მიმართული დანაშაულისა). პრაქტიკულად, არ არსებობდა განსხვავება სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმეებს შორის (თვით სასამართლო-საპროცესო წესშიც). სასამართლოში საქმის განხილვა ხდებოდა საჯაროდ, ჩვეულებრივ, მეჩეთში, ანუ ხალხმრავალ ადგილას. მხარეებს თვითონ უნდა ეწარმოებინათ საქმე, ადვოკატების დახმარების გარეშე.

პროცესი ზეპირი ფორმით ტარდებოდა. მხოლოდ აბასიდების მმართველობის პერიოდიდან მოყოლებული, სამოქალაქო საქმეებზე სამართალწარმოება წერილობითი ფორმით ხორციელდებოდა და დგებოდა სასამართლო ოქმები.

ძირითად მტკიცებულებად ითვლებოდა მხარეთა აღიარება, მოწმეთა ჩვენება და ფიცი. საქმე ერთ სხდომაზე უნდა გადაწყვეტილიყო და დაუშვებელი იყო მისი მეორე დღისათვის გადატანა. არსებითად, სასამართლო პროცესი, მხარეთა თავისებურ, შეჯიბრში გადაიქცეოდა, სადაც, ბუნებრივია, ღარიბი და მდიდარი წარმომადგენლობის პირები თანაბარ მდგომარეობაში ვერ იქნებოდნენ. გადაწყვეტილების გამოტანის დროს, შედარებით მცირე კატეგორიის საქმეების გამოკლებით, მოსამართლე დიდი თავისუფლებით სარგებლობდა და მას, საკუთარი შეხედულებისამებრ, გამოჰქონდა გადაწყვეტილება, მხარეთა მიმართ პირადი სიმპათია-ანტიპათიის გათვალისწინებით და მათი სოციალური მდგომარეობის შესაბამისად. შარიათის პროცესუალური სამართლის თავისებურებად ის ითვლება, რომ სასამართლოს გადაწყვეტილება არ იყო საბოლოო და უაპელაციო და, საქმის ირგვლივ, ახალი ფაქტებისა და გარემოებების აღმოჩენის შემთხვევაში, მოსამართლეს შეეძლო საკუთარი გადაწყვეტილების გადასინჯვა, რაც თვითნებობისა და თანამდებობრივი მდგომარეობის ბოროტად გამოყენების საფრთხეს ქმნიდა. სასამართლოში, მტკიცებულებათა შეფასების დროს, ბატონობდა ფორმალიზმი. კერძოდ, სრულფასოვან მტკიცებულებად ითვლებოდა მხოლოდ ორი ღირსეული მუსლიმი მამაკაცის მოწმეობა. ქალის მოწმეობა ნახევარმტკიცებულებად მიიჩნეოდა, და თანაც, სანდო და საფუძვლიანი მტკიცებულების არარსებობის შემთხვევაში, სასამართლო დასაშვებად მიიჩნევა ფიცის დადება, რაც ევალებოდა მოპასუხეს ან ბრალდებულ მხარეს. ფიცის დადება ხდებოდა, განსაკუთრებით, საზეიმო ფორმაში და ალაჰის სახელით, რის გამო სასამართლო პროცესში, ფიცი საიმედო მტკიცებულებად იყო აღიარებული. ფიცი ბრალდებულს ათავისუფლებდა პასუხისმგებლობიდან ან უმისუბუქებდა სასჯელის ზომას. ბრალდებულის აღიარებითი ჩვენება, თუ ის სრულწლოვანი და შერაცხადი პირის მიერ იქნა მიცემული, ყოველგვარი ზეწოლისა და იძულების გარეშე, საკმარისს მტკიცებულებად მიიჩნეოდა და სასამართლოს შეეძლო გადაწყვეტილების გამოტანა მის საფუძველზე.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. კრამერი სამუელ ნ. ისტორია იწყება შუმერიდან. თბილისი. ნაკადული. 1988
2. სტრატეგოსები და კეისრები. თბილისი. ივ. ჯავახიშვილის სახ. თსუ-ს კლასიკური ფილოლოგიის, ბიზანტიზმისტიკის და ნეოგრეცისტიკის ინსტიტუტი. 2007
3. Карамзин Н.М. Предание веков. Москва. Издательство "Правда". 1989
4. Крисп Гай Саллюстий. Сочинения. Москва. Издательство Научно-издательский центр "Ладомир". 2000
5. Плутарх. Избранные Жизнеописания. В 2-х томах. Москва. Издательство "Правда". 1987
6. Светоний Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Москва. Издательство "Правда". 1988
7. Цезарь Гай Юлий. Записки о Галльской войне. Москва. Издательство Научно-издательский центр "Ладомир". 2000
8. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства. Учебник для вузов. 2-е издание. Москва. "Норма". 2005
9. Джонсон Пол. История Евреев. Перевод на русский Зотова И. П. Москва. Издательский дом "Вече". 2006
10. История государства и права зарубежных стран. Учебник для вузов. Часть 1. Под общей ред. проф. Н. А. Крашенинниковой и проф. О. А. Жидкова. 2-е издание. Москва. Издательство "Норма". 2003
11. История государства и права. Учебник для вузов. Часть 2. Современная эпоха. Под общей ред. проф. Н. А. Крашенинниковой и проф. О. А. Жидкова. 3-е издание. Москва. Издательство "Норма". 2005
12. История Отечественного государства и права. Часть 1. 3-е издание. Под ред. проф. О. И. Чистякова. Москва. Издательство "Юристъ". 2001
13. История России. Учебник. 3-е издание. А.С.Орлов, В.А.Георгиев, Н.Г.Георгиева, Т.А.Сивохина. 3-е издание. Москва. Издательство Проспект. 2008
14. Федорова Е.В. Императорский Рим в лицах. Москва. Издательство МГУ. 1979
15. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Том 1. Древний мир и средние века. Отв. ред. проф. Н. А. Крашенинникова. Москва. Издательство "Норма". 2003
16. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Том 2. Современное государство и право. Отв. ред. проф. Н. А. Крашенинникова. Москва. Издательство "Норма". 2003
17. Хрестоматия по истории России. Учебное пособие. А.С.Орлов, В.А.Георгиев, Н.Г.Георгиева, Т.А.Сивохина. Москва. Издательство Проспект. 2008
18. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Под ред. акад. В.М.Корецкого. Москва. 1961
19. Хрестоматия по истории Древнего Мира. Рим. Том 3-й. Под ред. акад. В.В. Струве. Москва. 1953
20. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. Москва. Издательство "Юристъ". 1996